236

ИВАН ИЛЧЕВ

РОДИНАТА МИ – ПРАВА ИЛИ НЕ!

✻

Външнополитическа пропаганда на балканските страни (1821–1923)

1996
УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
СОФИЯ

РОДИНАТА МИ – ПРАВА ИЛИ НЕ!

*

Външнополитическа пропаганда на балканските страни (1821–1923)

ИВАН ИЛЧЕВ

РОДИНАТА МИ – ПРАВА ИЛИ НЕ!

✻

Външнополитическа пропаганда на балканските страни (1821–1923)

На Жоро с уважение.

Иван

30.01.96

София

1995
УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
СОФИЯ

В монографията са разгледани и анализирани едновековните усилия на балканските страни да изградят своя образ пред световното обществено мнение, така че да помогне за осъществяването на националните им програми. Наложена от нерешените национални проблеми на полуострова, с течение на времето външнополитическата пропаганда се превръща в съществен дял от тяхната външна политика, а организацията ѝ става неделима част от държавната бюрокрация.

©Иван Илчев Димитров, 1995
©Университетско издателство „Св. Климент Охридски"
ISBN 954–07–0462–6

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор 9

Увод 11

ГЛАВА ПЪРВА 23

Предпоставки за външнополитическата пропаганда на балканските народи 23

1. Състояние на проучванията 23
2. Балканският аспект на темата 27
3. Европейският и американският аспект 47

ГЛАВА ВТОРА 53

Организация на външнополитическата пропаганда 53

1. Времето на ентусиастите, 1821—1878 53
2. Inter-regnum 87
3. Времето на бюрократите 109
4. Армагедон 137
5. Vae victis — Vae victoribus! 181
6. Съюзници — разбойници 194
7. Актьорите и режисьорите на пропагандния театър 199

ГЛАВА ТРЕТА 210

Финансиране на пропагандата 210

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА 249

Географски обхват на пропагандата 249

ГЛАВА ПЕТА 283

Оръжията на пропагандата 283

1. Средствата 283
2. Каналите 314
3. Смазката или принципът на „евалата“ 347
4. Аудиторията на пропагандното въздействие 356

ГЛАВА ШЕСТА 361

Пропагандното послание 361

I. Видове аргументи 371

1. Според съдържанието си 371

1) Аргументи, обосноваващи териториалните искания на държавите 371
2) Исторически аргументи 372
3) Географски аргументи 376
4) Лингвистични аргументи 377
5) Религиозни аргументи 378
6) Икономически аргументи 380
7) Културни аргументи 383
8) Принадлежността към Европа като аргумент в пропагандата 387
9) Смехотворни 393
10) Разработване на пропагандните документи 394
11) Оценка на аргументацията 395
12) Развитие на пропагандните аргументи 397
II. Допълнителни фактори за подсилване на внушението . . . 403
III. Най-често използвани прийоми в пропагандната борба . . 407
1. Пропагандни декларации 407
2. Манипулиране на статистиката 408
3. Лъжата в пропагандата 411
4. Пропускане и премълчаване. Минимизация в пропагандата 413
5. Пренасяне на качества 416
6. Повторение 416
7. Представяне на мнение за факт 417
8. Използване на думите на противника 418
9. Изграждане на политически митове 420
10. По-рядко използвани прийоми 421
11. Смесване на аргументите и прийомите 422
IV. Стил на пропагандното послание. Рационална и ирационална пропаганда 424
V. Когнитивни маневри — използване на стереотипи и клишета. Лексикална форма на пропагандното послание . 427
VI. Теми на пропагандата 434
1. Жестокости 434
2. Мъченичество 437
3. Жертвата и палачът 438
VII. Особености на балканската пропаганда 440
1. Избор на врага 440
2. Изтъкване на вътрешнополитическите проблеми в пропагандата 441
3. Дефанзивност 443
4. Навременност 444

5. Самозадоволяване 447
6. Образът на „аза“ и на „другия“ в пропагандата 448
VIII. Видове пропаганда според източника 452
IX. Пропаганда и контрапропаганда 456
Вместо заключение 460
Ефективността на пропагандата 460
Резюме на английски език 489
Библиография 514
Непубликувани източници 514
Периодични издания 514
Листовки и афиши 517
Спомени, публикувани документи и справочници 519
Пропагандни памфлети 519
Именен показалец 522
Географски карти 539
Монографии 539
Географски показалец 559

ПРЕДГОВОР

Идеята за това изследване е твърде стара.

Като студент правех дипломна работа за британската политика на Балканите през Първата световна война. Ровейки из чекмеджетата на старите каталози на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий" и на Университетската библиотека, се натъкнах на любопитния и изненадващ факт, че в годините около войните 1912—1918 г. у нас са били издадени доста брошурки, а и по-дебели книги на английски, френски, немски, италиански и руски език. В тях някои от най-известните български историци и политици, както и много автори със слабо познати за мен тогава имена, се стараеха да обяснят причините, довели до намесата на България във войната. След катастрофата при Добро поле през есента на 1918 г., в месеците на Парижката мирна конференция, те като че опитваха да убедят европейското обществено мнение в правотата на каузата на България. Явно беше, че ставаше въпрос за пропаганда и то не за пропаганда, водена от някоя голяма държава в България, както бях свикнал да мисля, а от България в чужбина.

Споделих откритието си с един от младите по това време асистенти, чиито интереси бяха в същия хронологичен период. Той ме окуражи. Бе виждал брошурите и смяташе, че в тях можело да се намери материал за интересна статия и би било добре да продължа.

След това в продължение на десетилетие други проблеми засланяха навремени интереса ми към тази тема, но без да успеят да го унищожат. Събирах внимателно всички трошици материал в различни архивни колекции, които биха разширили представата ми за явлението. Започнах да се вглеждам и в теоретичните основи на пропагандата. Постепенно си изяснявах някои съществени моменти. Първият от тях беше, че външнополитическата пропаганда на България не може да бъде разглеждана като самостоятелно явление, откъснато и изолирано от пропагандата на другите балкански страни. Вторият: че пропагандата през Първата световна война и Парижката мирна конференция е, ако си позволим да използваме едно преексплоатирано сравнение, само върхът на айсберга. За да си изясня какво бе довело до този взрив на пропагандна активност, трябваше да се върна десетилетия назад, чак до създаването на първите самостоятелни държави на Балканите в

ново време. Третият проблем беше, че малцина историци са проявявали интерес към тази тема. При разработването ѝ възникнаха десетки допълнителни въпроси. Не е по силата на един-единствен изследовател дори да ги набележи, та камо ли да им отговори. По-важните бяха: за променливата амплитуда или стабилитета на разбирането за същността на националните интереси в различните балкански страни; за механизмите на въздействие върху масовото съзнание; за ролята на интелигенцията и особено на научната интелигенция при изграждането на съвременните държави и формулирането на целите на политиката им; за удивително бързото изграждане на устойчиви стереотипи в съзнанието на учените от всички балкански страни. Стереотипи, които им позволяваха не толкова съзнателно да фалшифицират истината, колкото да не си задават неудобни въпроси — въпроси иначе нормални при всяко обективно научно изследване; за образа на балканските страни и народи и представата за тяхната политика в Европа и Съединените щати; за външнополитическата пропаганда като неразделна част от стремежа на балканските страни да се модернизират.

Така или иначе изследването, набъбнало неимоверно в сравнение с първоначалните планове, е в ръцете на читателя и той може сам да прецени дали нямаше да сторя по-добре, ако се бях вслушал в думите на младия тогава асистент и бях написал статията, която той препоръчваше.

УВОД

Една от малкото истории на пропагандата с претенции за обобщение, макар и не за синтез, носи гордото и задължаващо заглавие „6000 години пропаганда“[1].

И въпреки това, както посочва един от американските изследователи на проблема, в нито една американска или английска енциклопедия до 1920 г. няма обяснение на думата[2]. Не бе много по-различно положението и в бившия Съветски съюз, макар там явлението да бе придобило популярност. Ако разтворим том единадесети на „Советская историческая энциклопедия“ — доскоро основен справочник за историците от нашата страна, няма да намерим подобен термин. Дълго време думата „пропаганда“ имаше лоша слава, някакво пейоративно, зловещо значение, постепенно наслоило се в масовото съзнание предимно в годините на Първата световна война и непосредствено след нея[3]. Усилията на вещи пропагандисти във фашистка Италия, в нацистка Германия, в сталинска Русия, в императорска Япония, а след Втората световна война в идеологическото противоборство между Изтока и Запада, утвърдиха тази представа. Все още в семантиката на думата има нещо недотам добро[4].

А всъщност, както посочва видният френски специалист по теория на културата и политиката Ж. Гуревич, пропагандата е просто факт на културата, факт на обществото[5], пред който не бива да си затваряме очите. Или, както добавя политологът Фред Макдоналд, ако се изчисти от негативния си привкус, тя не е нищо друго освен

---

1 Buchli, H. **6000 Jahre Werbung. Geschichte der Wirtschaftswerbung und der Propaganda.** S. 1., B. 1—3.

2 Carlson, O. **Handbook on Propaganda. For the Alert Citizen.** Studies of the Foundation for Social Research. Vol. 2, № 1, Winter 1953, 3—5.

3 В едно от ранните изследвания на пропагандата се твърдеше, че „дали пропагандата е добра или лоша зависи от достойнствата на каузата, която защитава и точността на публикуваната информация“, вж. Bernay, Ed. **Propaganda.** London, 1928, p. 20.

4 В този дух нека да спомена, че когато написах първата си статия по история на българската пропаганда, рецензентът ѝ категорично не желаеше да допусне свързването на думата „пропаганда“ с България. За него „пропаганда“ бяха вършили само нейните съседи, докато тя само се била отбранявала от техните необосновани нападки.

5 Gourévitch, J. **La propagande dans tous ses états.** Paris, 1981, p.7.

„основна методология за убеждение, действаща в общество, което е технологическо, урбанизирано и с относително многобройно население“[1].

През XIX и особено през XX в. пропагандата се превърна в неразделна част от международните комуникации. Схемата на Х. и М. Спраут илюстрира добре този тезис:

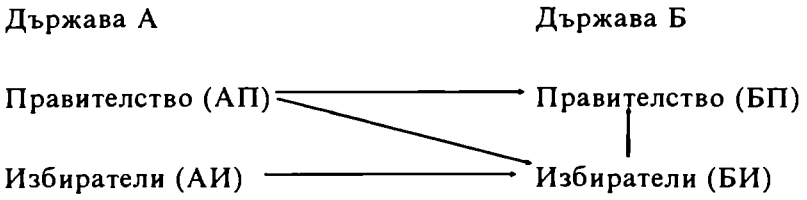

Комуникацията върви в три основни групи:

1. Основни канали (АП — БП — дипломация).
2. Вторични канали (АП — БИ — БП — пропаганда).
3. Третостепенни канали (АП — АИ — БИ — БП — например културен обмен, който впрочем нерядко трудно може да бъде отличен от пропагандата)[2].

И, разбира се, не бива да забравяме и за момент, че между различните канали има тясно взаимодействие и взаимно проникване.

* * *

По въпроса какво точно е и какво не е пропаганда вече повече от половин век се води ожесточен спор между изследователите в областта на обществените науки.

Терминът, ако използваме думите на американеца Майкъл Чукас, е толкова еластичен и се изплъзва толкова лесно от предварително набелязани рамки[3]; толкова е утежнен от политически отсенки, че усилията на философи, обществоведи, политолози, социолози, психолози и историци да достигнат общо становище си остават напразни или поне само частично успешни. В литературата могат да се наброят по-

1 Macdonald, J. F. **Propaganda and Order in Modern Society.** — In: **Propaganda. A Pluralistic Perspective.** Ed. by Ted Smith III. New York, 1989, p. 24.

2 Sprout, H. **Foundations of International Politics.** Princeton, New Jersay, 1962, p. 141.

3 Choukas, M. **Propaganda Comes of Age.** Washington, D.C. 1965, p. 13.

вече от сто определения, никое от които не може да остане неуязвимо при атаките на една строга критика.

При това предложеното изследване е възправено пред допълнителен проблем. Въвеждайки понятието „пропаганда" за събития, ставали преди повече от век и половина, не бива да забравяме, че трябва много внимателно да боравим с термините от настоящето. Преди нашата епоха пропагандата не се появява като специфично явление, поддаващо се на дефиниция. Това личи и в дипломатическите документи, които анализираме. Чак докъм края на миналия век в тях се говори за „въздействие", „убеждаване", „влияние", но не и за „пропаганда". Никому до края на XIX в. не е и хрумнало да напише история на пропагандата. Това, разбира се, съвсем не означава, че тя не е съществувала.

Повечето професионалисти знаят, че думата „пропаганда" произлиза от названието на папската **Congregation de propaganda fide** (Конгрегация за разпространение на вярата), основана през 1622 г. от папа Григорий XV със задачата да се противопоставя на влиянието на Реформацията и да разпространява добродетелите на католицизма. В началото терминът имаше предимно религиозно значение и поне за католиците в него нямаше негативен оттенък. Едва през Френската революция в края на XVIII в. той започна да се използва в смисъл, близък до днешния.

От началото на миналото столетие самата дума постепенно започна да придобива зловеща отсенка. В речника за наука, литература и изкуство на В. Бранд се твърдеше, че:

> *„думата пропаганда се използва в политическия език като упрек към тайните общества, разпространяващи мнения и принципи, разглеждани с ужас и отвращение от повечето правителства".*

Донейде по-неутрално беше определението, използвано от И. Флугел в неговия англо-немски и немско-английски речник, излязъл в Лайпциг през 1847 г.:

> *„...в началото използвана за обозначаването на разпространяване на религиозни принципи, в последно време думата се използва и за разпространението на политически или революционни принципи."*[1]

---

1 Martin Leslie, J. **International Propaganda in Retrospect and Prospect. — International Communication. Media, Channels, Functions.** Ed. by Heinz-Dietrich Fischer, John Calhoun Merill. New York, 1970, p. 179.

Тези първи опити да се потърси същината на явлението, закодирано в понятието, си останаха задълго изолирани и инцидентни. Трябваше да дойде Първата световна война и значителната роля, която пропагандата изигра както при бойните действия, така и при определянето на условията за мира, за да насочат към нея вниманието си специалистите в обществените науки. Тогава се появиха и първите истински научни изследвания.

Сред пионерите на научния интерес към пропагандата особено място заеха четирима изследователи.

На първо място сред тях бе може би политологът американец Харолд Ласуел. Близо четири десетилетия той си оставаше една от водещите фигури в дисциплината, която бе основал. В магистрална работа, публикувана десетилетие след края на Първата световна война, той обясни, че интересът му към проблема дошъл от убеждението за значението на

> *„символичните сред несимволичните елементи на войната и мира“*[1].

Ласуел беше и първият, който подчерта, че основната функция на пропагандата е да манипулира символите, за да контролира общественото мнение. Опитът му заслужава внимание, но направените изводи бяха все още твърде общи и им липсваше конкретност. Няколко години по-късно той набеляза разликите между пропагандиста и възпитателя: пропагандистът предлагал на своята аудитория

> *„съзнателно едностранчиви съждения“*.

Л. Дууб, който работеше по същото време, доразви идеята му. Според него пропагандистът разпространявал спорни идеи, докато възпитателят разпространявал „безспорни“[2].

Този опит за доуточняване трябваше да отпадне бързо под натиска на очевидния факт, че, което е спорно за един, съвсем не е спорно за друг.

М. Чукас, друг от работещите едновременно с Ласуел и Дууб американски политолози, автор на популярно изследване за пропаганда-

---

1 Lasswell, H. **Propaganda Technique in World War I.** Cambridge, Massachusetts, 1971 (1st edition 1927), p. X; Lasswell, H., B. Smith, R. Casey. **Propaganda Communication and Public Opinion.** Princeton, New Jersay, 1946.

2 Doob, L. **Public Opinion and Propaganda.** New York, 1948, p. 18.

та, предположи, че тя е контролираното разпространение на съзнателно едностранчиви идеи, за да се подбуди действие, изгодно за предварително набелязаните цели на определени политически групи[1].

Втората крупна фигура бе тази на социолога Пол Лазарсфелд. Той създаде нови методики за изследване на влиянието на масовите комуникации върху поведението на избирателите, върху промяната на техните схващания, възгледи и морални стойности. Заедно с Илайу Кац той разработи и проведе редица емпирични изследвания върху стереотипите и предубежденията, както и върху ролята на авторитета при пропагандното внушение[2].

Третият беше психологът Курт Левин. Докато П. Лазарсфелд се интересуваше как се внушава пропагандното послание, Левин разглеждаше въпроса от обратната му страна. Той проучваше как индивидът оказва съпротива срещу пропагандното внушение и доколко тя се оказва ефективна.

И четвъртият бе пак психолог — Карл Ховланд. Заедно със своите сътрудници той разработи многобройни методики за проверка на идеите на Ласуел, Дууб, Лазарсфелд и Левин.

В навечерието на Втората световна война през 1937 г. в Чикаго беше създаден т. нар. Институт за анализ на пропагандата. Изключително силната американска теория и практика в годините на Втората световна война и непосредствено след нея се базираше върху неговите изследвания и методики. Те най-често бяха публикувани на страниците на списанието Public Opinion Quarterly.

Постиженията при изследване на явлението в Европа не бяха толкова значителни. В Италия пропагандата на фашисткия режим, макар и твърде активна, бе по-скоро интуитивна, отколкото осъзната. Най-значителен връх в техниката на масово въздействие до Втората световна война бяха правилата, формулирани от Гьобелс и неговите сътрудници. И те обаче се основаваха по-скоро на събрания опит, отколкото на методично познание.

В Съветска Русия пропагандата се изграждаше съгласно идеите, издигнати от В. И. Ленин в първите две десетилетия на века. Тяхното видоизменяне или доразвиване не се поощряваше. Едва в началото на 60-те години неколцина от последователите на големия грузински пси-

---

1 Choukas, M. **Цит. съч.**, с. 37.

2 Berelson, B., H. Gaudet, P. Lazarsfeld. **The People's Choice.** New York, 1948; Katz, E., P. Lazarsfeld. **Personal Influence. The Part Played by People in the Flow of Mass Communication.** New York, 1955; Abelson, H. **Persuasion. How Opinions and Attitudes Are Changed.** London, 1960.

холог Д. Узнадзе написаха монографии, в които в съгласие с възгледите на учителя си обръщаха основно внимание на ролята на нагласата или „установката“ при пропагандното внушение[1]. Според една от тях – Ш. Надирашвили, пропагандата беше

> *„въздействието върху съзнанието и поведението на хората“*[2],

което бе толкова общо, че на практика лишаваше дефиницията от смисъл.

През 70-те и началото на 80-те години пък се появиха статии и монографии, повлияни от Тартуската школа в семиотиката, в които се анализираше въпросът за мястото на езика в пропагандата[3]. Основната част от изследванията в Съветския съюз обаче бяха грубо политизирани. Обсъжданите и прилагани нови методи и техники в много случаи бяха просто „апробиране“ на вече разработени от западни учени принципи[4]. И през тези години теоретиците на съветската пропаганда с труд успяваха да се измъкнат от сковаващите ги указания на Ленин.

В България темата за пропагандата също обслужваше политиката. Бяха написани многобройни статии и монографии, от които и при най-добро желание не може да се извлече нещо съществено. В по-добрите примери се търсеше ашладисване на постиженията в западните страни, особено в областта на пропагандните техники с изводите по същността на пропагандата, достигнати в Съветския съюз. Бяха направени някои конкретни проучвания по определени въпроси на пропагандното въздействие[5].

---

1 Вж. напр. Надирашвили, Ш. **Психология пропаганды.** Тбилиси, 1976.

2 Пак там, с. 5.

3 Ермоленко, Д. **Пропаганда и семантика.** — В: **Проблемы социальной психологии и пропаганды.** Москва, 1971; Ерунов, Б. **Мнение и умонастроение в историческом аспекте.** — В: **История и психология.** Москва, 1971; **Язык и стиль буржоазной пропаганды.** Под ред. Засурского, А. Пароятниковой. Москва, 1988.

4 Не е възможно, а не е и нужно, струва ми се, да се цитират десетките, та и стотици заглавия в съветската литература, които в общи линии не внасят нищо ново в трактовката на проблема. Само като примери мога да посоча: Кардашенко, З. **Методика устной пропаганды.** Москва, 1974; **Общественное мнение и пропаганда.** Москва, 1980; Черняк, Е. **Химеры старого мира. Из истории психологической войны.** Москва, 1970.

5 Драганов, М. **Проблеми на общественото мнение.** С., 1973; Михайлов, Ст. **Емпирич-**

Скоро след Втората световна война във Франция бяха публикувани няколко монографии, които не допринесоха съществено за изясняването на нито един проблем, а по-скоро синтезираха постиженията на американската школа. Вниманието на четящата публика беше привлечено от една от тях — книгата на С. Чахотин, в която с пророческо вдъхновение се вещаеше всепроникващата роля на пропагандата и неспособността на индивида да се защити от нея[1].

Негов продължител в началото на 60-те години стана френският социолог Ж. Елюл. Разтревожен от успехите на фашизма и комунизма при моделирането на масовото съзнание, той декларира, че всички последователно изкривени послания трябва да бъдат третирани като пропаганда, независимо дали изкривяването е било съзнателно или несъзнателно. За него информацията на практика бе почти равносилна на пропаганда[2]. Книгата, в която Елюл разви възгледите си, не бе особено добре документирана, но в замяна на това беше написана леко и остроумно, в типичен френски стил, който съумяваше да направи и сложното просто. Апокалиптичната картина на съвременния индивид, неотвратимо впримчен от масирана всепроникваща пропаганда, вледени кръвта на западните либерални интелектуалци. Известно време възгледите на Елюл бяха модата на деня.

Парадоксално е, но предложеното от него разширяване на обхвата на термина „пропаганда" доведе до временно намаляване на научния интерес към нея през 70-те години. В последното десетилетие обаче интересът започна да се възражда. Наред с издигането на нови, често оригинални идеи, някои изследователи се връщат към старите коловози.

ното социологическо изследване. С., 1973; Семов, М. **Пропагандата в системата на обществения живот.** С., 1975; Горчев, Ст. **Психологически основи на пропагандата.** С., 1981; Гешкова Р. **Партийно ръководство на средствата за масова информация и пропаганда.** С., 1985; **По някои въпроси на пропагандисткото майсторство.** С., 1973.

1 Domenach, J.-M. **La propagande politique.** Paris, 1950; Driencourt, J. **La propagande, nouvelle force politique.** Paris, 1950; Durandin, G. **Les mensonges en propagande et publicité.** Paris, 1982; Mégret, M. **La guerre psychologique.** Paris, 1956; Tchakhotine, S. **Le viol des foules par la propagande politique.** Paris, 1952.

2 Ellul, J. **Propaganda. The Formation of Men's Attitudes.** New York, 1965, XIII—XVIII; Cunningham, S. **Smoke and Mirrors: A Confirmation of Jacques Ellul's Theory of Information Use in Propaganda.** — In: **Propaganda. A Pluralistic Perspective,** p. 151.

В излязла наскоро статия американецът Тед Смит наново насочва вниманието си предимно към негативните страни на пропагандата. Според него тя е лъжливо послание. Но не стига това, той разви и идеята, че била открит и съзнателен опит да се повлияе върху вярванията и убежденията на определен индивид или група. За нея било характерно систематичното използване на ирационални и често неетични методи на убеждение[1]. С това застана на позициите на немалко публицисти, страстно изобличаващи пропагандата. Въвеждането на морални стойности в подобно определение трудно може да издържи критика и в предлаганото изследване съм полагал специални усилия да не заемам оценъчна позиция по съдържанието на пропагандното послание.

За мен твърде полезно се оказа определението на Дж. Джаует и Виктория О'Донел. То набляга върху комуникационния характер на пропагандата. Според авторите тя е

> *„съзнателен и последователен опит да се оформят перцепции, да се манипулират когниции и да се направлява поведението с цел да се постигне отговор, който благоприятства желаното намерение на пропагандиста“*[2].

И тъй като съм историк, чиито занимания са в областта на политическата история, за мен пропагандата беше интересна, тъй като тя е процес, при който едновременно се създава политика и се осъществява политика (в случая — външна политика). Целта ми е била да изследвам начина, при който се формира даден политически курс, да проследя как той се осъществява на дело, макар и не в конкретни дипломатически акции или военни действия, а на символно ниво, на нивото на комуникациите. Този стремеж дойде като израз на известно неудовлетворение от възможностите на класическото историческо повествование. Още преди тридесетина години един виден съвременен историк беше отбелязал, че

---

1 Smith, T. **Propaganda and the Techniques of Deception.** — In: **Propaganda. A Pluralistic Perspective**, p. 68, 80.

2 Jowett, G., V. O'Donnell. **Propaganda and Persuasion.** Beverly Hills, California, 1986, p. 16. За други определения вж. Gourévitch, J. P. **Цит. съч.** 6—7.

„ако искаме изследването на дипломацията да доведе до някакви резултати, трябва да надхвърлим простото описание или анализ на дипломатическите документи или преговори“[1].

В монографията си поставям задачата да набележа общите рамки, в които се движеше външнополитическата пропаганда на балканските народи и държави в продължение на близо стогодишен период от развитието им. В това намерение няма нищо оригинално. Поначало обществените науки изхождат от предпоставката, че съществуват големи групи събития и проблеми, които могат да бъдат класифицирани като „сходни“ поне в съществените си части[2]. Струва ми се, че едва ли се нуждае от доказателства тезата, че след като балканските народи се развиват при сходни условия, то и приликите между тях ще бъдат немалко. Но в това отношение трябва да бъдем извънредно предпазливи. Склонен съм да приема, макар и с известни резерви, мнението на известния британски специалист по теория на международните отношения Ч. Нортедж, който казва, че пълните аналогии са опасни, тъй като

„си остава вярно, че няма две държави..., които да си приличат напълно. Ние можем да изброим всички стандартни аспекти на външната политика, но в края на краищата характерът на държавата и отношението ѝ към другите членове на международната общност ще ни избягат, ако не направим нещо, за да проникнем в специфичния ѝ манталитет, продукт на уникален исторически опит.“[3]

Подходът, който използвам в монографията, клони към редукционния, т. е. търсене на истината за цялото чрез изследване на неговите части и тяхното взаимодействие[4].

---

1 Langer, W. **European Alliance and Allignments.** II ed. New York, 1958, p. VII.

2 Nicholson, M. **The Methodology of International Relations — International Relations. British and American Perspectives.** Ed. by St. Smith. New York, 1985, p. 56.

3 Smith, St. **Foreign Policy Analysis. — International Relations. British and American Perspectives,** p. 50.

4 Waltz, K. **Theory of International Relations. — Handbook of Political Sciences.** Vol. 8. International Politics. Ed. by F. Greenstein, N. Polsby. Reading, Massachusetts, 1975, p. 16.

Внимателно ще се пазя да не създавам теоретични модели, дори и поради простата причина, че теорията на международните отношения, въпреки немалкото усилия, положени през последните десетилетия, все още не е достатъчно развита[1]. Нейните идеи не са съвсем убедителни и за съжаление може да предложи твърде малко на историка, особено на този, опитващ се да разглежда проблем, който не е бил разискван в достатъчна степен от колегите му. Или както казва един от най-продуктивните теоретици в тази област К. Уолц,

> *„бихме могли да кажем, че в областта на международните отношения теорията е слаба и твърде обърканa"*.

Що се отнася до методите, които се използват в предлаганото изследване, много от казаното дотук, анализираната литература, струва ми се, дават достатъчно ясно да се разбере, че стремежът е бил изводите, достигнати с традиционните исторически методи, да се разширят със заимстване на методи, техники и констатации, направени в политологията, социологията и обществената психология[2].

* * *

Много хора, институции и организации в течение на годините ми оказаха помощ при събирането на материалите за тази монография: на първо място колегите в различни български архиви, на които навярно съм дотягал с непомерните си претенции. Главно управление на архивите към Министерския съвет и особено управлението „Културно-историческо наследство", ръководено от П. Колев и Г. Ламбев, винаги правеха всичко възможно, за да улеснят издирванията ми. Помогнаха и стипендиите, отпускани по различно време от Френското министерство на просветата, Британския съвет за Източна Европа, фондацията „Фулбрайт". От особено значение бяха деветте месеца, прекарани във Вашингтон в центъра „У. Уилсън", които ми осигуриха спокойно и интелектуално стимулиращо време за довършване на ръкописа.

---

1 Waltz, K. Цит. съч., с. 5.

2 Малко остарял, но все още полезен анализ на връзката между различните обществени науки и на първо място между историята и социологията вж. у: Smelser, N. **Sociology and the Other Social Sciences.** — **The Uses of Sociology.** Ed. by P. Lazarsfeld, W. Sewell, H. Wilensky. New York, 1967, 31—35.

Не бяха малко и колегите, които ми дадоха съвети или споделиха с мен своите находки из многобройни архивни колекции. Тук искам да спомена имената на Т. Попнеделев, който ми даде представа за сбирката документи на Васил Златарски; В. Трайкова, която ми даде материали за българската пропаганда в Гърция; Сн. Димитрова, която ми предостави материали от архива на проф. А. Белич в Белград; американския изследовател П. Матеич, който ми разреши да работя с документите на мисионерските семейства Хаскел и Кларк; дъщерята на видния английски политик Н. Бъкстон, Сара Хог и сина на неговия брат Ч. Бъкстон, Д. Бъкстон, които ми показаха своите частни колекции и т. н. И ако съм забравил някого, моля да ме извини, тъй като единственото ми оправдание ще бъде само слабата памет на историка, а не съзнателното намерение.

И накрая: една уговорка. Навсякъде, където не е указано изрично, датите са по нов стил. В изписването както на имената на авторите, така и на заглавията на пропагандните съчинения, съм се старал да се придържам към оригинала, макар често името на един автор да се изписва по различни начини, а в заглавията да са допускани грешки.

И едно допълнително уточнение: понякога в библиографията в раздела „Пропагандни памфлети[1]“ са отнесени брошури[2] или книги, дело на изтъкнати изследователи, чието научно съдържание не може да бъде оспорено, но аз съм се ръководел преди всичко от намеренията, стоящи зад публикуването им в този момент, а не от научните им достойнства[3].

И накрая, откъде идва заглавието на книгата? За немалко цитати е твърде трудно да се посочи кой ги е казал за първи път. Историческата легенда гласи, че през XVI в. един от британските посланици в Мадрид е трябвало да обяснява с неистина позицията, заета от неговата държава. Обвинен в лицемерие, той възкликнал: „Родината ми — права или не!“

---

1 Памфлет — 1. Малка по формат, тънка книга, обикновено подвързана само с тънка хартия. 2. Произведение, публикувано в тази форма, обикновено аргументиращо позиция в спор от интерес за съответното време, вж. **Webster's New Universal Unabridged Dictionary.** New York, 1983.

2 Кратко съчинение в памфлетна форма, пак там.

3 Напр. вж. Младенов, Ст. **К вопросу о границе между болгарским и сербским языком.** С., 1914.

По-сигурно е едно сведение от 1816 г. На банкет в Норфолк, Вирджиния, американският държавник Стефан Декатур вдига следния тост:

„За родината! Да бъде винаги на страната на
справедливостта в отношенията си с другите страни!
Но за родината
права или не!“

ГЛАВА ПЪРВА

ПРЕДПОСТАВКИ ЗА ВЪНШНОПОЛИТИЧЕСКАТА ПРОПАГАНДА НА БАЛКАНСКИТЕ НАРОДИ

„Нашата кауза е дотолкова права, щото не се нуждае от защита."
Иван Е. Гешов в началото на Балканската война[1].

1. Състояние на проучванията

Външнополитическата пропаганда на балканските страни и народи в Европа и Съединените щати на практика не е била обект на задълбочено професионално проучване[2].

Десетилетия наред на самата дума пропаганда бе придаван пейоративен, дори зловещ оттенък. Младите полусамостоятелни или независими балкански държави наблюдаваха завистливо културното и икономическото развитие на Европа и Съединените щати и упорито, макар и рядко успешно, се стараеха да го имитират. Лидерите им, с малки изключения, се бореха с ниското си самочувствие и с комплекса си за малоценност в сравнение със Запада и жадуваха да изтръгнат неговото признание. Водачите на националноосвободителни движения също се взираха отвъд пределите на полуострова за помощ или поне за съчувствие.

Че получаването на признанието или на съчувствието може да бъде манипулирано, бе твърде неучтиво дори да се намекне. Мълчаливо се приемаше, че чужденците трябва да бъдат поощрявани в интереса им към една или друга балканска страна, но това поощрение бе представяно в пресата и в публичните дебати като напълно безкористно, повлияно само от стремежа да се постигне пълна обективност. Идеята да се стимулира обективността или дори да се плати за нея и то в

1 Архив на Министерството на външните работи (АМВР), ф. 1, оп. 1, а. е. 25, 12—14.

2 Единственото достойно за споменаване изключение досега е книгата на канадския историк от гръцки произход Kitsikis, D. **Propagande et pressions en politique internationale. La Gréce et ses revendications a' la Conférence de la paix (1919—1920).** Paris, 1963. В България само един от участниците в пропагандната мисия в Швейцария в годините на Първата световна война сметна за нужно да изложи опита си, а Веселин Трайков посвети статия на пропагандата, вършена от Г. Раковски, вж. Минчев, Ив. **Защитата на българското дело.** С., 1921; Трайков, В. **Г. С. Раковски — създател на българската национална пропаганда в чужбина.** — В: **Сборник в памет на професор Александър Бурмов.** С., 1973.

някои случаи доста щедро, бе считана поне на теория достойна за презрение и отвращение.

Но въпреки тези чувства, характерни за праведници, политическите водачи във всички балкански страни и народи през XIX и началото на XX в. обръщаха поне известно внимание и на сенчестите страни на дипломацията, към които принадлежеше и външнополитическата пропаганда — внимание, което спадаше в мирни години (а те бяха относително рядко явление на Балканите) и стръмно се изкачваше към зенита във време на криза.

Особено изострен беше интересът към пропагандата в години на война, когато тя бе възприемана като една от трите класически основни съставки за въздействие срещу противника: военен натиск, икономически натиск, пропаганда[1]. Достойно за отбелязване е, че във всички балкански страни първо бе осъзната необходимостта от външнополитическа, а чак след това — от вътрешнополитическа пропаганда.

В предлаганата монография предмет на изследване е близо стогодишният период, чието начало бележи Гръцката война за независимост от 1821—1828 г., а края — Лозанската мирна конференция през 1923 г.

Съображенията за избора на долната хронологична граница бяха продиктувани от извода, че именно през годините на войната за независимост на Гърция бяха направени първите съзнателни, повече или по-малко последователни опити да се въздейства върху европейското и американското обществено мнение. А горната граница се наложи естествено, тъй като на Лозанската конференция границите на балканските държави придобиха вида, който щеше да ги характеризира през следващите седем десетилетия.

* * *

Един от основните проблеми, пред които се изправя изследователят, насочил вниманието си към проблемите на външнополитическата пропаганда, идеща от Балканите, е относителната оскъдица и недостоверност на изворовия материал. Голяма част от организацията на външнополитическата пропаганда бе извършвана в условията на секретност. Много от документите бяха унищожавани. Значителен дял от извършената работа беше резултат от устни контакти, за които съвсем

1 Lasswell, H. **Propaganda Technique**, с. 9. Още Ласуел отбелязва справедливо, че пропагандата е част от ежедневните задължения на едно правителство, вж. пак там, с. 14.

естествено няма оставени сведения. Това правило бе особено вярно за най-деликатната част на пропагандата — нейното финансиране. Личностите, работещи в областта на външнополитическата пропаганда, особено тези, наемани от балканските правителства, проявяваха разбираеми резерви да популяризират имената си. От една страна, това би намалило шансовете за успех на усилията им, от друга — представяше защитата на интересите на балканските страни в доста неблаговидна светлина. Те показваха още по-голяма сдържаност при необходимостта да оставят имената си на разписки, които биха показали ясно, че известни суми, и то в някои случаи съвсем немалки, са сменили притежателите си. При това всяка от балканските пропаганди ревниво слухтеше към съперниците си с надеждата да ги изобличи в нечестна игра.

Неизбежен резултат от условията, в които се провеждаше външнополитическата пропаганда, е, че твърде малко документи за нея са запазени, а поради все още острите национални противоречия и параноичната взаимна подозрителност на балканските правителства архивите на практика са затворени за изследователи от съседните страни[1]. Тъй като авторът на монографията е български историк, естествено е, че достъпът му до документи в българските архиви е бил относително по-лек. Съхранявани в различни архивни фондове, те представляваха в немалка степен основата, върху която се изгради работата. Балканският аспект на темата можа да бъде защитен поради обстоятелството, че едно от основните задължения на българските дипломати и пропагандисти бе да следят внимателно действията на противниците си, за да знаят как биха могли да отвърнат на акции, да подготвят ответни действия и т. н. За съжаление, не успях да проникна в архивите на съседните балкански страни, където без съмнение се крие богатство от документална база по проблема[2].

1 Така например, когато през 1895 г. Гр. Начович караше българския дипломат Д. Минчев да потърси контакт с някои австрийски вестници, го призоваваше да пази тайна и даже, като му пише за това какво е сторил „по тоя предмет, наричайте го банка, банкера, директора на банката и т. н. — **Вж. Български исторически архив към НБ „Св. св. Кирил и Методий" (БИА), ф. 265, II Д 2300.**

2 Американският историк Джон Тредуей, специалист по история на Черна гора, ми спомена, че в архива на Сърбия видял огромни папки с документацията по финансирането на сръбската античерногорска пропаганда по време на Парижката мирна конференция от 1919—1920 г. Много материали за организацията на пропагандата на Първата световна война има във фонда на А. Белич.

Това опущение бе поправено в рамките на възможното с привличането на материали от различни френски, британски и американски архивохранилища. Най-много данни в тях имаше за годините на Първата световна война и мирните конференции, макар понякога да могат да се намерят документи, осветляващи и някои по-ранни събития.

При това положение трябваше да се облегна на десетките документални сборници, публикувани в балканските страни, в които, въпреки предпазливия и често недотам обективен подбор, при внимателен поглед могат да се открият немалко документи, свързани с пропагандата[1].

В работата са използвани и спомените на активни участници в пропагандата или политици, ръководили я от балканските страни. За съжаление, те не са толкова много на брой, колкото би могло да се желае.

Извиненията могат да се множат, но това, което става ясно, е, че монографията не може да претендира за изчерпателност и пълно обхващане на проблемите. На места те ще бъдат просто набелязани, на други ще бъдат анализирани подробно. Амбицията на автора е била по-скоро да даде общите контури на картината, да набележи един общ модел, в който, макар и с много уговорки, се движат балканските пропаганди. Опитвах да стоя колкото е възможно по-далече от категорични изявления и неподкрепени изводи. Все пак в някои случаи трябваше да се правят заключения и на базата на вторични извори да се изграждат модели на структури. Но това е сравнително често срещано явление в историческото изследване, особено когато документите са малко или темата — нова. Нека спомена, че столетия наред познанията на историците за филистимяните се градяха предимно върху това, което техните врагове, евреите, бяха сметнали за нужно да споменат в Библията.

Както посочва и Дж. Розенау, едва ли има друг проблем от историята на международните отношения, който да е изследван така субективно и толкова много да зависи от личните пристрастия на автора, колкото въпросът за баланса между външната политика на една страна и мнението на нейните граждани[2]. А като прибавим и факта, че констатациите на Розенау визират западната историография с нейните традиции в изследването на подобна проблематика, докато балканските историци са все още в дълг пред темата, става ясно, че при

1 За да не утежняваме излишно монографията, тук няма да цитираме заглавията им. Читателят може да ги види в библиографията.

2 Rosenau, J. **Public Opinion and Foreign Policy. An Operational Formulation.** New York, 1964, 3—4.

използването на изследвания, правени както в България, така и в съседните страни, трябваше да бъда пределно внимателен[1].

2. Балканският аспект на темата

Основна предпоставка за съществуването на пропаганда е наличието на конфликт[2]. А е добре известно, че Балканите може и да са бедни в други отношения, но конфликти — наспорил Господ!

В началните години на XIX в. полуостровът бе поделен между Османската и Хабсбургската империя. Само миниатюрната Черна гора, кацнала на Динарските Алпи, упорито се сражаваше за самостоятелното си съществуване, макар този факт да не бе особено добре известен в Европа.

Столетие по-късно същите тези земи бяха поделени между шест държави. Нямаше я Австро-Унгария. Черна гора бе погълната от Кралството на сърбите, хърватите и словенците. Турция бе запазила малък къс от обширните си някога владения. Румъния, България, Гърция и Албания заемаха останалата територия.

Не по-малко от единадесет войни и безброй въоръжени конфликти бяха необходими, за да се стигне до този резултат, който, както личи от последните събития, мнозина смятат, че не е окончателен. В немалко от тях, в подготовката им и в опитите за международно уреждане, външнополитическата пропаганда играеше известна роля, но нейното значение се менеше с обстоятелствата.

Частичното облягане на външнополитическата пропаганда за осъществяване на целите на външната политика на балканските страни бе резултат от взаимодействието на редица фактори.

На първо място, външнополитическата пропаганда на балканските страни бе пряк резултат от проникването на идеите на национализма сред техния елит. Те въодушевяваха през XIX и началото на XX в. движенията за национално освобождение и обединение в Италия, Германия, Чехия, Ирландия[3]. От една страна, национализмът беше свързан със стремежа да се модернизира собствената страна[4]. Този стремеж, както посочва в една интересна кратка монография С. Айзенщат,

---

1 Така румънската историография, за която години наред една от малкото разрешени за изследване теми беше националното обединение, е склонна да преувеличава ролята на общественото мнение за постигане на обединението.

2 Choukas, M. **Цит. съч.**, с. 30.

3 Snyder, L. **The New Nationalism.** New York, 1968, 6—7.

4 Snyder, L. **Varieties of Nationalism: A Comparative Study.** Hinsdale, Illinois, 1976, 2—14.

не беше плод на развитието ѝ, а на импулса на Запада, на новите международни политически, икономически и интелектуални системи, които се развиваха като следствие от промените в Западна Европа през XIX в.[1] Стремежът на политическия, икономическия и културния елит беше да приближи своята страна до стандартите на Запада, възприемани често безкритично, в най-розова светлина.

От друга страна, елитът беше единодушен в стремежа си да идентифицира политическата организация на съответната държава с нейния основен етнос, независимо дали той живееше в границите ѝ или не. Всъщност това бе характерна особеност на национализма, отбелязана още през 1862 г. в прочутото есе на лорд Актън. В него той заявяваше:

> *„...нация, вдъхновявана от демократическата идея, не може да позволи част от нея да принадлежи на чужда държава или пък цялата да бъде разделена на няколко държави."*[2]

Именно този процес се осъществяваше много бавно на Балканите.

Първата повече или по-малко самостоятелна държава в Югоизточна Европа след Черна гора беше Сърбия, която извоюва своята квазинезависимост през 1815 г. след въстание, продължило повече от десетилетие. През 1828 г. тя беше последвана от Гърция. През 1859 г. — от обединена Румъния. През 1878 г. — от България. През 1912 г. — от Албания.

Словенците, бошнаците, херцеговците и хърватите, заедно с черногорците, бяха обединени в Кралство на сърби, хървати и словенци едва през 1918 г.

И така, повече от век бе нужно, за да придобият границите на балканските държави вида, който получиха след края на Първата световна война. Повечето от промените, поне в началото, дойдоха за сметка на Османската империя. Почти всеки конфликт през XIX и началото на XX в. довеждаше до стесняване на територията, която Цариград ефективно контролираше на Балканите.

---

1 Eisenstadt, S. **Modernization: Protest and Change.** Englewood Cliffs, New Jersay, 1966, p. 67.

2 Lord Acton. **Nationality — Theories of Society. Foundations of Modern Sociological Theory.** Ed. by T. Parsons, E. Shils, K. Naegele, J. Pitts. New York, 1965, p. 399; Kohn, H. **Nationalism.** London, 1955, p. 64.

До това доведоха вътрешните кризи в империята — сръбското въстание, гръцкото въстание, двете египетски кризи, въстанията на гърците на остров Крит, въстанията в Босна, Херцеговина и България през 1875—1876 г., въстанието в Македония през 1903 г.

Такъв беше случаят и с войните, които Високата порта водеше по своя воля или ѝ бяха наложени.

Гръцкото освобождение дойде само след Руско-турската война от 1828—1829 г., която между другото и окончателно закрепи сръбската самостоятелност. Българското — след Руско-турската война от 1877—1878 г., албанското — след Балканската война.

Дори и когато Османската империя технически излизаше победител в някой конфликт, християнските ѝ поданици, използвайки застъпничеството на европейските държави, обикновено съумяваха да подобрят условията, в които живееха.

Така стана след Кримската война от 1853—1856 г., когато Османската империя се нареди сред страните-победителки, но въпреки това султанът трябваше да прокламира Хатихумаюна. В него предостави повече права на християнските си поданици и между другото осигури юридическа основа на българското движение за самостоятелна църква. Пак след Кримската война Високата порта трябваше да преглътне обединението на Влахия и Молдавия. В Гръцко-турската война от 1897 г. въпреки мълниеносното поражение на гръцката армия на бойното поле в Тесалия Цариград трябваше да отстъпи на Гърция не по-малко от това, което тя би могла да изтръгне, ако бе победила. Същото стана и след Илинденско-Преображенското въстание в Македония, когато империята трябваше да повери провеждането на куците си реформи в ръцете на европейци.

Изводите, които балканските политици направиха, бяха логични и оправдани. Те развиха дълбокото вътрешно убеждение, че едва ли някога балканските проблеми ще бъдат решавани само на балканско ниво. Всяко стабилно решение на някой от многобройните конфликти щеше да засегне интересите на една или друга от великите сили и нерядко водеше до прякото ѝ въвличане в тях. Това означаваше, че великите сили трябваше да бъдат спечелени. В това отношение пропагандата можеше да се окаже много полезна.

Като резултат през целия разглеждан в монографията период балканските държави утвърждаваха в пропагандата не толкова своята собствена самостоятелност, колкото прикрито или пряко канеха различни велики държави да се намесят в разрешаването на взаимните дрязги.

Пропагандата щеше да се окаже двойно по-важна, тъй като балканските държавници не забравяха и за момент относителните размери на противостоящите сили — от едната страна — Османската империя, Австрийската империя или Австро-Унгария, а от другата — незначителните по територия и население балкански държавици.

В първите десетилетия на своето съществуване Сърбия имаше територия от двайсетина хиляди квадратни километра и население от 400–500 хил. души. Гърция започна с близо два пъти по-голяма по територия, а населението ѝ броеше по-малко от 1 млн. България и след съединението си с Източна Румелия през 1885 г. не достигаше 100 хил. квадратни километра и 3,5 млн. население. Румъния със своите 130 хил. квадратни километра и близо 5 млн. население в началото на нашия век беше гигантът сред балканските джуджета.

Дори в навечерието на Балканските войни населението на християнските балкански държави не надвишаваше 17 млн. При това никога в своята история те не успяха да постигнат трайно обединение на усилията си против някой от противниците си. Обикновено действаха сами, по-рядко в двустранен съюз и само през Балканските войни успяха да се обединят на два пъти — веднъж срещу Турция и веднъж срещу България.

По същото време Османската империя имаше територия от над 2,5 млн. квадратни километра с население от 25—30 млн. души. На свой ред Австро-Унгария беше една от най-големите европейски държави. Територията ѝ беше около 600 хил. квадратни километра с население в навечерието на Първата световна война от над 50 млн.[1]

Истина е, че близо сто години Османската империя бе смятана за „болния човек на Европа". Много остроумни карикатури на тази тема бяха публикувани в периодичните издания на балканските страни и особено на революционната емиграция, но въпреки предсказанията на самозвани лечители империята упорито не щеше да мре.

Подобен бе и случаят с Австро-Унгария. Още към средата на XIX в. панслависти като Н. Погодин и австрийски бюрократи като граф Метерних вещаеха неминуемата ѝ гибел, но чак до 1917 г. разпадането ѝ не стана част от света на реалната политика.

Зад гърбовете на тези две държави надничаха Руската империя със своите отричани с възмущение, но последователно осъществявани планове за Проливите; Британската империя, която изпод око бдеше

---

1 За движението на територията и населението на европейските държави вж. Mitchell, B. **European Historical Statistics 1750—1970.** New York, 1975, 19—23.

за сигурността на комуникациите си с Индия; Франция, която имаше заложени значителни финансови интереси в Османската империя, а и в балканските страни и Германия, която търсеше начин за най-ефективно пласиране на продукцията на своята бурно развиваща се индустрия.

Твърде слаби в сравнение с всички тези държави, балканските страни непрекъснато се оглеждаха в търсене на патрони, които да им осигурят подкрепа за амбициите им.

В края на XIX и началото на XX в. държавниците познаваха работите на основателите на обществената психология Г. льо Бон, Е. Тардьо, С. Сигеле. Едва ли заключенията им бяха използвани директно в подготовката и провеждането на външнополитическа пропаганда, но все пак в съзнанието на политиците вероятно бяха останали основните изводи. А те гласяха, че социалните групи не „мислят" в общоприетия смисъл на думата, а са по-скоро склонни да следват примера на „водача"[1]. С други думи, за да се повлияе на масите, първо трябваше да се повлияе върху техните водачи.

* * *

„Да имаш страна, в която живеят хора, говорещи един и същ език, или да обединиш само хората, говорещи един и същи език в една независима държава, изглежда напълно естествено и желателно."

Зия Гьокалп[2]

Вторият голям проблем беше припокриването на тези амбиции, на националните програми на балканските народи, които като правило бяха взаимноизключващи се.

В началото на своето самостоятелно или полусамостоятелно съществуване всяка от тях включваше само част от етноса, който претендираше, че представлява. Набиращите увереност национални буржоазии разглеждаха увеличаването на територията на своите държави като най-важната си политическа задача. Пред нея бледнееха въпросите на икономическото, социалното или културното развитие. Във

1 Льо Бон, Г. **Психологическите закони за развитието на народите.** Лом, 1899; Рибо, Т. **Логика чувств.** Санкт Петербург, 1905; Сигеле, С. **Против парламентаризма. Студия по колективната психология.** С., 1895; Тард, Г. **Социальная логика.** Санкт Петербург, 1901.

2 Gökalp, Z. **The Ideal of Nationalism: Three Currents of Thought.** — **Nationalism in Asia and Africa.** Ed. & Introduced by E. Kedourie. London, 1971, p. 196.

всеки един момент на своята история през XIX—XX в. балканските страни се показваха готови да изоставят дори и най-привлекателните възможности за икономически напредък срещу някой слаб шанс за териториално разширение.

Националните програми през периода, който разглеждаме, се променяха съществено, но все пак могат да бъдат набелязани някои най-общи контури[1]. Джон Бъртън отбелязва в едно свое изследване, че един проблем е обикновено „окончателният резултат на сбор от конфликти“[2]. Това наблюдение е в сила за балканската пропаганда. Дори простото изброяване на конфликтите, които бяха станали обект на пропагандна активност, ще ни даде внушителен списък — Македония, Далмация, Банат, Шкодра, Епир, Корча, Бачка, Хърватия, Словения, Каринтия, Добруджа, Трансилвания, Бесарабия, Буковина, Тракия (Източна и Западна), Цариград, Егейските острови, Додеканезите, Западна Мала Азия, Понт, проблемите на наследяването в Гърция, Румъния и България, капитулациите, жестокостите, вършени по време на бойни действия. И това съвсем не е пълният списък. Всички те бяха неразделни части на по-големия проблем: как да се постигне националното обединение.

При това, както може да се забележи и от простото изброяване, повечето от географските области, чиято национална и държавна принадлежност бе поставяна под въпрос, бяха периферни области за две или повече националности, области, в които противоречията между националностите личаха по-добре, където „чужденецът“ бе по-лесно отличим, а, от друга страна, бе и по-голяма опасността да загубиш членове от своята нация чрез асимилация в другата[3]. Всяка страна или национално движение обръщаше особено внимание на тези гранични области, стараейки се да утвърди непоклатимо чувството за национална принадлежност в нейните обитатели.

---

1 До този момент не е написана монография, която да обхваща националните програми на балканските страни през разглеждания период, но отделни страни от тях са разисквани в десетки монографии и статии, чието изброяване е невъзможно поради липса на място. Само Веселин Трайков обобщава програмите на националноосвободителните движения на Балканите, вж. Трайков, В. **Идеологически течения и програми на националноосвободителните движения на Балканите.** С., 1978.

2 Burton, J. **Conflict and Communication. The Use of Controlled Communication in International relations.** New York, 1969, p. 16.

3 По-подробно тези аргументи вж. у Snyder, L. **The Meaning of Nationalism.** Westport, 1972 (I ed. 1954), p. 25.

* * *

Сръбските държавници, които справедливо се гордееха със своята дълга традиция на противопоставяне на Османската империя, твърде рано започнаха да разглеждат страната си като ядро, около което трябваше и щяха да се обединят южните славяни.

Началото на този процес, макар и все още само мисловен, беше поставено още през 1844 г., когато видният сръбски дипломат и държавник И. Гарашанин изложи в своето т. нар. „Начертание" плана си за създаване на „Велика Сърбия". Макар „Начертанието" десетилетия наред да остана заключено в архивите на Министерството на външните работи, оформянето на националната програма вървеше в общи линии в рамките, набелязани от него. Гарашанин предвиждаше в плана си постепенното присъединяване „тухла по тухла" на Босна и Херцеговина, Черна гора, а евентуално и на Македония и България към Сърбия.

Вече повече от половин столетие историците трошат шпаги над въпроса дали Гарашанин в своето „Начертание" е имал предвид създаването на Велика Сърбия или на Югославия. Изследванията през последните десетилетия показват ясно, че чак до началото на XX в. югославската идея за създаването на някаква форма на федерация на сърбите, хърватите, словенците не беше реалистична перспектива и занимаваше малко умове[1]. Дори когато чертаеха максималистични граници, сръбските държавници и общественици ги виждаха по-скоро като граници на сръбското племе, а не на югославските народи. През по-голямата част от XIX в. по-реалните надежди за териториално уголемяване бяха най-вече за сметка на Турция, а после и на България.

Дълго време сръбската национална програма, макар и да включваше хърватите в бъдеща Велика Сърбия, ги възприемаше повече като врагове или поне отстъпници, отколкото като съюзници на сръбската идея. Според някои автори хърватите дори не съществуваха. Имало само сърби-католици, които говорели „красив сръбски език". В статия в „Српски књижевни гласник" от 1902 г. се твърдеше:

> *„Хърватите нямат собствен език, нито общи обичаи, нито общо самосъзнание, и като резултат от всичко това не могат да бъдат смятани за отделна националност."*[2]

---

1 Djordjevic, D. **The Idea of Yugoslav Unity in the Nineteenth Century. — The Creation of Yugoslavia 1914—1918.** Ed. by D. Djordjevic. Santa Barbara, 1980, 1—18.

2 Jelavich, Ch. **South Slav Nationalisms. — Textbooks and Yugoslav Union Before 1914.** Columbus, 1990, p. 17.

Още по-слабо внимание беше обръщано на словенците. Макар и да говореха славянски език, те бяха католици и прекалено повлияни от австрийската култура, за да намерят общи интереси със сръбските политически водачи. Едва в началото на XX в. съдбата на западните съседи започна да заема все по-голямо място в политическата мисъл на Белград. Далмация и осигуряване на възможно най-широк излаз на Адриатическо море станаха част от националната програма, макар да не беше напълно ясно какъв би бил правният статут на хърватските и словенските земи в едно бъдещо държавно обединение[1].

Съществуваше, разбира се, и друга трудност — в немалка част от територията, за която претендираше Белград, живееха албанци, но в пропагандата на този факт бе обръщано слабо внимание или по-скоро той бе отминаван с пренебрежение. В литературата за вътрешна консумация се твърдеше, че в Северна Албания (а именно тя можеше да осигури коридор на Сърбия към морето) живеели близо половин млн. сърби и не повече от 150 хил. албанци[2].

Македония бе възприемана като безспорно сръбска земя, в която живееха сърби и „незначително малцинство" българи. Тези възгледи бяха прокарани по страниците на най-авторитетните учебници, по които се обучаваше младото поколение в края на XIX и началото на XX в. В учебника по география на професора в Белградския университет Вл. Карич границите на сръбската нация обхващаха цяла Сърбия, Македония, част от сегашна Северна Гърция, част от Северна Албания, Черна гора, Босна и Херцеговина, Хърватско, на север стигаха до унгарския град Печ, на североизток — до Арад и Темешвар. Извън тези граници оставаше Словения[3].

По-нататъшно развитие сръбската национална програма претърпя в годините на Първата световна война. При избухването на военните действия всички в Европа очакваха бързо сключване на мира. Убеждението бе донейде резултат от силното интелектуално влияние, упражнено в навечерието на войната, от английския икономист и пацифист Н. Ейнджъл. В книгата си „Голямата илюзия" той твърдеше, че съвременната война щяла да се окаже непосилна за възможностите на

1 Cvjetisa, Fr. **Quelques points essentiels du problème yougoslave, — L'Avenir.** Revue du Socialisme, № 2, Fevrier 1918.

2 Ораовац, Т. **Арбанашко питање и српско право.** Београд, 1913, с. 110; Spasoević, L. **La question de Scutari.** Paris, 1919; **La Question albanaise.** Paris, 1913.

3 Jelavich, Ch. **Цит. съч.,** с. 142, 156—158.

воюващите. Заплахата от икономическа катастрофа бързо щяла да ги принуди да приемат мир[1]. Доста скоро щеше да се окаже, че Ейнджъл е този, който е хранел неоправдани илюзии, но в първите месеци на войната книгата му още беше разглеждана като неоспорима истина. Опасенията, че мирът може скоро да бъде сключен и нарасналото самочувствие след победата в Церската битка срещу австро-унгарската армия пришпориха правителството да изясни своите цели във войната. В края на август 1914 г. в Ниш беше събрана група учени, която трябваше да подготви материалите за бъдещата мирна конференция.

Върху концепцията за сръбските граници, разработена в Ниш, влияние оказаха възгледите на Й. Цвиич, а после и на А. Белич. Като резултат от разискванията в началото на 1915 г. бе публикувана кратка брошура за нуждите на сръбската дипломация. Зад псевдонима на автора — Dinaricus — се криеше Цвиич. По това време Белград бе вече обявил официално, че целта му във войната е да обедини сърбите, хърватите и словенците — декларация, взета за сведение, но не и приета в този момент от съюзниците на Сърбия[2].

Основните тези в брошурата бяха, че, за да се запазел мирът на Балканите, на полуострова трябвало да има една силна държава и тя следвало да бъде Сърбия. Всъщност най-важно бе да се обясни защо и Хърватско трябва да влезе в новата държава[3].

През пролетта на 1915 г., когато стана ясно, че войната ще бъде продължителна, повечето от участниците в дискусията в Ниш бяха разпратени из различни европейски страни, за да водят пропаганда. Програмата, която те предначертаха, предвиждаше създаване на Югославия, включваща Словения, Босна и Херцеговина, Хърватия, Войводина и Далмация, а при възможност и България[4].

---

1 Angel, N. **The Great Illusion.** London, 1910.

2 Mandić, A. **Fragmenti za historiju ujedinjenja.** Zagreb, 1956, № 23, 8.12.1914; Јанковић, Д. **Србија и југословенско питање,** 1914—1915. Београд, 1964, 199—200.

3 Екмечић, М. **Ратни циљеви Србије 1914.** Београд, 1973, 306—307. Интересен пример за това как тезите на Цвиич често безкритично проникваха и в западната литература на Балканите е брошурата на Gravier, G. **Les frontières historiques de la Serbie.** Paris, 1919. Преди войната авторът бе работил като чиновник във френската легация в Белград. Убит бе на фронта през 1915 г. Съчинението, което всъщност бе дисертацията му, бе издадено от сръбската пропагнада и по-късно бе цитирано неедноkратно в научни монографии.

4 **The Jugoslav Question with Special Regard to the Coasts of the Adriatic.** Zagreb, 1919. Сръбската национална програма през Първата световна война е разгледана аналитично в много доброто изследване на Екмечић, М. **Ратни циљеви Србије 1914...** За сбито

Интересно изключение във възгледите на тази група бяха тезите на Ст. Новакович. Той смяташе, че езикът, който се говорел в Македония, макар и да не бил нито сръбски, нито български, все пак бил по-близо до българския[1].

Понякога дори сред тези, които формулираха националната програма, личеше известно объркване. Така например в брошура, посветена на бъдещето на Словения в Югославия, се посочваше, че в областта влизали Триест, Гориция, Клагенфурт, но извън нея оставаше западната част на полуостров Истрия[2].

От време на време в зависимост от обстоятелствата се появяваха и идеи за присъединяване на части от Западна България към Сърбия, осигуряване излаз на Егейско море през Солун. В публикувани тогава географски карти се посочваше, че сърби живеели до Искър, в Радомирско, Кюстендилско, цяла Македония и в цяла Северна Албания[3].

В месеците на Парижката мирна конференция накрая се стигна дори до идеята за териториален коридор през Австрия и Унгария, свързващ Кралството на сърби, хървати и словенци с другата новосъздадена славянска държава — Чехословакия[4].

* * *

По-трудно е да се набележат параметрите на румънската национална програма през XIX в.

От изследванията на румънски историци може да се стигне до извода, че поне сред малобройните просветени слоеве на населението още в края на XVIII в. мъждукаше идеята, че не само власите и молдавците са един народ, но и че румънците, живеещи в Трансилвания и на юг от Дунав, са част от същата общност.

изложение на основните му изводи вж. Ekmečić, M. **Serbian War Aims. — The Creation of Yugoslavia 1914—1918**, 19—22.

1 Novakovitch, St. **Problèmes yougo-slaves.** — La Revue de Paris, XXII, T. 5. 1.09.1915, p. 223. Статията излиза в 2000 екземпляра като отделна брошура.

2 Вж. картата към Zolger, I. **Les slovènes.** Paris, 1919, p. 3. В други памфлети подобно разграничение не се правеше. Вж. **Trieste et la Yougoslavie.** Lioubliana, 1919, 9—12.

3 Cvijić J. **La péninsule Balkanique. Géographie Humaine.** Paris, 1918; **The Geographical Distribution of the Balkan Peoples. — The Geographical Review**, Vol. 5, № 5, 1918.

4 **Централен държавен исторически архив (ЦДИА), ф. 176, оп. 3, а. е. 923,** 15—16, 28.06.1918.

Още през 1808 г. румънецът Георг Константин Роса публикува монографията „Les recherches sur les Roumains ou les ainsi-dits Valaques, qui habitent au-delà du Danube..."(„Изследвания върху румънците или така наречените власи, живеещи отвъд Дунав...") В нея твърдеше, че власите, живеещи на юг от Дунав в България, Сърбия и Македония, били неразделна част от румънския народ. Книгата беше публикувана на гръцки и на немски, за да бъде прочетена и от тези, които не знаят румънски[1]. Първите румънски историци, като М. Когълничеану, а и техните наследници — Д. Ксенопол и Н. Йорга, неуморно проповядваха идеята за единството на румънците в Трансилвания, Влахия и Молдавия, свързани с общ произход от Древна Дакия и легионите на император Траян.

От прокрадването в съзнанието на идеята за национално единство до някаква, макар и скромна национална програма, обаче имаше немалко разстояние. Не бяха много държавите по света, които можеха да конкурират румънските земи по неудобство на геополитическото разположение. Притиснати между трите многонационални гиганта — Австрийската, Руската и Османската империя, във всяка от които живееха стотици хиляди сънародници, румънските държавници се пазеха да не разсърдят някоя от тях и се опасяваха да се активизират прекалено в областта на реалната политика. Мечтанията за постигане на пълно национално обединение бяха твърде хипотетични и повече в сферата на безпочвените блянове. Целите бяха значително по-скромни. През първата половина на XIX в. те включваха обединението на двете румънски княжества Влахия и Молдавия. След като съюзът стана реалност, на преден план излезе осигуряването на международното признание на новата държава. Идеята беше да се предотврати намесата на могъщите съседи.

До Берлинския конгрес през 1878 г. никъде в румънските национални програми не се срещаше и намек за стремеж за териториално разширение на юг от Дунав. В пропаганден памфлет на Б. Бореско от годините на Кримската война се твърдеше, че румънските земи се простирали от Тиса до Дунава и Черно море, като включвали Бесарабия, Буковина, Трансилвания и Банат.

Й. Братиану в месеците на Парижкия конгрес от 1856 г. възкликваше емоционално, че обединена Румъния не представлява заплаха за Османската империя, дори и само поради факта, че нямало какво да прави на юг от Дунава[2]. След като получи Северна Добруджа в замяна

---

1 Iorga, N. **Histoire des Roumains et de la Romanité Orientale. T. 7.** Bucarest, 1944, 193—194.

2 **Boeresco, B. La Romanie après le Traitè de Paris du 30 mars 1856, précédée d'une introduction par M. Royer-Collard, professeur du droit des gens à la Faculté de droit de**

на Южна Бесарабия, румънската политика доказа правилността на френската максима „апетитът идва с яденето". Букурещките политици, макар и внимателно, започнаха да намекват за присъединяването на цяла Североизточна България към Румъния и същевременно подчертаваха ролята, която тяхната страна би трябвало да играе като балансиращ фактор на полуострова. Макар и не в пълен размер, тази програма бе осъществена след Междусъюзническата война[1].

От началото на XIX в., въпреки че практически стъпки не бяха правени, в съзнанието на румънските политици винаги присъстваше трансилванският въпрос. Позицията започна да се променя в първото десетилетие на нашия век. Пропагандата по отношение на Трансилвания започна да се засилва. Това все още обаче беше само тенденция и то слаба. Задържащ фактор бе и политиката, водена от управляващата династия, сключила таен договор с Австро-Унгария[2].

В годините на Първата световна война исканията на Букурещ направиха рязък скок и вече обхващаха цяла Трансилвания, Банат, Бесарабия, Буковина и дори части от Източна Унгария до река Тиса. В отделни пропагандни съчинения бе посочвано, че румънци живеели до Одеса, в Северна Сърбия и във Видинско[3]. В тях, а и в полуофициални

Paris, 1856, 17—18; Brătianu, I. **Mémoire sur la situation de la Moldo-Valachie.** Paris, 1857. — In: **Acte şi documente relative la istoria renascerei romaniei.** Publicate de G. Petrescu, D. A. Sturdza, D. C. Sturdza. T. 3. Bucuresti, 1889, p. 158.

1

La Roumanie et la question Balkanique. Opinions Nationales-Liberales. Bucarest, 1913; Filitti, J. **La question bulgaro-romaine. Traduction française accompagnée de notes critiques par Alexandre Stourdza.** Paris, 1913. Като пример за ударението, поставяно върху ролята, която трябваше да играе сега, вж. Iorga, N. **Notes d'un historien relatives aux événements des Balkans.** Bucarest, 1913.

2

Интересен пример за предпазливостта на румънската програма беше един банкет през 1883 г., проведен по случай откриването на статуя на Стефан Велики в Яш. На него била вдигната наздравица за „отсъстващите", т. е. за румънците в Трансилвания. Френският кореспондент, публикувал кратка бележка за събитието в L'Indépendence Roumaine, бил изгонен от Румъния, вж. Seton-Watson, R. W. **A History of the Roumanians from Roman Times to the Completion of Their Unity.** Cambridge, 1934, p. 361.

А в една от пропагандните брошури, излезли след процеса на т. нар. „меморандисти", се твърдеше, че съществуването на Австрийската империя било гаранция за мира в Ориента, вж. Djuvara, Al. **La lutte des nationalités Hongrois et Roumains.** Paris, 1895, p. 83. Договора с Австро-Унгария вж. в: **Relaţiile internaţional ale României în** documente (1368—1900). Bucureşti, 1971, № 79, p. 467, 18/30.10.1883.

3

Public Records Office (PRO): FO 371, vol. 3141, № 205144; Comnène, N. P. **The Roumanian Question in Transylvania and Hungary.** London, 1918; **Les revendications de la nationalité roumaine.** Lausanne, 1918; Eliescu, A. **Rapport présenté à la Colonie roumaine par la Commission chargée de dresser la carte dess territoires habités par les**

искания, отправени до Парижката мирна конференция, се намекваше за даване на своего рода независимост на куцовласите, живеещи около планината Пинд в Северна Гърция и за „правото“ на Румъния да покровителства останалите куцовласи на полуострова[1].

През цялото това време, разбира се, въпросът за Северна Добруджа беше отминаван с мълчание. Смяташе се, че това е въпрос, който е вече окончателно решен и не може да се преразглежда[2].

* * *

Националната програма на Гърция през XIX и началото на XX в. бе позната под названието „мегали идея“. Съдържанието на термина се различаваше в зависимост от това кой го употребяваше. Някои влагаха в него мечтата за възстановяване във възможно най-широки граници на славата на Византийската империя. Тази тенденция личеше особено силно през 30-те и 40-те години на XIX в. Тогава гръцките държавници бяха въодушевявани от подкрепата, оказана от Европа на тяхната борба и мечтаеха за обширна държава от Пелопонес до Дунав и Черно море[3].

Скоро се изясни, че това е нереалистично. Целите станаха далече по-скромни. А и през целия XIX в. страната беше сцена на ожесточени вътрешнополитически борби, които хвърлиха своята сянка и върху външнополитическата ѝ програма. Гръцките обществеици не се отказваха и за миг да подчертават преобладаващото гръцко културно и икономическо влияние на полуострова, но след утвърждаването на Сърбия, а после и на България като самостоятелни държави то се превръщаше по-скоро в мит, отколкото в действителност. И наистина, до Кримската война и началото на тревожното от гръцка гледна точка българско културно и религиозно настъпление на юг от Стара планина, Македония заедно с Тракия бяха смятани за част от безспорното

Roumains. Paris, s. a. (1918); Popovici, A. **Mémoire sur les Roumains de Serbie.** Paris, 1919; Pelivan I., I. Codreanu, S. Coujba, G. Nastase. **Délégation bessarabienne. La Question de la Bessarabie.** Paris, 1919; вж. приложената карта към Lupu, N. **La Roumanie nouvelle et ses problèmes vitaux.** Paris, 1919.

1 PRO: FO 800, Bryce Papers, Vol. 334, p. 369, 1919.

2 Comnène, N. P . **La Dobrogea. Essais historique, économique.** Paris, 1918.

3 Mynas, C. **La Grèce constituée et les affaires d'Orient.** Paris, 1836, p. 219. Много подробно тези проблеми са анализирани в монографията на Данова, Н. **Националният въпрос в гръцките полнтически програми през XIX век.** С., 1980.

елинско наследство. Енергичната българска, а после и сръбска офанзива в тези райони бе съчетана с постепенното отслабване на гръцката държава. Политически скандали и финансови банкрути разтърсваха Атина, изтласквайки в необозримото бъдеще мечтата за осъществяване на „мегали идея". Това наложи модифицирането на националната програма.

Като правило в последните десетилетия на XIX и първите на XX в., тя включваше Южна Албания, Южна и част от Централна Македония, егейското крайбрежие и островите в Егейско море. Почти през целия период Цариград — историческият център на Византийската империя, не бе смятан за достатъчно реалистична цел[1].

Резки промени настъпиха след Балканската и Междусъюзническата война. Победата вдъхна нова увереност на гръцките държавници. В началото на Първата световна война националната им програма включваше Цариград, Източна Тракия, западното крайбрежие на Мала Азия с Измир и дори източният бряг на Черно море, т. нар. Понт, където до средата на XV в. бе съществувала една от наследниците на Византия — Трапезундската империя[2].

Специално внимание в пропагандата бе обръщано на Додеканезите, които от 1912 г. бяха присъединени към Италия. Смяташе се, че би могло да бъде издействано присъединяването им към майката-родина, още повече че във войната Гърция и Италия се бяха сражавали като съюзници[3].

---

1 Maccas, L. **La question gréco-albanaise.** Nancy, 1921; Frangulis, A. **Mémoire sur l'Albanie et l'Epire du Nord.** Athfnes, 1921, 11—43; **L'Epire du Nord devant la conférence de la Paix.** Paris, 1921; Georgiades, D. **Nouvelle faillité en perspective de la diplomatie.** Paris, 1913, 3—12.

2 Politis, N. **Les aspirations nationales de la Grèce.** Paris, s. a. (1919). Между другото гръцкият пропагандист твърдеше, че България на всяка цена трябвало да бъде лишена от излаза си на Егейско море, тъй като при бъдещ конфликт това щяло да ѝ даде възможност да води подводна война по цялото Средиземноморие. Аргументът очевидно експлоатираше лошите спомени на французи и англичани от неограничената германска подводна война.

3 Salutos, Th. **The Greeks in the United States.** Cambridge, Massachusetts, 1964, p. 172; **Voeux séculaires du Dodécanèse pour l'union.** S. l., s. d.; Andreades, A. **La Grèce devant le congrès de la Paix.** Paris, 1919.

До Освобождението българските националреволюционери, както и политическият кръг в Цариград, не се бяха занимавали особено подробно с териториалните рамки на бъдещата българска държава. Подсъзнателно беше убеждението, че тя трябва да включва Мизия, Тракия и Македония, но къде точно започваше едната и къде свършваше другата провинция, не бе особено ясно. Създаването на Българската екзархия през 1870 г. и очертаването на нейните предели във Фермана от 1872 г. бяха възприети от съвременниците като определяне на минималните граници, в които живееше българският народ.

Първият опит за формулиране на политическа териториална програма бе направен от БЦБО. На своя събор в края на 1876 г. след потушаването на Априлското въстание и очаквайки неминуема война на Балканите, делегатите очертаха границите на българската нация, които трябваше да послужат като основа при определяне границите на бъдещата държава. В тях включваха земите, влезли в Българската екзархия, територии в Източна Тракия, Македония и по крайбрежието на Егейско море, които не бяха споменати в султанския ферман.

В истинска национална програма за българските държавници след Освобождението през 1878 г. се превърнаха границите на Санстефанска България. Действията на политиците между 1878 г. и 1918 г. до голяма степен бяха продиктувани от осуетяването на решенията, взети в Сан Стефано. Всички български правителства бяха обладани от мисълта, че са онеправдани от решенията на великите държави, лишили родината им от това, което в София знаеха, че е законна част от българското наследство.

Макар и рядко се появяваха и по-амбициозни проекти. През Балканската война се споменаваше възможността да се търси излаз на Адриатика. През Първата световна война се намекваше за необходимостта от обща граница с Австро-Унгария чрез присъединяването на Източна Сърбия. На няколко пъти бе подхвърляна идеята за български княз на албанския трон, но това като правило бяха ефимерни проекти без особено значение.

* * *

Трудно е да се говори за национална програма, издигната и разработена в Цариград. През целия разглеждан период Османската империя водеше губещо сражение. Целта ѝ бе да запази колкото се може

по-обширна територия в Европа. Мисълта за териториална експанзия беше чужда на султанските държавници.

Вярно е, че младотурците както в изгнание, така и след като поеха властта през 1909 г., на моменти се тешаха с мисълта за възстановяването на блясъка и великолепието на империята, но суровата реалност скоро ги отрезви. Турската външнополитическа пропаганда до Първата световна война бе твърде слаба. Едва след поражението на Османската империя начена по-енергична пропаганда, която по-скоро целеше да отблъсне атаките на противниците си, отколкото да представи нови тези[1]. Доколкото може да се прецени при нейния анализ, максималното, за което Турция настояваше, беше да запази Източна Тракия като необходим хинтерланд за отбраната на Цариград и някои от островите, разположени близо до крайбрежието на Мала Азия.

Важен момент в пропагандата беше противопоставянето на гръцките и арменските стремежи за откъсване на територии в Източен и Западен Анадол[2].

* * *

Националната програма на албанците бе доста противоречива. Тя следваше конфликтите, които назряваха в средите на зараждащата се буржоазия и интелигенция. В навечерието на Берлинския конгрес от 1878 г. някои от малкото тогава албански политици смятаха, че бъдещето на страната трябва да си остане свързано по някакъв начин с това на Османската империя. Други настояваха за широка автономия или дори за независимост. Това, което ги обединяваше, бе твърдото убеждение, че границите на Албания се простират далеч в Македония, дори отвъд Скопие, а на юг достигат южните предели на Епир.

Осъществяването на подобна програма бе малко вероятно. И Турция, и Сърбия, и Гърция, и България, които претендираха за част от тези територии, бяха много по-силни. Създадената през 1913 г. албанска държава остави извън пределите си повече от една трета от албанците. Дори и така осакатена, новата държава бе обект на посегателствата на Гърция и Сърбия. Ето защо в годините на Първата световна война и непосредствено след нея в Тирана разчитаха по-скоро да задържат границите, извоювани през 1912—1913 г., отколкото да присъединят нови територии. Но и те не бяха имунизирани против главо-

1 Turc-Yourdou. **Smyrne au point de vie géographique, économique etc.** Lausanne, 1919.

2 **The Turco-Armenian Question. The Turkish Point of View.** Constantinople, 1919.

замайване. Дори и когато самостоятелното им съществуване, макар и в рамките на една орязана държава, висеше на косъм, в пропагандата на националната им програма се мяркаха искания за присъединяване на Косово, Скопие, Охрид, Дебър и дори Янина към възстановената албанска държава. Някои от местните пропагандисти пък чертаеха граници, които почти опираха о българските при Ниш, Лесковац и Враня[1].

* * *

Допълнителни фактори, които определяха значението на външнополитическата пропаганда, бяха моделът образование, което балканските политически лидери получаваха през XIX и началото на XX в., и типът идеи, които възприемаха.

В началото на миналото столетие образователното ниво на всички балкански народи беше много ниско. Доколкото имаше някакво обучение, то се ограничаваше в рамките на традиционното огрaмотяване, най-често в сферата на църковната институция, независимо дали тя бе християнска или мюсюлманска.

Преломът начена през 30-те години. Навсякъде се откриваха училища, които започнаха да дават на възпитаниците си светско образование от типа на прогимназиалното и гимназиалното. Постигнатият за няколко десетилетия напредък не беше малък, но все пак и в навечерието на Първата световна война регионът стоеше все още далеч по своето културно развитие от Западна Европа.

Това, което ни интересува от гледна точка на нашата тема, обаче е, че във всички балкански страни се беше появил един може би не особено многоброен, но сравнително добре подготвен политически и интелектуален елит. Първите образователни институции на полуострова, които даваха образование по-високо от гимназиалното, започнаха да се създават чак към средата на века. Изключение бе Гърция. Още през 1837 г. в Атина бе открит първият университет. Той бе плод не толкова

1 За началната програма на албанската буржоазия вж. Frašeri, S. **Was war Albanien was ist es, was wird es werden? Gedanken und Betrachtungen über die unser geheiligtes Gefahren und deren Abwendung.** Wien, 1913. За нейното развитие вж. Skendo, L. **Les Albanes chez eux et à l'étranger.** Lausanne, 1919; **Les droits de l'Albanie à ses frontiéres naturelles.** Valone, 1921; Chekrezi, C. **Albania Past and Present.** New York, 1919, 93—95; ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2952, 1—3, 08.1917; Grlica, G. **Albanian Memorandum of 1919 to Lloyd George.** — **The South Slav Journal,** Vol. 2, № 1, Jan., 1979, 13—16; Mexi, Hr. **Mémorandum à l'usage de Monsieur le président et les messeurs les membres de la conférence de la Paix.** Bucarest, 1919.

на реалните нужди на страната, колкото на хипертрофираната представа за нейната бъдеща роля на полуострова. В него имаше само четири факултета — по философия, теология, право и медицина. В тях се обучаваха петдесет и двама студенти [1].

По-късно беше открита Великата школа в Белград, а след Кримската война — университетите в Букурещ и Яш[2].

В София висше училище от типа на университетите бе открито едва в края на 80-те години, а в Турция, въпреки стародавните намерения, учебно заведение с университетски характер на практика не можа да бъде създадено до края на разглеждания в монографията период. Най-лошо беше положението в албанските земи, където чак до навечерието на Балканските войни на практика нямаше дори средно учебно заведение, което да отговаря на европейските стандарти [3]. Албанците, които все пак завършваха висше образование, произхождаха предимно от диаспората и получаваха стипендии от Италия и Франция[4].

Поне в началото т. нар. университети имаха твърде слаба прилика със западноевропейските институции от този тип. Те бяха малки, предлаганото в тях образование стоеше на не особено високо ниво. А нуждите бяха големи. Бързо развиващата се администрация изискваше добре подготвени бюрократи, образователната система — подготвени преподаватели, обществото — подготвени политици.

По-големи възможности в това отношение предлагаше обучението в Европа. Всички балкански страни правеха съществени материални жертви и изпращаха интелигентни младежи в утвърдените университетски центрове на континента. Към Франция бяха насочени погледите на България, Гърция, Румъния и Турция, а към Австрия (по-късно Австро-Унгария) — на Сърбия. Студентите, завършили в тези страни, които можеха свободно да ползват съответния език, имаха представа от културните им традиции и по-късно се превърнаха в най-успешните

---

1 Psomas, A. The Nation, The State and the International System. The Case of Modern Greece. Athens, 1978, 43—65.

2 Kellogg, Fr. The Structure of Romanian Nationalism. — Canadian Review of Studies in Nationalism, XI, I, 1984, p. 29.

3 Sokolova, B. Les institutions scolaires et culturelles nationales en Albanie et la formation de l'intelligentsia albanaise à l'époque de la Renaissance. — Etudes Balkaniques, 1986, № 3, 38—61.

4 Миланов, П. Документи за дипломатическата история на Балканските войни (1912—1913 г.). — Известия на Института за военна история. Т. 38. С., 1984, док. № 31, с. 307.

пропагандисти за своите страни. Броят им обаче бе толкова ограничен, че възможностите за истински избор и подбор не бяха особено големи.

В началото на 20-те години на миналия век влашкото правителство за първи път изпрати с държавна стипендия четирима студенти да учат в Италия и Франция. Така бяха положени скромните основи на запознаването на влашките студенти с френската култура — в момента най-напредничавата в Европа, и на стремежа на румънския елит към приобщаване с нея.

Юлската революция от 1830 г. разтревожи правителството в Букурещ. Опасността стипендиантите да се заразят с революционни идеи беше очевидна. Новите студенти бяха пренасочвани към по-консервативните Берлин и Виена. Те обаче можеха да предложат много помалко на младите хора, очаровани от парижката атмосфера. Държавните стипендианти във френската столица намаляха, но там все още се учеха немалко студенти, синове на богати болярски семейства, които можеха да си позволят необходимите разходи. Както отбелязва американският изследовател Дж. Кемпбел, въпреки социалния си произход, пред Луи Филип те предпочитаха идеолозите на либералната буржоазия — Луи Блан, Фурие, Сен Симон, Мишле, Ламартин и др.[1] Това стана особено ясно след събитията от 1848 г., когато получилите образование не само в Париж, но и въобще в Западна Европа застанаха начело на революционните събития в Дунавските княжества.

Сръбската държава беше по-бедна от Влахия, в нея нямаше богата аристокрация от типа на румънската и затова и много по-малко бяха сръбските студенти, които се обучаваха в Европа. В годините след Кримската война средно от двадесет и трима до тридесет и осем души годишно се учеха във Франция, Русия и Австро-Унгария. Общо в годините до Кримската война не повече от петдесетина души бяха завършили висше образование в чужбина на свои и държавни разноски[2].

Най-успешният може би албански пропагандист К. Черкези беше завършил Харвардския университет в Съединените щати.

И българите не правеха изключение. Близо стотина завършиха висше образование в европейски университети до Освобождението. После потокът се увеличи.

В западните университети бъдещите пропагандисти възприемаха охотно ценностите на буржоазното общество. Деветнадесети век беше

---

1 Campbell, J. **French influence and the Rise of Roumanian Nationalism.** New York, 1971 (1st edition 1940). 1–3, 104, 106, 110–111.

2 Спасић, М. **Државописни податцы школски заведения у княж. Србском од 1856/57 до 1860/1861 год. школск.** — Гласник Друштва Српске словесности, кн. XIV, Београд, 1862; Јовановић, Сл. **Уставобранители и нихова влада (1838–1858).** Београд, 1933, с. 96.

век на много буржоазно-либерални илюзии. Челно място сред тях заемаше постепенно утвърдилото се убеждение за всемогъществото на общественото мнение, особено в сферата на външната политика. Още през 1829 г. лорд Палмерстън беше декларирал тържествено в британския парламент:

> *„В природата няма друга движеща сила освен ума — всичко друго е пасивно и инертно; в човешките взаимоотношения такава сила е мнението; в обществените дела — общественото мнение. Този, който овладее тази сила, с нейна помощ ще подчини мускулестата ръка на физическото принуждение и ще я принуди да подкрепи усилията му към осъществяване на дадена цел.“*[1]

Един от вдъхновителите на либералните кръгове, швейцарският юрист Й. Блюнчли, заявяваше убедено, че

> *„всеки политик сега трябва да се вслушва в тази велика сила“*[2].

Увеличаването на ролята на общественото мнение в Западна Европа бе естествен резултат от успеха на буржоазните революции, от постепенната демократизация на избирателния процес, от въвличането на все повече гласоподаватели в политическите процеси; от нарастващата грамотност и образованост на европейците; от увеличаването на броя и намаляването на цената на публикуваните вестници и списания.

Идеята за първостепенното значение на общественото мнение във външната политика, макар и с известни модификации, намери благоприятен прием у балканските държавници. Те разчитаха в немалка степен на него, когато опитваха да разрешат някои външнополитически проблеми, макар като правило да го игнорираха вътре в страната.

От друга страна, образованието, което получаваха балканските политически лидери и опитът, който трупаха в своите страни, ги правеше последователи на идеите на Н. Макиавели или по-точно на това, което в началото на деветнадесети век се наричаше Realpolitik, а по-късно raison

---

1 **The Parliamentary Debates, New Series,** XXI. London, Hansard, 1829, col. 1667.

2 Холцендорф, О. **Обществено мнение.** С., 1943, 2—3.

d'état — термини, в които се обединяваше разбирането за взаимодействието на интереса и необходимостта при развитието на държавата[1].

3. Европейският и американският аспект

„...Виждате колко се говори по цяла Европа за новото гръцко царство и по Лондон и Париж се събират помощи за Гърция, а за сърбите не се и споменава, като и да ги няма на белия свят... гърците имат приятели и свои хора по цяла Европа, които се стараят за тях и новините и различни книги разгласяват по целия свят.“

Из писмо на Вук Караджич до княз Милош Обренович от средата на 30-те години на XIX в.[2]

„Прекосил съм цяла Германия и част от Франция. Навсякъде открих, че нямат и най-слаба представа за Влахия и Молдавия; едва ли знаят къде се намират, а що се отнася до тяхната история, нрави, институции, злощастия — всичко това е неизвестно дори и за най-учените.“

Из писмо на Михаил Когълничеану от средата на 30-те години на XIX в.[3]

„Тука ни наричат турци, гърци и нарядко знаят името „българин“ и който го е чувал, дума: „Ха, чувал съм, нали е един народ див? Вижте, господине, доколко сми потъпкани.“

Из писмо на български студент в Париж до Г. С. Раковски[4].

Още в самото начало на своите усилия да повлияят на европейското и американското обществено мнение балканските пропагандисти щяха да се сблъскат с много трудности. Преди всичко информацията за

---

1 Макиавели, Н. **Князът**, гл. 15, 17—19, 25—26. С което, разбира се, не искам да кажа, че балканските политици щудираха внимателно Макиавели, а по-скоро, че неговите политически идеи бяха залегнали в основата на курсовете по международно право, четени в европейските университети.

2 Кецмановић, И. **Вук Караџић и његово дјело.** Загреб, 1951, док. № XXXIX.

3 Zub, A. **Mihail Kogălniceanu. Un fondateur de la Roumanie moderne.** Bucarest, 1978, p. 24.

4 **Архив на Г. С. Раковски. Т. 2. Писма и ръкописи на Раковски.** Ред. В. Трайков. С., 1957, № 312, 7.11.1860.

положението на полуострова, с която разполагаха както в Европа, така и в Съединените щати, беше твърде ограничена.

Изследванията в областта на психологията през последните години аргументират схващането, че за да вземе решение по важен проблем, един политик би трябвало да осъзнае ситуацията в рамките на своя предходен личен опит. В него влизаха: типът образование, което бе получил, наличието на съответни материали за четене и изучаване и възможностите за обсъждане и осмисляне на определени проблеми[1]. С други думи, една от предпоставките за взимане на политически решения бе съществуването на достатъчна, относително достоверна информация.

А положението с информацията за Балканите в Европа и Съединените щати в началото на миналия век бе направо отчайващо. Балканските пропагандисти скоро трябваше да открият за свое най-голямо съжаление, че и минималните съществуващи познания по балканските проблеми съвсем не проявяваха тенденцията да се трансформират в насоката на политическото действие, на което те се надяваха. Защото това, което те се стараеха да внушат, беше не толкова единодушие в убежденията, колкото в действията, т. е. важна бе не ортодоксията, а ортопраксията.

Чак до началото на нашия век съзнанието на европееца си оставаше европоцентрично[2]. При това под Европа се разбираше Западна, в краен случай Централна Европа. А Балканите бяха на ръба на Европа и Азия.

В началото на XIX в. народите, които ги населяваха, бяха на практика неизвестни на европейците. Имената им навяваха бледи исторически спомени, но като правило те не бяха считани за народи, които могат да водят самостоятелен живот. След неминуемото разпадане на Османската империя съдбата им отреждаше по-скоро да бъдат включени в някоя от вече съществуващите държави в Европа.

Някои от тях действително фигурираха в известни политически планове на западноевропейски и руски държавници от края на XVIII в. През 1806 г. пратеникът на руския император Александър II П. Строганов предлагаше на Балканите да се създадат две държави — славян-

1 Spillmann K., K. Spillman. **On Enemy Images and Conflict Escalation.** — International Social Science Journal. International Conflict Research. Vol. 43, № 1, 1991, p. 66.

2 Parker, G. **Continuity and Change in Western Geopolitical Thought During the Twentieth Century.** — International Social Science Journal. International Conflict Research. Vol. 43, №1, 1991, p. 21.

ска и гръцка. За отделни националности и дума не ставаше[1]. Затова, особено в началото, балканските пропагандисти интуитивно, неупълномощавани от никого, трябваше да се борят против безразличието и срещу стари, утвърдени и често неверни представи.

Разбира се, не може да се отрича, че сред научната общност съществуваше някакво знание за състоянието на нещата в този район на света, но то като правило беше ограничено, едностранчиво, недостатъчно и отразяваше положението в отминали времена, а не на съвременния етап. Дори в началото на миналото столетие посветените европейци продължаваха да мислят за Балканите със средновековни термини. Доколкото се правеше някакво разграничаване между народите, живеещи на полуострова, то бе по-скоро на религиозна, отколкото на народностна основа.

Ако европейците знаеха въобще нещо за някой от народите, населяващи полуострова, то беше за гърците. Класическото образование господстваше на континента през XVIII и XIX в. Историята и философията на Древна Гърция бяха преподавани във всички европейски университети. Дълго време античната литература бе смятана за най-добрия образец, към който трябваше да се стреми съвременната култура[2]. По законите на асоциацията немалко от постиженията на древните гърци бяха прехвърляни и на съвременните им наследници и водеха до подсъзнателното убеждение, че народите, населяващи полуострова, са потомци на древните елини и тям се пада правото да го владеят[3]. За това убеждение допринасяха и разказите и пътеписите на редица пътешественици, пропътували някоя от трите основни артерии, прекосяващи Балканите — Белград–Цариград, Драч–Цариград и Ру-

1 Djuvara, J. **Cent projets de partage de la Turquie.** Paris, 1911; **Международные отношения на Балканах 1815—1830 г.** Москва, 1983, с. 26.

2 Добър пример в това отношение е сборникът **The Legacy of Greece**, издаден през 1921 г. под редакцията на Р. Ливингстон. В него бяха включени статии, посветени на наследството на Древна Гърция във всички области на живота — религията, философията, математиката и астрономията, биологията и медицината, литературата и историята, политическата теория и практика. Основният извод беше, че съвременното човечество е задължено на Гърция за своя прогрес. Сборникът бе кулминация на близо двувековни проучвания на античното наследство и в продължение на две десетилетия беше използван като учебник.

3 Един от първите примери за този тип мислене може да се намери още в средата на XVIII в., когато англичаните Дж. Стюарт и Н. Ревет, отишли в Атина, за да рисуват старините, за първи път свързаха в пътните си бележки старите елини и борбата на съвременните гърци против турците, вж. Jenkyns, R. **The Victorians and Ancient Greece.** Cambridge, Massachussetts, 1980, 1—3, 342.

се–Цариград. Поставени под грижите на турски придружители, слабо ориентиращи се в местните говори, обикновено те бяха настанявани в най-богатските къщи край пътя. Това като правило бяха гръцките и пътешествениците си тръгваха с непоклатимото убеждение, основано върху личен опит, че полуостровът се населява от гърци или в най-лошия случай — от варваризирани гърци.

Нивото на познание за румънците беше дори по-ниско, макар те още от XVI в. да бяха въвлечени в ценралноевропейската политика.

Сърбите също си оставаха неизвестни. Въстанието от 1806—1815 г. бе до голяма степен вътрешна работа на Османската империя. Дълго време представата за сърбина беше тази за слепия гъдулар, приседнал под едно дърво и тананикащ юнашки песни, пред замечтано подръпващи сливовица слушатели. Донейде това впечатление бе плод и на една от популярните през XIX в. литературни мистификации — илирийско-сръбските песни на Проспер Мериме. Информацията за сърбите наблягаше върху тяхната войнственост и бруталност — качества, които възхищаваха, но и отвращаваха европееца. След превратa от 29 май 1903 г., сменил династията на Обреновичите с тази на Караджорджевичите, във вестник „Pall Mall Gazette“[1] възкликваха:

> *„Дали сърбите, дали всъщност който и да било от балканските народи е цивилизован? Този въпрос лежи в сърцевината на това трагично събитие и на въпроса... човек трябва да отговори без колебания — не!“*[2]

А във в. „The Times“ влиятелният У. Стиид, който пишеше от Виена, добавяше:

> *„Подходяща сцена за подобно безмилостно и точно планирано цареубийство би трябвало да бъде някое централноазиатско ханство, а не европейски град.“*

Десет години по-късно, след Сараевския атентат, във „The Manchester Guardian“ възкликнаха:

---

1 Поради трудности в транскрибирането названията на вестниците ще бъдат давани в оригинал.

2 **Pall Mall Gazette**, 12.06.1903. Цит. по: Miller, N. **R. W. Seton-Watson and Serbia During the Reemergence of Yugoslavism, 1903—1914.** — Canadian Review of Studies in Nationalism, XV, 1988, № 1—2, p. 60.

„Ако можеше Сърбия да бъде довлечена до морето и удавена там, въздухът в Европа веднага би станал по-чист."[1]

Българите на практика не съществуваха. Дори близките им по кръв и език руси хранеха известни съмнения в етническия им произход. Някои от пътешествениците, минаващи през българските земи, ги брояха за сърби, други дори с труд виждаха славянското у тях и говореха за полуславяни и полутурци. Никой нямаше и бегла идея за обхвата на земите, населявани от българи и в най-добрия случай считаха, че България — това са земите на север от Стара планина. Доколкото някакви българи се срещаха и на юг от нея, те бяха смятани и от добронамерени наблюдатели за скорошни преселници, заселени там, за да работят по чифлиците на турците[2].

В края на 20-те години чешкият учен Я. Шафарик влезе в историята, когато за първи път в своя славянски атлас прокара етническа граница между сърби и българи, като обозначи ясно разликата между двата близки народа. Но дори и в тези години руските офицери, прекосили Дунав по време на поредната Руско-турска война от 1828—1829 г., бяха удивени да открият на южния бряг на реката славянски православен народ, говорещ свой език, различен от руския и от сръбския[3]. След Берлинския конгрес представата за българите бе моделирана от политическите събития на полуострова и се менеше от рязко отрицателна до положителна.

През целия XIX, та дори и в началото на XX в. балканските пропагандисти съзнаваха добре положението и не хранеха особени илюзии за степента на бегла информираност, да не говорим за разбиране на проблемите на техните народи. Те знаеха, че за средния европейски интелигент или политик народите на полуострова на практика или не съществуваха, или пък бяха само чип в борбата за влияние между великите сили. Дори през 1904 г. българският дипломатически агент в Рим констатираше, че общественото мнение в Италия е слабо осведо-

1 May, A. J. **The Passing of the Hapsburg Monarchy 1914—1918.** Philadelphia, 1966. Vol. 1, p. 52.

2 Достян, И. **Българите в руската литература и периодичен печат през първите десетилетия на XIX в. — Българското възраждане и Русия.** С., 1981, 193—211.

3 В навечерието на войната от 1828—1829 г. в едно от московските списания бяха писали, че „балканските славяни са изчезнали и не се чуват вече звуци на славянска реч отвъд Дунав", вж. Яцимирский, А. **Юрий Иванович Венелин — Энциклопедический словарь. Брокгауз и Ефрон. Биографии. Т. 3.** Москва, 1993, с. 215.

мено по въпросите на балканската политика и дори сред тези, които определят насоките на италианската политика, разбирането за същността на проблемите е на ниско ниво[1].

Ако трябва да обобщим, следва да посочим, че представите на европееца за балканците бяха много рядко представи за самите тях, като отделни общности. В много случаи те бяха проекция на стереотипите и предразсъдъците за техните по-големи съседи и за политиката на великите държави в региона. Например и през династийната криза от 1886—1887 г., и през Първата световна война идеята за българите във Великобритания се формираше не толкова като някаква оценка на българите като такива, колкото като производна от отношението на британците респективно към Русия и Германия. И затова положителната представа за българите от първата криза бе лесно заместена с негативна през втората.

Все пак за някои кризисни области в началото на века имаше оформена определена представа. Така например в Англия и Германия бяха повече или по-малко убедени, че мнозинството от населението в Македония е българско. Лорд Ленсдаун, ръководител на британската външна политика по време на Илинденско-Преображенското въстание, не криеше схващането си, че то е дело на преобладаващото българско население в областта. Един от влиятелните депутати в парламента, с интерес към балканските проблеми — Т. О'Конър, смяташе, че въстанието

> *„може справедливо да бъде наречено национално, доколкото се имат предвид македонските българи“*[2].

А Артър Балфур, чието мнение в политическия живот тежеше много, в публикувано писмо до архиепископа на Кентърбъри твърдеше, че една трета от населението на Македония били мюсюлмани, а другите две важни съставки били българите-екзархисти — „те представляват, доколкото зная, най-голямата група“, и гърците-патриаршисти[3].

Подобен тип представи щяха да срещнат яростното противопоставяне на едни балкански пропаганди и не по-малко яростното утвърждаване на други.

---

1 ЦДИА, ф. 353, оп. 1, а. е. 31, 83—86, 6.12.1904.

2 **The Times**, 14.08.1903, 15. 08.1903.

3 **Пак там**, 26.09.1903.

ГЛАВА ВТОРА

ОРГАНИЗАЦИЯ НА ВЪНШНОПОЛИТИЧЕСКАТА ПРОПАГАНДА

В развитието на външнополитическата пропаганда на балканските страни, макар и твърде условно, могат да се набележат три основни периода. Първият покриваше годините между избухването на Гръцкото въстание от 1821 г. и Берлинския конгрес от 1878 г. Вторият обхващаше десетилетията между Берлинския конгрес и избухването на Балканските войни през 1912 г. И третият заемаше краткия, но изпълнен със събития период на Първата световна война и изграждането на Парижката система от договори.

* * *

1. Времето на ентусиастите, 1821 – 1878

Външнополитическата пропаганда на балканските народи в Европа и Съединените щати беше предхождана от пропаганда с обратен знак, вършена от европейски правителства със свои интереси на полуострова. Опитите бяха много редки, без особени резултати и доколкото имат значение за нашата тема, то бе, защото набелязваха насоки, към които по-късно се ориентираха самите политици на полуострова.

В средата на 30-те години на XVIII в. руски посланик в Лондон беше княз А. Кантемир — син на преминалия на руска страна по време на Прутския поход от 1711 г. княз на Молдавия Дмитрий Кантемир. Той пръв от руските дипломатически представители в Европа привлече вниманието на Санкт Петербург върху необходимостта от систематични, непреставащи усилия за спечелване на европейското обществено мнение. Това бе естествено, тъй като дипломатическата му кариера протичаше в страната, където то се бе зародило и играеше важна политическа роля.

Кантемир публикуваше във в. „The Daily Journal" благопожелателни статии за руската политика; в „Daily Post" — ласкателни портрети на императрица Ана Ивановна, в които намекваше за необходимостта от руско-английски съюз. През 1735 г. осигури „специално за случая" да се преведе известната книга на баща му за историята и състоянието на Османската империя[1].

[1] Кумок, М. **Российский посланик в Англии Д. Кантемир.** — Вопросы истории, 1987, № 2, 182–183.

Какъв именно беше случаят, не беше ясно. Вероятно дипломатът имаше предвид засилването на напрежението на полуострова, което доведе до избухването на поредната руско-турска война на следващата година. В действията си Кантемир беше ръководен от разбиранията си за интересите на руската политика. Все пак спомените в семейството, принудено да напусне Молдавия само четвърт век преди това, ще да са били твърде силни и е невъзможно в гръдта му да не е тляло поне неясното убеждение, че Европа трябва да бъде по-добре запозната с положението на Балканите, за да може да взима правилни решения или адекватно отношение към разгарящите се там конфликти. Характерно е, че той преведе именно книгата на баща си, разглеждаща положението на Балканите и в Османската империя, а не съчинение по история на Русия.

През 70-те години на XVIII в. руската императрица Екатерина II опитваше да използва знанията и авторитета на видния гръцки просветител Евгениос Булгари сред неговите сънародници, за да прокара своите политически проекти на Балканите. През 1768 г. Високата порта бе обявила война на Русия, която се проточи близо шест години. Бойните действия се водеха във Влахия и Молдавия, а след опасен преход на руската флота от Балтийско в Егейско море на въстание се вдигнаха и гърците от Пелопонес и близките острови. В управляващите кръгове в Санкт Петербург обсъждаха възможността на оръжие да бъдат призовани и християните, живеещи на юг от Дунав, т. е. българите.

Булгари пристигна в Русия през 1771 г. След аудиенция с императрицата беше удостоен с пенсия от хиляда и петстотин рубли. Срещу това трябваше да преведе на разбираем гръцки език редица памфлети и публицистични произведения, разясняващи руската политика. Преведените от него материали трябваше да бъдат използвани като военна пропаганда и да бъдат разпространени сред населението на Пелопонес. Един от най-важните преводи беше т. нар. „Наказ" на Екатерина, в който тя апелираше към балканските християни да въстанат срещу турците. Той беше публикуван във внушителния за времето си тираж от две хиляди екземпляра в печатницата на Руската академия на науките[1].

В началото на Наполеоновите войни френското посолство в Цариград опита да издава под редакцията на френския представител при Портата Верниняц някакъв вестник с неизвестна периодичност. Той изглежда трябваше да запознава обществеността или най-малко влас-

[1] Арш, Г. Евгений Булгари в России. — Вопросы истории, 1987, № 4, с. 107.

тимащите в Османската империя с развитието на събитията във Франция и да пледира за френско-турски съюз в Ориента. Самата идея беше трогателно доказателство за политическия наивитет на френските дипломатически представители, които нямаха реална представа за условията в империята, както и за тяхната вяра във възможността по-широк кръг лица да въздействат върху тесния кръг приближени на султана. Идеята претърпя неминуем крах, но споменът за нея, както изглежда, остана да витае в турската столица, щом френският автор Абдолоним Убичини след повече от четири десетилетия споменаваше за нея.

Няколко години по-късно, по време на Руско-френската война от 1806—1812 г., френското дипломатическо представителство в Цариград, водено от желанието си да подбуди Турция към нов конфликт с Русия, разпространяваше на френски език бюлетините на „Великата армия“[1].

Тези примери си останаха изолирани. И това бе естествено. За да се води пропаганда, трябваше да има съответни медии за социален контрол, които можеха да се използват за натиск в една или друга посока. Такива на Балканите липсваха и щяха да липсват още дълго.

* * *

Първите свидетелства за пропаганда, идеща от самите балкански народи са твърде неясни и само с доста големи резерви биха могли да бъдат приети за наченки на пропаганда.

В края на XVIII в., по време на преговорите за мир в Яш, които трябваше да турят край на Руско-турската война от 1788—1791 г., група влашки боляри изработиха петиция до участващите сили. В нея настояваха да получат правото да избират свой княз, да разполагат със своя милиция и да водят свободна търговия, а Влахия да бъде смятана за „нация“, а не за османска провинция[2].

Привличането на подобен пример говори ясно за трудно забележимата на моменти граница между външнополитическа пропаганда и дипломация. По-нататък в монографията ще изхождам от предпоставката, че дипломатическият акт трябва да произлиза от специално ото-

1 Ubicini, A. **Letters on Turkey. An Account of the Religious, Political, Social and Commercial Condition of the Ottoman Empire. P. I. Turkey and the Turks.** London, 1856, p. 246.

2 Campbell, J. **Цит. съч.,** 18—19.

ризирана институция, докато за пропагандата това не е абсолютно задължително. При това дипломатическият акт почти никога не е колективен, докато пропагандно въздействие често се търси и от група индивиди.

През 1803 г. видният гръцки просветител Адамантиос Кораис изнесе в Париж пред френски слушатели „Доклад върху съвременното състояние на цивилизацията в Гърция“[1]. В следващите десетилетия той бе препечатван няколко пъти и бе добре известен на научните кръгове. Основната теза на Кораис беше, че благодарение на развитието на образованието и на политическите събития, най-вече на Френската революция, Гърция се възражда, отърсва се от средновековните остатъци и скоро ще се присъедини към семейството на просветените народи.

* * *

Първото съзнателно и целенасочено използване на външнополитическата пропаганда на Балканите беше свързано с борбата на гръцкия народ за независимост през 1821—1829 г. През целия период от избухването на въстанието в Пелопонес и Дунавските княжества през пролетта на 1821 г. до Източната криза от 1875—1878 г. Гърция и нейната кауза бяха облагодетелствани от всеобщия интерес към античността в Европа. Наред със западноевропейците десетки, та дори и стотици историци, филолози и политици от гръцки произход работеха в Западна Европа. Те редовно публикуваха статии и бележки в периодичния печат. Не пропускаха и удобен случай да осведомят западноевропейската четяща публика за събитията в своята родина. Макар един от авторите на поредната история на Гърция да се оплакваше, че:

> *„историята на тази страна е зле позната до епохата на Ипсиланти“*[2],

все пак на западни езици през първата половина на миналия век бяха публикувани повече трудове за османския период и за най-новата история на Гърция, за нейната география, икономически и културен жи-

1 Koraes, A. **Report on the Present State of Civilization in Greece. — Nationalism in Asia and Africa.** Edited & Introduced by E. Kedourie. London, 1971, 153—188.

2 Mynas, C. **La Grèce constituée et les affairs d'Orient.** Paris, 1836, pp. XI, 213,219.

вот, отколкото вероятно за всички други балкански страни, взети заедно[1].

Вярно е, че през 1804 г. сърбите бяха въстанали срещу своите турски господари и се бяха сражавали яростно повече от десетилетие, за да утвърдят правото си на самостоятелност. Борбата им обаче, както посочих и по-горе, не направи почти никакво впечатление в Европа. Но когато гърците се хванаха за оръжието, интелектуална Европа аплодира. Английският поет Пърси Биши Шели възкликна:

„Ние всички сме гърци."[2]

Стотици филелини, водени от желанието да помогнат на благородните въстаници, се устремиха към брегoвете на Пелопонес. Много от тях бяха разочаровани от това, което видяха, от безкрайните дрязги и караници между лидерите на различни политически или военни групировки, но това не промени съществено общото съчувствие, особено на либералните кръгове в Европа към гръцката революция.

Водачите на въстанието бързо се възползваха от неочакваната възможност. Дълбоко в сърцата им гореше това, което Кораис наричаше

„национална суетност, смешна в мотивите си,
но облагородяваща в резултатите си" [3].

Те пишеха и публикуваха пространни страстни прокламации, отправени към въстаниците. От изворите не става ясно дали бунтовниците в Пелопонес и Атика въобще бяха чували за тях, но призивите бяха охотно препечатани в европейските и американските вестници. Авторите им апелираха към световното обществено мнение от името на Епаминонд, на Перикъл и на Солон — все имена, на практика

---

1 Посочените по-долу брошури и обемисти монографии са само примери. Броят им при желание може да бъде удесеторен, вж. Rizo, N. **Histoire moderne de la Grèce depuis la chute de l'Empire d'orient.** Genève, 1828; Paparrigopoulos, M. **Histoire de la Grèce moderne. Guerre de l'indépendance. Athènes,** 1858; Gervinus, G. **Insurrection et régéneration de la Grèce.** Tome 1—2. Paris, 1863; **La Grèce en 1821 et 1827.** Correspondance politique publiée par un grec. Paris, 1823; Papadopulo-Vretos, A. **Mémoires biographiques-historiques sur le Président de la Grèce, le comte Jean Capodistrias, avec des notes critiques, historiques sur plusieurs événements politiques, ainsi que sur plusieurs personnages étrangers et grecs... et suivis d'un ouvrage posthume de Capodistria sur Ali-pacha de Janina.** Tome 1—2. Paris, 1837—1838.

2 Shelley, P. **Poetical Works.** Vol. 2. New York, 1902, p. 715.

3 Koraess, A. **Цит съч.,** с. 158.

неизвестни на самите въстаници, но чието споменаване отекваше дълбоко в сърцата на филелините и им доказваше убедително, че са се притекли на помощ на истинските потомци на древните елини.

От разпокъсаните и инцидентни апели към европейското обществено мнение предводителите на гръцкото въстание бързо преминаха към опити за първоначално организиране и канализиране на външнополитическата пропаганда. В началото вниманието беше насочено към периодичния печат.

Още през март 1824 г. в град Мисолонги започна да излиза на италиански език в. „Telegrafo Greco". Не е ясно кой беше негов редактор, но на някои места се споменава, че бил най-известният от филелините — лорд Байрон. Задачата на изданието беше да осведомява редовно европейската общественост за хода на въстанието. Има известни сведения, че то бе списвано освен на италиански и на френски, английски и немски език. След смъртта на Байрон вестникът прекрати съществуването си.

През март 1827 г. започна да излиза в. „L'Abeille Grecque". Той успя да се задържи значително по-дълго на политическата сцена. Печатан бе до март 1829 г. Едновременно с него в Навплион излизаше „Courrier d'Orient", а в Егина „Courrier de la Grèce[1].

Както казват специалистите по история на гръцката журналистика, изданията бяха насочени към филелините, „подчинявайки се на техните идеи и вкусове".

С активна външнополитическа пропаганда беше зает и първият президент на младата гръцка държава граф Й. Каподистрия. Той беше стоял години наред начело на руската източноевропейска дипломация, беше натрупал значителен политически опит, разполагаше с широки контакти с влиятелни европейски кръгове и съзнаваше ясно значението на личните връзки за по-бързото включване на Гърция в утвърдените политически структури на Европа. През лятото на 1827 г., още преди да поеме президентския си пост, направи голяма обиколка из континента. Срещаше се с учени, банкери, журналисти и с членовете на влиятелния Филелински комитет в Париж. Навсякъде пропагандираше гръцките стремежи и желания и настояваше за по-реалистични граници на бъдещата държава, които биха ѝ позволили да запази самостоятелността си[2].

---

1 **Hellenism and the First Greek War of Liberation (1821—1830). Continuity and Change.** Thessaloniki, 1976. Бяха направени и някои други опити с преходно значение, вж. Делчев, К. **Гръцката журналистика (1784—1980 г.).** С., 1985, с. 65, 74.

2 Kaldiss, W. **John Capodistrias and the Modern Greek State.** Madison, 1963, 16—17.

Гърците бяха и първият народ на полуострова, който трябваше да води контрапропаганда. През 1827 г. в град Смирна започна да излиза в. „Le Spectateur Oriental". През януари 1828 г. промени името си на „Le Courrier de Smyrne". Вестникът беше дискретно финансиран от австрийската легация в Цариград. Твърде скоро той влезе в конфликт с интересите както на Османската империя, така и на новоосвободена Гърция. В Цариград не бяха напълно доволни от него, защото призоваваше към навременни и доброволни отстъпки, за да не се наложат по-големи жертви в бъдеще, а гърците — защото изобличаваше дрязгите между лидерите им. Постепенно атаките на вестника, редактиран от френския търговец Блак, ставаха все по-злостни. Младата държава трудно можеше да си ги позволи. В момента се водеха преговори за евентуален заем в Лондон и картината на раздирана от корупция и вътрешнополитически борби страна, рисувана от Блак, едва ли щеше да помогне за сключването му. Каподистрия беше принуден да моли известния филелин Филип Ейнард да отиде специално в Париж, за да противодейства в печата на зловредната антигръцка пропаганда, идваща от Смирна. Няколко месеца по-късно настояваше пред френския консул в Смирна да принуди своя съгражданин да промени тона. В крайна сметка помогнаха връзките на гръцкия президент с руския посланик в турската столица. По негово настояване Високата порта нареди на журналиста да се въздържа от критики.

Все пак турците показаха ясно на чия страна са в спора. По сведения на Убичини султан Махмуд II извикал опърничавия редактор в Цариград и му възложил редактирането на „Le Moniteur Ottoman". В него наред с търговските колони, сведения за живота на султана в неговия сарай, имаше и статии, в които се защитаваха интересите на Турция.

Твърде бързо след изграждането на новогръцката държава започна и редовното издаване на вестници на чужди езици. Те искаха да информират европейското обществено мнение за събитията в страната. Първите опити бяха направени в средата на заможната малоазийска гръцка общност. Пак в Смирна генералният консул на Тоскана в града основа в. „L'echo d'Orient", който по-късно стана „L'Impartial"[1].

1 Crawley, C. **The Question of Greek Independence. A Study of British Policy in the Near East, 1821—1833.** New York, 1973, (I[st] edition, 1930), 94—95; Woodhouse, C. **Capodistria. The Founder of Greek Independence.** London, 1973, p. 367, 436, 477; Finlay, G. **History of the Greek Revolution. And of the Reign of king Otho.** Vol. 2. London, 1971, p. 61; Ubicini, A. **Цит. съч.,** 247—249. Вестник „L'Impartial" беше типичен за епохата. Той излизаше в таблоиден формат всеки пет дни на четири страници с уводна статия и с

Но и в континентална Гърция, обявена вече за кралство начело с малолетния Отон I Баварски, гръцките политици искаха да покажат и себе си, и скромните си постижения във възможно най-добрата светлина. Още през 1834 г. започнаха да излизат два вестника, списвани на гръцки и френски език. Единият от тях — „Сотир" — според някои сведения беше вдъхновяван и финансиран от баварския регент барон Маурер, а според други — от влиятелния политик Колетис. Вторият — „Епохи", като че бе плод по-скоро на личната инициатива на редактора му. През 1837 г. започна да излиза полуофициалният „Тахидромос", издаван на гръцки, френски, а понякога и на немски език. Политическата му линия бе директно определяна от баварското регентство.

Опозицията също усети бързо възможностите на периодичния печат. В списвания на гръцки и френски език „Елиникос Тахидромос" тя започна да излага своите възгледи за бъдещето на страната пред европейското обществено мнение или по-скоро пред чужденците, живеещи в Гърция.

Появиха се и чуждоезични вестници, които не гонеха специфични политически цели, но по-скоро апелираха към патриотизма на създаващата се новогръцка интелигенция и представяха миналото и настоящето на страната в благоприятна светлина. Такъв беше издаваният на френски език „Филос ту лае".

В крайна сметка от края на Гръцкото въстание до средата на века само в Атина и Пирея излизаха повече от деветдесет вестника (много от тях с твърде кратък живот). Най-малко четири от тях бяха на чужди езици[1].

Известен, макар и краткотраен импулс за гръцката външнополитическа пропаганда даде Кримската война. Тя разбуни страстите в Атина и оголи още по-явно външнополитическите пристрастия на политическите партии. Още в началото на войната в Тесалия и Епир започна подготовка за въстание. Няколко чети минаха границата. Спорадичните вълнения бяха подавени бързо и политическите партии в страната се изправиха пред неприятната задача да убедят антируски настроеното западноевропейско обществено мнение, че не Русия е подбудила

препечатване на новини от европейските вестници. Голяма част от материалите разглеждаха вътрешнополитическото положение в Гърция. Много от тях бяха написани от гръцки автори. Така тези от чужденците, които проявяваха подобни желания, можеха да получат макар и индиректна информация за страната, вж. **L'Impartial. Journal politique, commercial et litteraire.** Smyrne, 2ème Année, № 105, 3.02.1843.

1 Делчев, К. Цит. съч., 78—81.

вълненията, а те са били пряк резултат от стремежа на гърка към свободен живот[1].

Друг бе въпросът, че някои от политиците в Атина се противопоставяха на стремежа на Русия да използва Гърция в своята политика на Изток, а други го подкрепяха. Сравнително популярна бе дори идеята, че в Цариград трябвало да се създаде православна държава начело с някоя издънка на руското императорско семейство.

Това беше почти всичко, което можеше да се каже за гръцката пропаганда в десетилетията преди началото на Източната криза от 1875—1878 г. Никъде в изворовия материал не може да се срещне и намек, че проблемите на външнополитическата пропаганда са били обсъждани на правителствено ниво.

В Атина се предоверяваха на действието на два фактора. Първият бе наличието на изначални силни прогръцки настроения сред политическите и културните среди в Европа. Вторият — съществуването на многобройна, влиятелна и сравнително добре образована гръцка емиграция, която в случай на криза безрезервно подкрепяше гръцките искания. Това бе актив, с какъвто не разполагаше никой друг от балканските народи. Затова гръцката пропаганда в първите десетилетия на XIX в. си оставаше по същество случайна и инцидентна, без ясно разбиране нито на целите, които си поставяше, нито на методите, които трябваше да използва, за да постигне тези цели. Или с една дума успехът ѝ, а можем да говорим за успех, тъй като образована Европа виждаше в Гърция светлика на християнското бъдеще на полуострова, се дължеше не толкова на умението на самите гръцки пропагандисти, колкото на това, че мнозина в политическите кръгове на Европа бяха съгласни да бъдат убедени и се убеждаваха твърде лесно. Така дори и съвсем слаби усилия се оказваха ефективни.

* * *

Втората държава, която се появи на бранното поле на външнополитическата пропаганда, беше Османската империя.

За нея десетилетията след Гръцкото въстание бяха десетилетия на Танзимата, на постепенните реформи и на стремежа към европеизиране. В тази връзка още през 30-те години на XIX в. някои политици в Цариград започнаха да осъзнават огромното потенциално влияние на периодичния печат.

---

1 Nazos, N. **The Greek Nation's Apology.** Athens, 1855.

В навечерието на Кримската война в империята се издаваха вече няколко вестника на френски, английски и италиански език. Макар и редактирани не от турци, а обикновено от европейци, от гърци или от арменци, като правило всички получаваха редовни субсидии от Високата порта[1]. Те станаха първите канали, по които тя редовно можеше да излага схващанията си по спорни въпроси пред европейските държави.

Успехът в това отношение, макар и ограничен, беше несъмнен. Изрезки от тях, както и обобщения на мненията, изказани в някои статии, нерядко бяха ценно приложение към докладите на френските, британските и руските дипломатически представители в Цариград. Западни журналисти, които трудно получаваха достъп или достоверни сведения от вътрешността на империята, трябваше да събират зрънца от сведения от турските си колеги, за да ги включват в дописките си от турската столица.

В края на 30-те и началото на 40-те години на века египетският паша Мохамед Али — непокорен васал на султана, бе активизирал борбата си за извоюване на почти пълна самостоятелност. Усилията му бяха особено популярни във Франция. Османският дипломатически представител в Париж беше разтревожен от непрестанно нарастващия авторитет на Мохамед Али във френската преса. Той опита, използвайки не особено изтънчени подкупи, да промени насоката на общественото мнение[2]. Макар неговата собствена оценка за резултата от положените усилия да бе положителна, всъщност нямаме достоверно свидетелство, че те срещнаха някакъв успех. Франция бе заинтересована да подкрепя египетския владетел, който ѝ обещаваше благоприятни възможности за икономическо проникване в район, смятан в Париж за негова традиционна сфера на влияние. Все пак акцията, макар и останала изолирана, маркира началото на по-сетнешното проникване на турската пропаганда във френската преса.

В годините след Кримската война рязко се активизира пропагандата на опозицията на султанския режим. Във Франция и Швейцария т. нар. „млади османци" издаваха редица вестници, в които част от материалите бяха на френски език — „Мюхбир" на Зия бай, „Хуриет" на Намък Кемал, най-радикалният беше „Инкиляб" на Мехмед бей. В тях се

1 Ubicini, A. Цит. съч., 250—251.

2 Дулина, Н. Османская империя в международных отношениях (30—40-е годы XIX в.). Москва, 1980, 70—72; Findley, C. Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire. The Sublime Porte. 1789—1922. Princeton, New Jersey, 1980, p. 184, 188, 256, 258.

настояваше за коренни преобразувания в империята и дори за въвеждане на конституционен режим[1]. Емигрантите поддържаха връзки и с френската радикална преса, която охотно откриваше страниците си за техните критики срещу Цариград.

От гледна точка на външнополитическите интереси на османската върхушка тази атака имаше деструктивно значение и неслучайно правителството правеше всичко възможно, за да запуши устата на опозиционния емигрантски печат.

* * *

Първите, които действително започнаха продължително, донякъде премислено и планомерно усилие да повлияят върху европейското обществено мнение със своята външнополитическа пропаганда, бяха румънците.

В първите десетилетия на миналото столетие господстващата култура в Европа беше френската. На френски говореше аристокрацията във всички европейски страни. На френски се водеше дипломатическата кореспонденция. Париж беше културният център на континента. Франция беше мечтаната страна за всички, които искаха да получат по-модерно образование. От Франция долитаха идеите на либералната интелигенция, които бяха толкова влиятелни особено сред дейците на националреволюционното движение на Балканите.

На полуострова като че условията за сближаване с френската култура се оказаха най-благоприятни във Влахия и Молдавия. Още от началото на XIX в. в тези две малки княжества, разположени на ръба на съприкосновението на три големи империи, макар и много предпазливо, започнаха да търсят реалистична алтернатива, която да им позволи да се измъкнат от задушаващия ги османски контрол и не по-малко задушаващата ги на моменти руска помощ. Поради капризите на историческата съдба единствени на Балканите княжествата бяха запазили своя аристокрация, която експлоатираше крепостните си не по-хуманно, а понякога и по-брутално, отколкото Османската империя експлоатираше своите поданици.

От 20-те години на века насетне богатите княжески родове се считаха задължени да наемат френски възпитатели за децата си. Малцина от дошлите в Букурещ и Яш преподаватели бяха добри педагози. Пове-

[1] Şerif, M. **The Genesis of Young Ottoman Thought. A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas.** Princeton, New Jersey, 1962, 46—49.

чето бяха приели предложението само поради доброто заплащане. Но независимо от качествата и възможностите си някои съумяваха да опознаят добре румънския народ. След завръщането си обратно в Западна Европа по-амбициозните публикуваха повече или по-малко обективни книги за преживелиците си в румънските земи и в рамките на своите възможности се опитваха да ги представят пред Европа[1]. По-късно някои от тези французи щяха да окажат значителна помощ на румънските пропагандисти.

Инициатори и първи активни участници във външнополитическата пропаганда бяха десетките влашки и молдавски студенти и любители политици, които живееха през 30-те — 50-те години във Франция, Германия и Великобритания.

След Одринския мир от 1829 г., турил край на поредната Руско-турска война, Русия, макар и неофициално, бе окупирала двете княжества. Окупацията имаше две важни последици. На първо място тя засили традиционната неприязън на румънските управляващи кръгове към Санкт Петербург. На второ, тя помогна за приближаването на Румъния към Европа.

Талантливият и умерено консервативен руски бюрократ граф Павел Киселев подготви първообраз на конституция за Влахия, т. нар. „Органически устав". В него предвиждаше да се изгради администрация от нов съвременен тип. За нея трябваха образовани и добре подготвени индивиди. Броят на младежите, изпращани да учат в Европа, се увеличи рязко.

В средата на 40-те години на века в Париж вече се беше събрала значителна група румънски студенти. Те жадно вдишваха буреносния въздух на френската столица. Страстните лекции на историка Жюл Мишле за изконните права на националностите; пламенната защита на угнетените народи в парламента от Алфонс дьо Ламартин, активната пропаганда в полза на поробена Полша — всичко това не можеше да не въздейства върху млади и впечатлителни души.

Сред влашките и молдавските студенти във френската столица назря мисълта за изграждане на някаква форма на организационно обединение. Основано бе „Дружество на румънските студенти в Париж"[2]. Сред инициаторите му бяха младите тогава, но по-късно известни в политическия живот на страната Константин Росети и С. Вирнава, а сред членовете му — Йон Гика, Димитър Брътияну, Николае Бълческу

1 Campbell, J. Цит. съч., с. 12.

2 Adăniloaie, N. Independenţa naţională a României. Bucureşti, 1986, p. 54.

и др. Една от основните им цели беше да разпространяват елементарни сведения за румънските земи. Или както един от участниците по-късно пишеше в своите спомени:

> *„Малцина в Европа тогава знаеха нещо за далечните ни княжества и ние се стараехме чрез френските вестници и влиятелни политически дейци да разкажем за тях и да привлечем вниманието към тях."*

Използвайки контактите си с френски интелектуалци, те опитваха да печатат статии за Влахия и Молдавия в левичарски вестници от рода на „National" и влиятелни списания от типа на „Revue des Deux Mondes".

Според съвременните румънски историци, които придават изключително важно значение на този епизод от борбата за постигане на единството на румънския народ, постепенно студентите се превърнали в

> *„адвокати на своята нация пред правителствата на великите сили"*[1].

На външнополитическата пропаганда в Европа обърна сериозно внимание и временното правителство на Влахия по време на революцията от 1848 г. Управлението му бе продължило съвсем кратко, но въпреки това дейците му успяха да публикуват на френски език изложение за причините, довели до революцията в Дунавските княжества и целите, които си поставяха. На немски поискаха от Австрия помощ срещу Турция[2]. С пропагандна мисия във Виена и Франкфурт бяха натоварени Аугуст Лорин и Йон Майореску. Докато започнат работата си обаче, революцията във Виена беше потушена, а парламентът във Франкфурт — разгонен.

Нахлулите от изток руски и от юг турски войски сложиха край на кратковременната еуфория във Влахия и Молдавия. Без да срещнат съпротива, те окупираха страната. Повечето от революционерите

---

1 Cristian, V. **Les intellectuels en tant que leaders politiques dans la modernisation de la société roumaine.** — In: Nouvelles études d'histoire. Publiées à l'occasion du XV-e congrès international de sciences historique. Vol. 2. Bucaret, 1980, 30—31.

2 **Mémoire justificatif de la Révolution roumaine du 11 (23) Juin 1848.** Paris, 1848; Golesco, A. **Die politische Stellung der Roumainen (Moldo — Walachen) gegenüber der Turkei, nach dem Francösischen. Wien, 1848;** Iordache, A. **Alexandru Golescu (1819—1881).** Bucuresti, 1974, p. 37.

трябваше да емигрират на Запад, където намериха по-голяма безопасност. Те попълниха редиците на студентите с голям брой политически активни, инициативни и готови за саможертва пропагандисти. Съсредоточаването на мнозина млади, интелигентни и енергични румънци във Франция, Германия и Великобритания се оказа от особено важно значение за успеха на пропагандата. Те говореха добре езиците на страните, в които живееха, а познаването на езика, на който се води пропагандата, винаги бе смятано за едно от първостепенните условия за успеха ѝ[1].

Румънските студенти и политическите емигранти основаваха различни, често кратковременни и малобройни дружества; публикуваха памфлети, в които обясняваха исканията си; установиха широки контакти особено с представители на либералната и радикалната буржоазия във Франция, където редакторите на вестници и списания охотно откриваха страниците им за писмата и статиите на румънците. Някои сред тях вече се радваха на относително по-голяма известност сред френските интелектуални кръгове. Така Михаил Когълничеану, който бе в доброволно изгнание в Париж, печаташе редовно статии в списанието „Revue de l'Orient" и беше приет за член на „Източното дружество на Франция" (Société Orientale de France)[2].

В помощ им бяха редица френски интелектуалци и писатели, много от които се чувстваха като че не по-малко румънци, отколкото французи. Сред най-важните и активни от тези доброволни помощници бяха Пол Батайар и Убичини[3].

Наред с Франция румънските пропагандисти не забравяха и Великобритания. Пропагандата тук отначало се водеше от Александру Голеску (Негру). После в Лондон се озова Д. Брътияну[4]. Двамата емигранти съумяха да се срещнат със стария парламентарен лъв лорд Палмерстън и в разговорите си с него умело размахваха руската карта,

1 Hansi, E. Tonnelat. A travers les lignes ennemies; trois années d'offensive contre le moral allemand. Paris, 1922, p. 3.

2 Pop, A. Pe Urmele lui Mihail Kogălniceanu. Bucureşti, 1979, 122—124.

3 За П. Батайар вж. Iorga, N. Un colaborator francez al uniru Principatelor. Paul Bataillard. Bucureşti, 1923; Boitos, O. Paul Bataillard et la révolution Roumaine de 1848. Contribution à l'histoire des relations franco-roumaines. Paris, 1930.

4 Marinescu, B. Romanian — British Political Relations, 1848—1877. Bucureşti, 1983, p. 45; Hope, Tr. Dimitru Brătianu and British Public Opinion Regarding the Unification of the Roiumanian Principalities (1848—1859). — In: Anuarul Intitutului de istorie şi arheologie „A. D. Xenopol" (supl. 4). Anglo-Romanian Relations after 1821. Iaşi, 1983, p. 29.

като твърдяха, впрочем напълно искрено, че революционерите били антируски настроени. Брътияну се свърза и с представителите на полската емиграция и използвайки техните връзки и контакти, започна да развива тази теза в печата[1].

Голеску на свой ред успя да прокара няколко статии за революцията във Влахия във влиятелния вестник „The Morning Herald"[2]. Той се ориентира сравнително бързо в обстановката, която тук бе по-различна от другите европейски страни. Уважението към печата бе силно и политиците се стремяха да бъдат в добри отношения с влиятелни редактори и автори.

Началото бе положено, но поради непрестанните дрязги сред емиграцията Голеску трябваше да се върне на континента и не успя да свърши много. Пропагандата във Великобритания остана в ръцете на Дим. Брътияну. В продължение на близо десетилетие той неуморно се бореше да привлече вниманието на британското обществено мнение върху каузата на Румъния. Сновеше между континента и Лондон като главен представител на базираната в Париж емиграция. По думите на британския изследовател Тр. Хоуп, дейността му мина през различни етапи — контакти с британски министри, лобистка дейност в пресата, полулегална дейност като представител при организирания от Джузепе Мацини Европейски демократически централен комитет[3].

Както нерядко се случва в емиграция, докато Брътияну в Лондон се опитваше да стори и невъзможното, в Париж зачестиха дрязгите за това кой е бил виновен за безславния край на революцията във Влахия и Молдавия. Оформиха се няколко групи. Две от тях, водени от Николае Голеску и Николае Гика, дори опитаха преговори, които пропаднаха. Не бе одобрен и предложеният от Н. Бълческу за ръководител на обединената емиграция молдавец Костаке Негри[4]. Все пак, макар и за кратко време, емигрантите се споразумяха за създаването на пропагандна организация в Париж под ръководството на Н. Бълческу, молдавеца Василе Мълинеску и Д. Брътияну. В литературата тя е наричана различно. Обикновено се споменава за т. нар. „Комитет за

1 Bratiano, D. **Documents Concerning the Question of the Danubian Principalities.** London, 1849.

2 Iorga, N. **A History of Anglo-Roumanian Relations.** Bucharest, 1931, 89—90.

3 Hope, Tr. **Цит. съч.,** с. 28; Ciachir, N. **Războiul pentru independenţa României în contextul european (1875—1878).** Bucureşti, 1977, p. 72.

4 Berindei, D. **L'union des Principautés roumaines.** Bucureşti, s. a., 83—84.

румънската национална пропаганда“[1]. Други автори говорят за „Комитет или комисия за пропаганда на чисто румънски идеи“[2].

Комитетът установи тесни контакти с европейските либерални радикални среди — групата на френския социалист Ледрю Ролен и с „Централния демократически европейски комитет“ на Мацини[3]. В преследването на целите си емигрантите не пропускаха да ги използват, но разбраха бързо, че проповядваната от италианеца революция е още твърде далече. Тях ги интересуваха по-непосредствени проблеми — как окупационните руски и турски войски да напуснат Влахия и Молдавия и как да се обединят двете княжества.

Съвременните румънски историци наблягат върху значението на контактите на румънската пропаганда с европейското либерално обществено мнение, което се оказало едва ли не от решаващо значение за обединението[4]. Подобна теза според мен е трудно защитима. Вярно е, че Мацини препечата в своето списание статия от румънското издание „Млада Румъния“, в която се призоваваше към война с угнетителите, независимост и обединение на румънците и истинска демокрация в страната. Мацинистите излязоха с декларации в подкрепа на румънската кауза, публикувани в „Italia del Popolo“, „Il Progressso“, „La Prese“, „L'événement“, „Le siècle“, „Le national“[5]. На книга изглежда внушително, но реалното значение на тези апели едва ли беше особено голямо. В нито една страна в Европа в края на 50-те и началото на 60-те години на века либералите не държаха политическата власт. Все още консервативни режими решаваха възникналите проблеми.

---

1 Cristian, V. Цит. съч., 30—33; Джапаридзе, Э. **Культурно-просветительское „Общество румынских студентов“ в Париже и его роль в национально-освободительном движении (1845—1848).** — В: **Формирование национальных культур в странах Центральной и Юго-Восточной Европы.** Москва, 1977, 231—232; Iordache, A. Цит съч;, с. 37; Pascu, St. **The English Public Opinion and the struggle of the Transylvanian Romanians for Their Rights.** — In: **Anuarul Institutului de istorie şi arheologie „A. D. Xenopol (supl. IV). Anglo-Romanian Relations after 1821, p. 8;** Bodea, C. **Préparatifs roumains pour une nouvelle revolution après 1848.** — **In: Nouvelles études d'histoire...,** p. 2, 40.

2 Bodea, C. Цит. съч., с. 40; **Chronological History of Romania.** Bucharest, 1972, p. 176.

3 Rossetti, C. **Correspondenţă.** Ed. M. Bucur. Bucureşti, 1980, № 11, 40—41, 15.01.1849; Netea, V. **Conştiinţa originii comune şi a unităţi naţionale în istoria poporului român.** Bucureşti, 1980, 164—165.

4 Вж. напр. Bodea, C. **Quelques aspects préparatifs pour l'organisation de l'agence diplomatique roumaine de Paris. La création du „Bureau de correspondance“ (1/13 janvier 1860).** — **Revue Roumaine d'histoire,** I. 1962, p. 499.

5 Netea, V. **Цит. съч.,** 164—165.

През десетте години от подавянето на революцията от 1848 г. до обединяването на Влахия и Молдавия румънската политическа емиграция, често без пари, без стройна организация, разпокъсана на враждуващи групи и групички, съумя да превърне румънския въпрос в неразделна част, макар и не твърде важна, на международните отношения. Това бе постижение без прецедент в балканската история. Емигрантите правеха всичко по силите им, за да не позволят на Европа да забрави злочестините им. Пишеха открити писма, телеграми, апели, протести и аналитични статии във френски, немски и английски вестници. Не пренебрегваха нито консервативния, нито либералния, нито радикалния печат. Публикуваха брошури, политически трактати, истории. Срещаха се с политици от всички направления[1]. Според румънския изследовател М. Малита в навечерието на Кримската война европейските кабинети били добре осведомени по положението в двете княжества.

И действително, ако се пресметнат само брошурите, които румънските емигранти бяха издали в Париж през тези години, броят им ще се окаже внушителен. Общо те бяха четиридесет и една, като в годините се разпределяха неравномерно[2].

Брой на румънските пропагандни брошури, издадени в Париж през 1849—1859 г.

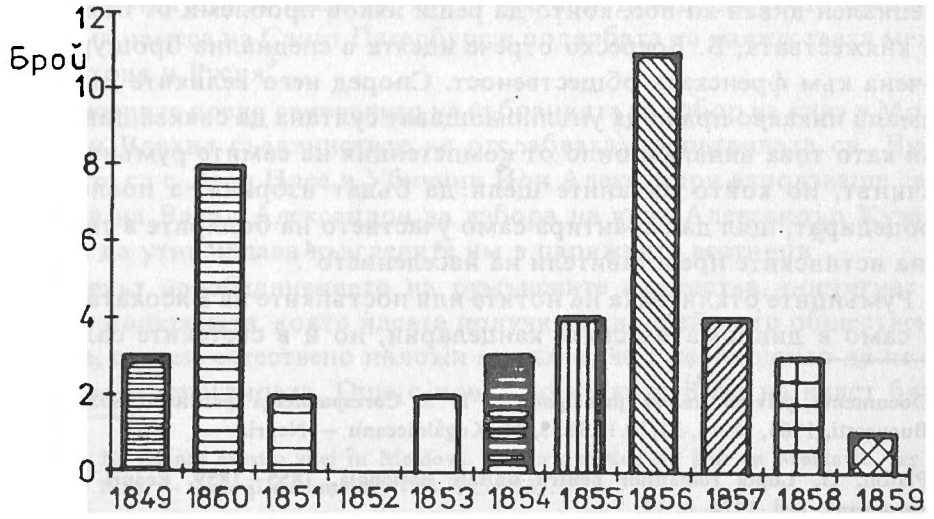

1 Brătianu, I. **Din scrierile şi cuvăntările lui Ion Brătianu, 1821—1891.** Bucureşci, 1903, Vol. 1, № 2, 26.06.1848; № 5, 1853.

2 Данните са изчислени по библиографското изследване на Бенгеско. Вж. Bengesco, G. **Bibliographie Franco-Roumaine du XIX siècle.** T. 1. Bruxelles, 1895.

В Брюксел Когълничеану издаваше вестника „L'Etoile du Danube". Беше се заклел, както пишеше в писмо до Костаке Негри, да не се съобразява с нищо друго, освен с реалните интереси на бъдещата румънска държава. Всеки брой завършваше с емоционалния призив:

„Обединение, обединение и винаги обединение"[1].

А в писмо до Д. Брътияну наблягаше върху необходимостта от продължителна, целенасочена и настойчива пропаганда, която да се води с

„брошури..., статии в печата..., географски карти..., събрания и митинги"[2].

Парижкият конгрес от 1856 г. вдъхна нови надежди на привържениците на обединението. Те разпространяваха своите брошури сред участниците в конгреса, опитваха да установят лични контакти с по-влиятелните дипломати, ухажваха журналистите, които го отразяваха[3].

Пропагандата на емигрантите използваше всяка насока в разискванията или всеки слух, разнесъл се във френската столица, за да реагира бързо и своевременно. При първите вести, че е решено да се свика специален диван ad hoc, който да реши някои проблеми от бъдещето на княжествата, Б. Бореско отрече идеята в специална брошура, насочена към френската общественост. Според него великите държави нямали никакво право да упълномощават султана да свиква диваните, тъй като това винаги е било от компетенция на самите румънци. А и начинът, по който диваните щели да бъдат избрани, а после и да процедират, щял да гарантира само участието на болярите в тях, а не и на истинските представители на населението[4].

Румънците откликваха на нотите или постъпките на Високата порта не само в дипломатическите канцеларии, но и в светските салони и

---

1 **Documente privind unirea principatelor. T. 3. Corespondenţă politică (1855—1859).** Bucureşti, 1963, № 18, 31/19.12.1855, M. Kogălniceanu — Negri.

2 Platon, G. **Lupta românilor pentru unitale naţională, 1855—1859. Ecouri în presa europeană.** Iaşi, 1974, p. 17.

3 Stan, A. **Vasile Boerescu (1830—1883).** Bucureşti, 1974, 15—16.

4 Boeresco, B. **Le firman Turc pour la convocation des Divans ad hoc dans les Principautés du Danube.** Paris, 1857. — **Acte şi documente relative la istoria renascerei romaniei.** Publicate de G. Petrescu, D. A. Sturdza, D. C. Stirdza. T. 2—5. Bucuresci, 1889. T. 2, 341—351.

редакциите на вестниците, като удачно съчетаваха професионалния подход в политиката и възможностите на общественото мнение.

Наред с привържениците своя пропаганда в Париж водеха и противниците на обединението. Един от тях — Н. Истрати, публикува на румънски и френски брошура, в която ратуваше за запазването на независимостта на Молдавия[1].

Според неговите и на неколцина други автори тези желанието за обединение всъщност не отговаряло на интересите на молдавците и власите, а само на малцина усърдни публицисти[2]. Търсеното обединение било „абстракция", а искането за избор на чужд княз, несвързан с фанариотските фамилии — „утопия". Между власи и молдавци нямало

„нито братство, нито симпатии, нито връзки".

Те дори не се и женели помежду си.

И тъй като тези аргументи не бяха от естество да повлияят съществено на френското обществено мнение, авторът на един от памфлетите, който бе предпочел да остане анонимен, но очевидно изразяваше интересите на някои от кандидатите за молдавския престол, заплашваше с неминуемата анархия, която щяла да доведе до също така неминуема намеса на Санкт Петербург и подялбата на княжествата между Австрия и Русия[3].

В месеците преди свикването на събранията за избор на княз в Молдавия и Влахия съединистите не отслабваха пропагандата си. Чрез връзките си с Леон Плее и Убичини Йон Александри използваше сведенията на Васил Александри за избора на княз Александър Куза в Яш, за да утвърждава възгледите им в парижките вестници[4].

Успехът на обединението на румънските княжества, постигнат и поради подкрепата, която идеята получи от европейското обществено мнение, съвсем естествено наложи мисълта, че е необходимо да не се прекъсва пропагандата. Още с идването на княз Куза на власт бяха

---

1 Istrati, N. **Despre cvestia zilei în Moldova. Sur la question du jour en Moldavie. Iaş îi, Albina 1856. — Acte şi documente.** T. 3, 125—137.

2 Sanejouand [Prince Georges Bibesco]. **Les Principautés roumaines devant l'Europe.** Paris, 1856, 42—44; Dobreano, J. **Die Rechte der Donaufürstenhümer und das politische Interesse Europas.** Berlin, 1858.

3 **Lettre de Moldavie à un diplomate français.** Bruxelles, 1857, 6—7, 10, 14.

4 **Documente Privind,** T. 3, № 246, 25/13.11.1858.

положени основите на планомерна дейност. За съжаление работата в румънски архиви се оказа невъзможна, но в монографията на Р. Боси, посветена на историята на първата дипломатическа румънска агенция в Париж, се цитират достатъчно документи под линия, които дават възможност да се създаде известна представа за мащаба на усилията на румънските пропагандисти.

Князът съзнаваше значението на външнополитическата пропаганда за укрепването на недотам стабилния му престол. Само няколко дни след избора му в Яш вече обсъждаха идеята за създаване на молдавска агенция във френската столица[1]. Без съмнение едно от основните й задължения щеше да бъде пропагандата.

Новият княз покани Плее да дойде като негов личен секретар в Яш и да поеме издаването на молдавски официален вестник. Половината от текста щял да бъде на „молдавски", другата половина — на френски. Изданието щяло да се разпространява из „цяла Европа"[2].

Пропаганда в Париж вършеха и румънските дипломатически представители. Първият от тях Й. Александри намери при пристигането си, че доста вестници били настроени неблагоприятно към румънската кауза и към стремежа на румънците да накарат Високата порта да признае извършения двоен избор на Куза. Той успя да влезе във връзка с някои от влиятелните френски вестници като „Le siècle", „La Patrie", „L'Esprit public", „Le Sémaphore" и публикува в тях редица писма. В разговори с редакторите им се стараеше да промени възгледите им[3].

След 1859 г. бившите емигранти заеха министерски постове в обединена Румъния и побързаха да използват в правителствената политика опита, събран в годините на изгнание. Василе Александри веднага след назначаването си за министър на външните работи подготви пространен доклад за взаимоотношенията между новото румънско правителство и френската преса. За него от първостепенна важност беше да се организира пропаганда в Европа, за да се признае и утвърди обединението. Александри не подценяваше политическата роля и на другите европейски страни, но все пак вниманието му бе насочено предимно към Франция. За него тя си оставаше основното поле[4]. Пред-

---

1 Anieanu, M. **Din activitatea diplomatica a lui Vasile Alecsandri — Studii şi materiale de istorie modernă. T. 3.** Bucureşti, 1960, № 1, 21.1.1859.

2 **Acte şi documente relative la istoria renascerei romaniei. T. 2.** № 243, 19/7.12.1853.

3 Bosssy, R. **Agenţia diplomatică a României în Paris şi legăturile politice Franco-române sub Cuza-Vodă,** Bucuresti, s. a., p. 128.

4 За позицията на Русия по тези въпроси, вж. Гросул, В., Е. Чертан. **Россия и формирование румынского независимого государства.** Москва, 1969.

лагаше да се създаде специална агенция за пропаганда в пресата с център в Париж. След кратко обсъждане предложението беше подкрепено от княз Ал. Куза, който реши да отдели необходимата сума. Част от нея щеше да дойде от личните му средства.

Началото на агенцията беше положено през януари 1860 г. Добре известният учен Убичини, който цял живот бе проявявал интерес към румънските проблеми, ръководеше дейността ѝ[1]. Агенцията се превърна в първи пример за многобройните опити за институционализиране на пропагандните усилия. Нейният живот беше твърде кратък — само около година, но по мнението на съвременните румънски историци тя съумя да проникне дълбоко във френската преса и поддържаше френския интерес към събитията на Балканите и мястото на Румъния в тях. Успехът ѝ да привлече вниманието на френската общественост към румънските проблеми доведе и до предложението да бъде открита подобна агенция и в Торино, а в бъдещите бюджети на обединена Румъния да бъдат отделяни специални суми за пропаганда. Оказа се обаче, че идеите са едно, а възможностите друго[2].

Свалянето на княз Куза от власт през 1867 г. и избирането на княз Карол I Хохенцолерн-Зигмаринген на престола в Букурещ постави новите властници пред трудна задача. Те трябваше да прехвърлят симпатиите на френското обществено мнение към новия владетел на Румъния — трудно постижима цел, като се имаше предвид неговият германски произход. В Париж той бе възприеман като проводник на австро-немската срещу френската политика на Балканите. Положението на правителството и без това нестабилно, се усложняваше допълнително от пропагандната кампания на влиятелни еврейски кръгове в Европа против безправното положение на сънародниците им в Румъния.

Йон Брътияну, който стоеше в основата на заговора, свалил Куза, бе и един от първите, които опитаха да намерят приемливи оправдания за извършения преврат в Букурещ. И тъй като и фигурата на княз Куза, и тази на сменилия го княз Карол бяха абстрактни за западното обществено мнение, той опитваше да използва в пропагандата си по-известни реалии — Русия, панславизма и т. н. За него Румъния все още беше

---

1 Bodea, C. **Quelques aspects préparatifs,** 429—439.

2 Bobango, G. **The Path to Unity and Autonomy under Alexandru Ioan Cuza, 1859—1861.** — Rev. Études Sud-Est Europ. XVI, 3, 493—494; Anieanu, M. **Цит. съч.,** № III, 25.03.1859.

„учудващо слабо позната из цяла Западна Европа“,

докато всъщност била „отбранителен вал на Запада“[1].

Разгръщането на пропагандна кампания в Париж, която трябваше да бъде издържана в духа на тези идеи, бе поверено на новия дипломатически представител К. Крецулеску. Отначало и той, както повечето администратори, заели нов пост, започна с отричане на постиженията на предшественика си, който не бил направил нужното, за да поддържа на високо ниво румънския авторитет. Всъщност, както личеше и от последвалите доклади, това съвсем не беше така. До този момент румънското правителство бе изплащало редовно субвенция на три парижки вестника, субвенция, спряна по времето, когато ставаше разместването на дипломатите в правителството. И тъй като новият румънски владетел беше лично заинтересован от тона и настроението на френската преса, то и молбите на Крецулеску бяха насочени именно към Карол и необходимостта лично той да финансира румънската пропагандна кампания, която имала

> *„огромно значение и можем да се опасяваме, че ако не заплатим на тези вестници двата месеца субвенция, с която сме изостанали, вместо да получим едно изключително ценно сътрудничество, ще намерим у тях явна и откровена враждебност“.*

В известен смисъл активността на Крецулеску не беше на по-високо ниво от тази на Убичини близо десетилетие преди това. Все пак той издигна нова идея. Предлагаше да се направи нужното, за да може френската преса да получава редовно новини за Румъния. Това не означаваше създаване на регулярна служба за информация, но пълномощният министър настояваше да му се изпращат методично и планомерно по-интересните новини от Букурещ. Той, на свой ред, можел да ги прокарва със съответния коментар във френските вестници[2].

Румънската пропаганда беше най-високият организационен етап, до който достигнаха балканските страни до Берлинския конгрес. Тя носеше в по-изкристализирал вид много от чертите, само загатнати в пропагандите на Сърбия, Гърция и Турция. Включваше прокарвана и

---

1 Brătianu, I. Le Panslavisme. Le Prince Couza. La Roumanie. La Russie. Paris, 1866, P. 5, 8.

2 Georgescu-Fistu, N. Correspondance d'un secrétaire princier en Roumanie — Emil Picot (1866—1868). Paris, 1927, 106—107, 17.10.1867.

финансирана от правителството и опозиционна пропаганда. В повечето случаи инициаторите ѝ бяха енергични групи от млади интелектуалци и професионални политици. Тя беше опортюнистична и търсеше съюзници във всеки политически лагер, независимо от политическата му окраска. Постоянната ѝ болест беше липсата на финанси. Необходимостта от координирането на усилията беше осъзнавана, но все още не можеше да се направи необходимата стъпка от осмислянето до действието.

* * *

В навечерието на Берлинския конгрес Сърбия беше изостанала значително в сравнение с Гърция и Румъния в областта на външнополитическата пропаганда. Подобно заключение обаче съвсем не означаваше, че сръбските държавници не предусещаха евентуалното ѝ значение в оплетените отношения на Балканите.

Една от първопричините за изоставането се коренеше в характера на самото сръбско общество. Дори след половин век самостоятелно развитие Сърбия си оставаше предимно аграрна страна. Столицата Белград с труд достигаше трийсетина хиляди жители. Образователното равнище като цяло беше по-ниско от гръцкото и макар и да можеше да се сравнява с румънското, в Сърбия липсваше този малоброен, но високообразован слой от интелектуалци, който водеше пропагандата на Румъния.

И въпреки всички тези обезкуражителни предпоставки, първите усилия за запознаване на европейското обществено мнение с проблемите на Сърбия започнаха непосредствено след сръбските въстания. Особени заслуги в това отношение имаше Вук Караджич, който се отличаваше с широк поглед върху бъдещето на сръбската държава. През 20-те години на XIX в. той снабдяваше известния германски историк О. Ранке с материали за книгата му за сръбското въстание, както и за политически статии за поредното въстание в Босна.

През 30-те години Караджич призоваваше княз Милош Обренович (1817—1839, 1858—1860) да му окаже материална помощ, за да отиде в Лайпциг и да отпечата един том свои работи, които щели да бъдат от голяма полза за настоящето и бъдещето на сръбския народ. За да подтикне Милош към по-голяма щедрост, сръбският писател и политик му изтъкваше примера на гърците, които били добре известни в Европа, имали навсякъде приятели, във вестниците и книгите непре-

станно пишели за тях, докато за сърбите се мълчало, все едно, че не съществували[1].

Упреците бяха продиктувани не толкова от реалното положение, колкото от характерното за интелигента чувство на недоволство от извършеното. Всъщност Милош, макар и сам неграмотен, съвсем не пренебрегваше малкото възможности за външнополитическа пропаганда. През 1830 г. той изпрати в Санкт Петербург двамата свои съратници — Аврам Петрониевич и Цветко Раевич, които трябваше да молят за продължаване на руското покровителство над младото княжество. Пратениците извоюваха голям успех в руското висше общество, статии за престоя им и за целите на сръбската политика на Балканите бяха публикувани в руския печат[2].

Милош внимателно следеше начина, по който беше списван първият сръбски вестник „Новина српски". Лично настояваше в него да се публикуват новини, които биха заинтересували Австрия и Турция, но биха били полезни и за френските и британските журналисти в опитите им да представят обективно положението на полуострова.

През 1843 г. започна да излиза седмичникът „Србскиј улак. Serbischen Courrier". Текстът в него бе печатан едновременно на сръбски и немски език. Седмичникът скоро прекрати съществуването си, но няколко години по-късно в Белград започна да излиза вестник, списван на немски език. Адресатът на пропагандата и в двата случая беше ясен — Австрийската империя. Критиките в двата вестника, доколкото може да се говори за критика срещу могъщата Австрия от малката Сърбия, бяха насочени по-скоро против унгарската политика във Войводина и преследванията на сръбското население в областта. Тенденцията бе подсилена в няколкото месеца на буржоазната революция в Унгария през 1848—1849 г. Тогава в Белград започна да излиза на немски език в. „Der Serbe". Редакторът му искаше да осведомява редовно европейското и на първо място австрийското и германското обществено мнение за борбите на сръбското население във Войводина. В духа на развитието на събитията в Австрийската империя във вестника се твърдеше, че сърбите, за разлика от унгарците,

---

1 Кецмановић, И., Вук Караџић и његово дјело. Загреб, 1951, XII—XIII; док. № XXXIX.

2 Попов, Н. Россія и Сербія. Историческій очерк русскаго покровительства Сербии с 1806 по 1856 год. Ч. 1. Москва, 1869, 250—251.

били доказали, че са верни поданици на империята и заслужават повече права[1].

През есента на 1849 г. преподавателят по френски език в сръбската столица Шарл Арен искаше от правителството да одобри издаването на вестник на френски език. Според бъдещия редактор изданието трябваше да

> *„брани материалните и политически интереси на югославския народ“,*

да разпространява истината за славянските народи и да пропагандира идеята за обединението им в „едно славянско царство“. Молбата бе един от първите случаи, когато се говореше за ролята на Сърбия като обединител на южните славяни. Изглежда, че Арен не получи помощ. Сръбският изследовател Л. Дуркович-Якшич сочи, че имало сведения, че вестникът почнал да излиза. Дори и да е вярно, ясно е, че пропагандният ефект от него е клонял към нула.

Революцията раздвижи и югославяните, живеещи в пределите на Австрийската империя. Хърватският бан Йелачич беше изпратил като свой представител в Париж младия тогава Андрия Бърлич. Пратеникът, който можа на място да се убеди, че никой не се интересува от съдбата на славяните на Балканския полуостров, пишеше на И. Гарашанин, че било наложително във френската столица да се изпратят поне двама-трима югославяни, които да бранят интересите на Сърбия и на южните славяни в печата. Самият той пишел статии в „Revue des deux Mondes“ и „Le Journal des Débats“. Проблемът беше вечният — енергичният автор търсеше паричен еквивалент за усилията си, а Гарашанин му отвръщаше, че пари няма и няма да има[2].

Своя пропаганда вършеха и босненските франьевци. Тя се засили особено през 50-те години на века. В австрийските и германските вестници, особено в „Augsburger Allgemeine Zeitung“, те печатаха вести за турските жестокости и насилия в Босна и Херцеговина. Имбро Ткалац-Игнатиевич издаде на немски език студия за ролята, която сръбският народ е призван да играе при разрешаването на Източния въпрос. Той съумя да подеме във Виена и издаването на в. „Ost und West“, който обаче бързо беше спрян от полицията.

---

1 Раденић, А. Прве, 28—29, 57—58, 68—69.

2 Дурковић-Јакшић, Љ. Сарадња Југословена и полака у Паризу 1848—1848 године. — Историјски часопис, књ. 19 (Београд), 1972, с. 258, 223.

Михаил Полит-Десанчич издаде през 1862 г. наново на немски език брошурата „Източният въпрос и неговото организационно решение". В нея се обявяваше против австрийската политика на Балканите и предлагаше създаването на Балканска федерация.

Всички изброени дотук пропагандни усилия бяха индивидуални опити, направени при определени случаи и без особено значение. Никой от тях не съумя да си спечели стабилната подкрепа на сръбската държава. Едва в навечерието на Кримската война, когато напрежението в Югоизточна Европа нарасна, сръбските управници се замислиха как да представят по-добре интересите си пред европейското обществено мнение. За първи път възникна идеята за институционализиране на пропагандата, за свързването ѝ с държавните институции. Началникът на външното отделение на княжеската канцелария и близък приятел на Гарашанин Павел Маринкович му съобщаваше, че е започнал преговори с влиятелния „Le Journal des Débats", който проявявал желание да защитава сръбските интереси в настъпващата криза. Липсата на пари провали и тази идея[1].

Година по-късно двамата обсъждаха въпроса за основаване на сръбски вестник на немски език в Австрия. Според опитния Гарашанин това би било „неизказано хубаво"[2].

В средата на века княз Михаил Обренович (1839—1842, 1860—1868) поде енергична външна политика. Целта ѝ бе да се подготви съюз на балканските християни срещу Османската империя. Като резултат от дрънкането на оръжие взаимната враждебност между турци и сърби рязко нарасна. Това пролича особено ясно в Белград, където малоброен турски гарнизон беше обкръжен от многобройно сръбско население. Незначително скарване през 1862 г. ескалира във въоръжен конфликт. Турската артилерия от крепостта бомбардира сръбската столица. Сърбите от своя страна започнаха обсада. Европейското обществено мнение, което не искаше разгаряне на нова война в Европейския Югоизток, в общи линии подкрепи Османската империя. Най-силни бяха протурските настроения във Великобритания.

Княз Михаил реши да опита да промени настроението в Лондон, като обясни причините за действията си. Той изпрати специална пропагандна мисия. Тя трябваше да опита да въздейства върху най-важните вестници в британската столица. Уважението на сръбския владетел към европейското обществено мнение рязко контрастираше с

---

1 Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу. — Зборник за историју, језик и књижевност српског народа. I оделење, књ. XXI—XXII. Т. 1, № 8, 19.06.1852, Гарашанин-J. M.; Дурковић-Јакшић, Љ. Цит. съч., с. 258.

2 Пак там. Т. 1, № 27, 5.06.1853 г.

пренебрежението му към общественото мнение в самата Сърбия. От някаква стара немска енциклопедия князът бе усвоил правилото, че

„цензурата е най-драгоценният накит на народната свобода“

и внимаваше сръбският народ да не остане без украшението си около врата.

Държавният съветник Никола Христич трябваше да ръководи пропагандната акция. Самият Михаил признаваше, че това било „тежка мисия“. Подготовката на пропагандната акция беше започнала още преди заминаването на Христич. В Париж бе издадено кратко описание на Белград и събитията през лятото на 1862 г.[1] За съвременника, писал предговора на френското издание на брошурата, нямаше никакво съмнение, че тя бе инспирирана от сръбското правителство, но независимо от това била добра, тъй като за първи път хвърляла светлина върху събитията от сръбска гледна точка.

В мисията на Христич влизаше и един от видните млади либерали Вл. Йованович, както и съпругата на княз Михаил, за която се предполагаше, че ще може да окаже въздействие в средите на висшето общество[2].

Пропагандата на мисията вървеше на две нива. На първо място тя проведе многобройни срещи и установи лични контакти с влиятелни политици и общественици, които проявяваха известен интерес към Източния въпрос. Тук сърбите се опираха на някои свои по-стари връзки, като влиятелния депутат в Парламента Р. Кобдън. След първоначалната среща с него той бе поел ангажимента по уговарянето на по-сетнешните срещи на Христич. Двамата сръбски делегати заедно и поотделно посетиха и разговаряха с У. Сандуит, Грегъри и Дентън. Срещнаха се и с У. Гладстон, тогава министър на финансите в британското правителство, с министъра на търговията М. Гибсън, с епископа на Лондон и други влиятелни британски общественици.

Сандуит и Дентън обещаха да въздействат с писма и статии върху общественото мнение, а Кобдън и Грегъри — с речи в парламента. Всички сдържаха думата си. Дентън издаде две брошури — „Християните в Турция“ и „Сърбия и сърбите“. Сандуит дори написа роман със сюжет от сръбския живот, наречен „Хечим-баша“.

---

1 Rialle, J. Girard de (Dmitri Stephanowitch). **Belgrade.** Paris, 1862.

2 **Христић , М. Ф. Србија и Енглеска пре пола века. Мисија Филипа Христића у Лондону 1863 године. По белешкама из његових успомена.** Београд, 1910, 1—4.

Самите сръбски делегати също публикуваха активно открити писма, бележки и отделни брошури. Христич излезе във „The Daily News" с писмо протест срещу нападките на държавния подсекретар на външните работи Леърд против сръбската политика. Аргументацията на Христич бе от областта на международното право. Особено силно атакуваше господстващата в английския печат тенденция да се смята, че Турция била изпълнила всички поети задължения спрямо Сърбия[1]. Йованович публикуваше статии в същия дух в „The Morning Star", някои от които бяха напечатани и като отделни брошури[2]. Това всъщност бе началото на дългата му кариера като пропагандист. Самият Христич написа памфлетите „Случаят със Сърбия" и „Сръбско-турският въпрос". Не е ясно кой ги превеждаше на английски, но слогът на автора бе сравнително добър[3].

Мисията, макар и да не доведе до някакви непосредствени значими резултати, все пак положи началото на един по-стабилен интерес във Великобритания към южнославянските въпроси, интерес, материализиран десетилетие по-късно, когато начена Източната криза.

Някои източници ни позволяват да предположим, че скоро след като румънците откриха своята пропагандна агенция в Париж и сред сръбските управляващи кръгове зрееше мисълта да последват примера им. В средата на 60-те години на XIX в. многоопитният Илия Гарашанин биеше тревога в Белград, че „власите" вече имали своя пропагандна агенция в Париж и би било добре и сърбите да направят усилия в тази насока. Конкретни стъпки обаче наново не бяха предприети. А и убийството на княз Михаил през 1868 г. рязко намали сръбската външнополитическа активност[4]. До Берлинския конгрес външнополи-

---

1 **The Debate on Turkey in the House of Commons on Friday, May the 29th 1863.** With Remarks by Ph. Christitch, servian senator. London, 1863; **Review of the Report Presented to Parliament on the Turkish Bombardment of Belgrade.** London, 1863.

2 **Аутобиографске белешке Владимира Јовановића.** – **Гласник историског друштва у Новом Саду,** св. 24, кн. 9, св. 2, Нови Сад, 1936, с. 197.

3 Вж. The Serbo-Turkish Question or the Reciprocal Relations between Servian and Turkish Government. By a Servian. London, 1863, в която накратко се проследяваше историята на княжество Сърбия и обстановката около бомбардирането на Белград.

В брошурата **„The Case of Servia. By a serb".** (London, 1863) се твърдеше, че Великобритания имала морален и икономически интерес да подкрепя Сърбия, която можела да стане великолепен пазар за продукцията ѝ. В пропагандата на Христич и Йованович, макар и насочена към британската общественост, отличаваща се с русофобство, нямаше изявени антируски мотиви. По-скоро се намекваше, че Сърбия нямала желание да смени турския с руски васалитет и предпочитала да запази самостоятелността си.

4 **Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу.** Т. 1, № 195, 1.07.1965.

тическата пропаганда на страната отново се върна към индивидуалните усилия, рядко подкрепяни от властта.

Известна активност проявяваше в Лондон англичанката Елоди Миятович — съпруга на току-що започващия дълга дипломатическа кариера Чедомил Миятович. Тя публикува „История на съвременна Сърбия“[1]. В нея даваше на британските читатели кратък преглед на сръбската история от Първото сръбско въстание та до нови дни. Историята бе пропита със съчувствие към династията на Обреновичите, нещо естествено, като имаме предвид, че Чедомил бе неин горещ привърженик.

Сръбската външнополитическа пропаганда, доколкото въобще съществуваше до началото на Източната криза от 1875—1878 г., за разлика от румънската целеше не толкова да привлича приятели, колкото да отбива атаки. Това се дължеше на особеното географско положение на страната. На подкрепата на Русия тя и без това можеше да разчита. Затова особено важно бе да се отклоняват атаките на вестниците и общественото мнение в Австро-Унгария, които с най-откровено подозрение се отнасяха към плановете и все още не открито декларираните намерения на Сърбия да се превърне в обединителен център на славянството.

В Белград обсъждаха възможността срещу определена парична помощ да бъде спечелено сътрудничеството на унгарски и австрийски журналисти. Изглежда, че някакви резултати в тази област, макар и не особено значими, имаше. Във всеки случай документи от средата на 70-те години говорят за вече установени връзки с някои журналисти[2].

* * *

Българите (да не говорим за бошнаците, херцеговците или албанците) бяха истински закъснели на пропагандното бойно поле. При тях процесите на национално възраждане бяха започнали доста по-късно. Територията, която населяваха, беше разположена близо до двата основни центъра на Османската империя в Европа — Цариград и Солун. В навечерието на Източната криза от 1875—1878 г. броят на българите, получили по-високо образование, си оставаше незначителен. Нацио-

1 Mijatovics, E. The History of Modern Serbia. London, 1872.

2 Вучковић, В. **Политичка акција Србије у јужнословенским покрајинама Хабсбуршке монархије, 1859—1874.** — Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, I оделење, књ. 27, Београд, 1965, № 136, (2.3/18.2.1867).

налноосвободителното движение се колебаеше между революционното действие, препоръчвано от емигрантските кръгове в Букурещ и Белград, и еволюционното развитие, предпочитано от цариградските кръгове. Това, което обединяваше помислите и действията им, беше убеждението, че без някаква форма на чужда помощ освобождението на страната е немислимо. Единствен В. Левски, макар и само до известна степен, постави под съмнение тази аксиома, но след неговата смърт всички, независимо от революционната риторика, на практика се върнаха към старите възгледи.

Съзнанието за ролята, която чуждите държави бяха призвани да играят при българското освобождение, съвсем не се трансформираше в активна външнополитическа пропаганда. Предпоставки за това липсваха. Представата на Европа за България в най-добрия случай беше повърхността, нерядко — злонамерена. Липсваха подготвени кадри. Липсваха пари. Липсваше институция, която да координира пропагандата. Ето защо до началото на Източната криза от 1875—1876 г. тя беше съвсем слаба, без какъвто и да било намек за цел, организация и последователност.

И българите направиха първите си крачки в тази област с действия, които стояха на ръба на дипломацията и пропагандата. За първи път се появиха на нейната сцена в началото на 40-те години на XIX в. Инициатор беше младият Александър Екзарх. През 1843 г. той подаде мемоар до великите сили под името „Гласът на България". В него искаше да се полагат повече грижи за образованието в страната, облекчаване на данъчното бреме и прекратяване на своеволията на местните турски управници. Критика срещу Османската империя в мемоара нямаше. Екзарх разпространяваше идеите си и при редица лични срещи с френски, руски и английски държавници, дипломати и писатели.

Възгледите на Екзарх бяха отразени в кратка брошура на английската пътешественичка М. Лоудън „Гласът на България". Навремето появата ѝ предизвика много критики на възрожденците, които видяха в нея единствено болезнения стремеж на събеседника ѝ към самоизтъкване. Независимо че такава тенденция действително съществуваше (той се бе представил като издънка на стар аристократичен род), все пак не това бе основното. В брошурата за първи път се излагаха пред английската общественост сведения за българите и техните искания.

В архива на Д. Йоцов е запазен ръкописен екземпляр от превода на брошурата на Лоудън[1]. Не е ясно кой го превежда, как е бил разпро-

[1] **Голос Булгарии. Г-жа Лоудон из достоверных источников.** Переведено с английского. Санкт-Петербург, 23 марта 1847 г.

страняван и дали изобщо е бил разпространяван, но от него личи най-малкото стремежът на Екзарх идеите му да бъдат чути и в Русия.

Кримската война раздвижи донейде българската емиграция. Мъждукаха плахи надежди, че този път ще дойде и редът на българите да бъдат свободни. И тъй като Русия беше страната, от която можеше да се очаква избавление, то и към нея бяха отправени няколко несмели опити за пропаганда.

В края на 40-те години студентът в Русия Хр. Даскалов публикува кратка брошура с няколко негови писма от България, в които наблягаше върху миналото величие на българския народ през средновековието. В нея бе включил и известния надпис от църквата „Св. Четиридесет мъченици" в Търново. Брошурата придоби известна популярност сред тази част от руската интелигенция, която се вълнуваше от съдбата на балканските славяни, но не повече. Все пак дори и това като че ли беше по-добре от нищо, защото няколко години по-късно, видният славист А. Рачински пишеше до Найден Геров:

> *„Благодарение на Даскалов руската литература заговори за българите. Вестниците охотно печатат вести от България"*[1].

Цариградският кръг българи и руският вицеконсул в Пловдив Н. Геров, който беше близо до тях по възгледи, се стремяха да запознаят поне частично руското духовенство с причините за конфликта на българите с Цариградската патриаршия. Ст. Тошкович пишеше на Н. Геров, че превели на руски език и отпечатали в петдесет-шестдесет екземпляра статията на пловдивския владика и я разпратили по „нашите велможи", за да видят как се управлявал в духовно отношение българският народ[2]. На свой ред Геров изпрати до Сава Филаретов в Москва две записки за гръцкото духовенство и за поведението на Пловдивския владика. Филаретов трябваше да ги разпространи поне в Московската митрополия[3]. Средствата бяха ограничени и задачите бяха ограничени.

Дори и опитите на Н. Геров да повлияе на консулите на европейските държави в Турция с брошурата „Письма из Болгарии" останаха

---

1 **Из архивата на Найден Геров.** Т. 1—2. С., 1910—1911. Т. 2, № 2003, 236—237, 28.03.1858.

2 **Пак там.** Т. 2, № 2253, с. 394, 10.03.1853.

3 **Пак там.** Т. 2, № 2382, с. 490, 29.05.1857.

безуспешни. С. Филаретов му отвърна, че и в Москва тя била библиографска рядкост[1].

След Кримската война българите се замислиха за евентуалното въздействие на печатното слово, особено когато то бе на френски език. Пръв Г. Раковски осъзна необходимостта от външнополитическа пропаганда, която да утвърди българските проблеми на европейската политическа сцена. Раковски прекара последните петнайсетина години от живота си в чужбина, предимно в Румъния. Струва ми се, че има известни основания мнението на румънския историк К. Велики, че идеята му била повлияна от успеха на румънската пропаганда[2].

В продължение на повече от десетилетие Раковски мечтаеше да основе в Белгия български вестник, списван на френски език. В писмо до Иван Денкоглу в Москва споделяше убеждението си, че

> *„в настоящое время нужда е за наш български род и един политичен лист издаваем в Европе“*[3].

Липсата на средства обричаше стремежите му на неуспех. И въпреки това, като палиатив той публикува много от уводните статии и някои от информациите във вестниците, които редактираше след Кримската война на френски език[4].

Личните контакти също продължаваха да играят важна роля. Г. Раковски бе успял да направи много добро впечатление на двете английски пътешественички А. Макензи и П. Ърби. След завръщането си в Англия те написаха пътепис, изпълнен със съчувствие към българите, който бе твърде популярен за времето си. А на лична среща Г. Раковски, Хр. Георгиев, д-р Атанасович и д-р Протич убеждаваха английския публицист Х. Сандуит в тежкото положение на българския народ под османска власт[5].

В началото на 70-те години, след създаването на Екзархията, българите се сдобиха със своята първа национална институция, която има-

---

1 **Пак там.** Т. 2, № 2340, 452—453, 4.10.1855. Ставаше въпрос за петдесетстраничната брошура на Геров „Письма из Болгарии. Писаныя Н. Г.“ (Одесса, 1854).

2 **Велики, К. Румъния и българското революционно движение за национално освобождение (1850—1878).** С., 1982, с. 22.

3 **Архив на Г. С. Раковски. Т. 1. Писма и ръкописи на Раковски.** С., 1952, № 84, 9. 1857.

4 Трайков, В. Г. С. **Раковски — създател на българската национална пропаганда в чужбина,** с. 208, 215—219.

5 Глушков, Х. **Евлоги и Христо Георгиеви. Живот и дейност.** С., 1982, с. 146.

ше донейде официален характер. Нейната роля в ограничените пропагандни усилия беше твърде важна, но не и определяща. Екзархията беше създадена по силата на специален султански ферман от 1870 г., беше твърде обвързана с Високата порта и не можеше открито да се намесва в пропаганда, която защитаваше интересите на българите, но бе насочена против интересите на Османската империя.

При това Екзархията се вглеждаше прекалено в миналото и трудно виждаше новия тип задачи, пред които беше възправено българското общество. Типичен пример за пропагандата, която тя финансираше, бяха брошурите на д-р Ст. Чомаков и М. Балабанов, издадени на френски език. М. Балабанов бе опитал да изясни българската позиция по църковния въпрос в книга, в която доказваше незаконността на наложената на Екзархията схизма[1]. Каквато и логика да привличаше, за да докаже тезата си, проблемът вече нямаше политическо значение. Погледът на българското общество бе обърнат в друга посока, а и едва ли някой от западните наблюдатели изпитваше такова горещо любопитство, че да чете подробности за спора между българи и гърци.

Ето защо и след 1870 г. пропагандата се облягаше предимно на усилията на отделни интелектуалци, политици, литературни или революционни групи. Финансиране почти нямаше и доколкото се намираше, беше осигурено от някои богати българи.

Пропагандата в периодичния печат си остана слаба и не можеше да направи впечатление никому. След Г. С. Раковски почти никой не опита да повтори усилията му за издаване на български вестник на западен език. В някои периодични издания от време на време се появяваха статии на френски език. Вярно, че в Румъния през 1868 г. започна да излиза вестник „L'Etoile d'Orient", който отделяше широко място на българските проблеми, но историците още не могат да се споразумеят дали той бе плод на българска или румънска инициатива[2].

Все пак от гледна точка на пропагандата важното бе, че на страниците му бяха публикувани програмата на Българския революционен комитет до султана, Прокламация на българските въстаници, Апел на българите към император Наполеон III и т. н.

Плахи опити бяха направени за привличане съчувствието и на британския печат. С помощта на лорд Странгфорд д-р Стоян Чомаков

---

1 **L'eglise orthodoxe, le schisme et le patriarche de Jerusalem Cyrille.** Constantinople, 1873.

2 **Из архивата на Н. Геров.** Т. 2, № 1655, 25.11.1867; Баз-Фотиаде, Л. **Болгарский вопрос в газете „L'Etoile d'Orient" (Бухарест, 1868—1869).** — Revue des études sud-est européenns, 1976. Т. 14, № 2, avril-juin, 295—299.

публикуваше в „The Pall Mall Gazette" дълги писма върху българския църковен въпрос.

През 1866 г., по време на студентстването си в Англия, Ив. Е. Гешов протестираше пак в печата срещу твърденията на гръцката пропаганда, че българите подкрепяли гърците[1].

Издадени бяха и няколко брошури на френски език, но е много трудно да се прецени сред кого бяха разпространявани. Едно от малкото сведения, с които разполагаме, ни говори, че Гълъб воевода бил успял да раздаде на всички посолства в Цариград екземпляри от Мемоара на ТБЦК до султана, от брошурата „България пред Европа" и дори, както отбелязваха не без възхита съвременниците, бе съумял да накара един евреин да ги продава на улицата[2]. В най-добрия случай подобни пропагандни материали си оставаха затрупани в дипломатическите архиви и единствен Н. Геров искаше от Хр. Георгиев екземпляри от френското издание на „България през Европа"[3].

В Русия ролята на информатори и осведомители на руското обществено мнение за исканията на българите бе поета от българските студенти в империята[4], но засега няма никакви данни, че пропагандата им е била дело на някакъв център и очевидно се подхранваше единствено от собствената им инициативност.

В Австро-Унгария известна роля за запознанството на обществото с българските искания играеше видният географ Феликс Каниц. Той беше установил контакт с Българското благотворително дружество „Напред" в австрийската столица. То внимателно поощряваше интереса на Каниц. С негова помощ бе организирано и пътуването му из България през 1871 г. В препоръчителното му писмо от дружеството до българите в Свищов се казваше, че австрийският географ се интересувал от състоянието на българската индустрия и пътуването ставало

> *„по особено побуждение на г-на Каница, с което той иска да ни тикни още няколко крачки по-близо до пред очите на Европа."*

---

1 Сюпюр, Ел. **Българската емигрантска интелигенция в Румъния през XIX век.** С., 1982, 143—144.

2 Баева, С. **Дневникът на вестник „Македония".** — П. Р. Славейков. Литературен архив. Т. 1. С., 1959, 93—94.

3 **Из архивата на Н. Геров.** Т. 1, № 428, 6.02.1867.

4 Балабанов, Ал. **Симеон Радев в спомените на съвременниците си.** С., 1986, 255—256.

През 1871 г. пътешественикът получи специална телеграма с благодарност от българската община в Цариград за подкрепата, която е оказвал на българския народ в борбата му за самостоятелна църква[1].

В заключение би могло да се каже, без да се съгреши против истината, че организирана българска пропаганда в Европа до годините на Източната криза от 1875—1878 г. на практика нямаше.

2. Inter-regnum

През лятото на 1875 г. в Босна и Херцеговина избухна едно от поредните въстания. Отначало изглеждаше, че Османската империя ще се справи без особен труд с въстаниците. Те обаче оказваха упорита съпротива в босненските планини. Постепенно вълненията обхващаха все нови и нови области. Стотици доброволци от Сърбия и Черна гора преминаха границата, за да се влеят в редовете на сражаващите се. Последваха ги българи, руси, италианци.

Новините за бруталната политика на Портата в Босна и Херцеговина, за насилията на нередовни недисциплинирани части от башибозуци, за масови кланета, за набиване на жени и деца на кол, започна да раздвижва европейското обществено мнение. Веднага след началото на въстанието обществеността в Черна гора и Сърбия започна да настоява пред своите управници да помогнат на сънародниците си. Докато княз Никола не се нуждаеше от особени убеждения, крал Милан се колебаеше в Белград. Той много добре знаеше, че страната му е неподготвена във военно отношение за сериозен конфликт. Междувременно в България избухна Априлското въстание, потушено бързо и с „небивали" според съвременниците жестокости. Чак тогава сърбите решиха да се намесят. На 30 юни 1876 г. обявиха война на Турция. Три дни по-късно ги последва и Черна гора. Беше прекалено късно. Войната започна с поражения, продължи с поражения и настъплението на турските войски бе спряно едва в края на октомври след заплашителен ултиматум на руския император. Ултиматумът беше сигнал, че Русия се е оборавила от последствията на катострофалната за нея Кримска война и е готова да подеме по-активна политика в Ориента. Това пролича при трескавите дипломатически преговори около съдбата на Османската империя, започнали още през лятото на 1875 г., при преговорите на Цариградската конференция от 1876 г. и се материализира в обявяването на Руско-турската война през пролетта на 1877 г.

---

1 Цонкова, Р. **Феликс Каниц и възрожденските българи.** — В: Втора национална школа на младите историци. Ч. 1. История на България. С., 1981, 75—76.

Източната криза от 1875—1878 г. даде сигнал на всички балкански народи. Макар и в различна степен, те се раздвижиха и в областта на външнополитическата пропаганда, за да прокарат пред европейската общественост схващанията си и националните си програми. Най-активни в това отношение бяха сърбите. За тях Босна и Херцеговина трябваше неминуемо да стане част от бъдеща голяма Сърбия. Първите им опити за пропаганда следваха старите традиции на личните контакти. Те се уповаваха предимно на Русия, която трябваше да им помогне за положителен изход от кризата. Влиятелни общественици опитваха да наложат сред руското общество убеждението, че е настъпило времето за незабавно решаване на Източния въпрос. От особено значение за разпространяване на тези идеи се оказа дейността на белградския митрополит Михайло. Той пишеше многобройни писма до славянофилските кръгове, в които даваше информация както за положението на християните в Босна и Херцеговина, така и за стремежите на Сърбия да ги обедини под крилото на династията на Обреновичите. Личен негов приятел беше един от влиятелните водачи на славянофилите Нил Попов. Той водеше собствена пропаганда в правителствените среди, като убеждаваше, че Русия не трябва да пропуска благоприятния момент да се намеси и да изтрие петното върху авторитета си, останало от поражението в Кримската война. В Русия пристигна и делегация на босненските въстаници. Няма сведения дали делегатите водеха пропаганда в печатните издания, но те имаха известен успех в славянофилските салони и получиха материални помощи за повече от деветдесет хиляди рубли.

И все пак тласъкът за осъзнаването на значението, което сръбската външнополитическа пропаганда можеше да има в тези съдбоносни месеци, дойде отвън. Инициатор беше руският генерал М. Черняев, спечелил си скандална известност в средноазиатския поход на руската армия година преди събитията на Балканите. Въпреки изричната забрана на цар Александър II той пристигна като доброволец в Сърбия. Въодушевени от славянофилските си илюзии, сърбите му връчиха командването на своята армия. Твърде бързо се оказа обаче, че турската армия не можеше и да се сравнява със сбирщините на бухарския и хивински емир. Генералът започна да отстъпва.

Черняев бе типичен пример за генерал, който се интересува предимно от известността си пред обществеността. Създаваше впечатлението, че дори военните му победи не го интересуват толкова, колкото резонанса, който биха имали пред европейското обществено мнение. В щаб-квартирата си в Делиград основа т. нар. „Кореспондентско бю-

ро", което трябваше да обяснява позицията му и да възхвалява победите на водените от него армии.

За съжаление победи, въпреки ентусиазма на сръбските войници и на хилядите руски и български доброволци, нямаше. Кореспондентът на в. „Голос", раздразнен от негласната цензура, която Чернаев упражняваше над събирането на новини, заявяваше, че

> *„нито един честен ред не може да достигне Петербург от бойното поле".*

И действително, генералът внимателно подбираше кореспондентите, на които даваше разрешение да посетят полесражението. Предпочиташе те да бъдат от славянофилските вестници „Русский мир" и „Московские ведомости", които го подкрепяха. Останалите журналисти с труд можеха да изпращат телеграмите си от Земун, в Австрия, откъдето стигаха европейските столици.

Бюрото в Делиград изглежда не се свенеше и от фалшификации и лъжливи обвинения. Една от първите тези, с които Черняев искаше да оправдае неуспехите си, бе, че в редовете на турците се сражавали и стотици преоблечени австрийци. Обясняваше, че отстъплението на сръбските войски било „по тяхна воля", обявяваше победи в райони, в които не бе разменен и един изстрел, дребни стълкновения се провъзгласяваха за решителни битки. Пак според неприязнено настроения към Черняев „Голос" бюрото беше

> *„оръжие за политически шантаж от най-долен тип, което се стреми да въвлече Русия във войната с Турция"*[1].

От наличните документи не става ясно как сръбските власти гледаха на дейността на бюрото на Черняев, но като имаме предвид, че след низа от поражения, те охладняха към самия генерал, едва ли можем да си представим по-добро отношение към неговото творение. Пропагандата на сръбската национална кауза трябваше да бъде поета от сръбски държавни институции.

По това време външнополитическата пропаганда на Сърбия, доколкото въобще съществуваше, се намираше под прякото ръководство на министъра на външните работи Йован Ристич. Конкретната орга-

[1] MacKenzie, D. **The Serbs and Russian Pan-Slavism, 1875—1878.** New York, 1967, 74—75, 135.

низационна работа бе вършена от пресбюрото към министерството. Негов началник беше Матия Бан. Той вече бе натрупал немалък опит в пропагандата. По поръчение на правителството и по собствена инициатива през годините преди кризата беше издал на френски език близо петнадесет брошури, разглеждащи развитието на Източния въпрос и положението на славяните в Турция.

Към министерството съществуваше специален паричен фонд за

„достойна защита на държавните интереси“.

От него се финансираше дейността на пресбюрото. От него идваха средствата за официални или неофициални издания на правителството, отпускаха се пари за подкупване на чужди вестници и журналисти. Фондът беше под контрола на министъра на външните работи. Само той имаше правото да подписва исканите суми[1].

Още в началото на Източната криза пресбюрото направи опити да проникне в някои виенски и германски вестници. Водени бяха преговори за редовни контакти с известен брой френски и австрийски журналисти. Те се показваха склонни да защитават красноречиво сръбската кауза срещу известно възнаграждение. Поражението на Сърбия във войната с Турция и избухването на Руско-турската война от 1877—1878 г. отклониха за известно време вниманието на Белград от пропагандата. През пролетта на 1878 г. обаче създаването на Санстефанска България, в която влизаха много от териториите, за които претендираше Сърбия, накара белградските държавници наново да обърнат поглед към необходимостта да бъде спечелено европейското обществено мнение.

В сръбската столица знаеха добре, че от Русия преди всичко ще зависи размерът на придобивките, които Сърбия можеше да получи. Затова в началото на 1878 г. в Санкт Петербург пристигна Протич, който трябваше да убеждава както императорското правителство, така и широката общественост в основателността и умереността на сръбските претенции.

По негови думи той бе успял да убеди известния журналист А. Майков да напише няколко статии във вестник „Новое время“. В тях

---

1 Бјелица, М. **Публицистичка активност Србије у очи Берлинског конгреса. — Србија у завршној фази Велике источне кризе (1877—1878).** — Историјски институт. Зборник радова, кн. 2, Београд, б. г.

били критикувани предложените за Санстефанска България граници, а българите били обвинявани, че

„българизирали сърбите в спорните области“.

Основната идея, прокарвана в статиите, беше, че цяла Стара Сърбия, в която влизала и Македония, следвало да бъде сръбска, а Русия трябвало да обърне по-сериозно внимание на сърбите, които толкова много ѝ били помагали в миналото. Откъде беше взета тезата за помощта, която Сърбия оказала на Русия, не стана ясно.

Безславно завърналият се в Русия генерал Черняев също писа в защита на сръбството в „Русский мир“.

Не бе забравена и пропагандата в Австро-Унгария, чиито собствени кроежи за Босна и Херцеговина, бяха добре известни. Възможностите за оказване на въздействие обаче бяха много ограничени. Тук от особено значение, поради репутацията му сред влиятелни научни и политически кръгове, бе помощта, оказана от видния географ и историк Феликс Каниц. В края на 1877 г. той бе съумял да прокара в едно илюстровано списание в Лайпциг гравюра с тържественото влизане на княз Милан Обренович в Ниш. Нестабилното положение, в което Белград се намираше, пролича и в значението, отдадено на тази публикация. Ниш беше в границите на Българската екзархия и затова според сръбските министри илюстрацията имала важно политическо значение. Тя подсилвала искането им за присъединяването на града към Сърбия. Инициативата, както изглежда, си беше на Каниц, но в знак на благодарност правителството го награди с високия орден „Таковски кръст“[1].

Внимание беше обърнато и на италианската позиция на бъдещия мирен конгрес. Дори и в този ранен момент в Белград се опасяваха от евентуалното противопоставяне на Италия на сръбските амбиции към Адриатика — тенденция, която стана много по-ясна години по-късно. В Рим беше изпратен Д. Ристич. С помощта на един далматинец — генерал, чието име не се споменава в документа, сръбският емисар съумя да се срещне с редица депутати в парламента, с политически дейци и журналисти, за да им разясни сръбските позиции. Емисарят вероятно бе изпратен от самия Йован Ристич[2].

---

1 **Записни седница министарског савета Србије, 1862—1898.** Београд, 1952, № 366, 4.02.1876; **Србија 1878.** Документи. Београд, 1878, № 4.

2 **Србија 1878.** Документи, № 94, 2.03.1878; № 104, 7.03.1878.

В седмиците на подготовката на Берлинския конгрес в Белград замисляха и един амбициозен план за създаване на т. нар. пресбюро на южните славяни в австрийската столица, но той очевидно не се материализира.

Не е ясно колко от тази дейност, която и без това не бе особено впечатляваща, бе направлявана от пресбюрото в Белград, но все пак функционирането му представляваше крачка напред в сравнение със съществуващото до момента положение.

* * *

Румънската пропаганда от тези месеци също проявяваше значителна активност. Тя бе плод от страховете на Букурещ, че позицията на Русия в кризата може да навреди на румънските интереси. Известно време румънското правителство се залъгваше с мисълта, че ще може да убеди великите държави да признаят неутралния статут на страната им — нещо, което нямаше да позволи на Русия да изпрати войските си към Турция през нейната територия. Скоро стана ясно, че надеждите са илюзорни. Никой нямаше намерение да си влошава отношенията със Санкт Петербург заради Букурещ.

Още през 1875 г. румънското правителство изпрати в Лондон френския журналист Хотце ди Планта. Неясно поради какви причини в Букурещ вярваха, че той имал влияние сред британските политически кръгове. В разговори Хотце ди Планта трябваше да обяснява румънската позиция спрямо задаващата се руско-турска война. Освен това се предполагаше, че той ще съумее да проникне в британския печат и да публикува статии в защита на каузата на румънската независимост и неутралитет. Значението на мисията му се подсилваше и от факта, че Великобритания упорито отказваше да приеме румънски дипломатически представител в столицата си[1]. Документите не дават отговор какъв беше резултатът от усилията на журналиста.

Румъния взе участие в Цариградската конференция от декември 1876 г. Неин представител беше Димитър Брътияну. Секретар на делегацията беше Георги Кантакузин, син на богат болярин. Той бе учил десет години в Париж, където бе установил контакти с леви радикални кръгове в парижкото общество и от време на време публикуваше материали във вестника на Жорж Клемансо „L'Homme libre".

---

1 Залышкин, М. **Внешняя политика Румынии и румыно-русские отношения, 1875—1878.** Москва, 1974, с. 54.

Веднага след пристигането си в Цариград Кантакузин изпрати кореспонденция във вестника, в която подчертаваше, че основната цел на Брътияну била да получи гаранции за румънския неутралитет. След провъзгласяването на турската конституция в деня на откриването на конференцията написа специална дописка, в която отбеляза, че тя била „един малък фарс“[1].

Не е ясно доколко кореспонденциите на Кантакузин бяха писани под прякото въздействие на шефа му, но това е твърде възможно. Самият Брътияну настояваше пред Министерството на външните работи в Букурещ да направи всичко възможно чрез румънските представители в Париж и Лондон да се публикуват статии във френския и английския печат, защитаващи идеята за румънския неутралитет. Някакъв резултат от това имаше. Йон Александри излезе на страниците на в. „Le Nord“ в Белгия с кореспонденции в защита на румънската кауза.

След принудителната намеса на Румъния във войната срещу Турция вниманието на румънската пропаганда, за разлика от тази на другите балкански държави, бе насочено не към османското наследство, а към Бесарабия. Още от пролетта на 1878 г. румънците започнаха атака в западната преса против недвусмислените намеци на Санкт Петербург, че възнамерява да преразгледа едностранно решенията на Парижкия конгрес от 1856 г., дал Южна Бесарабия на Румъния[2].

* * *

Началото на истинска българска външнополитическа пропаганда бе положено в месеците на Източната криза. Още през есента на 1875 г. влиятелни български общественици бяха обзети от мисълта да не пропуснат подходящия момент, за да представят пред европейското обществено мнение своите искания.

Николай Палаузов писа на Найден Геров, че трябва да се подеме печатна кампания в защита на българите както в „Европа, така и в руските вестници“. Необходимо било да се пише

---

1 Maciu, V. La Romanie et la Conférence de Constantinople de décembre 1876 — Janvier 1877. — Revue Roumaine d'histoire, 1962. T. 1, № 2, 331—335.

2 Acte şi documente din corespondenţa diplomatică a lui Mihail Kogâlniceanu relative la Resboiul Independenţei României 1877—1878. Bucurescei, 1893, 124—130.

„по-свесно, нечто такова, което да покаже на света истинните ни, а не въображаеми болки. Но онии от нашите, които знаят и могат да пишат, не смеят да хванат перо страха ради Јудейски.“[1]

Мнението на Палаузов отразяваше по-скоро собствените му страхове. Вече немалко българи бяха започнали да използват ограничените си контакти с европейския печат, за да прокарват дописки, писма и кореспонденции. Още повече щяха да ги последват през следващите месеци.

По време на Априлското въстание от 1876 г. Киряк Цанков публикува редица статии в румънския печат[2]. Това едва ли щеше да има особено значение от гледна точка на българската кауза, тъй като не Румъния щеше да разрешава въпросите на териториалното и политическото прекрояване на Османската империя. Все пак това говореше за осъзнаване на проблема, а и кореспондентите на европейските вестници по-скоро биха отгърнали страниците на някой румънски, отколкото на някой от малкото български вестници.

От всички краища на българските земи до представителите на великите сили в Цариград пристигаха многобройни петиции. В тях личаха няколко основни идеи: зверствата на турците; опитите на Високата порта в миналото да излъже общественото мнение с мнима реформена програма, за да се стигне до извода, че не трябва да се повтаря грешката да ѝ се вярва. В петициите се искаше някаква форма на самостоятелност на България. Проблемът е, че няма никакво свидетелство тези искания, меморандуми и апели да са били разглеждани сериозно от дипломатите[3].

Твърде активна беше емиграцията в Румъния и Сърбия. Българското централно благотворително общество (БЦБО) в Румъния — единствената оцеляла след погрома на въстанието националноревюлюционна организация, си даваше сметка, че е необходимо да се пристъпи към незабавна външнополитическа пропаганда. Наново проблемът бе вечното безпаричие. Иначе взетите решения изглеждаха разумни. На немски и руски език под редакцията на Кириак Цанков трябваше да

1 **Из архивата на Н. Геров.** Т. 2, 23.12.1875, № 1898.

2 Сюпюр, Ел. **Цит. съч.**, 211—212.

3 **Вж.** Mitev, J. **Les pétitions adressées par les Bulgares aux Grandes puissances après la repression de l'insurrection d'Avril concernant l'octroi de l'autonomie au peuple Bulgare.** — Etudes historiques. T. 5. S. 1970.

се издава вестник „Балкан“[1]. Интересното в случая е, че емигрантите, живеещи в румънската столица, притиснати между две големи империи, си даваха ясна сметка, че Русия и Австро-Унгария ще бъдат силите, от които в най-голяма степен ще зависи разрешаването на кризата.

На френски език пък трябваше да се разпространи възванието на БЦБО за положението в България. То беше напечатано някъде към края на лятото на 1876 г. и то не само на френски, а и на немски и на руски език. В началото на септември беше разпратено до европейските вестници.

Емиграцията в Румъния, взела активно участие в несполучливата Сръбско-турска война, обръщаше особено внимание на противоречията със Сърбия. Усилията на Белград да пренебрегне или да принизи приноса на българските доброволци можеха да отекнат при евентуалното разрешаване на политическата криза. Борбата тук се водеше за спечелване на симпатиите на руската общественост. Емигрантите изпратиха до много руски вестници дописки, изясняващи българския принос при военните действия. Вероятно по настояване на руската цензура, която се страхуваше от по-нататъшното разгръщане на славянофилската агитация в страната, те не бяха публикувани. Като възможна алтернатива в БЦБО замисляха издаването на брошура на руски език по въпроса. Но за да не пренебрегнат и обществениците от други страни, застанали в този труден момент на страната на българите, изпратиха благодарствени адреси до лорд Ръсел, до Уйлям Гладстон, до Миланската лига, до Джузепе Гарибалди[2].

През есента на 1876 г. в Букурещ бе свикан Първият български народен събор. Макар инициативата да бе на БЦБО, в дейността му участваха дейци от всички крила на емиграцията. Политическата програма, приета на събора, бе преведена на френски и немски език и бе връчена на представителите на великите държави. Предвиждаше се да бъде изпратена и до основните европейски вестници. В нея делегатите искаха бъдеща самостоятелна България да обхваща цялата територия на Българската екзархия, плюс широк излаз на Егейско море.

С пропагандна дейност се занимаваха и отделни личности. Тодор Икономов подготви за белгийския вестник „Le Nord“ статия срещу

---

1 **Освобождение Болгарии от турецкого ига.** Документы. Т. 1. Москва, 1961, № 202, 7.08.1876.

2 **Чехларов, Н. Документи по българското възраждане. — В: Сборник за народни умотворения.** Кн. 22 и 23. С., 1906—1907, № 118, 6.09.1876; № 122, 9.09.1876.

политиката на турците спрямо българите[1]. В нея привеждаше аргументите на цариградския кръг за „мнимото българско въстание", което било използвано от турците, за да тероризират и да разоръжат населението. Авторът опитваше да се възползва и от политическите симпатии на вестника. От години той минаваше за неофициален рупор в Западна Европа на руското Министерство на външните работи. Затова похвалите в статията бяха отправени към Русия, а протестите — срещу Великобритания, която крепяла турския режим.

От Пловдив Иван Е. Гешов изпращаше кореспонденции до „The Times". Живял няколко години във Великобритания, която познаваше сравнително добре, владеещ езика, Гешов използваше уменията си за една логично построена и разсъдъчна пропаганда с твърде малко емоционални моменти, наблягаща по-скоро на сухото изброяване на фактите и на точния анализ. Особено подробно авторът се спираше на провала на мисията на Садулах бей, която трябваше да облекчи положението на пострадалото при потушаването на въстанието население. Така Гешов в един сравнително маловажен момент намираше голямото обобщение за неспособността на турците да проведат на дело реални реформи. За три месеца във вестника бяха отпечатани девет негови кореспонденции.

Вероятно не без контактите на Гешов на 3 март 1877 г. във вестник „The Daily News" беше публикувано обръщение, подписано от първенците на десет български града, сред които и Тулча, против прокламираната турска конституция. Първенците настояваха Великобритания да се застъпи в Цариград за приемане на решенията на Цариградската конференция и за даване на пълна самостоятелност на българския народ[2]. Посланието бе изпратено и до лорд Дерби, а публикуването му в печата ясно показваше, че се разчиташе на натиска на общественото мнение.

Подобна дейност опитваше и Спас Вацов, който също изглежда имаше някакви контакти с „The Daily News". С. Христов пращаше на К. Иречек материали за турските зверства в България, които чешкият историк използваше за статиите си в пражкия в. „Politik"[3].

---

1 **БИА, ф. 19, а. е. 91,** 16—25, 1877. Вестникът, който излизаше в Белгия от 1855 г., беше създаден от руския поданик Н. В. Поггенпол и се субсидираше от Санкт Петербург.

2 **ЦДИА, ф. 568, оп. 1, а. е. 609,** с. 1—30, 1877; **а. е. 653,** с. 5—6, 3.03.1877.

3 **НАБАН, ф. 69, оп. 1, а. е. 2,** с. 1—2, 10.03.1877; **Из архива на Константин Иречек.** Т. 1. Подбрал и подготвил за печат П. Миятев. С., 1953, № 40, 26.07.1876.

Пропаганда се стремяха да вършат и някои възрожденски дейци, останали в България. През есента на 1876 г. П. Р. Славейков пишеше материал срещу тенденциозността на английския консул Уолтър Беринг при неговата анкета за потушаването на Априлското въстание. Материалът трябваше да бъде преведен на английски и публикуван или в английските вестници, или в българските цариградски вестници. Подготвяше и писма под общото заглавие „Леди Странгфорд в Ески Загръ" и правеше поправки към етнографската карта на Киперт[1]. Избухването на войната попречи тези намерения да бъдат осъществени.

* * *

По време на Източната криза българската пропаганда направи един от големите си удари. Кореспондентът на в. „The Daily News" в Цариград Едуин Пиърс пръв оповести пред света за зверското потушаване на Априлското въстание. Данните за вълненията и за поведението на нередовните турски части вероятно му бяха дадени от създадения през юни 1876 г. таен български комитет в Цариград. Той включваше архимандрит Методий Кусевич, Константин Величков, Георги Тишев, Стефан Панаретов и Иван Славейков. Членовете му искаха да осведомяват европейското обществено мнение за зверствата в България и да предизвикат намесата на великите сили. Екзарх Антим I, при когото идваха многобройни сведения за безчинствата на турците, ги предаваше на Стефан Панаретов — бивш ученик и настоящ преподавател в Роберт колеж, който разполагаше с широки контакти сред европейската колония в града[2]. Данните бяха превеждани на английски и вероятно давани на Пиърс.

Твърде рано българите съумяха да осъзнаят значението, което дописките на Пиърс можеха да имат. Затова и Евлоги Георгиев реши да поеме разходите по изпращането на телеграмите във Великобритания на своя сметка[3]. Това не беше подкуп, какъвто тогава често се прак-

---

1 Бужашки, Е. П. Р. Славейков и българското освободително движение (1876—1879). — В: Юбилеен сборник в чест на академик Димитър Косев. С., 1985, 185—187.

2 Българските историци са изяснили добре обстановката около тази пропагандна инициатива, вж. Василев, Р. Архимандрит Методий Кусевич и Априлското въстание. — В: Априлското въстание и българската православна църква. С., 1977; Балабанов, М. Страничка от политическото ни Възраждане. С., 1904; Шарова, Кр. Българският въпрос пред Европа 1876 г. — В: България в света от древността до наши дни. Т. 1. С., 1979.

3 Из архивата на Н. Геров Т. 1, № 239, 20.07.1876.

тикуваше. Просто Пиърс като повечето кореспонденти от онези години разполагаше с месечен финансов лимит за изпращане на телеграми. Е. Георгиев поемаше риска, че телеграмите му могат да не бъдат публикувани, така че англичанинът да не пострада финансово.

Самият Антим I действаше пред редактора на цариградския вестник „Courrier d'Orient" Жан Пиетри. Преди той бе заемал и антибългарски позиции, но сега, примамен вероятно и от перспективата за подобаващо възнаграждение, подкрепяше каузата на българите.

Екзархията беше основният, но не и единствен център при организиране на външнополитическата пропаганда от Цариград. Богати български емигранти допринесоха за финансирането на пропагандата. През есента на 1876 г. цариградските българи проведоха голяма пропагандна акция в полза на искането за самостоятелност на българския народ. Видните дейци на Българското възраждане Драган Цанков и Марко Балабанов бяха изпратени като делегати на българския народ пред европейските дворове. Те трябваше да разкажат за положението в българските земи и да убедят европейските държавници, че вече е невъзможно България да бъде управлявана от Цариград.

По време на мисията си те непрекъснато поддържаха връзка с Е. Георгиев и цариградския кръг. М. Кусевич им изпращаше списъци с изгорените от турците села, които трябваше да прокарат в печата, за да опровергаят изводите на комисията на У. Баринг[1]. Делегатите имаха ясното съзнание, че дипломатическата подкрепа, която българите са получили до този момент, в немалка степен е била плод на натиска, оказан от общественото мнение. И тъй като най-бурна реакция по повод разкритията на Пиърс имаше във Великобритания, то и Великобритания беше тяхната основна цел. Цанков пишеше на Н. Геров:

> *„...първата стъпка на нашата мисия е да идем в Лондон да изявим признателността на българския народ към всичките оная лица, които сполучиха да изменят мнението на английското правителство в наша полза, после това ний требова да представим на европейските дворове в един мемуар мерките, които треба да се земат за бъдещото управление на местата, заселени с българи"*[2].

---

1 НБКМ — БИА, ф. 11, а. е. 8, с. 25, 27.09.1876.

2 Из архивата на Н. Геров. Т. 1, № 245, 1.09.1876.

Делегатите подготвиха споменатия от Др. Цанков мемоар, наречен „България. От нейните двама делегати". Е. Георгиев одобри идеята и финансира отпечатването му. Българските пропагандисти успяха донейде да свържат въпроса за т. нар. „български ужаси" с важните проблеми на вътрешнополитическата борба между либерали и консерватори във Великобритания и така допринесоха за осигуряването на неутралитета ѝ в последвалата Руско-турска война.

Българската пропаганда съумя да си спечели подкрепата на много видни либерали. Най-важна бе поддръжката на лидера на партията Уйлям Гладстон. За по-малко от три седмици от неговия памфлет, наречен „Кланетата в България и Източният въпрос", бяха продадени безпрецедентните 40 хил. екземпляра[1]. Напълно ясно е, че успехът на книжката се дължеше преди всичко на вътрешнополитическите условия във Великобритания, но и българските пропагандисти направиха каквото можаха, за да се възползват от новопоявилите се настроения в британската преса.

* * *

Берлинският конгрес от 1878 г. беше първата важна международна конференция, която се занимаваше предимно с промените на границите на Балканите. Той трябваше да реши проблемите, възникнали след вълненията на балканските народи, Сръбско-турската и Руско-турската война и Санстефанския прелиминарен мирен договор. Логично бе той да стане бранно поле за сблъсъка на различните пропаганди. Това обаче не се случи.

В Белград, обидени на Русия за начертаните в Сан Стефано граници на България, обърнаха погледа си за подкрепа към западните държави. Известно време сърбите, които не криеха апетитите си към западните български земи, хранеха илюзията, че европейският конгрес би се вслушал в исканията на населението от спорните райони. И тъй като то изглежда не искаше да бъде включено в пределите на сръбската държава, трябваше да бъде принудено. Или, както чистосърдечно настояваше Милан Обренович в едно свое писмо:

> *„Напълно съм съгласен да се упражни натиск върху населението, за да изрази благодарността си към присъединяването към Сърбия."*

---

1 Пантев, А. **Българският въпрос във Великобритания, 1876—1878.** С., 1981.

В правителството Ристич беше отговорен за провеждането на операцията. На свой ред той натовари генерал Коста Протич да организира делегация от жители на тези райони, която да бъде изпратена в Русия:

„...Разбира се — добавяше той — *те трябва да бъдат привърженици на присъединяването към Сърбия.“*

През юни — юли 1878 г. в областите на Западна България, временно окупирани от сръбски части, започна активна кампания за събиране на подписи от българите в полза на анексирането на тези райони от Сърбия. Както и можеше да се очаква, особени затруднения нямаше. Подписи от селата, заети от сръбската армия, заваляха в Белград. Някои от местните командири на военни части, натоварени със събирането им, явно бяха показали преголяма, та дори комична ревност във формулировките. Така, според тях, жителите на село Костинброд бяха заявили:

„Молиме те, господарю, като наш баща,
отърви ни от тези проклети българи.“

Голяма полза от инициативата нямаше. Самите руси, които най-малкото не бяха недоброжелателно настроени към Сърбия, макар и да не бяха готови да подкрепят нейните претенции в желания от Белград обхват, заявиха, че „две пари не дават“ за събраните в Пиротско, Трънско и Брезнишко подписи на населението[1].

Правителството диреше и други начини, за да подсили претенциите си. Й. Ристич изпрати до пълномощния министър във Виена К. Цукич етнографска карта със сръбското виждане за границата между сръбския и българския етнически масив. Към картата бе приложен дълъг мемоар. Пратката говореше ясно за мизерните възможности на балканските пропаганди. Самата карта беше нарисувана, а мемоарът написан на ръка, тъй като нямало още време и пари, за да бъдат напечатани. Засега Цукич само трябваше да запознае австрийците с тях. Полагаха се трескави усилия да бъде намерен авторитетен австрийски журналист, който да защитава сръбските позиции във виенския печат по време на Берлинския конгрес.

Сръбската официална пропаганда не изпускаше от погледа си и изплъзващия се блян — присъединяването на Босна и Херцеговина.

[1] **Србија 1878.** Документи, № 199, 9.05.1878.

Исканията ѝ невинаги съвпадаха с тези на въстаниците в двете области, но поне в едно те бяха единни — не желаеха да бъдат окупирани от Австро-Унгария. Самите босненски въстаници, заради които бе започнала кризата, правеха всичко възможно, за да не бъдат присъединени от Виена. На събрание на техни представители в Тишковац бе решено да се обърнат направо към конгреса, към европейското обществено мнение, към руския цар и към славянските дружества. Един от ръководителите им — Васо Видович, бе избран да води въстаническата делегация на конгреса. В Берлин обаче го приеха само руският и сръбският делегат. Никой нямаше намерение да се вслушва в исканията на тези, чиито действия стояха в основата на конфликта.

От Триест един от ръководителите на босненските въстаници и покъсно небезизвестен политик и социалист — Васа Пелагич, искаше от сръбското правителство да намери екземпляр от етнографската карта на Киперт, която Ото фон Бисмарк използвал в Райхстага, за да аргументира политиката си. Компетентни лица трябвало да я поправят и допълнят, тъй като на нея в Стара Сърбия не били включени Прищина, Призрен и Печ. Подобрената карта трябвало да се изпрати в Берлин.

* * *

Румънската външнополитическа пропаганда в Берлин също не бе особено активна. Това бе плод и на отчаяние. Още през пролетта на 1878 г. стана ясно, че великите държави са съгласни с връщането на Южна Бесарабия на Русия. Все пак министър-председателят Йон Брътияну опита да се бори. Той извика специално в Берлин опитния Пол Батайар. Неговата задача беше да подготви пространен меморандум за справедливостта на румънските териториални искания[1]. В центъра на меморандума трябваше да стои южнобесарабският въпрос. Политиците смятаха, че конгресът не ще бъде по-кратък от Виенския от 1815 г. или Парижкия от 1856 г. Всъщност той приключи за един месец. Авторът нямà време да завърши меморандума си и румънците не успяха да го използват.

През тези месеци бе завързан нов пореден възел на балканските конфликти. С пряката помощ на румънското правителство апостолът на румънската пропаганда на юг от Дунав Апостол Маргерит публи-

1 Boitos, Ol. **Une correspondance française concernant le congrès de Berlin 1878. Bucharest, 1931.**

кува на френски език пропаганден памфлет, в който утвърждаваше румънския характер на власите, живеещи в Епир. Той всъщност доразвиваше аргументи, изложени от един от близките сътрудници на румънския министър на външните работи, французина Ф. Даме. Идеята на памфлета беше, че власите трябва постепенно да се отърсват от опеката на Цариградската патриаршия, като вместо това обърнат погледите си към Букурещ[1].

Гърците реагираха недоволно, тъй като подобно развитие щеше да ги остави без съюзници в „борбата със славянската опасност", а пък се намесваше и нов съперник в борбата за Македония.

* * *

През цялата Източна криза и особено при подготовката на Берлинския конгрес гръцката външнополитическа пропаганда беше необяснимо пасивна. Известни усилия бяха направени по време на започналата през декември 1876 г. в Цариград конференция на посланиците на великите сили. Характерно за гръцката пропаганда през този период беше, че тя беше почти изцяло дело на различни дружества от рода на Асоциацията за пропаганда на гръцката образованост. Връзка с правителствените среди, поне доколкото показват изследванията на съвременни гръцки учени, трудно можеше да се проследи. Асоциацията установи контакт с известния немски географ Хайнрих Киперт, съставил една от най-авторитетните етнографски карти на Балканите, за да го убеди да намали в нея разпространението на българския за сметка на гръцкия елемент. Без съмнение членовете на асоциацията се опасяваха от използването на картата на конференцията като база за определяне границите на предлаганите български автономни области.

Киперт отказа да се ангажира с подобни машинации и затова гърците трябваше да се задоволят с прогръцката карта на лорд Станфорд,

---

1 [Mărgărit, A.] **Réfutation d'une brochure grecque par un Valaque épirote. S. L., 1878.** За по-нататъшното развитие на възгледите му вж. Margarit, A. **Les grecs, les valaques, les albanais et l'Empire Ottoman.** Par un valaque du Pinde. Bruxelles, 1886.

Даме живееше от години във Франция и редактираше издавания на френски език в. „L'Orient". Вж. Mlochowski de Belina A. **De Paris à Plevna. Journal d'un journaliste de Mai à Décembre 1877.** Paris, 1877, p. 38. Интересно е, че той беше по-радикално настроен от Маргарит— според него в Македония живеели повече от 600 хил. румънци, а в цяла Европейска Турция — близо милион, вж. [Densusianu, N., Fr. Damé]. **Les Roumains du Sud (Macédoine, Thessalie, Epire, Thrace, Albanie) avec une carte éthnographique. Paris, 1877.**

която изпратиха заедно с други прогръцки съчинения до конференцията. На тази карта населението в Македония и Тракия чак до Шар планина и Балкана бе отбелязано като гръцко[1].

Кампанията беше финансирана предимно от богати гръцки емигранти в Европа. В Цариград бе образувана група, която трябваше да обикаля из европейските столици и да пледира гръцката кауза. Няма данни дали това бе осъществено. Събирани бяха и петиции с подписи на населението от Македония. Искането в тях бе за автономен статут на областта, нещо, което говореше, че за момента гърците още се чувстваха донякъде силни в нея.

В седмиците преди Берлинския конгрес и правителствени среди, макар и твърде неуверено, се намесиха в пропагандата. В Катерини, Южна Македония, бе образувано т. нар. „Привременно правителство на Македония" начело с Евангелос Коровангос. То изпращаше до великите държави възвания, с които искаше присъединяването на цяла Македония към Гърция[2].

Подготвяйки се за Берлинския конгрес, председателят на гръцките силогоси в Цариград Йоан Аристоклес изпрати до британския посланик в турската столица Леърд статистика на населението в Тракия[3]. Това бе сполучлива идея. Данните, според които гръцкият елемент доминираше в Южна България, бяха включени в официалното британско издание „Turkey № 31" (Турция № 31) и по-късно щяха да бъдат използвани като аргументи в дипломатическите спорове.

Първият гръцки пълномощен министър в САЩ издаде книгата „Съвременни гърци", в която твърдеше, че единствено гърците могат да съживят вървящия към упадък Ориент[4].

Това комай беше всичко.

---

1 Kofos, Ev. **Greece and the Eastern Crisis 1875—1878.** Thessaloniki, 1975, p. 283.

2 Поплазаров, Р. **Гръцката политика спрема Македонија во втората половина на XIX и почетокот на XX век.** Скопје, 1973, 18—19.

3 Данаилов, Л., Ст. Нойков. **Националноосвободителното движение в Тракия, 1878—1903.** С., 1971, 451—452.

4 Augustinos, J. **The Dynamics of Modern Greek Nationalism. The Great Idea and the Macedonian Problem.** — East European Quarterly, Vol. 6, № 4, 444—445.

* * *

Началото на Източната криза доведе до известно обединяване на усилията на турската правителствена и опозиционна пропаганда. Или по-скоро през тези години те следваха сходни цели. За първи път след Гръцкото въстание борбата на християнските народи в империята привлече в такава степен вниманието на европейския печат. Това важеше с особена сила за въстанията в Босна и Херцеговина и България. Заплашени от наказателна акция срещу Турция, подбудена от неблагоприятната реакция на европейското обществено мнение, османските функционери се заеха да отбият атаките.

На френски език бяха публикувани брошури с докладите на официалните турски комисии, посетили въстаналите райони в България. Те бяха издадени в навечерието на Руско-турската война от 1877—1878 г. и обслужваха задачите на идеологическата подготовка на войната. На теория членовете на комисиите трябваше да оценят поведението на редовните и нередовните турски войски при потушаването на вълненията. Не беше трудно да се предугадят направените изводи. Според докладите въстанията бяха дело на външни подстрекатели, вдъхновявани от Русия. В тях се поставяше под въпрос самото въстание в България, тъй като сражения на практика нямало. Въстаниците страхливо бягали при срещите си с турците и избивали само мирни мюсюлмани. Според докладите излизаше, че имало към 3 хил. убити българи и около 200 изклани мирни мюсюлмани. Около 500 въстаника паднали в сраженията, докато броят на турските жертви в тях бил незначителен. Сред жертвите почти нямало жени и деца. Докладите завършваха с внушителното предупреждение, че българите, виновни за зверства срещу турците, щели да бъдат сурово, но справедливо наказани. Какво щеше да стане с турците, виновни за зверства срещу българите, не се казваше[1]. Все пак правеше впечатление, че турците, които живееха в империята вече почти петстотин години редом с българите, още не можеха да изписват правилно имената им.

Към правителствената пропаганда се присъединиха и някои от най-упоритите врагове на султана, на първо място „непредсказуемият" по думите на другарите му Али Суави. Яростен фанатик на възраждането

1 **Traduction du rapport présenté à la Sublime Porte par Chakir bey, commissaire impérial, envoyé dans le vilayet du Danube pour procéder a une enquete sur les troubles dont cette province a été le théatre.** Constantinople, 1876, p. 5; **Traduction du rapport présenté à la Sublime Porte par le Tribunal Extraordinaire instituée à Philippopoli pour juger les individus impliqués dans les événements qui se sont passés en Bulgarie.** Constantinople, 1876; **Mémoire sur les événements du sandjak de Philippopoli.** Constantinople, 1877.

на Турция, той съвсем не го съчетаваше с търпимост или толерантност към нетурските народи, живеещи в нея. По повод въстанието в Босна и Херцеговина Али Суави излезе от Париж с разкошно тритомно издание, насочено на първо място срещу козните на панславизма и срещу злонамерените опити да се постави на преден план „несъществуващият Източен въпрос", който според него бил само замаскирано продължение на кръстоносните походи срещу мюсюлманите. Критика срещу Високата порта в изданието на практика нямаше, но съвсем скоро Суави щеше да загине при опит да осъществи държавен преврат[1].

Подготвяйки се за конгреса, Високата порта изпрати до лорд Солсбъри меморандум за условията на Санстефанския мир, като опита да го разпространи и в печата. Според меморандума излизаше, че българите, т. е. християните, били повече от турците, т. е. мюсюлманите, само във Видинско, Търновско, Нишко и Софийско, докато във всички останали части на предполагаемата Санстефанска България турците, т. е. мюсюлманите, били абсолютно мнозинство.

На свой ред турски пропагандисти искаха да убедят в няколко брошури общественото мнение, че в наскоро завършилата Руско-турска война мюсюлманите били пострадали жестоко от издевателствата както на руските войски, така и на българите.

Подобни тези развиваше и известният турски държавник Мидхат паша в една своя брошура, публикувана в навечерието на конгреса. По това време Мидхат, прекалено либерален за вкуса на султан Абдул Хамид, вече не заемаше никакъв значим пост в Турция, но на Запад името му се свързваше с всички реформени опити в империята през последните десетина години. Брошурата изложи накратко тези, популярни в Цариград, но те едва ли можеха да се радват на успех в Европа. Мидхат хвалеше справедливостта на султаните, демократичния характер на империята, толерантността на мюсюлманите. За граници на автономна България предлагаше на изток река Янтра, на юг — Ихтиман и на запад — Лесковац. Всъщност това беше само северната част на предвидената на Цариградската конференция западна българска област, тъй като в Източна България мюсюлманите били повече от 70%, а българите били най-малобройни в сравнение с другите живеещи тук народности[2].

---

1 Ali Suavi. A propos de l'Herzegovine. P. 1—3. Paris, 1875.

2 Midhat Pacha. La Turquie. Son Passé, son avenir. Paris, 1878, p. 21.

* * *

В седмиците преди Берлинския конгрес българска външнополитическа пропаганда на практика нямаше. Възрожденците изглеждаха зашеметени от неочакваното изпълнение на всичките им мечти в Сан Стефано. Струваше им се, че всички европейски народи одобряват начертаните граници като въплъщение на историческата справедливост.

Българите — както от освободените области, така и емигрантите — бяха оставили съдбата си изцяло в ръцете на руските делегати в Берлин.

Първи се раздвижиха донейде българите в Македония, най-пряко застрашени от възстановяването на властта на султана върху земите им. Те изпратиха няколко петиции и меморандуми на френски език до представителите на великите сили с молба да не бъде разрушавано делото от Сан Стефано. Като имаме предвид, че в областта нямаше нито българска администрация, нито българска войска, а структурата на Екзархията беше разклатена от събитията през Освободителната война, можем да смятаме, при цялата условност на подобни твърдения, че тези искания изразяваха истинските настроения на населението. При това за него алтернативата на българска, т. е. християнска власт, беше турска, т. е. мюсюлманска[1].

Редакторът на „Courrier d'Orient" Жан Пиетри предлагаше да подготви на френски брошура с българските искания, която да бъде напечатана в Букурещ, а оттук разпратена по европейските столици. Е. Георгиев, който бе готов да я финансира, предлагаше и изпращането на делегация с протест срещу току-що завършилия конгрес. Всичко това беше постфактум. Нямаше и сянка от надежда разотишлите се с облекчение от Берлин делегати да се върнат, за да променят решението си.

Неуспехът на българите да привлекат мнението на Европа може би най-добре бе охарактеризиран от К. Иречек, който още в навечерието на конгреса в писмо до Марин Дринов бе писал:

> *„Сега много се разисква за изменението на българските граници, за разделението на България на две, за отстъпването от морето, за плебисцит в Македония; пише се, говори се и се води борба за това от всички страни, но един глас никъде не се чува — гласът на самите българи."*[2]

---

1 **ЦДИА, ф. 175, оп. 1, а. е. 18,** 1—46, 06.11.1878; **Из архивата на Найден Геров. Т. 1,** № 293, 12.07.1878.

2 Възвъзова-Теодорова, К. **Непубликувани писма на Констаитин Иречек, съхранявани**

* * *

Албания и Черна гора направиха своя дебют на сцената на пропагандните борби именно по времето на Източната криза от 1875—1878 г. Албанците се бяха насочили към една все още много предпазлива пропаганда още преди Източната криза. Просветителят Зеф Юбани издаде на италиански език в Триест книгата си „Сборник от албански народни песни и приказки“[1]. Независимо от чисто познавателните ѝ цели, значението ѝ като първо заглавие, което представляваше една на практика неизвестна култура пред Европа, не бе малко. В предговора си авторът издигаше искане за пълно равенство на всички албанци независимо от религиозните им различия и твърдо прокарваше мисълта, че те са един народ.

Пропагандата се раздвижи след подписването на Санстефанския мирен договор, когато албанците се видяха заплашени от перспективата да видят земите си разпокъсани между България и Черна гора. Към посланиците на великите сили в Цариград бяха отправени меморандуми от албанци, живеещи в районите, които трябваше да влязат в Санстефанска България. Не е ясно кой беше инициаторът на тази кампания, но това, което е ясно е, че османското правителство я подкрепяше напълно.

В края на май 1878 г. в Цариград бе създаден Централен комитет за защита на правата на албанската нация, който заявяваше в прокламация на албански и на италиански за решимостта си да се бори за запазване на целостта на всички албански земи. В меморандумите си албанците особено наблягаха върху зверствата, вършени от сърби, черногорци, гърци и българи в албанските територии.

Във връзка с Берлинския конгрес за първи път албанците поставиха пред Европа и териториалните рамки, в които живеел албанският народ. Те обхващаха част от Черна гора, цяло Косово, Стара Сърбия с Прищина и Ипек, Враня и Лесковац, почти цяла Западна, Централна и по-голяма част от Южна Македония със Скопие, Прилеп, Битоля, Лерин, Костур и цял Епир с планината Пинд[2].

в Български исторически архив до наши общественици и книжовници. — Известия НБКМ. Т. 7(13). С., 1967, с. 188

1 Арш, Г., И. Сенкевич, Н. Смирнова. **Краткая история Албании.** Москва, 1965, 85—86.

2 **La ligue Albanaise de Prizren 1878—1881. Documents.** T. 1. Ed. S. Pulaha, Kr. Prifti. Tirana, 1988, № 1—17, 3.03.1878 — 18.06.1878; № 20, 20.06.1878.

Телеграмите и писмата, изпращани от албанците до представителите на великите сили, бяха внимателно складирани в архивите на посолствата, но не бяха взети никакви конкретни мерки. Албанският въпрос беше все още въпрос на бъдеще.

Берлинският конгрес стана и мястото, където за първи път и Черна гора опита да прибегне към пропаганда, за да постигне целите си във възможно по-голям обем. Официалният черногорски делегат Божо Петрович успя да публикува във влиятелния „Le Temps" кратко писмо. В него утвърждаваше, че черногорците били бедни, но горди. Искали да се цивилизоват и затова Европа трябвало да им предостави подходящи условия, за да могат да се спуснат от своите планини в равнините. Това бил и единственият начин, за да се превърне черногорското племе от войнствено в миролюбиво[1].

* * *

Характерна черта на първия период от развитието на външнополитическата пропаганда на балканските страни и народи бе нейната инцидентност, резултат от много бързи импровизации, нерядко вдъхновени от конкретната обстановка. Интензитетът ѝ се променяше в съответствие с политическото положение — засилваше се в кризисни години и почти изчезваше в по-спокойни. Като правило, особено в началото, разчиташе в твърде голяма степен на безкористните усилия на някои личности, често с широки контакти в Европа. Много малко, да не речем и никакви опити не бяха правени за продължителни, целенасочени пропагандни кампании. Този характер на международната пропаганда на балканските страни беше плод както на условията в самите страни, така и на условията в Европа.

Ричард Роузкранц разделя историята на международните отношения в Европа през XIX в. на два големи дяла. Първият обхваща годините от края на Наполеоновите войни до края на 50-те години. През този период политическите режими на континента в общи линии си сътрудничеха, обединени от голямата цел — да не се допуснат отстъпки пред политическия либерализъм и етническия национализъм[2].

От началото на 60-те години новият период започна с отстъпление пред етническия национализъм и мобилизирането му в рамките на

---

1 **Србија 1878. Документи,** № 133, 22.03.1878; **Ражнатовић, Н. Црна гора и Берлински конгрес.** Цетиње, 1979, 76—77.

2 **Rosecrance, R. Action and reaction in World Politics.** Boston, 1963, 110—124.

дадена страна, за да бъде използван за интересите на страната. Следствие от тази нагласа бе създаването на масовите армии в европейските страни, което от своя страна доведе до продължителните войни през следващите десетилетия.

* * *

3. Времето на бюрократите

Нито една от балканските страни не остана дори отчасти доволна от решенията, взети в Берлин. Вярно е, че в германската столица окончателно беше призната независимостта на Сърбия, Румъния и Черна гора, но не по-малко вярно е, че в повечето случаи великите сили подходиха със зле завоалирано раздразнение към неприкрития стремеж на малките държавици към прекомерно териториално разширение (прекомерно, разбира се, когато ставаше въпрос за клиента на неприятелска велика сила).

Сърбия и Черна гора спечелиха само малка част от това, на което се надяваха и още по-малко от това, за което претендираха.

Румъния плати нежелана цена за участието си в Руско-турската война. Тя трябваше да предаде в Санкт Петербург част от изконната си национална територия — Южна Бесарабия. В замяна получи Северна Добруджа — провинция, неразвита, рядко населена, при това не с румънци, а повече с мюсюлмани и българи, която в бъдеще щеше да ѝ създаде конфликти с България.

Гърция бе удостоена с неясни обещания за териториални придобивки в Тесалия и Епир, а на Балканите всички знаеха добре колко е трудно да се накара Портата да изпълни неохотно поетите задължения.

Кулите на мечтите за българско величие се срутиха, а албанците дори не бяха и забелязани от ареопага на великите сили. В известен смисъл това беше и по-добре. Бошнаците и херцеговците, които не можеше да не бъдат забелязани, тъй като кризата беше започнала заради тях, само бяха прехвърлени под господството на нов чужд управник.

От гледна точка на нашата тема това означаваше, че изпълнението на националния блян, на националните интереси така, както ги разбираха водителите на балканските държави, си оставаше основният двигател на пропагандата и в последната четвърт на XIX и началото на XX в. И тъй като разискванията в Берлин и взетите решения бяха показали ясно, колко малко значат за великите държави стремежите

на малките балкански страни и народи и колко малко знаят те за тях, то балканските държавници се заловиха с мрачна настървеност да печелят симпатиите на западното обществено мнение. Характерна за настроенията им бе кратка записка в дневника на Захари Стоянов. В болницата в Букурещ, очакващ стомашна операция, той четеше „Историята на цивилизацията в Англия" на Бакл, която по това време беше едно от евангелията на напредничавия балкански либерализъм. Впечатлен от прочетеното, той три пъти подчерта издебело в дневника си:

„Важността на общественото мнение."[1]

* * *

Първите опити за външнополитическа пропаганда след 1878 г. бяха в известен смисъл затихващо вълнение на повърхността на езерото, разлюляно от решенията, взети в Берлин.

Българите в Източна Румелия, които бяха едни от основните техни жертви, решиха, макар и твърде късно, че гласът им не е бил чут в германската столица и се заеха да поправят сторената грешка. В края на зимата на 1879 г. из европейските столици беше изпратена полуофициална пропагандна мисия. Тя включваше Иван Гешов и д-р Г. Янкулов — и двамата членове на областното събрание. Финансирането ѝ беше наново поето от Евлоги Георгиев[2]. Трудно е да се каже какви бяха първоначалните задачи на делегацията. Вероятно трябваше да осигурят някаква форма на подкрепа за българите в Източна Румелия или поне да изразят недоволството им от откъсването им от Княжество България. И тъй като на официална защита едва ли беше реалистично да се разчита, една от най-важните им задачи беше да се мобилизира западното обществено мнение. В този смисъл изборът на делегатите не беше случаен. Гешов имаше стари контакти в британската преса, а д-р Янкулов, който беше завършил висшето си образование във Франция, вероятно трябваше да се грижи за френския печат[3].

Двамата делегати посетиха Лондон, Париж, Виена и Берлин. Никъде не срещнаха радушното посрещане, на което се надяваха. Европа

---

1 Стоянов, З. Непознати страници. С., 1981, 28—30.

2 Глушков, Хр. Евлоги и Христо Георгиеви. Живот и дейност. С., 1982, с. 176; Стателова, Е. Евлогий Георгиев и свободна България. С., 1987, 34—36.

3 ЦДИА, ф. 568, оп. 1, а. е. 3, с. 1, 24.11.1879; а. е. 105, с. 3, 22.03.1879; а. е. 328, 1—9, 04.1879; а. е. 39, 1—3, 16.04.1879; а. е. 73, с. 1, 30.04.1879.

искаше да забрави дразнещите и никога несвършващи балкански проблеми. Нещо повече. За своя изненада делегатите се натъкнаха на надигаща се вълна в общественото настроение, която държеше българите виновни за нестихващата емиграция на турци от Княжество България и Източна Румелия.

За да обори укорите, Гешов написа писмо, подписано „пътник" до редактора на „Daily News". Изборът на вестника не бе случаен. През лятото на 1876 г. той стоеше на предния фронт на антитурските настроения във Великобритания и пратеникът навярно се надяваше да припали от стария огън. В писмото си твърдеше, че не бил видял и единединствен турчин да напусне Източна Румелия, докато повече от 30 хил. българи били напуснали Източна Тракия, за да се заселят в автономната област[1]. Като за млад човек зрението му бе твърде лошо. Той бе достатъчно добре информиран за положението в областта и не бе възможно да не знае истинските факти. Докато броят на българите емигранти може би бе близък до действителния, не можеше да се каже същото за твърденията му по повод турците.

По думите им в Лондон двамата пратеници успели да издадат и кратка брошура за съдбата на отвлечените от башибозуци деца по време на Априлското въстание и Освободителната война[2].

Подобна малобройна пропагандна мисия изпратиха и албанските кръгове, близки до идеите на Призренската лига. Тя се състоеше от Абдул Фрашери и Мехмед Али Вриони — и двамата с влияние не само в албанските земи, но и в османската столица. Те трябваше да обиколят Лондон, Париж, Виена и Рим и да протестират против взетото в Берлин решение на Гърция да се предадат части от Епир и Тесалия, които били населени от албанци. Високата порта, която нямаше интерес от ново възбуждане на Източната криза, опита да осуети пътуването им, но напразно. Двамата делегати успяха да посетят няколко европейски столици. В Рим се срещнаха с министър-председателя Депретис и с влиятелния депутат Ф. Криспи, който неведнъж бе заемал министерски пост и имаше допълнителното достойнство да е от албански корен.

В Париж успяха да видят министъра на външните работи Вадингтон, който прие специално подготвения мемоар и меморандума на Призренската лига, но не скри, че не одобрява позицията, изразена в

---

1 ЦДИА, ф. 568, оп. 1, а. е. 75, с. 1.

2 Пак там, ф. 568, оп. 1, а. е. 39, 6—8, 24.06.1879. За съжаление въпреки усилията не успях да намеря брошурата.

тях, а по-скоро съчувствал на гръцките искания за градовете Арта и Превеза.

В Лондон имаха по-малък успех. Лорд Солсбъри им отказа официална аудиенция под предлог, че не е приел българската делегация (явно имаше предвид източнорумелийската) и не искал да проявява пристрастие. Все пак изслуша исканията им, макар и неофициално. Не бе по-сърдечно посрещането и в Берлин и Виена[1].

Макар изворите за това да не са напълно ясни, вероятно по време на пътуването си делегатите подкрепиха издаването на пропагандна брошура на френски език. Тя скоро бе преведена и на английски, немски, гръцки и турски[2]. Авторът ѝ Васо Пашко беше член на ръководството на „Дружеството за албански печат". Тезите бяха предпазливи и отговаряха на схващанията на умереното крило в националноосвободителното движение. В основни линии те се свеждаха до утвърждаване на единството на албанската нация, управлявана от албанци под върховенството на султана[3].

И румънската пропаганда опита да се противопостави на някои от решенията в Берлин. В случая обаче не ставаше въпрос за територии. Според договора, подписан от великите държави, Букурещ бе задължен да даде пълни граждански права на всички живеещи в страната без разлика на националност. Всъщност ставаше въпрос за безправното еврейско население. Румънската гледна точка, която пропагандистите безуспешно опитваха да наложат, бе, че евреите били съвсем скорошни заселници, бягащи от притесненията на царския режим в Русия. Не било естествено автоматично да получават гражданство, което във всички други случаи се давало индивидуално[4]. Това, което пропагандистите премълчаваха, бе, че поради специфична комбинация на исторически, религиозни и социални причини румънското общество и особено селячеството като цяло бяха настроени антисемитски.

Мисии, подобни на тези, изпратени от източнорумелийците и албанците, постепенно се превърнаха в нормална черта на балканската външнополитическа пропаганда. Решенията за тях обикновено бяха вземани при бързи промени в положението на полуострова, които налагаха незабавна реакция. Именно тогава ленивата като цяло въ-

---

1 **La ligue Albanaise de Prizren 1878—1881**, № 5 — 16, 27.03.1879 — 24.05.1879, 202—216; № 17 — 18, 24.05.1879 — 26.05.1879, 217—219.

2 **Wassa. The Truth on Albania and the Albanians.** London, 1879.

3 Арш Г., И. Сенкевич, Н. Смирнова, **Цит. съч.**, 116—117.

4 **Mémoire sur la révision de l'article 7 de la constitution roumaine.** Paris, 1879.

ншнополитическа пропаганда на балканските страни внезапно се активизираше. Такъв беше случаят със Съединението на Княжество България с Източна Румелия през септември 1885 г.

Веднага след получаването на новината за сръбското нападение срещу България българското студентстко дружество в Женева изпрати апел във френските и швейцарските вестници с молба да подкрепят справедливата българска кауза. По сведения на съвременници апелът беше съставен от Ив. Шишманов[1].

Действията на студентите могат да бъдат разглеждани като изолирана акция, но в София също се стремяха да си осигурят симпатиите на европейското обществено мнение. В няколко държави бяха изпратени видни общественици със задачата да използват личните си контакти, за да убедят публиката в справедливостта на българското дело. Най-активен сред тях беше Ив. Ев. Гешов. Той замина с дипломатическо-пропагандна задача във Франция и Великобритания.

В Лондон се срещна с главните редактори на „The Times" и „The Daily News". Охотата, с която го приеха, говореше за интереса към събитията на полуострова. Българският политик използва и предишните си познанства. Той убеди известния журналист У. Стед от „Pall Mall Gazette" да подкрепи публично българската кауза. Популярната в светските салони мадам Новикова обеща да стори същото в Русия[2]. Гешов получи и съгласието на стария държавен лъв У. Гладстон да публикува писмата, разменени между двамата, в които британският държавник критикуваше сръбската позиция[3].

В Париж пратеникът се срещна с редактори и журналисти от „Journal des Debats", „Le Temps", „La Republique Francaise" и „Le Gaulois". Младият тогава Л. Леже — обещаващ историк с интереси в областта на балканските народи — предложи да публикува статиите си за България в една книга, която трябваше да отговори на нарасналия интерес на обществото към младата държава. Пари за издаването бяха предоставени от Е. Георгиев и Иван Хаджиенов[4].

---

1 **Из архива на Константин Иречек.** Т. 1, № 163, 23.09.1885; **Речник на българската литература.** Т. 3. С., 1976.

2 **БИА, ф. 272, оп. 2, а. е. 38,** с. 39; **ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 182,** с. 45, 99—101, 154, 16/4.10.1885.

3 **Външната политика на България, 1879—1886.** Т. 1. С., 1976, № 311, 16/4.10.1885.

4 Става дума за книгата на Leger, L. **La Bulgarie.** Paris, 1885. Вж. **Външната политика на България...,** № 335, 25.10.1885; **ЦДИА, ф. 568, оп. 1, а. е. 41,** 5—6, 2.11./21.10.1885. Вж. и Глушков, Хр. **Цит. съч.,** с. 202; Стателова, Е. **Цит. съч.,** 55—56.

С подобна мисия във Виена тогава бе изпратен Гр. Начович, а в Русия — владиката Климент[1]. След срещите си с журналисти Начович, който по натура бе склонен към песимизъм, стигна до заключението, че те нищо не знаят за страната и ще са необходими много сериозни усилия, за да бъде пробит ледът на невежеството.

И сръбската пропаганда получи краткотраен импулс от събитията около Съединението. Дипломатическият представител в Лондон Ч. Миятович започна да публикува статии и писма в британската преса. Основната идея бе, че ако България иска да задържи Източна Румелия, то на Сърбия ѝ се полага компенсация. Вестник „The Daily Telegraph" издигна старите сръбски тези за присъединяване на Брезник, Радомир и Трън към Сърбия. Не че тези бедни области бяха от особена важност за сръбското княжество. Значението им бе по-скоро стратегическо. Те блокираха евентуалния път за проникване на София към Македония и без тях за българската политика щеше да бъде по-трудно да осъществи и тук източнорумелийския вариант. Малко по-късно Миятович влезе и в лична полемика с англичани, които се обявяваха против тезите му[2].

Примерът на шефа беше последван и от секретаря на легацията — младият тогава Ал. Йовичич. И той започна да пише писма до вестниците. В тях твърдеше, че Сърбия не била виновна за нападението си срещу България, тъй като с акцията си в Източна Румелия София вече била нарушила мира. Той атакува емоционално пробългарското писмо на известния археолог А. Ивънс в „Pall Mall Gazette", в което се твърдеше, че ако се стигне до истинско етнографско обозначение на границите между двете страни, не Сърбия, а България ще трябва да получи някои области от Източна Сърбия. За да докаже българските пристрастия на Ивънс, Йовичич цитираше благодарственото писмо на българския министър-председател до археолога, което ясно показвало, че той бил ако не подкупен, то поне повлиян от София[3].

Съединението даде повод и за първото сближаване между аргументацията на сръбски и гръцки пропагандисти на антибългарска основа.

В началото на декември 1885 г. Д. Бикелас, който в идните години щеше да е твърде активен в усилията на Атина, изнесе беседа в Париж

---

1 **ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 181,** с. 23, 2.10./22.09.1885.

2 Mijatovich, Ch. **The Memoirs of a Balkan Diplomatist.** London, 1917, 47—48; **Външната политика на България...,** Т. 1, № 304, 30.09.1885; **ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 182,** 204—207, 21/9.10.1885.

3 Yovitchitch, L. **The Biography of a Serbian Diplomat.** London, 1939, 91—92.

в т. нар. кръг Сен Симон. Текстът ѝ веднага бе публикуван в немалкия за времето си тираж от 1100 екземпляра[1]. Според автора цял Епир, цяла Тесалия и цяла Македония чакали с нетърпение да бъдат включени в Гърция. За българите говореше не толкова с неприязън, колкото със снизхождение — те никога не били въставали срещу турците, свободата им дошла от ръцете на чужда сила и това, което имали, и то им било много.

Той смяташе, че цялата територия в Южна Албания и Южна Македония между Корча и Егейското море била гръцка, а останалата част от Македония се падала по право на Сърбия.

* * *

И през втория период от развитието на външнополитическата пропаганда на балканските страни ролята на индивидуалните, неподкрепени от правителствата усилия, си оставаше достатъчно значима, макар и постепенно да намаляваше.

Такъв самоназначен пропагандист беше велешкият българин А. Драндар. Неговата кариера обхвана повече от три десетилетия. В близо двадесетина книги и брошури, издавани предимно на френски, той излагаше, обясняваше различни аспекти на българските национални искания[2]. Понякога получаваше финансовата подкрепа на София, понякога се опираше на странични източници. И за това имаше причина. Невинаги тезите му се харесваха на правителството, което в момента беше на власт.

Така в началото на 80-те години д-р К. Стоилов смяташе, че някои от брошурите му са писани под пряко руско внушение. Иречек, който не пестеше резките оценки в дневника си, го наричаше „идиот от Велес". Батенберг и Начович, очевидно уязвени от позицията му по отношение на „режима на пълномощията", дори подготвиха контраброшура, която да покаже „руските интриги" в България[3].

1 Bikélas, D. **Le rôle et les aspirations de la Grèce dans la question d'Orient.** Paris, 1885.

2 Drandar, A. **La question des Capitulations et de leur suppression dans la principauté de Bulgarie.** Paris, 1883; **Le Prince Alexandre de Batenberg en Bulgarie.** Paris, 1884; **Les traitéss de commerce et la question des octrois et accises en Bulgarie.** Paris, 1885; **Les droits de la Bulgarie devant la Commission sanitaire internationale.** Paris, 1885.

3 **ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 263,** с. 18, 26.10.1884; **а. е. 275,** с. 133, 23.07.1885; **а. е. 264,** с. 6, 15.10.1884, с. 106, 4.08,1885; **БИА, ф. 14, а. е. 570,** 19—20, 30.07.1885.

Продължаваха и инцидентните, понякога странни опити за пропаганда. Така през 1889 г. румънски и гръцки пропагандисти решиха, че световното изложение в Париж по случай 100-годишнината от Великата френска революция е подходящ случай да представят пред света постиженията на своите държави и да наблегнат върху стародавните им връзки с Франция. Отначало и в Атина и в Букурещ хранеха известни съмнения. Все пак изложението бе в чест на революция, отнела главата на властващия в края на XVIII в. владетел, а и двете страни бяха монархии. Не подобаваше много да се включат в празненства, прославящи установяването на република. После румънският парламент реши да подкрепи финансово инициативата[1].

От подобен, до голяма степен случаен характер, беше и публикуването на френски език на книга за етническия състав на населението в Македония, написана от Ат. Шопов. Авторът беше служител в Екзархията (по-късно стана дипломат и щеше да играе значима роля в пропагандните усилия) и разполагаше със свободен достъп до сведенията, събирани от свещеници и учители по места. Книгата беше широко използвана в Европа като източник на сведения за етническия състав на населението в Македония и състоянието на образованието в областта в началото на нашия век[2].

Румънците не бяха директно въвлечени в конфликтите на Балканите през 80-те и 90-те години на века. И въпреки това с упоение се занимаваха с външнополитическа пропаганда, нуждата от която бе най-малко съмнителна. Въпросът на румънската вътрешна политика бе как да се осигури правото на наследяване при бездетния Карол Хохенцолерн Зигмаринген. Близо десетина брошури на френски и немски език разискваха различните страни на този въпрос, който едва ли имаше толкова голямо значение в европейски мащаби[3]. В крайна сметка по-

---

1 Bibesco, G. **1889. Exposition Universelle. La Roumanie. Avant, pendant, après.** Paris, 1890; Georgiades, D. **La Grèce économique. Sa participation à l'Exposition universelle et son commerce avec la France.** Paris, 1889.

2 **БИА, ф. 14, а. е. 2061,** 3—4, 14.01.1888; **Македонский вопрос.** Пловдив, 1899. Не е напълно ясно, но книжката вероятно бе написана в отговор на сръбския памфлет на Bratimitch, St. **La péninsule balkanique.** Paris, 1889.

3 Stourdza, D. **La succession au Trône de Roumanie.** Bucarest, 1886; Kalinderu, I. **La succession au Trône de Roumanie.** Bucarest, 1886; Bengescu, G. **La question dynastique en Roumanie, par un paysan du Danube.** Paris, 1889.

важни щяха да се окажат усилията да се поддържа интересът на чужденците към румънската история[1].

Но времето на подобни случайни удари като че отминаваше. Беше дошъл моментът за по-сериозна и целенасочена работа.

Всички балкански правителства се стремяха да държат в свои ръце краищата на конците, с които се дърпаше пропагандният театър. Невинаги това се оказваше лесно. Яростни националисти опитваха да наложат тези, които отговаряха повече на техните възгледи, отколкото на политиката, прокарвана в момента от съответните правителства. На моменти индивидуални пропагандисти влизаха в противоречие с официалната политика. Така например българският княз Фердинанд беше вбесен от антиавстрийската линия в пропагандните брошури на А. Драндар, която противоречеше на собствените му намерения. През 1907 г. гръцкият автор А. Романос публикува книга за преследванията на гърците в България. Макар общата насока на атинската политика да беше в духа на книгата, все пак в момента правителството в Атина се бе насочило към подобряването на отношенията с България и подобно издание можеше да му донесе само неприятности. През пролетта на 1912 г. българското правителство остро се противопостави на пропагандната обиколка на двама представители на ВМРО из европейските страни, тъй като се страхуваше от изявата на техните антисръбски и антигръцки настроения в момент, когато се подготвяше Балканският съюз[2].

Като правило пропагандата беше курирана пряко или от министър-председателя, или от министъра на външните работи. Имаше и изключения, разбира се. В Цариград не Външното, а Военното министерство издаваше вестник „La Défense", който трябваше да защитава турската национална кауза[3].

---

1 Ubicini, A. **Les origines de l'histoire roumaine.** Texte revu et publié sur le manuscript de l'auteur et precédé d'une Notice bibliographique par Georges Bengesco. Paris, 1887.

2 Drandar, A. **La situation des slavs et des Roumains en Autriche-Hongrie. Les Croates.** Bruxelles, Paris, 1900, 1—38; **ЦДИА, ф. 322, оп. 1, а. е. 195,** 1—2, 29.01.1907; **а. е. 292,** 133—137, 24.03.1912; **ф. 353, оп. 1, а. е. 108,** с. 6, 16.03.1912; **ф. 304, оп. 1, а. е. 1124,** 36—37, 12.04.1912.

3 Между другото, това не пречеше на редактора му Мехмед Зеки бей да получава финансова помощ и от Германия, за да пропагандира и германската кауза, вж. Stuermer, H. **Deux ans de guerre à Constantinople.** Paris, 1917, 128—135.

* * *

Създаването на пропагандни периодични издания, внушени, а често и финансирани пряко от министерствата на външните работи, като правило беше първата стъпка към координиране на пропагандата във всички балкански страни. Консерваторите в България, още от края на 1879 г. започнаха да обмислят вестник, който трябваше да бъде списван отчасти на френски и да носи предполагаемото заглавие „La Bulgarie“[1]. След дълги перипетии както поради финансови причини, така и поради съперничеството на различни политически фигури, в началото на 1880 г. се появи първият брой на вестник „Български глас“ или „La voix de la Bulgarie“. Вестникът успя да набере към 1000 — 1200 абоната, което, както казва и Г. Боршуков,

> *„за онова време и за един консервативен лист не е малко“*[2].

Във вестника наред с материалите на български бяха напечатани и към двеста предимно аналитични, но и информационни материали на френски език. Към подобна практика се придържаха и редица други периодични партийни издания на епохата.

През 1881 г. в страната бе установен т. нар. „режим на пълномощията“. Новото правителство, съставено почти изцяло от консерватори, се безпокоеше как Европа ще погледне на суспендирането на конституцията в Княжеството толкова скоро след приемането ѝ. Най-активен бе министърът на външните работи и изповеданията Г. Вълкович. Той настояваше или за нов вестник на френски език, или поне да бъде подкрепен финансово „La Bulgarie“, който минаваше за частно издание, така че неговият редактор, левантинецът Вернаца, да обръща повече внимание на желанията на двореца. Според Вълкович основна цел на вестника трябвало да бъде защитата на консерваторите и на княза от нападки от чужбина. С други думи, наред с общонационалните щеше да изпълнява и партизански задачи[3].

Вестник „La Bulgarie“ се появи в края на август 1882 г. Отначало беше седмичник, но по-късно започна да излиза два пъти седмично. Негов редактор стана О. Искендер — неясна фигура, вероятно арменец

---

1 Иречек, К. **Български дневник.** Т. 1, с. 73, 83—84.

2 Боршуков, Г. **История на българската журналистика 1844—1877, 1878—1885.** С., 1965, с. 404.

3 Иречек, К. **Български дневник.** Т. 1, с. 65, 82; **БИА, ф. 271, а. е. 12,** 113—114, 1.07.1882.

по произход, който десетилетия наред щеше да се бърка в пропагандата със съмнителни резултати от гледна точка на нейната ефективност, но не и на личното му облагодетелстване. В уводната статия се твърдеше, че в рамките на своите „скромни възможности" вестникът щял да опровергава лъжливите новини за България, да разпространява сведения за природните и минералните ѝ богатства, да привлича чуждия капитал и да рекламира усилията на страната да се присъедини към цивилизования свят. Той щеше да бъде изпращан на интересуващи се от балканските проблеми лица, които имаха в някаква степен политическо или икономическо влияние[1].

От основаването си „La Bulgarie" се забърка в острастените политически борби в Княжеството. Вплете се в ожесточената полемика по въпроса на деня, а това в момента беше железопътният въпрос. Съвременниците смятаха, че вестникът изразявал по-скоро идеите на Вълкович, отколкото на консерваторите като цяло. Политическите противници на министъра не скриваха мнението си, че провеждал по-скоро проавстрийска кампания в България, отколкото пробългарска в чужбина. Дори Иречек, който иначе съчувстваше на политиката на Вълкович, не одобряваше насоката му и отбелязваше в дневника си, че на страниците му бил изписан иконографският образ на „Свети Верволф"[2].

И след падането на режима на пълномощията „La Bulgarie" съумя да си осигури финансовата подкрепа на новото правителство и продължи да привлича критиките на руските представители[3]. Дипломатическият агент Йонин дори настояваше за спирането му.

Вестник „Работа" пък беше списван на български, руски и френски от д-р Анастасия Головина и имаше за задача да брани интересите на княз Александър Батенберг.

В Източна Румелия не изоставаха въпреки по-ограничените възможности на автономната област. Радетелите на бъдещото съединение още на първото си събрание в Сливен през лятото на 1880 г. предлагаха да започне издаването на един „лист" на френски език[4]. Идеята пропадна поради липса на средства. Директоратът в Пловдив обаче разполагаше с някакви финанси. Начена издаването на „L'Echo des Balkans",

---

1 **La Bulgarie, I, № 1, 26/14.08.1882; ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 527,** 1—4, 6.03./22.02.1883.

2 **Светлина, I, № 20, 6.10.1882;** Иречек, К. **Български дневник.** Т. 1, с. 191, 19/7.07.1882.

3 **БИА, ф. 11, а. е. 5,** 164—165, 19.10.1883; Иречек, К. **Български дневник,** Т. 2, с. 438, 10.02./29.01.1884.

4 **Архив на Възраждането. Т. 2. Документи по Съединението.** Под ред. на д-р Д. Страшимиров. С., 1908, № 17, 18.05.1880.

което бе финансирано от Главния управител и стоеше толкова близо до неговите позиции, че съвременниците му го наричаха „Ехо на конака". В него обаче наред със статии за икономическите перспективи на Източна Румелия не липсваха и статии за положението на българите в Македония. Макар и съвсем плахо, в рамките на възможностите си и този вестник защитаваше българското национално дело[1].

В Румъния, както вече посочих, подобни вестници съществуваха още преди Берлинския конгрес. Ролята на полуофициален рупор на Министерството на външните работи изпълняваше дълголетният „L'Indépéndance Roumaine". Важно нововъведение на Букурещ в пропагандата бяха първите опити да се започне издаването на периодични издания в самите страни, към които бе насочена външнополитическата пропаганда. В началото на 80-те години в Италия и Франция се появиха няколко подобни вестника и списания. К. Митилинку, секретар на легацията в Рим, основа през 1883 седмичника „Corrispondenza politica dalla Romania", чието название по-късно беше променено на „La Romania". Тиражът му беше вероятно много ограничен. Беше изпращан безплатно на дипломатическите представителства в италианската столица, на министрите и на редакциите на по-важните вестници.

Във Франция специалистът по романистика Ш. де Туртулон публикуваше месечното списание „Revue de Monde Latin". Статиите в него бяха на френски, италиански, португалски, испански и румънски. Задачата му беше да пропагандира идеята за по-добро разбирателство между романските народи. Животът му бе кратък, какъвто бе обикновено случаят с подобни издания. След по-малко от година то трябваше да спре, но скоро след това седмичникът „La Roumanie" под редакцията на Е. Гали поде задачата му. Гали вече разполагаше с известен стаж като пропагандист. В Букурещ бе стоял начело на френскоезичния „L'Orient"[2]. И двете издания получиха благословията, а и материалната подкрепа на Румъния.

В Турция редовно излизаше полуофициозът „Stamboul", който охотно, макар и безрезултатно, се вплиташе в ожесточени полемики с колегите си от България, Румъния и Гърция[3]. Сравнително популярни сред дипломатите бяха и „La Turquie" и „The Eastern Express". И двата вестника и особено вторият поддържаха тесни контакти с източнорумелийското правителство. От Пловдив го субсидираха, макар и с не особено големи суми, а главният му редактор Гидо Креспин носеше

1 **L'Écho des Balkans. Journal hebdomadaire,** № 14, I, 1.08.1885.

2 **La Stampa periodica Romeno-Italiana in Romania e in Italia.** Roma, 1937, p. 80, 110—130.

3 **La Bulgarie,** I, № 1, 26/14.08.1882.

гордата и безсмислена титла „Chambellan de Roumelie Orientale, conseiller aulique, préposé du ceremoniel des consul“[1].

В Гърция най-популярни бяха и си останаха за години наред „Journal d'Athens“ и „Messager d'Athens“. В България, Румъния и Турция главни редактори на този тип вестници обикновено бяха българи, румънци или турци. В Атина обаче този пост винаги бе държан от французи или респективно, ако ставаше въпрос за англоезично издание, от англичанин. Като резултат езикът в гръцките пропагандни издания беше обикновено много по-добър и по-идиоматичен от този, използван във вестниците на балканските конкуренти.

* * *

Съзнанието за „важността на общественото мнение“ даде съществен тласък за бюрокрацията на балканската външнополитическа пропаганда. В началото на 80-те години на XIX в. започнаха да се съставят първите планове за по-продължителни пропагандни кампании.

Колкото и странно да е, новоосвободена България като че първа се загрижи за повече ред и организация на тази дейност. А може би подобен извод е наложен от архивните материали, с които разполагаме[2]. Младият д-р Константин Стоилов — един от малкото държавници за времето си, които мислеха с далечна перспектива в областта на външната политика — подготви през пролетта на 1882 г. детайлна програма за външнополитическа пропаганда. В нея се анализираше нерадостното ѝ състояние; изтъкваше се, че много често тенденциозни новини, засягащи жизнените интереси на страната, оставали без отговор. Доколкото въобще нещо се правело, то било без предварителна подготовка и без да се помисли как дадено действие може да рикошира в бъдеще. Затова Стоилов предлагаше да се създаде т. нар. от него „Бюро за кореспонденции“. То трябваше да събира всички новини, публикувани за България в чуждите вестници, да поддържа контакти с чуждите журналисти и на първо място с информационната агенция „Хавас“.

В предложението личеше сляпа вяра във всемогъществото на информацията, която сама по себе си би трябвало да бъде достатъчна, за да промени настроенията на хората. При това Стоилов споделяше и твърдото убеждение на всички балкански пропагандисти. За тях информацията за собствената им страна, като идеше отвън от независи-

1 Иречек, К. Български дневник. Т. 2, с. 243, 1.12/19.11.1882.

2 В личен разговор Д. Кицикис заяви, че не е намерил в архивите на гръцкото Министерство на външните работи никакъв ранен план за пропагандна дейност.

ми източници, можеше често да бъде невярна, докато тази, изпращана и контролирана от тях, по презумпция беше обективна.

Идеите бяха благородни и на пръв поглед лишени от лична и партизанска корист. Бюрото трябваше да бъде неполитическа институция и за да бъде опазено от неизбежните посегателства на партиите, той предлагаше да бъде прикрепено към личния кабинет на княза. Стоилов „забравяше", че той самият бе сред най-влиятелните съветници на Батенберг и създаването на бюрото щеше да му предостави допълнителен лост за влияние върху българската външна политика. Начело на бюрото трябваше да застане руснакът А. Головин. Съпругата му госпожа Головина, която активно се месеше във вестникарските полемики, трябваше да му помага. Батенберг прие предложенията[1]. Съпрузите се впуснаха с усърдие във водите на вътрешнополитическата пропаганда. Головина пишеше редовно в „Петербургские ведомости", като защитаваше толкова страстно българската кауза, че си навлече гнева на самия руски министър на външните работи Н. Гирс, който забрани публикуването на писмата ѝ[2].

Головин запази поста си и след влошаването на отношенията между Русия и България след Съединението от 1885 г. Когато руските офицери в страната трябваше да я напуснат като резултат от заповедта на императора, той остана[3].

Идеи за централизиране, координиране и планиране на пропагандата възникнаха и в другите балкански страни. Веднага след обявяването на Сърбия за кралство през 1882 г. новият сръбски Генерален консул в Лондон Мичин предложи в британската столица да бъде основан Сръбски културен институт. Той трябваше да

> *„поощрява изследването на сръбската литература и да утвърждава приятелските отношения между Англия и Сърбия"*[4].

Идеята остана без отклик. Явно бе, че още не ѝ бе дошло времето.

За момента по-важно и по-ефективно беше да се използват чуждите журналисти, преминаващи през Балканите, които можеха успешно да

---

1 **БИА, ф. 271, а. е. 12,** с. 22, 10.10.1881, **а. е. 11,** 80—82, 10.04.1882; **ф. 13, а. е. 32,** 28—38; **ф. 272, оп. 5, а. е. 3635,** с. 5, 26.06.1897; **ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 433,** 1—8, 11.1882.

2 **Пак там, ф. 271, а. е. 10,** л. 91—91, 26.11.1883.

3 **Пак там, ф. 161, II В 2741,** с. 1.

4 Yovitchitch, L. **Цит. съч.,** 73—74.

пропагандират съответната национална кауза. Още в началото на 80-те години консерваторите в България наченаха своего рода пропагандна кампания в британската преса. Тя трябваше да се води от англичанина Л. Фарли. Той получи ясни и подробни инструкции за това какво се очаква от самия него и какви резултати от пропагандната кампания биха били сметнати за приемливи. Инструкциите му бяха формулирани от К. Стоилов.

Целите на външнополитическата кампания бяха смесени. Имаше и партизански, и общонационални. Създаващата се Либерална партия трябваше да бъде представяна като гнездо на революционери или „нихилисти", ако използваме тогавашната терминология. Според указанията Фарли трябваше да изпрати няколко писма-статии до „The Times", „The Daily News" и някои други вестници. В случай че срещнеше затруднения, трябваше да потърси помощта на лейди Странгфорд, която продължаваше да се интересува от българската кауза. В инструкцията му се подчертаваше, че

> *„...ние настояваме Вашите писма да бъдат публикувани в колоната за важни новини от чужбина, а не да бъдат сбутани в някой ъгъл като някакъв „куриоз от България".*

Фарли трябваше да превъзнася достойнствата на Батенберг и потенциалните възможности на България; да настоява за разширяването на прерогативите на княза, ограничени от Търновската конституция; да сочи, че създаването на правителството начело с либералите ще означава хаос, анархия и военна окупация от Русия и Австро-Унгария. Срещу усилията си Фарли очакваше да получи достатъчно щедро възнаграждение.

Доколкото може да се разбере, Фарли изпълни своя дял от сделката. Той публикува три писма в „The Times", а после ги издаде и в отделна брошура, наречена „Нова България". Получи част от възнаграждението си, но не цялото, тъй като междувременно консерваторите бяха паднали от власт. Либералите бяха спечелили изборите и съвсем естествено отказваха да плащат, за да ги обругават. Англичанинът обаче не искаше да си остави магарето в калта. Той публикува кореспонденцията си с княза и Стоилов, която представяше управниците в София в недотам добра светлина — консерваторите като хора, готови да платят, за да ги хвалят, либералите пък — готови да не

изпълняват поетите на държавно ниво ангажименти. В крайна сметка получи парите си, но едва след като либералите наново бяха загубили управлението[1].

Инцидентът беше симптоматичен в няколко отношения.

На първо място, българите бяха преценили съвсем правилно, че чужд пропагандист ще бъде по-убедителен, отколкото български.

На второ, показваше, че националната пропаганда действително си поставя национални цели, но без да изпуска и определени партизански пристрастия.

На трето, свидетелства, че не можеше да се очаква от чужденец пропагандист да прояви въздържаност, когато усети, че финансовите му интереси са застрашени.

* * *

Докъм началото на 90-те години на XIX в. в структурите на всички министерства на външните работи на балканските страни бяха включени т. нар. „бюра за пресата". Дейността им имаше две страни.

Първата беше информационна. Събираха се материали за Балканите, публикувани в европейската преса, които биха били от полза за правителствените кръгове. Трябваше да подготвят и информации за събитията в съответната страна, която можеше да бъде използвана от вестниците и списанията в чужбина.

Втората, не толкова популяризирана задача, бе да оказват влияние върху чуждата преса. Когато това бе прекалено трудно, бюрата трябваше да инспирират статии във френско- и немскоезичните полуофициални издания, които излизаха в техните страни и в тях да прокарват възгледите си[2].

Пресбюрото в Цариград беше създадено още през 1869 г. То трябваше да прилага на практика разпоредбите на Закона за печата, но бързо в обсега на функциите му влезе и контролът над чуждоезичните периодични издания в Османската империя, а после и установяването на контакти със западната преса[3].

Още по времето на Сръбско-турската война от 1876 г. към в. „Исток" в Белград бе създадено телеграфно бюро, което разпращаше в

1 **БИА, ф. 271, а. е. 28,** 21—28.

2 **ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 1575,** 22—23, 1898.

3 Findley, C. **Цит. съч.,** с. 188; Fesch, P. **Constantinople aux derniers jours d'Abdul Hamid.** New York, s. a., 50—51.

страната и в чужбина новини за действията на фронта. В края на октомври 1880 г. бе създадено и пресбюро към Министерството на външните работи. Начело на бюрото застана Т. Стефанович-Виловски, но истинският ръководител бе началникът на политическото отделение на министерството Н. Ракич. Дълги години пресбюрото влачеше не особено активен живот, а връзките му бяха предимно с виенските вестници[1].

В Румъния такова бюро съществуваше постоянно най-малко от 1881 г. Опити за създаването му бяха правени и по-рано, но бързо пропадаха. За съжаление нямаме достатъчно данни, които да ни позволят да преценим мащабите на неговата дейност[2].

Създаването на бюрата бе логичен плод на магнетичното влияние, което европейската преса продължаваше да упражнява върху балканската пропаганда. Появата на статия в полза на една или друга кауза дори в третостепенно френско, английско или немско вестниче бе често смятано за достойно да бъде отразено в уводна статия на националния орган на съответната страна на Балканите.

Един от основните проблеми, пред които се възправяше външнополитическата пропаганда на балканските страни, беше, че новините, които идваха от балкански източници, като правило бяха на езици, които малко европейски журналисти знаеха. При това в редакциите на европейските и американските вестници не хранеха особено доверие към достоверността им.

Опитът, натрупан с чуждоезичните вестници, издавани на полуострова, бе показал, че на обективността на статиите, публикувани в тях, също не се вярваше особено. Ето защо към средата на 80-те години балканските страни сключиха споразумения с различни европейски информационни агенции. Тайни допълнения даваха възможност в Европа да бъдат изпращани новини, идващи от балканските столици и изразяващи становището на съответното правителство, но публикувани от името на уважавана агенция. Разбира се, уважението струваше скъпо и сумите, които агенциите искаха, бяха подробно описвани в допълненията.

Българите, гърците и сърбите разчитаха основно на всемогъщата тогава агенция „Хавас", която бе постигнала споразумение с „Ройтер" за разпределяне на сферите на влияние и си бе запазила този край на

---

1 **Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка,** кн. 3, Загреб, 1928, с. 559.

2 **Pavel, T. Mişcàrea românilor pentru unitate naţională şi diplomatia puterilor centrale (1878—1895).** Timişoara, 1979, 66—67.

Европа. Сърбите и румънците имаха постоянни контакти с нея още отпреди Източната криза. Българите бяха сключили договор през 1881 г., а гърците — през 1883 г.

София опитваше да потърси и по-широки контакти особено в столиците на немскоезичните страни. Така например в Австро-Унгария българите имаха договори и с виенската „Pester Lojd", и с будапещенската „Budapester Korespondenz"[1]. Водеха се преговори и с т. нар. „Norman Central News Agency", която обещаваше свободен достъп до лондонския пазар на новини[2].

Сърбите на свой ред в началото на века опитаха да избегнат диктата на „Хавас", като се свързаха с „Ройтер" и агенция „Стефани" в Рим. Успяха да регистрират известен, макар и не особено голям успех. „Ройтер" и „Стефани" поеха част от новините им, но все пак „Хавас" си остана основната агенция и за Белград[3].

Европейските агенции бяха комерчески предприятия с много добри политически контакти в столиците на съответните страни. Интересуваха се, на първо място, от финансовите резултати от договорите, на второ, от поддържане на добри отношения със своите правителства. Удовлетворяването на стремежите на балканските им клиенти идеше едва на последно място. Многобройни отровни размени на реплики и писма свидетелстваха за конфликта на интересите между агенциите и балканските министерства на външните работи. Кореспонденти бяха изгонвани от съответните страни, когато техните репортажи не отговаряха на настроенията на управниците.

Възможен изход от гледна точка на балканските държавници бе да се създадат национални телеграфни агенции. Надеждата бе, че новините, които те щяха да изпращат, могат да се конкурират успешно с европейските агенции. Откровено казано, това бе твърде слаба надежда, но все пак в началото на 90-те години започнаха първите опити в тази насока.

---

1 **Les Archives Nationales (AN), 5 AR 135, 412, № 1, 6, 11; 5 AR 135, 428, № 17; Записни седница министарског савета Србије 1862—1908.** Приредио д-р Никола Шкеровић. Београд, 1952, p. 467; Palmer, M. **L'Agence Havas et Bismark. L'échec de la Triple Alliance télégraphique (1887—1889).** — Revue d'histoire diplomatique, XC; Ilčev, I. **L'Etat Bulgare et l'agence Havas. Histoire de leurs relations depuis la libération jusqu'à la Première Guerre mondiale.** — Bulgarian Historical Review, 1985, № 4.

2 **ЦДИА, ф. 3, оп. 1, а. е. 71, 71—72, 13.10.1896.**

3 **Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка,** кн. 3, с. 559.

Българската телеграфна агенция бе създадена в началото на 1898 г.; румънската — приблизително по същото време. В Гърция съществуваха две агенции, които минаваха за национални. Първо бе основана през 1891 г. „Agence du Midi", а година по-късно и „Agence Hellénique"[1].

Конгресът на сръбските журналисти през 1902 г. бе взел решение да се основе държавна телеграфна агенция, която да изпраща до западните вестници обективни новини и да се противопоставя на неверните „обидни" сведения, които идвали от съседните страни. Идеята пропадна поради липсата на средства и национална телеграфна агенция в Сърбия не беше създадена до началото на Първата световна война[2].

За времето си повикът за национални телеграфни агенции бе нов. Само петнайсетина държави по света разполагаха с подобни организации. Дори в Русия първата държавна телеграфна агенция беше създадена едва през 1902 г.[3] Създаването им съвсем не означаваше, че към началото на Балканските войни някое балканско правителство бе стигнало до прозрението за необходимостта от постоянна пропагандна институция с дългосрочен план. Всички те продължаваха със своите случайни, макар и малко по-последователни отпреди действия, които трябваше да представят пред света внимателно изградения образ на съответната държава. Неслучайно, въпреки съществуването на БТА, в началото на XX в. Симеон Радев предлагаше да се изгради специална „информационна служба" в Париж, която да осведомява европейското обществено мнение по македонските проблеми[4].

---

1 AN, 5 AR 135, 412, № 1, 6, 11.

2 Живановић, Ж. **Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века. Кн. четврта. Друга половина владавине краља Александра I. До угашења династије Обреновића 1897—1903.** Београд, 1925, 278—279.

3 Кострикова, Е. **Организация службы зарубежной информации С.- Петербургского телеграфного агентства.** — Вестник Московского Университета, История, 1981, № 4, 48—51.

4 **БИА, ф. 567, а. е. 485,** с. 2, 4. 07.1901. Все пак телеграфните агенции поемаха своя дял от пропагандата. В навечерието на Междусъюзническата война БТА неднократно протестираше пред агенция „Хавас", че публикува безкритично съобщенията на новини от гръцки източник за български жестокости, вж. **AN, 5 AR 135, Dossier 4/2,** 307—308, 3.06.1913.

* * *

Министерствата на външните работи и пресбюрата към тях през целия разглеждан период опитваха да въвличат в пропагандните си инициативи различни културно-политически организации. В тях важна роля играеха емигрантите от националните „иреденти", които бяха жизнено заинтересовани от решаването на националните проблеми. Подобна дейност бе осъществявана и през по-ранния период, но едва сега тя стана широкомащабна.

Най-дейни в това отношение наново бяха румънците. В началото на 90-те години начена нов етап в румънската външнополитическа пропаганда. Той беше свързан преди всичко с т. нар. „Лига за културно единство на всички румънци", основана през 1890 г. в Букурещ. Дейците ѝ искаха да запознаят европейското обществено мнение с проблемите на румънците, живеещи под чужда власт. За първи път в центъра на вниманието на пропагандата попадна трансилванският въпрос.

От гледна точка на Виена и Будапеща лигата веднага стана скандално известна. През 1891 г. тя публикува в 13 хил. екземпляра на румънски език т. нар. „Мемоар на румънските студенти по положението на румънците в Трансилвания и Унгария". Ръководителите на Лигата бяха преценили, че фактите в него са добре известни в самата Румъния и по-скоро трябваше да се положат усилия с тях да бъдат запознати европейски обществености, проявяващи интерес към балканската проблематика. Затова мемоарът беше преведен на италиански, немски и английски език. Към него бе приложена и цветна етнографска карта, заета от Х. Киперт. Според нея излизаше, че румънците в Трансилвания са мнозинство. Мемоарът вдигна доста шум, още повече че в Европа не бяха очаквали появата на сериозни политически затруднения от тази страна[1].

Инициативата на лигата провокира един от несекващите диспути по същината на националните противоречия. Унгарските студенти на

---

1 За историята на лигата вж. Pascu, Şt. **A History of Transylvania.** Wayne State University Press, 1982, p. 244; Netea, V. **Spre unitatea statală a poporului român. Legături politice şi culturale între anii 1859—1918.** Bucureşti, 1979, 211 — 218; **Les antécédents de la lutte de la Ligue Culturelle pour l'unité nationale.** — Revue Roumaine d'histoire, 1965, № 3, p. 557; **Brève histoire de la Transylvanie. Sous la rédaction de** C. Daicoviciu et du M. Constantinescu. Bucarest, 1965, p. 320; Marinescu, C. **Secţiile din străinatate ale Ligii culturale în sprijinul luptei de eliberate naţională a românilor transilvăneni** (1890—1900). — Anuarul institutului de istorie şi arheologie A. D. Xenopol. Vol. 15, 1978, p. 247.

свой ред публикуваха мемоар, в който отричаха всичко казано от румънските им колеги. Румънците отвърнаха с нов, унгарците с нов и колелото се завърта[1].

Известността окуражи дейците на Лигата. Към края на века те насочваха основното си внимание към Франция, Великобритания, Белгия и Нидерландия. Все пак не забравяха, че от волята на Германия и на първо място на Австро-Унгария щеше да зависи съдбата на сънародниците им. В Австро-Унгария подкрепа на идеите на лигата оказваше Румънската национална партия, чийто вицепрезидент Е. Брот се включи в пропагандата с огромен том данни за положението на румънците в кралството на Свети Стефан[2]. Важно нововъведение в организацията на въздействието беше създаването на т. нар. „задгранични секции", в чиято работа участваха наред с румънците и много чужденци. Към края на века в Германия съществуваха 16 секции, в Австро-Унгария — 17, в Италия — 19, във Франция — 12, в Белгия — и във Великобритания — 3.

Особено дейна беше берлинската секция на лигата. Тя разпространяваше немскоезичния вестник „Rumanische Korresspondenz", редактиран от К. Дяконовичи, организираше екскурзии в Румъния за германски студенти и професори. Секциите в Анверс (Антверпен), Брюксел и Париж бяха също доста активни[3].

Без да забравят старите си контакти с европейски интелектуалци, румънците бързо изграждаха нови. Те успяха да си осигурят подкрепата на важни политици, преди всичко на французи, но също и на англичани. Западните обществени пишеха брошури, памфлети и книги в полза на румънската кауза. Стабилни връзки бяха установени и с редица вестници като „L'Indépéndance belge", които се радваха на известно европейско влияние[4].

---

1 **Die Rumänische Frage in Siebenbürgen und Ungarn. Replic der Rumänischen academischen jugend siebenbürgens und ungarns zu der von der magyarichen academischen jugend veröffentlichen Antwort auf die Denkschrift der tudirendem der universitäten rumäniens.** Wien, 1892. Отговорът беше тиражиран в 2 хил. екземпляра. Триста от тях бяха изпратени до различни професори в Париж, а останалите в Белгия, Италия, Швейцария и т. н., вж. Moroïann, G. **Les luttes des Roumains Transylvains pour la liberté et l'opinion européenne.** Episodes et souvenirs, avec préface par M. Wickham-teed. Paris, 1933, 248—249.

2 Brote, E. **Die rumaniche Frage in Siebenburgen und Ungarn.** Berlin, 1895.

3 Moroianu, G. **Цит. съч.**, 188—189; Pavel, T. **Цит. съч.**, 56—57.

4 **Corespondenţa lui George Moroïanu** (1891—1920). Vol. 1. Cluj-Napoca, 1981, № XX, 34—35.

Към края на века пищните церемонии, които трябваше да ознаменуват 1000-годишнината на унгарската държава, подействаха като червено на бик на румънската пропаганда. И наново, както обикновено, острието на пропагандата беше насочено по-скоро срещу Будапеща, отколкото срещу Виена. Унгарските държавници бяха обвинявани в провеждане на целенасочена политика на мадяризиране на малцинствата[1]. И докато унгарските историци твърдяха, че румънците са народ без история, народ на овчари, който не е оставил никаква следа в Карпатската област, А. Ксенопол опита да контрира тезите им с два огромни тома, посветени на румънската история до обединяването на двете румънски княжества през 1859 г.[2]

Подобна по характер, макар и не толкова активна по същество бе и пропагандата, водена от Македоно-румънското дружество за интелектуална култура. Тя имаше по-далечни политически цели. За момента се стремеше както да откъсне власите в Македония от влиянието на Гръцката патриаршия, така и да вбие в съзнанието на западноевропейците мисълта, че румънците имат многобройни сънародници в Европейска Турция и че не са само България, Сърбия и Гърция държавите, които проявяват интерес към бъдещето на Македония[3].

Дружеството „Св. Сава" в Сърбия водеше пропаганда, центрирана върху македонския и босненския проблем. След краха в Сръбско-българската война от 1885 г. в течение на няколко години то си остана единствената организация в страната, която проявяваше активност по македонския въпрос. В края на 80-те години, когато психологическият шок от поражението преминаваше, започна подготовката на кампания. Част от нея бе помощта за сръбския автор Спиридон Гопчевич, издал книгата „Македония и Стара Сърбия". Гопчевич получи статистически материали, карти, а накрая и директно финансиране, за да публикува книгата си в 3 хил. екземпляра първо на немски във Виена, а после и да я преведе на руски[4]. Издаването на книгата на руски бе смятано за много важно, тъй като въпреки лошите официални бълга-

1 Xenopol, A. **A propos du Millenium magyar. Les Roumains et les Hongrois.** Paris, 1896; Ghica, J. **Les Roumains de Transylvanie et de Hongrie.** Lettre adressée à M. Saissy, R — R au Journal (27 mai 1896). Paris, 1896.

2 Xenopol, A. **Histoire des Roumains de la Dacie trajane, depuis les origines jusqu'a l'union des principautés en 1859.** Vol. 1—2. Paris, 1896.

3 Papahagi, N. **Les Roumains de Turquie.** Bucarest, 1905.

4 Л. М. [Любомир Милетич]. — **Македонски преглед**, г. I, кн. 3, 151—153.

ро-руски отношения част от общественото мнение в империята си оставаше благосклонно към българските стремежи. Това стана ясно, когато през 1890 г. Славянският комитет в Москва публикува карта на славянските земи. На нея не само цяла Македония, но и областта около Пирот бяха обявени за населени от българи[1]. Македонският силогос в Атина, наред с прякото финансиране на четническа дейност в спорната област, също се занимаваше с издателска дейност. Тя бе относително постоянна, но се засилваше в критични моменти на балканските взаимоотношения като Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г., българо-гръцкия конфликт от 1906 г. и др.[2]

През 1888 г. гръцкият дипломатически представител в Белград започна преговори с представители на дружество „Св. Сава". Разговорите бяха продължение на усилията да се разграничат сферите на действие на двете държави в Македония и да се намери обща база за сътрудничество срещу българското влияние. Една от набелязаните задачи беше да се поддържа

> *„общ фронт при представяне пред международното обществено мнение на позициите по македонския въпрос"*.

В крайна сметка нищо съществено не бе постигнато[3].

Българската екзархия, макар и по-бавно и по-внимателно, следваше техните стъпки, като финансираше издаването на определени книги на френски и английски[4]. Към Македония бяха насочени и усилията на българското Славянско дружество. То субсидираше книги по българо-сръбските отношения и историята на македонския въпрос.

Към края на XIX в. специфичен модел на взаимоотношения бе развит между света на пропагандата и света на науката. В политически спокойни години европейски и американски учени повече или по-мал-

---

1 Јовановић, Сл. **Влада Александра Обреновића. Кн. прва (1889—1897).** Београд, 1929, 96—97.

2 **La Macédonie et les réformes. Mémoire du Syllogue macédonien d'Athènes.** Athènes, 1903.

3 Kofos, E. **Greek-Serbian Relations and the Question of Macedonia 1879—1886.** — In: **Greek-Serbian Cooperation 1830—1908.** Collection of Reports from the Second Greek-Serbian Symposium, 1980. Belgrade, 1982, p. 98.

4 Вж. напр. Shopoff, A. **Macédonie au point de vue; Les réformes et la protection des chretiens en Turquie.** Paris, 1904.

ко открито бяха поощрявани в интереса им към балканската проблематика. Техните книги като правило не бяха особено известни извън самите научни кръгове. В години на криза обаче изводите, направени в тях, бяха широко популяризирани в редица пропагандни съчинения, подчертаваха се обективността и неангажираността на авторите. Самите учени, които често приемаха някаква форма на подкрепа за издирванията си и за публикуването на резултатите, го правеха с убеждението, че тази помощ не бе променила възгледите им. Резултатът от тези пропагандни усилия е още виден в редица библиографии на филологически и исторически книги за полуострова, а аргументи, развити тогава, все още са повтаряни почти по същия начин[1].

Към края на века се появиха нови участници в пропагандните борби. На първо място сред тях бяха различните течения на националноосвободителното движение в Македония. През 1898 г. българинът Г. Капчев започна да публикува в Загреб на немски, хърватски и български език в. „Македония". Платформата му включваше извоюването на автономия за Македония, което си беше и официална цел на българската външна политика[2]. Вестникът нямаше никакво влияние и ако го споменаваме, то е защото говореше за появата на нови тенденции.

Седмият конгрес на Върховния македоно-одрински комитет в България реши, че е дошло време да се обърне повече внимание на международната пропаганда на македонската кауза. Ораторите смятаха, че европейското обществено мнение се интересувало много от македонския въпрос[3]. Каква беше основата за оптимизма не ставаше ясно. Като резултат от разискванията на конгреса младият журналист Симеон Радев започна да популяризира каузата на македонското дело в два вестника, издавани на френски език — „L'effort" в Швейцария и „Le mouvement macédonienne" във Франция. И двата защитаваха политическите позиции на българското националноосвободително движение. В серия от огнени статии, повечето писани от самия Радев, но

---

1 **ЦДИА, ф. 568, оп. 1, а. е. 41,** 5—6, 2.11.1885; **ф. 3, оп. 1, а. е. 196,** 1—2, 2.5.1895; **ф. 382, оп. 2, а. е. 183,** 78—88, 23.11.1905; **а. е. 209,** 4—5, 30.12.1905; **а. е. 228,** 49—50, 9.09.1906; **ф. 381, оп. 1, а. е. 21,** с. 112, 28.07.1906. Всъщност първите примери за оказване на правителствена помощ на западни интелектуалци, интересуващи се от балкански проблеми, идват още от първата половина на XIX в., вж. Кецмановић, И., Вук Караџић и његово дјело, № XII, XIII, XXXIX; Bodea, C. D. **Urquhart, Principatele..,** 32—34.

2 **БИА, ф. 178, II В 246,** 1—2, 24.11.1898.

3 **Пандев, К. Националноосвободителното движение в Македония и Одринско, 1878 — 1903.** С., 1979, с. 221.

някои препечатвани и преработвани от българския печат, той опитваше да прокара тезите за автономна Македония, където българите трябваше да бъдат primus inter pares[1].

Председателят на организацията по това време Ст. Михайловски започна да пише серия от пропагандни памфлети, в които предсказваше неминуемото кръвопролитие в областта[2]. Вниманието, обръщано на международната пропаганда, беше характерно за целия период на действие на ВМРО и ВМК. В немалка степен то се дължеше и на съзнанието за слабостта на двете организации и на революционното движение като цяло в сравнение с Османската империя. В това отношение помощта на европейското обществено мнение можеше да се окаже неоценима[3].

Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. подбуди вълна от пропагандна дейност. В нея почти равнозначно участваха както официалните държавни институции, така и многобройни културни и емигрантски сдружения от всички балкански държави. Десетки съчинения, представящи една или друга пропагандна кауза, се появиха и в балканските, и в европейските столици[4].

След него ръководителите на различните македонски организации обикаляха Европа, даваха интервюта, опитваха да привлекат вниманието на европейската общественост към съдбата на бежанците в България[5]. Особено активна беше тази пропаганда във Великобритания, където Божирад Татарчев, член на известната ресенска фамилия Татарчеви, активно говореше на десетки митинги, организирани със съдействието на Балканския комитет[6].

---

1 Вж. **Le mouvement macédonien, avr. 1902—mars 1903**; **БИА, ф. 178, II В 7246,** 1—2, 24.11.1898; Лапе, Л. **Активноста на главниот одбор на македонските друштва во Швајцарија 1918—1919 и документацијата за тоа.** — Гласник, 1965, № 9, с. 133.

2 Mihailowski, St. **Propos d'un Franc-Archer.** Sophia, 1901; **Pro Macedonia.** Sophia, 1901.

3 **ЦДИА, ф. 10, оп. 1, а. е. 267,** с. 2, 3.11.1910.

4 Българската кауза се представяше от **Vilayet d'Andrinople.** S., 1903, сръбската — от Orlovitch, P. **La question de la Vielle Serbie.** Pariss, 1903; **Carte ethnographique serbe avec les limites méridionales de la vielle Serbie et celles de la Serbie du tsar Douchn.** Belgrade, 1903, гръцката — от **La Macédoine et les réformes. Mémoire du Syllogue macédonien d'Athènes. Athènes,** 1903; Nicolaides, Cl. **Die neuste Phase der Macedonischen Frage.** Berlin, 1903, 21—46; **Tragedies of Macedonia. A Record of Greek Victims of Bulgarian Outrages in Macedonia Between 1897 and 1903.** London, 1903.

5 **ЦДИА, ф. 353, оп. 1, а. е. 7,** 25—26, 5. 01.1904.

6 **Радев, С. Ранни спомени.** С., 1967, с. 87.

Но ВМРО и ВМОК не бяха единствените организации, които опитваха да проповядват възгледите си за бъдещето на областта. В началото на века в Македония се появи едно макар и много слабо идейно течение, което виждаше бъдещето на областта встрани от България.

През 1902 г., когато влиянието на ВМРО сред български говорещото население в Македония бе в своя апогей, в Белград се появи в. „Revue Balkanique", списван от т. нар. „македонисти". Тонът на статиите му беше по-скоро антибългарски, отколкото антисръбски, но сръбските власти, които твърдяха, че населението в спорната територия е сръбско, взеха мерки за спирането му. По-късно тактиката на официална Сърбия беше сменена. Вестник, който бе издаван в Русия на руски език и искаше независима Македония в навечерието на Балканската война, по сведения на българската легация беше списван със сръбски пари[1].

В пропагандата за първи път се появиха и хърватите. Техният най-значим успех беше спечелването на приятелството и съчувствието на видния британски историк и журналист Р. У. Ситън-Уотсън. Съдбата на малките народи в Австро-Унгария стана кауза на живота на англичанина. Най-голям интерес проявяваше към хърватите и румънците, но не забравяше и словенците. Той използваше информации, изпращани му от видни хърватски интелектуалци, за да пише статии в британския печат, да дава интервюта по повод преследването на хърватите от унгарци, да урежда лекционни турове на хърватски пропагандисти[2].

В края на XIX и началото на XX в. редица младотурски групировки засилиха борбата си против режима на Абдул Хамид. На немски и френски издаваха памфлети, яростно критикуващи султана. Във Франция по-специално публикуваха вестника „La Jeune Turquie", който бе разпращан както в Османската империя, така и до дипломатите на европейските сили[3].

Препоръките им за бъдещето на Османската империя бяха различни — от нова форма на османизъм до неохотно признаване правата на живеещите в нея народности и превръщането ѝ в своего рода федеративно обединение. Някои, настроени по-радикално, искаха дори установяване на някаква форма на европейски контрол над цяла Ев-

---

1 Ристовски, Бл. **Димитрија Чуповски (1878—1940).** Т. 1—2. Скопје, 1978, 117—128.

2 **R. W. Seton Watson and the Yugoslavs.** Correspondence, 1906—1941. London-Zagreb, 1976. Vol. 1, № 7, 17.10.1909; Seton-Watson, H. **R. W. Seton-Watson i jugoslavensko pitanje.** — Часопис за суврeмену повјест. Т. 2. Београд, 1970.

3 Ramsaur, E. **The Young Turks. Prelude to the Revolution of 1908. s. a. 22—25; Réfik Mustafa. Ein kleines Sündenregister Abdul Hamid's II.** Gent, 1899.

ропейска Турция[1]. Това, което ги обединяваше, беше омразата към Абдул Хамид II. Герой на младотурската пропаганда беше Мидхат паша, който за водачите на движението беше символ както на борбата против султанския деспотизъм, така и на борбата с националноосвободителното движение на покорените от империята народи[2].

Знак за последния акорд на външнополитическата пропаганда през периода даде избухването на Младотурската революция през лятото на 1908 г. Младотурците, вдъхновени от идеята за възстановяване на славата на Османската империя, която трябваше да заеме полагаемото ѝ се място на велика сила в света, прокламираха демократични лозунги, но на практика скоро започнаха да преследват подвластните им нетурски националности не по-зле от Високата порта. Все пак декларираният стремеж за модернизация разтревожи както националистите, живеещи в империята, така и балканските страни. Никой не искаше да види една силна Турция.

Първи се раздвижиха албанците. „La Nazione Albanese", която излизаше в Италия, напечата и започна да разпространява специален мемоар с искане за даване на автономия на Албания. Въстаниците от областта, които за кратко време бяха превзели дори и Скопие с отрядите си, изпращаха до европейските вестници меморандуми със своите оплаквания[3].

Българите на свой ред атакуваха печалната история на младотурското управление в областта на правата на малцинствата. Специални грижи бяха положени за издаването на брошурата „Истината за режима на младотурците", написана по пряката поръчка на правителството на Гешов, издадена с негови пари и разпратена от легациите до повече от петстотин адресата[4].

---

1 Hidayette. **Abdul Hamid, révolutionnaire ou ce qu'on ne peut pas dire en Turquie.** Zurich, 1896; Gourdji Salih. **La Turquie d'hier et d'aujourd'hui. L'Armenie et la Macédoine.** Paris, 1903, 3—12; **La Fédération Ottomane.** Genéve, 1903 (II—IX) — три броя, редактирани от Хима Ибрахим Максут.

2 Midhat, Ali Haydar. **The Life of Midhat Pasha. A Record of His service, Political Reform, Banishment and Political Murder.** London, 1903.

3 **ЦДИА, ф. 353, оп. 1, а. е. 72, 203—208, 5.01.1909;** Арш, Г., И. Сенкевич, Н. Смирнова. **Цит. съч., 159—161.**

4 **ЦДИА, ф. 382, оп. 2, а. е. 423,** 38—68, 1911. Става въпрос за **La vérité sur le régime constitutionel des Jeunes-Turcs,** написана от българския дипломат Ат. Шопов, вж. **НАБАН, ф. 41к, а. е. 116, с. 1, 27.03.1911.**

* * *

През втория период балканските пропагандисти натрупаха значителен практически опит, който щеше да се окаже безценен през военните години. Въпреки че към края на периода бяха вече направени значителни приноси в областта на обществената психология и политическата теория, няма никакво свидетелство, че тези постижения са били използвани в пропагандата. Тя си оставаше емпирична и се основаваше само на опита на участниците в нея. Все пак на полуострова се развиха институциите, които щяха да ръководят и координират пропагандата в бъдеще. Израснаха известен брой добре подготвени пропагандисти, със значителен опит в тази специализирана област, с дълбоко познаване и на разискваните проблеми, и на страните, към които бяха насочени усилията им.

Търсеше се и чуждият опит в пропагандната дейност. През лятото на 1908 г. в Берлин беше командирован началникът на политическия отдел на МВРИ д-р М. Шишманов, който трябваше да проучи германския опит в бюрото на пресата. Той предлагаше разширяване на дейността, но предложенията му бяха толкова плахи, че ясно говореха за мащабите на пропагандната дейност, която се беше водила до този момент[1].

В известен смисъл балканските пропагандисти бяха подпомогнати в усилията си и от израстването на ново поколение политици в Западна Европа, което се оказваше по-податливо към тезите им[2]. В общи линии то се състоеше от хора, родени откъм края на 50-те докъм края на 70-те години на века. За тях, израсналите в епохата на войните за обединение на Германия и Италия, борбите на отделните народи за освобождение и обединение имаха свое място в палитрата на международните отношения, макар и да не гледаха задължително с добро око на тях. Към средата на 90-те години това поколение постепенно започна да поема в ръцете си юздите на властта в повечето европейски страни и не ги изпусна до края на Първата световна война.

---

1 ЦДИА, ф. 568, оп. 1, а. е. 948, 1–20, 18.06.1908.

2 За ролята на смяната на поколенията в политическия живот вж. Steckenrider, J. N. Cutler. **Aging and Adult Political Socialization: The Importance of Roles and Role Transitions.** — **Political Learning in Adulthood.** A Sourcebook of Theory and Research. Ed. by R. Sigel. Chicago, 1989, 56 — 88; Delli Carpini, M. **Age and History: Generations and Sociopolitical Change,** Пак там, 11–55.

Все още обаче правителствените институции на Балканите, натоварени с прокарването на възгледите на една или друга страна, бяха по-скоро изключение, отколкото правило. Те се появяваха при кризи и често изчезваха, когато изчезваха и специфичните обстоятелства, довели до раждането им. Чак до края на периода единствените по-постоянни организации от този сорт бяха пресбюрата, които в известен смисъл трябваше да бъдат пенкилер — работещите в тях трябваше да отговарят на най-разнообразни изисквания и да изпълняват несвойствени задачи, за които нямаха нито необходимата подготовка, нито пък финансови възможности. Оттук и директорите им нерядко бяха склонни да преувеличават собствените си заслуги в пропагандирането на своите страни. Въпреки трудностите ставаше ясно, че все повече и повече пропагандата започва да се прокарва през официални канали и ролята на самоназначените пропагандисти без да изчезне нито за момент намаляваше все повече и повече. Изтласкването им на заден план беше свидетелство както за техните ограничени възможности, така и за стремежите на бюрокрацията да контролира по възможност изцяло комуникационния процес. Постоянна пречка в развитието на пропагандата през тези години беше почти перманентната финансова криза във всички балкански страни. Беше прекалено скъпо, та дори и разточително да се поддържа непрекъснато финансиране на пропагандата в големи размери.

Това, че пропагандата започваше да се бюрократизира, съвсем не означаваше, че се активизира. Този четвърт век, който стоеше между Берлинския конгрес и началото на XX в., беше може би най-апатичният в сравнение както с предходния, така и със следващия го период. Едва изостряне то на конфликта в Македония, а после Младотурската революция от 1908 г. усилиха балканската външнополитическа пропаганда до размери, съпоставими с тези, които съществуваха в някои от предходните периоди.

4. Армагедон[1]

Балканската война от 1912—1913 г. и особено кървавото ѝ продължение — кратката, но катастрофална за България Междусъюзническа война от лятото на 1913 г., сложиха началото на третия, най-активен

[1] Мястото, където ще стане последната битка между Доброто и Злото: „И *видях* да излизат от устата на змея и от устата на звяра и от устата на лъжепророка три нечисти духа, подобни на жаби: *това* са бесовски духове, които вършат личби; те отиват към царете на земята и на цялата вселена, за да ги съберат за война в онзи велик ден на Бога Вседържателя... И ги събра на мястото, наречено по еврейски Армагедон" — откровение на св. Йоана, 16:16. — В: **Библия, сиреч книгите на свещеното писание на Вехтия и Новия завет.** С., 1982.

период във външнополитическата пропаганда на полуострова[1]. През тези напрегнати месеци балканските държавници стигнаха до озарението, че в определени моменти тракането на печатарските преси може да заглуши грохота на артилерийската канонада. Практическата реализация на разбирането дойде в годините на Първата световна война и особено в напрегнатите месеци на Парижката мирна конференция.

Раздвижването в пропагандата се облягаше и на нарасналия интерес към балканските страни, породен от ролята им в събитията, разтърсващи света. Така докато през 1878—1911 г. в Германия се бяха появили общо 160 публикации върху българската история и литература, то за годините на войните 1912—1918 г. броят им беше 359[2]. Дори и бегъл поглед върху библиографии и каталози позволява да съдим, че положението и с останалите балкански страни не ще да бе по-различно, макар точни цифрови данни за тях да нямаме. Полуостровът започна да привлича вниманието на най-изтъкнатите представители на световната култура — Анатол Франс, Г. Хауптман. В Русия един от поетите, които възвестиха новата литературна ера, стоящият далече от политиката до този момент В. Брюсов, сметна за нужно сам да откликне на събитията там[3].

* * *

В навечерието на Балканската война организирана българска външнополитическа пропаганда на практика не съществуваше. Коалиционното правителство на Народната и Прогресивно-либералната партия се гордееше със спестовността си по отношение на държавните финанси. Криворазбрана спестовност проявяваше и по въпросите на

1 За Балканската и Междусъюзническата война съществува обширна литература. Сред най-интересните от най-новите изследвания вж. Лазаревић, М. **Други балкански рат.** Београд, 1968; Писарев, Ю. **Великие державы и Балканы накануне Первой мировой войны.** Москва, 1985; Стојанов, П. **Македонија во политиката на големите сили во времето на Балканските войни.** Скопје, 1979; Марков, Г. **Българското крушение 1913.** С., 1991; Марков, Г. **България в Балканския съюз срещу Османската империя 1912—1913.** С., 1989.

2 Римпова, А. **Историята и културата на България в германската литература (1878—1944).** — Втора национална школа на младите историци. Ч. 1. История на България. С., 1981, с. 124.

3 Брюсов, В. **Новая эпоха во всемирной истории. По поводу Балканской войны.** — Русская мысль, 1913, № 6, 94—105.

пропагандата. Текуща пропаганда, доколкото въобще я имаше, се водеше от Отделението по печата към Министерството на външните работи. Над нея тегнеше белегът на дилетантството и служебната безинициативна рутина. Кръгозорът на чиновниците, които отговаряха за нея, беше ограничен и не надхвърляше Балканите[1].

А назряващата през 1911—1912 г. криза на Балканите щеше да доведе до сериозни последствия и коренно да промени съотношението на силите на полуострова. Поставено пред обективната невъзможност само да осъществи националните идеали на страната, пред заплахата от унищожаване на българския елемент в Европейска Турция, правителството на Гешов пое пътя към разбирателство със Сърбия, Гърция и Черна гора и създаването на антитурски балкански съюз. Това доведе до негласен отказ от двете основни концепции на българската външна политика — Санстефанска България и автономия за Македония като стъпка към по-сетнешното ѝ обединение с България. Радикалният поврат във външната политика трябваше да бъде обоснован пред европейското обществено мнение. И тъй като Балканският съюз беше създаден под егидата на Съглашението, ясно бе, че именно в тези страни трябваше да се вземат мерки за защита на българските интереси на Балканите.

Възможностите да бъдат взети подобни мерки бяха силно ограничени. Министерството на външните работи дори не разполагаше със свой печатен орган на чужд език. В някои политически кръгове съществуваше разбирането, че в момент, когато се водят преговори за създаване на Балкански съюз, това е непростимо, но почти нищо не бе сторено, за да бъде променено положението.

Още при първите слухове за преговорите между балканските страни някои дипломати направиха внимателни стъпки за запознаване на европейското обществено мнение с българските стремежи, но това бе по-скоро резултат на лична инициатива, а не на премислена политика[2].

Наново неофициални кръгове се оказаха по-активни. През пролетта на 1912 г. делегация на българските емигранти от Македония, в която влизаха професорите Л. Милетич и Ив. Георгов, обиколи европейските столици и въпреки неприязненото отношение на правителството, което

---

1 **ЦДИА, ф. 568, оп. 1, а. е. 439,** 1—2, 1.07.1911. По-подробно за българската пропаганда през Балканската война вж. Илчев, Ив. **Български евреи в националната ни пропаганда в Европа по време на войните (1912—1918).** — ГОКПОЕ. Т. 16. С., 1981; Илчев, Ив. **Външнополитическа пропаганда на българската национална кауза през Балканските войни (1912—1913).** — Военноистор. сб., 1982, № 4.

2 **ЦДИА, ф. 139, оп. 1, а. е. 84,** 31—32.

се опасяваше от открито деклариране на антисръбски и антигръцки чувства в този момент, успя да се срещне с редица общественици и да напечата няколко статии във влиятелни европейски вестници[1].

Плаха стъпка бе направена едва през есента на 1912 г. В МВРИ, под председателството на главния секретар Г. Радев се събраха Велчо Велчев, Григор Начович, Атанас Шопов, Димитър Мишев, Л. Милетич и И. Георгов. Повечето от поканените имаха някакъв опит в пропагандата, бяха автори на пропагандни брошури или бяха отговаряли за пропагандата като членове на изпълнителната власт. Сега трябваше да дадат препоръки какво да се прави. Очакванията за скорошен конфликт обаче като че не предразполагаха към задълбочени размисли. Документацията по заседанието не е напълно ясна, но изглежда, че участниците бяха предложили да се създаде комитет за информация в чужбина. От гледна точка на интелектуалците идеята не беше лоша. От гледна точка на чиновниците не бе толкова добра. Главният секретар изрази резервите си:

> *„Проектираният комитет за информация в странство не ще може да функционира, ако не се уреди от Министерството и се постави в съприкосновение с него“.*

— четѝ под негово подчинение[2].

Въпросът опираше до институционната самостоятелност или зависимост на бъдещата организация. Идеята замря преди да е дала какъв да е плод. Единственото сторено бе, че професор Никола Милев и Владимир Робев бяха натоварени да превеждат съобщения и комюникета на френски език за чуждата преса. Цензурната секция към Министерството на войната пък направи всичко възможно с безсмислените си ограничения, за да отблъсне от България дори и тези журналисти, които бяха искрено благоразположени към нея[3].

Другите балкански страни проявиха по-голяма активност и то поотрано. В началото на Балканската война сръбската пропаганда беше съсредоточена в цензурната секция на армията. Главни цензори бяха професорите от Белградския университет Станоя Станойевич и Милутин Миланкович. Според Владимир Белич, автор на биографичен

---

1 **ЦДИА, ф. 353, оп. 1, а. е. 108,** 16.03.1912; **ф. 304, оп. 1, а. е. 1124,** 36–37, 30.03.1912.

2 **Пак там, ф. 568, оп. 1, а. е. 847,** 1–2, 30.09.1912.

3 **Пак там, ф. 249, оп. 1, а. е. 20,** 4–7.

очерк за Ст. Станойевич, основната им задача била да се контрира пробългарската пропаганда в Европа, да се отричат

> *„несправедливите български аспирации, като доказва сръбската теза от практическа и дипломатическа гледна точка“*[1].

Как точно го правеха, не е напълно ясно. Все пак съществуват известни, макар и откъслечни данни. Още през есента на 1912 г. Й. Цвиич направи ново издание на картата си на Македония от 1906 г. Сега, според него, излизаше, че границата на сръбското заселване в областта минавала отвъд Скопие, а до Егейско море живеело аморфно славянско население. Проф. Ал. Белич на свой ред посочи за граница между сръбския и български език в Македония приблизително граничната линия, начертана няколко месеца по-късно в Букурещ[2].

В европейските столици бяха изпратени редица професори от Белградския университет. Проф. Гр. Якшич и проф. А. Белич се оказаха в Париж, а после и в Петербург; проф. Кошутич — в Петербург. Проф. Цвиич се движеше между различни европейски градове. В Петербург проф. Белич чете лекция на тема „Съюзниците на Балканите и техните взаимоотношения“, в която остро възразяваше срещу идеята на проф. Ив. Шишманов за плебисцит в спорните райони на Македония. В Швейцария И. Протич обосноваваше правото на Сърбия да иска преразглеждането на договора си с България[3]. В разгара на войната в Женева започна да излиза списанието „Съюз“, което под влияние на победата на сръбските армии проповядваше съюза на сърби и хървати[4].

---

1 Белић, Вл. **Ратна делатност проф. Ст. Станојевића.** — Гласник историског друштва у Новом Саду, св. 33—34, кн. XI, св. 3—4 [Нови Сад], 1938, с. 133.

2 Коледаров, П. **Българите в етнографските карти до края на Първата световна война.** — Военноистор. сб., 1981, № 4, 172—173; Wilkinson, R. **Maps and Politics. A Review of the Ethnographic Cartograph of Macedonia.** Liverpool, 1951, 172—179. Монографията на Уилкинсън е ненадмината до днес по богатството на информацията в нея и обективността на интерпретациите и затова ще бъде използвана широко в изследването; **Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars.** S. a., 29—31.

3 **ЦДИА, ф. 568, оп. 1, а. е. 406,** 1—2, 11.04.1913; **ф. 249, оп. 1, а. е. 20,** с. 18; **НАБАН, ф. 44к, а. е. 130,** с. 24, 20.11.1912, 28—29, 23.05.1913; Водовозов, В. **На Балканах.** — Современник, г. 7, № 13, 05.1913; **Protič, J. La crise des rapports serbo-bulgares.** Lausanne, 1913] **La vérité sur le désaccord serbo-bulgare.** Lausanne, 1913.

4 **Union** (Genéve), 1913. Списанието е издавано на френски, а по-късно и на английски

През май 1913 г. сръбското правителство отпусна финансова помощ за пропагандата във френската преса. Тук дейността трябваше да се координира от Гр. Якшич, който трябваше да прокарва идеята, че при бъдещото разпределение на териториите, отнети от Османската империя, основният принцип трябвало да бъде равновесието, а не етническият състав на населението. В този дух бе проникната статията му във влиятелния „Temps", озаглавена „Защо сърбите искат да запазят Монастир"[1].

Една от основните военнополитически цели на Белград във войната беше да си осигури свободен излаз на море. Логичният път към Адриатика беше препречен от хомогенна маса албанско население. Затова начена жива и последователна кампания, в която сръбски пропагандисти убеждаваха европейското обществено мнение, че албанците са изостанал народ, недостоен за самоуправление и без стремеж към самостоятелност. При това албанците в Северна Албания били всъщност албанизирани сърби, които, веднъж включени в пределите на сръбската държава, бързо щели да се върнат към народността на дедите си. Албански общественици, вероятно не без подкрепата на Виена, която се стремеше да прегради пътя на сръбската експанзия, опитваха да контрират тезите, но не особено успешно[2].

Румънците, които се стремяха да вадят кестени от огъня с чужди ръце, също опитаха да представят своите трудно защитими тези за Македония пред европейското обществено мнение. Ал. Рубин, който от години взимаше участие в различни пропагандни инициативи, побърза да издаде пропагандния памфлет „Румънците в Македония"[3]. Намекът беше пределно ясен. Този, който възнамеряваше да се разширява в Македония, трябваше да даде компенсации.

Гръцката пропаганда също не дремеше. В годините на Балканската война, по мнението на Д. Кицикис, тя била насочена предимно към Великобритания, тъй като се смятало, че именно в Лондон били най-силни пробългарските чувства и най-слаби гръцките позиции. В Атина

от „сърбо-хърватска студентска организация в Швейцария". Негов редактор е Милош Станойевич.

1 Алексић-Пејковић, Љ. **Односи Србије са Француском и Енгелеском 1903—1914.** Београд, 1965, с. 676; Mikoff, D. **Le calvaire d'un peuple.** Sofia, 1913, p. 10.

2 Tomić, I. **Les albanais en Vieille Serbie et dans le sandjak de Novi-Bazar.** Paris, 1913; Frašeri, S. **Was war Albanien was ist es.** Wien, 1913.

3 Rubin, Al. **Les Roumains de Macédoine.** Bucarest, 1913.

бяха изненадани, че не всички на континента признават безрезервното право на Гърция да присъедини Солун. За колебливото отношение на Европа обвиняваха солунските евреи, които били насъсквани и плащани от София, за да проповядват идеята, че градът би имал по-добро икономическо бъдеще под българско управление[1]. В тази връзка някъде към края на 1912 г. бе създадено специално Бюро за печата начело с проф. А. Андреас. Професорът имаше значителен опит в подобен тип дейност. От 1904 до 1910 г. като професор в Оксфорд бе издавал списанието „Le Bulletin d'Orient". Сега трябваше да координира цялата гръцка пропаганда в Европа. На челно място сред грижите на новия шеф на пропагандата стоеше Франция. По личното нареждане на министъра на външните работи Коромилас в началото на пролетта на 1913 г. се подготвяше брошура на френски език за българските зверства над мирното население, която излезе почти едновременно с избухването на Междусъюзническата война[2].

До пролетта на 1913 г. българското правителство се стремеше да води отбранителна линия в пропагандата. Не искаше да дразни съюзниците си въпреки многобройните свидетелства, че те не възнамеряват да се придържат към предварително приетите договорености. Не му се удаде обаче да се задържи дълго на тази позиция. Пълномощни министри с опит както в пропагандата, така и в балканските взаимоотношения, съобщаваха, че „голяма част" от общественото мнение, особено в Русия, било настроено срещу България[3]. В Народното събрание депутати протестираха против „инсинуациите" в европейския печат за бъдещите граници, подклаждани от гръцки и сръбски емисари[4]. А когато народни представители започнаха не само да протестират, а и да питат какво е направило МВРИ, за да

> *„оповести на европейската публика истината по сражението при Чаталджа"*[5],

---

1 **ЦДИА, ф. 322, оп. 1, а. е. 310,** с. 116, 15.12.1912; **ф. 316, оп. 1, а. е. 15,** 87–88; **ф. 561, оп. 1, а. е. 169,** с. 1–4, 4.07.1911; **НАБАН, ф. 41к, оп. 1, а. е. 151,** 1–2, 16.11.1912; Gueron, A. **Salonique et son avenir.** S., 1913, p. 46; Илчев, Ив. **Български евреи в националната ни пропаганда...**

2 **ЦДИА, ф. 322, оп. 1, а. е. 313,** с. 57, 26.06.1913.

3 Тошев, А. **Балканските войни.** Т. 2. Пловдив, 1931, 202–203.

4 **Стенографски дневници на XV ОНС,** II РС, XXIV3, с. 432, 15.03.1913.

5 **Пак там,** II РС, XXXII 3, с. 566, 26.03.1913; XLVIII 3, с. 829, 8.05.1913.

вече започна да става ясно, че трябва да се действа докато недоволството не е навредило на правителствените позиции. Още преди да се е раздвижил кабинетът, отделни обществеици започнаха по своя инициатива да водят макар и съвсем слаба пропаганда по основните спорни въпроси на деня. Петър Габе, който години бе живял в Добруджа, опитваше да запознае руското обществено мнение с българската позиция по румънското искане за Добруджа. Дим. Йоцов, Генерален консул в Милано, защитаваше позициите на София в италианския печат. До Лондонската конференция бяха изпратени меморандуми на емигранти от Македония[1]. Но това бе капка в морето. Необходимо бе официално становище, а то закъсня. Дори когато се появи, то бе резултат само на обществената реакция.

В средата на април 1913 г. група видни интелектуалци призоваха правителството към действие. Сред подписалите писмото до Ив. Гешов личаха имената на Ив. Вазов, Д. Мишев, Хр. Станишев, Л. Милетич, Г. Данаилов, В. Велчев. По партийни убеждения повечето от тях бяха близки до управляващата коалиция. Не всички имаха опит в пропагандата, но всички бяха разтревожени от това, което смятаха, че е дипломатическо отстъпление от блестящите победи, спечелени от българската армия. В писмото се посочваше примерът на сръбската и гръцката пропаганда в Европа като критерий за сравнение с пасивността на българите. Предлагаха да се основе вестник на френски език в София; да се създаде своего рода „информационно бюро" в тясно съдействие с БТА и правителството да се погрижи

> *„да има особени лица в чужбина, които да влязат в по-тясно общение с политическите и публицистическите кръгове, за да не се забавят важни сведения от наш източник в европейския печат, а така също и по-успешно да се разобличава тенденциозността на чужди известия в наша вреда"*[2].

Всъщност правителството не бе чак толкова пасивно, колкото предполагаха българските интелектуалци. Още когато на Балканите бе замирисало силно на барут, бяха направени няколко опита за издаване

1 **БИА, ф. 255, а. е. ПД 3210,** с. 1, 13.03.1913; **ЦДИА, ф. 304, оп. 1, а. е. 1124,** с. 90, 18.04.1913; Un Diplomate Bulgare. **La paix balkanique, la dette Ottomane et l'indemnité de guerre.** — Esplorazione Commerciale, 1913, № 5.

2 **ЦДИА, ф. 568, оп. 1, а. е. 406,** 1—2, 11.04.1913.

на френскоезичен вестник. Ат. Яранов, който по-късно щеше да участва в пропагандната мисия в Швейцария, започна да публикува в. „Le Courrier de Bulgarie". Изглежда, че инициативата си беше лично негова, но той получи и финансовата подкрепа на МВнРИ. Скоро се оказа, че вестникът се списва твърде слабо и в никакъв случай не можеше да задоволи нуждите в момента[1].

Не бе по-добро и списанието „Les Annales Balkaniques", чийто първи брой, редактиран от д-р В. Трендафилов, излезе в началото на юни 1913 г. То хранеше претенциите да представи по-широко българската култура пред Европа, но дори и бегъл поглед към съдържанието му показваше, че те бяха безоснователни[2].

По същото време водачът на ВМРО Т. Александров споделяше с П. Яворов предложението на Т. Карайовов да бъде изпратена из Европа делегация от владици от диоцезите в Македония. Правителството се противопоставило под предлог, че не европейските страни, а самите балкански съюзници щели да се споразумеят справедливо за съдбата на Македония[3]. Повтаряше се положението от Берлинския конгрес от 1878 г. И тогава, и сега никой не чу исканията на населението, чиято съдба се решаваше.

Атаката на обществеността срещу правителството, съчетана с все по-обезпокоителните сведения, които долитаха от различни европейски столици, поколебаха каменното му спокойствие. Първият резултат беше нареждане до легациите, което противоречеше по буква и по съдържание на инструкциите, изпращани до момента. Сега на българския дипломат в чужбина се вменяваше в дълг да

> *„следи същевременно зорко и опровергава всичко, каквото се пише във вреда на България и нейните жизнени интереси"*[4].

Все още не ставаше въпрос за пропагандна атака, а по-скоро за преминаване в активна отбрана. Твърде скоро обаче неясно вълнение,

---

1 **ЦДИА, ф. 3, оп. 1, а. е. 206,** 139–140, 29.05.1912; **ф. 568, оп. 1, а. е. 961,** с. 2, 3. 07.1912. Израз на обезверяването в инициативата на Яранов бе и намаляването на отпусканите средства. Докато през юли и август 1912 г. той получи по 1250 лв., за септември сумата бсше само 750. Но дори и за летните месеци сумата беше съвсем малка.

2 Les Annales Balkaniques, 1, № 1, 8.06.1913.

3 **ЦДИА, ф. 10, оп. 3, а. е. 255,** 1–6, 9.02.1913.

4 **Пак там, ф. 327, оп. 1, а. е. 228,** с. 16, 1.05.1913; **ф. 304, оп. 1, а. е. 1203,** с. 104, 1.05.1913.

а после и откровена тревога смениха олимпийското безразличие и спокойствие. В началото на май 1913 г. Министерството на външните работи, изпращайки поредния пропаганден трактат, настояваше вече той „час по-скоро" да бъде разпространен сред по-видни личности[1]. Безпокойството беше подхранвано от паническия доклад на пълномощния министър Д. Станчов, който спешно искаше 30 хил. лева за подкупване на френския печат

„за борба против гръцките нападки за наши злодеяния"[2].

Едва към края на Балканската война, през май 1913 г., започнаха да се появяват първите броеве на в. „L'Echo de Bulgarie", замислен като официален орган на МВРИ. Вестникът бе издаван в 3 хил. екземпляра. Четиристотин бяха разпращани в чужбина. Редактор бе проф. Н. Милев, а директор — известният русофил В. Велчев. В редакционния комитет бяха включени най-изтъкнати представители на българската култура тогава[3].

Раздвижи се и малката група дейци на т. нар. „македонска самостоятелност". През февруари 1913 г. един от тях — Н. Димов — изнесе беседа в защита на идеята за независима и самостоятелна Македония пред Славянското благотворително дружество в Петербург. По-късно беседата беше издадена и като отделна брошура. Д. Чуповски публикува поне пет статии в същия дух във влиятелните „Гражданин" и „Славянин"[4].

В тази напрегната обстановка, когато всяка от балканските страни подготвяше аргументи срещу доскорошните си приятели, избухна Междусъюзническата война. За първи път от началото на военните действия в София осъзнаха необходимостта от пропаганда. Резултатите от пренебрежителното отношение към нея излязоха наяве. Обградена от всички страни с врагове, с прекъснати телефонни и телеграфни линии, България бе откъсната от света. В Европа нямаше кой да изяснява българската позиция. Още в разгара на бойните действия в

---

1 **ЦДИА, ф. 304, оп. 1, а. е. 1124,** с. 90, 1.05.1913.

2 **Пак там, ф. 176, оп. 2, а. е. 1409,** с. 31, 4.07.1913.

3 **Пак там, ф. 249, оп. 1, а. е. 36,** 1—34, 1912—1913; **ф. 176, оп. 2, а. е. 1485,** 34—35, 04.1913; **АМВнР, ф. 1, оп. 1, а. е. 25,** 12—13.

4 Ристовски, Бл. **Цит. съч.,** Т. 1, 36—37.

Русия бяха изпратени известните русофили В. Велчев и П. Ю. Тодоров. След големи трудности, тъй като не смееха да минат нито през Румъния, нито през Сърбия, успяха да стигнат целта си, само за да намерят враждебно отношение към България. Не можаха да свършат почти нищо. Не бе по-различна съдбата и на тъй дълго готвената делегация на македонското население[1].

Видяло краха на своята политика, правителството на д-р Ст. Данев подаде оставка. Властта бе поета от коалиция на либералните партии, водена от д-р Васил Радославов. Начело на МВРИ застана амбициозният и инициативен д-р Никола Генадиев. С детайлен план за водене на мащабна пропагандна кампания в Европа към него се обърна А. Шопов, който смяташе, че трябва да се създаде постоянна „комисия или комитет" в София, който да дава идеи и да координира пропагандата. Според мнението на автора на предложението той би

> *„трябвало да служи на правителството и в нормални времена".*

Комитетът трябваше да бъде подчинен на МВРИ. В състава му щяха да влизат интелектуалци, дипломати и политици, натоварени с подготвянето на пропагандни брошури, сведения и телеграми. Агенти на комитета трябваше да организират сказки и конференции в Европа и да поддържат контакти с редакциите на важни европейски вестници. Като временна мярка Шопов препоръчваше да се наемат редица европейски публицисти, които с енергична пропаганда да подготвят „неминуемото" ревизиране на решенията на Букурещката конференция[2]. Най-интересното в предложението бе идеята за институционализиране на пропагандата и превръщането ѝ в неразделна част от държавната бюрокрация.

Енергичният Генадиев реагира почти мигновено. Само шест дни след меморандума на Шопов бе назначена комисия, чиито членове трябваше да се

> *„грижат за събирането на сведения, интересуващи България по политически и икономически въпроси съгласно приложената програма".*

---

1 **ЦДИА, ф. 249, оп. 1, а. е. 36,** 63–65; **ф. 304, оп. 1, а. е. 1124,** с. 89, 14.08.1913; **Арх. кол. ИИ, кол. IV, оп. 571, а. е. 47,** с. 59; Тошев, А. **Балканските войни.** Т. 2, с. 430.

2 **НАБАН, ф. 41к, оп. 1, а. е. 198,** 1–2, 30.07.1913; **а. е. 201,** 1–5, 6.07.1913.

Първата част на програмата предвиждаше „опровержение клеветите срещу България"; втората — да се изяснява критичното положение на страната след Букурещкия договор, а третата — да не се допусне европейското обществено мнение да забрави въпроса за несправедливо отнетата Добруджа[1].

Самият Генадиев няколко дни след заседанието замина за Париж, за да уговаря отпускането на заем от френски банки за България. Това беше официалната цел на пътуването му. Неофициалната предвиждаше да активизира българската пропаганда. Седмица по-късно изпрати оптимистично писмо на министър-председателя д-р В. Радославов. Акциите на България се повишавали на борсата на общественото настроение. Успял да се види с редица политици, дори разговарял с Ж. Жорес, който обещал да подкрепи каузата на България в печата.

Министърът заедно с аташето по печата в парижката легация решиха, че за момента, когато достъпът за българските искания във френската преса беше ограничен, най-добрата форма за въздействие би била да се организират сказки в Париж и провинцията[2].

Вторият резултат от обсъждането на предложенията на Шопов бе създаването на т. нар. Дирекция на печата, ръководена от журналиста Й. Хербст, която трябваше по идея да направлява и координира пропагандната дейност на България. Дирекцията беше основана на 5 декември 1913 г. Заплатата на директора беше доста добра за времето си — 7200 лева. В края на 1914 г. на работа в нея постъпиха млади хора, които владееха добре чужди езици. За момента това беше всичко, но и то не бе малко[3].

Опитът, натрупан с пропагандната дейност във войните, доведе до логичен резултат. Балканските страни посрещнаха изстрелите в Сараево и началото на Първата световна война с относително по-ясна представа как трябва да се води външнополитическа пропаганда и какви институции трябва да се натоварят с това, отколкото дори големите европейски държави, които се бяха втурнали в безмилостна борба една срещу друга.

---

1 **ЦДИА, ф. 176, оп. 2, а. е. 1489,** 20—22, 12.08.1913.

2 **ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2290,** с. 8, 3.11.1913; **ф. 382, оп. 2, а. е. 534,** 51—53, 14.11.1913; с. 61, 7.12.1913.

3 **Пак там, ф. 890, оп. 1, а. е. 11,** с. 27, 1914; **ф. 176, оп. 3, а. е. 781,** с. 9, 23.03.1920.

* * *

„Да не се уповаваме на слепа вера в мистическата сила на правото, на справедливостта, на отвлечените идеи като принципа на националностите, на славянската идея“[1].

Логично беше началото на Първата световна война да доведе до бурен взрив в пропагандата на полуострова. Войната беше тъй отдавна очакваният шанс за балканските страни да осъществят националното си обединение. И тъй като те все още си оставаха относително слаби, естествено бе наново да се вглеждат с надежда в ходовете на големите си покровители и да опитват да им окажат каквото влияние беше възможно. При това „Голямата война“ въвлече в своята стихия широки народни маси. Пропагандата можеше да помогне за мобилизиране на масовото съзнание в търсената от управниците насока[2].

Логично беше, но не стана така.

В навечерието на Сараево в цяла Европа беше изключително популярна книгата на британския икономист-пацифист Н. Ейнджъл „Голямата илюзия“. Той боравеше свободно с голям брой факти от развитието на икономиката на големите държави, за да „докаже“, че ако избухне война между тях, тя ще бъде краткотрайна. Икономиката просто нямало да може да издържи на напрежението на военните действия и изискванията на фронта. Затова мир щял да бъде сключен бързо. Редът на военните щял да отмине. На масата за преговори щели да седнат дипломатите.

В угода на предпоставената си теза Ейнджъл „забравяше“ примерите на Гражданската война в Съединените щати, на Руско-японската война, които бяха показали, че кървавият конфликт може да продължи достатъчно дълго. Независимо от многобройните грешки, които скоро станаха очевидни, логическият анализ, направен от англичанина, бе убедил управниците в Сърбия, България и Гърция, че няма смисъл да се харчат излишно пари за пропаганда, защото така или иначе, докато тя се организира, войната ще свърши.

---

1 Уводна статия „Сръбски агитационни средства“. — Воля, 5, № 709, 23.06.1915.

2 Lasswell, H. Propaganda Technique in World War I, с. 10.

* * *

Сръбското правителство се раздвижи първо. Първо на полуострова то прие подробна и детайлизирана програма за външнополитическа пропаганда и първо се загрижи за редовно финансиране.

След битката при Цер през 1914 г., когато първоначалното австрийско нападение бе отблъснато, Пашич се замисли за подготовка на аргументите, към които щеше да прибегне делегацията на бъдещата мирна конференция. Формулирани бяха основните тези, към които трябваше да се придържат пропагандистите. Съгласно инструкциите, дадени от Министерството на външните работи, пропагандата трябваше да се стреми да представи сърбите като европейски народ,

> *„една мъжествена, талантлива нация, с жив темперамент и със силни наклонности към култура“*[1].

Определена беше последователността в етапите на пропагандата. В своего рода пропагандна комисия бяха назначени двадесет и осем души — предимно професори от Белградския университет. Повечето от тях заминаха за Лондон, Париж, Петроград, Рим, Женева и Съединените щати, но някои останаха и в страната, за да подготвят пропагандни материали[2].

Пръв замина за Лондон Й. Цвиич. Предложението да бъде изпратен в британската столица бе дадено от опитния дипломат Слободан Йованович, който предлагаше

> *„да се почне паралелно с гърците работа в Лондон срещу българските интриги“*[3].

---

1 Трговчевић, Љ. **Културни одбор у Паризу. — Србија 1918 године и стварање југословенске државе.** Историјски институт — Београд, Зборник радова, књ 7, 1988. Београд, 1989, с. 129; Екмечић, М. **Цит. съч.**, с. 314.

2 Екмечић, М. **Цит. съч.**, 308—309; Вујовић, Д. — Д. **Уједињење Црне горе и Србије.** Титоград, 1962, 353—354.

3 Трговчевић, Љ. **Политичка делатност Јована Цвијића у Лондону 1915 године.** — Историјски часопис, књ. 20, 1973. Београд, 1973, 386 — 387.

Цвиич веднага организира т. нар. „Комитет за работа сред общественоста". В него влязоха англичани с интереси към балканските проблеми от рода на археолога А. Ивънс, журналиста У. Стиид, историка Дж. Тревелян и Ситън-Уотсън. Самият Цвиич беше донейде доволен от резултатите от дейността си, тъй като

> *„макар да има още твърдоглави български приятели и стари мнения в дипломацията"*

обстановката се променяла. Сръбската изследователка Л. Трговчевич, която наскоро проучи този период от дейността на учения, като че не е склонна да споделя доволството му. Според нея резултатите от сръбската акция в Лондон не били големи. И „македонският", и „адриатическият" въпрос в края на 1914 и началото на 1915 г. били разрешавани във вреда на Сърбия или поне общественото мнение не споделяло сръбските тези. В случая явно ставаше въпрос за общото за всички балкански пропагандисти убеждение, че те именно са хората, преобърнали насоката на мислене в страната, в която бяха изпратени[1].

След като, повикан обратно от Пашич, Цвиич трябваше да си замине от Великобритания, в Лондон остана професорът по литература в Белградския университет П. Попович. От време на време той печаташе антибългарски статии в английския печат. Някои от тях бяха издадени и като отделни брошури, но все пак той далеч не беше толкова активен, колкото предшественика си[2].

На второ място сръбската пропаганда насочи вниманието си към Русия. Тя бе естественият покровител на Белград и от нея можеше да се очаква най-активна защита на максималната сръбска военновременна политическа програма. Сръбските пропагандисти никога не бяха занемарявали дейността си в Санкт Петербург, но от есента на 1914 г. я засилиха рязко. Като спекулираха с нежеланието на българското правителство да се обяви веднага в защита на „славянството" и да се намеси във войната на страната на Антантата, те подсилваха съществуващата вече неприязън на официална Русия към България[3].

---

1 Трговчевић, Л. **Јован Цвијић у Првом светском рату.** — Историјски часопис, кн. 22, 1975, Београд, 1975, с. 180, 185.

2 Вж. напр. Popović, P. **Litterature Yugoslave.** Conférence donnée au lycée de Rome, le 22 mars 1915. Rome, 1915; **Serbian Macedonia. An Historical Survey.** London, 1916; **Народни права,** XXVI, № 31, 21.02.1916; **Мир,** XXII, № 4784, 30.01.1916.

3 **ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2286,** с. 6, 9.08.1914.

В империята бяха изпратени редица университетски професори и общественици. Те трябваше да установят контакти с различни прославянски организации като „Петербургското дружество за помощ“ в Москва, „Славянското благотворително дружество“ в Киев, „Дружеството за обединяване на славяните“ в Одеса и т. н. и да използват възможностите им, за да разяснят целите на сръбската политика в конфликта.

Сръбските пропагандисти, сред които личаха имената на Д. Семиз, А. Мандич, Ф. Поточняк, установиха контакти с влиятелни политици, пишеха предимно антибългарски по дух статии в „Петроградский курьер“, „Биржевия ведомости“, „Новое звено“. Много активен в това отношение беше пълномощният министър Спалайкович, който беше установил контакти в „Новое время“ и още в началото на 1914 г. бе успял да прокара няколко статии, насочени срещу цар Фердинанд[1].

В Москва от началото на века сърбите разполагаха с някакво „сербское подворие“, което по мнението на българските дипломати ръководеше пропагандната антибългарска дейност[2]. Дали това отговаряше на истината не става ясно от документите.

Българският консул в Одеса, небезизвестният в по-сетнешната история на балканските народи Дим. Влáхов, констатираше, че след началото на войната голяма част от руския печат се намирала под влиянието на сърби, гърци, а от есента на 1914 г. и на румънци. Самият той се опасяваше да води активна пропаганда поради официалния характер на мисията си, а искаше в помощ да му бъдат изпратени опитни лица[3].

Пълномощният министър ген. Р. Димитриев, известен като краен русофил и назначен за пълномощен министър след края на Междусъюзническата война, като жест на примирение със Санкт Петербург проявяваше неособено характерна за дипломатите активност в тази област. Той бомбардираше МВРИ с предложения, настояваше за отпускане на суми за печатане на пробългарски брошури, срещаше се с

---

1 **ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 98,** с. 1, 18.01.1914; Mitrovic, J. **Dušan Semiz (1882—1955).** — Jugoslovenski istorijski časopis, № 1 — 2, 1979, p. 97. Българските дипломати внимателно следяха какво именно прави Семиз и обмисляха начини да контрират пропагандата му. Вж. **ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 14,** с. 17, 8.11.1914; Екмечић, М. **Цит. съч.,** с. 181; Поповић, Н. **Односи Србије и Русије у Првом светском рату.** Београд, 1977, с. 324.

2 **Пак там, ф. 176, оп. 3, а. е. 103,** с. 20, 3.06.1914.

3 **Пак там , ф. 176, оп. 3, а. е. 98,** 11—13, 26.08.1914.

редактори на руски вестници, но от усилията му нямаше особена полза[1]. Антибългарската линия в руската преса продължаваше.

Самият пълномощен министър в отговор на молба на Сим. Радев да му посочи имената на пробългарски настроени публицисти, бе принуден да възкликне:

> *„При сегашното настроение в руското общество и преса към нас и особено към нашето правителство, затруднявам се да ви препоръчам сериозни и с име лица."*[2]

Вярно е, че д-р В. Радославов опитваше да направи нещо и в Русия, но то не беше много. Един от правителствените депутати Н. Наумов, родом от град Щип, беше изпратен на обиколка из главните руски градове. Първоначално докладите му бяха оптимистични. Той твърдеше:

> *„...общественото мнение е на наша страна"*[3].

После оптимизмът секна. Пращаше отчаяни апели за подкрепа. Много по-сдържано отпреди смяташе, че трябвало да се работи, тъй като

> *„неприязнеността към нас тука е голяма... но и цената ни не е малка"*[4].

Изводът му беше, че много малко неща могат да се направят в Русия.

Българските архивни материали могат да наведат на извода, че България е била основната тема и основната грижа за сръбските пропагандисти в Русия. Всъщност, както показват изследванията на югославските историци, това съвсем не беше така. България беше бита карта. Радикалите на Пашич не очакваха, че в Санкт Петербург може да бъде повдигнат сериозен спор за бъдещето на Македония. Съвсем справедливо оценяваха като нулеви шансовете на българската пропаганда да повлияе съществено на общественото мнение. По-важни за

---

1 **ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 106,** 2–3, 1.05.1914.

2 **Пак там, ф. 327, оп. 1, а. е. 282,** с. 16, 25.04.1914.

3 **Пак там, ф. 176, оп. 3, а. е. 101,** с. 27, 24.11.1914.

4 **Пак там, ф. 313, оп. 1, а. е. 746,** 1–6, 22.12.1914.

Белград бяха излазът на Адриатика и перспективата за обединение на южните славяни под скиптъра на Карагеоргиевичите.

Тази насока на сръбската пропаганда личи ясно и от тематиката на издадените от сръбски емисари пропагандни памфлети. Още през есента на 1914 г. в Русия бе създаден смесен редакционен комитет за публикуване на книги и брошури за славянските народи. В него влизаха руски политици, сръбски и хърватски пропагандисти. Към тях от лятото на 1915 г. се присъединиха и опитните А. Белич и Ст. Станойевич. Комитетът взе решение да се издадат пет брошури, посветени на Адриатическия въпрос.

Освен тях трябваше да започне и цяла библиотека „Световната война и съвременните славянски стремежи". Ударението пак беше върху Адриатика и принадлежността на хърватите към южнославянското семейство. На България бе посветена една-единствена брошура[1].

В Италия сръбската пропаганда трябваше да се бори с неприязънта на италианското обществено мнение към перспективата на мястото на разпадащата се Австро-Унгария на браговете на Адриатика да излезе една жизнена и енергична Сърбия[2]. Още през есента на 1914 г. в Рим бяха изпратени Бранко Чачуга и Коста Стоянович. Те започнаха дейността си с подготовката на сборник със статии от италиански и сръбски автори, който трябваше да подчертае, че двете страни нямали съществени противоречия. Характерно за тежката атмосфера, в която бяха принудени да действат сръбските емисари, беше, че сборникът се появи едва през 1918 г.[3]

Един от успешните, макар и невинаги от най-послушните инструменти на сръбската пропаганда през Първата световна война беше т. нар. „Югославски комитет". Основан през есента на 1914 г. по пряката препоръка на Н. Пашич, за да се бори против италианските претенции в Адриатика, комитетът бе замислен като сръбска пропагандна институция, пряко финансирана от Белград. Той трябваше да покаже на обществеността, че славяните от Австро-Унгария се стремят към обединение със Сърбия. Твърде скоро обаче дейците му, които нямаха нищо против самото обединяване, но не искаха Словения, Хърватско и Далмация да се превърнат в безправни части на Велика Сърбия, започнаха да се противопоставят на идеите на Н. Пашич[4]. Зачестиха

---

1 Поповић, Н. **Цит. съч.**, 326–327, 340–342.

2 Алексић-Пејковић, Л. **Србија и југословенско питање у италијанској и француској штампи 1918 године.** — **Србија 1918**, 109–118.

3 Екмечић, М. **Цит. съч.**, 312–314.

4 Съществува обширна литература за Югославския комитет и неговата роля при създаването на Югославия, вж. Paulova, M. **Jugoslavenski odbor.** Zagreb, 1925; Šepić, Dr.

конфликтите между сръбския министър-председател и водачите на организацията — Фр. Супило, Ив. Мештрович и А. Трумбич. Въпреки това те развиха активна дейност и установиха полезни контакти с редица видни интелектуалци от съглашенските страни, които се отнасяха резервирано с Н. Пашич.

Още през пролетта на 1915 г. делегация на комитета успя да се срещне с британския министър на външните работи сър Ед. Грей, който ги изслуша внимателно, макар и предварително да бе приел срещата само при условие, че няма да го карат да взема становище по спорните въпроси[1].

В края на 1915 г. обстановката пред сръбската пропаганда се промени коренно. Нападната от три страни, армията, въпреки упоритата си съпротива, беше разгромена. Остатъците от нея бяха пребазирани на остров Корфу. Тук беше временното седалище и на правителството, и на пресбюрото[2]. От Корфу обаче беше твърде трудно да се направлява и координира пропагандата. Затова от началото на 1916 г. се появи втори пропаганден център. Той беше в Швейцария.

Швейцария беше един от центровете на сръбската военновременна емиграция в Европа. Към лятото на 1918 г. в нея живееха, според данни на български дипломати, повече от шестотин сърби. На 14 март 1916 г. в Женева беше създадено т. нар. Сръбско бюро за новини. Негов ръководител бе д-р Божидар Маркович, професор от Белградския университет, близък до Югославския комитет. Задачата на бюрото беше да следи всичко, което се пише за балканските проблеми в швейцарския и френския печат и бързо да откликва на нападките срещу Сърбия[3]. Заедно с изпратения от Корфу член на Централния комитет на Демократическата партия Милан Грол, Б. Маркович трябваше да координира и ръководи пропагандата в съглашенските страни.

Бюрото издаваше няколко бюлетина на сръбски, френски и английски език. На 7 май 1916 г. то започна да публикува седмичния вестник „La Serbie. Journal politique hebdomadaire". Редактиран бе от Лазар Маркович, който бе автор и на редица пропагандни брошури. Според

Supilo u emigraciji. Prvi deo studije o radu Frana Supilo u emigraciji (spranj 1914—lipanj 1915). — Jadranski Zbornik. Prilozi za poviest Istre, Rijeke i hrvatskog primorja. Godina 1, 1956. Сбито изложение на историята му вж. у Stokes, G. **The Role of the Yugoslav Commitee in the Formation of Yugoslavia.** — **The Creation of Yugoslavia 1914—1918.** Ed. by Djordjevic. Santa Barbara, 1980, 51—71.

1 **PRO:FO 371, Vol. 2258,** № 55031, 7.05.1915.

2 **Мир,** XXII, № 4838, 18.04.1916.

3 Митровић, М. **Организације југословенских студената у Швајцарској 1917 године.** — Историјски часопис, књ. XXVII, Београд, 1980, с. 220.

югославския историк Н. Урич вестникът се превърнал в основния орган на сръбската печатна пропаганда в чужбина.

Интересна бе насоката на материалите, публикувани във вестника. От общо 125 статии, достатъчно важни, за да бъдат препечатани в отделна брошура, 6 се занимаваха със Сараевския атентат и отговорността или по-скоро липсата на отговорност на Сърбия за него, 2 — с отношенията на Сърбия с Гърция, 3 — с Русия, 6 — с Румъния; 6 бяха насочени и против възгледите на Ситън-Уотсън, проповядвани в „The New Europe". Най-много обаче бяха посветени на взаимоотношенията на Сърбия с държавите, с които тя имаше териториални спорове — 15 на сръбско-италианските проблеми, 16 — за противоречията с Австро-Унгария и 26 — абсолютен рекорд — за тези с България[1].

По-късно под редакцията на М. Симонович в Женева започна да излиза и вестникът „La libre Serbie", който имаше тираж от 4 хил. екземпляра[2].

На френски и английски излизаше и един хектографиран бюлетин за новините от Сърбия и Солунския фронт. В моменти на по-голяма финансова обезпеченост, които обаче бяха доста редки, той придобиваше формата на нормален вестник[3].

Трети център на сръбската пропаганда стана Париж. Тук в основата на дейността стоеше пълномощният министър Веснич. През 1916 г. той предложи в Русия да бъдат изпратени на пропагандна обиколка дейци на Югославския комитет. Ръководител на групата трябваше да бъде Б. Восняк. Идеята не се осъществи. Предполагаемите членове на делегацията не бяха ревностни привърженици на предлагания от Пашич модел за държавно устройство на бъдещата държава и изглежда отказаха участие[4]. През есента на 1916 г. в Париж пристигна и Ст. Новакович. Той трябваше да издаде във френската столица книга за зверствата на българските и австрийските войски в окупирана Сърбия[5]. Пак тук от 1916 до 1918 г., макар и не съвсем регулярно, изли-

---

1 **La Serbie et l'Europe (1914—1918). Exposé de la politique serbe par les publicistes serbes.** Préface du Dr. L. Marcovitch. Genève, 1919.

2 **ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2293,** 1—2, 25.05.1916; **ф. 176, оп. 3, а. е. 639,** 155—160, 30.07.1918; **Libre Serbie, Journal national, politique et littéraire,** 20.04.1916 — 11.05.1916, 23.11.1918 — 31.12.1919, Genève.

3 Урић, Н. **Политичка штампа краљевине Србије током Првог свјетског рата.** — **Србија 1918** с. 79; **Bulletin du Bureau de Presse Serbe à Genève,** 1916; **Report of Serbian Press Bureau in Geneva.** № 1, 9.03.1918, Geneva.

4 **Un Livre noir. Diplomatie d'avant guerre et de guerre d'après les documents des archives russes (1910—1917).** T. 3, p.IV , № 797,10.11.1916.

5 **AMAE, Guerre, Vol. 1123,** p. 83, 27.09.1916.

заше месечният вестник „La Patrie Serbe“, редактиран от Драгомир Икопич, който обаче беше по-скоро с проюгославска, отколкото с просръбска ориентация[1].

В Съединените щати в края на 1917 г. пък беше изпратена специална пропагандна мисия. Тя беше ръководена от пълномощния министър Сима Лозанич, генерал М. Рашич, свещеника Никола Велимирович и полковник Михайло Ненадович. Според инструкциите на Пашич тя трябваше да убеждава американската общественост, че е необходимо да се разграничат справедливо италианските и сръбските претенции на адриатическото крайбрежие и че не уголемяването, а само орязването на България могат да доведат до траен и „непоклатим“ мир на Балканите. За да бъдат приятни на американците, трябваше да ги уверяват, че сърбите са единственият демократичен народ на полуострова. Мисията пътуваше из цялата страна. Особено внимание обръщаше на центровете на южнославянска емиграция. Тук се провеждаха митинги, възхваляваше се мощта на сръбското оръжие, чертаеха се светли перспективи пред бъдещата южнославянска държава, агитираше се сред емигрантите да се записват доброволци в американската армия[2].

Пропагандата в страната бе подпомагана и от Югославския национален съвет, основан през март 1915 г. в Чикаго на среща на повече от петстотин делегати на различни южнославянски емигрантски организации. Резолюцията при създаването на комитета призоваваше за

„обединението на всички славянски земи в Австро-Унгария с кралство Сърбия в една държавна единица“[3].

Негов ръководител беше хърватският емигрант Н. Гршкович. Съветът поддържаше тесни контакти с Югославския комитет. Макар в резолюцията да не се посочваше точно какво би трябвало да бъде устройството на бъдещата държава, все пак преобладаващото мнение клонеше към някаква форма на федерация на равноправни народности[4].

---

1 Урић, Н. **Цит. съч.**, с. 80.

2 Павловић, В. **Штампа САД о Србији.** — **Србија 1918 године.** 171—174.

3 Mamatey, V. **The United States and East Central Europe, 1914—1918. A Study in Wilsonian Diplomacy and Propaganda.** London, 1972, p. 117.

4 **Пак там**, с. 117; Krizman, B. **„Srpska ratna misija“ u SAD (decembar 1917 — februar 1918).** — Jugoslovenski istorijski časopis, 1968, № 1—2, 54—55.

Най-важното дело на сръбската външнополитическа пропаганда в годините на войната беше създаването на специален постоянен пропаганден комитет в Париж. Идеята бе на министъра на просветата и църковните дела Милош Трифунович, който в писмо от 20 февруари 1918 г. се оплакваше, че

> *„Западът ни познава главно като физически жилава, военнолюбива и храбра раса, но груба, слабо културна и аз се опасявам, дори донякъде примитивна“.*

За да се стигне до коренен прелом във възприемането на сърбите, той предложи специална организация, наречена „Лига на сръбските университетски преподаватели“, да започне енергична културна пропаганда.

Идеята съвсем не беше нова. Още в края на ноември 1917 г. Ст. Станойевич и Коста Кумануди бяха предложили във Франция да се основе сръбски институт, който да се занимава с научна, националнопропагандна дейност и със събиране на етнографски, икономически, политически материали за бъдещата конференция за мир. Двамата професори настояваха да започне и издаването на серия брошури на френски език под общия наслов „Les Quesstion balkaniques“.

Още тогава Пашич бе одобрил идеята по принцип, но финансови съображения го накараха да отложи изпълнението ѝ. На 20 февруари 1918 г. министърът на просветата определи състава на комитета. В него влизаха 16 интелектуалци — Й. Цвиич, Михайло Петрович, Ст. Станойевич, Бранислав Петрониевич, Ал. Белич, Йован Радонич, Живоин Джорджевич, К. Кумануди, Милета Новакович, Бранислав Нушич, Ристо Одавич, Гргур Якшич, Васалие Йованович, Миодраг Ибровац, Светислав Петрович и Александър Арнаутович. Въпреки несъгласието му, за председател беше назначен Цвиич. По-късно в състава влезе и Драгутин Дерокс, който имаше специалното задължение да подготвя географските карти. Печатната дейност на лигата беше разностранна и енергична. В т. нар. библиотека „Les Questions contemporaines“ до 1921 г. бяха издадени общо 24 заглавия, а в „Questions balkaniques“ до края на 1919 г. — 5. Първата публикация беше брошура на Й. Цвиич[1]. От март 1919 г. лигата започна да издава под редакцията на Ал. Арнаудович списанието „Revue Yougoslave“,

[1] Cvijic, J. **Questions balkaniques.** Vol. 1. **Une publication anglaise sur les problèmes balkaniques. Les assertions d'un écrivain bulgare.** Pariss, 1918.

което продължи да излиза до декември 1920 г. Общо по света бяха разпратени около 10 хил. екземпляра от изданията на професорската лига[1].

Л. Трговчевич смята, че комитетът бил хубава идея, но бил замислен твърде късно и успял да стори твърде малко. Даже и през август 1918 г. той още не разполагал с преводачи, които да подават новини на френските информационни издания, а това била една от основните му задачи. А и сръбското правителство след освобождението на Сърбия бързо свикало обратно университетските професори и към лятото на 1919 г. в Париж бил останал само един от първоначалните членове на организацията.

Организирането на сръбска външнополитическа пропаганда беше спъвано сериозно от острите разногласия между привържениците на идеята за Велика Сърбия и на тезата за федеративна Югославия, които тлееха още от основаването на Югославския комитет. Към началото на 1916 г. те избухнаха открито. В Женева сръбското пресбюро беше по-скоро на позициите на Югославския комитет, докато редакцията на в. „La Serbie" твърдо стоеше зад възгледите на Пашич[2]. Грол и Б. Маркович опитваха да постигнат някаква форма на разбирателство с България. Подобна политика провеждаха в Америка членът на Югославския комитет М. Маринович и д-р Л. Леонтич, член на „Югославското народно вече" във Вашингтон[3].

През лятото на 1916 г., сепнати от авторитарното поведение на Пашич, редица английски интелектуалци, привърженици на югославската идея, на първо място Ситън-Уотсън, се обявиха в британския печат против характера на бъдещата Велика Сърбия, която щеше да обезличи хърватите и словенците. Сръбският министър-председател беше разтревожен. В плановете му не влизаше полемика в съюзническия печат със съюзници. Той опита да тушира критиките, като обеща по-голяма толерантност и по-внушително участие в бъдещата югославска държава за дейците на Югославския комитет, но подозренията си останаха[4].

---

1 Подробно за дейността на комитета вж. Трговчевић, Л. **Културни одбор у Паризу.** — **Србија 1918 године,** 130—137.

2 **Yougoslavie. Organ de la Démocratie indépendante yougoslave.** Genève, 1917—1918. Списанието излизаше два пъти месечно под редакцията на Никола Смодлака и Драгутин Густинчич. Първите два броя бяха на сръбски език, а останалите — на френски.

3 Ђорђевић, М. **Србија и Југославени за време рата, 1914—1918.** Београд, 1922, 42—43.

4 **Grada o stvaranju jugoslavenske drzave (1.01. — 20.12.1918).** T. 1—2. Priredili Dr. Dr.

През есента на 1918 г. противоречията доведоха до открит разрив. Х. Хинкович се оттегли от Югославския комитет и започна прорепубликанска пропагандна кампания сред югославската емиграция в Съединените щати. Част от словенските емигранти основаха свой „Словенски републикански съюз" и започнаха своя пропаганда през Държавния департамент. Проф. Б. Восняк пишеше и изпращаше до различни политици и общественици меморандуми по словенския въпрос, толкова „учени" и толкова дълги, че както посочваше американският изследовател В. Маматей, „никой" не ги четеше"[1]. Победата на сръбската армия във войната обаче наклони везните в полза на позицията на Пашич. По време на Парижката мирна конференция той на практика не се съобразяваше със становищата на дейците на Югославския комитет.

* * *

В първите месеци на войната политиците в София изчакваха. Нито дипломатическата, нито военната обстановка беше ясна. Справедливо разчитаха на примамливи предложения и от двете воюващи коалиции. Но докато правителството се готвеше да запази присъствие на духа, обществеността се развълнува. Мнозина смятаха, че една от причините за краха в Междусъюзническата война е било и безразличието на Европа към справедливите искания на България. И тъй като тези искания бяха „дотолкова" справедливи, че никой трезвомислещ не би се усъмнил в тях, то виновни за заблудата оставаше да бъдат единствено злонамерените козни на балканските съседи.

В доклад пред Славянския комитет С. Бобчев се оплакваше:

> *„И нашето правителство, нашето общество, нашата интелигенция, не изпълниха систематически и достатъчно дълга си... Гърци и сърби бяха мобилизирали и в това отношение. Веднъж изпуснали настроението против нас, мъчно беше да се поправя.*

Jankovič, Dr. B. Krizman. Beograd, 1964. T. 1, № 208, 211, 221, 224, 227, 235, 22.07.1918 — 3.09.1918.

1 Mamatey, V. **Цит. съч.**, 312—313. Френското разузнаване, което следеше пропагандните усилия на съюзниците си в САЩ, отчиташе, че пропагандата на Сърбия била слаба, разкъсвана от противоречията между дейци на Югославския комитет и сръбската дипломация. Вж. **Les Archives de Service Historique de l'Etat Majeur. Paris. Vincennes (ASHEMA), 13N120,** D. Slaves d'Autriche et d'Allemagne, 22.10.1918.

Ние не направихме нужното да спечелиме приятели в печата... Ръзсърдихме много свят, когато нашите съюзници го спечелиха за себе си. Те имаха и имат за това пълна и всестранна организация, ние нямахме нищо и сега немаме.“[1]

Оплакванията бяха верни. Това, което Бобчев удобно забравяше, беше, че в битността си на пълномощен министър в Санкт Петербург той не бе направил почти нищо, за да се противопостави на сръбската и гръцката пропаганда, а се бе сепнал едва когато бе станало твърде късно.

На свое заседание дружеството на българските публицисти и писатели предложи да бъдат обединени усилията на културните среди, за да се разяснели в Европа исканията на България и да се спечелели симпатиите на културните държави. И тъй като дружеството беше ръководено от славянофили, основно внимание то обръщаше на работата в Русия[2].

Макар и решено да не избързва, Министерството на външните работи, ръководено от д-р В. Радославов, реши поне да проучи донейде обстановката. В Германия бе изпратен проф. А. Иширков. Той трябваше да прецени на място какви бяха шансовете на българската пропаганда и доколко Берлин, който бе помогнал на Гърция да спечели Кавала след Междусъюзническата война, би се оказал сега склонен да плати благосклонността на България с ревизия на Букурещкия договор. Изводите на Иширков не бяха особено окуражаващи, но затова пък трезви и реалистични. Той смяташе, че пропаганда, водена от българи, поначало е обречена на неуспех и че трябвало да се привличат чужденци и то добре известни чужденци[3].

Съдбата на становището на Иширков бе обичайната за подобни експертни становища. Те засядаха дълбоко в папките, за да могат да бъдат измъквани в удобен момент с тържествуващия вопъл: „Аз нали ви казах!“ Всъщност пропагандата, доколкото я имаше през следващите три години, бе в ръцете на българи, често със съмнителни професионални качества.

---

1 **Българска сбирка**, г. XX, № 2, 12.01.1914.

2 **Препорец, XVII, № 246,** 31.10.1914.

3 **ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 462,** 1–17, 18.10.1914.

Пръв от тях беше журналистът Матей Геров. Той бе командирован от В. Радославов във Франция още през лятото на 1914 г. Близо две години почти сам стоеше в центъра на анемичната българска пропагандна акция в страната[1].

По сведения на френската полиция още в самото начало Геров успял да установи контакт с редактора на в. „La Presse", който бил обещал да работи за българската кауза[2]. Дали това бе вярно не е ясно. По-скоро ставаше въпрос за хипертрофирана подозрителност. Тонът на съобщенията за Балканите по страниците на вестника си остана все така враждебен към България. Пълномощният министър Д. Станчов възприе с облекчение идването на Геров, който щеше да го отмени в разни досадни задължения, неприсъщи, според него, за един префинен дипломат от кариерата. Уреди му контакти с влиятелни политици от рода на Аристид Бриан и Теофил Делкасе. Журналистът на свой ред помогна за издаването на пропагандна книга на Ат. Иширков за западните предели на българските земи и изнесе придружени с диапозитиви една-две беседи за българските искания[3]. Като отчет звучеше достатъчно представително, за да оправдае командировъчните. Като реално постижение беше незначително.

Не ще и дума, че подобни изолирани действия нямаха шанс за успех. Необходима бе координация. И при пасивността на официалните институции опити в това отношение бяха направени от някои организации. Славянското дружество например създаде т. нар. Книжовен комитет начело с А. Шопов. Комитетът трябваше да следи писаното за България в славянския печат и при нужда да отговаря на нападките. По-късно амбициите нараснаха. Взето бе решение за издаване на френски език на редица брошури, изясняващи позициите на София. От големите планове обаче не излезе почти нищо. Поради липса на средства не можаха да се преведат дори на руски, та камо ли на френски, част от Карнегиевата анкета и писмата на ирландския филантроп и

---

1 М. Геров отдавна се месеше активно в националноосвободителното движение в Македония. Според историка Св. Елдъров той бил опортюнист, близък по разбирания до Б. Сарафов, вж. Елдъров, Св. **Сръбската въоръжена пропаганда и българското националноосвободително движение в Македония след Илинденско-Преображенското въстание (1903—1904).** – Военноистор. сб., 1984, № 3, 82—83.

2 **AMAE, Guerre, vol 237,** 27—40, 18.11.1914 — 9.01.1915.

3 **ЦДИА, ф. 176, оп. 2, а. е. 1418,** с. 103, 27.11.1914; **ф. 313, оп. 1, а. е. 2496,** 1—2, 10.04.1917.

българофил Пиърс О'Махони, който правеше опити да защити българската позиция пред британското обществено мнение[1].

А по това време в България вече бе създадена организационна структура, която между другото трябваше да поеме пропагандата. Това беше Дирекцията на печата. Нейният ръководител Й. Хербст бе интелигентен, високо образован, с определени делови данни. И въпреки това не успя да стори много. В началото на войната той опитваше да поеме в свои ръце контрола върху външнополитическата пропаганда. На емисари в чужбина нареждаше точно какво да правят, какви статии да пишат, в какъв дух да провеждат пропагандата си. Даваше идеи за пропагандни акции на Славянското благотворително дружество, на различни емигрантски организации[2].

Невинаги обаче усилията му срещаха успех. Недоверието към него в русофилските кръгове беше твърде силно. Но и в либералските среди много хора се бъркаха в провеждането на политиката му. Когато четем кореспонденцията му, оставаме с впечатлението, че Радославов е предпочитал да държи в свои ръце края на нишките в пропагандата.

Бездействието не можеше да продължи прекалено дълго. В началото на 1915 г. по инициатива на МВРИ в София се събра комисия, която трябваше да реши как да се активизира пропагандната дейност. Изводите ѝ не бяха особено утешителни. Според тях

> *„засега единственият инструмент за обработване чуждото обществено мнение е нашата БТА".*

Предлагаше се да се вземат мерки за по-широко разпространение на бюлетина на БТА, да се издават брошури по националните въпроси. Най-важната препоръка обаче беше

> *„да се нареди една мрежа от изпитани, достойни, добросъвестни, прилежни и стоящи винаги нащрек представители на Дирекцията на печата в странство".*

---

1 **НАБАН, ф. 41к, а. е. 211,** 1—2, 20.07.1915; **а. е. 212,** с. 1; **Българска сбирка,** 1915, № 3; **Препорец,** XVII, № 126, 2.07.1915; **Нов век,** XIV, № 1875, 2.07.1915.

2 **ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 5,** с. 4, 28.01.1915; **НАБАН, ф. 41к, оп. 1, а. е. 214,** с. 1, 4.09.1915; Илчев, Ив. **Йосиф Хербст в Дирекцията на печата.** — Български журналист, 1983, № 1, 53—54.

И тъй като за всичко бяха нужни пари, от Министерския съвет се искаха допълнителни 250 хил. лв. годишно. Дали парите бяха получени, не става ясно[1]. Осъзнаването на необходимостта от задграничен център за информационна и разяснителна дейност бе важна стъпка към оптимизирането на пропагандата. Спорадичната активност обаче бързо заглъхна наново в очакване на неминуемия избор, който страната трябваше да направи в конфликта.

* * *

„Ние и до днес си оставаме все така хладнокръвни..., когато е въпрос да защитим своите права чрез едни или други публикации. Или ако се решим, от много подканяне или когато ни предизвикат да предприемем нещо в тая насока, ще го направим съвсем не във форма и начин, при който то би могло да принесе полза. Ще си кажем само онова, което знаем, без да се грижим ще може ли то да достигне дотам, дето трябва и когато достигне дотам, дето трябва, ще се удостои ли то с някакво внимание."[2]

Централните сили спечелиха наддаването за българската подкрепа. През октомври 1915 г. българските войски навлязоха в сръбските земи. Три месеца по-късно цяла Вардарска Македония беше присъединена към България. Опитът от Балканските войни обаче показваше, че присъединяването беше едно, а юридическото му оформяне в международен договор — съвсем друго. Границите на Балканите щяха да се чертаят, както и при предишните войни, не на полуострова, а в Европа. Пропагандата можеше да се окаже полезна при подготовката на бъдещия договор. Въпросът бе, че България беше изолирана. Фронтовите линии, пресекли целия континент, не й позволяваха дори да мисли за някаква дейност в Русия, Франция или Великобритания. Оставаха неутралните страни.

В началото на 1916 г. в съзнанието на някои от дейците в областта на пропагандата започна да се прокрадва наново мисълта за наложителната необходимост от координационен център с относителна са-

---

1 **ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2493,** 28–31, 20.05.1915.

2 **Мир,** XXIV, № 5330, 17.01.1918.

мостоятелност, по-голяма гъвкавост и повече възможности да реагира бързо на промените в обстановката. Логичният избор за такъв център беше Швейцария. С нея търгуваха усилено и двете воюващи коалиции. Женева, Берн и Цюрих се бяха превърнали във военновременни столици на шпионския занаят. В различни градове на страната вече се бяха настанили пропагандни мисии на съседите.

Предложението бе формулирано от Александър Кипров, член на Прогресивно-либералната партия и бивш депутат в Народното събрание. Той работеше в Швейцария и имаше възможност да наблюдава отблизо действията на сръбската и гръцката пропаганда[1].

Предложенията на Кипров бяха подкрепени от разгърната програма, развита от пълномощния министър в Берн Сим. Радев. Той настояваше да се подберат неколцина млади журналисти, които първо да изпращат кореспонденции с информации в швейцарската преса. Следващият етап беше да прокарват и внушават българските схващания по балканските въпроси. Предложенията на Радев обаче изискваха време, а развитието на събитията по бойните полета не даваше гаранции, че България ще разполага с него.

Докладът на българския пълномощен министър съвпадна с командировка на Й. Хербст в Берлин. Задачата му бе да се запознае с принципите на организация на германската пропаганда. След завръщането си директорът на печата заяви:

> *„Ще бъде една от амбициите ми да наложа някои нововъведения в организацията на пресата у нас, които, създадени в Германия, дадоха големи и несъмнени ползи и заставиха противниците им да ги възприемат още на другия ден след първите им ефекти."*

Проблемът беше, че Хербст се учеше от опита на най-слабата тогава пропаганда в Европа. Все пак посещението му го наведе на мисълта наред със съществуващата Дирекция на печата да се създаде и една, наречена от него „полуофициална секция". Тя трябваше да не е обвързана явно с правителството и да поведе от свое име енергична кампания в неутралните страни и по-специално в Швейцария[2].

---

1 **ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2152,** 1–15, 20.03.1916.

2 ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 445, 6–9, 19.12.1916; с. 10, 19.12.1916.

Идеята на Хербст достигна Берн. Симеон Радев не можеше да не откликне. Та той бе пледирал за същото месеци наред. Привнесе и свои идеи в предложението на директора на печата. Настояваше да се издаде една брошура с възхвала на царя, една брошура за грешките, които Съглашението било допуснало в преговорите си в София и отделни памфлети, разглеждащи историята, настоящето и бъдещето на Македония, Тракия и Добруджа.

За съжаление в идеите му нямаше нищо ново — дори приложени на дело, едва ли можеше да донесат някакъв ефект. В момент, когато Фердинанд беше „детето за бой" на западната пропаганда, най-малкото беше неуместно да се смята, че възхваляването му би имало успех. Едва ли щеше да е по-друг резултатът и от предлаганата брошура с анализ на действията на съглашенската дипломация. Като правило човек не обича да му посочват собствените грешки в очите и едва ли дипломатите на Антантата бяха замесени от по-различно от обичайното тесто.

Важното бе, че и Радев подкрепи идеята за „полуофициална секция". Според него логичното ѝ място беше швейцарската столица — Берн. Тук трябваше да се публикува редовно бюлетин на немски и френски език, да се следят западните издания и да започне издателска дейност. Всъщност ставаше въпрос за създаване на нов пропагандан център, относително отделен от Министерството на външните работи и разположен по-близо до нерва на събитията. Писмото на Сим. Радев беше последният му принос в организацията на външнополитическата пропаганда. Седмица по-късно той подаде оставка като пълномощен министър[1].

Трябваха близо четири месеца, за да се влее кръв в тези идеи, дошли от различни места. В началото на лятото на 1917 г. българският консул в Будапеща Т. Недков получи телеграма от В. Радославов, че е назначен за пълномощен министър в Швейцария с 10 500 лв. заплата[2]. Макар задълженията му да не бяха конкретно определени, подразбираше се, че в Швейцария той трябваше да ръководи българската пропаганда, насочена към неутралните страни и държавите от Съглашението. Около Недков трябваше да бъде оформена група от пропагандисти, наричана официално „културна мисия".

Трудно може да се каже, че нещата се задвижваха със светкавична бързина. Формално мисията започна да работи през август 1917 г., но

---

1 **Дипломатически документи по намесата на България в Европейската война.Т. 2. С.,** 1921. № 1094, 13.03.1917; **ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2293,** с. 4, 19.03.1917.

2 **ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 639,** с. 79, 5. 07.1917.

стореното до края на годината бе твърде малко[1]. Единственото повпечатляващо, което бе направено, бе разработването на по-разгърната програма за бъдещата дейност. Според нея излизаше, че външнополитическата пропаганда щеше да се ръководи от два центъра — вътрешен при МВРИ и външен в Берн. Задача на външния център беше, следвайки точно указанията на София и използвайки помощта на всички културни институции в България, да „осветли" световното обществено мнение при скорошното сключване на мира

> *„върху легитимните права на българския народ и мировото значение на неговата борба за националното му обединение".*

За да постигне тази цел, мисията трябваше да използва различни средства: научни публикации по спорните въпроси; да установи лични контакти с политици и учени в Европа; да следи пробългарските журналистически материали в страните от Антантата и да ги използва възможно най-широко; да издава редовен бюлетин, който да се разпраща на всички заинтересовани лица[2].

Създаването ѝ бе едно от последните дела на Й. Хербст. След конфликт с д-р В. Радославов на 17 януари 1918 г. той бе уволнен. Неговото място зае проф. Н. Милев, който въпреки значителния си опит на учен не успя да остави в пропагандата дори и тази слаба диря, която бе оставил Хербст[3].

В състава на мисията постепенно влязоха библиографът Н. Михов, икономистът Ат. Яранов, преводачът К. Стефанов. Недков не остана чужд на всеобщия недостатък в пропагандната дейност — да взема желаното за действително. Още в края на 1917 г. той се хвалеше в докладите пред София, че в настроенията на Френска Швейцария към България вече

---

1 Докато се подготвяше мисията през лятото на 1917 г., художниците Ив. Мърквичка, Б. Михайлов и А. Митов и историците Л. Милетич, Й. Иванов, Б. Филов създадоха комитет „Българско изкуство". Той трябваше да представи пред света образци на изкуството от Македония и Добруджа. Въпреки че Радославов отпусна 50 хил. лв., единственият резултат беше издаването на книгата на Б. Филов „Старобългарското изкуство". Вж. **Архив на СУ „Св. Климент Охридски"**, дело на професор Б. Филов.

2 **ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 639,** 108—109, без дата. Кратко изложение на Дим. Мишев за дейността на мисията вж. **Доклад на парламентарната изпитателна комисия за анкетиране управлението на бившия кабинет Ал. Малинов-Костурков и приложение.** С., 1923. Ч. 4, 173—176.

3 **ЦДИА, ф. 319, оп. 1, а. е. 5,** с. 167, 17.01.1918.

личали значителни промени. Мисията успяла да проникне на страниците на в. „L'Impartial Vaudois", където били публикувани пробългарски материали. Какво щеше да бъде значението на публикациите в местен вестник от този род въобще не се и запита[1]. Доста по-реалистична беше оценката на френското разузнаване. Според френския резидент, наблюдаващ мисията, споменатият вестник бил

> *„твърде влиятелен във Во, слабо влиятелен в Швейцария и на практика неизвестен във Франция"*[2].

Недков начена подготовката за създаване на българо-швейцарско културно дружество. Опитваше да пробие на страниците на вестници и списания от рода на „Der Schweizer Exporteur" и „Das Kulturleben von Heute" — все издания в Немска Швейцария, обвързани с каузата на Централните сили. Няма данни, но вероятно това бяха издания, обвързани и с германската пропаганда[3].

През пролетта на 1918 г. Недков започна да издава и свой бюлетин със сведения за икономиката, политиката и историята на България. Бюлетинът не бе редовен, а и от документите, с които разполагаме, не може да се разбере на кого беше изпращан[4].

Не беше нужно да си Валтасар, за да разбереш какво означава падането на В. Радославов от власт през пролетта на 1918 г. и назначаването на ново коалиционно правителство начело с Александър Малинов. След като видяха, че обстановката на фронтовете излиза от контрола на командването, в София решиха да положат надеждите си за бъдещ справедлив мир на пропагандата. В случая тя изпълняваше ролята на пословичната сламка, за която се хващаше удавникът. При изолацията на България в международен план нямаше и друг изход[5].

Новата администрация разработи нов план за реорганизация на Дирекцията на печата. Според него тя трябваше вече не само да отбива

---

1 **ЦДИА, ф. 317, оп. 1, а. е. 9,** 31—34, 24.11.1917.

2 **AN, F7, 12942, №3362,** 1—4, 23.07.1918.

3 **ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 1219,** 2—9, 12—19.04.1918. Немалко списания охотно предлагаха сами сътрудничеството си срещу съответно възнаграждение, вж. **пак там, х. 317, оп. 1, а. е. 9,** с. 73, 19.04.1918, 77—78, 12.04.1918.

4 **Пак там, 176, оп. 3, а. е. 639,** с. 59—60, 19.04.1918.

5 Iklé, F. **How Nations Negotiate.** Cambridge, 1964, p. 2.

атаките на враговете, но и да подбере материали за бъдещата мирна конференция. Или, както се казваше в плана,

> *„аргументите за наша защита да бъдат групирани и подбрани като пушките на армията ни в мирно време“*[1].

Т. Недков беше извикан в София да даде отчет за дейността на мисията. Според него стореното било немалко. Били издадени 25 пропагандни брошури. В местната преса били прокарани 192 статии. Уредени били 27 сказки. Редовно излизал в 2000 екземпляра бюлетинът на мисията „Correspondance Balkanique“, редактиран от известния покъсно литературен критик и историк Иван Радославов. Установени били контакти с редица периодични издания[2].

Липсата на самокритичност у ръководителя на мисията беше уравновесена от хиперкритичността на свиканите на специална среща български политици и бюрократи. Той трябваше да изслуша много упреци за пилеене на усилия за малозначещи издания или за инициативи, от които не е имало практическа полза. Участниците в обсъждането бяха все хора с опит в пропагандата — Я. Сакъзов, С. Радев, К. Попов, Гр. Василев. Любопитен нюанс беше присъствието на полк. Ганчев — адютанта на Фердинанд.

Статистикът К. Попов, който сам беше прекарал известно време в Швейцария, беше склонен въобще да отрече полезността на мисията. Според него тя

> *„действувала само чрез археологични, етнографски и абстрактни аргументи без да използва ни едно от оръжията на актуалните и дневни въпроси“.*

Бюлетинът за него беше

> *„един съвършено безполезен лист“.*

Въпреки унищожителната критика препоръките, с които завърши обсъждането, не правеха някаква съществена крачка напред. В обстановка, когато военното поражение на България изглеждаше неминуе-

---

1 **ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 1317,** 38—48, 7.07.1918.

2 **Пак там, ф. 176, оп. 3, а. е. 639,** 100—107, 17.07.1918; Радославов, Ив. **Спомени. Дневници. Писма.** С., 1983, с. 358.

мо, беше логично да се очаква известно минимизиране на териториално-политическите цели на България, да се посочи, че страната е готова да започне процес на пълна политическа преориентация, като така се положат основите за намиране на взаимно приемлив компромис между воюващите страни. Нищо от това не стана. Недков бе оставен ръководител на мисията. Нова идея за пропаганда на практика не бе издигната[1].

* * *

В навечерието на Първата световна война се активизира и опозиционната на крал Никола черногорска пропаганда, внимателно поощрявана от Белград. В Русия пристигнаха привърженицитe на обединението на Черна гора със Сърбия Т. Богович и А. Маркович. Подпомогнати от пълномощния министър Спалайкович, те прокараха някои статии в този дух в пресата и установиха контакти с известни руски общественици[2]. Интересите на краля пък в средите на висшата аристокрация в Санкт Петербург бяха изразявани от женените за руски велики князе негови дъщери, които минаваха за доста влиятелни, особено в непосредственото обкръжение на император Николай II[3].

Когато войната започна, на черногорците не им бе до пропаганда. На 7 февруари 1916 г., притисната от австро-унгарски войски, Черна гора беше принудена да капитулира. Крал Никола напусна страната. Правителството в изгнание се настани във Франция. Капитулацията бе повод за Сърбия да начене енергична кампания срещу Негошите в името на създаване на Югославия под скиптъра на Карагеоргевичите.

В пропагандата си Пашич се опираше на тези от черногорците, които искрено се стремяха към създаване на единна държава. Беше създаден т. нар. Черногорски комитет за национално обединение. Той бе финансиран изцяло от сръбското правителство. Начело на комитета застана бившият министър в Цетине А. Раденич. Комитетът издаваше свой бюлетин на френски език, публикуваше редица брошури както в Швейцария, така и в Съединените щати[4].

---

1 Kecskemeti, P. **Strategic Surrender. The Politics of Victory and Defeat.** Stanford, 1959, p. 23; **ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 1317,** 10—19, 25, 29, 30.08.1918; 30—31, 25.08.1918.

2 Вујовић, Д.- Д. **Цит. съч.,** с. 70; Шкеровић, Н. **Црна гора за вријеме Првог свјетског рата. Односи са Србијом — Капитулација.** Титоград, 1963, с. 8.

3 Соловьев, Ю. **Вспоминания дипломата.** Москва, 1952, 104—163.

4 Распоповић, Р. **Став Црногорског одбора за народно уједињење према југословенском**

Особено внимание черногорската съединистка пропаганда обръщаше на многобройната емиграция в Съединените щати, която, заразена от републиканския „бацил", се отнасяше резервирано към стария патриархален владетел. В създаването на местни организации и в разпространяването на издигнатите тези пропагандистите, групирани около Раденич, следваха безпрекословно наставленията, давани им от Пашич[1].

Крал Никола и приближените до него кръгове нямаха особени практически шансове да се противопоставят на сръбския натиск. Сърбия беше страната, към която Великобритания и Франция бяха поели морални ангажименти. Сърбия не беше подписвала капитулация. Остатъците от сръбската армия продължаваха да се сражават упорито на Солунския фронт. Дори и след ноември 1918 г., когато територията на Черна гора беше освободена, привържениците на Негошите, изправени пред щиковете на сръбските войници, нямаха никаква възможност за свободно волеизявление.

И все пак, доколкото му позволяваха възможностите, черногорският крал опитваше да се бори против сръбската атака. В Лондон беше изпратен бившият министър Петър Пламенац, който трябваше да води пропаганда в полза на Никола. Идеята за обединение обаче дотолкова си беше пробила вече път, че Пламенац трябваше да прокарва по-скоро тезата, че още не му било дошло времето[2].

Вероятно на него се дължеше излизането на няколко брошури, изтъкващи значителната роля, която бе изиграла Черна гора във войната на Балканите и призоваващи на бъдещата мирна конференция да се прояви справедливост към малката държавица[3].

* * *

След Балканската война и Османската империя се сепна. Конфликтът бе показал, че в моменти на остра политическа криза на Балканите

уједињењу. — **Србија 1918 године**, с. 216; **La Conspiration contre Monténégro**. Paris, 1918. Вж. и **La Bulletin Monténégrin**. Publié par le Comité monténégrin pour l'union nationale. Genève, 1917—1918; Oraovatz, T. **Lettre à Sa Majesté le roi Nicolas I^cr^**. New York, 1917; Montenegrinus. **L'Union du Monténégro avec la Serbie**. Genève, 1917.

1 **Comité Monténégrin pour l'union nationale**. Genève, 1917; **La Bulletin Monténégrin. Publiè par le Comité monténégrin pour l'union nationale**. Genève, 1, № 5, 15.12.1917.

2 Вујовић, Д.-Д. **Цит. съч.**, 164—165, 176—177.

3 Boggiano, E. **A Vindication of Montenegro**. Birmingham, s. a. (1917), 6—11, 22—23.

европейското обществено мнение все още се ориентира по вековечното противопоставяне мюсюлмани — християни. Единствено Франция бе показала определена традиционна благосклонност към съдбата на империята. Затова още през есента на 1913 г. Цариград поде мощна пропагандна кампания в Париж. Без отслабване тя продължи и в началото на Първата световна война. Кампанията имаше както политически, така и икономически цели. С помощта на щедро пръскани средства Високата порта си осигури несекващото благоволение на една немалка част от френската преса — благоволение, което трябваше да се трансформира в изгодни и за двете страни капиталовложения[1].

Наличният изворов материал и достъпната литература не дават ясен отговор за организацията на пропагандата през Първата световна война. Изглежда тя се вършеше без висока степен на координация, дело бе на различни организации и институции. Някои документи ни позволяват да предположим, че с пропагандата в Европа беше натоварен директорът на военния печат и военната цензура подполк. Сефи бей, началник на информационното отделение при османската главна квартира[2].

Повече данни имаме за дейността на различни полуофициални организации и дипломатически представителства. В Швейцария консулството в Женева разпращаше пропагандни брошури и опитваше през 1916 г. да издава вестник на френски език. Легацията в Берн разполагаше със списанието „La Revue de Turquie", списвано доста добре на луксозна хартия. Списанието беше типичен случай на подмолната борба около външнополитическата пропаганда. Докато турците го смятаха за свой успех, гордо с него бе и френското разузнаване. В доклад местният резидент обясняваше, че той лично избрал редактора му и го държал под свой стриктен контрол.

От началото на 1917 г. легацията започва да издава и „La Communiqué du Bureau de la Presse". Характерна черта на турската пропаганда през всички тези години бе, че тя беше преди всичко отбранителна и се стремеше да отбие несекващите гръцки и арменски атаки[3].

---

1 **Histoire générale de la presse Française. T. 3, p. 274.**

2 **ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2351,** 3—4, 16.02.1917.

3 **AMAE, Guerre, vol.977,** 271—277, 16.06.1917, 1.02.1918; **Les Turcs et les revendications grecques.** Paris, 1919; **Réponse turque turque à M. Vénizelos.** Constantinople, 1919.

Своя пропаганда, насочена както към Руската империя, така и към Франция и Великобритания, водеше и т. нар. „Комитет за защита на правата на турско-татарските народи в Русия". Доколкото може да се съди, неговите издания успяваха да проникнат в Крим, та дори и до Казан. Пропаганда по проблемите на Египет, окупиран от 1914 г. от британски войски, водеше т. нар. „Националистически египетски комитет", ръководен от д-р Рифат[1].

Твърде активни бяха и клоновете на организацията „Turk Yourdou", основана още през 1912 г. Най-бързо откликваше на събитията тази в Женева с президент известния интелектуалец д-р Хаки. Тя работеше в тясно сътрудничество с „Дружеството на Османските студенти" в града. Към края на 1916 г. беше създадено и т. нар. „Турско дружество". Изворовият материал за съжаление не дава отговор на въпроса дали в него се бяха обединили съществуващите дотогава групи или това бе съвсем нова организация.

* * *

Според гръцкия автор Д. Кицикис, чак до началото на 1918 г. в гръцката пропаганда не било направено нищо съществено. Едва в началото на тази година Венизелос заговорил за изпращането на „плеяда" от пропагандисти в различните страни.

Ако става въпрос за активна и целенасочена дейност, Кицикис вероятно е прав. Но всъщност гръцката пропаганда не бе секвала и за момент. След Първата световна война начело на „секцията за пресата" към гръцкото Министерство на външните работи стояха последователно Д. Калапотакис, а по-късно Д. Аравандинос. Ръководителят на секцията получи титлата пълномощен министър, което ясно говореше за важността, придавана на поста[2].

---

1 **НАБАН, ф. 45к, оп. 1, а. е. 217,** 1—2, 28.01.1916; **ASHEMA, 13 N 120, Dossier 2,** 7.05.1916.

2 В предлаганото изследване проблемите на организацията на гръцката пропаганда през Първата световна война и Парижката мирна конференция са само маркирани. За български историк на практика с невъзможно да добави нещо значимо към многобройните факти, привлечени във вече неедноктатно цитираната монография на Д. Кицикис, работил с архива на гръцките легации в Лондон и Париж. При това в много случаи авторът публикува без всякакви съкращения пространни документи, което е твърде старомодно, но и твърде удобно за тези, които не разполагат с подобен достъп. Вж. Kitsikis, D. **Propagande et pressions en politique internationale...,** 92—93.

В началото на 1915 г. гръцката пропаганда бе засилила атаките си срещу България във френската и британската преса. Активизирането ѝ се дължеше на две причини. През този период в дипломатическите канцеларии на съглашенските страни се обсъждаха най-различни варианти за привличането на България във войната срещу подходящи гръцки териториални отстъпки. Пак през първите месеци на годината бившият български министър на външните работи д-р Н. Генадиев направи продължително пътуване във Франция, Италия и Швейцария. Мисията му имаше политически, проучвателен характер. Той трябваше да прецени какви са шансовете на Съглашението за победа във войната. Наред с това обръщаше внимание и на необходимостта да се разяснят пред западното обществено мнение основанията за неутралитета на България и цената, срещу която тя би отстъпила от него. Ако се вярва на личните му оценки, успехът не беше малък. Или както самият той пишеше от Париж:

> *„Видех всички вестникари и чужди кореспонденти. Прибегнах до услугите и на неприятели и мисля, че успех да разбия интригите.“*[1]

Не бе по-малък оптимизмът му и след срещата му с главния редактор на влиятелния вестник „Le Journal de Genève“. След срещата си с Генадиев той бил започнал видимо да защитава българската кауза[2]. Надеждите нямаха основание. Четири години по-късно в специален меморандум МВРИ преценяваше, че през цялата война вестникът си останал най-антибългарският и прогръцкият в Швейцария. Все пак мисията на Генадиев разтревожи гръцките пропагандисти, които не пропуснаха да се оплачат от „латентното българофилство“ на някои обществени среди на Запад.

През пролетта на 1915 г. се изостри политическият конфликт между привържениците на Е. Венизелос и крал Константин. Венизелос, който бе принуден да подаде оставка, не отстъпваше от намерението си да види родината си, наредена на страната на Антантата, а Константин — да запази неутралитета ѝ до по-добри дни. И двете групировки имаха свои застъпници сред гръцките интелектуалци и общественици. И двете разполагаха със средства и контакти в Европа. Към лятото на 1915 г. в Швейцария се оформиха два пропагандни центъра, които

---

1 **ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 204,** с. 11, 15.02.1915.

2 **Пак там,** с. 20, 1.03.1915.

отговаряха на основните насоки на гръцката вътрешна политика. Както отбелязваше българският консул в Женева М. Милчев, макар и да спореха помежду си, те бяха единни в неприязънта си към България. При това разполагаха на практика с целия швейцарски печат. В изданията, поддържащи Антантата, пишеха венизелистите, в прогерманските — константинистите.

Най-активни сред първоначалните пропагандисти бяха Д. Психа и д-р Кебеджи[1]. Венизелистите издаваха списанието „Le Journal des Hellènes", редактирано от журналиста Люк Пиърс, а константинистите — „L'Ècho de Grèce", редактирано от Периклес Пападопулос[2]. И за да не изглежда, че усилията бяха насочени само към френскоезичните швейцарци, нека посочим, че по същото време в Цюрих излизаше списанието „Der Grieche Ellin"[3].

Със създаването на Временно правителство начело с Венизелос в Солун през есента на 1916 г. започнаха да се търсят начини да се координира пропагандното усилие. Постепенно си проби път идеята Лондон да се превърне в център на дейността. Там още през 1915 г. действаше първообраз на пресбюро, което осведомяваше английското обществено мнение за гръцките искания. Публикуваха се брошури. Старият радетел на гръцката и сръбската пропаганда Кр. Прайс издаваше сериозното и добре оформено антибългарско списание „The Balkan Review". Сред сътрудниците му личаха имената на известни политици и учени[4].

В Рим пък беше изпратен бившият министър на образованието Апостолос Александрис. Той бе натоварен със задачата да изгради информационна служба, в която трябваше да работят както гърци, така и италианци. Условията за работа бяха трудни. В италианската столица не питаеха симпатии към гръцките амбиции в Тиренско море, Албания и Мала Азия. Дори след първите две статии, публикувани от името на бюрото, министърът на външните работи А. Сонино се опита

---

1 **ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2151,** 1—8, 7.10.1915.

2 **Le Journal des Hellénes.** Organe hebdomadaire des colonies helléniques de l'Europe central et occidentale, 20.08.1916 — 11.07.1920, Genève. Брой от него е запазен в архива на Ив. Гешов. Вж. **ЦДИА, ф. 568, оп. 1, а. е. 608,** с. 90, 27.04.1919; **L'Ècho de Grèce.** Organe politique pour la défense des intérêts grecs. Genève, 12.V.1917. — 2.XII.1920; **ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 639,** 155 — 160, 30.07.1918.

3 **Der Grieche Ellin,** 10.04. — 20.11.1918, Zurich. Списанието беше редактирано от Александър Фрагидис.

4 **The Balkan Review.** London, Vol. 1, 02—07.1919.

да изгони емисаря. След разрешаването на конфликта в самата Гърция с помощта на съглашенски щикове и детронирането на Константин първоначалното недоволство утихна. На бюрото бе разрешено да продължи работата си.

В Съединените щати беше изпратена пропагандна мисия от видни венизелисти начело с министъра на вътрешните работи през 1915 г. Георг Кафандарис. В Лозана по същото време действаше доста активно местният клон на „Лигата на неосвободените гърци". Той издаваше трескаво брошури, в които основно внимание се обръщаше на максималните искания на гръцката буржоазия[1].

Изброеното дотук, струва ми се, показва, че не може сериозно да се твърди, че гръцката пропаганда била започнала едва ли не през пролетта на 1918 г. Действително тогава в Западна Европа беше изпратен близкият привърженик на Венизелос Михалакопулос. Той беше натоварен както с пропагандни задачи, така и с проучване на възможността за следвоенното икономическо възстановяване и развитие на Гърция. Пратеникът настояваше за изпращането на многобройни пропагандисти или, ако използваме цветистия му израз, в Европа трябвало

„да виждат непрекъснато гърци".

През лятото на 1918 г. дългогодишният пълномощен министър в Лондон Н. Генадиус разработи подробен план за пропаганда. Той предлагаше в Лондон да се създаде бюро за печата, което макар и да е под ръководството на легацията, трябвало да запази някаква видимост за самостоятелност. Интересен нюанс на предложенията му бе признанието, че във Великобритания общественото мнение не било напълно убедено в гръцката принадлежност на Македония и затова той предлагаше основното ударение в пропагандата тук да бъде поставено върху македонския въпрос.

Предложенията бяха подхванати от новия пълномощен министър Какламанос и не само бяха напълно приети от министъра на външните работи Н. Политис, но в отговора си той отиде много по-далече от идеите на дипломатите. Програмата трябвало да бъде много по-мащабна и по-разгърната. За нея, разбира се, щяха да трябват доста

1 Hadzupetros, J. **Appel á la conscience publique.** Lausanne, 1919, 9—13. Неумерността в исканията на дейците на лигата, преувеличаването на данните за броя на гръцкото население, предизвикаха упрека дори на Атина, която ги призова да се придържат към статистическите данни, които им изпращаше.

средства, но Политис безгрижно уверяваше Какламанос, че всички основателни искания за финансова помощ ще бъдат удовлетворени[1].

В началото на 1918 г. се активизира и пропагандата на понтийските гърци. В Марсилия под председателството на К. Константинидис бе свикан първият конгрес на понтийските гърци от Европа и Съединените щати. На него бяха издигнати исканията за независимост на т. нар. република Понт. Интересно беше, че настроението на конгреса не беше толкова антитурско, колкото антиарменско, дотолкова, доколкото арменци и гърци претендираха пред силите от Антантата за една и съща територия. На втория конгрес същата година беше избрана и специална делегация, която трябваше да връчи исканията на понтийските гърци на мирния конгрес[2].

* * *

Сравнително по-малко сведения имаме за пропагандата на Румъния в началото на Първата световна война. Откъслечни данни ни сочат, че тя е съществувала, но не ни дават да разберем какъв е бил истинският ѝ размер. Така например през пролетта на 1915 г. проф. Н. Басилеску беше в Швейцария и защитаваше румънските тези на страниците на в. „Le Journal de Genève"[3]. В Париж и Лондон бяха публикувани няколко брошури, изясняващи румънската позиция във войната. Но това бе твърде малко.

Изглежда, че истинската пропаганда започна едва след като Румъния се присъедини към Антантата през лятото на 1916 г. В Букурещ се ласкаеха от мисълта, че ще нанесат окончателен удар на Централните сили. Действителността се оказа съвсем друга. Само след четири месеца почти цялата територия на страната беше окупирана от немски, австрийски и български войски. Единствено решителната помощ на Русия позволи на румънските войски да се закрепят в Молдова. И както стана и при другите балкански страни, заплашени от катастрофа, румънските управници се обърнаха към пропагандата.

Още в началото на 1917 г. първо в Париж, а после и в Стокхолм бяха създадени бюра по печата. Те трябваше да подбират влиятелни лица, настроени съчувствено към Румъния, да събират информациите

---

1 Kitsikis, D. **Propagande et pressions en politique internationale...**, 96—98, 117—118, 141—145.

2 Petsalis-Diomidis, N. **Hellenism in Southern Rusia and the Ukrainian Campaign: Their Effect on the Pontus Question (1919).** — Balkan Studies. Vol. 13, 1972, № 2, 228—229.

3 **PRO:FO 371, Vol. 2259,** № 76409, 8.06.1915.

за страната в съглашенския печат и в по-влиятелните периодични издания на неутралните страни, да координират пропагандните инициативи[1].

По предложение на проф. С. Мъндреску, вицепрезидент на дружеството на професорите в Букурещкия университет, във френската столица бе създадена т. нар. университетска мисия. В нея отначало влизаха десет професори от Букурещкия и Яшкия университет. Ръководител беше проф. Емил Панкрати, а сред участниците бяха О. Тафрали, Йон Урсу, Траян Лалеску и др. Те работеха в тясно сътрудничество с прорумънски настроени френски интелектуалци, като проф. Марио Роке от Сорбоната. Към края на годината броят им нарасна на около тридесет.

Отначало обединителен център за дейността им беше в. „La Roumanie". Брътияну им изпращаше инструкции чрез легацията в Париж, като настояваше да разяснят причините, довели до трагичното положение на Румъния. Членовете на мисията се срещнаха с членовете на асоциацията за университетско разбирателство между страните от Антантата. Професорите напечатаха повече от 40 книги и брошури по румънските въпроси[2]. Те успяха да прокарат и някои бележки по положението в Румъния във влиятелни вестници от рода на „Le Temps", „Le Figaro", „Les Débats" и доста други. Според румънския изследовател В. Добринеску резултатите от дейността на мисията били особено видни във Великобритания[3].

Не липсваха и по-инцидентни усилия. По сведения на сръбското военно аташе в Париж още в края на 1917 г. във френската столица беше пристигнал сенаторът Драгическу, който имал за задача да пропагандира неминуемото разпадане на Австро-Унгария и да привлече към румънската кауза и италианци, чехи и югославяни. Впрочем аташето добавяше, че ако се съдело по съдържанието на в. „La Roumanie", тази задача едва ли била изпълнена[4].

---

1 Totu, M. **Pe Frontul de vest în sprijinul cauzei naţionale româneşti. — 60 de ani de la făurirea statului naţional unitar român.** Bucureşti, 1978, p. 135.

2 Borcan, I. **Le Conseil National de l'Unité des Rumains.** — Revue Roumaine d'histoire, 7. № 6, p. 967.

3 Dobrinescu, V. **Some Considerations on the Roumanian-English Relation (1916—1920).** — Anuarul Intitutului de istorie şi arheologie A. D. Xenopol. (supliment 4). Anglo-Romanian Relations after 1821, 134—135.

4 **La Români. Desăvîrşirea unităţii naţional-statale a popolui Român. Documente externe,** Vol. 2, 1916 — 1918. Bucureşti, 1983, № 328, p. 1059, 30.01.1918.

След подписването на Букурещкия мир от 1918 г. положението на румънската пропаганда едновременно се утежни и се улесни. От една страна, от формална гледна точка нямаше кой да оторизира, организира и финансира пропагандата. От друга, десетки общественици и интелектуалци съумяха да напуснат Румъния, установявайки се в Западна Европа. Особено значима беше групата от около 40 депутати. Лишени от други възможности да въздейства върху хода на събитията, политиците начело с Таке Йонеску, обладани от мисълта да не допуснат Антантата да забрави за жертвите, които бе направила Румъния за общата кауза, започнаха активна пропагандна кампания.

Румънските емигранти успяха да се срещнат с някои от най-авторитетните френски политически дейци като Александър Милеран, Луи Барту, Албер Тома, Рене Вивиани. Целта на разговорите беше да разсеят атмосферата на недоволство и недоверие, дошла от подписания от Румъния сепаративен мир[1].

В тези няколко месеца между началото на 1918 г. и 3 октомври 1918 г., когато бе основан Националният съвет за румънско единство, пропагандата се организираше от комитета на румънската колония в Париж, обединен около в. „La Roumanie"[2]. По-късно политиците решиха, че се нуждаят от собствен печатен орган. Това стана в. „La Nation Roumaine", парите за който бяха осигурявани от легацията[3].

В програмата на комитета бе предвидено тя да работи за разпространяването на

> *„информация, колкото е възможно по-подробна, пред западното обществено мнение за националните ревандикации и да покаже на целия свят размера на жертвите на румънския народ, които обосновават тези ревандикации".*

Комитетът работеше в тясно сътрудничество с Националния комитет на румънците от Трансилвания и Буковина. Той бе изключително активен, поддържаше връзки с влиятелни западни интелектуалци, привърженици на идеята за правата на националностите. Към средата на

---

1 Netea, V. **Un militant pou l'unité nationale roumaine:** Take Ionescu. — Revue Roumaine d'histoire, 20, 1981, № 4, p. 749.

2 Moroïanu, G. **Les luttes des Roumains Transylvains pour la liberté...**, 206—216.

3 Borcan, I. **Le Conseil National...**, c. 966; Totu, M. **Pe frontul de vest...**, 134—135; Campus, E. **Din politica externă a României, 1913—1947.** Bucureşti, 1980, 154—155.

май 1918 г. печатен орган на комитета стана списанието „Transilvania", редактирано от Траян Вуя. В неговата редколегия наред с румънските политици влизаха и известни френски общественици от рода на Пол Дешанел, Жак Крупи, Едуар Ерио и др. Организацията поддържаше връзки с Бюрото за пресата в Стокхолм, а от есента на 1918 г. започна да координира дейността си и с румънската делегация, изпратена на Парижката мирна конференция[1].

* * *

Най-безотрадно в годините на войната изглеждаше положението на Албания. Формално прокламираната ѝ независимост не попречи нито на сръбските, нито на австрийските, нито на българските войски да нахлуят в територията ѝ, а после и да я окупират. Не съществуваше никаква институция, която да поеме някакви общоалбански функции. Пропагандата, доколкото въобще съществуваше, се водеше от малцината албански интелектуалци, емигранти, които се опасяваха, че след войната силите победителки ще разпокъсат страната им. В София старият ратник на албанското възраждане К. Люараси публикуваше в своя нередовно издаван в. „l'Indépendance albanaise" данни за сръбския и гръцкия терор в Албания, както и многобройни апели на албанците в България против окупацията на Валона от италиански войски[2].

В Швейцария се прехвърлиха редица албански политици. Митхад бей Фрашери издаде своята брошура „La question albanaisse", в която излагаше от албанска гледна точка историята на въпроса за Северен Епир след Лондонската конференция от 1913 г. и опитите на Гърция да присъедини Корча и областта около нея. Фаик бей Коница в Лондон издаваше списание „Albania". В Швейцария емигрантите започнаха да издават в. „L'Albanie", който в общи линии стоеше на просъглашенски позиции, но воюваше по страниците си с опитите на сръбската и гръцката пропаганда да обосноват претенциите си за части от страната. Редакторът му д-р Туртули от Корча водеше ожесточена полемика по албанските проблеми на страниците на женевските вестници[3].

---

1 Totu, M. **Pe Frontul de vest...**, p. 135; **La Transylvanie.** Organe du Comité National des Roumains de Transylvanie et de Bucovine., № 2, 1.06.1918 — № 25, 06.1919; Oprea, I. **Les rapports...**, 324—326.

2 **L'indépendance albanaise. Bi-mensuel**, I. № 1, 15 02.1915; № 2, 1.03.1915; № 3, 15.03.1915.

3 **L'Albanie. Organe bi-mensuel de défense des intérêts albanaise. 1915—1916, 1918—1919.** Lausanne; **ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 639,** с. 346, 1917.

Към края на 1919 г. в Берн бе открито специално албанско пропагандно бюро с отделение за пресата. Кой го беше открил, колко време просъществува и каква беше дейността му, от документа, с който разполагаме, не става ясно[1].

5. Vae victis — Vae victoribus!

В края на септември 1918 г. България бе принудена да подпише примирие с Антантата. Последваха я Османската империя, Австро-Унгария, а накрая и Германия. На 11 ноември артилерийската канонада, която повече от четири години разтърсваше цяла Европа, заглъхна. Настана „времето за разплатата", както пишеха в парижките вестници. Победителите подготвяха подробни становища с аргументации за присъединяване на тази или онази територия, за огромни репарации, за разпускането на редовните армии на победените и унищожаване на флотите им. Към пролетта на 1919 г. исканията в общи линии бяха подготвени. Оставаше да бъдат връчени. Разискванията върху поставените условия по възможност нямаше да се допуснат. Победените трябваше да получат само правото да подпишат собствената си присъда.

В тази обстановка всички балкански страни засилиха рязко своята пропагандна активност. За Сърбия, Гърция и Румъния това бе допълнителен шанс да обосноват претенциите си. За България, Турция, Черна гора и Албания — една от малкото възможности да апелират към справедливост. Всички, без изключение, се опираха на принципите, издигнати от американския президент У. Уилсън в прословутите „четиринадесет точки", като всеки пропагандист подбираше от тях това, което бе изгодно за каузата му.

* * *

В месеците между подписването на примирието и сключването на Ньойския, Севърския, Сенжерменския и Трианонския мирен договор ръководството на външнополитическата пропаганда мина почти изцяло в ръцете на ръководителите на делегациите на балканските страни в Париж.

Поражението на България във войната и Солунското примирие в края на септември 1918 г. не донесоха особени промени нито в състава на мисията, нито в характера на инициативите ѝ. Само още повече се

[1] **ЦДИА, ф. 317, оп. 4, а. е. 14,** с. 143, 23.10.1919.

влошиха условията, при които трябваше да работи. Министър-председателят Теодор Теодоров унизено молеше Ж. Клемансо за разрешение да изпрати в Западна Европа неколцина държавници, между които и Я. Сакъзов. Всички те се бяха проявили като твърди противници на прогерманската линия на Радославов. Затова бе логично именно те да обяснят пред общественото мнение българската гледна точка по балканските проблеми. И докато Теодоров получи категоричен отказ, французите любезно нареждаха на френския комисар в Ню Йорк да окаже пълно съдействие на проф. М. Адосидес, който бил натоварен от Венизелос да води пропаганда в Съединените щати[1].

И идването на Ал. Стамболийски на власт като че не се отрази съществено на оразмерения ритъм на дейността на мисията. Вярно е, че в някои политически кръгове смятаха, че е прекалено многобройна. Самият Ив. Гешов пишеше, че в Швейцария имало

> *„извънредно много командировани от Радославово време още чиновници и други лица, които по една или друга причина следва да пребиват в Швейцария, да се ползват от някои от нейните курорти, да получават скъпи и прескъпи дневни пари“.*

Той препоръчваше те да бъдат върнати в страната[2]. Скоро обаче стана ясно, че малка България не разполага с чак толкова много кадри, за да си позволява радикални смени. Независимо от политическите пристрастия на Радославов, повечето от изпратените пропагандисти бяха действително тези, които имаха известни умения и международни контакти, за да вършат дейността си. Затова те останаха в Швейцария до подписването на Ньойския мирен договор. Какво щеше да стане с мисията след това отначало не беше ясно. Генералният консул в Женева М. Милчев настояваше пропагандата да не се прекратява и след подписването на мира. Напротив, тя трябвало да става по-жива и енергична. За целта предлагаше да бъде създаден „Всенароден съюз“, който да се финансира с частни дарения и с помощи от държавата[3]. Малцина в София споделяха мнението му. Българската политика живееше от ден за ден, очаквайки окончателното решение на силите.

---

1 **AMAE, Paix, vol. 148,** 11–12, 26.12.1918; **ASHEMA, 13 № 120, D. Orient,** 30.12.1918.

2 **ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 639,** 143–145, 22.08.1919.

3 **Пак там, ф. 390, оп. 1, а. е. 1,** 82–89, 90–108, 20.09.1919.

Спъвани отвсякъде, гледани с подозрения, членовете на мисията наред с рутинната си работа се опитваха да използват за целите си и обществени организации, които привидно не бяха чак толкова пряко обвързани с българската легация в Берн. На първо място това беше т. нар. „Български съюз в Швейцария", основан и ръководен от Дим. Мишев. Част от финансите му идваха от помощи, събрани от българи, живеещи в Швейцария, но по-голямата част бе дошла от Министерството на външните работи. Дейците на съюза водеха оживена международна кореспонденция и издаваха списание „Плебисцит", в което се настояваше за плебисцит във всички спорни територии в Европа — разбира се, на първо място в Македония[1].

Подобни задачи изпълняваше и основаната на 15 декември 1918 г. студентска емигрантска организация „Генерален съвет на македонските дружества в Швейцария", която обединяваше няколко дружества на млади българи от Македония[2].

Френското разузнаване, което както винаги внимателно следеше дейността на българската пропаганда, очакваше, че тя ще се активизира. Специално за Генералния съвет мнението му бе еднозначно. Той бе

> *„инструмент в ръцете на българите за бъдещите им кампании и интриги, които наново могат да поставят под опасност мира на Балканите"*[3].

Пропагандната мисия в Швейцария получаваше нареждания от българската делегация за Парижката мирна конференция и се стараеше да я държи добре информирана за дейността си. Министър-председателят Ал. Стамболийски лично я следеше и даваше насоки, определяше на чии

---

1 Дружеството бе създадено на 8 март 1919 г. Вж. **ЦДИА, ф. 1546, оп. 1, а. е. 816,** с. 18, 8.03.1919, **а. е. 817,** с. 1, 12.03.1919. По-подробно за дейността му вж. Билярски, Ц. **Дейността на Българския съюз в Швейцария през 1919 г.** — Военноистор. сб., 1981, № 3, 76—89; **Le plèbiscite,** Bulletin Hebdomadaire de l'Alliance bulgare en Suisse, 1, 8.10. — 31.12.1919.

2 По-подробно за дейността на организацията вж. Кацаров, К. **60 години живяна история.** Montreaux, 1970, 245—246; **Македонските емигранти в Швейцария през Световната война.** С., 1931; Лапе, Љ. **Активноста на Главниот одбор на македонските друштва во Швајцарија и документацијата за тоа.** — Гласник на Институтот за национална историја, 1965, № 1, с. 135; Лапе, Љ. **Македонското списание L'Indépendance Macédonienne во Швајцарија и неговата намена.** – Пак там, 1971, № 3, 147—156; Илчев, Ив. **Из историята на българската пропаганда в Швейцария по време на Първата световна война и на Парижката мирна конференция 1919 г.** — Военноистор. сб., 1984, № 1, 115—133.

3 **AMAE, Paix,** vol. 148, 7—9, 13.11.1918; **AN, F7, 12942,** № 4072, p. 1, 15.05.1919.

проблеми да се концентрира вниманието, на кои нюанси да се набляга. Той викаше при себе си пропагандистите, за да изслушва докладите им и да им дава указания за бъдещата работа. Притиснат от немощта на България в международните отношения, това бе една от малкото области, в които можеше да впрегне бликащата си енергия[1].

Особено тесни контакти бяха установени, когато българската делегация за парижките мирни преговори премина през Швейцария. Устроена беше специална среща със състава на „културната мисия". Доколкото може да се разбере от документацията, известна координация на усилията в областта на пропагандата се извършваше от члена на делегацията Венелин Ганев. Сред съветниците бяха и хора, познаващи добре обстановката, в която трябваше да работи мисията, тъй като бяха тясно свързани с българските пропагандни усилия до момента — Ив. Ев. Гешов, Стефан Панаретов, Димитър Цоков и др. Експертите Юрдан Иванов, Борис Мишайков, Йосиф Калев, Димитър Фурнаджиев, наред с подготовката на становища по спешните въпроси, бяха натоварени и със задачата да пишат пропагандни памфлети[2].

Към края на лятото на 1919 г. стана ясно, че усилията на пропагандната мисия няма да помогнат. Държавите от Антантата бяха решили да наложат отмъстителен мир на Балканите. Въпреки протестите на Недков се заговори за закриването ѝ. Първоначално се обсъждаше компромисен вариант, който предвиждаше в Швейцария да бъдат оставени само няколко души[3]. После се премина към по-радикален. Преценено бе, че надежда да се повлияе на общественото мнение в Западна Европа на практика няма.

Подписването на мирния договор на 27 ноември 1918 г. тури край на мисията. На 15 декември престанаха да се плащат дневни. Френското разузнаване в Швейцария донасяше, че още преди закриването ѝ били спрели да излизат субсидираните от българите „L'Impartial Suisse", „Le Plébiscite" и комюникетата на пресбюрото. Към Нова година мисията беше окончателно разпусната[4].

---

1 **ЦДИА, ф. 255, оп. 1, а. е. 3,** с. 7, 1919; **ф. 317, оп. 1, а. е. 75,** 8–9, 06.1921; **ф. 176, оп. 4, а. е. 778,** с. 5, 1.05.1920; **ф. 1546, оп. 1, а. е. 129,** 1–3, 20.02.1920; **ф. 176, оп. 4, а. е. 6,** с. 8, 24.07.1919.

2 **Пак там, ф. 176, оп. 4, а. е. 7,** 2–3, 07.1919; **а. е. 6,** 2–4, 16.07.1919.

3 **НАБАН, ф. 44к, а. е. 366,** с. 102, 27.10.1919; **ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 639,** 423–424, 1.11.1919.

4 **ЦДИА, ф. 1546, оп. 1, а. е. 839,** с. 3, 15.12.1919, **оп. 3, а. е. 639,** с. 431, 25.11.1919; **ф. 382, оп. 2, а. е. 711,** с. 224, 17.11.1919; **НАБАН, ф. 44к, а. е. 21,** с. 65, 24.12.1919; **AN,**

Преди отпътуването си от Париж Вен. Ганев се опита да набележи променените жалони на външнополитическата пропаганда. Според него, в нея трябвало на първо място да се набляга на разцвета на културния живот в България. На второ — да се пропагандират и утвърждават демократичните устои на политическия живот у нас. На трето — да се разяснява икономическото и финансовото положение. И едва на четвърто — много внимателно да се споменава за политическите домогвания[1].

Планът, макар и неофициален, в общи линии се изпълняваше, защото бе единствено логичният в атмосферата на враждебност, окръжила България. В страната за него трябваше да отговаря Дирекцията на печата под ръководството на литературния критик Иван Радославов. В Европа той бе поверен на дипломатите в европейските столици и особено на пресаташетата в Париж и Лондон.

В Париж П. Д. Петков опитваше да обясни на френското обществено мнение промените в българската външна политика, настъпили след изборната победа на земеделците. От началото на 1921 г. една от основните теми в българската пропаганда стана злощастното икономическо положение в страната, утежнявано допълнително от наложените ѝ разходи за издръжка на съюзническата комисия[2].

Основната промяна беше не толкова в организацията на пропагандата, колкото в тезите. Македония беше отписана като „кауза пердута". Самото споменаване на думата като че предизвикваше алергия у европейците. През 1919—1922 г. изглеждаше, че поне по отношение на Тракия не всичко е изгубено и могат да се изтръгнат някакви отстъпки — било политически, било икономически, затова към нея бяха насочени усилията[3].

F7, 12942, № 1878, p. 1, 5.12.1919, № 6112, p. 1, 24.12.1918;

1 **НАБАН, ф. 44к, а. е. 151,** 1—6, 15.12.1919.

2 **ЦДИА, ф. 381, оп. 1, а. е. 91,** 19—23, 14.11.1921; **а. е. 83,** с. 4, 15.04.1921; **ф. 176, оп. 4, а. е. 915,** 46—50, 12.04.1921; **оп. 3, а. е. 9,** 22—23, 14.04.1921; de Vitoch P. (P. D. Petkov). **La politique Bulgare d'hier et d'aujourd'ui.** Paris, 1921. Генов, П. **Райко Даскалов. История на един кратък, но с бури изпълнен живот.** С., 1978, с. 215. В подобен смисъл бе статия, която в края на октомври 1922 г. П. Д. Петков успя да прокара във френското списание „Le Progrès civique".

3 В циркулярно писмо легациите в Берн, Лондон, Вашингтон, Париж, Рим и Прага се умоляваха „да заинтересуват отново с въпроса правителствата, при които са акредитирани и всички среди, които имат някакво влияние". Вж. **ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2303,** 5—7, 01—02.1921; **ф. 317, оп. 1, а. е. 75,** 8—9, 06.1921.

В повече от двадесет брошури се обясняваше икономиката на областта, историята на българското заселване в нея, причините за гръцката емиграция, значението ѝ за бъдещото икономическо развитие на страната и особено възможността България да се отскубне от германската икономическа сфера, като се насочи през Егейско море към широките средиземноморски пазари.

През първите година-две след подписването на Ньойския договор повечето официални канали за пропаганда бяха затворени. Затова особено значение придоби пропагандата чрез различни международни организации. Те обединяваха предимно либерални интелектуалци, чието доверие в устоите на буржоазната демокрация беше подронено от рухването ѝ в началото на Първата световна война и особено от разкриването на тайните договори между страните от Антантата за подялба на Азиатска Турция, Далмация и колониите на Германия. Те имаха твърдото намерение да не допуснат наново правителствата да вземат политически решения зад гърба на народите си.

Твърде активно в това отношение беше т. нар. „Международно бюро за защита правата на народите" със седалище в Швейцария. На неговите заседания присъстваха български делегати, като д-р Н. Герджиков, член на „Българския съюз" в Швейцария и една от малкото жени, които работеха в областта на пропагандата — Лидия Шишманова. Приемаха се резолюции в защита на потиснатите народи, в това число и на българите в Македония и Добруджа, които се изпращаха до Секретариата на обществото на народите. Дейността на делегатите се финансираше от правителството[1].

През 1921 г. с помощта на „Международното бюро" в Женева излезе и т. нар. „Bulletin pour l'indépendance de la Macédoine". По идея трябваше да бъде публикуван веднъж месечно, но за съжаление успях да видя само един брой. Не е ясно дали бе излязъл втори. В него бе публикувано изложението на Н. Юруков, един от ръководителите на македонската емигрантска организация в България до ОН, в което се настояваше да се даде възможност на населението в областта свободно да изяви волята си пред световната организация. В списанието се защитаваха българските тези. Според статия на Рене Клапаред в Македония действително живеели гърци, турци, албанци, но най-много били славяните — българи и сърби[2].

---

1 **ЦДИА, ф. 1546, оп. 1, а. е. 39,** 11—14, 30.11.1920.

2 **Bulletin pour l'indépendance de la macédoine.** Genève, 1921. Екземпляр от него е съхранен във фонда на Д. Мишев, **ЦДИА, ф. 1546, оп. 1, а. е. 890.**

„Българският съюз“ в Швейцария, който продължи да действа и след закриването на пропагандната мисия, беше член на „Централния комитет за възобновяване на международните организации“, на „Съвета за демократичен контрол“, на групата „Кларте“ и на още девет организации от пацифистки тип във Франция, Италия, Холандия, Германия, Австрия и Швейцария[1]. Всичко това беше много хубаво, но реална тежест в международните отношения всички тези организации нямаха.

Възобновиха пропагандната си дейност и различните крила на македонската революционна организация. Левичарите в нея, водени от Димо Хаджидимов, опитваха да представят своите възгледи за бъдещето на Македония пред европейското обществено мнение. Той искаше да се отпечата на френски език „на луксозна хартия“ програмата на организацията, за да можело да се видят причините, поради които тя отново прегръщала принципа на автономията като основно свое искане. На френски трябваше да бъде публикуван и апелът на серската група[2].

Така плахо и несмело българската пропаганда работи до Деветоюнския преврат от 1923 г. След това условията се промениха, но това е тема за друго изследване.

* * *

На Парижката мирна конференция проблясна и слаба пропаганда, финансирана от крал Никола. В няколко брошури и публични събрания тя опитваше да изясни на общественото мнение обстановката около анексията на Черна гора от Сърбия, станала без да се иска мнението на черногорците.

Черногорската пропаганда бе организирана преди всичко от почетните консули в различни градове на Франция и Италия. Само в Италия имаше повече от десет консулства, които играеха ролята на координационни центрове. От тях особено активно беше консулството в Торино, което през 1918 г. апелираше нееднократно към италианското и френското обществено мнение за запазване независимостта на малката държавица. Дали това бе правено с помощта на Италия, която бе заинтересована на Парижката конференция да не се забравя за воен-

1 **ЦДИА, ф. 1546, оп. 1, а. е. 856,** с. 6, 31.10.1919.

2 Герджиков, М. **Спомени, документи, материали.** С., 1984, № 54, 281–283, 4.05.1919, Д. Хаджидимов — М. Герджиков.

новременните обещания, давани на владетеля на Черна гора, та дори и само като начин да се създават затруднения на сръбската делегация, от документите не става ясно[1].

В Женева дори беше създаден Международен комитет в защита на независимостта на Черна гора. Той издаваше периодичен бюлетин, а през 1920 г. съумя да убеди британски депутати да направят интерпелации в Парламента за съдбата на кралството. В Италия през 1920 г. близо двеста депутати се подписаха под искането да се преразгледа положението на Черна гора[2]. Политиката на свършените факти обаче обрече на провал всички усилия.

* * *

В навечерието на подписването на Севърския мирен договор в Швейцария още съществуваха организациите на т. нар. „Отоманска лига". Тя имаше клонове в Женева, Базел, Лозана и в Хага, Холандия. Доколкото може да се разбере от документацията, нейни членове бяха предимно студенти и интелектуалци. Начело на организациите в Женева и Лозана стояха журналисти и издатели на вестници. Капитулантската позиция на султанското правителство, отстъплението пред исканията на Антантата разочарова много от членовете. Когато в Анадола започна националноосвободителната борба под ръководството на т. нар. „Дружества за защита на правата", те създадоха в Лозана първото емигрантско дружество на Турския конгрес. След това се появиха подобни организации и в други швейцарски градове. Те издаваха брошури и памфлети и организираха протурски събрания и срещи с видни европейски интелектуалци, воюваха с гръцките и арменските твърдения за турските жестокости[3].

---

1 Вж. **Pour l'existence de Monténégro.** Turin, 1918, 16—22.

2 **Hoover Institution Archives, Charles Furlong Papers.** Montenegro Paris Peace Conference, 24.01.1919; 18.05.1919; 6.07.1918; Plamenatz, Y. **Montenegro Before the Peace Conference.** Vol. 1—3. Paris, 1919; **Le rôle de la France dans l'annexion forcée du Monténégro** (Documents officiel publiés par le Ministére des affairs Etrangéres de Monténégro). Rome, 1921; Вујовић, Д.-Д. **Цит. съч.,** 446—455.

3 **ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 41,** 98—101, 23.08.1919; **оп. 3, а. е. 639,** 174—184, 15.09.1919; **Le traité turc. Son contens et son caractére.** Publié par le Bureau permanent du Congrès turc de Lausanne, 1920; **Turkey.** Monthly Organ of the Turkish Congress of Lausanne. № 1, 02.1921; **Le régime d'occupation hellénique en Turquie.** Des documents officiels et des preuves irréfutables publié par le Bureau permanent du Congrès turc de Lausanne, 1921.

* * *

В последните месеци на 1918 г. започна нов етап в развитието и на гръцката външнополитическа пропаганда. До този момент тя обръщаше основно внимание на гръцките усилия във войната и на българските жестокости. Според ръководителите ѝ това бе най-доброто средство да се парират всички атаки за Македония. Когато стана ясно, че въпросът за Македония едва ли ще бъде поставян на конференцията, ъгълът на атаките се промени. Усилията бяха съсредоточени върху изясняването на гръцките териториални искания в техния максимален обем. Пропагандата постепенно набираше обороти и достигна своя максимум към края на 1919 г. Атаките бяха насочени преди всичко към Турция, но и България не беше подминавана. При това, вдъхновени от нечаканата перспектива да получат и Източна Тракия, гръцките пропагандисти се впрегнаха в стремежа си да намерят допълнителна икономическа и историческа аргументация за исканията си[1].

Характерно за гръцката външнополитическа пропаганда в края на Първата световна война беше ожесточената борба между константинисти и венизелисти. През пролетта на 1917 г. гръцкият роялистки посланик в Берлин Н. Теотокис създаде в Швейцария т. нар. „Съюз на елините", който започна да издава антивенизелистки брошури. През септември 1917 г. Константин посети Швейцария и с негова помощ беше създадена „L'Agence Hellénique". Агенцията получи официално разрешение да издава свой печатен орган „Le réveil national", като допълнение към вече излизащото в Женева „L'Echo de Gréce"[2]. Роялистите воюваха с венизелистките пропагандисти, от които най-активен беше може би Л. Макас[3].

* * *

Център на сръбската пропаганда по време на Парижката мирна конференция стана делегацията в Париж. Тя бе многобройна. По едно време достигна почти сто души. Съставът ѝ отразяваше сложните вза-

1 Kitsikis, D. **Propagande et pression en politique internationale...**, с. 83; Diodore. **Le caractère hellénique du vilayet d'Andrinople à travers l'histoire.** Pariss, 1919.

2 Mourélos, J. **L'intervention de la Grèce dans la Grande guerre (1916—1917).** Athènes, 1983, p. 231.

3 Maccas, L. **Les événements d'Athènes des Ier et 2 décembre 1916. Le Guet-apens du 1-er décembre. La Chasse aux Vénizélistes.** — Revue des deux mondes, sixième période, LXXXVII, 1917, T. 38, 96—135.

имоотношения между сръбските държавници и политиците от южнославянските земи, били досега под австрийска власт. Начело на делегацията стоеше Пашич. Поради противоречията си с регента княз Александър той не съумя да стане първият министър-председател на Кралството на сърбите, хърватите и словенците. Като компенсация трябваше да поеме тежката и отговорна задача да защити исканията на новата държава, насочени към всички околни страни (без Гърция). В ръководството на делегацията влизаха и някои дейци на Югославския комитет като Трумбич, М. Бошкович, но те се губеха сред многобройните представители на Сърбия. Генерален секретар беше Б. Восняк. Начело на историко-етнографската секция стоеше Й. Цвич. Имаше отделни секции по международноправни въпроси, секция за печата и т. н.[1]

* * *

През разглеждания период международната пропаганда на балканските държави беше вдъхновявана от държавата и организирана от държавата. Тя се стремеше да държи под свой абсолютен контрол всички пропагандни усилия. Това, разбира се, съвсем не означаваше, че правителствата се противопоставяха на пропагандни инициативи на организации или индивиди, когато те отговаряха на собствените им наименования. Така през 1915 г. Ив. Гешов с цената на много лични усилия издаде на руски, френски и английски език спомените си за създаването и разпадането на Балканския съюз. Дотолкова, доколкото неговата основна теза, че за разпадането на съюза са виновни Сърбия и Гърция, отговаряше на настроенията на либералите в София, те му оказваха възможната подкрепа по дипломатически канали за издаване, а после и за разпространение на брошурата[2].

1 **Zapinici za sednica ...** 10—11, 13.03.1919.

2 Вж. Gesov, Iv. **L'Alliance balkanique.** Paris, 1915. В архива на Ив. Гешов са запазени десетки документи, свързани с перипетиите по издаването на брошурата, намирането на руски преводач и редактор (Н. Державин, който поиска и получи двеста рубли за труда си), печатането, а после и разпространението ѝ в Русия и Франция. Те дават възможност да се погледне отблизо в пропагандния процес. Това, което за съжаление също личи от тях, е, че невинаги пропагандата можеше да отговори на изискването за експедитивност. Въпреки усилията книгата бе публикувана едва в навечерието на встъпването на България в Първата световна война, когато преговорите между София и Съглашението бяха приключили обезкуражително и имаше малко надежда брошурата да свърши някаква полезна работа. Вж. **ЦДИА, ф. 568, оп. 1, а. е. 52,** с. 1, 3.04.1915; **а. е. 53,** с. 1, 3.04.1915; **а. е. 242,** 1—2, 20.05.1915; **а. е. 35,** 1—2, 5.06.1915; **а. е. 54,** 1—2,

Централизацията на пропагандата бе достигнала своя връх в навечерието на Първата световна война. Във всички балкански страни тя попадна под непосредственото ръководство на министър-председателя или министъра на външните работи, които зорко следяха всяка направена стъпка. Разбира се, личният темперамент, настроенията, намеренията на ръководните политици също играеха немалка роля.

В Сърбия в навечерието и началото на Първата световна война водеща фигура в политическия живот наред с министър-председателя Н. Пашич беше престолонаследникът Александър. Когато имаше възможност, той държеше лично да има представа за работата на пропагандистите[1].

В Гърция Е. Венизелос не пропускаше и най-незначителните подробности за пропагандата в Европа и Съединените щати — даваше указания, сам пишеше инструкции и по думите на един от възторжените му почитатели Л. Макас, се бе превърнал в най-добрия пропагандист на гръцката кауза.

В Румъния най-активната фигура в пропагандата беше Т. Йонеску, който заемаше поста министър на външните работи.

Малко по-различно бе положението в България. Тук д-р В. Радославов не упражняваше неотклонния контрол над пропагандата, характерен за колегите му от другите балкански страни, макар и той да държеше да бъде добре осведомен за това, което се вършеше. Когато властта бе поета от Ал. Стамболийски обаче, положението се измени. Новият министър-председател се хвърли в ръководството на пропагандата с ентусиазма на новопосветения. Спокойно може да се каже, че нищо от стореното през 1919—1923 г. не бе направено без неговото изрично съгласие.

С разрастването на пропагандната дейност в периода на войните 1912—1918 г. наред с утвърждаването на централизацията можеха да се забележат и някои центробежни тенденции. В повечето балкански

7.06.1915; **а. е. 140,** 3—6, 22.06.1915; **а. е. 178,** 1—4, 26.06.1915; **а. е. 253,** 1—3, 11.07.1915; **а. е. 238,** 3—6, 22.07.1915; **а. е. 382,** с. 1, 08.1915; **а. е. 197,** 1—3, 1.08.1915; **а. е. 356,** 1—2, 7.08.1915; **а. е. 394,** 1—3, 11.08.1915; **а. е. 372,** 1—2, 12.08.1915; **а. е. 422,** с. 1, 11.09.1915; **а. е. 161,** с. 1, 18.09.1915; **а. е. 242,** 7—8, 6.09.1915; **а. е. 383,** с. 1, 14.09.1915; **ф. 121, оп. 1, а. е. 158,** 1—4, 12.04.1915; За нея излязоха немалко рецензии, но встъпването на България във войната на страната на Централните сили не ѝ позволи да окаже каквото и да било въздействие върху общественото настроение в страните от Антантата, вж. **ЦДИА, ф. 568, оп. 1, а. е. 636,** 1—73.

1 Вучковић, В. **Из односа Србије и Југославенског одбора.** — Историјски часопис, књ. XII—XIII. 1961—1962, Београд, 1963, с. 365.

страни се появиха най-малко два центъра на ръководство на пропагандата — Министерството на външните работи в столицата и пропагандната мисия или бюрото за пресата в Западна Европа. Трудностите от комуникационен характер предопределиха по-голямата самостоятелност на центровете в Европа и възможностите им за провеждане на инициативи, които навремени влизаха в противоречие с инструкциите на правителството. Семената на конфликта бяха заложени и във факта, че начело на пропагандните мисии заставаха хора с достатъчна политическа тежест, които се стремяха да прокарват тенденции за самостоятелност спрямо шефовете на дипломатическите мисии в съответните страни. Така назначаването на Т. Недков за ръководител на пропагандната мисия в Швейцария с ранг пълномощен министър предизвика недоволството на ръководителя на българската легация в Берн. Резултатът бе дребнаво интригантство и от двете страни, което в никакъв случай не беше от полза за работата. Подобно беше положението и с пропагандата на Гърция в Лондон, където пълномощният министър Генадиус в продължение на шест месеца бе дублиран в пропагандата от Д. Какламанос, който получи същата титла и дори през ноември 1918 г. замести Генадиус на поста му. В румънската пропаганда в Париж през лятото и есента на 1918 г. се месеше особено активно Таке Йонеску, който разчиташе на личния си авторитет пред политиците от съглашенските страни, но в момента нямаше никаква официална позиция, която да му позволи да дава нареждания[1].

Не липсваха и по-дребни конфликти. По време на Балканската война, когато се замисляше създаването на в. „L'Ècho de Bulgarie", Министерството на войната отказваше да изпълни неоднократните настоявания на Министерството на външните работи и да освободи от военна служба доброволеца Шаул Перец, който бе опитен словослагател на френски език. Същото стана и през 1917 г., когато с голяма неохота то даде кратка отпуска на някои от авторите на пропагандната книга, която трябваше да излезе в Швеция. През Първата световна война Министерството на войната в Османската империя се стремеше да прокарва своя линия във външнополитическата пропаганда, различна и често по-агресивна от тази на Министерството на външните работи. Дейността на някои гръцки емигрантски организации с техните непомерни претенции поставяше понякога Атина в неловко положение[2]. В конфликт влизаше пропагандата на султанското правителство от Цариград след Севърския мирен договор и на „Турските

1 Kitsikis, D. **Propagande et pressions en politique internationale...**, с. 139.

2 **ЦДИА**, ф. 176, оп. 2, а. е. 1485, с. 1, 2.05.1913.

огнища“ в различните европейски градове; понякога на „Българския съюз“ в Швейцария и на пропагандната мисия; на проюгославски и просръбски настроената пропаганда[1]. През есента на 1916 г. хърватската емиграция в Съединените щати или поне част от нея в писма и меморандуми до президента У. Уилсън настояваше за създаване на независима Хърватско-словенска държава[2].

В София недоволство и неодобрение предизвика инициативата на пълномощния министър в Берлин Димитър Ризов да издаде през 1917 г. атлас с исторически карти за България. Макар Ризов да осъществи идеята си без да използва финансовата помощ на българското правителство, Радославов, който съзираше или поне му бяха посочени от експерти слабостите на атласа, изпрати специално писмо до българските представителства в чужбина със следната резолюция:

> *„Атласът е частно дело на Ризов. Правителството не е съгласно с него.“*[3]

Съществуващата тенденция се прояви на Парижката мирна конференция. Тук много ясно се откроиха тлеещите отдавна различия между министерствата на външните работи и отделни емигрантски групи и пропагандни мисии по места за аргументите, които трябваше да бъдат предлагани на четящата публика. Особено интересно в това отношение бе положението на сръбската пропаганда, в което си противодействаха великосръбската линия, прокарвана от Н. Пашич и проюгославската линия, която имаше доста застъпници сред западните интелектуалци.

В края на войната малцината български републиканци започнаха да издават в Лозана бюлетин, в който пропагандираха идеите си за изгонване на Кобургготската династия[4].

Българският министър-председател Ал. Стамболийски се оплакваше в края на 1920 г., че в „L'Ècho de Bulgarie“ се списвал в чужд на указанията на правителството дух и поддържал не земеделците, а по-скоро опозицията[5].

---

1 **Union of Yugoslav University Students for Dalmatia.** Split, 1919.

2 Mamatey, V. **The United States and East Central Europe.** с. 121.

3 **ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 612,** с. 8, 6.02.1918.

4 **Пак там, ф. 176, оп. 3, а. е. 1225,** с. 8, 4.07.1917; **Bulletin du Comité républicain bulgare.** Lausanne, 1918—1919; Георгиев, В. **Из историята на републиканското движение в България.** — Векове, 1980, № 6, 31—47.

5 **ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1380,** с. 183, 21.12.1920.

6. Съюзници — разбойници

Балканските страни твърде рядко координираха пропагандата си една с друга. В известен смисъл това е странно. Не отговаря на представата за Realpolitik на държавите. И наистина теорията за „равновесието на силите" изисква от държавите като минимум да се стремят да запазят съществуването си, а като максимум — да търсят начини за разширяване на своята сфера на влияние. За да постигне тази цел, държавата трябва да прави всичко възможно, за да разшири или усили съюза, в който тя самата участва и да подкопае съюза на противниците си. В този смисъл сътрудничеството между различни пропаганди изглеждаше естествено и наложително[1]. Това, че на практика то рядко се осъществяваше, говори ясно за дълбоко натрупаното психологическо недоверие между балканските държавници, плод на столетия непрестанни конфликти. Днешният съюзник твърде лесно можеше да се окаже утрешен враг. Разликите между националните програми на балканските страни и народи бяха толкова дълбоки или поне пропагандистите ги мислеха за толкова дълбоки, че примерите за сътрудничество могат да се преброят едва ли не на пръстите на двете ръце.

Всъщност балканските пропаганди водеха война една срещу друга и при това положение не би било логично да се очаква сътрудничество. Особено трудно бе то да се осъществи между държавите. Като правило националноосвободителните движения, притиснати от необходимостта, бяха по-склонни да търсят подкрепа и координация със сходни движения на другите народи.

В средата на XIX в. румънската емиграция във Франция опита известно време да поддържа обща антируска и антиавстрийска пропагандна кауза с унгарците. Към пролетта на 1851 г. се натрупаха разочарования, ентусиазмът се изчерпа и сътрудничеството престана. Пак във Франция през 60-те години румънската пропаганда се бореше с гръцката по повод конфликта около конфискуваните от Букурещ църковни имоти в Румъния. Гръцката община в Париж тогава субвенционираше в. „La Nation", който протестираше против извършената конфискация[2].

През пролетта на 1896 г. сръбските, чешките и румънските студенти в Париж издадоха съвместно брошура, насочена против политиката на национално потисничество, упражнявана от унгарците, а на 16 юли

---

1 Waltz, K. **Цит. съч.**, с. 36.

2 Hope, Tr. **Цит. съч.**, 30—31.

проведоха и публично събрание, на което говори бившият френски министър на външните работи Емил Флуранс[1].

В края на XIX в. в Лондон беше създадено т. нар. Централно национално албано-македонско дружество. То публикува няколко апела към световното обществено мнение. Изглежда, че поне някои от лидерите му поддържаха контакти с ръководителите на върховния македонски комитет в София. Твърде скоро обаче водачите на дружеството се обявиха за създаването на Македоно-албанска конфедерация, в която албанците трябваше да играят водеща роля. ВМК прекъсна контактите си с дружеството и то скоро изчезна от историческата сцена[2].

По-успешни бяха опитите за сътрудничество между арменската и българската пропаганда. Между тях всъщност нямаше противоречия. През 1902 г. ВМК в лицето на Стоян Михайловски се свърза с председателя на британско-арменското дружество. В началото той поиска сведения за положението в Македония. После даде идеята за провеждането на конференция за Македония. Подобно предложение Ст. Михайловски получи и по време на пътуването си във Франция през есента на 1902 г. След неколкомесечна подготовка на 15 февруари 1903 г. в Париж в театъра „Шато д'О" се събраха повече от 4 хил. души, за да изразят протеста си срещу насилията, на които бе подложено населението в Тракия и Македония. Събранието бе широко отразено на страниците на всички френски вестници и по-специално на публикувания в Париж „Pro Armenia", чийто редовен кореспондент беше Ст. Михайловски[3].

В Съединените щати българската и арменската емиграция установиха тесни контакти. Изглежда, че от българска страна най-активен

---

1 Јакшић, Гр. **Краљ Милан и српски студенти у Паризу (1896).** — Историски часопис, књ. V, 1954—1955. Београд, 1955, 149—153. Между другото бившият сръбски крал Милан не само върна с ругатни изпратената му брошура, но и публикува в „Le Matin" протест против инициативата на студентите, тъй като не им било работа да се бъркат във вътрешните работи на приятелска съседна държава.

2 Божилова, Р. **Опити за сътрудничеството в националноосвободителните борби на населението в Европейска Турция в края на XIX век.** — В: Националноосвободителни движения на Балканите в края на XIX в. Studia Balcanica. Vol. 12. С., 1976, 209—214.

3 **БИА, ф. 567, а. е. 546,** 1—6, 06.12.1902; **а. е. 274,** с. 1, 11.1902; **а. е. 86, а. е. 109, а. е. 144, а. е. 153, а. е. 485, а. е. 546, а. е. 567; ЦДИА, ф. 3, оп. 6, а. е. 286,** 31.03.1904; Pressencé, Francis de. **L'Armenie et la Macédoine.** Genève, 1903; Gourdji Slih. **Цит. съч.**; **Като антична трагедия.** Съдбата на Екатерина Каравелова и нейното семейство в писма, дневници, фотографии. Представила Фани Дренкова. С., 1984, 242—243.

беше д-р Сп. Шумков, който още в края на XIX в. беше издал на свои разноски една пропагандна брошура за мястото на България в Източния въпрос. В началото на 1903 г. в Чикаго започна да излиза месечният вестник „The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia", редактиран от С. Шумков и арменеца Г. Магарян. Вестникът бе много добре оформен за времето си полиграфически и с богат илюстративен материал. В него на английски език бяха публикувани новини за положението в Османската империя. Ударението бе сложено върху Македония, където назряваше въстание[1].

В годините след Първата световна война и гръцката външнополитическа пропаганда погледна към арменците. Тяхната кауза се радваше на престиж в Европа, съчувствието към тях беше всеобщо и затова сътрудничеството можеше да се окаже обещаващо. Неднократно гръцки и арменски пропагандисти правеха съвместни протестни събрания против политиката първо на Османската империя, а после и на кемалистка Турция. Венизелос и Политис неднократно даваха инструкции на пропагандистите си да не пренебрегват всяка възможност за контакт с арменските им колеги[2].

През лятото на 1918 г. в Женева беше създадена т. нар. „Лига на потиснатите народи в Турция". В нея участваха предимно гърци и арменци, но и някои евреи и араби. С пари на гръцката пропаганда беше издадена брошурата „Армено-гръцкото братство". Арменските членове на лигата обслужваха гръцките пропагандни интереси. Един от тях излезе с официално изявление за ръководителите на съюзните делегации в Париж, в което потвърждаваше правотата на гръцката статистика за демографския характер на Тракия, от която излизаше, че в цялата област живеели 400 хил. гърци и само 70 хил. българи[3].

Случаите на координация и сътрудничество в пропагандата зачестиха в годините на Балканските и Първата световна война.

В навечерието на Първата световна война А. Рубин — румънски журналист, отдавна работещ в сферата на външнополитическата пропаганда, успя да убеди българското правителство да му отпусне част от финансовите средства, необходими му за създаване на общобал-

---

1 **The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia.** Vol. 1, № 1—5, 03 — 07.1903, Chicago.

2 Tchobanian, A., B. Nudar, E. Venizelos. **La fraternité Armeno-Grecque. Discours.** Paris, 1919.

3 Kitsikis, D. **Propagande et pressions en politique internationale...,** 339—346.

кански вестник, в който трябваше да се търси сближение, а не раздор между балканските народи[1]. Как бе постигнал този успех, не е ясно, но твърде скоро Рубин показа, че не е неблагодарник. Той публикува обширно хвалебствено интервю с д-р В. Радославов във в. „L'Indépendance Roumain". В него българският премиер бе описан в идилични сантиментални тонове:

> *„Побеляла вече брада окръжава пълното му с доброта лице. От детинските му очи проблясва любезност и справедливост, именно тези две качества, които тъй добре го охарактеризират."*[2]

Независимо от тона на интервюто, българският пълномощен министър в Румъния С. Радев не бе доволен от работата на румънския журналист. Той не криеше подозренията си, че вестникът се създава с подкрепата на правителството в Букурещ и че Рубин шпионира съседните страни по поръчение на румънското разузнаване[3].

Българската и германската пропаганда търсеха начини да се подпомагат взаимно, макар често този стремеж да се ограничаваше в черпене на опит от германската пропаганда. Й. Хербст в началото на пролетта на 1917 г. бе на командировка в Мюнхен на конференция на съюзните ръководства на печата. Това, което извлече от командировката си, беше великолепно впечатление от нейното „гениално" командване и неотстъпния му стремеж да води войната до край[4]. През есента на 1917 г. германците предложиха на българите да се възползват за своята пропаганда в Холандия от спечеленото от Берлин сп. „Toekomst"[5]. А в началото на 1918 г. германското Военно министер-

---

1 **ЦДИА, ф. 372, оп. 1, а. е. 254,** с. 1, 11.03.1914; с. 3, 25.04.1914; **ф. 176, оп. 3, а. е. 79,** с. 1, 24.03.1914.

2 **Пак там, ф. 353, оп. 1, а. е. 151,** 8–9, 5.05.1914.

3 **Пак там, ф. 327, оп. 1, а. е. 236,** 234–235, 8.08.1914. Като допълнителен щрих към портрета на Рубин може да послужи и дейността му през Първата световна война. Тогава той издаваше в Солун субсидирания от сръбската пропаганда в. „L'opinion". В реч по повод посещението на френския генерал По, изпратен на обиколка из Балканите, за да провери настроенията сред управляващите кръгове, Рубин произнесе пламенна антибългарска реч, в която твърдеше, че единствено страхът от алчния съсед, т. е. България, налагал неутралитета на Гърция. Вж. **пак там, ф. 176, оп. 3, а. е. 284,** 1–2, 18.02.1915.

4 **Пак там, ф. 176, оп. 3, а. е. 445,** 124–134, 4.04.1917; **ф. 319, оп. 1, а. е. 3,** с. 234, 15.03.1917.

5 **Пак там, ф. 317, оп. 1, а. е. 18,** с. 24, 6.11.1917.

ство изпрати в Швейцария д-р Б. Лакер, участник в немската санитарна мисия в България, който изнесе в редица градове на Немска Швейцария беседи за България и нейните цели във войната[1].

Примерите за сътрудничество между турска и българска пропаганда са изключително редки. През пролетта на 1914 г. българо-френският и турско-френският комитет в Париж организираха общо протестно събрание срещу гръцкия и сръбския режим в Македония. След края на Първата световна война Решид Савфет, главен секретар на Отоманската лига в Швейцария, предложи на българския дипломат Панчо Дорев създаването на обща турско-българска лига за пропаганда, но Дорев отказа. Времето съвсем не беше подходящо за съвместни инициативи на представители на две победени нации. Това комай беше всичко[2].

С разгрома на България в Междусъюзническата война се появиха допирни точки между интересите на всичките ѝ съседи, опасващи се от евентуален български реванш. Затова започнаха и съвместни пропагандни акции. В началото на 1914 г. румънската и сръбската пропаганда организираха общо събрание в Париж с антибългарска насоченост[3].

През Първата световна война, особено след разгрома на Сърбия, активната чешка пропаганда установи контакти със сръбската и румънската пропаганда за борбата си против Австрия и Унгария. На свой ред сърбите и румънците с охота се възползваха от широките контакти на чехите в интелектуалните и политическите среди[4]. Това сътрудничество между другото даде отражение и във формулировката на пропагандните аргументи, развивани в Белград и Букурещ. Между тях имаше много обединяващи ги въпроси, но както често се случва при формирането на коалиции, немалко бяха и тези, които ги разде-

---

1 **ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 639,** с. 22, 21.02.1918.

2 **Пак там, ф. 313, оп. 1, а. е. 1533,** 6—8, 16.05.1914; ф. 176, оп. 4, а. е. 41, 98—101, 23.08.1919.

3 Vrabiesco, G. **Différend Romano-bulgare de 1913.** Pariss, 1914, p. 12.

4 Много сведения за тези контакти има в спомените на Т. Масарик и Ед. Бенеш, вж. Masaryk, T. **La résurrection d'un Ètat. Souvenirs et reflexion, 1914—1918.** Paris, 1930, p. 60; Beneš, E. **Souvenirs de guerre et de révolution (1914—1918).** La lutte pour l'indépendence des peuples. T. 1—2. Paris, 1928; Вж. и докторската дисертация на Mares, A. **Le sejour d'Edouard Benes en France (1915—1919).** Thèse de doctorat de 3ème cycle. Paris 1, 1974—1975.

ляха. Те бяха подминавани с мълчание или поне върху тях не се акцентираше[1]. Затова румънската и сръбската пропаганда бяха толкова внимателни в прокарването на тезите си за Банат, където интересите им се сблъскваха.

7. Актьорите и режисьорите на пропагандния театър

Във външнополитическата пропаганда имаше два типа актьори. Първият бяха предимно интелектуалци. Те подготвяха основата за пропагандната дейност. Разгръщаха аргументацията ѝ. Даваха ѝ съдържание и цел. Като правило това бяха хора с университетски титли и нерядко с университетски позиции. Повечето бяха получили образованието си в европейски университети. Някои от най-влиятелните имена сред интелектуалния елит на балканските страни бяха въвлечени в усилията да се въздейства на европейското обществено мнение. Те действаха или като индивиди или като членове на влиятелни организации от рода на университетите или академиите. Нерядко бяха наемани пряко от министерствата на външните работи.

Сред тях имаше преподаватели и професори по история, география, икономика, право, по-рядко литература или други специалности. В годините на Източната криза от 1875—1878 г., Балканските войни и Първата световна война десетки от тях, често начело с председателите на съответните академии на науките или ректорите на малкото университети на Балканите, бяха изпращани в Западна Европа, за да вършат пропаганда. Неслучайно румънската пропагандна мисия във Франция се наричаше „професорската мисия". Същият термин често употребяваха и българите, когато говореха за своята пропагандна мисия в Швейцария. Повече от двадесет преподаватели и професори влизаха в състава на културната мисия на Сърбия в Париж. Наред с тях лекции изнасяше и президентът на Кралската академия на науките Й. Жуйович[2].

Нападки и взаимни обвинения си разменяха непрекъснато професорите от Атинския и Софийския университет, като упрекваха и армията, и цивилното население на противника в нечувани жестокости[3].

1 За този аспект при създаването на коалиции вж. Gamson, W. **Coalition Formation.** — **The International Encyclopedia of Social Sciences,** Vol. 2, p. 533.

2 **ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 639,** с. 8, 19.01.1918.

3 **Мир, XXIV,** № 5570, 30.11.1918; **ЦДИА, ф. 320, оп. 1, а. е. 48,** 1—5, 30.11.1918.

Десетки, та и стотици пропагандни памфлети бяха написани от историци, филолози, социолози, икономисти и журналисти като турския историк Ахмед Джевад, румънците Михаил Когълничеану, Николае Йорга и Димитър Ксенопол, албанеца Наум Фрашери, сърбите Й. Цвиич и А. Белич, българите А. Иширков, Н. Милев, Симеон Табаков, Константин Стефанов (последният от гледна точка на българската пропаганда имаше и допълнителното преимуществото, че бе родом от Македония)[1]. Смяташе се, че те са хората, които имат престиж и тежест поне сред сродните професии на Запад. Така че те отговаряха на писма в западните вестници, водеха полемика помежду си по страниците на западния печат[2]

Понякога в пропагандата участваха най-авторитетните интелектуалци на страната. Така, когато България беше заляна от обвиненията на Сърбия и Гърция за жестокости, извършени от български войски през Първата световна война, новооснованото Дружество на българските писатели изпрати протест до колегите си в съглашенските страни. Протестът бе подписан от Иван Вазов, Стоян Михайловски, Кирил Христов, Елин Пелин, Стилиян Чилингиров, Добри Немиров и др.[3].

В българската пропаганда в Италия по време на Първата световна война вземаше участие скулпторът Андрей Николов. В проюгославската — хърватският му колега Иван Мештрович[4].

През цялото това време студентите от балканските страни, учещи на Запад, бяха сред най-активните пропагандисти на националните каузи на своите страни. Те четяха лекции в различни университети, публикуваха статии и писма в по-влиятелни или по-незначими списания и вестници[5].

---

1 За работата на интелектуалци като пропагандисти има достатъчно материали из архивите, а и съществуват няколко изследвания. Вж. **НАБАН, ф. 11к, а. е. 1111,** 25 26, 12.05.1912; **Изток,**(Сливен) № 118, 28.031937; Lainovic, A. **Misija Jovana Cvijica u Londonu 1915 godine.** — Vranjski glasnik, 7, 1971; Mitrovic, J. **Dušan Semiz (1882—1955).** — Jugoslovenski istorijski časopis, № 1—2, 1979; Zsviyits, I. **L'annexion de la Bosnie et la question serbe.** Belgrade, 1909; Трговчевић, Љ. **Научници Србије и стварање југословенске државе,** 1914—1920. Београд, 1986; Трговчевић, Љ. **Јован Цвијић у Првом светском рату...,** Трговчевић, Љ. **Културни одбор у Паризу — Србија 1918 године...**

2 **НАБАН, ф. 143, а. е. 2695,** 01.1914.

3 **Мир,** № 5582, 14.12.1918.

4 Вж. **БИА, ф. 273, оп. 2, а. е. 1949,** 1—2, 18.06.1919; Promemoria della colonia Bulgaria in Italia per S. E. Nitti, presidente dei Consiglia dei Ministri — подписано от А. Пиперов и А. Николов, **ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 43,** 92—93, 6.08.1919.

5 **БИА, ф. 272, оп. 5, а. е. 3533,** 6.09.1892.

Външните министерства на всички балкански страни използваха в своята пропаганда услугите на национални институции, които по презумпция трябваше да бъдат както добре известни в Европа, така и обективни. Още по време на процеса срещу меморандистите в Клуж през 1894 г. Румънската академия на науките изпрати апел до културни институции и дейци по света с искане за свободно развитие на румънската култура[1].

По време на Балканските войни и Първата световна война академиите на науките и университетите в Сърбия, Гърция и България се ангажираха пряко в пропагандата. Те използваха всичките си международни контакти, като апелираха към академии и университети в Европа в полза на една или друга кауза. В борбата между научната обективност и патриотизма патриотизмът като истинска държавническа добродетел обикновено взимаше връх. Особено остра беше полемиката по поведението на войските на балканските съюзници по време на Балканската война[2].

Втората основна група бяха хората на действието, които прокарваха идеите на интелектуалците на дело. Това бяха дипломатите, политиците, бюрократите с опит в държавната администрация. В условията на Балканите със сравнително ограничения брой интелектуалци беше неизбежно да има широко препокриване между двете категории.

Преди години политиците бяха твърдо убедени, че пропагандата е прерогатив и задължение единствено на персонала на дипломатическите представителства на балканските страни. Дипломатите бяха хората, които трябваше да организират интервюта с влиятелни журналисти, пътувания на заинтересовани общественици по полуострова, да поддържат контакти с пробалканските лобистки групи, да ухажват внимателно и невинаги деликатно корпуса журналисти и да определят кои от по-влиятелните са податливи на ласкателства или дори на не толкова деликатни подкупи. Дипломатите трябваше да осигуряват каналите за публикуване на документи, мнения и становища, изпращани от съответните балкански столици[3]. В своята пропаганда дипломатите

---

1 Pascu, St. **Făurirea statului naţional unitar român.** Vol. 1. Bucureşti, 1983, p. 249; Maciu, V., V. Netea. **L'unité nationale dans la préoccupation de l'Académie Roumaine (juqu'en 1918).** Revue Roumaine d'histoire, 1966, T. 5, № 6, 959–960.

2 Academie des Sciences bulgare. **Communique concernant l'occupation de la Macédoine occidentale par les serbes.** S., 1913; Тошев, А. **Балканските войни.** Т. 2, с. 218.

3 **ЦДИА, ф. 382, оп. 2, а. е. 125,** 186–187, 13.08.1904; **ф. 322, оп. 1, а. е. 200,** с. 19, 28.07.1907. Отнася се за пътуването на прогръцкия пропагандист М. Пайярес, журналист във френския вестник „La Lanterne" в Македония.

разчитаха на получаваните от своите страни бюлетини. На теория те трябваше да им доставят повечето от необходимата им информация, но в различни архивни колекции изследователят може неведнъж да се натъкне на воплите, надавани поради нерегулярността на информацията, поради непрестанните бюджетни съкращения, поради намаляването на броя на вестниците, за които бяха абонирани и т. н. [1]

Повечето министри на външните работи напълно съзнаваха нуждата да убедят своите представители в чужбина в значението на пропагандната дейност за външната политика[2]. И действително дипломатите бяха сред най-активните личности на пропагандното бранно поле, макар и тук да е трудно всички да бъдат поставяни под еднакъв знаменател. Някои разглеждаха задълженията си в светлината на нарастващата роля на общественото мнение и затова имаха успехи в дейността си. Така сръбският шарже д'афер в Лондон Александър Йовичич пишеше редовно писма до „The Times", стараейки се да противостои на пробългарското влияние, упражнявано на страниците на вестника от дългогодишния му кореспондент на Балканите Дж. Баучер[3]. Сръбският пълномощен министър в Париж М. Веснич в годините на Първата световна война издаде няколко брошури, разискващи сръбските проблеми. Съчувствието му към югославяните беше ограничено. Това, което всъщност го вълнуваше, бяха интересите на сърбите. Той поддържаше активни контакти с влиятелни политици, общественици и журналисти. Не пропущаше случай да обоснове пространно сръбските искания и да наблегне върху бъдещите добри отношения между „Велика Сърбия" и Франция[4]. Неделните матинета в сръбската легация бяха едва ли не задължителни за част от beau monde.

Други пък, като българския Д. Станчов или гръцкия Генадиус, бяха дипломати от старата школа. Те се интересуваха от глобалните проблеми на международните отношения, страдаха от криворазбран арис-

---

1 **ЦДИА, ф. 353, оп. 1, а. е. 70,** 27—41, 31.01.1909; **ф. 600, оп. 1, а. е. 1575,** 51—52; **БИА, ф. 567, а. е. 585,** с. 1, 9.07.1901.

2 **Пак там, ф. 353, оп. 1, а. е. 87,** с. 43, 5.02.1909.

3 Yovitchitch, L. **The Biography of a Serbian Diplomat.** London, 1939, p. 197.

4 Вж. напр. Vesnitch, M. **Le problème Jugoslave et la paix de 1919.** P., 1919; **L'Effort serbe.** Paris, 1918; **La Serbie.** Paris, 1919 etc. За срещите му и аргументацията, която използваше в разговорите, вж. Hanoteaux, G. **Vers la Paix, 1915—1919 (carnets).** Revue d'histoire diplomatique, 1979, № 1—2, 158—159, 11.1918.

тократизъм, с охота се движеха в средите на аристокрацията, независимо от нейната политическа тежест и влияние и създаваха впечатлението, че подобна просташка дейност е под нивото им[1]. Неслучайно Станчов винаги въздъхваше с облекчение, когато от София пратеха пропагандист, комуто можеше да се прехвърли неприятната задача да се търсят начини да се влияе на общественото мнение.

Към тази група вероятно може да бъде присъединен и българският пълномощен министър във Вашингтон Стефан Панаретов, който не обръщаше особено внимание на пропагандата. Срещу него в София валяха писма, които го обвиняваха в пасивност, в нежелание да използва макар и малкото контакти на българската емиграция, за да прокарва каузата на България[2]. Колко беше истината в тези аргументи беше трудно да се каже, но все пак българската пропаганда в Съединените щати бе несравнимо по-слаба в сравнение с останалите балкански пропаганди, по-слаба и в сравнение с дейността, вършена в Европа.

Особено място в пропагандните усилия заемаха политиците. В румънската пропаганда активно участваха сенатори и депутати. Те не забравяха да изписват титлите си върху пропагандните брошури, които публикуваха[3]. Нерядко правителствата на балканските страни се включваха директно в пропагандата. Понякога самите министър-председатели уговаряха този или онзи журналист да напише няколко приятни думи за страната им срещу подходящо възнаграждение.

Такъв беше случаят с германеца Рене, намерен от българския министър-председател К. Стоилов, чиято кариера на журналист, пишещ пробългарски статии в „Münchener Neuste Nachrichten“ и в „Daily Telegraph“, беше дълга и човек би могъл да се догади — блажено удовлетворителна от материална гледна точка[4]. По време на Балканската война самият Гр. Начович в повече от петнайсет дописки в „Neue Freie Presse“ изясняваше българската позиция по спора със Сърбия[5].

---

1 **Стенографски дневници на XVII ОНС, I ИС, LII 3, 1595—1596.**

2 **ЦДИА, ф. 135, оп. 2, а. е. 180,** 1—6, 14.11.1920.

3 Вж. напр. Eliescu, A. **Rapport présénté à la Colonie roumaine par la Commission chargée de dresser la carte des territoires habités par les Roumains.** Paris, s. a. (1918); Lupu, N. **La Roumanie nouvelle et les problèmes vitaux.** Paris, 1919; Negulesco, G. **Rumania's Sacrifice. Her Past, Present and Future.** New York, 1918; **ЦДИА, ф. 252, оп. 1, а. е. 431,** 1—2, 10.03.1914.

4 **ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 1576,** с. 4, 10.09.1898.

5 **БИА, ф. 14, а. е. 72,** 31—61, 09.1912—04.1913.

Никола Пашич беше особено усърден в търсенето на достатъчно известни журналисти, които биха могли да пишат просръбски във виенските вестници. Министър-председателят на Румъния Йон Брътияну и Таке Йонеску пък на свой ред търсеха традиционната подкрепа на френската преса[1]. Венизелос беше винаги в близък контакт с журналистическото братство. При подготовката на Парижката мирна конференция той лично посещаваше влиятелни редактори, за да им връчва екземпляри от гръцките пропагандни издания[2]. Александър Стамболийски по време на своята „стодневна обиколка" през 1920 1921 г. се срещаше непрекъснато с журналисти, пред които се стараеше да обясни новата външна политика на България[3]. Министри от Балканите, които пътуваха на Запад, нерядко разполагаха със значителни суми пари, за да влияят на пресата[4].

В пропагандата беше използвано и влиянието на балканските монарси, за които съвсем не беше безразлично какво ще мислят за тях в Европа. Повечето се занимаваха лично с пропаганда. Още княз Бибеску плащаше, за да го хвалят във Франция. Княз Александър Куза сам пишеше бележки за вестниците, които трябваше да бъдат използвани във френския печат. За да бъде ознаменувана 40-годишнината на управлението на крал Карол, на немски и френски език в Букурещ беше издаден солиден том, който трябваше да хвърли светлина на постиженията на Румъния (разбирай на нейния владетел) през тези години[5]. Сръбският княз Михаил Обренович охотно даваше интервюта[6].

Дори в края на XIX и началото на XX в., когато монархическият институт не бе на такава висока почит, балканските владетели продължаваха лично да участват в пропагандата. Богато илюстрирани книги

---

1 Netea, V. **Take Ionescu.** Bucharest, 1971, p. 19.

2 Hanoteaux, G. **Vers la Paix, 1915—1919,** 159—161, 22.12.1918.

3 Шарланов, Д. **Управлението на Българския земеделски народен съюз и националният въпрос.** — Истор. пр. 1987, № 2, 6—7.

4 **ЦДИА, ф. 382, оп. 2, а. е. 182,** 53—54, 11.01.1905.

5 [Billecq, A.] **La principauté de Valachie sous le Hospodar Bibesco. Bruxelles,** 1848; Cuza, Al. **Corepondenţă şi Costache Negri. Bucureşt,** 1980, 14.09.1864. Charles Ier. **Roi de Roumanie. Chronique. Actes.** 1904; **Rumänien (Ministerium für Landwirtschaft, Industrie, Handel und Domänen).** Bucarest, 1907.

6 Вучковић, В. **Политичка акција Србије...,** № 44.

трябваше да увековечат пътуванията на цар Фердинанд из Европа или посещенията му при чужди държавни глави[1].

Кралят на Гърция Константин пряко апелираше за намесата на световното обществено мнение срещу „зверствата", извършвани от българите през Междусъюзническата война. Старият сръбски крал Петър пишеше през Първата световна война предговори към сръбски пропагандни брошури. Правнукът на Милош Алексис Карагеоргиевич превеждаше сръбски пропагандни брошури. Румънската кралица, която използваше артистичния псевдоним Кармен Силва, пишеше емоционални встъпления към пропагандни книги.

Навремени сред пропагандистите попадаха хора, които нямаха някакви способности, но бяха политически приближени на съответното правителство. Особено през Първата световна война, когато Балканите бяха опасани от горящите фронтове, възможността да се прекара известно време в Швейцария, на спокойно, с дневни, може би не толкова високи, но все пак добри, съвсем не беше за пренебрегване. Затова един от привържениците на Радославов Иван Димитров коленопреклонно му се молеше да го изпрати някъде в Европа. Само след два месеца бившият окръжен управител на Родосто по време на Балканската война, а после и на Пловдив, се оказа в Женева[2]. Димитров получи своята командировка. Каква беше ползата за него лично не е ясно, но ползата за България беше нулева. Той успя да прокара само две и то доста съкратени от редакторите статии във второстепенни вестници.

На мястото пък на Н. Милев след назначението му за Директор на печата беше изпратен бившият кюстендилски окръжен управител М. Мавродиев, чието участие в пропагандата не беше по-забележително[3].

Още от самото създаване на самостоятелните балкански държави предприемчиви западняци нахлуха в балканските столици. Те се възползваха от липсата на квалифицирани местни кадри и предлагаха щедро своите специализирани услуги. Немалко от инициативите им бяха краткотрайни и от естество да обогатят по-скоро самия западняк, отколкото да бъдат от полза за младата държава. Авантюрист от този

---

1 Herp, A. **Ferdinand de Bulgarie. Intime.** Paris, 1910. В навечерието на Балканските войни А. Драндар публикува нещо като история на управлението на Фердинанд, наречена **La Bulgarie sous le Prince Ferdinand; ЦДИА, ф. 143, оп. 1, а. е. 130** — Henri Daragon. **Le Tzar et la Tzarina Bulgares à Paris.** Paris, 1910.

2 **ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 358,** 1—2, 11.05.1915; 3—23, 18.08.1915.

3 **ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 639,** с. 17, 6.02.1918.

тип бе създавал в София в. „Bulgarische Correspondenz“, който бе прокламирал, че щял да привлече западен и по-специално австрийски капитал в страната[1]. Не липсваха и куриозни случаи. В началото на 80-те години на XIX в. според българската опозиция — Либералната партия — един от хората, наети от политическия кабинет на княза да пише пробългарски дописки в европейския печат, бил някой си французин Бекер, чието предишно занятие, още преди да се глави учител по френски в София, било „правение на суджуци“. Сега той бе преминал на друго интелектуално равнище — пращаше дописки до „Allgemeine Zeitung“[2]. Като коментираше този факт, в. „Търновска конституция“ призоваваше да „не се пилеят народни пари“ за пращане на статии до европейски вестници, в които да се хвалят консерваторите и да се ругаят либералите и Русия[3].

Любопитен пример за подобен тип авантюрист беше пловдивския арменец Л. Саваджиян. Както вече споменахме, през есента на 1913 г. той беше опитал да получи финансова помощ от българската легация в Париж, за да издава в. „L'Orient“. Претърпял провал, по същото време предложи услугите си на френската полиция. След намесата на България в Първата световна война французите започнаха да му плащат и го изпратиха в Швейцария, за да следи българската емиграция. Там той започна да издава сп. „Agence balkanique“, насочено преди всичко против политиката на България. След протестите на българската легация федералното правителство го експулсира във Франция. Тук той написа книгата „La Bulgarie en Guerre“, от която сръбското правителство откупи 1000 екземпляра. Постепенно Саваджиян стана платен агент и на Сърбия. През февруари 1918 г. сръбското консулство в Женева обяви, че го поема под свое покровителство, издаде му редовен паспорт на сръбски гражданин и му предложи да го изпрати с пропагандна мисия из скандинавските страни[4]. След Парижката мирна конференция името му наново проблесна в пропагандата. Сега той издаваше с гръцки финансови инжекции сп. „La Revue des Balkans“.

1 Иречек, К. **Цит. съч.**, Т. 1, с. 65.

2 **БИА, ф. 271, оп. 1, а. е. 10,** 99–100. 1.02.1884. Бихме могли да сметнем, че либералите се ръководят в оценката си от партизански съображения, но и Иречек, който съчувстваше на консерваторите, е близо до нея, вж. Иречек, К. **Цит. съч.**, Т. 2, с. 471.

3 **Пак там,** 16/4.03.1884; **БИА, ф. 271, а. е. 10,** 99–100, 1.02.1884.

4 Данните са извлечени предимно от досието на Саваджиян в архива на френската полиция. Вж. **AN, F7, 12942, № P.763,** 13.05.1918.

Същевременно Саваджиян, който никога нямаше нищо против да бозае от две крави, предложи и на България в лицето на Александър Стамболийски да прекъсне нападките си против нея, стига да му бъде заплатено добре. Предложението беше отхвърлено[1].

Това, разбира се, съвсем не означава, че всички чужденци, които идваха в новоосвободените държави, бяха авантюристи с добър нюх към лесни пари. Пример за човек, дошъл с най-добри подбуди да подпомогне наскоро освободените си братя, беше добре известният, макар и млад чешки историк д-р К. Иречек. През 1879 г. той пристигна в София, поканен от българското правителство, което искаше да използва немалките му теоретични умения, опита му в образователното дело и не на последно място, авторитета му сред европейската научна общественост. Поради многобройните и оживени контакти с австрийски, чешки, унгарски и френски колеги, Иречек се превърна в самоназначен пропагандист на българската кауза. Той пишеше дописки в европейския печат и тъй като симпатиите му, особено в началото на престоя му в страната, бяха на страната на Батенберг и консерваторите, той не се колебаеше да защитава техните позиции. Статии, писани от чешкия историк, бяха публикувани в „Augsburger Allgemeine Zeitung“ и „La Revue des deux mondes“. Идеите, развити в тях, бяха използвани като база за статии, писани от друг пропагандист — този път англичанина Фарли, който ги публикуваше в „The Times“ и от бъдещия известен политик С. Бобчев, който по това време се учеше в Русия и сътрудничеше на руската преса[2]. Консерваторите и князът побързаха да се възползват от неочакваната бонанза и скоро започнаха да дават инструкции на Иречек какво точно трябва да пише и какво да опровергава.

И другите балкански страни разполагаха с подобни приятели. През Първата световна война един от влиятелните и активни сръбски пропагандисти беше швейцарският пастор В. Кюн. Не е ясно колко от пропагандисткия му жар се дължеше на лично убеждение и колко на заплащането, но българите изглежда предполагаха, че е повече заблуден, отколкото подкупен. През лятото на 1918 г. Д. Мишев му изпрати екземпляри от българските пропагандни издания с надеждата да го накара да промени схващанията си. Успех, разбира се, нямаше[3].

---

1 **La Revue des Balkans. Politique. Diplomatie. Finances**, 1920. Вж. и **ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 565**, с. 63, 26.10.1920.

2 Бобчев, С. **Пнсьма о Македонии и македонском вопросе**. СПб, 1889.

3 **ЦДИА, ф. 1546, оп. 1, а. е. 189**, с. 1, 30.07.1918.

Години наред безкористно работеше в полза на гръцката кауза французинът Ш. Веле. В годините след Парижката мирна конференция той започна да издава в Атина сп. „L'Acropole"[1].

Немалко чужденци се оказаха твърде полезни в балканската външнополитическа пропаганда. Без да искат материално възнаграждение за усилията си, години наред работеха в полза на дадена национална кауза, обикновено съобразявайки се с изискванията на съответната пропаганда. Проблемът беше, че понякога проявяваха самоинициатива, провеждаха акции, които не съвпадаха с политиката на съответното балканско правителство в момента. Такъв бе случаят например с Р. Ситън-Уотсън, който години наред защитаваше интересите на южните славяни, в това число и на сърбите, но на моменти влизаше в конфликт с идеите на великосръбската пропаганда[2].

Режисурата на пропагандата обаче с много малки изключения си оставаше в ръцете на политиците.

* * *

Подписването на мирните договори в Ньойи, Сен Жермен, Трианон, Севър и Лозана отбеляза върха на организацията на външнополитическата пропаганда на балканските страни. Пропагандните мисии бяха разпуснати. Средствата, отделяни за нея, бяха рязко намалени. Самата пропаганда не престана, а по-скоро се върна към старите, изпитани в годините преди войната коловози. Дипломатите в европейските страни наново се превърнаха в почти единствените проводници на пропагандна активност. Темпото на пропагандата стана доста по-бавно, обемът ѝ — по-малък. Само когато след двадесетина години започна да се очертава нов военен конфликт, външнополитическата пропаганда наново набра скорост. Но това излиза извън рамките на изследването.

В третия си период, за разлика от предходните, балканската външнополитическа пропаганда окончателно се превърна във вертикална, т. е. тя идваше от лидер или бюра за пропаганда, специално натова-

1 **L'Acropole. Revue mensuelle en langue française, consacrés à toutes les questions èconomiques, diplomatiques, littéraires et artistiques relatives à la Grèce et à l'Orient méditerranean.** Athèns, 1920.

2 **R. W. Seton Watson and the Yugoslavs. Correspondence, 1906—1941.** Vol. 2, № 30, 6.07.1919; № 31, 9.07.1919.

рени с тази дейност и след това вървеше надолу[1]. За да постигнат целите и през този период, балканските страни разполагаха с пропагандна мрежа, съпоставима с тази, съществуваща в Западна Европа. Нивото на въвличане на професионалисти не бе по-ниско, интензивността на пропагандните кампании не беше по-слаба.

Съществуваше обаче и една важна отлика. Пропагандата на балканските държави от началото до края си оставаше външнополитическа. Почти никакво внимание, дори и в най-тежките военни години, не бе обръщано на пропагандата вътре в самите балкански страни. Целите, които държавите си поставяха в конфликта, изглеждаха толкова мотивирани, че бе немислимо някой със сериозно обществено влияние да им се противопостави вътре в страната. Пропагандата бе само за външна консумация.

---

1 **La Grande Encyclopédie**, Vol. 16. Librairie Larousse. Paris, 1975, p.9888.

ГЛАВА ТРЕТА

ФИНАНСИРАНЕ НА ПРОПАГАНДАТА

На балканските страни рядко им липсваше желание да водят външнополитическа пропаганда. От наличието на идеи също не можеха да се оплачат. Най-сериозният проблем бе финансирането ѝ. То бе най-важното и задължително условие за водене на успешна, редовна и несекваща дейност. Добронамерените услуги, издаването на вестници, списания и книги, поддържането на добри отношения с влиятелни политици и журналисти — всичко това изискваше пари и то много пари. Точно колко е трудно да се каже. Сведенията ни са частични и хвърлят оскъдна светлина само върху върховите моменти в пропагандата. Повечето от материалите, с които разполагаме, идват от български архиви, но бихме могли да ги приемем, макар и с известна условност като типични за балканската пропаганда въобще. Няма причини да предполагаме, че сумите, които българите даваха на различни европейски и американски журналисти или общественици, се различаваха съществено от тези, които предлагаха или бяха принудени да предлагат гърци, сърби и румънци[1]. Разбира се, точният обем на финансовите усилия на всяка балканска страна в областта на пропагандата ще си остане не напълно ясен, докато успеем да открием допълнителни данни.

* * *

В началния период на пропагандата съществена роля във финансирането ѝ играеха заможни патриоти — индустриалци, търговци, земевладелци, политици — твърде често емигранти или потомци на емигранти от спорните области. Обикновено те проявяваха самоинициатива, но не бяха малко и случаите, когато и самите правителства, притиснати от обстоятелствата, се обръщаха към тях за помощ.

Плод на частни усилия бяха пропагандните вестници, издавани по време на Гръцкото въстание.

Българската пропаганда в годините около Източната криза бе финансирана в немалка степен от Евлоги Георгиев. За мисията на М. Балабанов и Др. Цанков из Европа той бе дал по-голямата част от потребните 12 хил. франка. Пак той бе заплатил част от стойността

[1] За съжаление дори Кицикис в иначе много подробната си монография засяга съвсем бегло този въпрос.

на телеграмите, в които Едуин Пиърс съобщаваше за кървавото потушаване на Априлското въстание[1]. Кабинетът на Петко Каравелов в София през 1885 г. му предлагаше да отпусне пари за пробългарска брошура на Л. Леже. Останалата част от необходимата сума щял да даде друг богаташ — Иван Хаджиенов.

Ив. Е. Гешов, който разполагаше със значителни собствени средства, сам финансираше превода и издаването на своите пропагандни брошури[2].

В гръцката пропаганда много важни бяха услугите на гърци от диаспората. Те издаваха вестници, печатаха пропагандни памфлети. Понякога молеха Министерството на външните работи за подкрепа, но съвсем не бяха малко случаите, когато се справяха и сами. В началото на века, а и през Първата световна война мултимилионерът Басил Захаров, който бе натрупал състоянието си преди всичко от търговия с оръжие и не бе забравил родината си, редовно отпускаше помощи за подпомагане на пропагандата[3].

С лични средства финансираха своята пропаганда във Франция, Великобритания и Германия и румънските емигранти през 50-те години на XIX в. Някои от тях, но съвсем не всички, идваха от богати семейства и имаха добри доходи. Други едва скърпваха двата края. Всички отделяха в рамките на възможностите си пари, необходими за издателска дейност, за срещи с видни политици, за организиране на митинги и протестни събрания.

Така Димитър Брътияну използваше мизерните фондове на емиграцията, за да прокарва румънските тези в британския печат. Успя да уговори Е. Крау, редактор на широко популярния в. „Daily News", да подкрепя румънските тези. През 1856 г. журналистът замина заедно с дипломата сър Хенри Булвер за Влашко и Молдова. Двамата трябваше да оценят положението в румънските земи и да докладват на Парижкия конгрес. Срещу усилията си Крау получаваше регулярно по 40 английски лири месечно — една немалка сума за времето си (тогава един квалифициран чиновник във Великобритания рядко можеше да

---

1 Глушков, Хр. **Цит. съч.**, с. 167. А за мисията на Ив. Гешов из Европа непосредствено след Освобождението Евлоги Георгиев беше отпуснал 150 наполеона, „за да се обнародват в тамошните вестници членове за нашите народни работи". Вж. **ЦДИА, ф. 700, оп. 1, а.е. 3**, 1—4, 16.04—26.04.1879.

2 **БИА, ф. 272, ор. 9, а.е. 4509**, 26—27, 10.03.1922.

3 За ролята на Б. Захаров подробно вж. Kitsikis, D. **Propagande et pressions en politique internationale...**

надхвърли заплата от повече от една лира седмично). Както хладнокръвно отбелязва американският изследовател Хоуп,

> *„Крау трябва да отрази мисията с румънски пари и внушителен списък от възможни румънски контакти“*[1].

За самата мисия Крау получаваше отделно около 1000 франка месечно, без да се смятат разходите по пътуването. Резултатите, по мнението на емигрантите, отговаряли на вложените средства. Тонът на дописките беше издържан изцяло в духа на техните пожелания.

Като цяло за пропагандата във Великобритания в края на 50-те години отиваха към 60 лири месечно[2]. В едно писмо Д. Брътияну, който по времето на дългогодишния си престой в страната очевидно не бе имал случай да изпита голямо уважение към моралната устойчивост на британската преса, твърдеше, че с 800 лири можел да я купи цялата.

Подобен начин на действие почти неизменно се оказваше ефективен и по-късно, поне доколкото се отнася до тона на публикуваните материали, макар и отново да не можем да съдим точно каква в крайна сметка бе ползата от тях. Сумите, отпускани за пропагандата във Франция, където бе центърът на емиграцията, вероятно бяха много по-значителни, но за съжаление не разполагаме с данни за точния им размер.

Пропагандата нерядко беше финансирана и от балканските монарси, на които съвсем не им беше безразлично какво ще мислят за тях в Европа. Повечето от тях се занимаваха лично с пропаганда. В някои случаи оказваха подкрепа на произведенията, които пряко ги славословеха пред европейското обществено мнение. В други — даваха пари и за пропагандни брошури и памфлети, които обслужваха по-скоро общонационалната кауза.

Първенство в това отношение пак имаха румънците. Местните князе проправиха път и тук. В края на 40-те години на XIX в. в навечерието на буржоазните революции, разтърсили Европа, влашкият княз Бибеску плащаше, за да го хвалят пред френското обществено мнение като напредничав и независим в решенията си владетел[3].

---

1 Hope, Tr. **Цит. съч.**, с. 33.

2 Vitcu, D. **Diplomaţii unirii. Bucureşti**, 1979, p. 26

3 Вж. [Billecq, A.]. **La principauté de Valachie sous le Hospodar Bibesco.** Bruxelles, 1848.

При подготовката на Парижкия конгрес от 1856 г. княз Григор Гика, който се надяваше или да запази трона си в Яш, или пък да бъде избран за владетел на обединена Румъния, установи връзка с журналиста от френския в. „Le pays" Феликс Бели. В писмовните контакти французинът сипеше щедри похвали за благородството и либерализма на княза, който направил такива смели стъпки, за да демократизира страната си и почти безкористно му предлагаше перото си

„в рамките на журналистическите си възможности".

В предложението удачно се съчетаваха либералната фразеология с неприкрития стремеж да се припечели нещичко от надеждите на княза.

Отговорът на Гика бе от естество да сгрее сърцето и на най-неподкупния журналист. Князът изпрати на новообявилия се съюзник два пространни мемоара, в които настояваше върху старите права на Молдавия, накърнени с Парижкия договор за сметка на Влахия.

Освен с интересното си съдържание, пликът с мемоарите можеше да предизвика и допълнителен, макар и не толкова безстрастен интерес — към него бяха приложени и 100 златни дуката за посрещане на разноските по публикуването им във вестниците.

Между другото, казаното дотук не цели да хвърли сянка върху професионалното име на френския журналист, чието име само се мярва в документацията. За разлика от много други подобни случаи той спази поетите задължения по сделката. Двата материала на Гика бяха публикувани, макар и не в пълен размер и дори част от неизразходваната сума бе върната обратно на подателя[1].

По подобен начин Й. Бълъчеану искаше пари от Гика. Той предлагаше заедно с още двама журналисти да издава вестник, от който половината трябваше да се списва на румънски и половината на френски. От тона на писмото личеше, че вестникът щеше да излиза във Франция. За целта трябваха около 1000 дуката, от които 300 щяха да отидат за пътуване из Влахия и Молдова. В документа не става напълно ясно каква щеше да бъде политическата програма на вестника. Изглежда щеше да пропагандира идеята за избора на Гика на трона на обединена Румъния. Все пак в предложението имаше нещо нечисто, тъй като Бълъчеану обещаваше да запази пълна тайна по въпроса за произхода на парите. В началото Гика запази хладнокръвие, но атаките, предназначени да го накарат да се раздели с една значителна

1 **Documente Privind**, III, № 28, 6.03/23.02.1856; № 32, 7.04/28.03.186; № 34, 27.04.1856.

сума, не секваха. Бълъчеану продължаваше да го убеждава, че едва ли на великите сили би им хрумнала друга кандидатура за княз освен неговата. За целта обаче били необходими 5000-6000 дуката, от които 1000-1500 веднага. Те щели да отидат за издаване на брошури, за писане на статии и т.н., и т.н. Вестник във всеки случай не се появи. Като че Гика бе преценил трезво шансовете си.

На френски журналисти заплащаше от своя джоб княз Александър Куза[1]. Току-що получил престола, неговият наследник княз Карол даваше лични инструкции на своя секретар как да води пропагандата във Франция и му пращаше пари, които да бъдат разпределени между приятелски настроени журналисти[2].

В Сърбия княз Михаил Обренович заплащаше сам половината от месечното пособие, което се даваше на френския журналист А. Гринян[3].

И българският княз Фердинанд, който цял живот не се интересуваше особено какво мислят за него в страната, която управляваше, но в замяна на това винаги бе много чувствителен за това как възприемаха образа му в Европа, рядко пропускаше да поощри материално приятелски настроени автори. При многобройните си пътувания из континента оставяше след себе си истинска мрежа от агенти, които трябваше да водят пропаганда и то пропаганда от гледна точка не толкова на интересите на България, колкото на самия Фердинанд. Изглежда, че той сам си избираше агентите, макар и да не е напълно сигурно дали заплащаше за всичките им услуги от своя собствен джоб. Така в кризата около смъртта на Стамболов, когато българският монарх бе обвиняван в цяла Европа ако не в пряко, то поне в мълчаливо съучастие с убийците, негов агент във Франция стана журналистът Александър Хеп. Той спечели доверието, като написа книга за него след смъртта на Ст. Стамболов. За труда си получи 5 хил. франка. Две хиляди от тях дойдоха от безусловния фонд на Министерството на външните работи и изповеданията. Останалите вероятно плати българският княз[4].

---

1 Вж. Cuza, Al. **Corespondenţă şi Costache Negri.** Bucureşt, 1980, 14.09.1864.

2 Многобройни свидетелства за това има в колекцията от документи Charles I-er. Roi de Roumanie. **Chronique. Actes. Documents.** Publié par Démétre A. Sturdza. Tome 1–2. Bucarest, 1899, 1904.

3 Вучковић, В. **Политичка акција Србије...,** № 44.

4 **ЦДИА, ф. 3, оп. 1, а.е. 60,** с. 10, 13.06.1895, **а.е. 196,** 1–2, 2.05.1895, 20.07.1895; **ф. 600, оп. 1, а.е. 1814,** 26-27, 6.05.1895.

В навечерието на официалното признаване на Фердинанд за владетел на България А. Драндар написа брошура за историята на страната през последните две десетилетия, в която не пестеше хвалбите си по отношение на княза. И той му се отблагодари. По личното му нареждане от нея бяха откупени 1255 екземпляра — един от обичайните начини за скрита финансова подкрепа[1]. Практиката продължи и покъсно, когато Драндар написа книга в чест на четвъртвековното управление на Фердинанд. Пак по негово нареждане (макар и от документа да не става ясно дали с негови средства) от нея бяха откупени 250 екземпляра[2].

Но българският владетел умееше и да изисква отплата срещу щедростта си. След смъртта на Стамболов частният му секретар съобщаваше хладно на австрийската информационна агенция „Concordia", че вече няма да получава **годишната** си субвенция поради **жлъчния** език на виенската преса към България и нейния княз.

* * *

Външнополитическата пропаганда беше финансирана и от различни емигрантски сдружения, от землячески дружби, от патриотични, националистически и културни организации. Така през 1902 г. ВМОК взе решение да се изпратят пари на Симеон Радев за издавания от него в Париж в. „L' Effort". Откъде точно щяха да дойдат парите не беше ясно[3].

През ноември 1903 г. след разгрома на Илинденско-Преображенското въстание Михаил Герджиков и Борис Сарафов бяха изпратени от ръководството на ВМОРО на пропагандна обиколка в Англия, Италия и Франция. За разноски получиха 97 наполеона. Подобни обиколки в различно време извършваха и други видни ръководители на националноосвободителното движение в Тракия и Македония. Пак ВМОРО финансираше споменатата вече обиколка на професорите Л. Милетич и И. Георгов в навечерието на Балканската война[4].

---

1 **ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а.е. 1003,** 1—3, 1.07.1896. Става въпрос за брошурата на Drandar, A. **Les événements politiques...**

2 **БИА, ф. 317, оп. 1, а.е. 17,** 1—2, 29.05.1911. Става въпрос за брошурата на Drandar, A. **La Bulgarie sous le Prince Ferdinand.** Двеста и петдесет броя бяха откупени от МВРИ.

3 Вж. **Документи и материали за историята на българския народ,** № 219.

4 Герджиков, М. **Спомени...** № 30, с. 262, 26.11.1903.

„Лондонският комитет на лигата на неосвободените гърци“ отпусна през 1919 г. 120 лири на един американски журналист, който пишеше биография на Венизелос. Клонът на комитета в Манчестър пък даде парите за издаването на книгата на С. Пуул „Елинизмът в Турция. Престъпленията на Турция“[1]. Усилена печатна дейност в защита на националната кауза развиваха и университетите, и националните академии на науките[2].

Понякога в дейността се намесваха и съвсем необичайни организации. Така през 1921 г. Българският спортен съюз отпусна пари за участие на делегати в конференция на Лигата за защита правата на народите, където трябваше да се повдигне и въпросът за правата на българите в Македония[3].

Разграничителна линия между финансираната от подобни организации пропаганда и пряко субсидираната от държавата е трудно да се прокара. Материалното благополучие на образователните и научните институции зависеше от бюджета или поне от материалната благосклонност на правителствата. С държавна помощ допълваха доходите си и немалко от емигрантските организации. Срещу парите, които получаваха, те нерядко служеха като димна завеса за прикритие на държавната активност. Така за покриване на разноските си „Англо-гръцката лига“ разчиташе в немалка степен на подкрепата на гръцката легация[4].

Парична помощ, макар и не особено голяма, получаваха различните студентски и землячески дружества в чужбина, чиито членове нерядко бяха въвличани в пропагандни действия. Още от началото на 1914 г. правителството в София отпускаше редовно по 1000 франка месечна помощ на Българо-френското дружество в Париж. Освен несъмненото значение, което би имал един пробългарски център във Франция, известна роля за щедростта като че ли имаше и фактът, че един от ръководителите на дружеството — Д. Провадалиев — беше близък роднина на Радославов[5].

---

1 Kitsikis, D. **Propagande et pressions en politique internationale...**, 202—203, 246—247.

2 **БИА, ф. 272, оp. 9, а.е. 4508**, с. 39, 10.10.1907.

3 **ЦДИА, Ф. 1546, оп. 1, а.е. 1002**, с. 1, 21.08.1921.

4 Така например в печата беше посочено, че френският превод на книгата на С. Радев „Ролята на Македония в нашето възраждане“ бил напечатан на разноски на Съюза на българските учени, писатели и художници. Вж. **Мир**, XXIV, № 5336, 29.01.1918; Kitsikis, D. **Propagande et pressions en politique internationale...**, 310—311.

5 **ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а.е. 169**, 3—6, 25.02.1914; **ф. 382, оп. 2, а.е. 612**, с. 1, 25.02.1914.

По време на Парижката мирна конференция от 1919—1920 г. Генералният съвет на македонските дружества в Швейцария получи от българското правителство най-малко 20 хил. франка. Освен това част от ръководителите му получаваха дневни и квартирни от сметката на пропагандната мисия[1].

Пак от официални източници се покриваше, доколкото може да се разбере, една голяма част от разноските за издателската дейност на Добруджанската организация. Авторите на брошури за Добруджа получаваха хонорари директно от Радославов[2]. Това, разбира се, не означаваше,че те бяха изцяло на правителствена издръжка. Когато през есента на 1917 г. Д. Мишев готвеше материали за просветата в България и Румъния, ръководството на дружеството му написа писмо, че е готово да го финансира за евентуално кратко пребиваване в Румъния за събиране на необходимите материали[3].

В годините на Първата световна война, според сведенията на френското разузнаване, дипломатите на Османската империя покриваха всички разноски по пропагандата, вършена от организациите на „Турк юрду" в Женева и Лозана[4].

Почти изцяло на сръбска финансова издръжка беше Югославският комитет. Още през 1915 г. сръбската легация в Париж даде 30 хил. динара за издаването на „Югославския бюлетин" на английски и френски език[5]. По съвсем отделна сметка вървяха пътните и дневните както на емисарите, пращани от Ниш, така и на членовете на Югославския комитет като Трумбич[6]. Многобройните издания на комитета през 1919—1920 г. се печатаха с пари, дошли от фонда на сръбската делегация за Парижката мирна конференция. Отделно за пропагандата на

---

1 **ЦДИА, ф. 317, оп. 1, а.е. 19,** с. 253, 1919.

2 **Пак там, ф. 313, оп. 1, а.е. 2212,** 2.03.1917. Ив. Минчев и М. Марков бяха получили по 3 хил. лв., а Ив. Пенаков и Ст. Чилингиров — по 2 хил. Главният секретар на МВРИ Р. Косев отбелязваше на полето на една от следващите една след друга молби за финансова помощ: „Г-н Чилингиров е един от нашите най-алчни автори", вж. **пак там, а.е. 568,** 5—8, 28.08.1917.

3 **Пак там, ф. 1546, оп. 1, а.е. 212,** с.1, 30.11.1917.

4 **AMAE, Guerre, Vol. 977,** p. 172, 12.01.1917.

5 Вучковић, В. **Из односа Србије...,** с. 360.

6 Dr. Šepič **Srpska vlada u počeci jugoslavenskog odbora.** — Historijski zbornik, XIII, 1960, No 1, p. 39.

т. нар. Сръбски комитет в Париж през 1919 г. бяха отпуснати 15 хил. франка[1].

Правителствата покриваха разноските по пропагандата, вършена от различни политически партии. Н. Пашич отпусна на социалистите, които защитаваха великосръбските интереси на Лондонската конференция на социалистическите партии, 3 хил. франка. Резултат от щедростта имаше. На конференцията, състояла се на 24 февруари 1918 г., бе издигнат призив за обединяване на Сърбия и Черна гора, макар и нищо да не бе споменато за териториите в рамките на Австро-Унгария[2]. С правителствени пари пътуваха българските делегати на Стокхолмската конференция на Втория интернационал през 1917 г. Финансова подкрепа на гръцките социалисти оказваше и Венизелос. С държавни пари бяха публикувани брошурите им, в които те влизаха в полемика с българските си идейни съмишленици.

* * *

В почти всички случаи държавата пряко финансираше външнополитическата пропаганда. Тя отпускаше необходимите суми, контролираше каналите и начините, по които бяха изразходвани. Още през 1881 г., само три години след Освобождението, Министерският съвет на България след не особено бурни обсъждания упълномощи министъра на външните работи да може,

> *„ако го намери за благосклонно, поддържането на някои иностранни вестници, които ще се издивяват от непредвидените разходи на МВРИ, след като господин Министъра направи пред Министерския съвет нужните предложения“*[3].

От този момент насетне разходите за пропаганда вървяха предимно по параграфа „безотчетни средства“ към министъра или дори министър-председателя. Включването им в това перо позволяваше да се избегне контролът на Народното събрание над изразходването им и да се запази необходимата тайна при контактите. Понякога, макар и порядко, сумите бяха прехвърляни по перата на други министерства,

1 Трговчевић, Љ. Културни одбор у Паризу, с. 1355.

2 Strugar, Vl. Jugoslavenske socijaldemokratske stranke 1914—1918. Zagreb, 1963, 62—63.

3 ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а.е. 53, 1—3, 1.08.1881.

най-често на Министерството на народното просвещение[1]. Доколкото може да се съди от документацията, това беше практиката и в останалите балкански държави. И това бе естествено. Към подобна схема се придържаха и европейските държави.

От такъв фонд Сърбия финансираше връзките си със западноевропейските публицисти в навечерието на Сръбско-турската война от 1876 г. По време на Парижката мирна конференция суми от кредита от 1,5 млн. френски франка можеше да се харчат само със съгласието на ръководителя на делегацията и най-влиятелен политик в страната Н. Пашич[2].

През юли 1913 г. в разгара на Междусъюзническата война, когато каруцата вече бе обърната, а грънците — потрошени, Министерският съвет в София реши да предостави на МВРИ 1 млн. златни лева

> *„било за извънредни мисии в странство... било за други въпиющи цели и нужди“*[3].

* * *

Първите суми, отпуснати за пропагандата, не бяха особено големи. Така например, по споменатото по-горе решение на Министерския съвет от 1881 г. за чуждата преса се отпускаха само 23 600 лв.[4] Но, разбира се, и възможностите на държавата не бяха големи. От самото начало финансирането вървеше по няколко линии. Важна част от него съставляваха разноските по печатането на пропагандни брошури и памфлети. Някои от тях бяха публикувани в самите балкански страни. Това бе най-евтиният, но и най-нерезултатен начин. На първо място, подобен памфлет бе смятан за по-неефективен от печатания във Франция, Великобритания или Германия. На второ — пощенските разноски за изпращането му до подходящи адресати ставаха много по-високи[5].

---

1 **ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а.е. 1003,** 1—3, 1.07.1896.

2 **Zapisnici za sednica...,** No. 89, 28.04.1919.

3 **ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а.е. 2991,** с. 1, 21.06.1913. Решение за отпускане на 25 хил. лв. на МВРИ за третото тримесечие на годината от безусловния фонд; **пак там, ф. 140, оп. 1, а.е. 48,** 238—246.

4 **Пак там, ф. 284, оп. 1, а.е. 54,** 1—4, 10.08.1881; **БИА, ф. 271, а.е. 12,** с. 22, 10.08.1881.

5 **БИА, ф. 11, а.е. 8,** с. 9, 26.09.1876. Интересно е, че Е. Георгиев, който беше дал парите за печатането на брошурата „Bulgaria. By Her Two Delegates“ с придобитата съобразителност на опитен търговец препоръчваше тя да е в *„повече екземпляри и да се продава в книжарниците,*

Като правило Министерството на външните работи подбираше подходящ автор, уговаряше с него изискванията си, бъдещия хонорар и се заемаше да търси по-евтина печатница. Така например след края на Първата световна война на френския журналист П. Жантизон бе поръчано да напише специална брошура „Френското влияние в България". Тя трябваше да докаже на доскорошните врагове дълбоките корени на франкофилството в страната[1].

Сумите, необходими за печатане на пропагандни брошури, се менях с годините, но поради слабите инфлационни процеси в Европа след Берлинския конгрес в общи линии се запазиха докъм началото на Първата световна война. В началото на века памфлет, изкаран в двехиляден тираж във Франция, като правило струваше между 4 и 10 хил. франка. Така през 1904 г. българското правителство плати близо 4 хил. франка за една брошура на А. Шопов[2].

В Русия Ив. Ев. Гешов трябваше да плати 680 рубли на издателство „Научное дело" за 3 хил. екземпляра от брошурата си за Балканския съюз, без да се броят разноските по превода и редакцията ѝ. Френското издание беше значително по-скъпо. За 3 хил. екземпляра издателството получи близо 1800 франка[3].

Не бяха много по-различни и цените в Швейцария или Германия.

Албумите бяха доста по-скъпи. Сметката за тях често надхвърляше 10 хил. франка[4].

Цените се вдигнаха рязко през Първата световна война и непосредствено след нея. За брошура от 3 хил. екземпляра през 1917 г. понякога

а не само да я дават на лицата, с които се срещат.
Така тяхното действие върху общото мнение в Европа
ще е по-голямо."
Той се докосваше по-скоро интуитивно, отколкото осъзнато, до един от принципите на пропагандата. Тезата му, че хората трябва да добият впечатлението, че са получили безплатно нещо, което е струвало пари, намери широко приложение в по-сетнешната пропагандна практика.

1 **ЦДИА, ф. 382, оп. 3, а.е. 9,** 100—144, 28.09.1921. Става въпрос за Gentison, P. **L'influence française en Bulgarie.** Paris, 1921, за което френският журналист получи 1000 франка. Вж. **ЦДИА, ф. 382, оп. 3, а.е. 9,** с. 151, 17.03.1922.

2 Shopoff, A. **Les réformes et la protection des chretiens en Turquie, 1673—1904.** Paris, 1904; **ЦДИА, ф. 382, оп. 2, а.е. 132,** 51—53, 21.06.1904; 7.09.1904.

3 **ЦДИА, ф. 568, оп. 1, а.е. 44,** 4—5, 16.04.1915; **а.е. 140,** 1—2, 13.08.1915.

4 **Пак там, ф. 382, оп. 2, а.е. 125,** 33—34; **а.е. 132,** 51—53, 7.09.1904; **а.е. 183,** с. 220, 18.02.1905; **Zapisnici za sednica...,** с. 230, 234.

се плащаше повече от 6 хил. франка[1]. За двете хиляди бройки на памфлет за Черна гора сръбската пропаганда даде 2 хил. франка[2]. За книжка на В. Кюн „Българите, очертани от тях самите" гръцката легация в Лондон плати близо 80 лири стерлинги за превода ѝ от френски на английски и още 400 лири за напечатването на 2 хил. екземпляра[3]. За издаването на книгата на Б. Филов за старото българско изкуство МВРИ трябваше да плати общо 37 хил. швейцарски франка. За брошура, издадена в Чехословакия след Първата световна война, София плати 11 хил. крони[4].

* * *

Пари се хвърляха и за по-инцидентни усилия. През 1889 г. след първоначална съпротива парламентът в Букурещ гласува сумата от 200 хил. франка за румънско участие в Световното изложение в Париж. Подобна сума гласуваха и в Атина. Дали идеята си струваше парите е съмнително. Във всеки случай румънският представител Бибеску създава впечатление на егоманиак, който се стремеше не толкова да издигне името на Румъния, колкото да прослави своето собствено. Доста по-умерен и по-сериозен беше гръцкият му колега Д. Георгиадес, който в съчинение, написано специално за изложението, подчертаваше блестящите перспективи пред евентуално френско-гръцко икономическо сътрудничество[5].

Скоро след намесата на България в Първата световна война по предложение на МВРИ Министерството на народното просвещение започна да плаща по 5 хил. лв. годишно за издръжката на основания от д-р Густав Вайганд частен институт за изучаване на български език. С отделна сметка беше заплащана библиотеката от български книги, издавани в Лайпциг на немски език[6]. Министерството на външните

1 **ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а.е. 2050,** с. 1, 14.10.1917.

2 **Zapisnici za sednica...,** с. 284, 236 , 234 z, 12.04.1920; с. 230, 185 z; **ЦДИА, ф. 382, оп. 2, а.е. 1045,** с. 8, 30.04.1923.

3 Kitsikis, D. **Propagande et pressions en politique internationale...,** 338—339.

4 **БИА, ф. 209, оп. 1, а.е. 10, с. 38, 17.02.1920; ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а.е. 1983, с. 1, 3—20, 5.03—20.06.1921.**

5 Bibesco, G. **1889. Exposition Universelle. La Roumanie. Avant, pendant, après.** Paris, 1890; Georgiades, **D. La Grèce économique. Sa participation à l'Exposition universelle et son commerce avec la France.** Paris, 1889.

6 **ЦДИА, ф. 177, оп. 1, а. е. 509,** с. 160, 23.03.1918.

работи заплащаше на издателя Иван Парлапанов всички разноски по издаваната от него на френски език библиотека „Балкански въпроси“[1].

* * *

Един от най-сигурните начини за пропаганда през целия разглеждан период беше т. нар. „субвенциониране“ на периодичния печат. Финансова помощ получаваха както издания, печатани редовно в самите балкански страни, така и десетки европейски вестници и списания, някои от които бяха смятани за барометри на общественото мнение. Вестниците и списанията, издавани на чужди езици на Балканите, почти без изключение бяха изцяло или поне отчасти субсидирани от съответните правителства. Практиката започна при появата на периодичния печат на полуострова през 30-те години на XIX в. и не загуби значението си до края на разглеждания период.

Началото на тази традиция беше положено от Високата порта. В средата на века в Цариград излизаха четири вестника на френски и четири на италиански език. Според един от най-добре информираните съвременници — Убичини — всеки от тях получаваше от султанското правителство не по-малко от 30 хил. пиастра месечно[2]. Не толкова значимите като обществено влияние вестници в края на 60-те години получаваха по 1000 гроша годишна субвенция[3]. За да не загубят редовния си приход, те трябваше да печатат официални съобщения и се ангажираха да не атакуват правителствената политика. Всяко нарушение на негласното споразумение ги грозеше със загуба на помощта и нерядко с финансовия крах на собственика.

Известният британски кореспондент Ед. Пиърс, който бе прекарал близо половин век в Цариград, познаваше много добре тънкостите на османския политически живот и по-специално начина, по който Високата порта се отнасяше към пресата. В спомените си той твърди, че в годините непосредствено преди и след Берлинския конгрес в Цариград на практика нямало вестник, който да не бил субсидиран в значителна степен от Портата. Вестниците, издавани на френски, италиански и английски най-безскрупулно се възползваха от стремежа на султан Абдул Хамид II да подобри своя образ в Европа[4].

---

1 ЦДИА, ф. 317, оп. 1, а. е. 14, с. 9, 3. 07. 1918.

2 Ubicini, A. **Letters on Turkey...**, 250—254.

3 **Документи за българската история.** Т. 3. Документи из турските държавни архиви (1564—1908). Ч. 1. Подбрал и превел П. Дорев. С., 1940, № 781, 461—463.

4 Pears, Ed. **Forty Years in Constantinople.** New York, 1916, p. 115.

В България предмет на всеобщата завист на колегията беше журналистът Кон, който издаваше години наред на немски език „Български търговски вестник". През 90-те години получаваше редовно по 1000 франка месечна помощ за изданието си. Правителствата се меняха, външнополитическата линия също, но по неведоми пътища Кон успяваше да запази благоразположението на всеки нов кабинет и макар сумите, отпускани за вестника му да бяха различни, никога не секнаха напълно[1].

Твърде скоро обаче повечето балкански правителства престанаха да се облягат на частната инициатива в това отношение и започнаха да издават полуофициални или официални пропагандни вестници (повече за това вж. пета глава).

Типичен пример за разходите, необходими за финансирането на пропаганден вестник на Балканите, беше в. „La Bulgarie", издаван в София през 80-те години на века. Той започна да излиза през 1887 г. Редактор стана арменецът (някои източници говорят за „левантинеца") О. Искендер. Според споразумението, сключено между него и МВРИ, той трябваше да изпраща определен брой копия от вестника на двореца, за чуждите дипломатически представителства в София и на европейските държави. Като пример за формата и начина на списването на изданието трябваше да послужи руският пропаганден вестник „Le Nord"[2].

Вестникът трябваше да се списва на френски език и да излиза веднъж седмично. Годишно публикуването му щеше да струва 10 хил. франка, а възнаграждението на главния му редактор — допълнителни 6 хил. франка месечно[3]. С течение на годините между Искендер и МВРИ се появиха различия. Вестникът спря. Беше възстановен по време на управлението на д-р Константин Стоилов, който се нуждаеше от рупор за изграждане на нов облик на българската политика в Европа. Според подготвения план за реорганизацията на вестника той сега щеше да струва на правителството близо 32 хил. франка месечно. Най-значителното перо бяха 6-хилядната заплата на директора, която бе съизмерима с министерска и заплатата на редактора на материалите на френски език (4800 лв.)[4].

---

1 ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 1318, с. 5, 19.01.1899.

2 Пак там, **ф. 600, оп. 1, а.е. 700,** 1—3, 4.3.1887; **БИА, ф. 272, оп. 4, а.е. 1642,** с. 1, 1888.

3 ЦДИА, ф. 6., оп. 1, а.е. 648, 3—4, 12.12.1887. По едно време една от бъдещите звезди на българския политически небосклон д-р Н. Генадиев обмисляше идеята за френскоезичен вестник в Пловдив, вж. **БИА, ф. 14, а.е. 872,** с. 14, 7. 05. 1891.

4 **ЦДИА, ф. 3, оп. 1, а.е. 188,** с. 21, 24.08.1895, 25—26, 08.1895; **ф.600, оп. 1, а.е. 983,**

Един от стремежите на балканските пропагандисти бе да основат постоянен пропаганден вестник или списание в Европа. В някои случаи имаха успех. Подобни начинания обаче костваха много повече средства. В началото на века българската пропаганда планираше издаването на специален пропаганден вестник в Италия, който трябваше да бие върху общността на интересите на двете страни в Източното Средиземноморие и най-вече в Македония. Когато се оказа, че изданието ще струва вероятно повече от 80 хил. франка годишно, ентусиазмът на София бързо се изпари[1]. По време на Парижката мирна конференция в Атина обмисляха да закупят западащият английски вестник „The Outlook". Това щеше да струва около 1000 лири, но разходите по възвръщането на авторитета на изданието щяха да достигнат 4000 — сума непосилна, несъизмерима с ползата, която можеше да бъде извлечена[2].

Та дори по време на Парижката мирна конференция мизерното като полиграфическо оформление и нищожно като тираж списание „Плебисцит", издавано от Димитър Мишев от името на Българския съюз в Швейцария, струваше на Министерството на външните работи и изповеданията поне 4 хил. франка за брой[3]. От февруари 1919 г. в Лондон започна да излиза месечното списание „The Balkan Review", редактирано от Кр. Прайс. То струваше на гръцката легация около 2500 лири стерлинги годишно. Седмичникът „Journal des Hellènes", който излизаше в Женева от август 1916 г., доколкото може да се разбере, струваше поне 60 хил. швейцарски франка годишно[4].

Разбира се, във върховни моменти пропагандите не се скъпяха и доказателство за това могат да бъдат и изброените в библиографията пропагандни периодични издания, публикувани в различни европейс-

---

272—273, 26.08.1895; **ф. 14, а.е. 2052,** 1—2, 26.08.1895. След години М. Маджаров се оплакваше, че „тези, които бяха получавали по двайсет хиляди лева годишна субвенция", след падането на правителството веднага го напуснали и „правеха пакости на старите си господари", вж. Маджаров, М. **Последните години от живота на К. Стоилов.** С., б. г. с. 62.

1 **ЦДИА, ф. 353, оп. 1, а.е. 31,** 83—86, 6.12.1904.

2 Kitsikis, D. **Propagande et pressions en politique internationale...,** 224—227, 236—238.

3 **ЦДИА, ф. 1546, оп. 1, а. е. 161,** с. 41, б. д. Става въпрос за **Le Plébiscite, Bulletin Hebdomadaire de l'Alliance bulgare en Suisse,** I, 1919.

4 Kitsikis, D. **Propagande et pressions en politique internationale...,** 230—231.

ки страни през Първата световна война и последвалата мирна конференция.

Стремежите на балканските народи да бъдат оценени от Европа не останаха неотбелязани от едно сравнително многобройно, макар и не особено заможно племе журналисти. В следващите десетилетия те щяха да подкрепят доволно доходите си с малкия, но редовен приход от балканските пропаганди, плащан често, за да пишат в полза на една или друга държава, но нерядко и за да не пишат против нея.

Така Йожен Пуяде през 50-те години с помощта на британски журналисти беше издействал да се публикува във в. „Morning Post" всичко, което биха му изпратили за Гика или за Румъния въобще. В „Journal des débats" пък в полза на румънската кауза действаше Емил дьо Жирарден.

В Белград близо десет години плащаха редовно по 6 хил. динара годишно на френския журналист А. Гриньон. По неизвестни причини в навечерието на Сръбско-турската война от 1876 г. той се отказа от споразумението. На заседание на Министерския съвет през февруари беше решено задълженията му да поеме срещу 30 австрийски шилинга месечно публицистът Ригондо (в текста името е неясно). Той трябваше да публикува поне по една кореспонденция месечно по сръбските проблеми в два парижки вестника, а и въобще да приема и отпечатва новините, които му се изпращат от Белград. Бе предвидено, че ако работи добре, след половин година може да започне да получава сумата, която бе получавал Гриньон.

В началото на 80-те години българската пропаганда повече по навик, отколкото по необходимост, продължаваше да изплаща определени суми на цариградския журналист Жан Пиетри, редактор на в. „Le courrier d'Orient". Както вече споменах, в началото на 70-те години той се бе отнасял враждебно към българската кауза, но през Източната криза бе направил всичко възможно, за да направи достояние на европейската общественост зверствата на турците при потушаване на Априлското въстание. Сега настояваше да извлече дивиденти от поведението си. През 1880 г. поиска и получи от българското правителство 25 хил. франка за „зестра на неговото мумиче"[1]. В началото на нашия век италианският журналист Р. Фоа, бивш кореспондент на в. „Tribuna" в Солун, си осигури 500 франка месечно срещу участието си в българската пропаганда в Италия. Редакторът на „The Balkan

1 ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а.е. 52, 1–3, 27.06.1881.; Иречек, К. **Български дневник**, Т. 1, с. 204, 13.06.1880.

Review“ Кр. Прайс вземаше по 500 лири стерлинги годишно за труда си[1].

Услугите на журналистите бяха заплащани и при конкретни случаи. Когато в началото на 90-те години в София замисляха да упражнят натиск върху Високата порта за издаване на берати в Македония, дипломатическият представител в Цариград д-р Вълкович предлагаше да се дадат на редактора на излизащия в турската столица в. „Levant Herald“ Уитикър 8 или 10 хил. франка. С тези пари трябваше да се купят усилията му. В случая важно беше не влиянието му в турските вестници, колкото фактът, че англичанинът беше кореспондент на редица европейски периодични издания, за които можеше да изпраща телеграми и статии.

Доста от европейските и американските журналисти, резидиращи в балканските страни, бяха подпомагани внимателно и ненатрапчиво в ежедневните им разходи — осигуряваха се по-евтини хотели, устройваха се обеди и банкети с местни политици и общественици.

Пътуващите транзитно из полуострова журналисти също получаваха своя дял. Особено в края на XIX и началото на XX в. немалко от тях преминаха набързо през Балканите. За проблемите на полуострова имаха твърде слаба представа, която в много случаи не се стремяха и да задълбочат. За по-безскрупулните от тях по-важно бе да изтръгнат възнаграждение за съмнителните си усилия. Така италианският автор Де Губернатис прекара в България около месец в края на 90-те години и написа една твърде ласкателна книга, наречена „България и българите“. МВРИ му отпусна 1200 франка, за да го подпомогне в пътуванията му из страната. Като имаме предвид, че и транспортът и хотелите в България бяха значително по-евтини, отколкото в родината на журналиста, ясно беше за какво отиват парите. Губернатис написа подобна книга и за Сърбия и нямаме причини да се съмняваме, че сръбското правителство се е показало по-стиснато от българското.

Английският автор Оливер Бейнбридж получи всички улеснения за пътуване из България. Беше му осигурен специален файтон за сметка на министерството, платен му бе и хонорар. В резултат на пътуването той изнесе цикъл от пробългарски лекции във Великобритания, събрани в книгата „Балканският възел“[2]. На български разноски в стра-

1 **ЦДИА, ф. 353, оп. 1, а.е. 31,** 49—50, 28.10.1905; 27—47, 24.05.1906; Kitsikis, D. **Propagande et pressions en politique internationale...,** 230—231.

2 **ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а.е. 1612,** 2—4, 2.09.1899; **БИА, ф. 15, а.е. 3469,** 1—14, 1913-1915.

ната се движеше кореспондентът на в. „Morning Post“, който бе заявил пред български дипломат, че

„ще бъде на наше разположение“.

На български разноски предлагаше да дойде през 1922 г., когато се решаваше окончателно тракийският въпрос, Франческо Сапори, редактор на влиятелния италиански вестник „Tribuna“[1].

Според документи на сръбското Министерство на външните работи, заловени при настъплението на българските войски през Първата световна война, френският журналист А. Барби получаваше редовно от началото на 1915 г. около 1000 франка месечно. Отделно екземпляри от издаваните от него книги за Сърбия бяха откупувани от Белград, за да се покрият разноските по отпечатването им[2].

По време на Парижката мирна конференция сръбската делегация отпусна 8 хил. франка за разноски на френски кореспонденти, които отпътували за Сърбия, за да се запознаят с обстановката в страната. Месец по-късно даде първо още 5300 франка на същите журналисти, а после ги награди и с по допълнителни 2 хил. заради обективността, която били показали в кореспонденциите си[3].

Като поощрение се изкупуваха и екземпляри от книги, чието написване не бе поръчвано от съответната пропаганда. Достатъчно беше те да са посветени на парлив проблем в балканските взаимоотношения и да изразяват съчувствие към каузата на дадена страна. Така например за откупуване на 300 екземпляра от книгата на френския автор П. де Мондезир „Обсадата и превземането на Одрин“ бяха дадени близо 2 хил. лв. Мотивът на Министерството на войната, което беше предложило това, бе, че авторът се изразявал добре за поведението на българските войски след завземането на града[4].

Френският журналист Огюст Говен, който по собствена инициатива беше написал книга за политическата криза в Гърция през Първата

---

1 **ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а.е. 915,** 11-14, 28.08.1922, 28.08.1922, 17.12.1922; **а.е. 1378,** с. 26, 10.09.1920.

2 **Народни права,** XXVI, № 12, 17.01.1916; **Мир,** XXII, № 4773, 17.01.1916. Този факт предизвика порой от лицемерни обвинения в българския печат срещу сърбите, които подкупвали чуждите журналисти.

3 **Zapisnici za sednica...,** с. 115, 21.04.1919; с. 132, 24.05.1919; с. 133, 27.05.1919.

4 **ЦДИА, ф. 382, оп. 2, а.е. 611,** 1–9, 02.05.1914; Mondésir, P. de. **Siège et prise d'Andrinople.** Paris, 1914.

световна война, без усилия продаде 1000 бройки от нея на гръцкото правителство. Англичанинът В. Селиман написа книга за събитията на Солунския фронт, в която защитаваше позициите на Венизелос. Веднага от нея бяха откупени 300 екземпляра[1].

Парични помощи получаваха и европейски публицисти и учени, които работеха в областта на балканските взаимоотношения. Така например известният славист Леон Ламуш получи през 1919 г. от София 2 хил. франка за сказките, които изнасяше. Руският историк Николай Державин, все още само доцент, първо получи парична помощ, за да напише труда си за българските колонии в Южна Русия, после помощ, за да го издаде, а накрая правителството на Радославов отпусна още 800 рубли за откупуване на 400 екземпляра от изследването му, което не бе намерило много читатели в Русия[2].

Услугите на чужденци, които работеха за каузата на съответната страна, невинаги се заплащаха директно, но поне им се поемаха разноските. Така през лятото на 1918 г. правителството на Теодор Теодоров определи за американския професор Джордж Херън, близък приятел на президента У. Уилсън, сумата от 150 франка, с които той трябваше да отиде в Париж и да говори в полза на България. Макар в крайна сметка американецът да не го стори, парите му бяха изплатени[3].

Понякога инцидентни субсидии получаваха и съвсем неясни фигури. Така през 1896 г. помощ от 200 франка получи Осман бей Къбръзлъзаде, който пишеше брошури на френски език, насочени срещу арменците и ги издаваше в България[4]. А най-куриозно беше може би искането на Честър, журналист от американски произход, който през 1919 г. подготвяше биография на Венизелос и искаше от гръцката легация да му даде някакъв статут, който би му позволил да избегне призоваването му в армията[5].

Думите, казани дотук, съвсем не означават, че всички приятели на балканските народи в Европа бяха подкупни или користолюбиви. Не-

---

1 Kitsikis, D. **Les rapport du „Temps" avec le gouvernement grec dans l'entre-deux-guerres.** — In: Revue d'histoire moderne et contemporaine. T. 15, juillet — septembre 1968, 518—519; Kitsikis, D. **Propagande et pressions en politique internationale...,** 200—201.

2 **ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а.е. 103,** 88—90, 29.12.1914; **ф. 1546, оп. 1, а.е. 161,** с. 41.

3 **ЦДИА, ф. 317, оп. 1, а.е.62,** с. 36, 28.08.1919; с. 37, 4.09.1919.

4 **ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а.е. 1011,** 1—36, 08.1896.

5 Kitsikis, D. **Propagande et pressions en politique internationale...,** 202—203.

малко от тях участваха в пропагандните кампании съвсем безкористно, без да получават и без да очакват подкрепа. Така през 1879 г. Ив. Е. Гешов не можа да използва отпуснатите му от Е. Георгиев 150 наполеона по предназначение, тъй като авторите, с които бе говорил, се съгласиха да пишат безплатно статии в защита на България[1].

Различни бяха причините, които подбуждаха активността на приятелите на балканските народи. Някои смятаха, че един или друг народ трябва да бъде подкрепен като преграда срещу попълзновенията на Русия на юг. Това бе причината, която мотивираше много от приятелите на Румъния. В Русия — напротив — някои публицисти подкрепяха България или Сърбия, като братски славянски страни. У други надделяваше безкористният интерес към тези начеващи своето политическо развитие народи.

Нещо повече, някои от тях, които разполагаха с доста собствени средства, ги влагаха в различни пропагандни кампании. Немалка част от парите на англо-румънското и англо-сръбското дружество през Първата световна война бяха събрани от самите англичани. Същото се отнасяше и до някои приятели на българите. Председателят на Балканския комитет Н. Бъкстон, който беше доста заможен (беше един от притежателите на процъфтяваща пивоварна), не само не приемаше помощ, но и самият той нерядко отделяше средства за различни пропагандни акции в полза на Македония.

* * *

Наред с привличането на отделни журналисти всички балкански държави без изключение изплащаха редовно суми на основните европейски вестници.

Тази практика започна още през 30-те години на XIX в. Тогава турският дипломатически представител в Париж Мустафа Решид паша плащаше ежемесечно на в. „Le Messager" по 150 франка месечно, за да прокарва позицията на Високата порта по египетския въпрос[2].

Дълго време подкупването или ако използваме популярния тогава термин „субвенционирането", на европейските вестници беше на първично ниво. През 60-те години на XIX в. румънската пропаганда за-

1 **ЦДИА, ф. 568, оп. 1, а.е. 39,** 4—5, 27.04.1879. Между другото, един от авторите, които обещаха да пишат в защита на българите, беше активният в румънската пропаганда Е. дьо Жирарден.

2 Дулина, Н. **Цит. съч.,** 70—72.

купуваше определен брой годишни абонаменти от органите, което я интересуваха. На популярния в. „Le Siècle“ бяха заплатени двадесет абонамента, по-малко на брой бяха абонаментите за „Le Temps“, „Revue des deux Mondes“ и „L'Illustration“. Освен това трима журналисти от списание „L'Esprit public“ получаваха известни суми.

Практиката продължи до края на разглеждания период. Закупуването на абонаменти изглеждаше по-невинно от директното връчване на плик с пари. Това че получените по силата на споразуменията десетки, а понякога стотици броеве на вестници и списания се изхвърляха директно след получаването им или гниеха без всякаква полза из мазетата на легациите, беше без значение.

И след Берлинския конгрес румънците продължаваха да изплащат определени суми на различни вестници и списания. Така например през 80-те и началото на 90-те години на века изплащаха по 2 хил. франка субвенция на излизащото в Будапеща на немски език под редакцията на д-р Корнелиус Дяконовичи месечно списание „Romanische Revue“. В него бяха разисквани политически и културни проблеми, поставяха се въпроси за културното развитие на румънците в Трансилвания, намекваше се, макар и несмело за преследванията им от унгарското правителство. Близо 600 броя се разпращаха безплатно на адресати в различни европейски страни[1].

В началото на 1904 г. Високата порта, обезпокоена от неблагоприятния отзвук от потушаването на Илинденско-Преображенското въстание сред европейското обществено мнение и дори сред традиционния му съюзник — френското, изпрати в Париж френския журналист и финансист Едуар Креспин. Той трябваше да промени бързо настроението на печата. Въпреки усилията си Българското агентство в Цариград не успя да научи точния размер на сумата, отпусната на Креспин, но смяташе, че тя е „достатъчно голяма“[2].

Балканските вестници продаваха услугите си срещу нищожни помощи. Цариградските вестници „La Turquie“ и „Moniteur Oriental“ получаваха от източнорумелийското правителство стотина лири на тримесечие[3]. Редакторът на сръбския вестник „Одбрана“ Свет. Папа-

1 Pavel, T. **Mişcarea românilor...**, с. 82.

2 **ЦДИА, ф. 382, оп. 2, а.е. 125,** 110—111, 11.01.1904.

3 **Архив на Възраждането. Т. 2. Документи по Съединението.** Под ред. на д-р Д. Страшимиров. С., 1908, № 55, 04.1885; № 56, 3.04.1885; № 61, 23.04.1885; № 62, 19.04.1885.

дич получи за готовността си да публикува дописки, давани му от България, само 500 динара[1]. В навечерието на Балканските войни в София изплащаха на публикувания в Солун еврейски в. „Le Journal de Salonique" по 2 хил., а по-късно и само по 1000 лв. годишно. За отделна пробългарска статия в друг еврейски вестник — „Progrès de Salonique", бяха давани по 10—15 лв. В Министерството на външните работи имаха ясното съзнание, че това са пари, на практика хвърлени на вятъра, тъй като едва ли вестници,

„които се продават за толкова мизерни суми",
имаха каквото и да е обществено влияние[2].

Сумите, отделяни за пропаганда в печата, постепенно се увеличаваха, като тенденцията беше в години на криза да се плаща повече и по-охотно, докато в по-спокойни години балканските правителства се опитваха да пестят поне част от парите.

В началото на века вече много европейски вестници разглеждаха външнополитическата пропаганда на балканските страни като малък, но привлекателен и сигурен бизнес. Във Франция вестниците, за да уверят *клиентите* си в солидните основи на бизнеса, който водеха, бяха дори разработили нещо като *ценоразпис* за услугите си. Тарифата за публикуване на статия, антрефиле или просто протестно писмо зависеше на първо място от тиража и влиянието, което упражняваше съответният вестник, но и от значението на политическия момент.

В общи линии периодичният печат във Франция можеше да бъде разделен на три групи. В първата влизаха вестници от рода на „Le Journal", „Le Matin", „Le Petit Journal", които нямаха строго определена политическа физиономия, затова пък бяха с голям тираж.

Изданията от втората група, като „Le Temps", „Le Journal des Débats", „Le Figaro", „L'Écho de Paris", изоставаха в областта на тиража. В замяна на това техният авторитет пред дипломатическите канцелории бе много по-висок, външнополитическите им коментари се изчитаха внимателно и то не само във Франция.

Трета група беше на вестници от рода на „La Croix", „L'Humanité", „L'Information", които бяха партийни органи и влиянието им беше ограничено предимно в определени политически среди[3].

1 **БИА, ф. 14, а.е. 115,**с. 10, 19.03.1895.

2 **ЦДИА, ф. 568, оп. 1, а.е. 760,** с. 1, 2.07.1911; **а.е. 169,** с. 1, 4.07.1911.

3 Подробности вж. в **Histoire générale de la presse...** Т. 3.

От споменатите по-горе периодични издания „Le Figaro“ обикновено изискваше около 30 франка за ред в уводна статия. „Le Gaulois“, „Le Matin“ и „La Lanterne“ бяха по-умерени. Тяхната тарифа рядко надвишаваше 10 франка.

В разгара на гръцката антибългарска кампания от 1907 г. един от редакторите на „Le Temps“ заяви директно, че вестникът би се изкушил да промени прогръцката си линия, ако в София се съгласят да плащат по 20 франка на ред за всяка статия, защитаваща българските интереси в Македония или пък излагаща българска версия за антигръцките погроми.

Цената, срещу която можеше да се спечели сътрудничеството на германските вестници, не изглеждаше съществено по-различна. В началото на века спечелването на влиятелен берлински вестник от балканските пропаганди обикновено струваше между 1500 и 2 хил. франка годишно[1].

В редица случаи влияние върху политиката на даден вестник играеха и по-странични съображения. В навечерието на Младотурската революция от 1908 г. влиятелният „Journal des Débats“ в Париж подкрепяше не политиката на Гърция, както беше традицията му, а тази на Турция. Българските дипломати във френската столица обясняваха промяната с щедро раздаваните от Турция пари, но и с факта, че директорът на вестника бил един от собствениците на компанията за експлоатиране на фаровете на Османската империя и затова нейната стабилност и благополучие му били присърце[2].

Веднага след Балканската война, когато каузата на България беше в надир във Франция, българското правителство изплати 1250 лв. на списанието „La Revue des Nations“. С тях откупи стотина годишни абонамента. Самото списание безспорно не беше влиятелно. Българската пропаганда бе привлечена по-скоро от личността на главния редактор Р. Пелтие. Той се беше ангажирал с българската кауза, работеше във Френско-българското дружество и изнасяше десетки пробългарски сказки в Париж и провинцията[3].

---

1 **ЦДИА, ф. 1597, оп. 1, а.е. 74,** 1–4, 24.11.1906.

2 **БИА, ф. 13, а.е. 37,** с. 4, 29.04.1908. В годините на Парижката мирна конференция, когато империята изглеждаше обречена, редакторът се свърза с гръцката пропаганда, която му обеща да запази интересите му в тази част от турската територия, която щеше да премине към Гърция. Салтото веднага се отрази на политическата физиономия на вестника.

3 **ЦДИА, ф. 382, оп. 2, а.е. 534,** 1–53, 14.11.1913.

Първата световна война и особено месеците и годините, когато се обсъждаха условията на бъдещите мирни договори, се оказаха манна небесна за френския печат. Той беше един от основните източници на информация в света. Създатели и пропагандатори на влиятелни политически становища и мнения, ръководителите на пресата не се свеняха да вземат пари от всекиго, който имаше желание да им ги даде[1].

През 1919 г. пропагандата във вестниците беше поставена изцяло на делови основи. Сръбската пропагандна мисия в Париж, представлявана от проф. А. Белич, подписа договор със сп. „Le Monde Nouveau", което излизаше на различни езици. Според споразумението то се ангажираше да публикува по една статия месечно, защитаваща сръбските искания. Тя не трябваше да бъде по-дълга от осем машинописни страници. Статиите щяха да бъдат публикувани във всички издания на списанието — във френското, английското и американското. Редакцията се задължаваше да разпространява списанието сред френски, английски, американски, полски, чешки и сръбски журналисти. Щеше да използва контактите на агенцията „The Cross Atlantic Newspaper Service", за да разпространява 400 екземпляра от изданието в Съединените щати. Срещу това списанието щеше да получава в течение на една година месечна субвенция от 2500 франка[2].

Почти същият договор бе сключен и между гръцката пропаганда и „Le Monde Nouveau". То се задължаваше да подкрепя гръцките тези, да публикува материали, доставяни му от гръцката легация и да ѝ предоставя по 100 броя всеки месец. На свой ред щеше да получава по 2 хил. франка месечно[3].

Не е далеч от ума, че подобно споразумение вероятно бе сключено и с румънската пропаганда.

По време на Парижката мирна конференция сръбското правителство се абонира за сто броя от в. „La petite republique", които трябваше да получава във френската столица. Общият брой на делегатите заедно с експертите и техническия персонал не надхвърляше четиридесетина души. И при най-добро въображение е трудно човек да си представи всеки от тях да чете по два-три еднакви броя от вестника.

---

1 Руското правителство плащаше на в. „Le Figaro" 700 хил. франка, на „La Matin" — 350 хил., на „Le Petit Journal" — 300 хил. За по-специфични услуги, като подготвянето на специален брой само с руски материали, се плащаше отделно, вж. Иоффе, А. **Русско-французские отношения в 1917 г.** Москва, 1958, 57—58.

2 **Архив САНУ**, Београд, А. Белић, АБ-III-3013, 1.07.1919.

3 Kitsikis, D. **Propagande et pressions en politique internationale...**, 242—243.

През пролетта на 1920 г. сръбската легация в Париж откупи 100 екземпляра от сп. „La Revue Bleue" заради публикуваната в него статия за необходимостта от поддържане на приятелството между Франция и Кралството на сърбите, хърватите и словенците. Получената сума се услади на редактора и той се постара да постави взаимоотношенията си с балканските пропаганди на регулярна основа. От началото на 1921 г. започна да получава по 1000 франка месечно от гърците. Срещу това той отстъпваше по две страници месечно от списанието си за гръцки материали, подготвяни от френския журналист Р. Пюо, който служеше на гръцката пропаганда[1].

За издателя Фр. Боасонас, който се беше специализирал в издаването на албуми, Белград отпусна веднъж 10 хил. франка, а после само за един албум със снимки от войната в Сърбия — 60 хил. На журналиста П. Бертран, който бе защитил в статия сръбските схващания по черногорския въпрос, бяха заплатени 2 хил. франка и т.н., и т.н.[2] Гръцката пропаганда откупуваше през 1919—1923 г. по 100 абонамента от сп. „L'Europe Nouvelle" и от в. „Le Gaulois". На редактора на вестника Кризафидис, който пишеше прогръцки статии, плащаха месечно по 500 франка. Все пак „Le Gaulios" не беше от най-разпространените във Франция вестници. Тиражът му беше само 20 хил. — несравним с двата милиона на „Le Petit Parisien".

И българската пропаганда обръщаше особено внимание на френската преса. В преговорите, които се водеха в Париж, Франция бе страната, която в най-голяма степен бе съумяла да наложи волята си. Френското обществено мнение бе настроено несравнимо по-враждебно към България от английското или американското. Можеше да се очаква, че Франция ще прокара схващанията си и при определяне на все още не напълно ясната съдба на Западна Тракия. Практиката на подкупване на френския и въобще на европейския печат придоби особени мащаби при управлението на Александър Стамболийски. Редакторът на пацифисткото списание „Les Annales des Nationalites" Ж. Габри получаваше по 6 хил. франка годишно. Швейцарските вестници, които в годините на Първата световна война, а и след това, се бяха ангажирали да подкрепят българската кауза, получаваха между 500 до 1000 франка за полугодие[3].

---

1 Kitsikis, D. **Les rapports...**, 514—517; Miquell, P. **La Paix de Versailles et l'opinion publique française.** Paris. 1972, 19—20.

2 **Zapisnici za sednica...**, с. 295, 248 Z, № 34.

3 **ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а.е. 639,** 54—55, 2.04.1918; 100—107, 17.07.1918.

Продължи традицията за откупуване на годишнини на влиятелни вестници и списания — например 25 годишнини от „Le Matin“ и 50 от „Le Temps“ бяха откупени през 1922 г., независимо от другата подкрепа, която се оказваше на двата вестника[1]. В началото на 1921 г. земеделското правителство охотно прие предложението на журналистите А. Лондр от „Excelsior“ и Тедеск от „Le Journal“, които бяха проявили желание да напишат серия от кореспонденции за икономическото, политическото и стратегическото значение на Западна Тракия за България. Двамата бяха посетили пълномощния министър в Париж Михаил Савов по собствена инициатива, за да му изкажат „разочарованието“ си от гръцката позиция, която били разучили добре при посещението си в Атина. Срещу „разочарованието“ си двамата искаха 30 хил. франка. Желанието им бе удовлетворено. За вземане на решението в София трябваше по-малко от седмица[2].

Двамата журналисти съвсем не бяха единствените, посетили Савов. В месеците на подготовката на конференцията в Сан Ремо през 1920 г. цяла върволица от редактори и журналисти наобикаляше българския дипломат. Редакторът на в. „La république Française“ искаше по 1000 франка месечно за подкрепата си. Първоначално молбата беше отклонена. Причините за отказа не бяха ясни. Месец по-късно обаче французинът получи исканите пари. Директорът на борсовия орган „La Côte du Jour“ искаше 5 хил. франка (каквито вече получаваше от Полша), за да начене пропагандна кампания в полза на България. Редакторът на сп. „La vie technique et industrielle“ издаде специален брой, посветен на България. В София откупиха 1000 екземпляра от него, които трябваше да бъдат разпространени по различните легации по света, за да се популяризират сред обществеността.

В началото на 1921 г. в Париж неколцина предприемчиви депутати замислиха издаването на сп. „Françe-Balcan“ (по-късно променено на „La Voix des Balkans“) — мероприятие, за което получиха финансовата подкрепа на Чехословакия, Кралството на сърбите, хърватите и словенците и България. Намерили внимателни слушатели в лицето на българите, депутатите, които се бяха сражавали по фронтовете на войната, заявиха, че натрупаният на Солунския фронт опит ги разочаровал в качествата на гърците. Сега вече вярвали, че българите са народът с бъдеще на полуострова. (Интересно беше какво разправяха на гръцкия пълномощен министър, но за това нямаме сведения). По-известни

---

1 ЦДИА, **ф. 382, оп. 2, а.е. 1045,** с. 5, 30.03.1922.

2 **Пак там, ф. 176, оп. 4, а.е. 915,** с. 66, 13.12.1920; 61—64, 24.12.1920—5.01.1921.

сред тях бяха Ж. Бартелеми и изгряващата на политическия небосклон звезда Едуард Даладие. Българите откупиха няколко абоната. Отделно отпуснаха 25 хил. франка помощ на списанието[1]. Няма основание да смятаме, че и останалите балкански държави не са били поне толкова щедри.

Същият радушен прием намери и предложението на Жан Жозе Фрага, директор на илюстрованото списание „Le Monde Illustrée". Той предлагаше или да издаде специален брой за България, което щяло да струва около 100 хил. франка, или пък да получава по 5 хил. франка за регулярна защита на българското дело на страниците на списанието. Основен аргумент при приемането на искането бе съображението, че според българския пълномощен министър гръцката пропаганда била вече проникнала на страниците на „L'Image" — единственото друго илюстровано списание в страната. Това не попречи и на българската пропаганда да навлезе в него. След личната молба на директора на сп. „L'Image" се подготви специален брой за България, който струваше на София десетина хиляди франка[2].

Директорът на влиятелното „La Revue Diplomatique" пък предлагаше да включи в някой брой на списанието си статия за Ал. Стамболийски, съпроводена от много снимки. Предложението бе прието. Цената бе скромна — само 10 годишнини[3].

М. Савов предлагаше от в. „Bon soir", чийто директор Ж. Пио винаги бил писал бележки в българска полза без да иска възнаграждение, да се откупят 125 годишни абонамента. Взетото решение бе сравнително по-скромно. В Дирекция на печата откупиха 25 абонамента[4].

---

1 **ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а.е. 1307,** с. 8, 17.01.1921; **а.е. 5,** 4—8, 27.01.1921; **ф. 382, оп. 3, а.е. 9,** 13—14, 7.10.1920; с. 54, 17.01.1921, с. 57, 26.02.1921; с. 53, 21.01.1921; 9—21, 12.01.1921—15.03.1921; **оп. 2, а.е. 853,** с. 45, 8.03.1921. П. Д. Петков, който водеше преговорите, отбелязваше: „В последно време Даладие работи за нас във вестник „Le Rappel", вж. **пак там, ф. 176, оп. 4, а.е. 1312,** 1—2, 28.10.1920.

2 **Пак там, ф. 176, оп. 4, а.е. 1307,** 2—5, 8.12.1920.

3 **Пак там, ф. 382, оп. 3, а.е. 9,** с. 52, 27.01.1921; **ф. 176, оп. 4, а.е. 1307,** с. 16, 26.04.1921.

4 **ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а.е. 877,** с. 1, 4.06.1921; **ф. 382, оп. 2, а.е. 1044,** с. 6, 28.03.1923. Правеха се и много инцидентни усилия. В началото на 1922 г. М. Савов искаше да му бъдат оправдани 3750 франка, които изразходвал за заплащане на „услуги за нашата пропаганда", без да доуточнява за какво всъщност ставаше въпрос, вж. **пак там, ф. 176, оп. 4, а.е. 2297,** с. 3, 7.01.1922.

* * *

Още в края на 30-те години на XIX в. в по-големите европейски страни започнаха да се правят опити за създаване на големи частни информационни агенции. Те изграждаха мрежа от кореспонденти по всички краища на света и предлагаха информациите си на всеки, който би желал да плати за тях. Твърде скоро обаче откриха, че един от най-сигурните пътища към замогването е поддържането на добри отношения със своите правителства. Първите и най-успешни организации от този тип бяха френската „Хавас" и английската „Ройтер". Конкуренцията за новини беше свирепа и в началото на 80-те години двете агенции сключиха помежду си споразумение за разпределяне на Европа на сфери на влияние. Балканите, където „Хавас" имаше стари традиции, минаха под нейно влияние[1].

И действително още през 60-те години на века румънците плащаха на агенцията по 8500 франка годишно, за да предава в Европа новини, отразяващи румънската гледна точка. Контактите с „Хавас" се поддържаха чрез Б. де Бейн — френски журналист, близък с княз Александър Куза, който беше работил известно време във Влахия. Според французина споразумението било особено важно, тъй като телеграмите на агенцията били

„препечатвани от всички вестници".

През 80-те години „Хавас" сключи почти еднотипни договори с всички балкански страни[2].

Отначало агенцията настояваше за 30 хил. франка годишна вноска. Искането обаче се оказа недостъпно за скромните възможности на балканските страни[3]. Към началото на века сърбите плащаха само 12 хил. динара годишно. През 1908 г. българите плащаха 6 хил. франка.

1 По-подробно за това вж. Palmer, M. **L'agence Havas et Bismarck. L'échec de la Triple Alliance télègraphique (1887—1889).** — Revue d' Histoire diplomatique, 90, Juillet—Décembre 1976.

2 По-подробно за това вж. Ilčev, I. **L'Etat Bulgare et l'agence Havas. Histoire de leur relations depuis la libération juisq'à la Première Guerre mondiale.** — Bulgarian Historical Review, 1985, № 4.

3 **AN, 5 AR 418,** № 1a, 3.01.1909, 16.06.1909; Palmer, M. **L'agence Havas et Bismarck...,** с. 332.

Сумата намаляваше прогресивно с течение на годините. В навечерието на Балканската война спадна до 1200 франка[1].

След Първата световна война „Хавас" започна да получава от София по 75 хил. франка годишно. Публикуването на телеграми, изпращани от МВРИ, бяха заплащани отделно (по това време франкът вече беше девалвирал значително в сравнение с довоенната си стойност)[2].

Както високата тарифа на „Хавас", така и тенденцията на агенцията да поставя на първо място своите собствени интереси, на второ — интересите на френското правителство и едва на трето място — интересите на клиентите си, накараха повечето балкански страни да потърсят и други информационни агенции, които биха им свършили подобна работа при по-ниско заплащане. Така например в началото на 90-те години Ст. Стамболов плащаше на виенската агенция „Korrespondenz Bureau" по 70 хил. лв. годишно за услугите ѝ — 32 хил. съгласно официалния договор, сключен между агенцията и правителството, а останалите по силата на изрично постановление на Министерския съвет. Сравнително голямата сума бе резултат от изолацията на България. За разкъсването ѝ в София разчитаха предимно на Австро-Унгария и донейде на Великобритания и затова жестовете към виенската фирма се смятаха оправдани. Пред правителството на д-р К. Стоилов, сменило Стамболов, перспективите бяха по-добри. То не желаеше да поема подобни ангажименти. Заплащането на „Korrespondenz Bureau" намаля на 22 хил. лв.[3]

В началото на века българите започнаха да дават на парижката агенция „L'Information" между 3 и 6 хил. франка годишно. Друга френска агенция „Presse Associée" получаваше 2400 франка. Тя беше поела задължението да печата новини от Македония, давани ѝ от българската легация, като информации, получавани от собствените ѝ кореспонденти. Унгарската „Agence Hongoroise de Correspondance Télégraphique" получаваше по 50 флорина годишно. След Първата световна война в Париж се водеха преговори с агенция „Фурние", която искаше 40 хил. франка за разпространяване на съобщения от България[4].

---

1 AN, 5 AR 418, № 1а,; ЦДИА, ф. 382, оп. 2, а.е. 360р 13—21; Раденић, А. Прогони политичких противника у режиму Александра Обреновича, Београд, б.г. 535—536.

2 **ЦДИА, ф. 382,, оп. 2, а.е. 876,** 1—7, 8.11.1921.

3 **БИА, ф. 265, II Д2290,** 1—6, 5.01.1895.

4 Агенцията, ръководена от Леон Шавенон, е създадена през 1903 г. около едноименния вестник. — **Histoire générale de la presse Française.** Т. 3, 291. **ЦДИА, ф. 382, оп. 2, а.**

Всичко това обаче си оставаха палиативи. „Хавас“ си оставаше най-престижният информационен източник в света. Другите информационни агенции може и да бяха по-евтини, но и влиянието им беше в пряка зависимост от цената, която искаха за услугите си.

* * *

Непосредствено след Балканската война с помощта на посредника Леон Рение от агенция „Хавас“ (бивш директор на агенцията) турската пропаганда успя да осъществи един от значителните си удари. За едно от най-крупните обединения във френската преса бяха дадени наведнъж не по-малко от 2 170 500 франка. От тях „Le Journal“ получи 282 хил., „Le Temps“ — 130 хил., „Le Matin“ — 170 хил., „Le Figaro“, „Le Petit Parisien“, „Le Petit Journal“ — по 120 хил. Самият посредник скромно прибра за услугата си 490 хил. франка[1]. Самите размери на сумата, наред с икономическите и стратегическите интереси на Франция в региона, обясняват убедително общо взето благожелателния тон на френската преса към Турция и настоятелните препоръки, които се даваха на финансистите за необходимостта от още по-големи инвестиции в нейната икономика.

Практиката продължи и след Първата световна война. В края на 1919 г. гръцкото правителство плати 700 хил. франка еднократно за един само контракт с влиятелни френски вестници. Съществуват известни податки, че подобен договор беше сключила и сръбската делегация в Париж[2]. Българите, макар и закъснели, по силата на статута си на победена нация продължаваха в същото направление. Още през есента на 1919 г. беше установен контакт с Е. Таверние от в. „Le Temps“. За промяна на антибългарското настроение на вестника до края на 1919 г. бяха изплатени около 200 хил. франка[3]. После се мина към по-мащабна операция. Сключен бе договор между българската легация и консорциума от френски вестници, начело на които стоеше влиятелният „Le Temps“. Според него вестниците се задължаваха да защитават българските национални искания. В консорциума влизаха „Le Matin“, „Le Journal“, „L'Ècho de Paris“, „Le Temps“, „Le Petit

е. 132, 30.01.1904; **а. е. 360,** 13—21; **а. е. 182,** с. 140; **ф. 3, оп. 1, а. е. 196,** 41—42, 23.08.1896; **ф. 382, оп. 3, а. е. 9,** 62—64, 28.12.1920.

1 **Histoire générale de la presse Française.** T. 3..., с. 274.

2 Kitsikis, D. **Les rapports du „Temps“...,** 512—514.

3 **ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а.е. 5,** 2—3, 14.02.1920.

Parisien", „L'Information", „Le Gaulois", „La Liberté", „Le Petit Journal", „La France Libre" и информационните агенции „Information", „Radio", „Agence des Balkans". Договорът беше за 1 млн. франка годишно, изплащани на четири пъти.

Първоначално българите настояваха да включат в договора предварително условие за печатане на един минимум от материали за България, но французите отказаха да поемат подобни задължения. Като резултат не всичко ставаше така, както очакваха в София. На втората година съществуваха известни съмнения дали споразумението с целия консорциум да бъде продължавано, тъй като М. Савов смяташе, че единствено „Le Temps" изпълнявал стриктно поетите задължения[1]. После бе преценено, че не си струва да се влошават отношенията с влиятелни печатни органи и то остана в сила до края на управлението на Ал. Стамболийски. Все пак парите, изплащани на французите през 1922 г., бяха намалени наполовина, а Коста Тодоров водеше преговори и с агенцията на в. „La Presse", която обещаваше да разпространява материалите за България само срещу 125 хил. франка годишно[2].

Споразумението с консорциума беше оценено като относителен успех за България. Министерството на външните работи сметна, че потрошените пари не са отишли напразно. Или, както се заявяваше в специалната докладна записка по този проблем,

> *„както по тракийския проблем, така и по пътуването на г-н Стамболийски, френската преса начело с „Тан" се държа изобщо добре, нещо, което спомогна извънредно за смекчение отношенията ни с Франция и подготвяне почвата за влизането ни в Сдружението на народите"*[3].

Ако българите знаеха, че сръбската делегация в Париж специално бе обсъждала променената позиция на вестника още в края на 1919 г. и бе побесняла, та дори заплашваше да публикува сведения как „Le Temps" е прибирал пари от Белград, биха били още по-доволни[4].

---

1 **ЦДИА, ф. 382, оп. 2, а.е. 742,** 1–6, 15.12.1920.

2 **БИА, ф. 20, оп. 1,** а.е. 2, с. 507, 29.11.1920; **ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а.е. 5,** с. 18, 27.01.1921, с. 17, 4.05.1920, с. 40, 29.05.1920; **а.е. 915,** 40–41, 19.05.1921; с. 51, 17.04.1920. Представителят на консорциума Ед. Рьолс с явна неохота даваше исканите му от българските агенти разписки за получените пари, вж. **пак там, а.е. 915,** с. 44, 13.04.1922; **БИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 3,** с. 759, 13.04.1922; 1232–1234, 29.11.1921.

3 **ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а.е. 915,** 52–56, 11.1920.

4 **Zapisnici za sednica...,** с. 80, 15.12.1919.

* * *

За журналистите, които получаваха финансова помощ, беше съвсем обичайно да хленчат, да молят и да изнудват балканските правителства за повече пари. Понякога на молбите им откликваха. По-често обаче оставаха нечути.

През 1881 г. в София реагираха с раздразнение на непрестанните оплаквания на Жан Пиетри. След като вече беше получил сумата за „зестрата" на дъщеря си, сега той настояваше за увеличаване на ежемесечната субсидия. Министерският съвет взе решение, че ще му се плащат по 500 франка месечно, но при първия му протест, парите ще му бъдат отнети. Журналистът опита да използва и други канали, за да убеди София в основателността на исканията си. Вероятно по негово настояване Екзарх Йосиф предложи субсидията му да бъде вдигната от 500 на 1000 франка месечно. Ако Екзархът толкова настоявал за увеличението, заявиха на заседание на правителството, то той можел да допълва доходите на редактора от сумите, отпускани за Екзархията. Явно в Цариград не харесаха предложението[1].

По същия начин консерваторите отказаха възнаграждение или дори информация на турския журналист Сервати, издател на „Le Moniteur Ottoman", с обосновката, че той щял да представя на страниците на вестниците си България като неразделна част от Османската империя[2].

През пролетта на 1886 г. кореспондентът на Ройтер в Цариград искаше да му се заплатят допълнително депешите, които бил изпратил по време на Съединението. Явно Григор Начович беше направил някакъв неприятен за англичаните намек, защото той гордо отвръщаше, че никаква сума не би могла да отклони „Ройтер" от обективността, но агенцията била комерческо предприятие и трябвало да печели[3].

Понякога безскрупулни журналисти изкарваха добри пари, пишейки многобройни добре платени „глупави" статии в защита на едно или друго правителство или управник на Балканите, или като ги шантажираха, че ако не платят, ще пишат срещу тях[4].

---

1 **ЦДИА, ф. 353, оп. 1, а.е. 31,** 2–3, 8.12.1906; **ф. 284, оп. 1, а.е. 67,** 1–3, 22.10.1881; **БИА, ф. 271, а.е. 12,** с. 76, 24.12.1882.

2 **ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а.е. 91,** 1–4, 13.03.1882.

3 **БИА, ф. 14, а.е. 2017,** 1–5, 3.04.1886.

4 **ЦДИА, ф. 3, оп. 1, а.е. 44,** 68–69, 25.02.1906.

Дори и корифеите на западната журналистика не се свеняха да изнудват балканските си клиенти. В моменти, когато усещаха, че нуждата на съответната страна е по-голяма, те вдигаха цената за услугите си. При това, както посочихме и по-горе, повечето издания нямаха нищо против да черпят щедро от различни извори. Така сп. „L'Europe nouvelle" вземаше пари след Първата световна война както от сръбската, така и от българската пропаганда[1].

Типично шантажистко беше искането на френския географ Бианкони. През юни 1913 г., подбуден от сръбската пропаганда, той публикува в „Le Temps" серия от единадесет карти в подкрепа на сръбските искания за излаз на Адриатическо море. В изворите няма данни, но вероятно Бианкони бе получил прилично възнаграждение и това му се беше усладило. През януари 1915 г. той съобщи, този път на българите, че подготвял напечатването на нова етнографска карта на Европа. На картата щели да бъдат нанесени вероятните граници след войната, както и мотивите за тях. За да включи в границите на бъдеща България безспорната зона в Македония, включително Струга, искаше 20 хил. лева. За българо-гръцката граница беше готов да приеме

„каквото ний му начертаем".

Предложението на Бианкони бе отхвърлено от София, тъй като

„Иширков готви нужните карти".

Като резултат Бианкони публикува карта, в която в най-голяма степен отразяваше сръбските претенции[2].

Някои от журналистите пък на свой ред настояваха за ордени. Така след особено злостна нападка срещу Фердинанд редакторът на виенския в. „Information" се оплака в среща с пълномощния министър Ив. Салабашев, че за толкова години, в които защитавал българската кауза, никога не бил награждаван с по-значителен орден, та затова се принудил да привлече вниманието към себе си[3].

---

1 **ЦДИА, ф. 382, оп. 2, а.е. 125,** 143–144, 13.10.1904; **а.е. 284,** с. 2, 21.01.1907; **Zapisnici za sednica...,** с. 284, 236 f, 234 z, 12.04.1920; p. 230, 185Z; **ЦДИА, ф. 382, оп. 2, а.е. 1045,** с. 8, 30.04.1923.

2 **Пак там, ф. 176, оп. 3, а.е. 5,** с. 5, 7.02.1915. Вероятно ставаше въпрос за брошурата на Iširkov, A. **Les Confins occidentaux des terress bulgares.** Lausanne, 1915.

3 Салабашев, Ив. **Спомени.** С., 1943, 289–290.

Обичайна практика за притиснати от нужда издатели бе да публикуват в списанията си една или две статии в полза на каузата на някоя балканска страна и след това, здраво стиснали за доказателство броя в ръка, да посетят съответния дипломатически представител, за да искат парична помощ или поне няколко абонамента[1].

Л. Саваджиян основа сп. „Revue des Balkans", с което успешно доеше както Кралството на сърбите, хърватите и словенците, така и Гърция. Само гръцкото правителство му плащаше по 1500 франка годишно за списанието и отделно същата сума лично за него. От сръбската делегация през 1919 г. за същата цел получи 3 хил. франка. Изглежда, че Саваджиян хранеше неясната надежда, че би могъл да използва лековерието на българите и да ги присъедини към дарителите си, тъй като през 1920 г. опита да се срещне с наши дипломати, за да им декларира, че не искал повече да работи срещу България[2].

Подобни предложения неизбежно внушаваха чувство на презрение към подкупните журналисти. При обсъждането на кандидатурата за редактор на планираното списание „The Balkan Review" гръцките пропагандисти се опасяваха, че кандидатурата на Кр. Прайс не била особено подходяща. Стойността му във Великобритания била спаднала, тъй като в печата били излезли сведения, че получава пари както от сръбската, така и от румънската пропаганда[3]. А пък през пролетта на 1921 г. българската пропаганда обсъждаше мерки как да бъде подкупен обратно Ш. Риве, който бил минал на страната на гърците, но срещу 10 хил. франка бил готов наново да заеме пробългарски позиции. Същата година направо бе наредено да се подкупи Р. Пюо, който работеше активно за гръцката пропаганда. Или, както чистосърдечно споделяше новото аташе по печата във френската столица П. Д. Петков,

> *„погрешна е политиката да се пести в подкупите..."*[4].

Интересно е, че никой не си правеше илюзии за какво точно се даваха парите на чуждите вестници. Едно от предложенията на Министерството на външните работи през 1882 г. за водене на пропаганда

---

1 **ЦДИА, ф. 353, оп. 1, а.е. 31,** с. 31, 30.08.1906.

2 **Zapisnici za sednica...,** 167—168, 17.07.1919, p. 189, 7.11.1919; Kitsikis, D. **Rapports...,** с. 518; **ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а.е. 565,** с. 41, 5.10.1920.

3 Kitsikis, D. **Propagande et pressions en politique internationale...,** 230—231.

4 **ЦДИА, ф. 382, оп. 3, а.е. 9,** с. 38, 39, 42, 46, 26.05.—15.09.1921; 95—99, 24.10.1921; **ф. 176, оп. 4, а.е. 5,** с. 25, 26.05.1921; **оп. 1, а.е. 11,** 42.47, 10.07.1920.

в Европа беше озаглавено „За подкупване на иностранната преса". Единствен, който се смути от откровената формулировка, бе руският генерал Каулбарс. Той предложи да бъде заменена с по-неутралната,

> *„за да може иностранната печат не само да престане да пише враждебно, а напротив — да фаворизира правителството"*[1].

* * *

Много е трудно да се прецени колко точно бяха разходите на балканските правителства за пропаганда. Можем да посочим само отделни примери. Заплатата на Головин, а година по-късно и на Искендер, в чиито задължения влизаше провеждането на пропаганда, беше около 8 хил. лв. — сума, близка до тази, която получаваше един министър. През лятото на 1882 г. консервативното правителство в София отпусна 10 хил. лв. годишно за оказване на въздействие върху чуждата преса. През 1895 г. правителството на д-р Константин Стоилов бе изразходвало само за четири месеца близо 20 хил. лв. от безусловния фонд за пропагандни нужди. От тях 9 хил. бяха за немскоезичната преса — германска и австрийска, 2 хил. за книгата на Ал. Хеп за Фердинанд, 5 хил. бяха дадени на един английски автор[2].

През пролетта на 1913 г. сръбското правителство отпусна 50 хил. франка за водене на пропаганда във френската преса като подготовка за Лондонската мирна конференция. В началото на Първата световна война, когато сръбската пропаганда обърна поглед към Италия, само за началото на кампанията бяха отпуснати 30 хил. динара[3].

В архива на Д. Йоцов е запазено немного ясното сведение, че през януари 1915 г. д-р Н. Генадиев дал на френския журналист Ж. Лоран 250 хил. франка, а от февруари до септември 1915 г. — близо половин милион франка били изплатени на „Le Matin", „Le Gaulois", „Le Temps"[4].

---

1 **БИА, ф. 271, а.е. 12,** с. 126, 19.07.1882; с. 131, 28.07.1882.

2 **Пак там, ф. 271, а.е. 11,** л. 80—82, 10.03.1882; **ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а.е. 527,** 1—4, 6.03/22.02.1883; **ф. 284, оп. 1, а.е. 115,** 1—4, 19.07.1882; **ф. 600, оп. 1, а.е. 1814,** 25—27, 6.11.1895.

3 Алексић-Пейковић, Љ. **Односи Србије...,** с. 676, Екмечић, М. **Цит. съч.,** 312—314.

4 **ЦДИА, ф. 139, оп. 3, а.е. 16,** с. 11, 1915.

Много е трудно да се прецени колко пари получаваха изпращаните при случай пропагандисти в Европа. В архивите са запазени само отделни разписки. Така например в началото на Първата световна война Матей Геров бе получил от д-р В. Радославов 4 хил. лв. за „командировка в странство". След това редовно получаваше по около 1000 лв. месечно, т.е. колкото бяха отпускани и на френско-българското дружество[1]. Гръцкият пропагандист Д. Калапотакис получаваше през 1918 г. по 4500 франка месечно. Той явно бе един от най-ценените пропагандисти, тъй като през май 1919 г. застана начело на Централното бюро за пресата в Атина[2]. А за едно лекционно турне на дипломата Чедомил Миятович в Съединените щати бяха дадени 5 хил. франка[3].

По време на Парижката мирна конференция сумите за пропаганда станаха наистина главозамайващи, особено като имаме предвид мизерните възможности на балканските страни, опустошени от почти шест години неспирни войни. Самото издържане на пропагандните мисии в продължение на години често надхвърляше стотици хиляди франка.

Скъпо струваше поддържането на българската пропагандна мисия в Швейцария. Членовете ѝ получаваха само дневни между 40 и 100 франка. От 4 декември 1917 г. до 28 септември 1918 г. или за около девет месеца на Недков бяха изпратени общо поне 515 хил. франка. Самият Недков смяташе, че тези суми са явно недостатъчни, тъй като, само за командировки били необходими около 21 хил. франка месечно. През 1918 г. само дневните за членовете на мисията бяха 115 хил. франка, а за 1919 г. — 227 хил. Само през февруари 1919 г. мисията изразходва над 60 хил. франка. Разходите за подкупване на френската и швейцарската преса само от септември до декември 1919 г. бяха около 450 хил. франка. Поддържането на „Българския съюз в Швейцария" струваше през 1919 г. близо 30 хил. франка[4].

---

1 **БИА, ф. 263, оп. 1, а.е.13,** с. 181, 25.08.1914, **ЦДИА, ф. 382, оп. 2, а.е. 657,** с. 31, 15.12.1914.

2 Kitsikis, D. **Propagande et pressions en politique internationale...,** 198—199.

3 Mijatovich, Ch. **The Memoirs of a Balkan Diplomatist...,** 281—285.

4 **ЦДИА, ф. 317, оп. 1, а.е. 10,** 99—100, 10.05.1918; **а.е. 24,** 1—28, 4.12.1917—28.09.1918. Разписки и преписки по стойността на изданията на мисията могат да се видят пак там **а.е. 54,** 1—84; **а.е. 19,** 282—287; **ф. 1546, оп. 1, а.е. 845,** 9—10; **а.е. 839,** с. 3, 15.12.1919; **а.е. 9,** с. 114—117, 20.01.1919; **НАБАН, ф. 44н, а.е. 21,** с. 49, с. 66, 25.12.1919.

Сръбските пропагандисти черпеха свободно от 1,5 млн. франка, с които разполагаше югославската мирна делегация, дошла за конференцията. Тази сума обаче се оказа недостатъчна и зачестиха молбите за увеличаването ѝ. Гръцката делегация изхарчи близо 2 млн. франка. През лятото на 1918 г. Какламанос получи в Лондон само за текущи нужди сумата от 2 хил. английски лири[1].

Съществуват податки, макар и съвсем слаби, че някои от пропагандните инициативи на балканските страни бяха подпомагани финансово от техните съюзници. Така румънската мисия в САЩ начело с Василе Стойка получи през лятото на 1918 г. 25 хил. франка от френското Министерство на външните работи. Италианското правителство отпусна през 1918 г. 2 хил. лири месечна помощ на комитета на трансилванските румънци в страната[2].

* * *

Прокарваната дотук идея, че балканските страни разбираха и оценяваха необходимостта от пропаганда, съвсем не означаваше, че това разбиране се трансформираше в последователно и непрестанно пропагандно усилие. Липсата на достатъчно средства беше хронична болест на всички балкански пропаганди. Бюджетни съображения често подавяха оригинални идеи.

Така през пролетта на 1906 г. българското правителство основа в. „Le Courrier de Sophia". Той трябваше да се превърне в официален орган на МВРИ. Само година по-късно финансовата подкрепа за вестника беше оттеглена и издаването му беше прекратено[3].

В началото на Балканската война българските легации в чужбина нямаха пари дори да се абонират за основните европейски вестници, а трябваше да разчитат за информацията си на кореспонденциите на „Korrespondenz Bureau", които закъсняваха, не бяха точни и въобще

---

1 **Zapisnici za sednica...**, с. 61, 99, 101, 115, 118, 130 etc.; Kitsikis, D. **Propagande et pressions en politique internationale...**, 146–148.

2 **ASHEMA 13N 120, Dossier Roumains,** 14.08.1918; **La Români.** Desăvîrşirea unităţii naţional-statale a poporului Român. Documente externe, Vol. 2, 1916–1918. Bucureşti, 1983, № 367, 1147–1148, 28.07.1918.

3 **АМВнР, ф. 1, оп. 1, а.е. 25,** 12–14; **ЦДИА, ф. 382, оп. 2, а.е. 267,** с. 12, 10.02.1906. Това действие предизвика обвиненията на френския дипломатически представител в София, че България насочвала симпатиите си към Германия. Като доказателство беше цитиран фактът, че в София продължавал да излиза вестник на немски език, подкрепян от правителството.

не можеха да послужат като основа за информационната работа, а още по-малко за навременна пропаганда. След разгрома в Междусъюзническата война, когато беше важно да се дири обрат във френското обществено мнение, пълномощният министър в Париж помоли за 2 хил. франка. Те трябвало да отидат за издаването под формата на брошура на една реч на Д. Миков, която била направила „добро впечатление". Предложението бе отхвърлено. Пари нямаше[1].

В навечерието на Първата световна война в гръцките правителствени кръгове се обсъждаше идеята за основаване на катедра по съвременен гръцки език в Лондонския университет. Така британското общество, впечатлено от достойнствата на древните гърци, щеше да оцени и качествата на техните наследници[2].

Срещу отпускането на големи суми за пропаганда се чуваха и немалко гласове на противници. Така, когато се обсъждаше извънредният свръхсметен кредит, отпуснат през 1913—1914 г., представителят на тесните социалисти в България Васил Коларов протестира с остри думи. Според него тези пари били

> *„шпионски фондове, фондове за подкупване на преса... Срещу пари се е искало да се намерят служители на българската кауза, апелирало се е към подлостта, користолюбието, към най-порочните чувства и инстинкти на измета на обществото, за да служи на българската кауза."*[3]

По-реалистичен беше Г. Попов — друг депутат, тесен социалист. В основата на разсъжденията му стоеше убеждението, че в политиката си редакторите на европейските вестници щели да се ръководят преди всичко от интересите на собствената си страна. Мисълта не беше лишена от достойнства, но депутатът правеше преувеличения извод, че колкото и пари да се давали на западната преса, тя нямало да защитава българската кауза.

---

1 **ЦДИА, ф. 316, оп. 1, а.е. 15,** 226—231, 23.10.1912; **ф. 353, оп. 1, а.е. 108,** с. 7, 23.10.1912; **ф. 176, оп. 3, а.е. 169,** 1—26, 25—26.01.1914.

2 Cassavetis, D. **Hellas and the Balkan Wars...,** с. 308.

3 **Стенографски дневници на XVII ОНС,** I РС, VI 3, 62—63, 6.11.1914; XVII 3, 366—367, 27.11.1914.

И дори ако приемем, че този изблик беше плод на догматичната позиция на тесните социалисти по много въпроси, не беше много по-различно и поведението на представители на партии, които в момента бяха в опозиция. Така Народната и Прогресивно-либералната партия се гордееха, че били спестили парите на българския данъкоплатец и не били отпускали средства за проникване в западната преса.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

ГЕОГРАФСКИ ОБХВАТ НА ПРОПАГАНДАТА

През целия разглеждан период географският обхват на външнополитическата пропаганда на балканските държави бе сравнително неизменен и отговаряше на разбирането на епохата за характера на международните отношения. През XIX и началото на XX в. политиците разглеждаха света извън Европа така, както средновековните картографи пишеха за Африка: „Тук живеят лъвове." Те не познаваха и не се интересуваха особено от другите континенти. Затова и основното полесражение на пропагандата беше Европа. Вниманието беше насочено преди всичко към развитите държави от Западна Европа. От време на време погледите на пропагандистите се отправяха и към северната и източната част на континента. Към края на миналия век Съединените щати и Япония започнаха да се появяват на арената на международните отношения, но това като че не правеше особено впечатление на балканските пропагандисти. Едва в началото на Първата световна война те се вгледаха и в Северна Америка, но това все още беше повече изключение, отколкото правило.

Изборът на страната, към която се насочваше най-усилената пропаганда на съответната балканска държава, се влияеше от редица фактори, чиято важност се изменяше с годините. Приоритетни бяха традиционните взаимоотношения между страната, която опитваше да упражни въздействие и страната-цел на въздействието. Твърде важно беше моментното съотношение на силите в Европа и в света и отношението на страната-цел към поредната криза на Балканите. Така най-усилената сръбска пропаганда в Италия беше водена в месеците на Парижката мирна конференция, когато целите на двете държави се сблъскваха, а се смяташе, че Италия ще е една от страните, които ще диктуват условията на договорите.

Не на последно място стоеше и характерът на държавната система в страната-цел. По-усилена пропаганда се водеше в държави с утвърдени буржоазнодемократични традиции, където политиците трябваше да държат сметка за настроенията на избирателите си. Роля играеше и наличието, и силата на диаспората от страната, източник на пропаганда[1].

---

1 Druckmann, D. **Human Factors in International Negotiations: Social-Psychological Aspects of International Conflict.** Beverly Hills, California, London, Sage Profesional Paper in International Studies. Vol. 2, 02-020, p. 8.

* * *

От самото зараждане на външнополитическата пропаганда до края на разглеждания период Франция беше държавата в Европа, към която най-вече се насочваха погледите на пропагандистите. Френският език беше **lingua franca** на XIX и началото на XX в. Френски беше езикът на международните конференции. На френски бяха формулирани сключените договори. Европейските дипломати нерядко пишеха докладите си на родните езици по-трудно, отколкото на френски. Чак на Парижката мирна конференция през 1919—1920 г. английският успя да си извоюва равноправен с френския език статут[1].

Париж отстъпваше на Лондон, а в края на века и на някои американски градове като индустриален център, но във френската столица се зараждаха и оттам се разпространяваха новите идеи, които бързо обхващаха континента. Френско беше най-силното културно влияние на Балканския полуостров. Много от политическите водачи там бяха получили образованието си във Франция и спомените за студентските години в Латинския квартал предопределяха донякъде сантименталната представа за **la belle France** и нейната готовност да помогне на потиснатите. На символно ниво образът на Франция често се покриваше с образа на Мариана, нахлупила фригийски калпак, развяла знамето на свободата като в картината на Делакроа, водеща онеправданите към справедливост. Френският печат с острото и невинаги справедливо перо на своите журналисти беше благодатен обект на въздействие. При съответно поощрение той охотно подемаше една или друга кауза. В течение на годините всички балкански страни бяха изпращали отделни пропагандисти или цели пропагандни мисии в Париж, всички бяха правили сериозни опити да упражнят натиск върху френската преса и френското обществено мнение.

Твърде силни бяха и икономическите интереси на френската буржоазия в Югоизточна Европа. Търговските и финансовите кръгове проявяваха жив интерес към събитията в региона.

Думата на Франция тежеше в международните отношения. Традиционно още от XVI в. тя бе възприемана като крепител на Османската империя. След Френско-пруската война от 1870—1871 г. Ке д'Орсе търсеше съюза на Русия срещу Германия, но не забравяше и търпеливо

[1] Nicolson, H. **Diplomacy.** Oxford, 1973, p. 125.

да изгражда защитен вал пред руските амбиции на полуострова. Тук беше общата база на интереса между френската политика и някои от балканските държавици. В годините на Първата световна война френското обществено мнение беше ултрапатриотично. То беше настроено на вълната на „война до победен край", което означаваше разпадане на Австро-Унгария с всички произтичащи от това последствия. На Парижката конференция през 1856 г., на Берлинския конгрес от 1878 г., на Парижката мирна конференция от 1919—1920 г., навсякъде се чуваше мнението на френските дипломати и всички се вслушваха внимателно в него.

Най-тесни бяха културните и сантименталните връзки между Франция и румънската интелигенция. Към Франция бе насочена в количествено отношение най-голямата част на румънската пропаганда. Румънците не пропускаха удобен случай да изказват благодарността си пред френското обществено мнение за общо взето благосклонното му отношение към техните искания. Така след Кримската война в навечерието на решенията, които щяха да бъдат взети в Париж относно съдбата на Дунавските княжества, един делегат на „Националната партия" убеждаваше пратеник на френския министър на външните работи маркиз Талейран, дошъл в Букурещ, за да провери обстановката в страната, че румънците винаги щели да гледат само към Франция:

> *„Благодарение на правителството на Негово величество император Наполеон и на общественото мнение във Франция, желанието за обединение не загуби нищо от силата си в дните на изпитания, които току-що отминаха. Това желание днес е единодушно."*

Не се различаваше съществено и отношението на останалите балкански държави. По-различни бяха обаче мотивите, които ги тласкаха към активна дейност в Париж. По редица причини България не се радваше на подкрепата на френското обществено мнение. Дори в навечерието и началото на Балканските войни, когато изглеждаше, че България изгрява като регионална сила, френската общественост не ѝ обръщаше особено внимание. Оплакванията на българските политици не помагаха. Те искаха новините, идващи от София, да бъдат отразявани според важността им. Или, както го формулираха:

„[да се] *дава по-голяма популярност на българските събития. С една дума България иска и това желание е напълно естествено, да заема във френската преса това преобладаващо място, което заема в света.*“[1]

В действителност отношението в Париж към целите на страната беше рядко съчувствено, обикновено равнодушно, а често дори враждебно. Въпреки добрата боеспособност на армията си България не изглеждаше подходящ съюзник дори за Генералния щаб. Почти никой, освен за съвсем кратко време, не поставяше въпроса за установяване на по-близки отношения с нея[2].

През декември 1912 г., когато българските войски стояха пред вратите на Цариград и за всички бе ясно на кого се дължат победите на Балканския съюз, в статия на известния журналист Шарл Луазо във влиятелното списание „La Revue de Paris“ не се споменаваше и дума за България. Сърбия беше представяна като основния бъдещ стожер на френската политика на полуострова. В списанието, чиито анализи на международното положение бяха внимателно четени от европейските дипломати, през цялата Балканска война не само не се появи специална статия за България, но дори и такава, в която частично да се разглеждат българските проблеми. В замяна на това имаше доста статии, посветени на Гърция, Сърбия, Румъния и Черна гора[3].

Негативизмът към България достигна своя връх в годините на Първата световна война и Парижката мирна конференция. Пропагандистите, изпращани от София, не можеха да установят контакти дори и със стари приятели на българската кауза, които сега се опасяваха да бъдат видени редом с българи[4].

Гръцката пропаганда намираше в общи линии благожелателен прием във Франция. Изключение донякъде бяха началните години на Първата световна война. Решимостта на крал Константин да запази неутралитета на страната си беше критикувана жестоко в парижкия печат. На свой ред провенизелистките пропагандисти докарваха от

---

1 **AN, 5 AR 135,** 301—302, 15.04.1912.

2 Michel-Durandin, C. **La Bulgarie, alliée possible de la France? Le point de vue de l'attaché militaire français à Sofia en 1912—1913.** — Etudes Balkaniques, 1974, No. 4, 79—80.

3 Вж. **La Revue de Paris** XIX, 1912, T. 6, 1.12.1912, 654—673; Chantepleure, G. **Le siège de Janina, пак там,** XX, 1913, T. 4, 1.07.1913, 79.102; Picard, Ch. **Atènes pendant la guerre, пак там,** 15.07.1913, 439—456; Radulescu-Motru, C. **Charles Ier. Roi de Roumanie,** пак там, T. 6, 1.11.1913, 209—224.

4 **БИА, ф. 273, оп. 4, а.е. 3306,** 1—4, 27.08.1919.

девет дерета вода, за да докажат, че Германия винаги е била враг на елинизма — факт, труден за доказване, като имаме предвид филелинските симпатии през XIX в. и дори самия факт, че гръцките крале бяха доста свързани с немците[1]. След сваляне то на Константин от престола с помощта на съглашенските щикове прогръцките симпатии във Франция избуяха наново.

* * *

Спечелването на подкрепата на британското обществено мнение също бе смятано за важна цел на пропагандното усилие. В края на краищата Великобритания беше класическа страна на общественото мнение. Още от края на XVIII в. кабинетите в Лондон изплащаха известни субсидии на „The Times" и други влиятелни вестници, за да се движат във фарватера на правителствената политика. В страната съществуваха стари традиции за упражняване на обществен контрол и натиск върху държавниците. В края на 30-те години на XIX в. по различни поводи бяха организирани лобистки групировки, които опитваха да организират и насочват в определена насока общественото мнение. В това отношение тясна връзка с балканските проблеми поддържаше т. нар. Комитет по външната политика, основан от влиятелния дипломат и политик Дейвид Уркхарт. Той беше яростен русофоб и затова организацията защитаваше каузата на Османската империя срещу Петербург[2].

Първи във Великобритания бяха проникнали гърците. Филелинската пропаганда беше популярна сред най-различни обществени слоеве. След победата на Гръцкото въстание обаче немалко от филелините се отдръпнаха от гръцката кауза. Твърде непригледна беше картината на несекващите политически боричкания в малкото кралство.

Вместо тях се активизираха румънците. В края на 30-те години Влахия беше на практика под руски протекторат. Княз Гика беше безгласна буква в ръцете на руските емисари. Влашката опозиция, която се противопоставяше на руското влияние, опита да апелира към британското обществено мнение и по-специално към онези вестници, в които се надяваше да намери съчувствие. Изпрати до министъра на външните работи лорд Палмерстън специален антируски меморандум. Части от

1 Argyroglo, G. **Grèce ressuscitée.** Paris, 1917.

2 Shannon, R. **David Urquhart and the Foreign Affairs Commitee. — Pressure from Without in Early Victorian England.** London, 1974, p. 240, 251—252.

него бяха публикувани в периодичния печат. В меморандума, според румънския историк Н. Йорга, наименованието „влашки" всъщност визирало и молдавците. Меморандумът бил прикрито искане за обединение. По-систематична работа във Великобритания започнаха румънските емигранти след революцията от 1848 г. В началото значението на Лондон бе подценявано. В града дори нямаше техен представител. После бе решено, че само френската подкрепа едва ли ще бъде достатъчна. Емисар в британската столица стана Д. Брътияну. В навечерието на Кримската война и по време на военните години той съумя да привлече вниманието на влиятелни британски кръгове, да организира активна и несекваща пропаганда и дори да се срещне с всемогъщия Палмерстън[1].

И след обединението на румънските княжества Великобритания не бе забравяна. Темите на водената тук пропаганда бяха същите като във Франция — значението на Румъния като бариера пред руския експанзионизъм, правото на румънското правителство да се разпорежда с манастирските земи. Най-охотно прорумънски съобщения през 60-те и 70-те години на века приемаше в. „The Morning Post".

Към Великобритания бе насочена и една от първите мащабни акции на сръбската пропаганда. Както бе посочено по-рано, това беше мисията, изпратена през 1863 г. от княз М. Обренович[2].

Зародишната българска пропаганда също се вглеждаше в Лондон. През 1860 г. Г. Раковски настояваше пред своя цариградски кореспондент Йосиф Дайнелов да преведе по-важните уводни статии на в. Дунавски лебед" на английски език. След това трябваше да ги даде или в английската легация за изпращане в Лондон, или да ги обнародва

„в някой си знаменит европейски вестник"[3].

Към края на века българската пропаганда във Великобритания се засили или поне нарастването на пробългарските чувства в страната особено във връзка с македонския въпрос бяха възприети от другите пропаганди като несъмнен успех на техните противници. Това бе съз-

1 Hope, Tr. **Dimitru Brătianu and British Public opinion...**, с. 29.

2 В Лондон сръбската мисия успя да публикува пет памфлета върху турско-сръбските отношения. Повечето бяха споменати във втора глава. Вж. и Yovanovitch, V. **The Serbian Nation and the Eastern Question.** London, 1863.

3 **Архив на Г. С. Раковски.** Т. 1, № 119, № 120, 1860.

навано с известна доза задоволство в София. В навечерието на Първата световна война влиятелното английско списание „The Near East" предостави на балканските държави по четири страници от всеки свой брой, за да могат да изложат своите взаимни претенции. Дирекцията на печата съобщи за поканата на европейските легации, като препоръчваше да не се влиза в полемика със съседите, за да се спечели английското обществено мнение, което и без това гледало на българите като на „спокоен и уравновесен народ"[1].

Позицията на британската общественост предизвика силна гръцка реакция. За да подобрят накърнения си образ, гърците прибегнаха към небезинтересен способ. По време на Англо-бурската война от 1899—1902 г. общественото мнение на Балканите или поне в България беше на страната на по-слабия — бурите. Затова в университета в Атина беше организирано голямо събрание, което трябваше да декларира гръцката подкрепа за британската имперска кауза. Ораторите един през друг подчертаваха традиционните връзки на приятелство между двете страни и благодарността на Гърция за безрезервната подкрепа на Лондон[2]. По това време тя вече далеч не беше толкова безрезервна, но в случая играеше роля правилото да приемаш желаното за действителност.

Във Великобритания действаше и слаба албанска пропаганда. В началото на века тя организира няколко събрания в защита на своята кауза. Пак там бяха насочени и част от усилията на младотурската пропаганда преди 1908 г.[3]

Веднага след приключването на Първата световна война балканските страни активизираха пропагандата си в очакване на скорошната мирна конференция. Във Великобритания пристигна специална румънска мисия, в която влизаха Морояну, Октавиан Гога, С. Боку и няколко други пропагандисти, за да запознаят британското обществено мнение с румънските искания след капитулацията на Австро-Унгария и България. Румънският пълномощен министър в Берн изпрати в Лондон чрез британския си колега седемдесет броя пропагандни памфлети,

1 **ЦДИА, ф. 315, оп. 1, а. е. 64,** 1—2, 11.06.1914.

2 **The Levant Herald,** 21, № 20, 14.01.1900.

3 Midhat, Ali Haydar. **The Life of Midhat Pasha....; L'Albanie Indépendante (Les Albanaise et les Aroumains).** Paris, 1918, 8—14.

писани от „антантофилски настроени автори“[1]. В тази обстановка вече българската пропаганда нямаше особени възможности за изява.

* * *

Германия и Австро-Унгария, макар и в много по-слаба степен, също бяха цели на балканските пропаганди. И двете страни в края на XIX и началото на XX в. засилваха експанзията си на полуострова. Германия безспорно беше по-силната от двете държави, но пропагандата на балканските страни беше насочена по-скоро към Австро-Унгария. В империята живееха стотици хиляди румънци и австрийци, във Виена се страхуваха най-вече от иредентиските стремежи на Белград и Букурещ. Затова сръбската и румънската пропаганда опитваха да окажат въздействие преди всичко върху австрийската преса, оставяйки немската на заден план.

Както вече беше споменато, сред първите идеи на сръбската пропаганда още в средата на XIX в. беше да се основе сръбски немскоезичен вестник във Виена. По време на Източната криза от 1875—1878 г. бяха поддържани контакти с австрийски публицисти. Проблемът бе, че никакви усилия на Белград не можеха да убедят официална Австро-Унгария в миролюбието на Сърбия и безопасността на намеренията ѝ.

Подобно бе положението и на румънската пропаганда. Макар стремежите на Букурещ към национално обединение да не се афишираха толкова открито, колкото тези на Белград, подозренията тлееха под повърхността[2]. А и от края на миналия век се бе засилило противопоставянето между Румъния и унгарската част на империята. Все пак някакви опити бяха правени. Вече споменах за излизащото под редакцията на д-р К. Дяконовичи сп. „Romanische Revue“[3]. То бе замислено като политически и културен месечник. Румънското правителство оче-

1 Dobrinescu, V. **La reconnaissance internationale de l'union de la Transylvanie avec la Roumanie.** — Revue Roumaine d'histoire, T. 26, № 1—2, 1987, p. 8; **Арх. кол. ИИ, IV, оп. 659, а. е. 404,** с. 578, 21.10.1918.

2 Golesco, A. **Die politische Stellung der Roumainen...**; Stourdza, D. **Rumanien und der Vertrag von San-Stefano.** Wien, 1878.

3 В някои източници е наречено „Rumanische Korrespondenz“. Не е ясно дали става въпрос за един и същи печатен орган, тъй като някъде е нарсчено списание, а другаде вестник. На едно място се твърди, че излиза в Будапеща, а на друго — в Берлин. Възможно е да става въпрос за две издания, обединени от фигурата на редактора си.

видно преценяваше, че то би могло да играе някаква макар и ограничена роля в Унгария[1].

Пропаганда в Австрия водеха и дейците на хърватското националноосвободително движение. Макар и внимателно, те се опитваха да противопоставят по-благожелателната към хърватите линия, идеща от Виена, на политиката, водена от Будапеща[2].

Началото на българската пропаганда в Австро-Унгария беше сложено още по времето на княз Александър I. В началото на 1885 г. Гр. Начович искаше да започне сериозна работа във виенските вестници, но се оплакваше, че както винаги средствата не достигали. Това пролича по време на кризата около Съединението, когато българската кауза имаше сериозни трудности във Виена[3].

Пропагандата в Австро-Унгария се засили особено по време на управлението на Стефан Стамболов. Притиснат от политиката на Русия, без да разполага с активната подкрепа на нито една велика сила, Стамболов разчиташе в немалка степен на застъпничеството на виенската преса. Той установи връзка с най-влиятелните вестници и с някои информационни агенции. За да си осигури благоволението им беше ориенталски щедър. Само един от вестниците и то съвсем не най-влиятелният — „Correspondence de l'Est" — получаваше от тайните фондове на МВРИ годишно по 6 хил. лв.[4] Вестниците се отблагодариха за проявеното „разбиране". След падането на Стамболов през май 1894 г. те продължиха да защитават позициите му — факт, който причиняваше немалко безпокойство на новото правителство в София.

В началото на 1895 г. министърът на външните работи Гр. Начович се сблъскваше с определени трудности при поддържането на контакти с виенската преса. Австрийската агенция „Korrespondenz Bureau", която бе получавала големи суми от Стамболов, очакваше практиката да бъде продължена и от новия кабинет. Тези очаквания не хармонираха със съдържанието на новините от България, които публикуваше и в които се изразяваха резерви към все още не особено ясно изразените

---

1 Pavel, T. Mişcarea românilor..., с. 82. Вж. и **Die Rumänische Frage in Siebenbürgen und Ungarn...**

2 **R. W. Seton Watson and the Yugoslavs. Correspondence, 1906—1941.** Vol. 1, № 7, 17.10.1909; Šišić, F. **Nach der Annexion. Erorterungen, geographische, ethnographische, historische und staatrechtliche Fragen Herzeg-Bosnien betreffend.** Zagreb, 1909.

3 **ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 264**, с. 42, 1.04.1885.

4 **БИА, ф. 265, II Д2290**, 1—6, 5.01.1895; **ф. 14, а.е. 115**, с. 3, без дата.

намерения на д-р К. Стоилов да възстанови отношенията с Русия. При това положение, ако използваме израза на Начович, щеше да бъде

„последната абдалщина да изплащаме огромни суми, за да ни подкопават в Европа“.

Преговорите с агенцията пропаднаха въпреки съжалението на министъра, който искаше

„да имаме за нас пресата на Средна Европа“[1].

Може би известен палиатив в това отношение бяха призивите му към българския дипломатически агент в Букурещ Д. Станчов. Той трябваше да направи всичко възможно, за да проникне в пресата на Централна Европа и да се противопостави на влиятелното простамболовистко течение, родено от страха от Русия[2]. Резултат от настояванията имаше. Няколко месеца по-късно Станчов представяше на Стоилов един виенски журналист, кореспондент на „Pester Lloyd“ и „Kölnische Zeitung“, който бе приел да работи за българската кауза срещу известно заплащане[3].

Бяха използвани и някои възможности да се пропагандират във Виена целите на българската политика на Балканите и корените на противоречията със съседите. През 1896 г. се обсъждаше предложението на дипломатическия агент Михалаки Георгиев да се подкрепи финансово една малка полемична брошура, написана от австрийски чиновник, хърватин по произход. Памфлетът беше насочен против стремежите на сръбския шовинизъм на полуострова и опасностите от него за Австрия и България[4].

В разгара на Междусъюзническата война през лятото на 1913 г. МВРИ опитваше да използва антируските настроения в Австро-Унгария, като напечата във виенските вестници писмото на Светия синод срещу славянофилите в Русия, които не виждали потисничеството, упражнявано над българите от Македония. А пък доц. Александър Цанков и проф. Н. Милев бяха изпратени в края на август, за да осветлят

---

1 **БИА, ф. 265, II Д2290,** 1–6, 5.01.1895.

2 **Пак там, ф. 13, а.е. 5,** 102–107, 6.03.1895; **ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а.е. 76,** с. 4, 10.03.1895; **а.е. 1058,** с. 13, 13.03.1895.

3 **Пак там, ф. 600, оп. 1, а.е. 831,** 19–20, 9.07.1895.

4 Георгиев, М. **Литературен архив.** Т. 8. С., 1981, № 36, 28.03.1896.

общественото мнение и донякъде да подготвят преориентирането на България към австрийската орбита[1].

През Първата световна война България направи опит да проникне и в Унгария. Сондажи в това отношение бяха правени и по-рано, но си оставаха изолирани поради малката тежест на Будапеща в решаването на проблемите, които вълнуваха София. Сега положението беше друго. Двете страни бяха съюзници и пропагандата беше обяснима. През 1917 г. бе издаден сборникът „Нова България", посветен на българо-унгарските отношения. В него имаше статии както от унгарски учени, така и от известни български автори, като Иван Попов, Александър Балабанов и Кирил Христов[2]. В началото на 1918 г. страната бе посетена от делегация на македонски българи, които се срещнаха с редица политици и видни журналисти и обсъждаха българските национални искания. В известен смисъл посещението отразяваше тревогата от незачитането, проявено от Германия и Австрия към българските интереси в мирните преговори, състояли се до момента[3].

Макар и на втори план и Германия не бе забравяна от българските, гръцките и турските пропагандисти. В края на XIX в. младотурските емигранти заклеймяваха неуморно в много пропагандни памфлети кървавото управление на Абдул Хамид. В Европа смятаха, че Германия и особено кайзерът Вилхелм II са основните му крепители. Пропагандата на емигрантите едва ли изигра някаква роля при определяне насоките на германската политика, но когато след 1908 г. младотурците поеха управлението на страната в свои ръце, откриха, че идеите, които бяха проповядвали, бяха донякъде неудобни за припомняне при променената ситуация. Запазването на подкрепата на Берлин беше не по-малко важно за младотурците, изправени срещу неприкритите апетити за подялба на империята, отколкото тя беше преди за Абдул Хамид. През Първата световна война турската пропаганда издаде редица брошури и книги на немски език, които се разпространяваха сред по-видните представители на немската общественост[4].

Относително активна беше и гръцката пропаганда в Германия. Тук тя се опираше на няколко кита. Първият бяха старите елинофилски връзки между немските интелектуалци и Гърция. Дългогодишното уп-

---

1 **ЦДИА, ф. 304, оп. 1, а.е. 1132,** 74—77, 26.08.1913; **а.е. 1124,** с. 89, 27.08.1913.

2 Радев, Ст. **Из българо-унгарските отношения (1877—1918). По унгарски източници.** — Военноистор. сб., 1987, № 4, 131—132.

3 **ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а.е. 852,** 11—22, 31.03.1918.

4 Emin Mehmed. **Die Türkei.** Gotha, 1918.

равление на Отон Баварски в Атина също не беше за пренебрегване, а в края на века династичните връзки между Германия и Гърция се заякчиха, когато гръцкият престолонаследник Константин се ожени за сестрата на император Вилхелм II. През Първата световна война проконстантинистки настроените пропагандисти намираха радушен прием в Берлин[1].

Сръбските усилия в Германия бяха инцидентни. През Балканската война бившият външен министър на кралството Ст. Протич се опита да обясни под псевдоним причините за българо-сръбските различия[2].

Българските пропагандисти не забравяха Берлин. Пълномощният министър ген. Никифоров бе осигурил още през 1906 г. помощта на редактора на „един важен политически вестник“[3]. Услугата, разбира се, не бе безплатна. Основните усилия за пропаганда обаче бяха в годините на Първата световна война. След като България и Германия станаха съюзници, беше издаден сборникът „България — каква е тя сега и каква ще бъде“. Както посочваха в предговора съставителите, той бил издаден

> *„в отговор на надигащото се в Германия желание за по-близко опознаване на България“*[4].

В него бяха включени работи на Д. Тончев, Д. Ризов и двама германци. Професор Иван Георгов издаде сборник от свои статии, публикувани в българския и немския печат[5].

Най-значимото може би начинание на българската пропаганда в Германия в годините на войната беше учредената в Лайпциг от проф. Г. Вайганд и Ив. Парлапанов „Българска библиотека“. Беше предвидено в нея да бъдат включени 24 научни изследвания. До края на войната обаче успяха да излязат само 9. Сред тях имаше трудове на Ан. Иширков, Васил Златарски, Никола Станев, П. Ю. Тодоров, Пенчо Славейков, Б. Филов. Библиотеката беше логично допълнение към

---

1 Nicolaides, Cl. **Die neueste Phase der Macedonischen Frage.** Berlin, 1903.

2 Balcanicus. **Serbien und Bulgarien in Balkankriege.** Leipzig, 1913.

3 **ЦДИА, ф. 1597, оп. 1, а.е. 74,** 1—4, 24.11.1906.

4 Римпова, А. **Историята и културата на България в германската литература (1878—1944).** — Втора национална школа на младите историци. Ч.1. История на България. С., 1981, с. 110.

5 Ghergov, I. **Die Bulgarische Nation und der Weltkrieg. Gesammelte Aufsätze.** Berlin, 1918.

водения от Г. Вайганд частен институт за изучаване на български език[1]. В тази връзка на опознаване на българските стремежи се нарежда и издаденият от Д. Ризов атлас, за който вече стана дума[2].

По време на Първата световна война, макар и като съвсем рядко изключение, може да се посочи пропагандата, която водеше България сред германските войници, сражаващи се редом с българските на Солунския фронт[3].

* * *

В края на XIX и началото на XX в. Италия не бе подминавана от балканските пропагандисти. Дори може да се каже, че значението ѝ в пропагандата беше непропорционално голямо в сравнение със значението ѝ в международните отношения.

Италия бе подходящ пример на балканските народи. Държавниците от полуострова виждаха своите държави в ролята на Пиемонт, който ще обедини съплеменниците под едно знаме. Веднъж обединена, Италия недвусмислено показа, че има намерение да се намеси в борбата за влияние в Адриатика и Източното Средиземноморие. Интересите ѝ се сблъскваха с интересите на редица от великите страни, а и със стремежите на държавите в региона. Италианският империализъм постепенно набираше скорост, макар утвърдените държави да го разглеждаха още с пренебрежително снизхождение. Или както казваше Ото фон Бисмарк, „апетит немалък, но зъби гнили".

Най-добрият естествен съюзник на Рим на полуострова беше Букурещ. Никакви противоречия не ги разделяха. И двете държави разглеждаха съплеменниците си, живеещи в Австро-Унгария, като благодатен терен за дейност. И двете страни, и най-вече Румъния, възприемаха себе си като близкородствени държави в областта на културата, езика и историята. Румънците се ласкаеха от мисълта, че са най-близките след италианците наследници на древните римляни. Съществуваше надежда, че обединена Италия поради известно сходство в историческата съдба ще прояви съчувствие към румънските стрем-

1 **БИА, ф. 209, оп. 1, а.е. 5,** с. 129, 3.02.1916; **ЦДИА, ф. 177, оп. 1, а.е. 509,** с. 160, 23.03.1918; Римпова, А. **Цит. съч.** 111—112; Ischirkov, A. **Bulgarien. Land und Leute.** Leipzig, 1916; Slatarski, W. **Geschichte der Bulgarien. 1 Teil: von der Grundung bis zur Türkenzeit (679—1396).** Leipzig, 1917.

2 **ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а.е. 612,** 1—2, 8.01.1917.

3 **НАБАН, ф. 143, а.е. 2719,** 08.1917.

ления. Макар и само второстепенна велика сила, помощта или поне съчувствието ѝ не бяха без значение.

Вдъхновени от Итало-френско-австрийската война през 1859 г. румънски емисари при двора на Пиемонт предлагаха да се създаде катедра по румънска литература в Торино, за

„да се популяризира нашата кауза в Италия".

Още в началото на 70-те години се появи първото румънско списание в Италия, носещо симптоматичното название „Пропаганда". В него се печатаха огромни статии за румънската история и особено за връзките на даките с римляните. От списанието успяха да излязат едва три броя, но и това беше повече от всичко, сторено до момента от коя и да е от балканските държави.

Пропагандата в Италия не секваше, но апогеят ѝ бе в годините на Първата световна война. В Рим бе създаден т. нар. комитет „Про-Румъния". Румънските пропагандисти в страната и на първо място проф. Симион Мъндреску, президент на дружеството на румънците от Трансилвания, Банат и Буковина, му сътрудничеха с ентусиазъм[1].

Много дейна беше и сръбската външнополитическа пропаганда в Италия в годините на Първата световна война. Тя трябваше да потуши опасенията на Рим от съседството на бъдеща велика Сърбия или Югославия на бреговете на Адриатика. В тази пропаганда особено активни бяха представителите на Югославския комитет, които се опасяваха най-много от това да не видят Далмация да преминава от властта на един под властта на друг чуждоземен управник[2].

През есента на 1917 г. в Италия беше създаден итало-сръбски комитет. Целта му беше да се постигне съгласие между италианците и южните славяни на взаимно приемлива основа. От сръбска страна в него влизаха сръбските пропагандни емисари Коста Стоянович, Люба Давидович, д-р В. Маринкович, д-р Лазар Маркович. Комитетът изразяваше в общи линии политиката на Пашич, а не на Югославския комитет. В него влизаха петдесетина сърби, от които само двама бяха членове на Югославския комитет[3].

---

1 Campus, E. **Din politica externă a României...**, 66—67.

2 За това вж. [Dr. Šepic]. **Svjedočanstva suvremenika o radu Frana Supila 1914—1917.** — Historijski pregled, 9, 19963, No. 3—4.

3 Ђорђевић, М. **Србија и Југославени...**, 92—96.

В годините на Първата световна война, както беше посочено във втора глава, черногорската пропаганда на кръговете, близки до крал Никола, намираше най-радушен прием в Италия[1].

Българската пропаганда обърна поглед към Италия сравнително по-късно — едва през 1904 г. Повод стана все по-активната намеса на Рим в реформената акция в Македония. Дипломатическият ни представител Димитър Минчович беше деен и инициативен. Според него италианската общественост се интересувала твърде малко от македонския въпрос. От друга страна, сръбската и гръцката пропаганда успели донякъде да създадат в съзнанието на италианците превратен отрицателен образ за същината на българската политика. За него съществуваше само един лек — енергична пропагандна кампания[2].

Първоначално беше издигната идеята да се основе списание, което да защитава претенциите и на Сърбия, и на България в Македония. Предложението беше изпратено до министър-председателя ген. Рачо Петров, който съвсем резонно отбеляза, че целите на двете държави едва ли са съвместими и идеята не е практически изпълнима. Той предложи да се потърсят някои вестници, които биха били готови да защитават българската кауза и да им се окаже финансова и морална подкрепа. Много кандидати за тази роля като че нямаше. Вместо това започна сравнително енергична пропагандна кампания, водена от италианския журналист Родолфо Фоа, изцяло финансирана от София. Той основа специално списание, което трябваше да отразява единствено българската гледна точка. Списанието, наречено „L'Italia all Estero", не можа да издържи дълго. Общественият интерес беше минимален, а финансовите инжекции от София спряха[3].

В годините на Балканската и Първата световна война пропагандата в Италия беше твърде активна и то не поради друго, а поради личните усилия на консула в Милано Д. Йоцов. Той не само изпълняваше нарежданията на пълномощния министър, но непрестанно предлагаше нови начини, с които би могло да се въздейства върху общественото мнение. При избухването на Балканската война Д. Йоцов обиколи

---

1 Dobrecich, F. Il **Montenegro nel conflitto europeo.** Roma, 1917.

2 **ЦДИА, ф. 353, оп. 1, а.е. 31,** 83—86, 6.12.1904.

3 **Пак там, ф. 353, оп. 1, а.е. 31,** с. 80, 10.05.1905; 55-57, 20.07.1905; с. 63, 16.02.1906; 1—3, 8.12.1906; а.е. 72, 20—25, 20.08.1908. Редакторът редовно настояваше за повече пари, което доведе до язвителна забележка за „хленчещите" журналисти, чиито единствен интерес към българската кауза се състоял в това колко пари ще могат да измъкнат от нея, вж. **пак там, ф. 353, оп. 1, а.е. 66,** с. 15, 20.04.1907.

редакциите на най-важните италиански вестници, като им предложи най-пресни сведения от бойното поле (с каквито между другото не можеше да разполага поради простата причина, че ги получаваше с огромно закъснение) и ги предупреди да не се доверяват на новините, получавани от Цариград. Когато започна Първата световна война, той успя да издаде в Милано книга за историята и настоящето на България. Тя беше разпратена до десетки италианци и както самият той отбелязваше в писмо до Радославов, била приета „много ласкаво от критиката“[1]. След това публикува под псевдоним нова книга за историята на Македония. Въпреки призивите му към София да получи по-сериозна помощ, за да се бори със сръбските и гръцките пропагандисти, които били наводнили Апенинския полуостров, никой не се вслуша в молбите му[2].

Когато сръбско-италианският конфликт за Адриатика се изостри след края на Първата световна война, българи от местната колония констатираха, че поради интересите на Италия на Балканите общественото мнение било настроено благожелателно към България. Или както казваше един от тях,

> *„тук да се работи, значи да се разбива отворена врата“*[3].

През лятото на 1919 г. в страната беше създаден комитет на българи емигранти от Македония, който трябваше да настоява за автономията на областта. Това бе единствената останала възможност. По-благоприятна алтернатива нямаше[4].

---

1 **ЦДИА, ф. 140, оп. 1, а.е. 133,** 3–14, 15, 66, 20.10.1912, 21.10.1912, 20.10.1912; **ф. 313, оп. 1, а.е. 891,** 1–6, 14.06.1915; Jocov, D. **La Bulgaria.** Milano, 1915.

2 **Пак там, ф. 176, оп. 3, а.е. 396; ф. 139, оп. 1, а.е. 247,** с. 29; **а.е. 135,** 35–36, 41–42, с. 1, 22.06.1915; **НАБАН, ф. 45к, оп. 1, а.е. 155,** 8–9, 27.04.1915.

3 **БИА, ф. 273, оп. 2, а.е. 1942,** 1–2, 18.06.1919. Представителите на Добруджанската организация в чужбина изпратиха специално писмо до министъра на външните работи Сонино, за да му благодарят за италианската подкрепа. **Вж. пак там, ф. 273, оп. 3, а.е. 2754,** с. 39, 17.06.1919.

4 **БИА, ф. 273, оп. 3, а.е. 2644,** 1–3, 4.07.1919.

* * *

„Сега може вече да кажем, че балканският въпрос е рационално разрешен и че траен мир ще царува."

Новое време. Цит. по: Свободно мнение, г. II, № 4 25, 21.06.1914, с. 394.

Твърде сложно и противоречиво беше мястото, което Русия заемаше като обект на външнополитическата пропаганда на балканските държави. През целия разглеждан период Русия беше една от най-активните държави на Балканите. Повечето балкански народи добиха самостоятелността си с пряката руска намеса. Логиката говори, че балканските пропагандни трябваше да опитват да привлекат на своя страна симпатиите на руската общественост. На практика това ставаше твърде рядко.

На първо място, Русия и Австрия бяха двете велики страни, които имаха свои териториални амбиции — реални или въображаеми — на полуострова и затова представляваха непосредствена заплаха за повечето балкански страни.

На второ, недоверието към Русия в цяла Европа беше твърде силно. Съюзяването на една от балканските държави с нея автоматично щеше да доведе до обявяването на останалите европейски държави срещу плановете ѝ. Това беше ясно дори за водачите на Сръбското княжество през първата половина на XIX в. които бяха дълбоко благодарни за помощта, оказана им от Санкт Петербург. В навечерието на Кримската война, когато Гарашанин обсъждаше възможностите за начеване на сръбска пропаганда в Европа, Русия дори не фигурираше в плановете му.

На трето място, възможностите за въздействие бяха ограничени. Периодичният печат се разви бурно в империята през втората половина на XIX и особено в началото на XX в., но това беше строго цензуриран и регулиран печат. Дори относителната либерализация след революцията от 1904—1905 г. не успя да го превърне в инструмент за обществен контрол, какъвто той беше в Европа.

Русия бе място на противоборство предимно на сръбската и българската пропаганда. И двете държави, къде справедливо, къде не, минаваха за клиенти на империята. Това създаваше известни трудности на пропагандистите. При това в Русия си оставаха твърде силни панславистките тенденции и нерядко общественото мнение беше оза-

дачено и объркано от стръвната борба на двете страни за Македония, която, както и да се развиеше борбата, все щеше да принадлежи на славянска държава[1].

В края на XIX в. българската пропаганда като че се опираше на остарели идеи. В София смятаха, че руското обществено мнение в общи линии застъпва българските позиции в македонския въпрос[2], но не отчитаха разминаването между обществено мнение и официална политика. А и сръбската пропаганда бе започнала бавно, но неотклонно да работи по прокарване на идеята, че славяните в Македония са сърби[3]. В общественото мнение вече имаше колебания, които започнаха да се чувстват и от най-отявлените русофили. През пролетта на 1913 г. един от тях — Велчо Велчев — с горчивина отбелязваше в дневника си, че е станало „очевадно" предпочитанието на Русия към целите на сръбската политика на Балканите[4].

Истинската пропагандна борба между България и Сърбия започна в годините на балканските войни и завърши през 1915 г. с пълната победа на Белград. В София се уповаваха на силата на оръжието и на силата на правото, та по време на войната не направиха почти нищо за спечелване на симпатиите на руската общественост. Само проф. Л. Милетич публикува няколко статии в руската преса и то не в най-влиятелните ѝ органи[5].

След като войната завърши, Дирекцията на печата направи опит да запознае общественото мнение в империята поне с положението на бежанците, прокудени от родните им места в Македония. До повече от тридесет видни български политици и интелектуалци, предимно русофили, бяха изпратени апели, в които тя ги призоваваше да опитат

---

1 **Македонскій вопрос.** Пловдив, 1889.

2 Германов, С. **Македония и Одринска Тракия в пътните бележки на руски учени и кореспонденти (края на XIX — началото на XX в.).** — Истор. пр., 1988, № 4.

3 Корените на руската подкрепа за сръбската политика в Македония бяха заложени още в 80-те години на века, а някои историци ги търсят дори по-рано. Вж. Вечев, Д. **Русия и българският национален въпрос в края на XIX и началото на XX век.** — В: България 1300. Институции и държавна традиция. Т. 3. С., 1983; Мартыненко, А. **Русско-болгарские отношения в 1894-1902 гг. Киев, 1967; Русско-болгарские отношения накануне и в период революции, 1905—1907.** Киев, 1974; Гопчевич, Сп. **Старая Сербія и Македонія.** СПб, 1899.

4 **ЦДИА, ф. 2491** оп. 1, а.е. 20, с. 18.

5 Вж. напр. Милетич, Л. **Славяне с неславянами против славян.** — Вестник мира, СПб, № 5, май—июнь 1913; **ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а.е. 101,** с. 1, 19.02.1914.

да прокарат свои статии в руския печат. Самата дирекция се ангажираше да помогне с каквото може в това отношение[1]. Същевременно Й. Хербст изпрати писмо срещу сръбския терор в Македония до основните руски вестници. То не беше отпечатано. През ноември 1914 г. той устрои анкета сред българските бежанци от Македония в Петрич и Горна Джумая, но руската цензура не допусна отпечатването на дописките, тъй като щяха да навредят на руско-сръбските отношения[2].

Избухването на Първата световна война доведе до рязко влошаване на българо-руските отношения. Патриотарските настроения в руското общество, което не можеше да разбере защо България не се е втурнала веднага в помощ на освободителката си, намериха израз в една злостна нападка, дошла изпод перото на известния и популярен в България писател Леонид Андреев. Той излезе с открито писмо по българската позиция, в която сравни опитите да се получат предварителни гаранции за исканите територии с търговците в евангелската притча. В отговор русофили и цялото Славянско дружество в София излязоха с протести, напечатани на руски и разпратени до по-влиятелните руски вестници, където, разбира се, не се появиха.

Нещо повече, на вечеря в Славянското дружество в Петроград някакъв генерал Попович-Липовац бе заявил, че ако България не се присъедини веднага към Русия, ще трябва да бъде изтрита от картата на Европа като „предателка на славянските интереси“[3].

В началото на войната депутатът от Либералната партия Н. Наумов направи обиколка из основните центрове на българската емиграция в Русия. Отначало очакванията му за това какво може да се направи

---

1 **НАБАН**, ф. 112к, оп. 1, а.е. 332, 1–6, 5-16.05.1914; **ЦДИА**, ф. 1546, оп. 1, а.е. 438, 1–2, 22.04.1914; ф. 126, оп. 1, а.е. 310, 1-2, 5.05.1914. Писмото беше изпратено до Беньо Цонев, Михаил Арнаудов, Ст. Бобчев, д-р Кирил Кръстев, Георги Данаилов, Йосиф Фадендхехт, Антон Страшимиров, Григор Василев, Тома Карайовов, Александър Кипров, Д. Мишев, Христо Силянов, Данаил Крапчев, Мих. Герджиков, Андрей Ляпчев, д-р Н. Генадиев, Иван Пеев, М. Маджаров, С. Радев, Ал. Стамболийски, Я. Сакъзов, Екатерина Каравелова, Рачо Славейков и много други.

2 НАБАН, ф. 41к, оп. 1, а.е. 219, 1–2, 12.08.1915.

3 Мишев, Д., Ст. Чилингиров. **Леониду Андрееву. Два ответа на его статью „Торгующим во храме“.** С., 1914. Същата брошура между другото беше издадена и на френски език. Увереността на авторите, че във Франция се интересуват от полемиката, бе достойна за завист. Вж. Micheff, D., St. Tchilingiroff. **Réponse à M. Léonide Andrejeff.** Sofia, 1914; **ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а.е. 2286,** с. 6, 31.07.1914; **ф. 176, оп. 3, а.е. 11,** с. 7, 31.07.1914; **България в интригите на Русия.** С., 1914; Дякин, В. **Русская буржуазия и царизм в годы Первой мировой войны (1914–1917).** Ленинград, 1967, 46–50; **Вестник Европы,** № 10, 1914; **Русская мысль,** XXXVI, № 3, 1915, 102–111.

бяха високи, но скоро трябваше да ги съобрази с реалността. Най-активен в пропагандата беше българският консул в Одеса Димитър Влахов, който, както отбелязваха във в. „Воля", „давал необходимите разяснения" за излизащия в Одеса български емигрантски вестник[1].

Някакъв резултат от усилията имаше, макар и не особено значителен. Влахов смяташе, че през пролетта на 1915 г. можело да се забележи известно „затопляне" на общественото настроение към България. Според него това се дължало на Одеското българско дружество и на българските студенти в Новорусийския университет. Можем да изпитваме известни съмнения към оценката му. Недоизказаното внушение беше, че затопляне е започнало в района, където работеше самият той. Според него българската кауза била посрещана по-благожелателно в по-левите вестници в Русия от рода на „День", „Речь", „Современник" и някои други. Много повече били обаче вестниците, които застъпвали просръбски и донякъде прогръцки тези. Сред тях най-влиятелните били „Новое время", „Земщина", „Русская речь", „Биржевыя ведомости", „Утро России". Той предлагаше в главните руски градове да се изпратят по двама-трима пропагандни представители. Предупреждаваше да се внимава, тъй като визитата на един софийски адвокат Калев-Кристев, който обикалял редакциите на руските вестници, за да се запознае с руското обществено мнение за България, довела по-скоро до неблагоприятни последици[2].

От самото начало на Първата световна война Сърбия беше в печеливша позиция пред руското обществено мнение[3]. Само чудо можеше да я измести, а както е добре известно, чудеса рядко стават. В самото начало на конфликта Пашич изпрати в Русия професорите Ал. Белич и Ст. Станоевич. Проф. Станоевич написа няколко брошури и дори чете два семестъра лекции в Петроградския университет. Той разпространяваше сред влиятелни руски кръгове и етнографски карти на сръбските земи[4]. Според югославския историк Др. Шепич мисията била

---

1 **Воля**, V, № 582, 17.01.1915.

2 **ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а.е. 2127**, 1-11, 18.06.1915. Самият Калев-Кристев не страдаше от подобни резерви. Напротив, той смяташе, че посещенията му допринесли за изясняването на позицията на България и твърдостта ѝ по македонския проблем. Вж. Калев-Кристев, А. **Руското обществено мнение за България.** Одеса, 1915.

3 Thaden, Ed. **Public Opinion and Russian Foreign Policy Toward Serbia, 1908—1914. — Велике силе и Србија пред Први светски рат.** Београд, 1976, 228—229.

4 Белић, Вл. **Ратна делатност...**, с. 134; Mandić, A. **Fragmenti za historiju ujedinjeninja.** Zagreb, 1956, № 88, 04. 1915.; Станосвич, Ст. **Историческій очерк стремленій к объединенію Сербов, хорват и словинцев.** Одесса, 1917; Белич, А. Станоевич, Ст. **Борьба за духовное и политическое объединеніе Сербов, Хорват и Словинцев.** Петроград, 1917.

наложена не толкова от съперничеството с България, колкото от опасенията на сръбското правителство, че в Русия могат да се противопоставят на евентуалното присъединяване на Хърватско към Сърбия. При това и двамата емисари имаха опит и широки контакти сред руските обществени кръгове. Бяха членове на подобна мисия през 1908 г. след анексията на Босна и Херцеговина от Австро-Унгария[1]. Опасенията изглежда имаха основание. Княз Г. Трубецкой, пълномощен министър на Русия в Сърбия, съобщаваше с известно неудовлетворение за тръгването на мисията. В отговор получи нареждане да не допуска идването на пратениците, тъй като

> *„тук те веднага биха станали, както това стана със Супило... център на агитация в печата и обществените кръгове, която от политическа гледна точка е несвоевременна, не може да даде никакви резултати и затова е нежелателна. Императорското правителство е достатъчно добре осведомено за южнославянските въпроси."* [2]

След българската атака срещу Сърбия през октомври 1915 г. се стопиха и последните възможности за водене на пропаганда в Русия. Февруарската революция с нейното радикално скъсване с основните идеологически устои на царизма като че вдъхна нова надежда на някои български политици. Българският пълномощен министър в Берлин Д. Ризов беше обладан от странна идея. Той реши да използва кратковременния си флирт със социализма на младини, за да се обърне с апел към социалистите, управляващи сега Русия, в защита на България. Написа писмо до Максим Горки, в което обясняваше българските позиции и причините, наложили намесата във войната. Получи суров отговор, не по-лош от този, който биха могли да дадат някои оборонци. В крайна сметка размяната на писма с М. Горки действително привлече вниманието на пресата, но не доведе до някакви благоприятни от българска гледна точка резултати[3].

---

1 Dr. Šepić. **O misiji Lj. Stojanovića i A. Belića u Petrogradu 1915 godine.** — Zbornik Historijskog instituta jugoslavenske akademije. Zagreb, 1960, 454—455.

2 **Международные отношения в эпоху империализма,** Т. 7. Ч. 2, № 570, 20.04.1915; № 595, 23.04.1915; № 605, 24.04.1915.

3 **ЦДИА, ф. 319, оп. 1, а.е. 4,** с. 34, 6.06.1917.

Другите балкански страни на практика не обръщаха внимание на Русия. Имаше някои опити, но те си останаха без последици или по-скоро значението им бе преувеличавано от българските дипломати, които ревниво слухтяха към всеки нов претендент. В началото на Първата световна война румънската пропаганда започна да прониква в империята. Пълномощният министър в Букурещ С. Радев донасяше, че тя разпространявала антибългарски слухове в руската преса. Особено интересен от тях беше този, в който се твърдеше, че Радославов бил забранил в българските училища да се споменава, че Русия освободила България[1].

Все пак шансовете на Румъния бяха ограничени, като имаме предвид противоречието ѝ с Петроград за Бесарабия. След като румънската армия беше на практика разгромена във войната, а кралят и правителството едва се задържаха в Молдавия под закрилата на руските щикове, бяха проведени няколко инициативи. По идея на Таке Йонеско в началото на 1917 г. в империята беше изпратена малобройна мисия от седем университетски преподаватели начело с проф. М. Драгомиреску. Тя трябваше да води пропаганда предимно в академичните среди, наблягайки не толкова върху исканията на Румъния, колкото върху културното наследство на страната и приноса ѝ към световната цивилизация. Проблемът бе, че пратениците се озоваха в Русия в навечерието на Февруарската революция и дейността им беше съвсем незначителна. Те публикуваха няколко статии в печата на Южна Русия, опитаха се да опровергаят обвиненията в антисемитизъм, тежащи върху румънците и през декември 1917 г. след Октомврийската революция се прибраха обратно в страната[2].

* * *

Скандинавските държави представляваха също интерес за балканските пропаганди. Не е напълно ясно какво ги привличаше в сумрачните северни столици. Никоя от тези държави не играеше съществена роля в международните отношения. Те бяха по-скоро канал, макар и второстепенен, по който пропагандата можеше да достигне до истински важните западни центрове.

През април 1916 г. Атанас Яранов, един от българските пропагандисти в Западна Европа, направи проучвателна обиколка из сканди-

1 ЦДИА, ф. 327, оп. 1, а.е. 282, с. 248, 11.12.1914.

2 Dragomirescu, M. A mintire din propaganda în Rusia (1917). Bucureşti, 1928, 13–37.

навските страни[1]. Резултатът от нея не е ясен. Все пак бе стигнал до извода, че обществеността там е най-малкото любопитна за това, което ставаше на противоположния край на Европа.

През 1918 г. българите успяха да издадат в Швеция един сборник, който представляваше малка енциклопедия на живота в България. Автори бяха някои от най-добрите български учени и шведи-слависти. Помощ за издаването бе оказал бившият Главен софийски равин Моис Еренпрайс, който от лятото на 1914 г. беше станал равин в Стокхолм. При заминаването си от София той бе заявил пред българския министър-председател:

> *„Аз съм и занапред всекога на Вашето разположение, във всекой случай, когато мога да бъда полезен на българската кауза."*[2]

В началото на 1916 г. Еренпрайс беше изпратил на Радославов своя статия върху българските искания в един шведски вестник, като го уверяваше:

> *„Аз следвам, разбира се, и отдалеч, великите събития в България."*[3]

Други българи, които посещаваха Швеция, макар и по своя инициатива, опитваха да прокарват статии в местния печат. Министерството на външните работи изпращаше статии, писани от българския социалист Н. Харлаков, срещу отвличането на българи от Добруджа от румънците[4].

Всичко това беше много хубаво, но, разбира се, не Швеция беше страната, чието мнение щеше да тежи на мирната конференция[5].

На Швеция обръщаха внимание и румънската, и сръбската, и гръцката пропаганда. В Стокхолм беше разположено едно от бюрата за печата на Румъния.

---

1 **ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а.е. 2212,** с. 1, 18.03.1916.

2 **Пак там, ф. 313, оп. 1, а.е. 406,** с. 3, 28.08.1914.

3 **ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а.е. 796,** с. 4, 16.01.1918.

4 **Пак там, ф. 317, оп. 1, а.е. 15,** с. 1, 2.11.1917.

5 **Пак там, ф. 313, оп. 1, а.е. 406,** 1—2, 201.1916; **а.е. 332,** 1.14, 26.07.1917; **Bulgarerna.** Stockholm, 1918.

По сведения на българското разузнаване след Октомврийската революция в Русия много от гръцките агитатори се прехвърлили в Стокхолм и под ръководството на бившия гръцки пълномощен министър в Петроград Какламанос се заловили с твърде активна пропагандна дейност. Групата издаваше на шведски брошури за преследването на гърците в Турция, за нахлуването на български войски в Източна Македония и поведението им в областта. По-късно беше публикувано експозето от голямата реч на Венизелос пред гръцкия парламент, в която се набелязваха целите и очакванията на гръцката външна политика. Серията продължи с превод на памфлет за преследванията на гърци в Мала Азия[1].

И малка Дания не бе отмината от балканските пропагандисти. В София обсъждаха как да се преведе на датски издадената в Стокхолм книга. Румънската пропаганда издаде в Копенхаген брошура на Н. Йорга по добруджанския въпрос[2]. Сръбският социалдемократ Гриша Кацлерович публикува през пролетта на 1918 г. в органа на датската социалдемократическа партия статия, в която изказваше добре познатите си възгледи за бъдещето на полуострова, които въпреки някои нюанси не се отличаваха съществено от тези на Радикалната партия на Пашич[3].

А преди войната, още по време на процеса „Фридлинг" във Виена, воден срещу водачите на хърватското националноосвободително движение, хърватите бяха убедили норвежкия писател Бьорнстерне Бьорнсон да излезе със статии в тяхна защита[4].

* * *

„Работата е там, че прекарах военните години в гнусна каша от политика, шпионаж, игри, подкупи и изтънчени спекулации, забъркана така гъсто, че дори в тези години беше трудно да се открие подобна концентрация някъде на земята — с една дума в Берн — в сърцето на немската, неутралната и вражеска

---

1 **ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а.е. 465,** с. 1, 1.11.1918; **а.е. 984,** с. 1, 1.05.1918; с. 2, 25.06.1918; с. 9, 23.07.1918; **а.е. 465,** с. 1, 1.11.1918.

2 **Пак там, ф. 176, оп. 3, а.е. 984,** с. 3, 25.05.1918.

3 Strugar, Vl. **Jugoslavenske socijaldemokratske...,** 63—64.

4 **R.W.Seton Watson and the Yugoslavs. Correspondence, 1906—1941.** Vol. 1, № 3, 12.05.1909.

дипломация, в града, който за секунди се оказа пренаселен, при това с дипломати, тайни агенти, шпиони, журналисти, прекупвачи на плячка и мошеници. Живях сред посланици и военни служебаши, общувах с хора от различни националности, в това число и с неприятелските, въздухът около мен бе оплетен с огромна шпионска и антишпионска мрежа, следене, интриги, политически и частни козни — и всички тези години аз съумявах да не забележа нищо.“

Г. Гессе. Избранное. Москва, 1977, с. 35.

Швейцария беше един от основните центрове на балканската външнополитическа пропаганда през Първата световна война, но не Швейцария като правило беше търсеният обект на въздействие. Традиционно неутрална, страната представляваше идеалната среда, през която можеше да се стигне до враг или приятел. Швейцария беше особено важна за българската и турската пропаганда. В годините на войната те нямаха достъп до печата и обществеността на съглашенските страни. Оставаха им само обиколни пътища, а от всички тях най-прекият минаваше през Швейцария. Статии, публикувани във френско- и немскоезичния печат на страната имаха по-голям шанс да проникнат, макар и преразказани, в съглашенските вестници, отколкото статии, обнародвани в София или Цариград[1].

Всички балкански страни изпратиха в различни швейцарски градове специални пропагандни мисии, водени от опитни дипломати. Берн и Женева бяха центровете на българската пропаганда; Цюрих и Женева — на турската; Женева и Лозана — на сръбската и румънската; Женева — на гръцката и албанската и Ньошател — на черногорската[2].

В Швейцария воюващите страни бяха разположили изданията на своите пресагенции. В Берн бяха тези на Турция и България. В Женева — на Сърбия и просръбския черногорски комитет. Те не излизаха особено редовно, но все пак даваха възможност да се разпространяват

1 Davison, W. **Some Trends in International Propaganda.** — Propaganda in International Affairs. Annals of the American Academy of Political and Social Science. November 1971, p. 3.

2 **Hoover Institution Archives. Charles Furlong Papers.** Montenegro Paris Peace Conference, 19.09.1920; Ilčev, I. **La propagande des Etats balkaniques face à la Conférence de la paix à Paris (1918—1920).** — Etudes balkaniques, 1986, No. 2.

новини, които иначе трудно биха привлекли вниманието на европейските информационни агенции[1].

Към началото на 1917 г. България беше толкова изолирана от света, че дори един сериозен и обективен дипломат, като Сим. Радев, който рядко хранеше излишни илюзии, обсъждаше възможността за натиск върху „Journal de Genève" да се променят антибългарските настроения във Френска Швейцария[2]. Консулът в Женева М. Милчев също предлагаше да разшири дейността в страната, като подпомогне със своя мрежа усилията на Т. Недков[3]. Въпросът бе, че Недков и не разполагаше с мрежа от пропагандисти, която да се нуждае от подкрепа.

През лятото на 1918 г. между Берн и София се водеше преписка за създаване на българо-швейцарска търговска камара. Между другите си задачи тя трябваше да пропагандира българската кауза и възможностите, които даваше икономиката на страната. Развитието на идеята се следеше внимателно от френското разузнаване, което макар и да не вярваше в успеха на инициативата, бе готово да я блокира в случай на нужда[4].

От Швейцария бе ръководена дейността на „Българския съюз" начело с Дим. Мишев, за който вече стана въпрос. Използвайки контактите си с проф. Джордж Херън, близък приятел на американския президент Уудо Уилсън, той опитваше отначало да издейства сравнително приемливи условия за сепаративен мир. После основна цел стана информирането на американския печат за основанията на българските претенции в Македония. Т. Недков изпращаше от Швейцария пропагандни материали за малкото български дипломатически представители в Европа и Съединените щати[5].

В Швейцария, както вече посочих, активно действаха и двете крила на гръцката пропаганда. В различни градове бяха организирани срещи

---

1 **Communiqué du Bureau de Presse Turc à Berne,** 20.03.–15.10.1918; **La Bulletin Monténégrin.** Publié par la Comité monténégrin pour l'union nationale. Genève, 1.07.1917 – 15.04.1918; **Bulletin du Bureau de Presse Serbe à Genève.** Genève, 1916–1917; **La Correspondence Balkanique** (Communiqué du Bureau de Presse Bulgare à Berne). 1918–1919.

2 **Дипломатически документи по намесата на България. Т. 2, № 1087,** 8.03.1917.

3 **ЦДИА, ф. 390, оп. 1, а.е. 1,** 62–65, 29.01.1918.

4 **Пак там, ф. 176, оп. 3, а.е. 1219,** 15–16, 12.08.1918; **AN F7, 12942,** № 5231, p. 1, 2.11.1918.

5 **Hoover Institution Archives. George Herron Papers, Vol. 7,** 24.01.1918; **ЦДИА, ф. 317, оп. 1, а.е. 60,** с. 37, 19.03.1918.

за изясняване на гръцките позиции пред швейцарската общественост. В тях особено активен беше редакторът на „Journal de Genève" Едуар Шапюиза. В Женева беше създадена Гръцко-швейцарската лига[1].

Интересно беше, че в годините на войната в Швейцария се появи малобройна черногорска група, която с австрийски пари пропагандираше идеята за автономна Югославия под егидата на Хабсбургите. Държавата трябваше да обхваща Сърбия, Черна гора и Босна и Херцеговина, а неин владетел — един от синовете на крал Никола — княз Мирко[2].

В Швейцария внимателно се следяха и организираха акции и контраакции на многобройните студентски землячески дружества от всички балкански страни — сръбски, хърватски, гръцки и български[3].

След войната Швейцария се превърна в един от центровете на международната политика. В Женева беше настанено Обществото на народите. Затова съвсем логично пропагандата в страната не преставаше, като акциите обикновено бяха съобразени с провеждането на сесиите на ОН. Основният въпрос, който се разискваше, беше за правата на малцинствата[4].

* * *

Испано-американската война от 1899 г. възвести, че в полето на международните отношения се появява нова велика сила. Макар и внимателно, Съединените щати започнаха да се отказват от политиката си на изолация. Американският президент Теодор Рузвелт посредничеше за сключването на Портсмутския мир от 1905 г. Американски дипломати започнаха да вземат все по-живо участие в различни международни конференции и инициативи. Въпреки това мнозина бяха все още склонни да омаловажават ролята на Съединените щати в света. Едва началото на Първата световна война показа ясно значението, което североамериканският гигант можеше да има.

Това съвсем не означава, че до Първата световна война балканските страни въобще не бяха обръщали внимание на възможността да се води пропаганда на североамериканския континент. Отделни опити

---

1 Kitsikis, D. **Propagande et pressions en politique internationale...,** 328—330.

2 Ракочевић, Н. д-р. **Црна гора у Првом свјетском рату, 1914—1918.** Цетине, 1969, с. 341.

3 Dimitrov, T. **L'amitié Bulgaro-Suisse.** 100 Ans de relations culturelles bulgaro-suisses. Genève, 1982, 54—55.

4 **ЦДИА, ф. 1546, оп. 1, а.е. 39,** 18—20, 1.02.1921.

бяха правени, но те бяха безсистемни и инцидентни. Така през 1904 г. българската пропаганда разчиташе на някакъв богаташ Джеймс Рейнолдс, който се бе представил за близък приятел на Т. Рузвелт и се бе задължил да започне пробългарска кампания по македонския въпрос в Щатите. Рейнолдс дори взе със себе си петдесет екземпляра от книгата „Турци и гърци срещу българите в Македония", за да я разпространява след завръщането си в Америка[1]. Какво стана с идеите му не е ясно, но самото мълчание на изворите е, струва ми се, достатъчно показателно.

Към 1915 г. започваше да става ясно, че макар и много внимателно американската политика постепенно започва да се ориентира към страните от Антантата. Балканските страни се разбързаха да не пропуснат шанса си. Румънското, сръбското и гръцкото правителство изпратиха отделни пропагандисти и цели пропагандни мисии, които обикаляха страната, събираха емигрантите от своите страни, организираха протестни митинги, срещаха се с важни политици, опитваха се да издават вестници или да подпомагат вече съществуващите[2].

Пропагандата на балканските страни в Съединените щати имаше две задачи. На първо място целеше да установи тесни контакти с хилядните емигрантски маси, за да се превърнат те в инструменти за въздействие върху американците. На второ, да проникне в пресата и чрез нея и в американското обществено мнение.

В края на 1918 г. гръцкото правителство изпрати президента на Лигата на неосвободените гърци Н. Кириакидис, за да информира американската общественост за турските жестокости в Мала Азия[3]. На 10 август 1919 г. на огромно събрание, на което според организаторите му присъствали към 10—15 хил. души, гръцки емигранти приеха резолюции към конгреса и благодарности до редица сенатори,

---

1 **ЦДИА, ф. 382, оп. 2, а.е. 125,** 137—139, 25.10.1904.

2 Този въпрос е проучен сравнително добре и пълно от балканските историци. Вж. Cândea, V. **The Contribution of Romanian Americans to the Unification of Romania in 1918.** — In: South Eastern Europe, 6, P. 1, 1979, p. 88; Mijatovich, Ch. **The Memoirs of a Balkan Diplomatist...,** 281—285; Constantinescu, M., L. Banyai, V. Curticapeânu, G Gollincr, C. Nutu. **La guestion nationale en Autriche-Hongrie (1900-1918).** — In: La désagrégation de la monarchie Austro-Hongroise, 1900-1918. Bucarest, 1965, p. 167; Bobango, G., I. Stanciu. **Romanian Americans and the Union of 1918.** — In: Anuarul Institutului de istorie şi arheologie Cluj-Napoca, XXIII, 1980, 354—355; Krizman, B **„Srpska ratna misija" u SAD (decembar 1917 — februar 1918).** — Jugoslovenski istorijsk časopis, No. 1—2, 1968; Трайков, В. **История на българската емиграция в Северна Америка. От началото ѝ през средата на XIX в. до 80-те години на XX век.** С., 1993

3 Xenides, J. **The Greeks in America.** New York, 1922, p. 24.

подкрепящи исканията на страната, както и протести против тези, които се обявяваха в полза на България[1].

През 1918 г. към сръбската легация във Вашингтон беше създадено пресбюро, което изпращаше в американския печат статии, подготвени от пропагандистите на Сърбия[2]. Пълномощният министър Люба Михайлович координираше пропагандната дейност. Той осигуряваше информация на Държавния департамент за положението в Югоизточна Европа. Острието на обвиненията в материалите беше насочено срещу България и Австро-Унгария[3].

Българска пропаганда почти нямаше. В края на 1918 г. в Чикаго бе създаден Македоно-български комитет. Той положи известни усилия, които си останаха без особен ефект[4]. Един от българските емигранти горчиво се оплакваше в писмо до Александър Стамболийски, че пълномощният министър Панаретов не обръщал внимание на въпроса и 40-те хил. емигранти били напълно дезорганизирани. Както казваше той:

> *„Българското представителство няма връзки с обществеици и публицисти от естество, че да им се разчита, нито пък са правени опити да се въздействува на общественото мнение в полза на българската кауза. По такъв начин нашата кауза е не само непопулярна, но е непозната и за тези, които боравят с политика.“*

Той предлагаше да се окаже материална помощ на българските църкви и училища; да започне издаването на списание на английски език, посветено на балканските проблеми; да се организира българската колония[5].

По време на Парижката мирна конференция за кратко време проблясна идеята от София да се изпрати пропагандна мисия на македон-

---

1 Salutos, Th. **The Greeks in the United States.** Cambridge, Massachusetts, 1964, p. 179.

2 **ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а.е. 43,** 116–118, 12.01.1919.

3 Пантев, А. **Проекти на САЩ за определяне на границите на България през 1918–1919 г.** – Истор. пр., 1981, № 1, с. 38; Mamatey, V. **The United States and East Central Europe...,** 91–92.

4 **ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а.е. 43,** 116–118, 12.01.1919.

5 **ЦДИА, ф. 135, оп. 2, а.е. 180,** 1–6, 14.11.1920.

ските братства, но поради самата трудност на пътуването и малките шансове за успех тя пропадна[1].

* * *

Изключително редки бяха опитите на балканските страни да водят пропаганда една в друга. Ясно беше, че като обект на въздействие те заемаха последно място в сметките на пропагандистите. Слаби бяха очакванията, че мненията, изказани на Балканите, ще повлияят на решенията, вземани от великите сили; още по-слаби — че разумни аргументи биха подействали на балканските правителства.

След Източната криза от 1875—1878 г. Румъния опитваше да поддържа известни контакти с пресата в Цариград. Румънският представител в турската столица Костаке Негри бе стигнал до извода, че в. „La Presse d'Orient" се отнасял сравнително благоприятно към румънската кауза. Дори няколко пъти бил спиран за прорумънски статии. От друга страна „полуофициозът" „Le Journal de Constantinopole" бил враждебно настроен към интересите на Румъния. Изводът за това кой от двата вестника и как трябваше да бъде подкрепян, бе повече от ясен.

В началото на 80-те години и България се опитваше да проникне сред журналистическите среди в турската столица. Дипломатическият представител в Цариград д-р Г. Вълкович предлагаше да се подкупят вестниците „Stamboul" и „La Turquie", за да пишат в полза на България[2]. Към тези вестници се беше насочила и пропагандата на Източна Румелия, която, ако не вървеше заедно с тази на Княжеството, то поне не вървеше против нея.

Към края на века част от турската преса на свой ред прояви инициативност и интерес към възможностите да се обогати за сметка на България. Така редакторът на в. „Le Servet. Journal Quotidien Turc-Français" предлагаше да защитава българските интереси в Турция и идеята за българо-турско сътрудничество срещу подходящо възнаграждение[3]. Настоятелно молеше за подкрепа редакторът на „Stamboul", който изтъкваше като допълнително свое предимство и това, че написал брошура за пътуването на княз Фердинанд из Европа. Не изоставаше и колегата му от „Le Moniteur Oriental", който подчер-

1 **ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а.е. 778,** с. 1, 28.11.1919; с. 3, 26.03.1920. Само докато се обмени информация по идеята, минаха пет месеца.

2 **ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а.е. 516,** 1—6, 17.01.1881.

3 **Пак там, ф. 600, оп. 1, а.е. 1204,** с. 1, 11.02.1896.

таваше като основание за исканията си близостта си с шефа на пресата на турското Външно министерство, което му позволило да отблъсне различните слухове, породени от пътуването на Фердинанд в Цариград[1].

След Младотурската революция от 1908 г. С. Радев споделяше с приятели плановете си да се кандидатира за депутат в парламента. Възнамеряваше да издава в Турция вестник на български и на френски език, който да информира Европа за събитията в страната[2].

През 1895 г. българите искаха изглежда да водят някаква бегла пропаганда чрез редактора на сръбския вестник „Одбрана" Попадич, който бил готов да публикува

„всекакви дописки, каквито му даваме"[3].

На следващата година съвсем мизерна субсидия от 46 лева получаваше и белградският вестник „Мале новине"[4].

Гр. Начович, един от хората, които обръщаха най-сериозно внимание на външнополитическата пропаганда, през 1895 г. замисляше да подеме внимателна кампания в Румъния с цел да се предизвикат „неприятности в Добруджа" за румънското правителство чрез една тайна и внимателна пропаганда. Тук той особено държеше да не се разбере участието на България в тази акция и тя да се финансира само чрез трети лица[5].

А в годините на Балканската война, когато Румъния открито предяви претенциите си за компенсация срещу арумънското население в Македония, което се очакваше, че ще бъде присъединено към България, С. Радев получи нареждането да разпространи в Букурещ книгите на д-р С. Табаков „Ромъните в Македония" и „Сърбите в Македония", където прецени, че е необходимо. На кого се надяваше да повлияе МВРИ, не беше ясно[6].

В навечерието на Първата световна война С. Радев намери един според него влиятелен журналист — Розентал, който се съгласи срещу

---

1 **ЦДИА, ф. 3, оп. 1, а.е. 196,** 45—46, 6.10.1896; 43—44, 7.10.1896.

2 Влахов, Т. **Криза в българо-турските отношения...,** с. 164.

3 **БИА, ф. 14, оп. 1, а.е. 609,** с. 11, 17—27, 6.02.1895, 16.02.1896.

4 **Пак там, ф. 14, оп. 1, а.е. 609,** с. 49, 30.08.1896.

5 **БИА, ф. 14, оп. 1, 2292,** с. 1, 28.12.1895.

6 **ЦДИА, ф. 327, оп. 1, а.е. 228,** с. 27, 8.04.1913.

известно възнаграждение да бъде назначен за кореспондент на БТА в Румъния. По искане на журналиста, който се опасяваше да не бъде обвинен в пробългарски симпатии, назначението му се пазеше в тайна[1]. През тези месеци Дирекцията на печата опитваше да се възползва от антигръцките настроения в Румъния, предизвикани от убийството на един румънски свещеник от гърци в Корча. На пълномощния министър се препоръчваше да води „бърза и интензивна" пропаганда и то не само с уводни статии във вестниците, но и с кратки бележки и съобщения[2].

Съществуват някои податки и за сръбска пропаганда в България. В началото на 1914 г. Белград опитваше макар и внимателно да прокарва в българския печат идеите за българо-сръбско сближение, разбира се, в изгодна за Сърбия светлина. Георги Николов, редактор на в. „Дневник", се беше съгласил да ги подкрепя. Срещу това му бяха обещани 5—6 хил. динара в началото на кампанията, а след това и 300—400 динара редовна месечна помощ[3].

* * *

Инцидентна пропаганда беше провеждана и в други страни.

По време на Първата световна война и Парижката мирна конференция, когато България беше изолирана от по-голямата част от Европа, Холандия беше един от каналите, макар и не толкова важен като Швейцария, за осигуряване на достъп до съглашенската преса[4]. Скоро след атаката срещу Сърбия Дирекцията на печата изпрати на българската легация в Холандия редица пропагандни памфлети. Повечето от тях разглеждаха въпроса за западните граници на България и бяха, разбира се, не на холандски, а на френски. По-късно Й. Хербст опита безуспешно да установи връзка с Холандската агенция за новини[5]. През есента на 1917 г. М. Геров отново се оказа в Западна Европа. По думите му той беше успял да „пробие" в седмичното списание

1 **ЦДИА, ф. 327, оп. 1, а.е. 255,** 6—10, 2—25.04.1914.

2 **Пак там, ф. 327, оп. 1, а.е. 255,** 12—16, 4.04.1914.

3 **Документи о спољној политици краљевине Србије. 1903—1914.** Књ. VII. Свеска 1, 1/14 јануар-22 јули (4 август 1914), № 373, 523—524, 22.03.1914.

4 **БИА, ф. 272, оп. 5, а.е. 3555,** 5—8, 19/7.04.1888; ЦДИА, ф. 320, оп. 1, а.е. 58.

5 **ЦДИА, ф. 320, оп. 1, а.е. 1,** с. 34, 2.11.1915.

„Amsterdamer", където му бяха обещали да публикуват статия за България[1]. В Холандия свое пресбюро бяха установили и румънците[2].

Българите бяха започнали внимателна пропаганда в Чехия още в годините на Балканските войни. Дирекцията на печата изпращаше материали на чешкия автор Владимир Сис за книгата, която пишеше за Македония и за трагедията на българските военнопленници в Гърция. Когато двете монографии бяха публикувани, в българския печат излязоха немалко хвалебствени отзиви[3].

В годините след Първата световна война България продължи слабата си пропаганда в Чехословакия. Надеждата беше да се въздейства чрез чехите върху сръбската делегация в Париж за смекчаване на исканията ѝ към България. Когато това не стана, бяха направени опити да се ангажира авторитетът на Прага в Малката Антанта за осигуряване на известни права за българите във Вардарска Македония. Найдеен беше професор Александър Балабанов, макар и изворите да не дават възможност да се разбере доколко беше упълномощен от правителството и доколко усилията му бяха плод на лична инициатива. На чешки бяха преведени и някои брошури за излаза на България на Егея[4].

Не липсваха и опити за пропаганда, които озадачават изследователя. Българите бяха съумели да прокарат някои статии за Македония в канадския печат. Известен интерес за пропагандата представляваше и Белгия, в която официален език беше френският. И българите, и румънците, и младотурците направиха няколко пропагандни издания в страната[5].

Българският генерален консул в Барселона (испанец) след Първата световна война бе превел и напечатал в 36 екземпляра правителстве-

---

1 **ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а.е. 2163,** 1–3, 22.09.1917.

2 **Пак там, оп. 3, а.е. 639,** 174–184, 15.09.1919.

3 **Пак там, ф. 618, оп. 1, а.е. 6,** с. 1, 29.05.1914.

4 **Пак там, ф. 176, оп. 1, а.е. 15,** 1–2, 29.04.1919; **оп. 4, а.е. 41,** с. 2, 16.01.1919; **ф. 390, оп. 1, а.е. 1,** 172–173, 16.01.1919; **ф. 317, оп. 1, а.е. 60,** с. 172, 6.03.1919; **ф. 176, оп. 4, а.е. 1983,** с. 1, 5.03.1921; **Чехословашки извори за българската история** – ИБИ. Т.23. Ч. 1. С., 1985, № 2, 19-22, 1.1919; № 4, 25–26, 4.1919; № 5, 26–27, 10.05.1919.

5 **ЦДИА, ф. 140, оп. 1, а.е. 37; НАБАН, ф. 19к, а.е. 433,** с. 1, 21.12.1886; **ф. 1546, оп. 1, а.е. 194,** 1–2, 30.05.1905; **Abrégé de l'histoire de Moldo-Valachie aujourd'hui Roumanie depuis Trajan jusqu'a nos jours.** Traduit de l'histoire écrite par un proffesseur de Lycée de Bucarest. Liége, 1893; Apostol, M. **Les grecs, les valaques, les albanais et l'Empire Ottoman.** Par un Valaque du Pinde. Bruxelles, 1886; Lorand, G. **En Bulgarie.** Bruxelles, 1913; Réfik Mustafa. **Ein kleines Sündenregister...**

ното изложение по тракийския въпрос. После го разпрати до „съответните лица". През 1921 г. бе подкрепен финансово испанският журналист Андре Ревес, който бе предложил да издаде кореспонденциите си от България в книга. Аргументът му беше, че тя можела да се окаже полезна в Испания и Латинска Америка. Защо някому бе потребна подкрепата на Латинска Америка, въобще не стана ясно. И накрая, през 1920 г. бяха отпуснати пари на есперантиста Ив. Кръстанов, който бе водил пропаганда в защита на българската кауза сред есперантските среди и дори бе издал две брошури[1].

И за да не изглежда, че само българите са се занимавали с подобна пропаганда, нека да посоча, че и гърците правеха трудно обясними усилия. Така към края на Първата световна война гръцката пропаганда опитваше да пробие в британските колонии — на първо място в Египет, където имаше значителна гръцка емиграция, но и в британски Ирак. Дори се беше появила идеята да бъдат изпратени пропагандисти в Индия. Оказа се, че това ще е твърде скъпо. Вместо това в Калкута и Бомбай бяха изпратени екземпляри от пропагандни издания, разглеждащи конфликта между Турция и Гърция (ставаше въпрос за 210 екземпляра)[2].

---

1 **ЦДИА, ф. 382, оп. 2, а.е. 878,** 28-29, 11.10.1921; **ф. 176, оп. 4, а.е. 2300,** с. 84, 21.03.1922; **ф. 317, оп. 1, а.е. 14,** с. 137, 21.10.1919; **БИА, ф. 273, оп. 2, а.е. 1283,** 1–4, 8.08.1919.

2 Kitsikis, D. **Propagande et pressions en politique internationale...,** 330–334.

ГЛАВА ПЕТА

ОРЪЖИЯТА НА ПРОПАГАНДАТА

1. Средствата

Исторически първата форма на убеждение беше устната. В предлаганото изследване обаче тя почти не се разглежда. За съжаление, не разполагаме с материали, които да ни позволят да оценим ораторското майсторство на пропагандистите. Доколкото са запазени някои речи, изнасяни на събрания или митинги, това са обикновено по-скоро кратки експозета на тезите на оратора, отколкото буквално изложение на думите му. Липсват ни и данни за начина, по който са били произнасяни речите, прийомите, към които са прибягвали ораторите. По необходимост ще трябва да разглеждаме преди всичко печатната пропаганда — тази, за която са останали най-много свидетелства.

* * *

В началото бе словото. И то печатното слово.

Началото на външнополитическата пропаганда на балканските страни бе положено от меморандумите и петициите, изготвяни от гръцките въстаници през 1821—1829 г. Това средство за пропаганда си остана широко използвано до края на разглеждания в монографията период. Десетки, стотици, а може би и хиляди прокламации, апели, протести, ноти, отворени писма, са запазени в частните архиви на френски, британски и американски държавници и в архивите на министерствата на външните работи на страните, към които беше насочена пропагандата. Потокът от тях никога не пресъхваше напълно. В мирни години бе само ручейче, но в периоди на кризи се превръщаше в разярена стихия.

Този тип пропаганда имаше съществени предимства. Беше сравнително евтин. Можеше да се подготви бързо. Можеше да изразява и частно и официално мнение. Можеше да бъде пращан до определени адресати. Подходящ беше за четене на събрания и протестни митинги. Целите апели или части от тях можеха да се публикуват във вестниците, така че да стигнат до още по-широка аудитория.

След гърците и румънската пропаганда прибягна към това средство. При избухването на революцията във Влахия и Молдавия през 1848 г.

Александру Голеску се беше ангажирал да разпространи за сметка на временното правителство 2 хил. екземпляра от Изласката декларация, която излагаше програмата на революционерите сред всички членове на френското национално събрание. Самият избор на адресата говореше достатъчно ясно на чия подкрепа разчитаха в Букурещ.

Този пример не остана единствен. След разгрома на революцията емигрантите не престанаха да използват апелите в своята работа. На събрание в английския град Брайтън през 1849 г. бе приет меморандум до кралица Виктория, в който се апелираше за британска подкрепа. Съдържанието му беше отразено широко в британската преса[1].

Към меморандуми от този тип в края на 60-те години на XIX в. започна да прибягва и българското националноосвободително движение. ТБЦК разпрати до редакциите на големите европейски вестници предложението си за превръщането на Османската империя в дуалистична монархия. Апели и меморандуми бяха използвани и от БЦБО по време на Източната криза от 1875—1878 г. В началото на XX в. гръцката пропаганда отправяше апели към западноевропейското обществено мнение в борбата около Македония. Албанските въстаници през 1911 г. прибегнаха към същата форма, за да изпратят програмите си за действие и исканията до европейските вестници[2].

През Балканските войни западните политици и печатът в Европа и Съединените щати бяха залети от стотици петиции, резолюции и меморандуми на дружества на емигранти, на национални групи, живеещи в спорните области или просто писани от тяхно име от съответните балкански пропагандисти. Мемоари и апели до видни политици и общественици изпращаха представители на македонската и тракийската емиграция. Специален апел за даването на цяла Македония, Добруджа и областта около Кавала на България изпрати до френския и английския парламент Българо-френското дружество в Париж. Част от тези апели успяваха да проникнат на страниците на европейския печат. Други бяха публикувани в периодичните издания с пропаганден характер на самите балкански страни[3].

---

1 Iordache, A. Цит. съч., с. 37; **Mémoire justificatif de la Révolution roumaine du 11/23/ Juin 1848.** Paris, 1848; **Mémoire présenté à la Conférence de Paris par les Délegués des Principautés Unies Roumaines.** Paris, 1866.

2 Вж. Бурмов, А. **Таен Централен Български Комитет.** — В: Избрани произведения. Т. 2. С., 1974, 65—76; **Appel aux gouvernements et aux peuples civilisés.** Mémorandum des associations patriotiques d'Athènes. 1906; **Revendications albanaises.** — In: **The Buxton Papers, Rare Books Department, McGil University Libraries,** Box № 64, 1911.

3 Вж. напр. **ЦДИА, ф. 3, оп. 1, а.е. 205,** 20—26, 1913; **Mémoire des délégues des regions macédoniennes de Castoria, Florina et Kailar.** Sofia, 1912; **Mémoire de la population des**

Произходът на изпращаните меморандуми бе ясен за получателите. Руският пълномощен министър в Атина, който през 1912 г. се задъхваше под тежестта на петициите, настояващи за присъединяването на Додеканезките острови към Гърция, бе твърдо убеден, че те са родени в някоя канцелария на Министерството на външните работи[1].

След приключването на Балканската война в продължение на няколко месеца гръцки и сръбски войски не искаха да напуснат територията, която бе отредена за самостоятелното албанско княжество. Видни албанци призоваха в няколко апела световната общественост да защити интересите на младата държава[2].

Не беше по-различно положението и през Първата световна война и месеците на Парижката мирна конференция. Тогава бурният поток се превърна в истински Малстрьом[3].

Резолюции на митинги, на протестни събрания бяха изпращани редовно до вестници, списания и до канцелариите на министерствата на външните работи на отделни страни. Емигрантите от Добруджа настояваха Ке д'Орсе да не подкрепя присъединяването на областта към Румъния. Българите от Западна Тракия апелираха за автономия на областта. Българите от Бесарабия също настояваха за своеобразна автономия. При получаването на този меморандум френският представител в България Ш. Арни, който като цяло бе настроен съчувствено към нея, коментираше:

„Това не е едно от най-добрите вдъхновения на българската пропаганда."[4]

---

communes de Dibra. Sofia, 1912; **Мемоар на населението от Скопско в полза на присъединяването на района към България.** — L' Ècho de Bulgaric, 1, № 14, 6. 06.1913; **Апел на македонската емиграция до сър Ед. Грей,** пак там, 2, № 260, 31.05.1914; **ЦДИА, ф. 382, оп. 2, а.е. 688,** 7—8. — **Protestation des étudiants macédoniennes à l'Université de Sofia au monde civilisé.** S., 1914; **AMAE, Guerre, Vol. 237,** 22—23; **The Buxton Papers, Rare Books Department, McGil University Libraries,** Box 59. Примерите биха могли да бъдат много повече, но липсата на място пречи дори само да се изброят меморандумите и апелите.

1 Кирова, К. **Итальянская экспансия в Восточном Средиземноморье (в начале XX века).** Москва, 1973, 103—105. Само в едно от гръцките съчинения, излезли през тези години, бяха публикувани 41 меморандума от този тип. Вж. Vellay, Ch. **L'irrédentisme hellenique.** Paris, 1914, 272—323.

2 **L'Ècho de Bulgarie,** I,№ 66, 2.10.1913.

3 **ASHEMA, 20 № 214,** Dossier 4, Armistice, 16.03.1920; **AMAE, Serie Paix, Vol. 28,** p. 46; **Vol. 148,** 104—149, 24.07.1919; **Le Plebiscite,** I, 1919, № 1; **London Commitee of Unredeemed Greeks. The Liberation of the Greek People in Turkey. An Appeal.** London, 1919.

4 **ЦДИА, ф. 586, оп. 1, а.е. 592,** 1—5, 20.02.1919; Altinoff, I. **La Thrace interalliée.** S.,

Многобройни петиции и апели до великите сили и до общественото мнение продължаваха да изпращат гърците от Додеканезките острови, които настояваха да бъдат присъединени към Гърция[1].

Като правило меморандумите бяха публикувани на френски и английски език, но имаше и немалко примери за използване на немски, руски или италиански.

Лични писма бяха изпращани от различни политически личности на Балканите до политици, журналисти и писатели в Европа и Съединените щати[2].

В определени случаи декларации с външнополитическа цел на западни езици издаваха и политическите партии. Така в началото на Първата световна война, когато Народната партия в България реши да декларира открито, че ще се бори за съюзяването на страната със силите на Антантата, декларацията на Висшия партиен съвет беше преведена на френски език и разпратена до пълномощните министри в София[3].

* * *

Следващият етап на развитие бяха пропагандните памфлети и книги. През разглеждания период бяха публикувани хиляди от тях. Каталогът на т. нар. „Библиотека за войната, мира и революцията", носеща името на американския президент Х. Хувър в Пало Алто, Калифорния, включва най-голямата в света колекция от пропагандни брошури в света, излезли в периода на Първата световна война — повече от хиляда. Всъщност тази цифра е твърде малка. Само във фондовете на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий" в София има повече от осемстотин подобни издания, излезли през тези години изпод пе-

---

1921, 155—156; **ASHEMA, 20 N 214, Dossier 4, Armistice,** 16.03.1920; **AMAE, Paix, Vol. 148,** 74—75, 19.04.1919, p. 63, 14.03.1919.

1 **Le Dodécanèse à la Conférence de la Paix.** Paris, 1919; **Le Dodécanèse devant la Conférence de la Paix.** Paris, 1919.

2 **ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а.е. 43,** 116—118, 12.01.1919 (два лични меморандума, изпратени от Ст. Панаретов до американския държавен секретар Лансинг); **ф. 1546, а.е. 163,** 1—6, 4.03.1919 (писмо до У. Уилсън), **а.е. 821,** 1—2, 25.04.1919 (писмо до А. Балфур); **а.е. 823,** 1—2, 6.05.1919 и т.н.

3 **Declaration du Conseil Superieur du parti national sur la situation politique de la Bulgarie.** S., 1915. Вж. **НАБАН, ф. 41к, а.е. 266,** 1—2. В доклад до Лондон британският пълномощен министър препоръча партията като солидна организация, на която може да се разчита. Вж. **PRO: FO 371, Vol. 2256,** № 37805, 28.02.1915; **The Buxton Papers, Rare Books Department, McGil University Libraries, Letters, Box 5,** 1915.

рата на балканските пропагандисти. Ако вземем предвид целия период, разглеждан в монографията, те вероятно са повече от хиляда.

Повечето от памфлетите бяха писани по повод конкретен случай или събитие и представляваха самостоятелни произведения. Обемът им като правило не бе голям — рядко надхвърляше двеста страници. Ограничението бе продиктувано от необходимостта да бъдат писани, издавани и четени бързо. Същевременно обичайна практика беше и статии, публикувани в авторитетни европейски издания, да бъдат препечатвани във формата на брошури[1].

И тъй като невинаги ограниченият обем бе достатъчен, за да бъдат изложени всички аргументи по дадена тема или да бъдат отхвърлени аргументите на противника, идеята бе доразвита. Още в годините на Кримската война един от букурещките пропагандисти издаде в Париж т. нар. „Досие" — поредица от брошури, в които изясняваше промените в румънските земи, настъпили след руската окупация на страната[2].

През Балканските и Първата световна война започнаха да се издават цели библиотеки от памфлети, изясняващи обстойно възгледите на дадена страна в пропагандния спор. Авторите им бяха както от Балканите, така и от Западна Европа. Така във Великобритания Англо-гръцката лига публикуваше в продължение на десетина години серия от брошури, в които се наблягаше върху стародавните връзки между английския и гръцкия народ и справедливостта на гръцките искания[3]. Във Франция пък излизаше т. нар. „Френско-елинска библиотека". Сръбската пропаганда издаваше серията „Въпроси на деня"[4]. Югославският комитет на свой ред публикуваше в Париж през 1916 г. **La Bibliothèque de la Yougoslavie**, association nationale des Serbes, Croates et Slovenes. — поредица от кратки брошури върху проблемите

---

1 Още през 1837 г. М. Анагности бе издал в отделна брошура своя статия, появила се в **Revue des Deux Mondes.** Вж. Anagnosti, M. **La Valachie et la Moldavie.** Paris, 1837. Гръцкият икономист А. Андреадес също се придържаше към подобна практика. Вж. Andreades, A. **La Grèce devant le congrès de la Paix.** 1919, публикувана първо в **Revue Politique et Parlementaire;** или **Les progrès économiques de la Grèce.** Paris, 1919, публикувана първо в **Journal des economistes.**

2 [Heliade, J.] **Dossier relatif aux Principautés danubiennes.** No. 1. **Une Dacie cosaque et une Roumanie turcophile;** № 2. **Les Turcs et les Roumains;** № 3. **Profession de foi.** Paris, 1854—1857.

3 Вж. **Letters Relating to Greek Macedonia.** (Anglo-Hellenic League Publications, № 12). London, 1914; Churchill, W. **The Anglo-Hellenic Alliance.** Speeches. London, 1918.

4 В нея бяха включени между другото Belic, A. **Ami Boué et la question Macédonienne.** Paris, 1918 (No. 3); **Les cartes ethnographiques et historiques au service de la propagande bulgare. Atlas ethnographique de la Macédonie rédigé par un diplomate.** Paris, 1918 (No. 5).

на южнославянската култура, положението в Далмация и Словения и т.н. Някои от тях първо се бяха появили като статии в списания. В общи линии същите заглавия излизаха и на английски в Англия под наименованието „The Southern Slav Library (A Sketch of Southern Slav History)“[1].

В Русия в годините на Първата световна война излизаше „Русско-сербская библіотека“, издавана от т. нар. Русско-сербское общество[2].

Българската пропаганда издаваше в София „Библиотека Добруджа“. В Женева Българският съюз в Швейцария издаваше четиритомна библиотека, озаглавена „Questions d'actualité balkaniques“[3].

Румънците публикуваха в Париж редовно „Френско-румънска библиотека“. Пропагандистът Василе Стойка издаваше в Питсбърг поредицата „Румънските земи“[4].

* * *

През XIX и началото на XX в. периодичният печат без всякакво съмнение беше най-важното средство за разпространяване на идеи. Вестниците и списанията станаха по-евтини, оказаха се по джоба на средната класа, от чиито избирателни гласове във все по-голяма степен зависеха кабинетите[5]. Печатът разполагаше със съществени преимущества в сравнение с другите канали на пропагандата. Той даваше най-навременната информация за политическите събития. Коментарите бяха кратки и действени. Едни и същи теми можеха да бъдат повтаряни от брой в брой и разнищвани от различна гледна точка. Вестниците разполагаха с определена, често относително постоянна читателска аудитория. Нейните схващания нерядко се бяха изградили

1 **Le programe Yougoslave (avec une carte).** Paris, 1916; **Le pays et le peuple Yougoslaves.** Paris, 1916; **Histoire Yougoslave.** Paris, 1916; **Les lettres, les sciences et les arts Yougoslaves.** Paris, 1916.

2 В нея влизаха брошури като тази на Белич, А., Ст. Станосвич. **Борьба за духовное и политическое объединеніе Сербов, Хорват и Словинцев.** Петроград, 1917.

3 **Questions d'actualité balkaniques.** Vol. 1—4. Lausanne, Alliance Bulgare en Suisse, 1919.

4 Stoica, V. **Bessarabia.** Pittsburgh, 1919; **The Dobrogea.** Pittsburgh, 1919; **The Roumanian Nation a Sentry of Western Latin Civilization in Eastern Europe.** Pittsburgh, 1919; **The Roumanian Nation and the Roumanian Kingdom.** Pittsburgh, 1919; **The Roumanian Question.** Pittsburgh, 1919.

5 Lee, A. **The Origins of the Popular Press. 1855—1914.** London, 1976, p. 18.

именно под въздействието на журналистическите пера. Потенциалните възможности на периодичния печат бяха отчетени от балканските пропагандисти от самото начало на външнополитическата пропаганда. От друга страна, в никакъв случай не беше достатъчно пропагандата да се съсредоточава само в периодичните издания. Като правило всяко от тях имаше определена публика и това неизбежно ограничаваше рамките на пропагандното въздействие[1].

Първите пропагандни периодични издания, публикувани на чужди езици в балканските страни, започнаха да се появяват още през 20-те години на XIX в. Инициативата за създаването им често принадлежеше на правителствени кръгове, понякога на частни лица. В тези вестници управляващите виждаха възможност да обяснят възгледите си на европейската общественост, да изразят позициите си по ключовите събития, да критикуват опозицията в своите страни или да се противопоставят на „козните" на съседите. Дори когато периодичните издания бяха плод на частна инициатива, не оставаха встрани от болезнените въпроси на деня. Като правило поддържаха правителствената линия. Последователността им бе възнаграждавана с финансови субсидии. Животът на някои от тях беше съвсем кратък, на други продължаваше десетилетия.

В България сред най-важните от този тип издания през различните години бяха „La Bulgarie", „Le Courrier de Sophia", „L' Èсho de Bulgarie".

„L' Èсho de Bulgarie", който започна да излиза в навечерието на Междусъюзническата война и продължи живота си под различни имена чак до Втората световна война, си остана до края основната трибуна на българската дипломация. В първия му редакционен комитет влизаха интелектуалци и политици, сред които проф. Л. Милетич, Ив. Георгов, Ив. Шишманов, Г. Данаилов, Гр. Начович, Д. Мишев, Хр. Силянов и В. Велчев[2]. Подобен тип личности от интелектуалния и политическия елит влизаха в ръководството на пропагандните вестници и в другите балкански страни.

Веднага след Първата световна война в София беше основано списанието „France-Bulgarie". То трябваше да повлияе както на френското обществено мнение, така и на френските окупационни войски в страната. В списанието обясняваха пагубните последствия от Ньойския

---

1 Thoveron, G. **Opinion publique et média.** s.l., 1975, p. 40.

2 **„L' Èсho de Bulgarie"**, I, № 1, 14.05.1913.

мирен договор, опитваха се да чертаят перспективи пред бъдещото сътрудничество[1].

В Гърция традицията на френскоезичната преса беше особено силна. Тук през XIX и началото на XX в. се появиха „Le progrès d'Athènes. Journal Quotidien du Matin"; „Le Messager d'Athènes"; „L' économiste de Grèce"; „Bulletin d'Orient";„Le Monde Hellenique";„La Gazette d'Athènes". Някои от тях излизаха непрекъснато по три-четири десетилетия и даваха новини не само за събитията в Гърция, но и представяха доста широка панорама на събитията в Османската империя и Балканския полуостров. И тук краят на Първата световна война даде сигнал за нови опити в тази област, които трябваше да осигурят подобра защита на националната кауза на Запад. В Атина започна да излиза седмичното списание „Les Annales Franco-Helleniques", което трябваше редовно да запознава французите с проблемите на гръцката политика, култура, финанси, икономика и търговия.

Веднага след войната започна и издаването на сп. „L'Acropole", изцяло финансирано от Атина и редактирано от френския публицист Ш. Веле. По идея то трябваше да подмени другите излизащи в Атина френскоезични издания, но това не можа да стане[2].

В Османската империя първите вестници от този тип бяха основани още в годините преди Кримската война. По-влиятелни сред тях бяха: „Stamboul", „Le Servet", Le „Le Défense", „The Levant Herald and Eastern Express".

В Молдавия още преди обединението ѝ с Влахия в Яш излизаше „Gazeta de Moldova". След това в Обединена Румъния се появиха: „La Voix de la Roumanie", „La Roumanie", „La Revue roumaine". В началото на века излезе „Le Progrés".

Сърбия изоставаше в това отношение. Едва в края на века в Белград се появи подобен вестник — „La Serbie"[3].

---

1 Вж. напр. **France-Bulgarie**, II, № 1–2, 15–16, 01–02.1920.

2 **Арх. кол. ИИ**, IV, оп. 659, а.е. 255, 344–349, 29.09.1918; Kitsikis, D. **Les rapports du „Temps" avec le gouvernement grec**, с. 518.

3 **ЦДИА, ф. 322, оп. 1, а.е. 7**, с. 3, 1896; **а.е. 9**, с. 245; **а.е. 230**, с. 142; **а.е. 245**, с. 34; **ф. 176, оп. 16, а.е. 23**, с. 15; **ф. 284, оп. 1, а.е. 108**, 1–6, 1.07.1882; **ф. 600, оп. 1, а.е. 1204**, с. 1, 11.02.1896, **а.е. 1195**, с. 4, 7.11.1896; **БИА, ф. 14, оп. 1, а.е. 609**, с. 42, 02.1895; **La Revue roumaine. Recueil bi-mensuel.** Bucarest, 1912–1914; **ASHEMA 5 № 396**, 25.10.1915, 4.11.1915; Чертан, Е. **Русско-румынские отношения в 1859–1863 годах.** Кишинев, 1968, с. 126. Интересно бе, че в началото на века германското посолство в Цариград финансираше издаването на свой пропагандан орган — **Osmanischer Lloyd.** Вж. Силин, А. **Фон дер Гольц и его военная миссия в Турции (Из истории экспансии**

Излизаха и мимолетни вестници на чужди езици както на френски, така и на немски, които си поставяха за задача

> *„да осведомяват Европа по ресурсите и естествените богатства на нашите страни, като ги окуражаваме да влагат капитали в тях“*[1].

Нерядко и в партийните органи, които излизаха на съответните балкански езици, уводните статии, изразяващи позицията на дадена партия по определени политически въпроси, бяха печатани на френски или английски. Какъв беше точно ефектът от тези вестници е трудно да се каже. Единственото, което може да се посочи със сигурност е, че дипломатите, работещи на полуострова, набираха от тях немалка част от своята информация за официалните правителствени позиции, а понякога и за становищата на опозицията.

Вестниците не разчитаха нито на продажба, нито на абонамент, за да се издържат. Повечето от тях бяха разпращани безплатно на всички правителства в Европа, на посланиците и пълномощните министри на великите сили, на тези общественици в европейските страни и Съединените щати, които проявяваха интерес към балканските проблеми, на големите кредитни, финансови учреждения, на търговските камари, на влиятелните европейски вестници и т.н.[2]

Все пак не бива да се преувеличава значението на тези вестници, пък и не бяха малко случаите, когато някои от тях не излизаха в течение на месеци или дори години. Така в началото на Първата световна война Белград, който поне на теория трябваше да бъде пряко заинтересуван от това, не сметна за нужно да издава пропаганден вестник на френски език чак до септември 1915 г., когато вече беше станало твърде късно, тъй като съвсем скоро можеше да се очаква да започне австронемската офанзива против Сърбия. Затова и вестникът, наречен „Le Courrier des Balkans“, имаше твърде кратък живот[3].

германского империализма на Ближнем Востоке накануне Первой мировой войны). Германский империализм и милитаризм. М., 1965, с. 71, 76.

1 **L'Orient. Journal politique, économique et litteraire.** Plovdiv, № 1, 15.05.1886; **Balkan-Post. Berichte aus Bulgarien und Ost-Rumelien.** № 1, 9.10.1884, Sofia.

2 **ЦДИА, ф. 3, оп. 1, а.е. 188,** 25—26, 08.1895.

3 Урић, Н. Цит. съч., с. 73. По сведения на българския пълномощен министър в Ниш Чапрашиков подготовката за излизане на вестника била започнала още от пролетта на 1915 г. Той дори със задоволство споделяше един скандал. Според него двама

Следващият етап в развитието на тази идея беше основаването на пропагандни вестници, финансирани от балканските правителства и изцяло ръководени от тях. Още Раковски мечтаеше за създаване на български пропаганден вестник на френски език някъде във Франция или Белгия[1]. В началото на XX в. балканските правителства опитаха няколко пъти да установят пропагандни вестници или списания в Западна Европа[2]. Абдул Хамид опита да издава във Виена в. „Correspondance". По-късно в Париж и Брюксел започна да излиза в. „L'Orient". Той беше редактиран от един грък. Неговите скандали, както пише един от съвременниците на събитията Феш, довели до експулсирането му от страната. И двата опита бяха без всякакво значение, но струваха твърде скъпо на държавната хазна[3]. В Париж гръцката пропаганда основа сп. „Graecia". Сред неговите редактори и сътрудници бяха изключително влиятелни личности от политическия и културния живот, като Анатол Франс, президентът на асоциацията на парижките журналисти А. Мезиерес, редактора на „Le Temps" Гастон Дешан, президентът на писателското дружество Р. Думие, директорът на „Le Mercure de France" А. Валет, както и няколко гърци с известен опит в международната пропаганда[4].

Вестник „Ost und West" излизаше на немски език във Виена с пряката финансова помощ на Белград[5].

Пропагандата на Букурещ бе започнала да осъществява подобни проекти още от 70-те години на XIX в. През 1874—1875 г. под редакцията на стария приятел на румънската кауза французина Фредерик Даме излизаше сп. „Съвременна Румъния и народите от Източна Европа". Вече споменах на друго място излизащото в Италия сп. „Corrispondenza politica della Romania". През 1901 г. Букурещ подкре-

редактори, които си съперничели, за да получат държавната субсидия, си разменили удари с бастуни в едно нишко кафене, вж. **ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 330**, с. 3, 31.05.1915.

1 **Архив на Г. С. Раковски. Т. 1.** № 94, 5.05.1858.

2 **ЦДИА, ф. 3531 оп. 1, а. е. 31**, 83—86, 6.12.1904.

3 Fesch, P. Цит. съч., с. 69.

4 **Grecia. Organe du Monde grec et philhellène.** Revue mensuelle illustrée, Vol. 1, № 1, 1.05.1910.

5 Вучковић, В. **Политичка акција Србије у јужнословенским покрајинама...**, № 24, 27/15.03.1861.

пяше сп. „Rivista Romeno-Italiana“, а през 1913 г. публикуваното в Парма под редакцията на Р. Фава „La Corrispondenza Rumena“[1].

Такива вестници започнаха да се издават в доста голям брой едва в годините на Първата световна война и Парижката мирна конференция. От една страна, тогава трябваше да се информират възможно най-бързо читателите от страните на Антантата. От друга страна, сърбите и румънците например, окупирани от войските на Централните сили, не можеха да използват традиционните си канали за пропаганда[2].

По време на Парижката мирна конференция всички балкански страни се опитваха да издават свои вестници в Европа — за предпочитане във Франция, за която се очакваше, че ще играе решаваща роля в конференцията; в Швейцария, откъдето новините можеха да проникват много лесно и в двата враждуващи лагера или в Италия, която проявяваше откровен интерес към Източното Средиземноморие.

Така румънската пропаганда издаваше едновременно „La Roumanie“, „La Transylvanie“, „Le Courrier Franco-Roumain“ и др. В Италия, която подкрепяше почти изцяло румънските искания на мирната конференция, излизаха през 1920 г. „L'Italo-Romena Rivista mensile Illustrata. Rassegna di vita Italo-Romena“ и „Romania. Rassegna degli Interessi italo-romeni“[3].

Сръбската пропаганда и подкрепяното от нея югославско движение бяха особено активни в това отношение[4].

Различните пропагандни мисии издаваха свои периодични издания. Така и българската, и турската, и сръбската пропаганда печатаха бюлетини на френски език[5].

В края на 1918 г. българската пропаганда успя да си осигури пълното сътрудничество на новоизлизащ вестник в Швейцария. Освен това мисията в Берн издаваше или подкрепяше материално издаването на няколко периодични издания[6]. През 1918—1919 г. гръцката пропа-

---

1 Isopescu, Cl. **Цит. съч.,** 110—130, 161, 162.

2 Урић, Н. **Цит. съч.,** с. 73.

3 Подробности за изданията вж. у: Creţu, R. **Contribution à l'isthoire de la presse roumaine de l' étranger.** — Revue Roumaine d'histoire, XVI, Vol. 4, 788—789; Isopescu, Cl. **Цит. съч.,** 201—202.

4 **Le Bulletin Yougoslave.** Paris, Vol. 1—4, 1915-1918; **Libre Serbie.** Journal National, politique et littéraire, 1916—1916, 1918—1919, Genève; **Revue Yougoslave.** 1919-1920; La Serbie. Journal politique hebdomadaire. Genève, 1916—1919.

5 **Communiqué du Bureau de Presse Turc à Berne.** 1918; **Le Correspondance Balkanique** (Communiqué du Bureau de Presse Bulgare à Berne). 1918—1919; **Report of the Serbian Press in Geneva.** Geneva, 1918.

6 **L'Impartial Suisse.** I, 1918—1919, Genève. Френското разузнаване беше уверено, че

ганда обмисляше възможността да закупи британския седмичник „The Outlook", за да го използва за своите цели. В Лондон излизаше авторитетното тогава „The Balkan Review"; в Париж — няколко вестника и списания, чийто живот не надхвърли продължителността на конференцията[1].

Подобни вестници издаваха и политически емигранти или работещи в чужбина дейци на националноосвободителни организации. Така Симеон Радев издаваше в Париж и Женева вестниците „L'Èffort" и „Le Mouvement macedonienne"[2].

Свои периодични издания имаха и различни емигрантски организации. В месеците на подготовката на Парижката мирна конференция българските студенти емигранти от Македония започнаха да издават периодичен бюлетин за положението в родината им. Финансова подкрепа получиха от България. В България свой бюлетин на френски издаваше Добруджанската организация. Тя разпространяваше решенията на своя Централен съвет, който се обявяваше против решенията на Букурещкия мирен договор от 1913 г. и настояваше не само за запазването на Южна Добруджа в границите на България, но и за присъединяването на Северна Добруджа[3].

Във Франция в продължение на две години през 1919—1920 г. излизаше публикуваното от Лигата на сръбско-хърватско-словенските студенти богато илюстрирано художествено-научно списание „Revue Yougoslave".

Свои периодични издания на английски език имаше и албанският емигрантски съюз в Съединените щати „Ватра". В годините на Първата световна война съюзът публикуваше сп. „Adriatic Review" и някои мимолетни вестници[4].

вестникът е списван с български пари. Вж. **AN, F7 12942, № 156,** p. 1, 0.01.1919; **Le Plébiscite,** 1919, **Questions d'actialité balkaniques,** 1919.

1 Kitsikis, D. **Propagande et pressions en politique internationale...,** 223—226; **The Balkan Review.** London, Vol. 1, 02—07. 1919; **Le Journal des Hellénes, politique, social et littéraire.** Organe hebdomadaire des colonies helléniques de l'Europe centrale et occidentale, 20.08.1916—11.07.1920, Paris.

2 **„L'Èffort".** Feuille révolutionaire macédonienne, Genève, 1900—1901.

3 **Le mouvement Dobroudjan.** Bulletin de l'organisation Dobroudjaine en Bulgarie. Vol. 1, Sofia, 1919; **Mémoire du Conseil National Central de la Dobroudja.** S., 1919; **ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а.е. 28,** с. 278, 09.1919; **оп. 3, а.е. 1223,** 9—10, 10.12.1918.

4 Chekrezi, C. **Цит. съч.,** 230—231.

Емигрантите от Албания и Османската империя също водеха пропагандна борба чрез основаните от тях вестници. В края на века в Брюксел и Лондон макар и нерегулярно излизаше на френски, албански и турски език в. „Албания". В Женева между 1903 и 1906 г., не особено редовно се появяваше двуседмичникът „Албания". В Италия два пъти месечно се печаташе „La nazione albanese. Organo politico, letterario, culturalle". Младотурците, противници на Абдул Хамид, издаваха сп. „Османска федерация"[1].

Интересно е, че по време на Първата световна война френската армия в Солун финансираше издаването на френскоезичен вестник, насочен срещу младотурците[2].

* * *

За съжаление в архивните колекции са запазени сравнително малко на брой листовки. А че такива бяха широко използвани от пропагандистите е без всякакво съмнение. Не е ясно как бяха разпространявани. Логично е, че част от тях бяха разпращани директно до политици и общественици с известна политическа тежест. Изворите дават само известни податки, че някои бяха раздавани и по време на различни протестни събрания и митинги. Понякога листовките бяха писани специално за конкретния случай, а нерядко просто бяха препечатки от статии от вестници и списания. Запазена е цяла серия от листовки, издадени от Югославския комитет в Лондон, насочени към заинтересовани кръгове във Великобритания и Франция. Пак по време на Парижката мирна конференция, макар и като ограничена практика, листовки изпълваше и румънската пропаганда[3].

---

1 **L'Albanie.** Journal politique et litteraire ou organe des intérêts albanais. Genève, 1903—1906; **ЦДИА, ф. 353, оп. 1, а. е. 72,** с. 203, 206, 5.01.1909; **La Fédération Ottomane,** 1903.

2 Става въпрос за **Journal El-Islam. Defenseur des intérets de l'Entente protectrice de l'Islam et organe de la défense nationale helléno-musulmane de Macédoine,** вж. **AMAE, Guerre, Vol. 977,** p. 66, 1.10.1916.

3 Вж. **Comité Yugoslave. № 1 En Croatie,** 17.04.1919; **№ 2 Lettre de Laybach,** 22.04.1919; **№ 3 Exposé du Président du Conseil M. Protić ; № 4 Le blocus Allié de la Serbie; № 5 Ceux qui accusent les Yougoslaves d'Austrophilie; № 6 Les Italiens de Rieca constituent une colonie d'immigrés;** Eliescu, A. **Цит. съч.**

* * *

Специално внимание особено в края на XIX и началото на XX в. беше обръщано на визуалната пропаганда. Пропагандистите до голяма степен инстинктивно, въз основа на собствения си опит, бяха стигнали до извода, че използването на образ подсилва внушението[1].

Афишите бяха преходната стъпка между текстуалната и визуалната пропаганда. Те обаче бяха използвани сравнително рядко. През лятото на 1918 г. българските студенти в Швейцария опитаха да протестират с афиш против антибългарското събрание, устроено от сръбската пропаганда в страната. В началото на 1919 г. гръцката пропаганда издаде огромен афиш, наречен „Елинизмът и принципите на президента Уилсън". На него подробно изброяваха къде по света живеят гърци под чужда власт. В общи линии това бяха цифрите, споменати и в мемоара на Венизелос пред Парижката мирна конференция[2].

От гледна точка на визуалното внушение използването на карти и атласи, показващи съответните национални искания във възможно най-благоприятна светлина, се оказа особено ефективно. Картата съчетаваше убедителността на печатното слово с експресивността на образа.

Още през 1877 г., когато Гърция осъзна с тревога, че Европа разглежда населението на Европейска Турция като славянско и то българско население, на гръцки и английски език излезе карта, подготвена от англичанина Е. Станфорд, ползвал гръцки сведения. Според гръцкия автор на картата лингвистичните белези били без значение на полуострова. Важното било, че гръцкият език бил най-популярен на Балканите, освен това власите били гърци, а повечето от българите — гърци „българофони". Като резултат цялата територия на юг от Предбалкана заедно с Централна и Южна Албания бяха отбелязани на картата като гръцки. Втора карта от този тип беше изготвена от гръцкия преподавател от Цариград А. Синвет. Той приложи два доста резултатни способа. Първо отбеляза всички мюсюлмани — бошнаци, албанци, българи-мюсюлмани, като турци. Второ, като се опираше на добре

1 За значението на образа във внушението вж. Baker, St. **Visual Persuasion.** New York, 1961.

2 **Appel au bon sens des Lausannois par la Société des étudiants bulgares Bratstvo (Lausanne, 1918).** Вж. **ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 1085,** 7—8, 30.07.1918. Според френското разузнаване афишът бил написан от Калев, вж. **AN, F7, 12942,** № 3872, p. 1, 23.08.1918; **L'hellénisme et les principes du président Wilson.** (Paris, 1918).

известната на специалистите комплицирана картина на разпределението на националистите на полуострова, той твърдеше, че почти никъде на него не живеело компактно население от един народ. Следователно, най-важен беше културният превес на гърците[1].

През 1885 г., която видя безплодния опит на крал Милан да разруши Съединението, сръбската политическа наука започна да прави първите си опити да представи карти на сръбските претенции в Македония. Й. Драгашевич публикува карта, която показваше значително сръбско население на юг от Шар планина. Но не тази карта направи шум в Европа. През 1889 г. С. Гопчевич публикува в две от най-авторитетните географски списания на времето в Австро-Унгария и в Германия своето виждане за Македония и Стара Сърбия, според което чак до Солун, Костур и Неврокоп живеeха сърби[2]. През 1891 г. преподавателите от сръбската Висша школа в Белград публикуваха нова карта на френски език, според която вече цяла Западна България, включително столицата София, бяха населени от сърби[3].

В края на века в картографията се набелязаха първите наченки на сътрудничество между гръцката и сръбската пропаганда. Гръцкият автор Николаидес отбелязваше населението в Северна и част от Централна Македония като сръбско, докато южните ѝ части бяха населени от гърци[4].

Отговор на атаките на сърби и гърци бяха картите на В. Кънчов и на Българската екзархия, появили се на ръба на двата века. И двете се основаваха преди всичко на говоримия език на населението в Македония. И двете със съвсем малки различия регистрираха преобладаването на българите[5].

---

1 Wilkinson, R. **Цит. съч.**, с. 71; **Carte Ethnographique de la Turquie d'Europe et Dénombrement de la Population Grecque de l'Empire Ottoman.** Par A. Synvet. Paris, 1877.

2 Dragašević, J. **Carte ethnographique de la presqu'île des Balkans.** Belgrade, 1885; Wilkinson, R. **Цит. съч.**, 97—100.

3 Ползвал съм второто издание на картата. Вж. **Carte Ethnographique Serbe avec les limites méridionales de la Vielle-Serbie et celles de la Serbie du Tsar Douchan.** M. Antonovitch. Belgrade, 1903.

4 Вж. картата у: Nicolaides, Cl. **La Macédoine: la question macédonien dans l'antiquité, au moyen âge et dans la politique actuelle.** Berlin, 1899.

5 **Cartes ethnographiques des Vilayets Salonique, Cossovo et Monastir.** S., 1901. Вж. и картата у: Brancoff, D. (Д. Мишев). **La Macédoine et sa population chrétienne.** Paris, 1905.

През 1915 г. Константин Мавродин — един от активните дейци на румънската пропаганда — публикува брошура за исканията на Румъния, съпроводена от девет географски карти. Предусещайки естествената съпротива на читателя срещу карти, изпълнени от един румънец, той подчертаваше, че картите били подготвени от него, но „според чужди статистики“[1].

В месеците, предхождащи Парижката мирна конференция, броят на издаваните карти рязко се увеличи. Някои от тях излизаха като отделни брошури, други — подкрепяни към книжното тяло на пропагандните памфлети. Дори и размерите им ставаха все по-големи. Така към една от румънските пропагандни брошури за Банат, в която се искаше сръбско-румънската граница по Дунав, беше прикачена карта на спорната област, голяма близо един квадратен метър, на която бяха отбелязани и най-малките селца от областта.

С подобни карти отговаряха на атаката и сръбски пропагандисти, които на свой ред посочваха, че границата трябвало да мине на север от Драва и да стигне чак до град Печ[2].

Печатаха се исторически карти, които търсеха обосноваване на претенциите в мъглявината на далечното минало. В тях се сблъскваха границите на Ст. Душан, Симеон, Самуил и Юстиниан[3].

Разпространяваха се етнографски и езиковедски карти, които доказваха националната принадлежност на спорното население в угода на схващанията на пропагандиста, като се опираха на аргументи как в дадена област се произнасял звукът „е“ — ясно или приглушено[4].

Излизаха и карти на железопътната мрежа, които трябваше да докажат, че без присъединяването на тази или онази територия цялото стопанско бъдеще на страната е под въпрос; карти на училищата и учениците в спорните райони[5].

---

1 Mavrodin, C. **La Roumanie contemporaine.** Paris, 1915.

2 Bocou, S. **La question de Banat. Roumains et serbes.** Paris, 1919; Belic, A., St. Mihaldzic. **La question de Banat, de la Batchka et de la Baranya.** Paris, 1919.

3 **Carte ethnographique serbe avec les limites méridionales de la vielle Serbie...**

4 **ЦДИА, ф. 1434, оп. 1, а. е. 11,** 1—2, 19.01.1918; **а. е. 14,** с. 1, 1.02.1918; **Les Balkans et les prétentions bulgares à l'hégémonie balkanique.** Réponse au ministre de Bulgarie à Berlin, M. Rizoff par le ministre de Grèce à Berne M. A. Alexandri. Lausanne, 1918; Belić, A. **Les cartes ethnographique et historiques au service de la propagande bulgare. Atlas ethnographique de la Macédoine rédigé par un diplomate.** Paris, 1918.

5 Botzaris, N. **Carte des écoles et églises grecques d'Asie Mineure en 1912, avec statistiques et tableaux.** Athènes, 1919.

Белград публикува огромен том с работи на Й. Цвиич по географията и народопсихологията на балканските народи, в който се излагаха добре познатите му тези за Вардарско-Моравската долина като център на Балканите. Особено впечатление правеха красивите цветни карти, публикувани в тома. При това трябва да се подчертае, че в книгата и картите бяха залегнали крайните резултати от развитието на възгледите на автора. Вече не ставаше и дума за първоначалните му колебания за характера на населението в цяла Македония[1].

В края на Първата световна война в Атина бяха отпечатани десетки хиляди пощенски картички с границите на нова Гърция[2].

Един от американските експерти на конференцията се оплакваше от това, че се задушавал под натиска на „многоцветните пропагандни карти“[3].

* * *

В началото на века фотографията имаше зад гърба си вече близо половин век развитие. Качеството на снимките беше станало по-добро. Все още снимачната техника беше твърде несъвършена и обемиста и бе трудно да се правят снимки директно на бойното поле. Пропагандистите се насочваха към фотографията като средство за пропаганда и поради едно специфично обстоятелство. Смятано бе, че образът, за разлика от словото, е обективен, че по-трудно може да се подлага на манипулации (като това, разбира се, съвсем не беше вярно) и затова е подходящ за пропагандно въздействие.

Фотографските албуми варираха като съдържание от богато илюстровани томове, пресъздаващи красотите на балканската природа и неповторимата непосредственост на селяните на Балканите, до много по-внушителните колекции от снимки, показващи жертвите от кърва-

1 Cvijić, J. **La péninsule Balkanique.** Géographie humaine. Paris, 1918.

2 Kitsikis, D. **Propagande et pressions en politique internationale.** с. 291; По време на Парижката мирна конференция българската делегация разпращаше до експертите в различни делегации и до различни периодични издания многоцветните карти на Й. Иванов; **The South Eastern Bulgarian Ethnical Boundaries According to Maps Prior to the Period of Racial Conflicts и Ethnographical Map of the Southern Slavs in 1913,** according to J. Ivanoff. Berne. И двете карти бяха издадени в Берн, вж. **ЦДИА, ф. 176, оп. 21, а. е. 2235; а. е. 2237.**

3 **What Really Happened at Paris.** New York, 1921, p. 142.

вите конфликти на полуострова и клането на невинните от жестокия враг[1].

По време на Междусъюзническата война жененият за гъркиня фотожурналист Ж. Льоне гъделичкаше нервите на френските читатели на сп. „L'Illustration" със снимки на изнасилени от българите гъркини. След Балканската война гръцката пропаганда издаде редица албуми за историята на конфликта между България и Гърция, богато илюстрирани със снимките на жертвите на „българските зверства". Подобен албум беше публикуван и след Първата световна война[2].

Пиер Лоти написа съчувствен предговор към книга, чиито страници пъстрееха със снимки на тела на турски войници, удавени от българите в кладенци в Източна Тракия. Един от българските му критици справедливо отбеляза, че е малко вероятно след двуседмичен престой в кладенеца телата да изглеждат като тела на спокойно заспали хора. Това, разбира се, не означаваше, че подобни случаи не е имало, а по-скоро, че този тип снимки бяха специално режисирани.

* * *

В пропагандата бяха правени опити да се прилагат и по-модерни методи на въздействие. Наетият от българската пропаганда италиански журналист Р. Фоа изнасяше лекции за положението в Македония, като ги придружаваше със снимки и прожекция на диапозитиви. През 1918 г. организацията на сръбските студенти в Лозана проведе едно от редовните си публични събрания. Темата на лекцията беше отстъплението на сръбските войски в Албания през зимата на 1915 г. Прожектираните диапозитиви, според присъствалите, показали много жи-

1 **БИА, ф. 272, оп. 5, а. е. 2932,** с. 10, 4.10.1901; **L'image de la Grèce. Genève,** 1919; Baud-Bovy, D. **Le berceau des Serbes.** Genève, 1919; Stourdza, A. **Album Roumain. Paysages. Types. Monuments des pays roumains.** Genève, 1919; Stourza, A. **La terre et la race roumaine depuis leurs origines jusqu'a nos jours.** Paris, 1904; **Macedonia Illustrated.** S., 1919. За многобройни примери за фалшифицирани фотографии от германската пропаганда през Първата световна война вж. **L'Imposture par l'image.** Recueil de gravures falsifiées et calomnieuses publiées par la presse illustrée austro-allemande pendant la guerre. Lausanne, 1917.

2 Pelletier, R. **La verité sur la Bulgarie.** Paris, 1913, p. 30; **Une Triste Page de l'histoire des Balkans. Les atrocités commises par les troupes bulgares pendant la guerre gréco-bulgare de 1913.** Athènes, 1913; **La guerre gréco-bulgare, juillet 1913.** Paris, 1914; **Album des crimes bulgares.** Paris, 1919; **The Anti-Hellenic Persecutions in Turkey.** London, s. d.

во страданията на сръбските войници, преследвани от българите и австрийците[1].

Започнаха да се използват документални и дори игрални филми. Гръцката пропаганда разполагаше с различни документални филми, в които се подчертаваше гръцкият принос в победата на Солунския фронт през Първата световна война, поведението на българските войски и т. н. Това обикновено бяха съвсем кратки филмчета по минута-две. Посолството в Париж правеше опити, някои от които успешни, да ги включи в информационните филмови прегледи, прожектирани във Франция[2].

По сведения на български дипломатически източници след Балканската война турското правителство било наело една френска кинофирма. На базата на възстановка тя трябваше да направи документален филм за оплячкосването и опожаряването на Одрин от българите. В София пък подготвиха рисуван филм за етнографията на Балканите. Той трябваше да бъде показан по време на Парижката мирна конференция. Основно внимание в него се обръщаше на Македония и Добруджа и идентичността на обичаите на населението в двете области с тези на останалите българи. Не остана назад и Атина. В края на 1919 г., когато се обсъждаха условията на Ньойския и Севърския мирен договор, тя подготви документалния филм „Костюмите на Тракия“[3].

През 1916 г. в Германия бе заснет българският антисръбски и прогермански филм „Богдан Стимов“. Доколкото може да се разбере от оскъдната документация, с която разполагаме, финансирането бе дошло директно от българския владетел. И един любопитен щрих — във филма в епизодични роли се появяваха самият Фердинанд, царица Елеонора и двете княгини. Филмът беше прожектиран в Германия и Австро-Унгария[4].

Дори черногорската пропаганда използваше филми. През 1922 г. по сценарий на Вл. Попович, бивш министър и председател на един от бежанските комитети, бе заснет игрален филм за борбите на черно-

---

1 **ЦДИА, ф. 353, оп. 1, а. е. 31,** 45—46, 12.03.1906; **ф. 382, оп. 2, а. е. 267,** 10—11, 13.03.1906; Митровић, М. **Организације југословенских студената у Швајцарској 1917 године.** — Историјски часопис, књ. 27, Београд, 1980, 142—143.

2 Kitsikis, D. **Propagande et pressions en politique intrnationale...,** 294—296.

3 **ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 656,** 1—4, 28.07.1919; Kitsikis, D. **Propagande et pressions en politique internationale...,** с. 296.

4 Кърджилов, П. **Български игрални филми.** Т. 1 (1915—1948). С., 1987, 64—66.

горците през Първата световна война и против сръбските окупатори. Филмът беше показан из цяла Италия[1].

* * *

Още в края на XIX в. балканските държавници започнаха да съзнават, че периодичните международни изложби и изложения са удобно средство, за да покажат на Запада прогреса на своята страна и нивото, до което беше стигнало обществото им. И затова, докато в началото на участието в изложенията се гледаше като на лична инициатива, скоро то се превърна в държавен въпрос.

Румънците и гърците взеха участие в световното изложение по повод стогодишнината от Френската революция. И двете страни публикуваха солидни монографии, говорещи по-скоро за амбициите на авторите им, отколкото за някаква реална полза. Все пак и двете държави построиха свои павилиони и запознаваха любопитните със своите проблеми и надежди[2].

През 1906 г. легацията на Османската империя в Берлин подготвяше голяма изложба от продукти на турската индустрия и селското стопанство. От една страна, тя щеше да демонстрира пред германската общественост близките връзки, които съществуваха между двете страни. От друга, щеше да покаже на евентуалните си германски контрагенти артикулите, които се произвеждаха в империята и трудолюбието на турците. По същото време след закъснение от повече от година, което само по себе си говореше достатъчно ясно за нивото на организационните способности, на Парижкото изложение от 1907 г. беше създадена турска секция[3].

През 1907 г. всички балкански страни взеха участие в т. нар. „Балканска изложба" в Лондон. България на свой ред подготвяше специални павилиони за изложбите в Сент Луис, Съединените щати, в Милано и др. Наред с щандовете за розово масло никъде не бе забравяна и голямата карта на етническата територия на българите[4].

---

1 Вујовић, Д. - Д. **Цит. съч.,** 446—455.

2 Bibesco, G. 1889. Exposition Universelle. **La Roumanie. Avant, pendant, après.** Paris, 1890; Georgiades, D. **La Grèce économique. Sa participation à l'Exposition universelle et son commerce avec la France.** Paris, 1889; Roumanie. **Les Monopoles de l'État. Exposition universelle de Paris 1900.** Bucarest, 1900; **Notice sur la Roumanie en 1900.** Publiée par l'Agence officielle Roumaine d'Informations Industrielles et Commerciales. Paris, 1900.

3 **The Levant Herald,** XXI, № 19, 13.01.1900, № 89, 21.04.1900.

4 Durham, E. **Twenty Years of Balkan Tangle.** New York, 1924, 167—172.

Балканските страни организираха и художествени изложби, които щяха да покажат душевността на съответния народ. Успехът като че не бе голям. През пролетта на 1919 г. в Париж сръбското културно дружество в града взе участие в организирането на югославска изложба. Всъщност единственият творец, който действително имаше успех на Запад при тези изложби, беше хърватският скулптор Иван Мештрович, член на Югославския комитет. На откриването на негови изложби във Великобритания се произнасяха лекции за целите на сръбската и южнославянската политика във войната. По-евтино като че излизаше да се издават книги и брошури, посветени на изкуството на балканските народи. Така сръбската пропаганда издаде във Франция албум с образци на народното изкуство от Македония, като ги представяше за примери на традиционното сръбско изкуство[1].

Не липсваха и куриози. През 1919 г. големият лондонски магазин „Селфридж" аранжира витрините си с манекени, облечени в униформите на съюзните държави. Гърците откликнаха с охота и изпратиха облеклото на един гръцки евзон и един критянин[2].

* * *

Пропагандистите охотно използваха и методи, които предвиждаха контакт на актьора на пропагандата с неговата аудитория. Първо място в това отношение държаха лекциите, лекционните турнета и конференциите.

Лекциите имаха съществени преимущества в сравнение с другите методи на устна пропаганда. Обикновено те бяха подготвяни внимателно с помощта на професионални преводачи на великолепен френски, английски или италиански език — език, който като правило пропагандистът не говореше чак толкова добре. В лекциите можеха да бъдат изложени обстойно всички доказателства в полза на дадена теза. Можеха да бъдат оборени аргументите на противната страна, без говорещият да се излага като правило на неприятната възможност да влиза в полемика (макар и да има примери и за провалени лекции от пропагандисти от противната страна). Присъстващите на лекцията обикновено бяха настроени положително или поне съчувствено към

1 Жујовић, Ј. **Дневник**. Т. 2. Приредио Др. Тодоровић. Београд, 1986, с. 200, 5.10.1915; Трговчевић, Л. **Културни одбор у Паризу**, с. 138; **Serbie, la glorieuse — l'art et les artistes**. Paris, 1917; **Дело на професор Б. Филов**. Архив на СУ „Св. Климент Охридски".

2 Kitsikis, D. **Propagande et pressions en politique internationale...**, 304—305.

каузата на съответната страна. Понякога лектори можеха да бъдат хора от страните, към които беше насочена пропагандата. При това през XIX в. лекционната дейност бе на върха на своята популярност както в Европа, така и в Съединените щати. Лекции бяха изнасяни от професионални пропагандисти, от журналисти, от студенти.

Още млад, като студент по право в Брюкселския университет, бъдещият известен български политик д-р Н. Генадиев, родом от Битоля, изнесе лекция за етнографията на Македония, издадена по-късно като брошура.

През 1906 г. в Италия Р. Фоа обикаляше италианските градове с лекции по македонския въпрос. Френският журналист Виктор Берар пък четеше пробългарски лекции по македонския въпрос в няколко френски градове, които по-рано бяха удостоени с подобни посещения, но този път от страна на гръцкия пропагандист Н. Казасис[1].

Непосредствено след Балканската война, финансирани от София, Р. Пелтие и Луи Леже изнесоха цяла серия от лекции в различни френски градове, в които обясняваха как несправедливо била нападната България. Френско-българското дружество в Париж само през есента на 1913 г. и началото на 1914 г. проведе около двадесет конференции с лекции из по-главните френски градове. Лекции във Френското географско дружество четеше през Първата световна война М. Геров. В Женева лекции и статии за Македония пишеше членът на пропагандната мисия в Швейцария Георги Стрезов[2].

През пролетта на 1913 г., когато противоречията между балканските съюзници ставаха все по-осезаеми, румънската пропаганда се опитваше да обоснове исканията си за Силистра с лекции в Париж[3].

В навечерието на Първата световна война англо-гръцкото дружество организира серия от лекции, посветени на отминалите събития на Балканите. Говорители обикновено бяха англичани[4].

В началото на Първата световна война в Бордо със сътрудничеството на в. „Journal des Dèbats" бяха организирани лекции, посветени

---

1 **ЦДИА, ф. 353, оп. 1, а.е. 31,** 45—46, 12.01.1906; **ф. 382, оп. 2, а.е. 267,** 10—11, 13.03.1906; **ф. 382, оп. 2, а.е. 125,** 293—294, 21.02.1904.

2 **Пак там, ф. 313, оп. 1, а.е. 1533,** 1—3, 11.02.1914; **ф. 382, оп. 1, а.е. 647,** с. 21, 24.03.1915; **Мир,** XIX, № 4057, 25.11.1913; **Воля,** V, № 641, 30.03.1915; Pelletier, **R. Цит. съч.** 6—30; Vrabiesco, G. **Цит съч.,** 1—3.

3 Trancou, G. **Bulgarie et Roumanie.** Deux conférences faites à la Société de l'École des Sciences Politiques (1913—1914). Paris, 1918.

4 **Address delivered to the Anglo-Hellenic League by Colonel Murray.** London, 1914.

на сръбската история и настояще. През пролетта на 1915 г. във Франция беше проведена серия от лекции в редица градове, обединени под общото име „Сръбски ден". Той трябваше да декларира подкрепата на френската общественост към сражаваща се Сърбия[1].

В навечерието и по време на Парижката мирна конференция подобни мероприятия зачестиха. Френската лига за защита на правата на елинизма проведе подобна конференция, насочена най-вече против българите[2].

На път за Париж, където трябваше да стане член на пропагандната мисия, Н. Лупу прочете в различни френски градове няколко лекции, посветени на румънските искания[3].

* * *

От гледна точка на своята ефективност за пропагандата интервюто имаше и плюсове и минуси. Обикновено вестниците публикуваха интервюта с вече утвърдени държавници и обществени. Самият факт, че дадена личност бе интервюирана, имплицитно означаваше, че тя има известна тежест в своята област. Като правило интервюиращият беше настроен благосклонно към интервюирания, макар в това отношение да имаше и изключения. То предлагаше възможност да се даде навременна оценка на конкретно събитие.

Интервюта даваха всички балкански държавници. Балканските пропагандисти и пропагандни мисии опитваха да оползотворят всички възможности за привличане на вниманието на европейското или американското обществено мнение. В тях засягаха както проблеми на вътрешната, така и на външната политика. Нерядко срещите с журналистите бяха използвани за прокарване на сензационни твърдения.

Както вече споменахме, непосредствено след Илинденско-Преображенското въстание в Русия беше изпратена специална пропагандна мисия на ВМРО. В състава ѝ влизаха двамата професори Л. Милетич и Ив. Георгов. Те дадоха дълго интервю в „Новое время", в което изясняваха позициите на организацията както по Горноджумайското въстание през 1902 г., така и по Илинденското въстание. От Русия

1 Lorin, H. **L'heroique Serbie.** Paris, 1915; Mathiez, A. **La Serbie et la guerre européenne.** Conférence. Besançon, 1915.

2 **La Grèce devant le Congrés. Conférences fites sous le présidence de M. A. Croiset, Président de la Ligue, Membre de l'Institut, Doyen de la Faculté des Lettres.** Paris, 1919.

3 Lupu, N. **Цит. съч.**

двамата делегати преминаха и през Франция, където също дадоха многобройни интервюта и бяха приети от директора на канцеларията за политически въпроси към Ке д'Орсе.

Делегатите на ВМРО в Рим Б. Сарафов и М. Герджиков посочваха в многобройните си интервюта за италианския печат, че през пролетта на 1904 г. в Македония наново ще избухне въстание[1].

Десетки интервюта даваше Н. Пашич в края на Първата световна война пред кореспонденти на британски и френски вестници. В тях обясняваше, че бъдеща Югославия не изпитвала враждебни чувства към България, но българският хегемонизъм трябвало да бъде ограничен и затова се налагало да се прокарат „разумни граници" между двете държави. Заедно с това той не се посвени да твърди, че българите „изненадващо" на два пъти в миналото избивали сръбското кралско семейство, та сега сърбите били прави да се опасяват от тях[2]. Не помалко активен беше и Е. Венизелос, чиито добри контакти с пресата бяха станали пословични в Европа.

* * *

Публичните диспути бяха използвани рядко в пропагандата. Те бяха доста опасни. Трудно беше да се предугади реакцията на противника и аргументите, които можеше да е подготвил. Така през Балканската война в юридическото дружество в Петербург остър диспут по причините, довели до Междусъюзническата война, често прекъсван от реакциите на присъстващите, водеха българският професор Ив. Георгов и сръбският Г. Генчич[3].

* * *

Всички балкански пропагандисти се опитваха да организират масови събрания в защита на своята кауза в западноевропейските страни и Съединените щати.

---

1 Шопов, Й. **Из руския печат за Илинденско-Преображенското въстание.** — Векове, 1978, № 4, 26—28; Дамянов, С. **България във френската политика,** 240—241; Netea, V. **Take Ionescu,** 72—73; **ЦДИА, ф. 353, оп. 1, а.е. 7,** 25—26, 5.01.1904.

2 **Grada o stvaranju jugoslavenske drzave. Т. 1,** № 243, 27.09.1918; № 278, 10.09.1918; № 286, 12.10.1918; № 298, 17.10.1918; № 299, 17.10.1918.

3 **Реч,** 15.07.1913.

На митингите се разчиташе на това, което сега социолозите наричат „конвенционална тълпа". При нея за разлика от случайната тълпа степента на взаимодействие е по-висока, а и образуването ѝ е резултат на планомерно действие. Целта на митинга беше да превърне тази тълпа в развълнувана група, в която емоционалната енергия на членовете да повишава степента на взаимодействието им и евентуално да подсилва убежденията им[1]. Разбира се, подобни формулировки стояха далеч от съзнанието на балканските държавници в края на миналия век, но те разбираха добре, че обществената обвързаност на по-голям брой личности с дадена кауза дава възможност да се упражни ефективен натиск върху политическия елит в полза на тази кауза[2].

През пролетта на 1849 г. във Великобритания се оказа един от румънските емигранти Елиаде Ръдулеску. Възгледите му отговаряха на тези на парижкия кръг емигранти, но на моменти бяха по-радикални. В срещите си с политически дейци той ги убеждаваше, че е дошло време да се обединят Влахия, Трансилвания и Молдавия. Той и Д. Брътияну използваха контактите си, за да организират добре посетени прорумънски събрания в Манчестер, Бирмингам, Брайтън и някои други британски градове[3].

По време на Сръбско-българската война от 1885 г. българското правителство опитваше да накара Л. Леже да организира пробългарско събрание в Париж. Войната обаче завърши толкова бързо, че идеята не можа да се реализира.

През 1899 г. македонската емиграция организира в Женева голямо събрание, на което трябваше да говорят видни швейцарски общественици. Изглежда това беше една от инициативите на Г. Капчев[4].

След Илинденското въстание от 1903 г. в продължение на близо две години из цяла Европа се състояха серия от пробългарски, прогръцки и просръбски събрания. Техен връх вероятно бяха пробългарските срещи в края на март 1904 г. в Париж и в Лондон, организирани от френски общественици и от Балканския комитет със съдействието и на българското правителство[5].

---

1 Blumer, H. **Collective Behavior.** — Principles of Sociology. Ed. by A. McClung Lee. New York, 1969, 65—121.

2 **БИА, ф. 272, оп. 4, а.е. 1990,** 1—2, 12.01.1899.

3 Pascu, St. **The English Public Opinion...** с. 8.

4 **БИА, ф. 272, оп. 4, а.е. 1990,** 1—2, 12.01.1899.

5 **ЦДИА, ф. 382, оп. 2, а.е. 125,** 293—294, 21.02.1904; Митев, Д. **Отражение на Илин-**

През 1906 г. гръцката пропаганда съумя да проведе в Париж протестно събрание против антигръцките погроми в България. Събранието бе дело на „Лигата за защита правата на елинизма". Сред ораторите бяха влиятелни журналисти като Алфред Кроазе и Теофил Рейнах. Подобно събрание бе свикано и две години по-късно[1].

Лигата продължаваше да води активен организационен живот и години след това. В края на Балканската война тя организираше събрания в защита на исканията на Гърция за Северен Епир. Наново в тях участваха стари радетели на гръцката кауза като А. Кроазе. Нейни дейци изпращаха във френски вестници писма, в които протестираха против „инсинуациите", че албанци в Епир били принуждавани да подписват подготвени от гръцките окупационни власти петиции с молба да се присъединят към Гърция[2].

По време на Първата световна война с масови събрания албанската емиграция в Америка искаше да запознае обществеността със своята почти неизвестна кауза[3].

През Първата световна война събранията достигаха мащаби, непознати преди. Пропагандистите опитваха да организират класически празници, които включваха беседи, църковни служби, театрализирани представления, прожекции на филми. Така на 27 януари 1916 г. в Сорбоната в Париж в присъствието на близо три хиляди души бе проведен празник в чест на Сърбия. Председател беше видният държавник Луи Барту, присъстваха министри, депутати, посланици на държавите от Съглашението. Празникът трябваше да вдъхне кураж в сърцата на сръбските войници, които в този момент се изтегляха мъчително към брегoвете на Албания[4]. Своеобразна форма на празника бяха т. нар. „национални дни". Така през 1916 г. „Денят на Косово" привлече любопитни в повече от хиляда църкви и училища по цяла Великобритания. По подобен начин бе отбелязан и денят във Франция.

денско-Преображенското въстание в Англия. **Освободителни борби на българското население в Македония и Одринска Тракия след Берлинския договор.** — ИИИ. Т. 25. С., 1981, 180—181.

1 **ЦДИА, ф. 382, оп. 2, а.е. 250,** p. 13, 1.12.1906; Homolle, Th., H. Houssaye, Th. Reinach, Ed. Théry, G. Deschamps, Ch. Dichl, G. Fogères, J. Psichari, A. Berl, M. Paillarès. La Grèce. **Conférences faites sous les auspices de la Ligue.** Paris, 1908.

2 David, R. **La Grèce et l'èpire, conférence faite le 14 juin 1913...** Paris, 1913, 12—43; Vellay, Ch. **L'irrédentisme hellenique,** 238—239.

3 **L'Indépendance albanaise.** Bi-mensuel, I, № 14, 7 11.1915.

4 **La Revue Hebdomadaire, XXV, T. 2.** Février 1916.

Понякога тези срещи, събрания и празници бяха организирани директно от пропагандните институции на балканските страни. По-често обаче те подкрепяха или внимателно внушаваха действията на други организации с официален или полуофициален статут. Така през 1908 г. И. Морояну и княз А. Бибеску създадоха в Лондон „Комитет за защита на потиснатите националисти". Едно от първите неща, които комитетът стори, бе да публикува книга на Р. У. Ситън-Уотсън (с псевдоним Скотус Виатор) върху политическите преследвания на румънците в Унгария и след това да организира голямо събрание за разискване на тези проблеми[1].

През лятото на 1901 г. ВМК успя да свика в Париж голямо събиране по македонския проблем. Сред участниците бяха депутати от френския парламент и редактори на важни вестници. Сред тях личаха имената на члена на Френския институт Дюкло, на депутата Денис Кошен, на члена на Академията Вандал, на Де Моливари, директор на сп. „Journal des Èconomists"[2].

През май 1918 г. гръцката пропаганда в Швейцария вдъхнови събрание за преследването на гърците в Тракия, Мала Азия и Македония. За да изглежда по-респектиращо, събранието беше под егидата на влиятелния „Journal de Genève". Две седмици по-късно беше подготвена нова изява, но се оказа, че любопитството на женевците се е изчерпало. Според наблюденията на българския консул в града този път залата беше полупразна[3].

През лятото на 1919 г. и турските пропагандисти от кръга на „Турк юрду" успяха да организират протурско събрание в Женева, на което говориха трима професори от университета[4].

* * *

Правителството на Османската империя беше вероятно първото на Балканите, но във всеки случай не и последното, което използва цензурата като инструмент на вътрешно и външнополитическа пропаганда. Броеве на изданията, които излизаха на чужди езици в Османската

1 Moroianu, G. **Les luttes des Roumains Transylvans...**, с. 88.

2 **БИА, ф. 567, а. е. 485**, с. 2, 4.07.1901.

3 ЦДИА, ф. 317, оп. 1, а. е. 29, с. 3, 16.05.1918; с. 8, 19.05.1918; ф. 390, оп. 1, а. е. 1, 14–18, 18.05.1918; ф. 176, оп. 3, а. е. 952, 2–3, 9.06.1918.

4 Arvanitaki, G. **Notes sur la civilisation turque.** Essai de réponse à trois professeurs philoturcs de Genève. Genève, 1919, p. 6.

империя, често бяха спирани, когато си навличаха гнева или недоволството на цензора[1].

И другите балкански правителства опитваха да контролират информацията, която излизаше от техните страни. През 1891 г. дипломатически скандал предизвика експулсирането от България на френския кореспондент Гастон Шадурн, който дискредитирал страната с

„фалшивите и тенденциозните си новини"[2].

В края на 1895 г. началникът на бюрото за пресата в София Т. Теодоров опитваше да направи същото по отношение на кореспондента М. Валсиано, който бе публикувал в „Neue Wiener Tageblatt", че депутатите в Народното събрание при една от разприте си разменили плесници[3].

Цензурата се превърна в действено пропагандно оръжие в годините на Балканските войни. Най-неумело от него изглежда се възползваха българите. Овладени от мисълта за запазване на военната тайна, за прикриване на разгръщането на войските, те държаха военните кореспонденти на десетки километри зад фронта, позволявайки им да го посетят едва когато всички решителни събития бяха вече отминали. Едва ли имаше кореспондент, който да се съгласи с това, че му отнемат един от основните шансове на професионалния му живот. Като резултат в кореспонденциите прозираше раздразнението на техните автори[4].

Трудно е да се прецени дали режимът на цензурата на другите балкански страни беше по-либерален. Ако се вярва на по-сетнешните обвинения както в българската преса, така и в документацията, да. Въпросът е, че на другите фронтове сраженията завършиха много по-рано и беше много по-лесно да се проявява либерализъм, докато българите се сражаваха чак до март 1913 г.[5]

---

1 Pears, Ed. **Цит. съч.**, 115—117; Mears, E. **Modern Turkey. A Politico-Economic Interpretation, 1908—1923.** New York, 1924, 450—455. За цензурата като средство за пропаганда вж. старото, но интересно изследване на Salmon, L. **The Newspaper and Authority.** New York, 1923.

2 Аферата е изследвана подробно от български историци. Вж. Дамянов, С. **България във френската политика...**, 149—164; Пантев, А. **Англия срещу Русия на Балканите (1879—1894).** С., 1972, 204—206; Пантев, А. Р. Попов. **Екстернирането на Гастон Шадурн от България през Стамболово време.** — В: Векове, 1975, № 5, 78—83.

3 **БИА, ф. 273, а.е. 282,** 1—2, 21.11.1895.

4 **ЦДИА, ф. 140, оп. 1, а.е. 133,** 53—55, 11.1912; **ф. 3, оп. 1, а.е. 209,** с. 72, 10.1912.

5 **ЦДИА, ф. 3, оп. 1, а.е. 209,** с. 72.

* * *

Гърците бяха първите, които започнаха да използват ордените и медалите като специфично средство за външнополитическа пропаганда.

През 1837 г. т. нар. „ксенократия" в Гърция — т.е. баварските регенти, които управляваха страната по време на малолетието на крал Отон, създаде специален „Орден на избавлението" с пет степени. От близо 600-те му кавалери само една четвърт бяха гърци, близо 400 — бяха баварци, 24 — филелини, крале, императори, князе, графове и т.н. Тази практика продължи и по-късно. През 1867 г. гръцкият крал награди с „Ордена на Спасителя" френския изследовател, политик и журналист Сен-Марк Жирарден и главния редактор на сп. „L'Opinion Nationale" Герулта заради филелинистичната им дейност[1].

Ордени раздаваха щедро и другите балкански страни. През Източната криза от 1875—1878 г. на австрийския изследовател Феликс Каниц бе връчен сръбски орден като признание за заслугите му за сръбската кауза. Батенберг искаше да награди кореспондентите на агенция „Хавас" на Балканите Фийон и на в. „Le Temps" Ламот поради заетата от тях пробългарска позиция по време на Съединението и Сръбско-българската война. Л. Леже пък изпрати след подписването на Букурещкия мир цял списък на французи, които трябвало да бъдат наградени след победата в Сръбско-българската война[2].

По време на посещение на Фердинанд във Виена в навечерието на Балканската война по преценка на пълномощния министър Иван Салабашев бяха раздадени

„огромно количество, неколкостотин български декорации"[3].

След Балканската война, когато българските военни власти вече бяха направили всичко възможно да озлобят със стриктната си цензура чуждите военни кореспонденти, сега искаха да наградят 62 кореспонденти за усилията им в пропагандиране на българската кауза по време на бойните действия. А пък С. Бобчев, който през цялата война с нарастващо отчаяние констатираше отчуждението на руското общес-

1 Finlay, G. **History of the Greek Revolution**, Vol. 2, с. 134.

2 Дамянов, С. **Съединението...**, с. 79; **БИА, ф. 272, оп. 4, а.е. 2218**, 1—2, 1.03.1886.

3 Салабашев, Ив. **Спомени**. С., 1943, с. 361.

твено мнение към българската кауза, сега предлагаше дълъг списък от заслужили руснаци за награждаване.

Л. Леже беше награден от румънския крал с „Големия орден на короната". Т. Флорински, председател на Славянското благотворително общество в Москва, беше отличен от сръбския крал. Българският консул в Милано Д. Йоцов предлагаше да бъде награден с орден италиански публицист, написал съчувствена за България история на Балканската война. В разгара на Първата световна война офицер от италианската жандармерия по време на реформената акция в Македония получи високо отличие. Поводът беше, че бил викан като експерт в Министерството на външните работи и бил заявил, че населението в Костурско, Охридско и голяма част от Дебърско било българско. С ордени бяха удостоени в Стокхолм бившият софийски Главен равин Моис Еренпрайс и проф. Алфред Йенсен като награда за усилията им да популяризират българската кауза в Швейцария. Многобройни ордени бяха раздадени във Великобритания на дейци на Балканския комитет по случай юбилея на Иван Вазов през 1921 г. Ордени получиха и американските публицисти У. Монроу и Х. Бриджман[1].

* * *

В средата на XIX в. гърците прибегнаха до интересен и, както се оказа в бъдеще, небезрезултатен подход в пропагандата. На 24 октомври 1854 г. гръцкият генерален консул в Лондон публикува във в. „The Times" реклама, в която канеше всички желаещи да вземат участие в инвестиции в строежи на пристанища, изсушаване на блата, прокарване на пътища и т.н. в Гърция, естествено при осигурени дивиденти. Министърът на външните работи Вулгарис искаше рекламата да

„получи възможно най-широко разпространение".

Практиката продължи и по-късно. На тези, които проявяваха склонност да подкрепят интересите на Гърция в Европа, беше предоставена

[1] **ЦДИА, ф. 176, оп. 2, а.е. 1482,** с. 46, 22.08.1913; **БИА, ф. 255 Д, а.е. 5312,** 1–3, 4.09.1913; а.е. 3385. Леже върна ордена си в знак на протест против румънското нахлуване в България през лятото на 1913 г.; **ЦДИА, ф. 140, оп. 1, а.е. 134,** 108–109, 29.04.1914; **ф. 3, оп. 11, а.е. 483,** с. 1, 08.1915; **ф. 176, оп. 3, а.е. 796,** с. 12, 1.07.1918; **ф. 381, оп. 1, а.е. 84,** с. 29, 22.02.1921; **ф. 3, оп. 1, а.е. 1527,** 16–17, 23.07.1921; а.е. 1528, 16–20, 30.03.1922.

възможност да участват на изгодни условия в експлоатацията на природните ѝ богатства[1].

* * *

За пропагандата бяха използвани и възможностите на изящните изкуства. В сръбския пропаганден комитет в Париж участваше и композиторът Милое Милоевич. Между другото той предлагаше да се издаде във Франция една негова композиция, за да направят музикални предавания и да се изнесат подходящи концерти за „нашата музика", по-специално за македонската[2].

Атина използваше услугите на един гръцки художник, който изпращаше батални сцени от сраженията в Македония в края на Първата световна война, за да бъдат поместени във френското списание „L'Illustration"[3].

* * *

Използвани бяха и по-куриозни методи за привличане на общественото внимание.

През 1906 г. гръцките студенти в Париж организираха тържествена панихида за жертвите на антигръцките погроми в България. Службата беше водена от архимандрит Германос Василакис. На нея присъстваха много членове на френския Парламент и бивши депутати[4].

По подобен начин през лятото на 1918 г. съгласно инструкциите, получени от Атина, в по-големите градове на Съединените щати бе изслужен специален Te Deum, с който бе отбелязана годишнината от намесата на Гърция във войната[5].

Използваха се и някои по-необичайни методи за пропаганда. В началото на 1914 г. в Петербург откриваха паметник на главнокомандващия руската армия през Освободителната война княз Николай Николаевич. Воден от желанието си да демонстрира близостта между Русия и България и да изличи донейде раните, нанесени в резултат на

---

1 Finlay, G. **History of the Greek Revolution...**, Vol. 2, с. 237.

2 Трговчевић, Љ. **Културни одбор у Паризу**, с. 133.

3 Kitsikis, D. **Propagande et pressions en politique internationale...**, с. 300.

4 **ЦДИА, ф. 382, оп. 2, а.е. 267**, с. 8, 09.1906.

5 Salutos, Th. **The Greeks in the United States**, с. 165.

Междусъюзническата война, българският пълномощен министър ген. Р. Димитриев в продължение на месец води оживена преписка със София. Искаше от България да изпратят делегация от опълченци, да отпуснат пари за тържествен банкет. Като цяло генералът преценяваше, че от усилията му имало полза, тъй като се пропукали някои стени на недоверие[1].

През есента на 1914 г. в Петроград почина бившият български военен министър ген. Паренсов. Погребението му се превърна в проява на сръбската външнополитическа пропаганда. В надгробните си речи сръбски емисари остро нападнаха неутралната позиция, която България беше заела в започналата война[2].

По-оригинална беше идеята на югославските студенти в Лозана. През лятото на 1918 г. те проведоха югославска вечер, на която присъстваха повече от хиляда граждани на града. Причината за масовото посещение бе, че приходите от вечерта трябваше да отидат за

„нуждаещите се швейцарски войници“[3].

* * *

2. Каналите

Един от най-важните канали, по който се разпространяваше пропагандата, беше проникването в западния печат. Така още Г. Раковски при публикуване на първия брой на в. „Дунавски лебед“ заявяваше:

„...от того ще разпроводя по всички редактори в Европа.“[4]

Първият етап обикновено се състоеше в изпращане на кореспонденции от Балканите. В случай, че те се окажеха интересни или самото издание чувстваше, че се нуждае от навременна информация за събитията на полуострова, някой местен жител ставаше временен или постоянен кореспондент. Като правило кореспонденти от този тип бяха

1 **ЦДИА, ф. 176, оп. 2, а.е. 1445,** 1–21, 4–31.01.1914.

2 **Пак там, ф. 176, оп. 3, а.е. 103,** с. 42, 29.09.1914.

3 **Пак там, ф. 176, оп. 3, а.е. 923,** 15–16, 28.06.1918; Митровић, М. **Цит. съч.** 142–143.

4 **Архив на Г. С. Раковски.** Т. 1, № 138, 6.01.1861.

не толкова опитни журналисти, колкото начинаещи в това поприще, които в бъдеще можеха да се окажат влиятелни или пък обществеици с обещаваща кариера. Разглеждайки имената им, човек добива впечатлението, че е трудно да се каже кой кого използваше — балканските страни кореспондентите за прокарване на своите интереси или пък западните издания си осигуряваха сфера на влияние. Такива кореспонденти в различни години бяха Захари Стоянов за в. „The Times" в България, К. Росети за „Revue de Paris" в Букурещ. През 1880 г. кореспондент на агенция „Хавас" за Източна Румелия беше Ив. Е. Гешов. Младият социалист Д. Бакърджиев пък пишеше във „Francfurter Zeitung" и „Berliner Tageblat"[1].

Правителствата охотно подкрепяха подобни усилия. Това, което привличаше, разбира се, бе възможността да бъде контролирано поне до известна степен съдържанието на информациите, които се получаваха на Запад.

Към началото на Първата световна война всички балкански страни бяха установили постоянни контакти с влиятелни европейски периодични издания. Така например, според Кицикис, гръцката пропаганда имала великолепни взаимоотношения с британските вестници „The Times", „The Manchester Guardian", „The Morning Post", „The Westminster Gazette"; българската — с „Francfurter Zeitung", „Le Monde" и др. Френско-румънският комитет в Париж в годините на Първата световна война имаше силни позиции във влиятелни вестници и списания като „Revue Hebdomadaire" и „Le Foyer"[2].

Балканските пропаганди осигуряваха финансова и морална подкрепа на редица списания, които традиционно се интересуваха от националните проблеми в Европа. Примери в това отношение бяха „Les Annales des Nationalités", в което силни позиции имаше българската

1 Bucur, M. C. A. Rosetti — Le Correspondant pour la Roumanie de la Revue de Paris (1856). — Revue Roumaine d'histoire, T. 22, 1983, № 1, 59—71; **AN, 5 AR 135**, Dossier 4, 28—29, 29.10.1880; Тодоров, Д. **Чуждестранната кореспондентска дейност на Захари Стоянов.** — В: Захари Стоянов и Съединението. Русе, 1986, 189—191; **ЦДИА, ф. 140, оп. 1, а. е. 37**, 1886; **БИА, ф. 272, оп. 5, а. е. 3533**, 11—15, 6.09.1892, 17.02.1893; Митев, Тр. **Ранното социалистическо движение в България и кризата (1885—1887).** — Годишник на катедрите по научен комунизъм и история на БКП при висшите учебни заведения, Г. 14. Кн. 2. С., 1980, с. 286.

2 Kitsikis, D. **Propagande et pressions en politique internationale...**, 215—221; Vesa, V. **România şi Franţa la începutul secolului al XX-lea (1900-1916).** Cluj-Napoca, 1975, 56—58.

пропаганда и „New Europe“, което поддържаше сръбските, гръцките и румънските пропагандни тези[1].

* * *

Един от най-важните канали за пропагандно въздействие бяха личните контакти. За съжаление за изследователя, който работи десетилетия след разглежданите събития, е много трудно да прецени точното им място в пропагандата. Оцелялата с годините кореспонденция ни предоставя само намеци, които не ни дават основания да правим категорични заключения.

Всички балкански пропагандисти полагаха специални усилия да си осигурят възможно най-широки контакти в страните, в които бяха изпратени или пък към които бяха насочени усилията им. Всъщност едно от необходимите, макар и недостатъчни условия да бъдеш успешен пропагандист, бяха личните приятелски връзки с личности, които можеха да бъдат от полза за пропагандното дело. В това отношение резултатите на балканските пропаганди съвсем не бяха еднакви.

Българските пропагандисти обикновено се оплакваха, че по-трудно от конкурентите си установяват контакти със западняци. Изключение бяха хора от типа на Симеон Радев, които благодарение на своето великолепно познаване на чужди езици леко и без трудности общуваха със западноевропейци. В известен смисъл беше много активен и Ст. Михайловски, на когото също помагаше владеенето на френския език. Той познаваше много френски журналисти, които охотно печатаха по страниците на вестниците неговите писма и ги придружаваха с благоприятни за българската кауза коментари. Иван Е. Гешов, който бе учил във Великобритания, а и през целия си живот бе минавал за русофил и англофил, притежаваше широка мрежа от лични познанства, които се оказаха твърде полезни при разпространяването на написаните от него пропагандни брошури[2].

---

1 **Annales des Nationalités.** Bulletin de l'Union des Nationalités. Paris, 1911—1915; Lausanne 1916—1918. Още преди избухването на войната Ситън-Уотсън беше приел предложението на чешкия професор Т. Масарик да издава пропагандно списание, посветено на проблемите на малките народи в Европа, но войната беше попречила. Вж. Mares, A. **Цит. съч.** с. 81.

2 **БИА, ф. 567, а.е. 109,** с. 1, 25.09.1902; **а.е. 61,** 1—2, 24.11.1902; **а.е. 86,** 1—2, 13.10.1902; **а.е. 144,** 2—3, 8, 1.12.1902, 3.01.1903; **а.е. 342,** с. 2, 6.09.1903; Chéradame, A. **Douze ans de propagande en faveur des peuples balkaniques.** Paris, 1913, 91—92.

Във Великобритания по време на Илинденско-Преображенското въстание контакти с видни британски либерали, заинтересовани от балканските проблеми, поддържаше К. Стефанов, по-късно лектор по английски език в Софийския университет и член на българската пропагандна мисия през Първата световна война. В това отношение му помагаше и д-р Божирад Татарчев, братовчед на един от основателите на ВМРО[1].

Хърватите и румънците използваха Ситън-Уотсън, за да проникнат в англоезичната и френскоезичната преса. Те му изпращаха редовно резолюции от свои конференции, меморандуми на хърватските депутати в Загреб, декларациите за хърватско-сръбско споразумение, оплаквания срещу преследванията на румънци в Трансилвания и т.н.[2]

Веднага след като д-р К. Стоилов пое властта от Ст. Стамболов, получи писма от свои английски и американски приятели, които му предложиха съдействието си за пропагандирането на българската кауза в английския печат. Сред тях беше Едуин Пиърс — старият британски кореспондент в Цариград, който познаваше българския министър-председател още от ученическите му години в Роберт колеж. И Едуин Скайлер — бивш американски представител в турската столица, който имаше немалко заслуги за пробългарската кампания след Априлското въстание, изрази желанието си да направи нужното, за да стане България по-известна за американците. Запознанството с него вероятно бе почнало през 1876 г., когато Стоилов събираше данни за зверствата на турците[3].

В края на 1913 г. журналистът М. Геров беше натоварен от д-р Н. Генадиев да бъде нещо като координатор на българската пропаганда във Франция и Белгия. Причината за поръчението бе очакването, че още от студентските си години разполагал с широки контакти в журналистическите среди[4].

През 1907 г. гръцкият професор Н. Казасис направи специално пропагандно пътуване из Франция, Италия и Великобритания. Той бе

---

1 **Bodleian Library. The Nevinson Papers. English Miscellanea** 612/1, 30.08.1903.

2 **R. W. Seton Watson and the Yugoslavs...,** Vol. 1, № 27, 25.02.1911.

3 **ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а.е. 816,** с. 1, 7.06.1894; а.е. 703, 15—16, 30.05.1888.

4 **Пак там, ф. 313, оп. 1, а.е. 281,** 1—2, 9.04.1914. Френското разузнаване в София подуши мисията и съобщи за нея в Париж. При това сведенията на пълномощния министър Панафийо бяха, че Геров вероятно бил едновременно и агент на Германия и Австро-Унгария, вж. **AMAE, Guerre, Vol. 237,** p. 10, 7.01.1915.

преподавал известно време в Сорбоната и в два английски университета. Между другото, представен от свой приятел, той се запозна и с видния френски политик Жорж Клемансо, който му заяви, че бил „повече грък от самите гърци“ и обеща да пропагандира гръцката кауза на страниците на френския печат[1].

По време на Първата световна война сръбският дипломат в Париж Ж. Жуйович отбелязваше в дневника си, че само за месец се бил срещнал с 29 французи и бил говорил пред 40 професори за сръбската кауза[2].

При подготовката на Парижката мирна конференция П. Хаджимишев отчаяно търсеше адреса на англичанка, за която се знаело, че е приятелски настроена към българската кауза, а тъй като била приятелка на Х. Хувър, чрез него можела да поддържа връзки и с У. Уилсън. Пак по същото време Т. Теодоров призоваваше бившия френски пълномощен министър в София Панафийо да се застъпи за България, тъй като най-добре от всички знаел, че тя била въвлечена в Първата световна война против волята си[3].

Твърде полезни за българската пропаганда се оказаха контактите с американския професор Дж. Херън, близък приятел на президента У. Уилсън, който опитваше да помогне в рамките на възможностите си на опитите да бъдат достигнати влиятелни американски кръгове[4]. Все пак това далеч не беше достатъчно. По време на своята стодневна обиколка из Европа Стамболийски трябваше да установи с прискърбие, че българите нямат много приятели сред европейците. Затова при търсене на връзки с обществеността трябвало да се облягат на довоенните контакти на д-р Н. Генадиев.

При определяне на състава на пропагандните мисии едно от основните съображения при избора на една или друга кандидатура беше доколко даденият пропагандист е познат в страната, където отива[5].

---

1 Kasasis, N. **Grecs et Bulgares au XIXe et au XXe siècles.** Paris, 1907; **ЦДИА, ф. 322, оп. 1, а.е. 205,** 4—7, 7.12.1907.

2 Жујовић, Ј. **Дневник.** Т. 2, с. 103.

3 **ЦДИА, ф. 320, оп. 1, а.е. 48,** с. 6, 24.12.1918, с. 9, 27.12.1918; **БИА, ф. 273, оп. 1, а.е. 13,** 39—42, 25.12.1918.

4 **ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а.е. 4,** 41—42, 29.08.1919; **а.е. 221,** 1—3, 29.08.1919.

5 Цвијић, Ј. **Говори и чланци.** Т. 2, Београд, 1922, 10—27; Белић, Вл. **Ратна делатност проф. Станојевића...,** с. 133; Аваџиев, Г. **Балканските войни и Македония.** Скопје, 1972, с. 155; **Стенографски дневници** на XV ОНС, II РС, XXIV 3, 15.III.1913.

През есента на 1903 г. с помощта на Балканския комитет във Великобритания беше изпратена полуофициална делегация, която формално трябваше да представлява интересите на македонските кръгове в България, но всъщност съставът ѝ беше определен от българското правителство. В нея влязоха Борис Сарафов и Михаил Герджиков. Във Великобритания щеше да им помага д-р Божирад Татарчев. Делегацията трябваше да подкрепи започналата кампания в защита на жертвите на Илинденското въстание[1].

През Първата световна война специална мисия на трансилванските румънци начело с отец Лукачиу и Василе Стойка, капитан в румънската армия, обиколи Съединените щати. И двамата бяха прекарали няколко години в страната преди това. Те успяха да се срещнат с видни политици и да посетят многобройни румънски емигрантски центрове. Приятел на отец Лукачиу им уреди среща с бившия американски президент Теодор Рузвелт, който все още се радваше на немалко политическо влияние. Изявленията на Рузвелт в подкрепа на румънската кауза бяха препечатани охотно в много американски вестници[2].

Василе Стойка, който бе работил в един от румънските емигрантски вестници, прокара 38 статии в печата, а двамата с Лукачиу издадоха речите си в една брошура[3].

* * *

Широки обществени кръгове в западноевропейските страни — особено във Великобритания, Франция и Италия, бяха убедени да вземат участие в пропагандата на балканските страни. Създадени бяха лобис-

1 **БИА, ф. 272, а.е. 547,** с. 5, 24.09.1903; Герджиков, М. **Спомени...**, № 30, с. 262, 26.11.1903.

2 Stoica, V. **In America pentru causa romanească.** Bucharest, 1926; Constantinescu, M., L. Banyai, V. Curticapcânu, G. Golliner, C. Nutu. **Цит. съч.,** с. 167; Mamatey, V. **Цит. съч.,** с. 123; Bobango, G., I. Stanciu. **Цит. съч.,** 354—355. Американският представител в Яш Чарлс Вопичка беше настроен много скептично към делегатите. Нарекъл бе мисията несериозна, а претенциите за Трансилвания определил като безпочвени. Вж. Torrey, G. **The Diplomatic Career of Charles J. Vopicka in Romania 1913—1920. — Romania Between East and West. Historical Essays in Memory of Constantin Giureseu.** East European Monographs, 1982, 324—325. Това не бе единственият случай, в който Вопичка бе сбъркал в преценките си.

3 Dobrinescu, V., S. Pârvu. **The Romanian National Mission in the United States of America (1917—1919). Some Contributions.** — Anuarul Institutului de istorie şi arheologie A. D. Xenopol, XIX, 1982, Iaşi, 144—145.

тки групи, окуражавани, насърчавани и нерядко директно подкрепяни от балканските пропаганди[1]. Членовете им невинаги имаха сходни социални характеристики, но споделяха възгледи и ценности по някои проблеми. Те обикновено преследваха определени политически интереси при поставяне на целите си и при търсенето на начини за тяхното постигане. Влизаха доброволно в групите, свободно ги напускаха и като правило няма пример за упражняване на някаква форма на натиск или принуждение към определени постъпки.

Първи в това отношение бяха гърците, които привличаха филелините. Последваха ги румънците, които установиха широки контакти с либералните френски кръгове. Те непрекъснато даваха информации на френски историци, политици и журналисти, ласкаеха ги нерядко безсрамно, все с интимна цел да ги привлекат на своя страна[2].

Твърде интересно е описанието на Константин Росети на среща на румънските емигранти с радикалните депутати от френския парламент през януари 1849 г., когато революцията във Влахия беше вече подавена. На срещата присъстваха шейсетина депутати начело с един от водачите на Юлската революция в Париж — дребнобуржоазния лидер Ледрю-Ролен. При описанието на посрещането, което било като на членове на правителство, Росети се задъхваше от възторг. Той с прискърбие отбелязваше:

> *„... те ни признаха, че не познават румънския въпрос и искат информация."*

Информация жадуваха да им дадат и румънските емигранти. Те обещаха на депутатите, че след три-четири дни ще поставят на тяхно разположение подробен мемоар с румънските искания:

> *„В отговор те обещават интерпелации в Парламента."*[3]

---

1 Под лобистка група разбирам „официално организирана и узаконена асоциация, която опитва да упражнява влияние върху правителствените решения". За повече подробности вж. Salisbury, R. **Interest Groups.** — Handbook of Political Science, Vol. 4, **Nongovernmental Politics,** Reading, Massachusetts, 1975, 171—228.

2 Bucur, M. **Jules Michelet şi revoluţionarii români în documente şi scrisori de epocă (1846—1874).** Cu un studiu introductiv note şi comentarii. Cluj-Napoca, 1982; Bucur, M. **Documente din arhivele francese privitoare la români în secolul al XIX lea.** Vol. 1. Bucureşti, 1969.

3 Rosetti, C. **Corespondenţă,** № 11, 40—41, 16.01.1849.

Родиха се голям брой англо-сръбски, англо-гръцки, френско-гръцки, френско-български, френско-румънски, англо-албански, американо-сръбски дружества. Първите лястовици се появиха още в средата на миналия век. Така например в Лондон през 1851 г. бе основано „Фило-румънско дружество". Дейвид Уркхарт беше негов член, макар и повече на антируска и протурска основа, отколкото на прорумънска[1].

Истинският разцвет на този тип организации обаче дойде в годините непосредствено преди Първата световна война и по време на войната. През 1905 г. в Париж бе основана „Лига за защита правата на елинизма". Неин председател стана директорът на музея в Лувъра Омол. Лигата беше подкрепена ентусиазирано от тогавашния гръцки пълномощен министър Делияни, а твърде активен в нея беше депутатът Денис Кошен[2].

В навечерието на Първата световна война в Париж беше основано френско-българско дружество. В него влизаха Л. Леже, В. Берар, Р. Пелтие, д-р Ребреян и др. Повечето от тях пишеха активно в защита на българската кауза във вестниците, изнасяха сказки и печатаха памфлети. Част от финансовите разноски на организацията бяха поети от правителството на либералите в София. Кореспондент на дружеството в България беше т. нар. „Франко-български комитет" с председател Иван Шишманов[3].

През 1912 г. в Париж бе основан Френско-румънски съюз на университетите. В него влизаха специалисти по балканските проблеми, както и румънци — бивши възпитаници на френски университети. Според румънски историци той се оказал твърде полезен при пропагандирането на националните искания на Букурещ [4]. В аналогичен френско-турски комитет влизаха влиятелните френски политици и общественици Луи Барту, Стефан Пишон, П. Лоти, Д'Етурнел дьо Констан[5].

---

1 Bodea, C. Urguhart, Principatele..., с. 45.

2 **ЦДИА, ф. 382, оп. 2, а.е. 250,** с. 13, 2.12.1906; а.е. 249, 15—19, 13.12.1906; **БИА, ф. 13, а.е. 37,** с. 3, 28.04.1908.

3 **Българска сбирка, г. 20, 1914,** № 2, Доросиев, Л. **Французки учени, публицисти и политици за българския народ.** — Сборник в чест и памет на Луи Леже, 1843—1923. С., 1925, 109-113. Вж. напр. Rebreyand, Dr. **Les Français aux armées de Bulgarie.** Tours, 1914; **БИА, ф. 255, оп. IIД, а.е. 5872,** с. 1, 03.1914.

4 Vesa, V. **România şi Franţa...,** 31—32.

5 **ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а.е. 138,** с. 17, 8.04.1914.

През 1914 г. в Румъния бе създаден комитетът „Френско-румънско приятелство", начело на който стоеше министърът на образованието. Той трябваше да поддържа тесни връзки със съществуващия в Париж „Френско-румънски комитет" и да използва за пропагандни цели възможностите на 459-те румънски студенти, които се учеха в града и провеждаха конференции за близостта на политиката на Франция и Румъния[1].

През 1917 г. във Великобритания бе създадено англо-румънско дружество, начело на което застана лорд Дж. Брайс, бивш председател на Балканския комитет в годините на неговото основаване. Сред членовете му бяха и други видни общественици и политици като лорд Р. Сесил, Уйлям Гладстон, син на стария У. Гладстон, У. Стиид, Р. Ситън-Уотсън и др.[2]

На следващата година в Париж бе основан икономически френско-румънски комитет начело с Луи Барту, който трябваше да подготви основите за икономическите взаимоотношения между двете държави след войната. В Италия пък бе създаден т. нар. „Акционен комитет на румънците от Трансилвания, Банат и Буковина", в който влизаха журналисти, банкери, професори[3].

В началото на 1915 г. в Съединените щати бе образувано американо-албанско дружество. В него влизаше авторитетният професор С. Датън, член на Карнегиевата комисия, която бе провела анкетата на Балканите през 1914 г.[4]

Във Великобритания на 28 февруари 1916 г. беше създадено англо-албанско дружество. То беше ръководено от депутата полк. О. Хърбърт, отдавнашен член на Балканския комитет, а сред неговите членове личаха имената на добре известните специалисти по балканска проблематика, като мис Е. Дъръм, прекарала години в пътувания по западната част на полуострова, С. Еймъри и др. Дружеството издаде редица памфлети и книги, разясняващи положението на албанците в променените реалности на полуострова[5].

---

1 Campus, E. **Din politica externă...**, с. 153.

2 Pascu, St. **Făurirea statului naţional unitar român. Vol. 1**, 430—431. В **Chronological History of Romania**, с. 260, се твърди, че президент бил лорд Роберт Сесил.

3 Totu, M. **Pe frontul de vest...**, с. 136; Borcan, I. **Le Conseil National...**, 966—967; **La Români. Desâvîrşirea unităţii naţional-statale...**, Vol. 2, № 358, 1127—1128, 19.06.1918.

4 **L'Indépendance albanaise. Bi-mensuel**, 1, № 4, 1. 04.1915.

5 Swire, J. **Albania — The Rise of the Kingdom.** New York, 1971, p. 281; **Anglo-Albanian Society. London. Leaflets and Pamphlets**, 1919; **Revue Hebdomadaire**, 25, 1916, T. 2, fevr. 1916.

Много от имената на политиците и обществениците, които влизаха в ръководството на англо-румънското дружество, се повтаряха и в лондонското „Сръбско дружество". Негов председател до 1917 г. и наново от 1919 г. беше Р. Ситън-Уотсън. То протестираше енергично против условията на Лондонския договор от 1915 г., който предаваше обширни територии в Далмация в ръцетѐ на Италия[1].

Специален случай представляваше пропагандата, вършена във Великобритания от влиятелния „Балкански комитет". Той беше лобистка организация, създадена вероятно през ранната есен на 1903 г. по време на Илинденското въстание. В него участваха редица членове на парламента, високопоставени свещенослужители, влиятелни журналисти и обществени. С изключение на един много кратък период непосредствено след Младотурската революция комитетът беше като правило настроен антитурски. Поради симпатиите на много от членовете му и особено на ръководството му комитетът даваше предпочитанията си на българската кауза в Македония. Като резултат българските дипломати и пропагандисти поддържаха тесен контакт с организацията, като опитваха да използват в своя полза влиянието ѝ. Дейците на комитета поддържаха тесни контакти с български държавници и културни дейци, с готовност възприемаха внушенията им и в критични моменти на българската история оказваха съществена помощ на страната[2].

Успехът на Балканския комитет подбуди и интересна идея в София. През лятото на 1908 г. Димитър Станчов предлагаше да се създаде подобен комитет в Париж. Не е ясно по какви причини, но идеята беше изоставена[3].

---

1 Steed, H. **Through Thirty Years 1892—1922. A Personal Narrative.** Vol. 2, Garden City, 1924, 125-128; **R. W. Seton Watson and the Yugoslavs...,** Vol. 2, № 30, 6.07.1919; № 31, 9.07.1919; № 52, 19.11.1919.

2 **БИА, ф. 13, а.е. 40,** с. 7, 22.05.1908. За историята на Балканския комитет вж. Stavrianos, L. **The Balkan Committee.** — In: **The Queen's Quarterly,** V, LXVIII, 1941; Stavrianos, L. **Balkan Federation. A History of the Movement Towards Balkan Unity in Modern Times.** — In: **Smith College Studies in History.** V. 27, 1941—1942, № 1—4; Boyle, E. **The Balkan Committee.** — **La Revue Bulgare, Vol. 2,** № 3, 1930; Robbins, K. **Public Opinion. The Press and the Pressure Groups.** — **British Foreign Policy under Sir Edward Grey.** London, 1978. Като пример на пропагандата, вършена от Балканския комитет, вж. брошурата **Macedonia 1903. Published by the Balkan Committee.** London, s.a. (1903); **ЦДИА, ф. 121, оп. 1, а.е. 262,** с. 93, 15.04.1920.

3 **БИА, ф. 13, а.е. 38,** 354—367, 20.07.1908.

През лятото на 1918 г. българската пропагандна мисия в Швейцария искаше да основе Българо-швейцарска търговска камара, която да разпространява данни за състоянието на българската икономика и да поощрява икономическите контакти между двете страни. Въпреки проявения интерес както от швейцарска, така и от българска страна, развитието на политическите събития попречи на идеята да стане плът[1]. Успех обаче имаше гръцката пропаганда. По нейно внушение в Женева бе основана „Гръко-швейцарска асоциация", носеща името на филелина Жан-Габриел Айнар. Председател на асоциацията стана един от най-активните гръцки пропагандисти Г. Арванитаки, а президент — швейцарецът Ед. Шапюиза[2].

Дружествата за приятелство с балканските народи провеждаха редовни пресконференции, организираха събрания, конференции и митинги, приемаха протестни резолюции, изпращаха писма до важни политици. Като правило те играеха ролята на лобистки групировки в полза на една или друга балканска страна.

* * *

Всички балкански страни се опитваха да проникнат в различни международни пацифистки организации. В първото десетилетие на века те упражняваха значително политическо влияние особено сред либералните кръгове. По време на Илинденското въстание българската и гръцката пропаганда във Великобритания поддържаха редовна връзка с организацията за „Международен арбитраж и мир". Известни контакти имаха и с „Международната асоциация за Източния въпрос", чийто президент беше Джеймс Брайс[3].

В навечерието на Първата световна война желана цел за всички балкански пропаганди сѓана т. нар. „Съюз на националностите", ръководен от П. Пенлеве и Ж. Гарви. Така през 1914 г. в ръководния комитет на организацията влизаха общественици от различни балкански страни — С. Бобчев и Стоян Данев от България, Т. Басиа от Гърция, А. Флореску от Румъния, Х. Хинкович от Загреб като предс-

1 **ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а.е. 1219,** 15—16, 12.08.1918.

2 **ЦДИА, ф. 568, оп. 1, а.е. 608,** с. 35, 12.10.1918. Тя беше организирала в публичната библиотека в Женева специална секция, в която бе изложена гръцката пропагандна литература. Вж. Kitsikis, D. **Propagande et pressions en politique internationale...,** 328—329.

3 **PRO: FO 78, Vol. 5289,** 22.08.1903; **ЦДИА, ф. 3, оп. 6, а.е. 289,** с. 100, 23.06.1904.

тавител на хърватите и Н. Пашич от Сърбия. Комитетът издаваше сп. „Les Annales des Nationalités", което охотно предоставяше страниците си на автори от балканските страни. Особено значителна за България стана ролята на организацията и списанието в годините на Първата световна война. В София смятаха, че това е един от малкото канали, които пропагандите на България, Албания и Турция можеха да използват, за да се добират до съглашенска аудитория. На същото мнение обаче бяха и френските власти, които нямаха никакво намерение да толерират „вражеска" пропаганда в страната. В Париж обявиха, че редакторът Ж. Габри бил германски шпионин и бе дадено нареждане да не се допуска списанието във Франция, а френските митници да конфискуват броевете, изпращани за други страни и минаващи през френска територия. Габри издаваше и т. нар. „Централна библиотека на националностите", в която българските проблеми бяха широко застъпени. Така например от първите девет книжки за проблемите на балканските народи шест бяха посветени на България, две на Румъния и една на Албания[1].

Пак по време на Първата световна война и Парижката мирна конференция българската пропаганда, която бе сериозно ограничена във възможностите за въздействие, установяваше контакти с организации с гръмки имена, в които влизаха идеалисти, умерени либерали, въобще хора с най-добри намерения, но за съжаление с минимално влияние сред върховете на обществото. Такава беше „Централната организация за траен мир", на чиито конференции в Швейцария трябваше да бъдат командировани няколко български делегати. Скоро се оказа, че от нея особена полза няма. На конференцията не бяха допуснати делегати от съглашенските страни и речите, произнасяни там, отговаряха на стария принцип „преливане от пусто в празно"[2]. Български делегати вземаха участие в конференции, организирани от дружества като „Световния конгрес за мир", „Международния съюз на сдруженията за ОН", „Междупарламентарния съюз", „Генералния съвет на Съюзените лиги на народите", „Международното женско дружество за мир",

---

1 **„Les Annales des Nationalités".** Bulletin de l'Union des Nationalités, V. № 9—11, 27—29.06.1916; AMAE, Paix, vol. 12, 11—13, 15.11.1916, 12.1916; **ЦДИА, ф. 1546, оп. 1, а.е. 244,** 1—3, 26.07.1918.

2 **ЦДИА, ф. 320, оп. 1, а.е. 29,** с. 273, 5.10.1917; **БИА, ф. 15, оп. 1, а.е. 11,** 10.10.1917. На конференцията през ноември 1917 г. трябваше да присъстват проф. А. Иширков и проф. Й. Иванов, но в крайна сметка отиде само студентът в Швейцария Иван Кръстанов. Вж. **ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а.е. 640, с. 17, 2.11.1917; ф. 317, оп. 1, а.е. 9,** с. 6, 7.11.1917; с. 7, 3.11.1917.

но резултат нямаше. В повечето случаи на конференциите дори отказваха да бъде разглеждан малцинственият въпрос[1].

Българската пропаганда бе установила относително стабилни връзки и с т. нар. „Съюз за демократичен контрол" във Великобритания. Съюзът се бе превърнал в сравнително влиятелна организация на политици, които клоняха към лейбъристите и критикуваха начина, по който се разрешаваха националните проблеми на Балканите. За тези връзки допринасяше и фактът, че в управата на съюза влизаха Чарлс Роден Бъкстон и Х. Брейлсфорд, които отдавна минаваха за застъпници на българската кауза. Български представители участваха в конференциите на съюза[2].

След Първата световна война бе създадена българска секция към „Международната лига за защита правата на народите", която искаше приемането на всички държави в ОН и покровителство на малцинствата. В нея участваха различни емигрантски организации, дружеството за освобождение на българските пленници и др.[3]

Търсеха се контакти с всевъзможни международни организации. Така в края на 1918 г. в София бе създадена секция на Междупарламентарния съюз. Почти веднага тя започна да бомбардира съюза с меморандуми по основните български национални въпроси — съдбата на военнопленниците в Гърция и Сърбия, на бежанците и т.н.[4]

Всички тези политически групи бяха това, което сега в политическата теория се нарича „групи по възгледи", за да се разграничат от т. нар. „групи по интереси". За разлика от последните те бяха с по-аморфно членство, често се разпадаха бързо след постигането на конкретните си цели. По същество представляваха междинни групи между държавата и гражданина и търсеха социалния консенсус по жизнено важни въпроси[5].

---

1 **Пак там, ф. 1546, оп. 1, а.е. 39,** 23—24, 16.05.1922; **а.е. 66,** 1—7, 17.05.1922; **а.е. 91,** 1—4, 13.06.1922; **а.е. 145,** 2—3, 23.12.1922; **ф. 135, оп. 1, а.е. 91,** с. 35, 28.08.1922; **ф. 364, оп. 1, а.е. 18,** с. 38, 24.10.1922.

2 По-подробно за съюза и неговата роля в британската политика вж. Swartz, M. **The Union of Democratic Control in British Politics During the First World War.** Oxford, 1971; Cline, C. A. **E. D. Morel, 1873—1924. The Strategies of Protest.** Blackstaff Press, 1980; **ЦДИА, ф. 1546, оп. 1, а.е. 165,** с. 4, 18.05.1919; **а.е. 868,** 1—3, 26.06.1920; **а.е. 869,** 1—2, 30.06.1920; **а.е. 39,** 5—8, 26.06.1920.

3 **ЦДИА, ф. 1546, оп. 1, а.е. 859,** 1—6, 1921; **а.е. 856,** с. 12, 21.06.1921; **а.е. 891,** 1—2, 12.08.1921; **а.е. 846,** 2—3, 303.1920; **а.е. 1002,** с. 1, 21.08.1921; **а.е. 900,** 4—5, 300.09.1981.

4 **БИА, ф. 255, оп. 2Д, а.е. 5415,** 1—4, 01.1919; **а.е. 5450,** 12.1918.

5 Castles, Fr. **Pressure Groups and Political Culture.** London, 1967, 2—3; Wootton, Gr. **Interest Groups.** Englewood Cliffs, New Jersey, 1970, p. 8, 18, 21.

* * *

За да прокарва целите си, балканската пропаганда се насочваше към специфични групи с известно влияние в световната политика. Българите, които традиционно имаха по-добро отношение към евреите в сравнение с останалите балкански народи, опитваха да използват подкрепата на европейското еврейство и на ционистите в опитите си да присъединят Солун по време на Балканските войни. Идеята беше дошла независимо и почти едновременно от два извора — единият беше германският кореспондент Хун, прекарал десетилетия на Балканите, а другият бе бившият търговски агент в различни македонски градове А. Шопов. Според тях трябвало да се организира делегация на солунските евреи, която да обикаля европейските столици и да пледира българската кауза[1].

Инициативата бе подкрепена и от Главния софийски равин М. Еренпрайс, който вземаше активно участие в българската пропаганда и за пробългарските си възгледи бе дружно руган както от Гърция, така и от страна на прогръцки настроените свои сънародници[2]. Поради бързото развитие на събитията през лятото на 1913 г. от идеята не излезе нищо, но тя остави у управниците в София чувството, че могат да разчитат на своите еврейски поданици и техните контакти в Европа. Това убеждение бе подсилено и две години по-късно, когато българският евреин А. Калев, живеещ в Швейцария, издаде книга против Букурещкия договор[3].

През лятото на 1918 г., когато пред българската пропаганда бяха затворени почти всички врати, тя започна да обръща още по-сериозно внимание на влиянието, което евреите биха имали при решаване на проблемите на Парижката мирна конференция. Подкрепяха се усилията на отделни евреи, живели в България или на Балканите, да представят в положителна светлина отношението на българския народ към тях[4]. В делегацията за Парижката мирна конференция беше включен

---

1 **ЦДИА, ф. 316, оп. 1, а.е. 15,** 87—88, 24.11.1912; **НАБАН, ф. 41к, оп. 1, а.е. 151,** 1—2, 29.11.1912; **а.е. 182,** 1—2, 28.04.1913.

2 **ЦДИА, ф. 568, оп. 1, а.е. 958,** 1—4, 17.04.1913; **ф. 176, оп. 3, а.е. 796,** с. 2, 25.12.1917.

3 Caleb, Alb. **Anniversaire du traité de Bucarest.** Paris, 1914. Калев беше частен доцент в университета в Женева. Вж. **AN, F7, 12942,** № 3362, 1—4, 23.07.1918.

4 **Мир,** XXIV, № 5487, 21.08.1918; **ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а.е. 277,** 1—7, 18.01.1919; Guéron,

като експерт и софийският равин, който написа специално изложение за третирането на евреите в страната[1].

И другите балкански пропаганди потърсиха контакти с ционистите. По сведения на българската легация в Цариград през есента на 1918 г. Главният равин на Турция беше изпратен от турското правителство в Съединените щати, за да убеждава американското обществено мнение бъдещата автономна еврейска държава в Палестина да бъде под турски, а не под британски суверенитет[2].

С влиятелни ционистки кръгове поддържаше контакти и гръцката пропаганда. Това бе особено характерно за последните години на разглеждания период. Тогава вече бе излязла декларацията „Балфур" от 1917 г., която обещаваше създаването на самостоятелно еврейско огнище в Палестина и представляваше върха на влиянието на ционистите в международните отношения през тези години. Това даваше теоретична възможност на Гърция да се обяви за съюзник на евреите дотолкова, доколкото и техен противник беше Османската империя. От друга страна, в европейската преса се шириха истории за недотам толерантното отношение на Атина към еврейството в страната и особено към евреите в Солун. След един от периодичните пожари в града Атина трябваше да положи специални усилия да убеждава европейското обществено мнение, че евреите, живеещи в него, получили не по-малко правителствена помощ от гърците.

* * *

Балканските пропагандисти установиха контакти с масонските организации в европейските страни. Вероятно това бе станало още при избухването на Гръцкото въстание. Мнозина от ръководителите на въстанието, а и немалко от филелините бяха свободни зидари. За съжаление в момента липсват по-изчерпателни данни за това. Първата документирана връзка между балкански пропагандисти и масони идва

A. Salonique et son avenir. S., 1913. Авторът беше предложил да организира делегация от солунски евреи, която да посети големите европейски столици, за да пледира българската кауза, вж. **НАБАН, ф. 41к, оп. 1, а.е. 193,** 1—2, 05.1913. Сто екземпляра от брошурата бяха изпратени за разпространение на легацията в Париж. Вж. **ЦДИА, ф. 382, оп. 2, а.е. 564,** с. 136, 27.04.1913. По-подробно вж. Илчев, Ив. **Български евреи в националната ни пропаганда в Европа по време на войните (1912—1918).** — ГОКПОЕ. Т. 16, С., 1981, 183—193.

1 **La Bulgarie et les minorités éthniques. La situation des juifs en Bulgarie.** Paris, 1919.

2 **БИА, ф. 273, оп. 3, а.е. 2752,** с. 98, 4.11.1918.

от времето на сръбската пропагандна мисия в Лондон в средата на XIX в. И двамата сръбски делегати — Йованович и Христич, бяха масони. На специален банкет в Лондон, организиран в тяхна чест от британските им „братя", те разясниха позициите на страната си по конфликта с Турция. По предложение на английските колеги беше вдигната „наздравица" за светлото бъдеще на Сърбия[1].

В началото на века най-активни на Балканите бяха вероятно италианските ложи. В техни „огнища", а и пълноправни ложи в Македония членуваха българи и сърби. От вече установените контакти се възползваха след Младотурската революция и сръбски и български пропагандисти, за да организират срещи по балканските проблеми през 1908 г. в различни ложи[2].

Възможността чрез световното свободно зидарство да се въздейства върху общественото мнение беше толкова очебийна, че един от главните мотиви при основаването на първата тайна масонска организация в България беше именно надеждата да се използват международните контакти на масонството, за да се подобри положението на българите в Македония.

В началото на 1918 г. кръгове, близки до масоните, основаха в София „Институт за защита на българските интереси". Негов председател беше бъдещият Велик първомайстор на Великата ложа на България ген. А. Протогеров, а сред членовете му бяха видни масони като Я. Моллов, Я. Стоенчев и др. Наред с другите си задачи, той възнамеряваше да изчисти името на България от клеветите на съседите ѝ[3]. След поражението на страната в Първата световна война свободните зидари сами си предложиха услугите, за

> *„да пропагандират устно и писмено в полза на нашата кауза"*[4].

През Първата световна война пропагандистите на Югославския комитет използваха френските масонски ложи, за да протестират против поведението на австро-германските войски в югославските земи[5]. След

---

1 Христић, М. Ф. **Србија и Енглеска пре пола века,** с. 56.

2 **ЦДИА, ф. 353, оп. 1, а.е. 72,** с. 102, 23.10.1908.

3 **БИА, ф. 15, ап. 1, а.е. 1903,** 83—85, 10.02.1918.

4 **ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а.е. 1317,** 3—5, 26.10.1918.

5 Георгиев, В. **Международни прояви на масонската Велика ложа на България (1918—**

войната контактите на К. Тодоров с масонски среди бяха един от начините, които българската делегация за мира в Ньой използваше, за да проникне във френския печат. След сключването на мира аташето по печата към българската легация Н. Стоилов опитваше да установи контакти с френските масони. Според неговите сведения гърците вече бяха успели да ги привлекат на своя страна[1].

* * *

Балканските пропагандисти опитваха да достигнат всички възможни политически среди. След войната левите партии и организации заемаха много по-голямо политическо пространство. Масите като цяло олевяха. Социалистическите партии се превърнаха в респектиращи участници в управленския процес. Социалисти от България потърсиха контакти с колегите си в европейските страни с надеждата да си осигурят тяхната подкрепа. При това за разлика от традиционните буржоазни партии те имаха стари традиции на наддържавни контакти, установени още в Първия и продължени във Втория интернационал[2].

Кълновете на тази тенденция се бяха появили още по време на Балканската война. Тогава П. Яворов водеше полемика във френския социалистически в. „Le droit de peuple" с турския социалист от Солун Рефик Хифци бей, който обвиняваше балканските съюзници в изстъпления над мирното турско население. Контрааргументите на Яворов се съдържаха в посочване на освободителния характер на войната и примери от историята на националноосвободителното движение на българите в Македония, в които турският режим, разбира се, не можеше да се похвали с либерализъм[3].

1936). — Истор. пр., 1981, № 6; Tomich, V. **Appel a la Franc-Maçonnerie universelle au nom de mes compatriotes. Les Serbes du Banat de Temesvar (avec 2 cartes).** Paris, 1918; Hinković, H. **Le martyre des Yougoslaves. Crimes judiciaires des Austro-Magyars. Conférence, 29.03.1917 a G. O. D. F.** Paris, 1917.

1 **НАБАН, сб. 4, оп. 1, а.е. 107,** Муравиев, К. **Договорът за мира в Ньой,** с. 852; **ЦДИА, ф. 121, оп. 1, а.е. 105,** 10—11, 30.12.1919.

2 Cvjetisa, Fr. **Quelques points essentiels du problème yougoslave.** — L'Avenir. Revue du Socialisme, № 2, Fevrier 1918.

3 **ЦДИА, ф. 10, оп. 1, а.е. 10,** 1—12; **а.е. 12,** 1—5; Яворов, П. К. **Събрани съчинения** Т. 4, С., 1960, 466—470.

След разгрома на България в Междусъюзническата война белгийският социалист Юбер Лагардел предложи на българския си колега Никола Сакаров да дойде в България и да проведе анкета по т. нар. „български зверства". Той смяташе да напише статии в „L'Humanité" и брюкселския „Le People", за да покажел истинското лице на гръко и сърбофилската френскоезична преса[1].

Твърде интересна беше позицията на сръбските социалисти през Първата световна война. На конференцията на социалистическите партии в Стокхолм през 1917 г. те представиха меморандум за политиката на Сърбия във войната. В него се присъединяваха към най-крайните тези на сръбския национализъм, отиваха дори по-далеч от сръбските официални искания и на практика копираха идеите на Цвиич. В меморандума заявяваха, че център на сръбската държавност била долината на р. Морава, като нейно продължение била долината на Вардар. Сърбия не можела да живее нито без долината на р. Вардар, нито без излаз на Егейско море. Те се обявяваха в полза на създаването на Балканска федеративна република, в която Македония трябвало да бъде автономна нейна част, но бе напълно ясно, че това трябваше да бъде задача на далечното бъдеще. Меморандумите отговаряха дотолкова на целите на сръбската външна политика, че бяха издадени в няколко хиляди екземпляра на френски език и бяха разпространени в Европа и САЩ. ВМРО се опита да контрира твърденията на сръбските социалисти, но доколкото може да се разбере от изворите, успехът при разпространението на българската теза беше минимален[2].

След поражението на България при Добро поле някои дипломати в чужбина започнаха да настояват за по-активно включване на социалистите във външнополитическата пропаганда. Най-полезен в това отношение беше Янко Сакъзов, който с писма, статии и редица лични срещи се противопоставяше на антибългарската пропаганда на сръбските социалисти[3].

Венизелос, който притежаваше остър политически нюх, нареждаше в нарочна инструкция до А. Михалакопулос, бивш министър на земе-

---

1 **ЦДИА, ф. 11, оп. 1, а. е. 226,** с. 1, 5.09.1913; 2—5, 17.12.1913.

2 **ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 618,** с. 44, 19.12.1917; **ф. 1434, оп. 1, а. е. 10,** 1—2, 9.12.1917; **ф. 319, оп. 1, а. е. 4,** 10—11, 10.12.1917, 22.12.1917; Strugar, Vl. **Jugoslavenske socijaldemokratske...,** 49—50; Strugar, Vl. **Les Memorandums de Stokholm du parti social-démocrate serbe.** — Balcanica, T. 2, Beograd, 1971, 211—213.

3 **ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 653,** с. 5, 3.01.1918; **а. е. 1315,** 10.1918 — 02.1919; **ф. 233, оп. 1, а. е. 359,** с. 13, 30.09.1918.

делието, който трябваше да организира пропагандата в Лондон, да обръща специално внимание на социалистите. Гръцкият министър-председател предлагаше да бъде написана специална брошура, в която да се разкаже за придобивките на работниците по времето на петгодишния венизелистки режим. Брошурата трябваше да се разпространява както сред воюващите, така и сред неутралните страни[1].

Турските социалисти пък представяха националноосвободителното движение на народите, потиснати от Османска Турция, като заговор, организиран от международния империализъм[2].

Като се проследи дейността на социалистите от всички балкански страни, става напълно ясно, че в кризисни моменти скрижалите на международния социализъм си оставаха забравени. Всеки защитаваше в общи линии политиката на своята страна, макар като правило социалистите да запазваха по-сдържан тон от представителите на управляващите партии.

* * *

Всички балкански пропаганди използваха като палиатив изпращането на специално натоварени пропагандни агенти, специалисти по определен проблем или определена страна. Така през пролетта на 1913 г., когато на лондонската мирна конференция беше възникнал въпросът за гръко-албанското разграничаване в Епир, гръцкото правителство изпрати в Италия Теофил Петракопулос. Той стоя там близо три месеца. Срещна се с редица журналисти, с влиятелни политици от рода на Леон Бисолати, прокара във в. „Il Secolo" статии, изясняващи гръцките гледища. След завръщането си в Гърция бе приет от министър-председателя Е. Венизелос, който лично му благодари за положените усилия[3].

1 Kitsikis, D. **Propagande et pressions en politique internationale...**, 99—102. Такива брошури бяха подготвени за Лондонската конференция на Социалистическия интернационал. Вж. **La question d'Orient vue par les socialistes grecs. Mémoire soumis par les socialistes grecs à la Conférence socialiste interalliée de Londres.** Nancy, 1918; Arvanitaki, G. **Sur la réponse des socialistes bulgares.** Genève, 1919.

2 Schemsi, K. **Le prolétariat turc au Congrès socialiste internationale de Berne.** Berne, 1919. Halil Hadid. **La turcophobie des imperialistes anglais (presenté par Halil Hadid aux membres britanniques de la conférence socialiste internationale de Berne en février 1919).** S. l., s. d. (1919).

3 Kitsikis, D. **Propagande et pressions en politique internationale...**, 72—73, 89—90.

Във всички балкански страни интелектуалците се самоорганизираха в комитети, които имаха пълната подкрепа на правителствата за водене на пропаганда в Европа. Те смятаха, че тяхно задължение е да оборват

> *„несправедливите или злоумишлени обвинения, които нерядко се появяват в чуждия печат"*.

С такава задача в края на февруари 1917 г. се бе заел основаният тогава Съюз на българските учени, писатели и художници. Сред членовете му личаха имената на проф. Ив. Шишманов, Л. Милетич, М. Арнаудов, Гр. Начевич, А. Иширков — все хора, които вземаха активно участие в пропагандата, организирана от правителството[1].

* * *

В пропагандата участваха и жените. Българският женски съюз в София се канеше да изпрати свои делегати на проектирания конгрес за мир в Стокхолм[2]. След поражението при Добро поле бе създаден и български клон на „Международния женски комитет за траен мир", който пращаше апели до У. Уилсън[3]. Българският женски клон на дружество „Добруджа" и гръцкият женски клон на дружеството на бежанците от Мала Азия също изпращаха меморандуми в защита на каузите си[4].

* * *

Широко се използваха в пропагандата услугите на католически и протестантски мисионери в балканските земи. Като правило те бяха най-приятелски настроени към българите. Прекарали почти цялата си кариера сред българите в Македония, те съвсем естествено ги възприемаха като свой родствен народ, приемаха болките и тъгите им и съвсем искрено, макар и нерядко наивно, опитваха да обяснят проблемите им на своите съплеменници. Навремени те се показваха по-големи

---

1 **БИА, ф. 15, а. е. 3554,** 1—8, 25.02.1917.

2 **ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 1605,** 1—2, 29.12.1917.

3 **БИА, ф. 273, оп. 2, а. е. 1207,** с. 1, 28.12.1918.

4 Asia Minor. United Greek Feminine Societies of Asia Minor. **Protest by the Greek Women of Asia Minor against the Reoccupation of Smyrna...,** London, 1922.

българи от самите българи, но от пропагандата им особено в Съединените щати, но и в Англия и Франция имаше ефект.

Още от началото на Първата световна война някои български дипломати предлагаха да бъдат изпращани мисионери в Съединените щати, тъй като само от тази държава можело да се очаква подкрепа[1].

Когато България се намеси във войната, правителството взе специални мерки, за да улесни пътуването на някои мисионери за родината им, където щяха да конферират върху българските проблеми и да опитват да използват мрежата на религиозните организации, за да убедят американците в предрешеността на избора, който България е направила. За Съединените щати със съгласието на кабинета и на Главната квартира заминаха Едуард Хаскел и Рувим Маркъм. Според мнението на един от инициаторите на пътуването Д. Мишев инициативата им била

> *„мисия, която самоволно си налагат като дълг човешки“,*

но все пак разноските за пътуването им бяха платени от София, а пък инструкции и материали им даваше Т. Недков в Швейцария[2].

Мисионерите изпратиха до различни държавници в Щатите меморандум, в който, опирайки се на дългия си опит в спорните територии, прокарваха идеята за принадлежността на Македония към България. Интересно бе, че те протестираха и против утвърдилото се на Запад схващане, че България била васал на Германия. Нищо подобно, според тях тя влязла във войната само за да бъдат удовлетворени накърнените ѝ законни искания. Протестантските мисионери продължиха активността си и след подписването на Солунското примирие, като настояваха за справедливи условия за мир на българите[3].

---

1 **БИА, ф. 567, а. е. 384,** 4—5, 2.05.1903; **ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 196,** 53—60, 3.10.1914; Cazot, E. **Régénération d'un peuple. La Macéoine catholique.** Zeitenlik (Salonique), séminare catholique bulgare, 1901.

2 **ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 829,** с. 829; **ф. 1546, оп. 1, а. е. 99,** 1—4, 19.10.1917; **ф. 313, оп. 1, а. е. 718,** 1—6, 30.01.1918; ф. 317, оп. 1, а. е. 11, 14—18, 28.02.1918; Пантев, А., П. Петков. **САЩ и България по време на Първата световна война.** С., 1983, 80—82.

3 **Ohio State University. Hilandar Research Center Arhive. Columbus, Ohio, USA;** The **Haskell Papers.** 16.04.1918, 29.04.1919; **БИА, ф. 273, оп. 3, а.е. 2501,** 1—2, 4.12.1918; **а.е. 2754,** с. 13, 17—18, 27—32, 18.01.1919. Като пример за емоционалната защита на българските интереси от мисионерите вж. брошурата на Haskell, M. **Glimpses of Bulgaria During the Crisis.** Oberlin, Ohio, 1918.

В българската делегация за мира в Ньой вземаше участие и протестантският мисионер Д. Фурнаджиев, който използваше личните си връзки с известни протестантски кръгове в Съединените щати, за да ги моли за застъпничество[1].

През Първата световна война сръбският дипломат Й. Жуйович протестираше пред редактора на френския католически вестник „Le Croix" за предпочитанието, отдавано на българите на страниците му. Според французина

> *„работата е проста. Ние подкрепяме България против Сърбия, защото тя даде известни права на нашите асомпсионисти."*[2]

След Първата световна война за пропагандни цели бе използвано и българското участие в международната организация „Световен съюз за международно приятелство чрез църквите"[3].

По-рядко в пропагандата се месеше официалната православна църква в балканските страни. Тук въпросът опираше и до липсата на контакти на църквата със съответните църковни организации в Европа, които бяха като правило протестантски или католически. Доколкото имаше и такива примери, най-активни бяха гърците. Те използваха авторитета на Патриаршията, на архиепископа на Амасия и Самсун, за да прокарват тезите си за гръцкия характер на Западна Мала Азия и Понт Евксинтос[4].

През 1918—1919 г. из Европа пътуваха с мисии архиепископът на Кипър, епископите на Трабзон, на Атина, на Серес, патриархът на Вселенската патриаршия. Установени бяха връзки с различни протестантски църкви и на първо място с англиканската[5].

Екзархията използваше контактите си с младотурците, за да подпомогне българската пропаганда, а Светият синод изпращаше протес-

---

1 **ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а.е. 23,** 167—170, 28.08.1919. А Съюзът на евангелските баптистки църкви изпрати писма до У. Уилсън и Д. Лойд Джордж с призив за освобождаване на българските пленници. Вж. **ЦДИА, ф. 382, оп. 2, а.е. 712,** с. 26, 12.09.1919.

2 Жујовић, Ј. **Дневник.** Т. 2, с. 137.

3 **ЦДИА, ф. 1546, оп. 1, а.е. 1013,** с. 5, 4.10.1921; с. 12, 20.07.1920.

4 **ЦДИА, ф. 135, оп. 1, а.е. 91,** с. 117, 22.03.1917; **The Unredeemed Greeks before the Peace Conference.** Memoranda of the oecumenical patriarchate and of the National Council of unredeemed Greeks. Paros, 1919; **Les atrocités turques au Pont-Euxin. Copie d'un lettre de S. E. l'Archeveque d'Amassia et Samsoun Germanos.** Paris, 1919.

5 Kitsikis, D. **Propagande et pressions en politique internationale...,** 446—452.

тни телеграми до Парижката мирна конференция. Българският свещенически съюз опитваше да постави на разглеждане въпроса за малцинствата след войната на Международния съюз на дружествата за ОН в Хага през 1920 г.[1]

Сърбите пък използваха в своята пропаганда охридския владика Н. Велимирович, който вероятно знаеше английски език, тъй като работеше предимно във Великобритания[2].

Много по-редки бяха случаите, в които мюсюлмани бяха привличани да работят в полза на дадена кауза. Така българската пропаганда разпращаше брошура за положението на мюсюлманите на Балканите, дело на Шефик бей Емин паша от Стара Загора. В нея се твърдеше, че единствено в България и Босна положението на мюсюлманите било добро, докато в останалите балкански страни било ужасно[3].

* * *

Твърде интересен пример за пропаганда бяха международните анкетни комисии по особено спорни въпроси, чиито изводи се популяризираха широко. Подобен тип пропагандно оръжие бе използвано още през XIX в. Значението, което можеше да има за манипулиране на общественото мнение, бе разбрано, когато се видя какъв резонанс получиха изводите, направени от членовете на Карнегиевата комисия за поведението на балканските съюзници по време на Балканските войни и на т. нар. „Комисия Брайс" за зверствата на германските войски в окупирана Белгия в началото на Първата световна война. Макар идеята за Карнегиевата анкета да не бе дело на българската пропаганда, а бе дошла от Америка, в София, която беше в най-лошо положение пред световното обществено мнение, най-умело се възползваха от нея. Българските управници я подкрепяха изцяло и популяризираха изводите ѝ из Европа[4].

---

1 **БИА, ф. 273, оп. 3, а.е. 2752,** с. 107а, 29.03.1919; **ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а.е.43,** 213–218, 1919; **ф. 1546, оп. 1, а.е. 927,** с. 1, 1920.

2 **Zapisnici za sednica...,** № LIX, p. 99, 1.04.1919. За пропагандата си в Лондон той получи 2 хиляди франка.

3 Вж. **ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а.е. 24.** Les musulmans dans les pays chrétiens des Balkans.

4 **Enquete dans les Balkans. Rapport présenté aux directeurs de la Donation par les membres de la Commission d'enquete.** Paris, 1914; **ЦДИА, ф. 176, оп. 2, а.е. 1401,** с. 14, 26.07.1913; **Мир,** XIX, № 3962, 16.08.1913, № 3966, 22.08.1913, № 3972, 28.08.1913; **Свободно мнение,** I, № 1, 13–14; **Народни права,** № 146, 18.09.1913; **Воля,** № **226,** 29.10.1913. По-подробно вж. Илчев, Ив. **Карнегиевата анкета на Балканите през есента на 1913 г. Организация, извършване, международен отзвук.** — Истор. пр., 1989, № 10.

Идеята за подобни международни анкети бе подхваната от всички пропаганди. През пролетта на 1914 г., обезпокоени от резултатите на Карнегиевата анкета, сърбите и гърците организираха анкета, която трябваше да бъде водена от френския журналист Ст. Лозан. Резултатите от нея можеха лесно да се предскажат. Когато бе публикувана в „Le Matin", тя хвърли цялата вина за жестокостите през войните върху българите. Българите подсториха един от френските католически мисионери да отговори на Лозан, като му предложи един цял „мартиролог" на българите католици в областите, контролирани от гърците, но полемиката си угасна без да бъде публикувана[1].

През пролетта на 1914 г. в „La Roumanie", контролиран от Таке Йонеску, протестираха против българската пропагандна кампания в Европа по въпроса за третирането на българите в Южна Добруджа. Доста непредпазливо в румънския вестник предложиха международна анкета по въпроса. Когато българите радостно подхванаха идеята, румънците веднага биха отбой[2].

След поражението на България в Първата световна война гръцкото правителство състави международна комисия за разследване на „българските зверства" в Македония. Доколко подобна комисия щеше да бъде обективна, личеше дори от поставеното изискване в нея да участват англичани, които отдавна живеят в Атина. Подобна комисия беше организирана, за да разгледа „зверствата" на българите в Източна Македония. Нейни членове бяха един френски професор, вицеконсулът на САЩ в Солун и двама британски кореспонденти[3].

Примерът на Гърция бе последван от Сърбия, която също поиска назначаването на англичани и французи в комисия по поведението на

---

1 **ЦДИА, ф. 176, оп. 2, а.е. 1418,** с. 43, 12.05.1914; **ф. 382, оп. 2, а.е. 610,** с. 54, 13.05.1914; с. 74, 79, 13.05.1914.

2 Пак там, ф. 327, оп. 1, а.е. 255, с. 36, 4.05.1914.

3 **Арх. кол. ИИ, IV, оп. 659, а.е. 78,** с. 94, 11.10.1918, **а.е. 82,** с. 103, 23.10.1918; **Мир,** XXIV, № 5538, 22.10.1918. Британският участник в комисията капитан Батлър, атински кореспондент на „The Daily Mail", донасяше, че в гръцките разкази имало доста преувеличения. Така момче, на което пръстите на краката били отрязани зверски от българите, било всъщност болно от гангрена и лекувано и оперирано вещо в българска болница. Не видял и изгорени села или изнасилени жени. Вж. **Арх. кол. ИИ, оп. 659, а.е.130,** 165–166, 8.11.1918. Американците отказаха да изпратят свой представител. Вж. **Пак там, оп. 659, а.е. 128,** с. 163, 14.11.1918. Гърците побързаха да издадат резултатите от работата на комисията, **Rapport de la commission universitaire grecque sur les atrocités et dévastations commises par les Bulgares en Macédonie orientale.** Nancy, 1918.

българските войски в Източна Сърбия и Македония[1]. Изводите на комисиите по-късно излязоха в специални томове.

* * *

Подобен канал от международен характер за привличане на вниманието на европейската общественост бяха т. нар. срещи на потиснатите народи. Най-голямата от тях беше Конгресът на потиснатите народи на Австро-Унгария, състоял се през пролетта на 1918 г. в Рим. Сред вдъхновителите му бяха англичаните, които се стараеха по този начин да мобилизират зад своите цели сърбите, хърватите, чехите и словенците в Австро-Унгария. Конгресът се сблъска с доста трудности. Част от тях идваха от взаимните подозрения между представителите в него. Други — от колебливата позиция на италианското правителство, което се опасяваше от сръбския иредентизъм. В крайна сметка той се състоя и излезе с редица резолюции и решения в полза на сръбската и румънската национална кауза, които бяха отразени широко в съглашенския печат[2].

* * *

В много редки случаи монарсите сами използваха авторитета си в пропагандата. Така в началото на Междусъюзническата война гръцкият крал Константин излезе с дълъг апел срещу българските зверства. Най-авторитетни периодични издания по света бяха поласкани от необичайното пряко обръщение на един монарх към тях и го публикуваха изцяло въпреки българските протести. Апелът вероятно оказа известно въздействие при почти всеобщото заклеймяване на поведението на българските войски[3].

* * *

Всички балкански държави изпращаха пропагандни мисии от т. нар. „обикновени граждани". Предполагаше се, че те трябва да изразят

1 **Арх. кол. ИИ, IV, оп. 659, а.е. 464—472,** 652—660, 31.10—8.11.1918.

2 **Grada o stvaranju jugoslavemske drzave, Т. 1,** № 130—131, 172—173; Steed, H. Цит. съч., 208—211.

3 **Архивна колекция на ИИ, оп. 21, а.е. 155,** с. 260, 25.07.1913; **а.е. 181,** 291—293, **а.е. 182,** с. 294, 25.07.1913.

мнението на най-широки кръгове от населението, необвързано с правителствената политика. Така, когато Османската империя не бе напълно сигурна в реакцията на Европа към реокупирането на Източна Тракия след Междусъюзническата война, тя изпрати в Европа делегация от одрински жители — турчин, грък, арменец и евреин, които трябваше да пледират за оставането на града в рамките на Турция[1]. Разбира се, никой не хранеше илюзии за необвързаността на подобни акции.

* * *

За съжаление наличната информация не ни позволява да съдим за приноса на слуховете в пропагандата. А слуховете играят важна роля в психологическата война, особено в моменти на остра криза[2]. Близо е до ума, че много от преувеличените, украсени новини, появяващи се в европейския печат по време на Първата световна война, са родени в пропагандните организации на балканските държави, но за съжаление наличната информация в момента не ни позволява да проследим точно пътя им. По простата причина, че слухът върви от уста на уста, е трудно да бъде анализиран, ако не е оставил определени следи в писмена форма[3]. Все пак примери можеха да се намерят. Класически пример беше разгледаният от Карнегиевата комисия слух за жестокото убийство на епископа на Доксато от български войници през Междусъюзническата война. Епископът се оказа жив и здрав и макар комисията да регистрира това, как точно и кой бе пуснал слуха, от доклада ѝ не става ясно.

* * *

Дружествата на емигранти от спорните области бяха твърде активни във външнополитическата пропаганда. Целите ѝ, постигането на националното обединение на съответния народ естествено бяха близки до сърцето на изтръгнатите насила от родните места.

В годините на Първата световна война и след нея особено активно в България беше дружество „Добруджа". Каузата на добруджанските изгнаници беше толкова вопиещо справедлива, че бе по-удобна за про-

1 **Реч**, 3.09.1913.

2 Rouquette, M.-L. **Les Rumeurs.** Presse Universitaires de France, 1975, p. 15.

3 Allport, G., L. Postman. **The Psychology of Rumor.** New York, 1965, p. IX.

пагандни цели, отколкото да речем тази на бежанците от Македония. Дружеството уреждаше срещи с дипломати на воюващите страни, връчваше им меморандуми и апели. Доста активни бяха и пиротчани, които внимателно следяха техните искания да залегнат в българските дипломатически документи. Лошото бе, че в очите на европейското обществено мнение те можеха да минат единствено като екстремистки искания[1].

В началото на Първата световна война се активизира и гръцко-тракийската емиграция в Гърция. Гръцкият силогос на Тракия изпращаше протести до представителите на великите сили против конфискуването на гръцко имущество от българите в Западна Тракия[2].

* * *

В началото на XX в. особена роля в плановете на пропагандните централи започна да играе диаспората на балканските народи, разпръсната из цяла Европа и Съединените щати. Повечето от емигрантите от балканските страни, подгонени от родината си от политически репресии или икономически трудности, не забравяха откъде бяха дошли. От гледна точка на възможностите за пропагандно внушение те бяха в благоприятно положение — познаваха добре езика на страните, към които бе насочена пропагандата; имаха макар и инстинктивна представа за основните психологически модели на възприятието на балканските проблеми в тези страни, някои от тях си бяха извоювали достойно положение в социалната структура на новата си родина. Нерядко бяха готови сами да отделят средства за пропаганда, вместо да чакат финансова помощ.

Диаспората се оказа особено полезна за албанската пропаганда. Неин център беше Италия. В началото на XX в. само в нея живееха повече от 200 хил. албанци. Някои от тях се бяха заселили в Апулия и Калабрия още през XV в. след нашествието на турците. Други бяха дошли през втората половина на XIX в., подгонени от мизерията вкъщи. От тях бяха излезли немалко на брой образовани албанци, които бяха сред водителите на възраждането на своята родина. Още в края на миналото столетие те се стремяха да запознаят Запада със своите съплеменници.

---

1 **PRO: FO 371, Vol. 2295,** № 2729, 10.12.1914; № 13135, 3.02.1915; **НАБАН, ф. 47к, а.е. 227,** с. 1, 19.03.1919.

2 **AMAE, Guerre, Vol. 238,** 156, 191–192, 13.07.1915.

Сред първите албански просветители беше Джироламо де Рада, който издаде на италиански език няколко книги, посветени на албанския език и граматиката му[1]. През втората половина на XIX в. албанците създадоха няколко емигрантски дружества. Те преминаха през обичайните за този тип организации етапи на сътрудничество и конфликти. Страдаха от липса на финансови средства и се надяваха на помощи от Рим. Въпреки това стореното бе немалко. От 1883 до 1887 г. те издаваха на италиански и албански език сп. „Албанско знаме". Публикуваха граматики на албанския език, изследвания на фолклора. В началото на века започнаха да печатат в. „La Nazione Albanese"[2]. Като резултат от комбинацията между италианските стратегически интереси в Адриатика и Йонийско море и дейността на албанската емиграция италианската общественост беше може би най-добре информираната в Европа по албанските въпроси.

В началото на нашия век център на пропаганда на албанската кауза станаха многобройните колонии в Съединените щати. В навечерието на Първата световна война в Северна Америка живееха близо 60 хил. албански емигранти. През 1906 г. те създадоха първото си дружество. През 1912 г. учредиха общоалбански съюз „Vatra" (огнище). Съюзът имаше близо 15 хил. членове, а печатният му орган — близо 2 хил. абоната. Председател беше свещеникът Фан Ноли, а секретар Кол Трамора. В общи линии в тези организации по-активни бяха албанците-мюсюлмани[3].

Разбира се, не бива да се преувеличават възможностите на емигрантите. Неслучайно от първите 5 хил. емигранти в Америка по данни на Суайър само 20 можели да четат и пишат. И все пак меморандуми и открити писма на „Vatra" достигаха европейските дипломати и бяха вземани за сведение.

Още Г. Раковски беше стигнал до извода, че възможностите на емиграцията трябва да се мобилизират за нуждите на външнополитическата пропаганда. През 1858 г. той стана инициатор за създаването

---

1 Faensen, J. **Die Albanische Nationalbewegung.** Berlin, 1980, 93—94.

2 Bourcart, J. **L'Albanie et les albanais.** Paris, 1921, p. 247; Skendi, St. **The Albanian National Awakening 1878—1912.** Princeton, New Jersey, 1967, 116—118. Данните са взети от автори, които съчувстваха на албанската кауза. Българският пълномощен министър в Рим Д. Ризов имаше различно мнение. Според него организацията била много слаба и нямала влияние дори и сред самите албанци, вж. **ЦДИА, ф. 353, оп. 1, а.е. 72,** 203—206, 5.01.1909.

3 **Арх. кол. на ИИ, оп. 663, а.е.43,** 208—217, 24.11.1915, 29.11.1915; Swire, J. **Albania...,** 67—69.

на едно „Българско книжевно общество“ в Молдова, което трябваше да го подпомогне в пропагандата му в Белгия и Франция[1].

В началото на 1879 г. в Женева беше учредено българско студентско дружество „Братство“. То си остана твърде важно в българската пропаганда в Швейцария чак до края на 1918 г. Редовно провеждаше беседи, канеше женевските граждани на честване на знаменателни дати от историята на България[2].

В началото на Първата световна война студентското дружество „Асоциация на българските студенти в Монпелие“ опитваше да подпомага българската пропаганда. То изпращаше печатни апели до различни вестници в защита на българската кауза и подпомагаше беседите на Р. Пелтие за последствията на Междусъюзническата война[3].

София опитваше да използва и многобройната българска емиграция в Русия и Украйна. Българското дружество „Братство“ създаде подпомаганото и от консулството в Одеса сп. „Балканский голос“. Като пропагандна организация беше замислен и т. нар. „Български културно-благотворителен кръжок“, но от идеята не излезе нищо. Руснаците, участвали в него, се отказаха, след като София не се намеси във войната на страната на Русия[4].

Известна роля в пропагандата играеше и българската емиграция в Съединените щати. Тя обаче не беше многобройна и като правило идваше от най-необразованите слоеве на обществото. Докато до 1903 г. повечето емигранти бяха дошли от Княжеството, след поражението на Илинденското въстание основният поток беше от Македония[5].

В навечерието на Първата световна война емигрантите имаха поне 33 дружества в различни американски градове. След Междусъюзническата война по инициатива на архимандрит Теофилакт, Жеко Бан в и Марко Калудов съществуващите дружества бяха обединени в една

---

1 **Архив на Г. С. Раковски.** Т. 1, № 94, 5.05.1858; № 98, 14.05.1858.

2 Dimitrov, T. **L'amitié Bulgaro-Suisse...**, 54—55. В навечерието на Първата световна война дружеството организира две беседи. Изнесената от Жорж Лоран по мнението на организаторите била доста добре посетена. **Вж. ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а.е. 1568,** 1—2, 21.03. 1914.

3 **Пак там, ф. 382, оп. 2, а.е. 611,** 102—106, 02.1914.

4 **НАБАН, ф. 41к, оп. 1, а.е. 208,** 1—5, 17.10.1914; **ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а.е. 101,** с. 24, 22.10.1914; **а.е. 98,** с. 15, 23.09.1914; **БИА, ф. 15, а.е. 865,** 1—2, 5.09.1914.

5 За българската емиграция в Съединените щати вж. Трайков, В. **История на българската емиграция в Северна Америка. От началото ѝ през средата на XIX в. до 80-те години на XX век.** С., 1993; Altankov, N. **The Bulgaro-Americans.** Palo Alto, 1979.

организация, чието название се среща в изворите и като „Македонобългарски народен съюз“ и като „Македоно-одринска българска народна организация“ в Съединените щати. Тя обявяваше в своя устав, че една от целите ѝ е

> *„да запознава американския свободолюбив народ с действителните нужди и положението на злополучната ни родина“*[1].

Целта бе ясна, но почти нищо не бе направено, за да бъде достигната. Съвсем правилно А. Пантев стига до извода, че

> *„единствена от балканските страни България нямаше организирана политическа пропаганда“*

в Съединените щати[2]. През Първата световна война емигрантите съумяха да издадат няколко памфлета и да организират среща с влиятелния сенатор Хенри Кабот Лодж, за да му обяснят проблемите, с които се сблъскваше България, но това комай беше всичко. Картината на българските усилия си оставаше безрадостна[3].

В края на 1918 г. София опитваше да използва дейността на Генералния съвет на студентските македонски дружества в Швейцария за своите цели. Действително някои от членовете на пропагандната мисия изпитваха определени съмнения в разумността на подобна политика, тъй като тя можела да подсили просръбските симпатии сред студентите, родом от Македония, но във Франция, където по идея трябваше да бъде насочена пропагандата на Генералния съвет, подобни резерви нямаха. За френското разузнаване съветът беше креация на българската пропаганда и не биваше да му се обръща никакво внимание[4].

С помощта на мисията в Швейцария и финансирани от нея студентите проявиха изключителна активност. Изпращаха меморандуми до

---

1 Стефанов, В., В. Граматиков. **Юбилеен сборник на вестник „Народен глас“.** Granite City, III., 1918, 55—87; **Македонски алманах.** Indianapolis, 1940; **ЦДИА, ф. 771, оп. 1, а.е. 2,** 3—4.

2 Пантев, А. **Проекти на САЩ...,** с. 35.

3 **Ohio State University. Hilandar Research Center Archive, Columbus, Ohio, USA; The Haskell Papers,** 10.09.1919.

4 **ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а.е. 777,** с. 55, 15.12.1918; Kitinčev, S. **Quelques mots de réponse aux colomniateurs des macédoniens.** Lausanne, 1919; **AN, F7, 12942,** № 4431, 1—3, 20.09.1918.

видни политици, организираха събрания, издаваха редовно своя „Bulletin du Conseil Générale des Sociétés Macédoniennes en Suisse". Все пак изглежда, че и опасенията имаха известни основания, тъй като след като българското правителство отказа да финансира повече съвета, някои от членовете му продадоха на сръбската легация архивата на дружеството[1].

И сръбската пропаганда се облягаше на емиграцията в Съединените щати. Сърбите сред нея обаче бяха съвсем малко. Повечето емигранти идваха от хърватските и словенските земи. През юни 1918 г. делегация на емигрантите от южнославянските земи се срещна с държавния секретар Лансинг, който обеща да предаде меморандума им на президента У. Уилсън. Тук обаче съществуваха и немалко трудности. Правителството на Пашич, макар и с удоволствие да използваше усилията на южнославянските емигранти, се опасяваше от твърде ярките проявления на югославската идея и противопоставянето ѝ на великосръбската. Пашич дори отзова пълномощния министър Л. Михайлович, когото подозирал в прекалени симпатии към югославизма. Според Маматей този акт лишил югославската кауза от най-енергичния ѝ говорител[2].

В Швейцария пък сръбските, хърватските и словенските студенти бяха създали дружество „Вила", което издаваше пропагандни брошури против опитите на българите да „денационализират" Македония и да отрекат нейния сръбски характер[3].

Румънската емиграция в Съединените щати също се стремеше да информира американската общественост за проблемите на своята родина и преди всичко за положението на сънародниците си в Трансилвания. През 1912 г. тя отбеляза голям успех. Американският президент У. Тафт се срещна и разговаря с редакторите на емигрантския в. „Românul", който излизаше в Кливланд. По думите на журналистите той бил обещал да направи възможното, за да подпомогне румънците в Трансилвания[4]. В годините на Първата световна война специална пропагандна мисия в Съединените щати организира в центровете на румънска емиграция т. нар. „Румънски национални лиги". Техните членове изпращаха писма и кратки статии в печата, а по време на

---

1 **ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а.е. 777,** 22–23, 01.1919; **оп. 4, а.е. 17,** -6, 24.07.1919; **ф. 568, оп. 1, а.е. 606,** 1–2, 1.1919; **ф. 176, оп. 3, а.е. 1223,** с. 12, 12.12.1919.

2 Mamatey, V. **Цит. съч.,** с. 312.

3 **Appel des étudiants serbes aux universités neutres du monde entier.** Genève, 1919.

4 Cândea, V. **The Contribution of Roumanian-Americans...,** с. 88.

подготовката на делегацията за Парижката мирна конференция представители на емигрантите се срещнаха с американските експерти към нея[1].

Изключително активна беше румънската колония в Париж по време на Първата световна война и Парижката мирна конференция, която по думите на румънския историк Опря вършела

„извънредно богата и систематична пропаганда".

Но най-впечатляващи все пак бяха успехите на гръцката пропаганда в използването на диаспората. И това бе естествено. Емиграцията от Гърция имаше дълбоки исторически корени. Тя беше многобройна, относително добре образована и относително заможна, пръсната по всички краища на Европа[2]. Самото ѝ съществуване беше живо доказателство на тезата, че гърците имат вродено културно превъзходство над другите народи в Източното Средиземноморие и са предопределени да служат като негови водачи. Тя щеше да вдъхновява гръцките пропагандни усилия десетилетия наред.

Още един от първите гръцки просветители Адамантиос Кораис обръщаше особено внимание на диаспората, на доброто познаване на чужди езици, на възможността, която емигрантите имаха да се образоват по-добре, за да подпомогнат напредъка на самата Гърция[3].

През Първата световна война, към края на септември 1918 г., гръцката диаспора създаде Комитета на гърците от неосвободените земи с клонове в Лондон, Манчестер, Цюрих, Лозана[4].

Най-активна беше дейността на организациите на гърците в Съединените щати. В навечерието на Балканската война в страната живееха повече от 150 хил. емигранти от Гърция. Само шест години по-късно

---

1 Dobrinescu, V., S. Pârvu. **The Roumanian National Mission in the United States of Amerca (1917—1919). Some Contributions.** — Anuarul Institutilui de istorie şi arheologie A. D. Xenopol, 19, 1982, Iaşi, 148—149.

2 Kaldis, W. **John Capodistrias**, 16—17; Woodhouse, C. **Capodistria**, с. 436, 477. За това как гръцката емигрантска група в Марсилия провеждаше пропаганда в полза на своите сънародници още в началото на XIX в. Вж. Èchinard, P. **Grecs et Philhellènes à Marseille de la Réolution française à l'indéendance de la Grèce.** Paris, s. a. Знаменитата реч на Колетис, в която за първи път бе използвана формулата „мегали идея" за обозначение на националната програма на Гърция, бе веднага преведена на френски и изпратена на най-важните френски вестници, вж. Finlay, G. **Цит. съч.**, Vol. 2, 196—197.

3 Koraes, A. **Цит. съч.**, с. 162.

4 Kitsikis, D. **Propagande et pressions en politique internationale...**, 398—399.

там живееха близо 176 хил. гърци, родени извън Америка[1]. Те разполагаха с повече от 100 дружества — 30 от тях само в Ню Йорк. Немалък брой емигранти съумяха да постигнат завидно икономическо или социално положение в новата си родина. Това им позволяваше да упражняват натиск върху законодателната власт, а и да подкрепят морално и финансово акциите на гръцката правителствена пропаганда.

През 1907 г. в Ню Йорк беше основана организацията „Pan Hellenic Union", която трябваше да обедини всички дружества в страната. Съюзът публикуваше седмичника (по-късно двуседмичник) „American Hellenic World". Много влиятелен сред емигрантите беше специално поканеният от Гърция Д. Калимахос, който имаше значителен журналистически стаж и започна да редактира новото списание „The National Herald"[2].

През есента на 1917 г. емигрантите създадоха „Американско елинско дружество". В ръководството му влизаха учени и културни дейци от елита на Съединените щати. Президент стана видният пацифист и елинист Никола Батлър, президент на Колумбийския университет (по-късно един от членовете на Карнегиевата комисия на Балканите), а вицепрезиденти — президентите на Харвардския университет и на университета Корнел. Дружеството пропагандираше неуморно гръцките териториални искания на мирната конференция. Издаде серия от 7 пропагандни брошури, някои от които му бяха предоставени директно от гръцката пропаганда в Европа. Наред с тези големи дружества бяха организирани и някои по-малки, които обхващаха обаче различни сфери на обществото. Такъв беше „Помощният комитет за гърците в Мала Азия"[3].

Много активен беше и Панепирският съюз, който имаше клонове в 26 града, предимно в източните щати. Целта му според устава беше

> *„да информира американското обществено мнение за гръцкия характер на провинцията и да се противопоставя на опитите да бъде откъсната от майката-родина".*

---

1 Xenides, J. **Цит. съч.** с. 73.

2 Salutos, Th. **Цит. съч.** с. 20, 47—77. По-подробно за влиянието на емигрантите при подготовката на американската делегация за Парижката мирна конференция вж. **The Immigrant's influence on Wilson's Peace Policices.** Ed. by J. O'Grady. University of Kentucky Press, 1967.

3 Salutos, Th. **Цит. съч.**, с. 169; **The Greeks in America. A Chronology and Fact Book, 1528—1977.** Ed. by M. Hecker, H. Fenton. New York, 1978, p. 22.

Той водеше активна пропаганда, като представи мемоар пред конференцията с подписите на 1756 души, живеещи в Корча, които искали да бъдат присъединени към Гърция. Албанците контрираха със свой мемоар с 3250 подписа на желаещи да бъдат присъединени към Албания[1].

Пропагандата, вършена от емигрантските, патриотични или националистически организации, като правило беше координирана, направлявана или най-малкото съобразявана с предписанията на съответното правителство. Така например през Първата световна война при различни пропагандни инициативи на ВМРО Тодор Александров не пропускаше да подчертае, че те се предприемат

„със знанието и съгласието на министър-председателя г. д-р В. Радославов“.

Той получаваше и пари от министър-председателя за издаване на пропагандни книги[2].

3. Смазката или принципът на „евалата“

Една от първостепенните задачи на балканските пропаганди беше да поддържат добри отношения с всички чужденци, които можеха да им бъдат от полза. И тук не става въпрос за директно финансиране, което беше разисквано в предишната глава. Балканските пропагандисти се стараеха с всички сили да възбудят интерес към своята страна у влиятелни общественици и журналисти, да го поддържат, да поощряват превръщането му в действия. Неуморно и изобретателно бяха възхвалявани както държавите, които оказваха подкрепа на съответната балканска кауза, така и отделни личности, проявили се в това отношение.

Още по време на румънската революция от 1848 г. двама от членовете на Временното правителство Йон Брътияну и Константин Росети публикуваха във в. „Le Courrier Français“ писмо до видния историк и румънофил Едгар Кине. В него публично благодаряха на Франция, която давала пример на всички народи в Европа и на първо място на румънците. Йон Гика поддържаше връзка с Дейвид Уркхарт. За спи-

1 Salutos, Th. **Цит. съч.,** 170—171; Papadakis, B. **Histoire diplomatique de la question nord-epirote (1912—1957).** Athens, 1958, 50—51; Swire, J. **Цит. съч.,** 295—296.

2 Гергинов, К., Ц. Билярски. **Непубликувани документи за дейността на Тодор Александров и ВМОРО (1910—1919).** — Военноистор. сб. 1987, № 2, док. № 30, № 35.

санието „Portofolio", което Уркхарт издаваше, му изпращаше статистически сведения, брошури, данни за положението в румънските земи, за унгарско-румънските противоречия, за Буковина, за Бесарабия и т.н.[1]

Дискретно бяха поощрявани европейски автори, които пишеха по балканската проблематика. Така една от първите брошури, която открито обяви пред френското обществено мнение, че стремежите на Влахия и Молдавия са към обединение, беше дело на французин, но много от материалите за нея му бяха подготвени предварително от Йон Гика. Според американския изследовател Бобанго, това била една от първите брошури, за която можело да се каже, че е оказала известно влияние върху публиката[2].

Специално внимание бе обръщано на журналистите, които бяха възприемани като средство за осигуряване на широка читателска аудитория. Всички балкански правителства се опитваха да поддържат възможно най-добри контакти с журналистите, които резидираха в техните страни. Високата порта ухажваше Едуин Пиърс, макар на моменти неговите кореспонденции да не обслужваха каузата ѝ. Джеймс Дейвид Баучер беше „глезеното дете" първо на гръцкото правителство, а след като симпатиите му станаха определено пробългарски, на последователните кабинети в София[3].

През март 1895 г. д-р Константин Стоилов беше стигнал до извода, че трябва да се вземат всички възможни мерки, за да се подбие влиянието на Стамболов във виенската преса. Затова на Голдбаум, един от главните редактори на „Neue Freie Presse", и на редактора на „Correspondence de l'Est" Невлински беше възложено да напишат брошури на френски и немски срещу Стамболов. Когато Невлински посети София, за да събере нужните материали, му бе оказано всичкото възможно съдействие, за да се срещне с политическите противници на Стамболов[4]. Така и когато в английските вестници проникнаха сведения за зулуми на българите над мюсюлманите в Родопите по време

1 Bodea, C. **Préparatifs roumains pour une nouvelle revolution après 1848.** c. 40, 46.

2 Colson, F. **De l'état et de l'avenir des principautés de Moldavie et de la Valachie, suivi des traités de la Turquie avec les Puissances européens.** Paris, 1839; Bobango, G. **The Emergence of the Romanian National State.** East European Quarterly, Boulder, 1979, p. 47.

3 **БИА, ф. 272, оп. 1, а.е. 296, 3—4,** 27.03.1903; Lady Grogan. **The Life of James D. Bourchier.** London, s.a.

4 Николова, В. **Народната партия и буржоазната демокрация. Кабинетът на Константин Стоилов. 1894—1899.** С., 1986, 49—50.

на т. нар. Мелнишка акция, Гр. Начович му осигури всички условия да проучи обстановката[1].

В началото на XX в. македонската емиграция в България установи контакти с влиятелния журналист от в. „L' Èclair" А. Шерадам. Той получаваше всички интересуващи го сведения, които по-късно използваше в статиите си. Не беше по-различно положението и с Йозеф Граф — главен редактор на в. „Die Information"[2]. В началото на Първата световна война Дирекцията на печата се свърза с френския журналист Ш. Риве, кореспондент на влиятелния „Le Temps". Наред с финансовата подкрепа българите редовно изпращаха на журналиста всички интересуващи го сведения[3].

Много полезен за румънската пропагандна дейност се оказа френският журналист Пол Батаяр. Дълги години той беше обвързан с румънската кауза. Кореспонденцията му с К. Росети дава възможност да се види ясно как е бил коткан, ухажван и хвален от румънските му супликанти. Между другото, наред с непреставащите искания за нови и нови статии в полза на румънската кауза, те понякога му искаха и пари назаем[4].

Най-ориенталско гостоприемство бе оказвано на гости, които проявяваха интерес към балканската проблематика. Дори и в случаите, когато не се стигаше до пряк подкуп, бяха вземани всички възможни мерки, за да мине пътуването им на Балканите възможно най-добре, при най-големи удобства и да им се предоставя цялата възможна информация.

В началото на века българският агент в Белград Михалаки Георгиев молеше Иван Вазов в качеството му на министър на просветата да положи усилия да посрещне възможно най-добре руския професор Е. Петухов, който пътувал из Балканите, за да изучава историята и етнографията им. Дипломатът добавяше, че се страхувал, че сърбите, които прикрепили към него един свой професор,

> *„са успели да му дадат достъп до криви информации за някои въпроси, а особено за Македония".*

---

1 **БИА, ф. 14, а.е. 22,** 1—2, 15.08.1895; **ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а.е. 198,** 1—6, 18.11—20.12.1895.

2 **БИА, ф. 567, а.е. 585,** с. 1, 9.07.1901; а.е. 153, 1—7, 1902—1904.

3 **ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а.е. 14,** с. 120, 16.11.1914; **ф. 327, оп. 1, а.е. 282,** с. 233, 27.11.1914; **НАБАН, ф. 44к, оп. 1, а.е. 18,** с. 1, 28.12.1914.

4 Rosetti, C. **Correspondence,** 6—67.

Искането беше уважено. За придружител на руския професор бе определен д-р Ив. Шишманов[1].

В началото на март 1904 г. влиятелният френски политик Андре Масими бе тръгнал да обикаля Македония, за да види как на дело протича реформената акция. Българските агенти в Солун, Скопие, Серес, Битоля и Драма получиха изрично нареждане навсякъде да му се устройва радушно посрещане от българското население и да му се предоставят всички искани от него сведения.

При неednократните пътувания на един от видните дейци на Балканския комитет Джеймс Брайс из Македония и България положени ето не бе по-различно. Още преди да тръгне из областта, той бе покан нен на обяд при княз Фердинанд и посети Рилския манастир. След това имаше обеди с престолонаследника Борис, с министри и журналисти[2].

През 1904 г. У. Стиид, редактор на влиятелното списание „Review of Review", излизащо в Лондон, търсеше съдействието на Ив. Е. Гешов, за да се осигури приятно и ползотворно пътуване на сина му из Балканите, който идвал с първата си самостоятелна журналистическа мисия. Необходимото беше направено[3].

През 1901 г. на конференция за Македония в Париж — една от мащабните пропагандни акции на България, Симеон Радев се срещна с видния представител на френската политическа десница Денис Кошен, който обеща да напише пробългарска статия за Македония, след като му бъдат предоставени нужните материали. Рене Пинон, редактор на „Revue des deux mondes", трябваше да получи „всякаква необходима помощ" при пътуването си през Скопие, Солун, Цариград, Пловдив и София. Той беше ухажван от всички балкански пропаганди. В началото на 1914 г. обиколи балканските столици и навсякъде бе посрещан като най-мил гост[4].

---

1 Георгиев, М. **Литературен архив,** № 25, 5.10.1897; Георгиев, Б. **Михалаки Георгиев.** Биографични бележки и спомени. С., 1960, 60—61.

2 **БИА, ф. 272, оп. 1, а.е. 484,** 3—4, 25.09.1903; **ЦДИА, ф. 382, оп. 2, а.е. 125,** 186—187, 13.08.1904; **ф. 1546, оп. 1, а.е. 339, 344; ф. 568, оп. 1, а.е. 58,** с. 1, 3.10.1905; McGile University Libraries. — Rare Books Department, **The Buxton Papers,** Box 64.

3 **БИА, ф. 272, оп. 5, а.е. 3436,** с.1, 15.10.1904.

4 **Пак там, ф. 272, оп. 5, а.е. 3090,** 1552—1554, 7.12.1904; ф. 576, а.е. 485, 1—2, 4.07.1901; **ЦДИА, ф. 3382, оп. 2, а.е. 228,** с. 49, 9.09.1906; **ф. 176, оп. 2, а.е. 1418,** с. 18, 27.03.1914; **ф. 382, оп. 2, а.е. 621,** с. 42, 27.03.1914.

По време на активната антитурска пропагандна кампания след потушаването на Илинденско-Преображенското въстание турското правителство на свой ред организира пътуването на английския журналист от „The Morning Post" Х. Уигъм, който трябваше да опровергае обвиненията. Той прекали със защитата си на турската кауза, тъй като в материалите си пишеше, че в Македония нямало никакви изстъпления, а през цялото си пътуване той видял само едно изгорено село и то от албански банди, а не от редовните турски войски[1].

Българският министър-председател д-р Васил Радославов любезно приемаше неизвестна шведска писателка, която бе проявила желание да напише нещо за българката и за културния живот в България. Полза от любезността му очевидно имаше. След завръщането си в родината тя публикува няколко статии за България в шведския печат[2].

След Първата световна война българите осигуряваха макар и с големи трудности кола за пътуването на граф Бегуен, кореспондент на влиятелния „Journal des Débats" из Гюмюрджинско, за да проучи обстановката и да подкрепи искането за автономна Тракия[3].

Кореспондентът на „The Morning Post" в Цариград Синклер Пуул беше ухажван от гръцката пропаганда. Телеграмите и статиите му бяха изпращани през гръцки дипломатически канали, за да избегнат забавянето от цензурата. Постепенно журналистът започна да предава по дипломатически път не само политически съобщения, но и частните си писма — поздравления до родините си, инструкции до банката си. Друг журналист бе разхождан из егейските острови със специална яхта, а и всички разноски по пътуването му из страната бяха заплатени от Атина[4].

Грубите ласкателства бяха смятани за неделима част от пропагандата. В края на Първата световна война се пръкнаха голям брой дружества — гръцки, български и турски, които носеха името на американския президент У. Уилсън[5].

Р. Ситън-Уотсън промени мнението си за целите на сръбската политика на Балканите едва през 1913 г. Това стана след продължително

---

1 **The Morning Post,** 26.10.1903. Защитата му не беше особено ефективна. Срещу твърденията му веднага излязоха опровержения. Вж. **The Daily News,** 10.12.1903.

2 **Мир,** XXII, № 4867, 5.06.1916; № 4960, 18.09.1916.

3 **ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а.е. 1378,** 12—13, 20, 20.04—27.04.1920.

4 Kitsikis, D. **Propagande et pressions en politique internationale...,** 246—248, 310—314.

5 **Hoover Institution Archives. Palo Alto, California, USA, Charles Furlong Papers,** писмо от „Turkish Wilsonian League" от 5.12.1918.

пътуване из Македония, където на него и на жена му бе устройвано пищно посрещане — с банкети, с празнични закуски, с приветствени вечери[1].

Банкети за приятелите на България даваше и Ал. Стамболийски по време на пътуването си из Европа. Тежък банкет на приятелите на Сърбия устрои сръбската легация в Лондон по случай освобождаването на Сърбия в края на Първата световна война[2].

Говорейки за У. Стиид — директор на „The Times", гръцките пропагандисти се умиляваха:

„Приятелството на Стиид е безценно",

а към филелина проф. Спенсър Уилкинсън се обръщаха още по-емоционално:

„Вие сте един от най-изтъкнатите филелини и гръцката нация винаги ще си спомня за Вашата яростна защита на нейните интереси."[3]

Приятелите на една или друга национална кауза не бяха забравяни, често бяха обявявани за почетни граждани на дадена страна, парламентите или правителствата им изпращаха приветствени телеграми. По подобен начин те бяха провъзгласявани за почетни членове на различни дружества. Така например знаменитият поет, историк и политик А. Ламартин се съгласи да бъде почетен член на дружеството „Молдо-Влахия"[4].

Внимателно се следеше за всички прояви на приятелите от Европа и Съединените щати. Читателската публика в съответната страна бе информирана веднага за появата на благожелателна за нейната кауза книга, лекция или просто изказване във вестник. В печата публично се благодареше за всяка проява на приятелство[5].

---

1 Miller, N. **Цит. съч.,** с. 65.

2 **ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а.е. 1380,** с. 60, 27.10.1920; **ф. 320, оп. 1, а.е. 48,** с. 58, 4.02.1919; **БИА, ф. 273, оп. 2, а.е. 2284,** 1—2, 23.05.1919.

3 Kitsikis, D. **Propagande et pressions en politique internationale...,** с. 216.

4 **Documente privind de la revolutia de la 1848 in ţarile Române B.** Ţara Românească, 12 martie 1848 — 21 aprilie 1850. Bucureşti, 1983, № 1; **Цонкова, Р. Цит. съч.,** с. 80; **Препорец,** XVIII, № 83, 4.05.1915.

5 **ЦДИА, ф. 3531 оп. 1, а.е. 151,** с. 29, 29.04.1914; L' Écho de Bulgarie, 2, № 247, 15.05.1914. Интересно е, че един от братята Бъкстон — Лилънд, убеждаваше българските пропагандисти в Париж, че би било по-полезно за каузата новата му книга за Македония

В случаите, когато политици вземаха официално страна в някой от балканските конфликти, на тях им бе изказвана благодарност. Така Славянското дружество в София бе изпратило поздравителна телеграма до британския министър-председател Х. Аскуит заради твърдението му, че Великобритания влизала в Първата световна война, за да защити правата на малките народи и на малцинствата[1]. В средата на октомври 1918 г. правителството на Австро-Унгария бе поискало от Съединените щати да започне преговори за мир. Президентът У. Уилсън отвърна, че необходимо условие за преговори ще бъде предварителното признаване на правата на народите в империята на самоопределение. Изявлението предизвика порой от благодарствени телеграми от различни югославски дружества[2].

Понякога поощрението, изказвано на учени, интересуващи се от каузата на съответната страна, придобиваше нови размери. Така например видният руски учен Н. Державин написа брошурата „Сръбско-българските отношения и македонският въпрос". За работата му върху брошурата първо бе платено, а после и голям брой копия от нея бяха изкупени от българското правителство. Същото се случи и с голямото изследване на Державин върху българските колонии в Южна Русия[3]. И румънците вземаха мерки за разпространение на всички по-важни издания, написани от приятелите на Румъния. Така К. Росети нареждаше на жена си незабавно да изпрати на редактора на един френски вестник всички книги на Убичини по румънските въпроси.

На моменти заслугите на приятелите на съответната кауза бяха оценявани и с лични подаръци. Така Т. Александров изпращаше на българския пълномощен министър в Берлин Д. Ризов „сандъчета" с подаръци, които трябвало да се дадат между другото и на

> *„Бахман, който писал най-добри статии за България"*[4].

Сладкото предвкусване на облагите, които можеха да бъдат получени от лековерните балкански страни, доведе до пръкването и на нова

независимо от пробългарския си характер да бъде критикувана донякъде в пресата в София, за да се поддържа идеята за обективността ѝ и пред враговете на България.

1 **Народни права,** № 201, 17.09.1914.

2 **Grada o stvaranju...,** Т. 2, № 309, 20.10.1918; № 314, 21.10.1918.

3 **ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а.е. 106,** 18.05.1914.

4 Гергинов, Кр., Ц. Билярски. **Цит. съч.,** док. № 33.

категория мошеници, които считаха, че е задължение на балканските правителства да прехвърлят в техните джобове част от доходите си. По-внимателните от тях опитваха да доят мляко само от две крави едновременно, но някои се стремяха да манипулират всички пропаганди. Така Ст. Лозан, един от най-ревностните радетели на румънската и гръцката пропаганда в Париж, през пролетта на 1914 г. изказваше желание да дойде в София и да се срещне лично с Фердинанд, защото било

> *„дошло време да се работи във Франция, която е отвратена от Турция".*

Фердинанд отказа да го приеме. Човек едва ли можеше да го обвини. Основания за поведението му имаше предостатъчно. В отговор обиденият Ст. Лозан публикува в „Le Matin" пространна анкета за поведението на българската армия към сърбите през Междусъюзническата война[1].

Други пък се саморекламираха най-безсрамно, понякога без да се замислят, че самото естество на твърденията им бе в състояние да отблъсне и най-благожелателно настроения към намеренията им балкански политик. Така през пролетта на 1913 г. някой си А. Спиридонович съобщаваше, че всеки момент щял да издаде в **100 хил. екземпляра** написаната от него книга за Балканската война и молеше за съответната помощ[2].

През есента на 1913 г. българският арменец Л. Саваджиян, кореспондент в Париж на в. „Вечерна поща", направи опит да се напечели от страховете на българското правителство. Той обяви издаването на в. „L'Orient". В началото беше съвсем скромен. Не желаеше нищо друго освен да му се осигуряват материали. Скоро исканията му започнаха да растат с главоломна бързина. Седмица по-късно поиска България да му откупи 100 абонамента по 30 франка всеки. На първата страница на вестника стоеше гордата обява, че имал 300 хил. абоната във Франция. Същевременно заявяваше, че подготвял и издаването на библиотека от книги за България и на илюстровано списание с българска проблематика[3].

---

1 **ЦДИА, ф. 327, оп. 1, а.е. 236,** с. 68, 7.03.1914, с. 89, 8.03.1914; **ф. 176, оп. 3, а.е. 169,** 9–10, 22.05.1914.

2 **БИА, ф. 273, оп. 3, а.е. 2637,** 1–2, 22.05.1913.

3 **ЦДИА, ф. 382, оп. 2, а.е. 570,** с. 41, 27.11.1913; с. 168, 30.11.1913; **БИА, ф. 15, а.е. 279,** с. 1, 6.12.1913; **ф. 272, оп. 8, а.е. 4292,** с. 7, 27.02, 1915.

Резултатът от молбите беше твърде скромен. Директорът на Дирекцията на печата Й. Хербст отбеляза в писмо, че подобен брой абонати изглеждал „твърде преувеличен“ и обещаваше някаква субсидия, но само когато се докаже, че от вестника има „що годе полза за България“. В началото бе решено на Саваджиян да се отпуснат 500 франка. След това обаче легацията получи мнението на Пелтие за вестника. Според французина, за него нямало нито един абонат, а един депутат от Камарата му казал, че щом го получел, веднага го изхвърлял в кошчето, както правел и с всички други подобни издания. Субсидията за вестника спря преди да е почнала[1].

Това Саваджиян не можа да прости на България. Скоро от него се заинтересува френската полиция, която стигна до извода, че арменецът бил обиден на България и бил профренски настроен. Съвсем скоро той стана френски агент. От началото на 1916 г. Саваджиян започна да представя редовни доклади за настроенията сред българската емиграция във Франция и Швейцария[2]. Известно време българската легация в Берн се тешеше с мисълта, че е възможно да бъде убеден Саваджиян срещу 300—350 франка месечно да се откаже от антибългарската посока, която бе поел. След това се оказа, че финансовите възможности на България не могат да се конкурират с тези на Франция[3].

Понякога в пропагандата се вплитаха и съвсем случайни лица. През лятото на 1917 г. в наскоро откритото консулство в Женева пристигна командированият от София Петър Михов. Той гореше от плам и желание за работа, разви пред консула М. Милчев плановете си за широкомащабна пропагандна кампания във Френска Швейцария. Щеше да започне с беседа, изнесена лично от него. Само едно дребно препятствие препречваше ентусиазма му — не знаеше добре френски език. Консулът, който се отнасяше съвсем справедливо скептично върху възможността да се повлияе съществено върху настроенията в тази част на страната, а още по-скептично върху възможността Френска Швейцария да оказва влияние върху Франция, бе сдържан[4]. Кой се беше намесил и поради какви връзки Михов се беше оказал в Швейцария така и си остана тайна, но той се върна бързо обратно в София.

---

1 **ЦДИА, ф. 382, оп. 2, а.е. 570,** 34—36, 30.01.1914; с. 29, 24.02.1914; **а.е. 703,** с. 51, 305.1914.

2 **AMAE, Guerre, Vol. 237,** 120—121, 6.03.1915; **Vol. 241,** 102—110, 1.01.1916.

3 **ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а.е. 565,** с. 3, 27.08.1916; с. 1, 31.08.1916.

4 **Пак там, ф. 390, оп. 1, а.е. 1,** 40—41, 1.08.1917; **ф. 176, оп. 3, а.е. 757,** 1—2, 1.08.1917.

4. Аудиторията на пропагандното въздействие

Външнополитическата пропаганда на балканските страни беше разнопосочна. Аудиторията, върху която искаше да въздейства, се менеше с обстоятелствата, макар и винаги да съществуваше едно ядро от определени социални слоеве, които никога не бяха изпущани от погледа на пропагандиста.

Френският социолог А. Сови различава три типа пропаганда:

1. Насочена към вече убедените. Тя има за цел да поддържа оптимизма им; да утвърждава силата и справедливостта на каузата и да ги предпази от отпускане, когато победата е сигурна.

2. Пропаганда, насочена към колебаещите се. Те трябва да бъдат убедени и затова ще бъдат най-податливи на факти, на интерпретации, на емоционални призиви.

3. Пропаганда срещу врага. Тя трябва да го заплашва и деморализира[1].

В общи линии балканските пропагандисти се бяха ориентирали към първите две категории. Пропагандата срещу врага оставаше на последно място.

* * *

От друга страна, пропагандата беше насочена най-вече към тези, които вземаха политически решения и ги прокарваха на дело. Макар и интуитивно, балканските пропагандисти си даваха ясна сметка, че за да променят „груповата идеология" и „груповото въздействие" в страните, от които се интересуваха, най-напред трябваше да променят поведението на ръководителите на групата[2]. Но кои взимаха политически решения? Някои автори ги наричат мъгляво „елит на обществото"; втори — „разпространители на идеи и представи"; трети — „влиятелни обществени". Американските социолози предпочитат термина „водачи на общественото мнение"[3].

Сега в политологията се прави разлика между политически елит и политически водачи. Това разграничение, макар и инстинктивно, беше усетено от балканските пропагандисти. Техният достъп, с изключение на годините на Първата световна война, до политическите водачи беше

---

1 Sauvy, A. **L'opinion publique.** Paris, 1967, 101–105.

2 Йолов, Г. **Критичните ситуации и масовата психика.** С., 1973, с. 12.

3 Rosenau, J. **Цит. съч.,** с. 6; Thovcron, G. **Цит. съч.,** с. 29.

доста ограничен, затова вниманието им беше насочено по-скоро към политическия елит.

Но кой влизаше в него? За социолозите това е болезнен въпрос дотолкова, че някои автори смятат, че поради несъгласията между изследователите в обществените науки може би било добре под елит да се разбират „тези, които имат повече власт от другите". Ясно е, че подобно определение не може да задоволи и най-минималните изисквания на изследователя, тъй като самата му широта го прави безсмислено[1].

Изследвания, правени за европейските държави през XIX в., показват, че в пирамидата на властта истинският елит, т.е. тези, разположени така, че да вземат политически решения на държавно ниво, са не повече от един на 20 хил. души.

Вторият слой в елита е съставен от хора твърде влиятелни в обществото — политици, журналисти, актьори. Те не са повече от трима на всеки 10 хил. души от населението[2]. Американският политолог Дж. Адмънт смята, че те представляват

> *„този слой на обществото, който не само прокарва политиката, но и изказва мнението по нейното съдържание и цели"*[3].

В общи линии балканските пропагандисти търсеха канали, за да достигнат този елит, макар и невинаги да имаха достъп до него.

На второ място усилията им бяха насочени към средния човек, със среден тип познания, с относително добри възможности за живот, който можеше да прояви любопитство и наклонност да реагира без да застраши, разбира се, насъщния си. Влиянието на този тип личност ставаше все по-силно с развитието на демокрацията в европейските страни. Потенциалното му влияние като избирател го правеше изключително ценен за политическия елит и той непрекъснато се оглеждаше за неговото мнение, настроения, желания и стремежи. Елитът нямаше особено високо мнение за стабилността на политическите позиции на избирателя и хладнокръвно се възползваше от податливостта му на

---

1 Rehnson, S. **Psychological Perspectives on Theories of Adiult Development and the Political Socialization of Leaders.** — Political Learning in Adulthood. A Sourcebook of Theory and Research. Ed. by R. Sigel. The University of Chicago Press. Chicago, 1989, p. 206.

2 Deutsch, K. **Politics and Government. How People Decide Their Fate.** Boston, 1970, 40—46.

3 Almond, G. **Цит. съч.,**с. 138.

политически манипулации, от склонността му да променя становищата си според очакванията си.

Тиражът на пропагандните брошури, памфлети, карти, листовки, вестници и списания дава възможност да се види до какви обществени кръгове се надяваха да стигнат пропагандистите. За съжаление, твърде малко сведения са останали за размерите на тиража. Доколкото може да се разбере от данните, с които разполагаме, той беше относително стабилен. През целия разглеждан период пропагандната брошура обикновено бе издавана в тираж между 2 и 3 хил. екземпляра. Така в 2 хил. бройки беше френското издание на кратка брошура по трансилванския въпрос, публикувана през 1861 г. и на немски и на италиански. В 2 хил. излезе и брошурата на Ив. Е. Гешов за Балканския съюз. Това беше обичайният тираж и на изданията на българската пропагандна мисия в Швейцария. В 2 хил. бройки на английски език и по 1500 на френски, италиански и немски беше отпечатана книгата на гръцкия пропагандист Н. Казасис, посветена на българо-гръцките отношения[1].

На моменти се срещаше и по-висок тираж. Така книгата на Д. Мишев „Истината за Македония" беше издадена в 8 хил. екземпляра на английски, френски и немски[2]. Много от гръцките пропагандни издания по време на Парижката мирна конференция достигаха тираж от 10 хил. бройки.

Не беше по-различен и тиражът на пропагандните вестници. Той едва ли надхвърляше 6—7 хил. екземпляра. И това ставаше в изключителни случаи.

Към кого беше насочено пропагандното усилие добра представа ни дават списъците с лица и институции, до които трябваше да се изпращат пропагандните издания. В българското, а струва ми се, с голяма доза сигурност може да се предположи, че и във всички министерства на външните работи на балканските страни, имаше дълги списъци с адреси на журналисти, на политици, финансисти, промишленици, писатели — всички, които държаха в ръката си пулса на обществото[3].

Така от книгата на А. Шопов, посветена на реформите в Македония, която излезе през 1904 г., от общо 2-те хил. бройки 900 бяха разпределени в Париж. Сред получателите беше френският президент. Когато

---

1 Netea, V. **Spre unitatea statală a poporului...**, 42—43; Kasasis, N. **Grecs et Bulgares...**; **ЦДИА, ф. 322, оп. 1, а.е. 205,** 4—7, 7.12.1907.

2 **Мир, XXIV, № 5340, 2.02.1918; ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а.е. 639,** 100—107, 17.07.1918; **а.е. 1439,** с. 14, 13.05.1919.

3 **ЦДИА, ф. 382, оп. 2, а.е. 209,** 1—15.

започна издаването на в. „L' Écho de Bulgarie", легациите в Петербург, Париж, Берлин, Лондон, Белград и Атина изпратиха списъци с имена и адреси на общественици, на които трябваше да бъде изпращан[1].

Брошурата на Ив. Е. Гешов за Балканския съюз само във Франция беше подарена общо на 266 души и 30-ина вестника. Сред тях имаше пълномощни министри и посланици, депутати, сенатори, членове на комисията за външните работи към Парламента, публицисти, журналисти, икономисти, финансисти, историци, висши военни, професори. На Балканите книгата беше изпратена до редактори на важни вестници като „Adeverul" в Румъния, до влиятелни политици, чиито възгледи по балканските проблеми минаваха за умерени, като Таке Йонеско[2].

През 1913 г. французинът Филип д'Естаьор написа по своя инициатива пробългарска книга за Балканските войни[3]. По решение на МВРИ българската легация в Париж откупи 300 бройки от нея — 250 от тях трябваше да бъдат подарени от името на автора, но под контрола на легацията и по списък, подготвен от самата нея[4].

През 1919 г. гръцката пропаганда публикува на английски език брошура на А. Палис за съдбата на Додеканезите[5]. В списъка на получателите ѝ във Великобритания влизаха всички депутати в Камарата, членовете на Частния съвет на краля, повечето членове на Камарата на лордовете, всички епископи, ректорите на всички университети, всички по-важни вестници и списания, сътрудниците на сп. „The New Europe" — общо около 1000 души.

Получените във Франция екземпляри бяха разпределени съгласно списък, подготвен от Л. Макас. В Италия бройки бяха изпратени до по-важните вестници и списания, до редица депутати и общественици. Отделни екземпляри отидоха и в Швейцария, та дори и в Австралия[6].

---

1 **ЦДИА, ф. 382, оп. 2, а.е. 125,** 33—34; а.е. 140, с. 56, 1.07.1904; **ф. 176, оп. 2, а.е. 1485,** 11—17, 19.05.1913.

2 **Пак там, ф. 568, оп. 1, а.е. 630,** 1—4, **а.е. 344,** с. 1; **а.е. 156,** с. 1,; **а.е. 308,** с. 1,; **а.е. 137,** с. 1,; **а.е. 310,** с. 1; **а.е. 179,** с.1—5, 7.07.1915; **а.е. 162,** 1—2, 7.07.1915; **а.е. 168,** с. 1, 7.07.1915; **а.е. 158,** 1—5, 7.07.1915, 26.07.1915, 31.08.1915; **а.е. 180,** 1—2, 8.07.1915; **а.е. 125,** с. 1, 10.07.1915.

3 D'Estailleur, Ph. **Les Balkans en flammes. La Bulgarie traquée.** Paris, 1913.

4 **ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а.е. 1629,** 1—2, 5.10.1913; **а.е. 647,** 1—2, 14.10.1913; **ф. 382, оп. 2, а.е. 570,** 19-26, 25.11.1913—6.12.1913.

5 Pallis, Al. **Dodecanesos.** London, 1918.

6 Kitsikis, D. **Propagande et pressions en politique internationale...,** 194—195.

* * *

През разглеждания период балканските пропагандисти се възползваха от целия репертоар средства за разпространение на пропагандното послание, които бяха известни на епохата. Дори през Балканските войни и Първата световна война от балони и аероплани връз противниковите позиции бяха разпръсквани листовки с пропагандно съдържание. Тук обаче ставаше въпрос по-скоро за средство за психологическа война, отколкото за външнополитическа пропаганда и ако споменавам този факт, то е само за да покажа, че поне в това отношение балканските страни вървяха в предните редици на т. нар. „прогрес".

ГЛАВА ШЕСТА

ПРОПАГАНДНОТО ПОСЛАНИЕ

Nominibus millire licet mala
„Злото подобава да се украсява с думи"
Овидий. „Изкуството на любовта"

В самото начало на главата ще направя уговорка, която се отнася до съдържанието на пропагандните аргументи. Първо, искам да подчертая, че за целите на изследването не ме е интересувала валидността или истината зад една или друга национална кауза, а единствено как те бяха експлоатирани и манипулирани от пропагандистите, независимо от коя страна произхождаха.

Второ, от самото начало та до края на разглеждания период основната и често единствена глобална теза, която се проповядваше във външнополитическата пропаганда, беше националният проблем, ценностите на националната програма, на националния интерес така, както те бяха разбирани в Букурещ, Белград, Атина, Цариград, София или Цетине. В зависимост от обстоятелствата бяха подчертавани различни аспекти на националния въпрос. Какво беше тяхното истинско съдържание в случая не ме вълнува. Интересува ме само съдържанието, което беше влагано в термина от един или друг управленски елит. При това и за минута не забравям, че политиците бяха склонни да пропагандират собственото си разбиране за националния интерес и да твърдят, че техните цели са националният интерес[1].

* * *

През XIX в. държавниците бяха учени, че политиката е „изкуство на възможното"[2]. Логично бе балканските политици, деца на своето време, да се стремят да спазват тази максима в пропагандата си. Беше логично, но не стана така. Сблъскваха се техните представи за възможното. Никой не приемаше съображенията на противната страна за последователността и постижимостта на целите, която тя си поставяше, а още по-малко пък съобразяваше собствените си претенции с тях.

---

1 Rosenau, J. **National Interest.** — International Encyclopedia of Social Sciences, Vol. 9, p. 34.

2 Deutsch, K. **Цит. съч.,** с. 16. Изразът бе използван вероятно за първи път от Ото фон Бисмарк в разговор през 1867 г.

Дори и по отношение на собствените си задачи балканските пропагандисти често не можеха да отделят първостепенните от второстепенните си цели, макар в това отношение да бяха правени немалко усилия.

Характерно за пропагандата на всички балкански страни бе ярко изразеният в нея етноцентризъм, убеждението, че националните цели на дадена страна са най-справедливи, че начинът на живот на собствената национална група е естествено присъщ и правилен за всички други групи, а нерядко и че ги превъзхожда[1]. Оттук следваше и трудно скриваното пренебрежение към съседните народи, пренебрежение, което личеше дори и в моменти, когато не бе политически изгодно да се проявява.

Балканските пропагандисти се стремяха да превърнат своите тези в част от политическата социализация на европейските политически лидери, с други думи от

> *„процеса, при който индивидите придобиват сравнително устойчиви възгледи по отношение на политиката като цяло“*[2].

И до ден-днешен специалистите спорят и съвсем не са на едно мнение по това как точно протича този процес.

В последните години популярност в психологията беше придобила тезата на американеца Х. Хайман. Според него политическата социализация била „част от процеса на обучение“ на всеки индивид. Това бе твърдение, което балканските пропагандисти биха приели охотно. Техният основен стремеж беше именно да „обучат“ европейската общественост в тънкостите на конфликтите на полуострова.

Втората съставка на възгледите на Хайман обаче едва ли би им харесала. Според него процесът започвал още в ранното детство и в общи линии приключвал в юношеството[3]. Още в гимназиите повечето

---

1 По-подробно за етноцентризма вж. Brown, R. , E. Lenneberg. **Studies in Linguistic Relativity.** — In: **Readings in Social Psychology.** Ed. by E. Maccoby, Th. Newcomb, E. Hartley. Holt, Rinehart and Wilson, New York, etc., 1958, 9—10; Кон, И. **К проблеме национального характера.** — История и психология. Москва, 1971, 126—127.

2 **Political Learning in Adulthood. A Sourcebook of Theory and Research.** Ed. by R. Sigel. The University of Chicago Press, Chicago, 1989, p. VIII.

3 Hyman, H. **Political Socialization: A Study in the Psychology of Political Behavior.** New York, 1969, (Ist edition 1959), 22—73. За подробно разискване на тази гледна точка вж. Sears, D. **Political Socialization.** — Handbook of Political Science. Vol. 2. **Micropolitical**

от младежите вече имали доста добре развити политически представи. Политическите интереси били особено активни при навлизането на индивида в политическия живот и след това си оставали на постоянно ниво без да се развиват забележимо дълги десетилетия. Повечето от хората запазвали нивото на политическата си социализация, достигнато в първото десетилетие на живота като възрастни[1].

Ако това бе вярно, усилията на пропагандистите бяха лишени от смисъл и обречени на провал. Те нямаха нито време, нито възможности да наложат възгледите си за балканските проблеми като съществена част от представата, която младите хора в Европа получаваха за света[2].

В последно време едно по-ново поколение политолози и психолози се връща към старата теза, изразена в народната мъдрост „човек се учи докато е жив". Политическата социализация според тях зависи в много голяма степен от социалната атмосфера, в която живее и се развива индивидът. При това тя е интерактивен процес, в който личностите се влияят от своето обкръжение и на свой ред упражняват влияние върху него[3]. Или, както се казваше в проучване на поведенческите модели в шест развиващи се нации,

> *„съществуват значителни доказателства, че при възрастните са възможни основни промени"*

и

> *„че не е задължително човек да бъде постоянно ограничен в рамките на възгледите си, стойностите си и начина на действие, които е придобил в ранните години на живота си"*[4].

Theory, 1975, 93—154. Авторът е привърженик на тезите на Хайман, макар да признава, че проучването на политическата социализация при възрастните му изглежда „област с нарастващо значение в бъдеще" (с. 139).

1 **Political Opinion and Behavior. Essays and Studies.** Third ed. Ed. by Ed. Dreyer, W. Rosenbaum. North Scituate, 1976, 80—81.

2 Rehnson, S. **Psychological Perspectives on Theories of Adult Development and the Political Socialization of Leaders.** — Political Learning in Adulthood, с. 215.

3 Вж. предговора на R. Sigel към **Political Learning in Adulthood,** I—XI.

4 **Пак там,** с. X.

Двата основни фактора за промени в политическата социализация са политическото обкръжение и ролята на лидерите[1]. Към тях може да се добави и влиянието на ключови политически събития. За държавниците и обществеността в Европа в началото на века такова събитие беше Първата световна война — „Голямата война" — както тя остана в паметта на французите и англичаните. Тя ги накара да погледнат с ново око на проблемите на съжителството между държавите в Европа и ги направи до известна степен по-податливи на поне някои от тезите на балканските пропагандисти.

Или, ако приложим схема, предложена от политолога Грийнстайн, политическият резонанс, който търсеха балканските пропагандисти, би изглеждал по следния начин:

Обкръжение на политика
/
Предразположение /установка/ на политика----
Политически резонанс

Ако тази схема бъде разширена с отчитане на влиянието на второстепенните фактори на политическото обкръжение, тя ще изглежда така:

Обкръжение на политика

Фактори на политическото обкръжение

---

1 Rehnson, S. **Цит. съч.,** 238—239. В известна степен това се базира на познавателната теория на мотивацията на Ед. Толман. Според нея действията на индивида са продиктувани от различни фактори, сред които неговата възраст, наследственост, но и предишната му подготовка. Вж. Korman, A. **The Psychology of Motivation. Prentice Hall, Englewood Cliffs,** New Jersey, 1974, 92—93.

Съзнателни политически и отнасящи се до политиката ориентации /политически и отнасящи се до политиката диспозиции — познавателни, афективни — напр. /		
Функционални основи на съзнателната ориентация основни структури на личността / 1. познание и нужди 2. отношение на аза към другия 3. защита на аза ---------- ---------- /	мнения, отношения, убеждения, стойности и ценности, идеология, идентификация, стереотипи и др.	Политическо действие
Биологическа основа на личността, темперамент, психолог. състояние, генетично наследство и т.н.[1]		

Оттук следва и особената важност на пропагандата, насочена към върховете на обществото, към лидерите и тези, които подготвяха сведенията, въз основа на които се вземаха политически решения. Защото, както казва и С. Ренсон,

> *„дори относително малки късове информация могат да имат важни последствия за системата като цяло, ако лидерът е достатъчно влиятелен“*[2].

Или ако трябва да обобщим, силната доза традиционализъм при възпитаване на отношението към света в политическата социализация на лидерите на западните държави трябваше да обезкуражи балканските пропагандисти. Надежди за успех трябваше да им дава влиянието на средата и възможността за промени в политическите им нагласи[3].

---

1 Greenstein, F. **Personality and Politics.** — Handbook of Political Science. Vol. 2. **Micropolitical Theory,** 7—8.

2 Rehnson, S. **Цит. съч.,** 203—264.

3 Sigel, R. **Adult Political Learning. A Lifelong Process** — **Political Learning in Adulthood,** с. 458.

* * *

Навсякъде, когато опитваха да очертаят параметрите на своята дейност, балканските пропагандисти наблягаха върху усилията си да въздействат върху общественото мнение.

Но какво беше обществено мнение?

Терминът и досега не е получил пълно обяснение. Свои идеи за него са предлагали историци, икономисти, социални психолози, социолози, демографи, географи и журналисти. Определенията са десетки. Още княз Метерних заявяваше в първата половина на XIX в., че то било

„най-могъщото средство в обществения живот"[1].

В случая той навярно се ръководеше по-скоро от сведенията, които получаваше от своите дипломати в чужбина, отколкото от своя собствен натрупан държавнически опит, защото общественото мнение не виреше добре в Австрийската империя.

Един от ранните изследователи в областта на обществената психология — С. Сигеле, бе посочил, че

„социалният живот, а тъй също и политическият, почиват върху феномена на внушението".

И след това добавяше поетичното определение за ролята на общественото мнение:

„Публиката е Миноса на нашия ад или земното чистилище, тя съди в първа и последна инстанция"[2].

Според други определения то биваше

„чувство по определен въпрос, което е споделяно от най-добре информирания, най-интелигентен и най-морален елемент в обществото"(1828).

---

1 Girard, A. **L'opinion publique et la presse.** T. 1—2, Paris, 1958—1959. T. 1, p. 4.

2 Сигеле, С. **Цит. съч.,** с. 23, 41.

Или пък

> *„мнозинство не е необходимо и единодушие не се изисква, но мнението трябва да бъде такова, че макар и мнозинството да не го споделя, да се чувства задължено да го следва"*(1913).

Не липсваха и консервативни, ограничителни дефиниции:

> *„... може просто да бъде определено като тези мнения на гражданите, които правителството смята, че е благоразумно да уважава"*(1961)[1].

Пропагандистите не се интересуваха от такива тънкости. За тях бе важно версията им за събитията на Балканите да достигне журналистите, политиците и някои специалисти. Колкото за останалите избиратели — колкото повече станеха обект на пропагандно въздействие — толкова по-добре.

* * *

> *„С публикуването на тази книга ние преследваме само една цел — да осветлим общественото мнение, заблудено сега от машинациите на кървавия султан и неговото правителство."*
> Spissarevski, K. La Macédoine et la question Macédonienne. Bruxelles, 1902, p. 7.
> *„Да се създаде в Белград Сръбско Централно бюро... със задачата... да отбие всички тенденциозни и нерядко лъжливи информации."*
> Из резолюцията на Конгреса на сръбските журналисти през 1902 г.[2]
> *„Задачата ни е... да се изложат ясно и точно гръцките искания на Балканския полуостров".*
> Из уводната статия на гръцко пропагандно издание[3].

---

1 По-подробно и много други дефиниции вж. у: Oskamp, St. **Attitudes and Opinions,** New Jersey, 1977, 17—18.

2 Живановић, Ж. **Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века. Кн. четврта. Друга половина владавине краља Александра I.** До угашења династије Обреновића 1897—1903. Београд, 1925, 278—279.

3 The Hellenic Herald, I, №2, 12.1906.

Исторически най-ранната форма на пропаганда, която бе използ
вана от всички балкански страни, беше политическото информиране
Дори в края на XX в. , след революцията в областта на масмедиите
след качествено подобряване на нивото на общественото образовани
и повече от половин век след края на разглежданите събития, всички
социологически проучвания продължават да показват изключителн
ниското ниво на информираност на широката публика. Какво остава
ше за миналото столетие, когато възможностите бяха много по-огра
ничени[1].

Балканските пропагандисти вярваха твърде много в свещената сил
на информацията. Още от времето на Гръцкото въстание разпростра
нението на изгодни за дадена кауза сведения беше възприемано като
дело от първостепенна важност. Веднъж осъзнати от реципиента, те
трябваше да донесат и политическа изгода. Предоверяването на силата
на знанията бе донейде наивно, но характерно за епохата. Затова така
редовно Йон Гика снабдяваше Дейвид Уркхарт, който сериозно се
интересуваше от проблемите на Европейския Югоизток, със сведения
за положението на румънските княжества[2].

Д-р К. Стоилов очевидно също беше привърженик на идеята, че
информацията и преди всичко информацията може да промени умо-
настроенията и общественото мнение в западните страни. Затова, ко-
гато за първи път формулира предложението си за създаване на Бюро
за пресата, подчертаваше, че една от основните му задачи щяла да
бъде да дава „вярна информация". А когато българското правителство
нае англичанинът Л. Фарли да води пропаганда във Великобритания,
то настояваше:

> *„Моля и настоявам за едно ясно „éxposé des faits", така че общественото мнение в Англия да може веднъж завинаги да бъде осветлено по тези въпроси."*[3]

---

1 Erskine, H. **The Polls: The Informed Public.** — Public Opinion Quarterly, Vol. 29, 1962, 669—677.

2 Bodea, C. **Urquhart. Principatele şi mişcarea naţională română**, 48-49; Berindei, D. **L'Union...**, 85—86.

3 **БИА, ф. 271, а.е. 11,** 80—82, 10.03.1882; **а.е. 28.**

Коренен поврат беше направен през Първата световна война. Балканските страни, водени от стремежа си да се покажат близки до Европа, обърнаха по-сериозно внимание на културната пропаганда. Българите се хвалеха както с постиженията на средновековното изкуство, така и с равноправното положение на българската жена в обществото в сравнение с много други страни[1]. Сърбите подчертаваха значението, което сръбската култура имала за европейската. Проюгославски пропагандисти наблягаха върху близостта на хърватското и словенското културно наследство до европейското[2]. Именно в годините на войната започнаха да се превеждат в темпове, непознати отпреди, образци от литературата, фолклора на балканските народи или пък научни културологически трудове[3].

Много по-затруднени бяха турските пропагандисти. Те търсеха доказателства за жизнеността и стародавността на своята култура, но трудно ги откриваха. Основният им проблем беше, че трудно можеше да бъде отграничена турската от общомюсюлманската културна традиция. Свидетелствата, които цитираха, бяха почерпани предимно из историята на исляма, като се правеха неумели опити да бъде прокарван знак на равенство между религия и народност. В памфлети бяха публикувани списъци на имена на учени, писатели и поети от Мала Азия, които като правило бяха напълно неизвестни на западните читатели[4].

Гръцката пропаганда иронизираше жестоко турските твърдения за принос в световната култура. Според Атина „пехливанлъкът" и „карагьозчилъкът" били най-съществения турски интелектуален принос. Доколкото все пак имало турско присъствие на сцената на световната култура, то се дължало преди всичко на християните[5].

---

1 ЦДИА, ф. 320, оп. 1„ а.е. 29, с. 10, 18—46, 31.01.1917р 10.02.1917; Filov, B. **L'ancien art Bulgare.** Berne, 1919.

2 Popovič, P. **Literature yugoslave.** Conférence donnée au lycée de Rome, le 22 mars 1915; Marjanovič, M. **Yugoslav Culture.** London, 1916; Županic, Č. **Aperçu général de la litterature yougoslave.** Paris, 1919; **Les lettres, les sciences et les arts Yougoslaves.** Paris, 1916; Stanojevich, M. **Early Yugoslav Literature (1000—1800).** New York, 1922.

3 Ibrovac, M. **Ivo Vojnovic et son poème dramatique la résurrection de Lazarre.** Paris, 1917; Mijatovich, E. **Serbian Fairy Tales.** London, 1917; **Poèmes nationaux du peuple serbe.** Paris, 1918.

4 Вж. **La Civilisation Turque en Asie-Mineur.** Lausanne, 1919; Riza, A. **La faillité morale de la poilitique occidentale en Orient.** Paris, 1922, 39—112.

5 Arvanitaki, G. **Notes sur la civilisation turque.** Essai de réponse à trois professeurs philoturcs de Genève. Genève, 1919, 7—36.

Всички пропагандисти охотно използваха аргументи, които трябваше да поддържат дълбокия характер на културата на съответната страна[1].

И турци и гърци претендираха да бъдат наследници на троянската цивилизация; и гърци и българи и сърби — на славата на империята на Александър Македонски. С тази цел бяха издавани дебели томове, пропагандиращи културните достижения на една или друга страна[2].

Една от самоизмамите на балканските пропагандисти намери израз в упоритите, но безплодни опити да уверят западното обществено мнение в тясната културна близост на балканските народи със Запада[3]. Специално румънците бяха особено стръвни в опитите си да убедят западняците, че румънската култура стои много по-близо до Запада, отколкото до Истока и Румъния била единствената културна страна на Балканите в западния смисъл на думата. Или както беше формулирано от един от активните пропагандисти,

> *„Румъния не е нито Турция, нито България. Тя по-скоро е страж на западната цивилизация."* [4]

По подобен начин гръцките пропагандисти опитваха да поставят знак за равенство между старата елинистична култура и новогръцката.

Въпросите на културната пропаганда бяха пряко подчинени на политическите изисквания. Всички балкански страни настояваха на първо място да се осигури възможност за свободно политическо волеизявление на родственото население, живеещо или останало извън рамките на съответната държава. Въпросите на свободното културно волеизявление обикновено се експонираха по-слабо. Подчертаваха се предимно в случаите, когато политическите позиции на съответната държава бяха слаби. Такъв, какъвто да речем беше случаят с румънската пропаганда по въпроса за Трансилвания до началото на Първата световна война. Но дори и в румънската пропаганда не се забравяше подчинеността на културното волеизявление от политическото или по-скоро първото бе възприемано като начален етап за второто (така беше

---

1 Turc-Yourdou. **La civilisation turque en Asie Mineur.** Lausanne, 1919.

2 **БИА, ф. 272, оп. 5, а.е. 2932,** с. 10, 4.10.1901.

3 Protič, A. **Цит. съч.**

4 Iorga, N. **Die Entwicklung des rumanischen Staatswesens.** Mit Karte. Gotha, 1915, 260–261; Stourdza, A. **La Roumanie moderne comme facteur de la civilisation en Orient.** Paris, 1902, p.14.

и с българската, сръбската и гръцката пропаганда по въпроса за Македония).

Всички пропагандисти се стремяха да създадат у западните читатели впечатлението, че населението в териториите, за които претендираха, в културно отношение винаги е съставлявало неразделна част от основното население на съответната страна. Че историческият му път винаги е бил част от този на основната маса и че оставено вън от своята държава, това население ще бъде подложено на натиск за културно претопяване и асимилация и ще загуби националната си идентичност[1]. Последното поне в повечето случаи беше вярно.

8) Принадлежността към Европа като аргумент в пропагандата

Вече споменах, че балканските пропагандисти обикновено бяха етноцентрични. Това съвсем не означава, че техният етноцентризъм бе по-силен от този на западната публика, към която бе обърнат погледът им. Като цяло европейската общественост споделяше господстващото през целия XIX в. убеждение за вроденото превъзходство на западния модел култура над останалите. Западняците вярваха твърдо, че техният начин да се живее е не само най-правилният, но и най-добрият. Това становище бе набивано в главите на децата още в училище; бе разпространявано от литературата и изкуството; беше тиражирано с развитието на масовите комуникации в края на XIX в. и началото на XX в. Журналистите, които претендираха, че са внимателни и обективни както в избора на новините, така и в представянето им, все пак придаваха много по-голямо значение на това, което ставаше в Европа[2].

Западното общество макар и на думи да бе за някакво равенство на културите, на практика не приемаше ориенталския начин на живот. Това бе ясно на Балканите. Пропагандистите къде съзнателно, къде не се стремяха да се нагодят към очакванията на европейската общественост, да ѝ представят образ, който максимално се приближава до това, с което бяха свикнали в Париж, Лондон, Берлин или Рим.

Трудности в това отношение имаше немалко. Един от най-неудобните проблеми, които пропагандистите искаха да обяснят, беше, че балканските страни, макар и да се намират на Балканите, са всъщност

---

1 Stanojević, S. **Le role des serbes de Hongrie dans la vie nationale du peuple serbe.** Paris, 1919; Stefanov, K. **We, The Macedonians.** Berne, 1919.

2 Friedl, J. **Cultural Anthropology.** Harper's College Press, New York, 1976, p. 87; Macionis, J. **Sociology.** Prentice Hall Inc. Englewood Cliffs, New Jersey, 1987, 171—172.

част от Европа и то на цивилизованата ѝ част — факт, в който европейската общественост хранеше определени съмнения.

Най-активни в това отношение бяха румънците и гърците. В репертоара на политическата риторика и символика, използвана от пропагандистите, винаги влизаха основните ценности на западното общество — свободата, равноправието, сигурността. Затова нерядко те трябваше да се оправдават за нрави и обичаи, още битуващи на полуострова. Румънците неохотно признаваха, че и в средата на XIX в. всеки, който пожелаеше и имаше пари, можеше да си купи циганин-роб за 100-200 франка. А след края на Първата световна война, когато образът на чокойското управление си оставаше все така непривлекателен, пропагандистите твърдяха, че нова Румъния щяла да бъде „демократична държава“[1].

Макар и несъзнателно те се опитваха да използват и заимстват политическата символика на държавите, към които беше насочена пропагандата — демокрация, свобода, когато трябваше да се повлияе на Франция или Великобритания; ред и трудолюбие — когато ставаше въпрос за Германия; славянството — когато ставаше въпрос за Русия.

Всички балкански страни искаха да открият съществуващи и несъществуващи връзки и контакти между своите страни и тези, в които водеха пропагандата. Така, съгласно инструкциите на МВРИ, българите подчертаваха голямата роля, която било изиграло американското училище в Цариград Робърт колеж за изграждането на новата българска интелигенция. В отделни памфлети се хвалеха американските мисионери, които оказали облагородяващо влияние върху българското общество[2].

В своите писания румънските пропагандисти се стремяха да изтъкват близостта на страната си с Европа и съвсем случайната ѝ географска близост с Ориента. Началото беше положено още от М. Когълничеану. В своята история на Влахия той издигна много от идеите, които десетилетия наред щяха да определят както румънската наука, така и външнополитическата ѝ пропаганда[3]. На първо място — единството — етническо, лингвистично и културно на румънците. На второ — европейския им произход, тъй като те били преки наследници на рим-

1 Boilinteano, D. **Les principautés Roumaines.** Paris, 1854, p. 27, 56—58; Lupu, N. **La Roumanie nouvelle...**, 35—36.

2 Stefanov, K. **The Bulgarians and Anglo-Saxondom.** Berne, 1919; Misev, D. **America and Bulgaria and Their Moral Bonds.** Bern, 1918.

3 Kogalnichen, M. **Histoire de Valachie...**

ляните и едва след това на даките. Тенденцията продължи. Пропагандистите непрестанно твърдяха за близката връзка и дори „роднинство“ между французите, италианците и „латините на Ориента“, т. е. румънците[1].

В началото на Първата световна война сръбските пропагандисти получиха специални нареждания да наблягат върху принадлежността на Сърбия към семейството на европейските народи и да се стараят да премълчават неприятния факт, че е балканска страна[2].

Не бяха по-различни и действията на Атина. През Първата световна война в доста пропагандни памфлети се припомняха делата на филелините. Целта бе не толкова да се преповтарят исторически факти, колкото да се внуши мисълта, че традицията на Европа е да подкрепя гърците[3].

Стремежът на всяка цена да се имитира Европа понякога достигаше до маймуноподобно подражание. Така Ед. Дрио — специалист по дипломатическа история и често плащан, за да работи за гръцката пропаганда в серия от лекции за „мегали идея“, твърдеше, че гърците били най-профренски настроеният балкански народ. За доказателство посочваше популярността на парижката мода в Атина[4].

По това изглежда можеше да се спори. Пак в годините на Първата световна война председателят на Сръбската академия на науките се пънеше да доказва на френската общественост, че психологическият настрой на сърбите в сравнение с другите балкански народи бил най-близо до душевността на французите и сред тях имало най-много франкофили[5].

Докато в много случаи опитите да се асоцииращ с целите и стремежите на големите държави можеха да бъдат успешни, в други можеха да доведат и до негативни последици. В края на Първата световна война българската пропаганда искаше да докаже, че по същество различия между целите на политиката на София и тези на силите от Ан-

---

1 Maniu, B. **La mission de l'Occidenr latin dans l'Orient de l'Europe.** Paris, 1869; Xenopol, A. **Les Roumains. Histoire, état matériel et intellectuel.** Paris, 1909, p. 3; Negulesco, G. **Rumania's Sacrifice. Her Past, Present and Future.** New York, 1918, p. XX.

2 Екмечић, М. **Ратни циљеви Србије,** 310—311.

3 Ferriman, Z. **Some English Phil-hellenes.** The Anglo-Hellenic League. London, 1917.

4 Driault, E. **La Grande Idée. La Renaissance de l'Hellénisme.** Paris, 1920, 16—17.

5 Zujović, J. **Influence intellectuelle frangaise sur les serbes.** Vannes, 1918.

тантата няма. Подобни опити, както посочват и съвременните политолози, като правило не срещат съчувствие и успех[1].

Много двойствено беше отношението на пропагандистите към Русия, а понякога и към Германия. И двете бяха европейски държави и казаното по-горе трябваше да се отнася и до тях. Случаят обаче съвсем не беше такъв. Желанието за по-голяма близост с Европа не означаваше намерение за търсене на по-голяма близост с Русия, а в доста случаи това се отнасяше и за Германия. Пропагандистите знаеха добре, че преобладаващото настроение в Европа поради комплекс от различни други причини е антируско. В края на миналия и началото на нашия век към него се добави и донякъде определено недоверие към Германия. И в това отношение балканската пропаганда се движеше в руслото на очакванията на западната политика. В зависимост от обстоятелствата нейни представители опитваха да представят своите страни като преграда пред руската (славянска) или тевтонската опасност. Тези идеи намираха отклик в душите на французите и донякъде сред англичаните.

Още Г. С. Раковски, обсъждайки своя „Дунавски лебед", посочваше, че западните държави се страхували от възможното руско влияние сред българите и:

> *„Ние всякоги на тая само точка трябва да бъхтиме, да докажим Европе, чи то не е истина."*[2]

В началото на Първата световна война, в която Русия се бе намесила, за да защити Сърбия, сръбските пропагандисти получиха от правителството тайни нареждания. Те трябваше да разбиват изграждащата се в Европа представа, че страната им е само пионка в ръцете на Русия и да подчертават, че тя е напълно самостоятелна със свои интереси в конфликта[3].

В гръцки пропагандни съчинения редовно се припомняше заплахата от панславизма за Европа[4].

Все пак при българските, сръбските и гръцките пропагандисти навремени можеше да се усети известно колебание. Един от гръцките ав-

---

1 Kecskemeti, P. Цит. съч., с. 16.

2 **Архив на Г. С. Раковски.** Т.1, № 149, 24.02.1861.

3 Екмечић, М. **Ратни циљеви Србије**, 310—311.

4 Pattaras, A. **L'Hellénisme et le panslavisme: étude du droit international conventionel.** Paris, 1916.

тори още през 30-те години на XIX в. предлагаше гръцката държава да бъде разширена до Дунав и Черно море като гаранция за равновесие на Европа. Бъдещата държава не бе възприемана само като бариера против Русия. Напротив, в немалко от съчиненията ясно личаха проруски настроения[1].

Най-последователно антируски бяха настроени румънците. Още в историята на Когълничеану имаше силни антируски тенденции. Вторият ѝ том, който трябваше да покрие историята и на Молдавия до 1837 г., така и не видя бял свят. Княз Стурдза, който се страхуваше от евентуалната реакция на руснаците, не позволи отпечатването му.

През 1841 г. един от румънските студенти емигранти написа малка книжка, в която опитваше да изрази своите профренски настроения без да бъде русофоб. Според него и Русия имала значителна цивилизаторска роля на полуострова. Умерените му възгледи станали причина състудентите му да го обявят за реакционер. Всъщност подобни възгледи имало и в други емигрантски кръгове, но все пак преобладавали откровените антируски настроения[2].

Русия бе нападана яростно от Й. Брътияну в неговите брошури. Основната идея в тях беше, че веднъж обединени дори и с Бесарабия, румънците биха могли да бъдат здрава бариера пред руското напредване към Цариград, а със симпатиите си към Франция винаги биха били неин верен съюзник в Източна Европа. Когато се подготвяше Парижкият конгрес, той издаде брошура, в която твърдеше, че съществуването на Австрия било наложено само от опасността от Русия. Щом руската опасност изчезнела, изчезвала и нуждата от Австрия. Затова Франция трябвало да подкрепи реорганизацията на Изтока по национален принцип и в бъдещите национални държави, сред които най-силна щяла да бъде Румъния, щяла да намери естествена опорна точка. Друг от колегите му — Елиаде, не пропускаше случай да напомни на западната публика за ретроградната роля на Русия в историята и за перспективите на обединена Румъния като форпост за западното влияние[3].

---

1 **Международные отношения...**, с. 21.

2 Anagnosti, M. **Les Idées de ls rèvolution et les affaires d'Orient.** Paris, 1841; Şutu, A. **De la probabilité d'une alliance future entre la France et la Russie pour terminer la question d'Orient.** (Paris, 1841).

3 Ghica, I. **Poids de la Moldovalachie dans le question d'Orient; coup d'oeil sur la dernière occupation molitaire russe de ces provinces.** Paris, 1838; Campbell, J. **Цит. съч.**, 115—116; Особено яростно антируска бе брошура на Д. Братиану, публикувана първо като статия във влиятелното списание **La Revue Indépéndante — Regnauld (Dimitru**

Въобще през цялата Кримска война румънската емиграция играеше успешно на силната антируска вълна в общественото мнение на Западна Европа. К. Филипеску твърдеше, че

„молдово-власите хранят като цяло голяма антипатия срещу всичко руско"

и добавяше, че в княжествата

„не само не обичат русите, но и се боят от тях".

Почти същите тенденции бяха прокарвани при отразяване на Санстефанския мирен договор. Тогава пропагандата твърдеше, че Русия не е имала никакво право да предрешава въпросите, свързани с държавната самостоятелност и териториалната цялост на Румъния, въпроси, които по традиция били уреждани или на базата на двустранни отношения с Турция или на международен конгрес. Опитният държавник Д. Стурдза се оглеждаше към Виена в опитите си да намери сила, противодействаща на руския натиск и издаде колекция от международни договори и споразумения. При добро желание те можеха да служат като наръчник за експертите, които в бъдещия конгрес щяха да определят съдбата на Европейския Югоизток. Тази теза, както се знае, не намери привърженици сред участниците в Берлинския конгрес[1].

Обвързаността с каузата на една или друга европейска държава беше използвана като аргумент за национални искания през Първата световна война. Българската пропаганда подчертаваше неедноkратно значителния принос на армията към каузата на Централните сили, което позволявало на София да настоява за по-обширни териториални придобивки. Но докато българската армия беше показала данните си на бойното поле, не беше такова положението с румънската, която бе разбита за по-малко от три месеца. Пропагандата трябваше да изтрие този не особено ласкателен спомен от съзнанието на съюзниците. Приносът на Румъния във войната бе подчертаван в съчинения, излезли

Brătianu). **Les Principautés danubiennes. Roumanie ou Moldovalachie.** Paris, 1843; Brâtianu, I. **Mémoire sur l'Empire d'Autriche dans la question d'Orient.** Paris, 1855; Цит. по: Seton-Warson, R.W. **A History of the...**, с.240; Platon, G. **Цит. съч.**, 11—12; Brâtianu, I. **Mémoire sur la situation de la Moldo-Valachie.** Paris, 1857; **Acte şi documente relative la istoria renascerei romaniei**, pp. 149,151,158,178; [Heliade, J.] **Dossier relatif aux Principautés danubiennes...**

1 Stourdza, D. **Rumanien und der Vertrag...**

изпод перото на офицери, дипломати и политици. При издигането на искания за присъединяването на Трансилвания допълнителен аргумент беше участието във войната на страната на Антантата на много доброволци от областта[1].

9) Смехотворни

Накрая като куриоз бих искал само да спомена някои въпроси, които като правило не биха имали пропагандна стойност, но на Балканите като че бяха смятани за много важни.

През пролетта на 1912 г., изпълнена с надежди за безкористно сътрудничество на южните славяни, в Цариград се срещнаха български, сръбски и руски историци. В основания от видния руски учен Ф. Успенски Византоложки институт те трябваше да договарят сътрудничеството помежду си. Български представител беше доц. Богдан Филов. Според него преговорите пропаднали, тъй като сръбският пратеник проф. Стефанович и Успенски се били предварително споразумели как да си разделят взаимоизгодно задачите. Проф. Филов възмутено възкликваше:

> *„... нас ни насочват в праисторията, където имаме най-малко интерес, за да могат други свободно да се занимават с въпроси, които са много по-важни не само в научно отношение, но също и от гледището на нашите национални интереси."*[2]

Едва ли можеше да има успех и пропаганда от рода на тази, която редовно излизаше от Цариград. По настояване на султан Абдул Хамид II в „The Levant Herald and Eastern Express" редовно публикуваха дворцова хроника от Илдъза. Така западната общественост трябваше да бъде впечатлена от величието на султана[3].

---

1 Bocou, S. **Les legions roumaines de Transylvanie. L'Irredentisme roumain.** Paris, 1918; Burton, H. **Roumania. s. 1.**1919; Comnène, P. **Notes sur la guerre roumaine.** Paris, 1917; Leeper, A. **The Justice of Roumania's Case.** New York, 1917; Negulesco, G. **Rumania's Sacrifice. Her Past, Present and Future.** New York, 1918; **La Roumanie. Son intervention, son effort, ses sacrifices.** Iaşi, 1917; Rovine, E. **La Roumanie martyre.** Genève, 1918.

2 Конева, Р. **Културна политика на България през периода 1912—1918 г.** Кандидатска дисертация. С., 1984, с. 23.

3 **The Levant Herald and Eastern Express.** Vol. 20—21, 1899—1900.

10) Разработване на пропагандните документи

Аргументите рядко се разработваха специално с оглед използването им в пропагандната борба. Те бяха резултат като правило от научната дейност на балканските изследователи. Имаше обаче и изключения. В началото на века правителството в София отпусна средства за командировки на редица учени, които трябваше да посетят Македония. Макар това да не се посочи изрично, все пак беше близко до ума, че кабинетът беше заинтересован от по-доброто познаване на областта, което можеше да му даде и по-добри възможности за маневриране.

През Първата световна война Главната квартира на армията и Министерството на външните работи и изповеданията организираха т. нар. „Научна експедиция" в Македония. В нея участваха доста от най-известните български учени. Наред с чисто познавателната цел на експедицията в съзнанието на изпращащите я стоеше и въпросът как да се подготвят добре аргументирани доклади за бъдещата конференция за мира, които да докажат българския характер на областта. Целта на командировката беше формулирана най-ясно в заповедта, връчена на проф. Мих. Арнаудов: да събере материал,

> *„който несъмнено ще послужи за един твърде ценен аргумент в полза на българската кауза"*[1].

В много редки случаи пропагандните аргументи бяха подготвяни от специални комисии. Това стана практика в балканските страни едва в годините на Първата световна война и подготовката на Парижката мирна конференция. Тогава в Белград и София бяха организирани специални исторически, икономически и етнографски групи от специалисти, които участваха в работата на конференцията[2].

---

1 Конева, Р. **Културна политика и дейност на щаба на Действуващата армия 1915—1918.** — Военноистор. сб., 1986, № 5, с. 88; Филов, Б. **Пътувания из Тракия, Родопите и Македония 1912—1916.** С., 1993.

2 **ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а.е. 42,** с. 64, 14.05.1919; **НАБАН, ф. Васил Златарски,** а.е. 2711.

11) Оценка на аргументацията

„Ако на клетката на слона видиш надпис
„бивол" — не вярвай на очите си!"
Козма Прутков

Явно е, че всеки опит да се оцени стойността на пропагандните аргументи би бил твърде субективен. Той ще зависи пряко от националните пристрастия на оценителя, от собствените му познания по даден въпрос. Все пак могат да се направят някои предпазливи основни изводи.

На първо място, в пропагандата почти никога не бяха използвани чисти аргументи, било то исторически, географски или икономически. Обикновено те се смесваха, превес получаваха тези, които бяха тактически изгодни в момента.

Твърде често пропагандните аргументи не издържаха и най-повърхностно взиране.

Така Н. Йорга упорито прокарваше обикнатата от румънската пропаганда теза, че влашките владетели насочвали погледа си на юг от Дунава още от края на XIV в. Тя трябваше да оправдае амбициите на Букурещ в Добруджа. Проблемът бе, че в подкрепа на схващанията си видният румънски историк цитираше само отделни случаи, когато войводите бяха владели за година-две или най-много десет изолирани анклави на юг от реката. Това че Добруджа бе съставлявала неразделна част от Първата и Втората българска държава в продължение на близо шест века се забравяше.

Пак Йорга опитваше да обори аргументите на българските пропагандисти, които твърдяха, че депутати от румънския парламент през 1878 г. били протестирали против присъединяването на Северна Добруджа към Румъния. Това било вярно, твърдеше маститият професор, но протестите се дължали на това, че те не желаели да разменят Добруджа с Бесарабия, а да се признае правото им да присъединят областта като награда за румънските усилия през войната. При това, ако се изхождало от народностни съображения, румънците тогава трябвало да получат цялата територия до Варна, в която не живеели българи, та и Видин. Проблемът бе, че в подкрепа на думите си той използваше етнографската карта на П. Лотгханс, в която и най-внимателното око не може да намери обозначен жив румънец в цяла Южна Добруджа[1].

[1] Iorga, N. **Die Entwicklung des rumanischen Staatswesens.** Mit Karte. Gotha, 1915, 112, 261.

След Междусъюзническата война румънската пропаганда излезе със специфични документи, за да оправдае агресията си срещу България. Според Б. Стамблер румънците, живеещи в Македония, били между 800 хил. и 1 млн. души. Дотук нищо ново, но проблемът бе, че не България бе присъединила Македония след войната. Това очевидно бе дошло на ум на пропагандиста, защото в следващите страници той излагаше потресаващата история на преследването, на което българското население в Македония подлагало влашкото. След това заявяваше, че в частите на Македония и Тракия, завладени от България след Междусъюзническата война, живеели 250 хил. куцовласи (т. е., като имаме предвид, че в тази територия живееха не повече от 400 хил. души, излизаше, че те са близо 60% от населението). Накрая Стамблер завършваше с похвали за умереността на румънската политика, която се задоволила с толкова малко, макар да имала морално право на много повече[1].

Не бяха по-съществени и българските исторически аргументи за Македония. Всички пропагандисти подчертаваха, че съдбата на областта винаги е била неразривно свързана със съдбата на българската държава. Всъщност и най-беглата проверка от внимателния читател би показала, че през средновековието Македония е била част от България по-скоро като изключение, отколкото като правило. И докато за византийското присъствие все пак се споменаваше, сръбското влияние в областта през средновековието или се премълчаваше, или пък се омаловажаваше. Нищо не се казваше в пропагандните брошури и за доста тесните икономически и интелектуални контакти между Македония и Сърбия през XVIII и XIX в.[2]

Типичен пример за пропагандна брошура, написана от сериозен учен, който манипулираше и жонглираше с фактите, както му е угодно, бе брошурата на проф. А. Белич „Ами Буе и македонският въпрос". В нея се оперираше с полуистини, с премълчаване. Задачата му бе твърде трудна. Той трябваше да обясни защо Ами Буе в етнографската си карта на Балканите и въобще в съчиненията си за полуострова смята, че Македония е населена от българи. Според Белич навсякъде в книгите си Буе показвал ясно, че стремежът на населението в Македония бил да се присъедини към Сърбия. И дума не споменаваше, че по време на пътуването на Ами Буе няма самостоятелна българска

1 Stambler, B. **Les Roumains et les Bulgares.** Paris, 1914, p. 39, 188.

2 Вж. напр. Misev, D. **The Truth about Macedonia.** Berne, 1917; Radeff, S. **La Macedonie et la Renaissance Bulgare au XIXe Sciecle.** S., 1918.

държава и е съвсем естествено населението в Македония да се обръща към свободния си християнски и славянски съсед. Освен това, според Белич, Буе навсякъде в съчиненията си правел разлика между българите в Северна България и населението на Македония. При това пътешественикът бил повлиян от Шафарик и от маниера на турците да наричат цялата си рая „българи" и затова правел тези елементарни грешки. Въобще според Белич, макар Ами Буе навсякъде да говорел за българи в Македония, ако човек внимателно прочетял съчиненията му, щяло да му стане ясно, че в Македония имало само сърби[1].

Прекомерно доверие изискваше от аудиторията си и турската пропаганда. Тя опитваше да убеди европейците в хуманния характер на турското управление. Дейците ѝ утвърждаваха, че идването на османците на полуострова през XIV в. имало положителни последствия за народите, които го населявали. На първо място спрели опустошителните междуособни войни, които заплашвали да изтребят населението. На второ, икономическото положение на християните на полуострова било по-добро от това в Европа. А от началото на XIX в. основна грижа за Високата порта, намерила израз в актовете на Танзимата, била да се даде равноправие на всички поданици на империята[2].

Нарисуваната картина беше твърде розова, за да може да бъде убедителна. С неуспех се сблъскаха и опитите на пропагандата през 1877—1878 г. да отрече общопризнатите обвинения за вършените жестокости в българските земи. Турската пропаганда издигаше тогава контраобвинения — всъщност мюсюлманите били тези, които пострадали най-много при кланетата, вършени от руските войници и „българските бандити"[3].

12) Развитие на пропагандните аргументи

Аргументите, използвани в пропагандната борба, не бяха даденост, статични, а се изменяха в зависимост от промените в политическата ситуация и най-вече от шансовете за постигане на едно или друго на-

1 Belic, A. **Ami Boué et la question macédonienne.** Paris, 1918, 2—5, 8—9, 11—12.

2 Ahmed Rustem bey. **La guerre et la question Turo-Arménienne. Berne,** 1918, 1—2; **Les minorités en Turquie. Leurs privilèges. Leurs droits politiques. Protection de l'Europe. La loyauté de la Turquie à l'égard des sujets alliés.** Lausanne, 1920; Midhad Pacha. **La Turquie...,** 7—9.

3 Фадеева, И. **Официальные доктрины в идеологии и политике Османской империи (османизм — панисламизм) XIX — начало XX в.** Москва, 1985, с. 132.

ционално искане. Като правило се започваше с по-скромни желания, за които се подбираха и по-ограничени аргументи. С нарастването на апетитите се появяваха нови и нови аргументи.

Характерни примери в това отношение може да ни даде сръбската пропаганда. В годините около Източната криза от 1875—1878 г. тя издигна интересна теза, която нямаше научни достойнства, но затова пък беше твърде ласкателна за сръбското самочувствие. Според нея излизаше, че населението в цяла Македония, а и в немалка част от Западна България, макар и уж сръбско в същността си, не смеело открито да изявява националната си принадлежност. Поради юначеството на сърбите за турците името сърбин било равнозначно на хайдутин или бунтовник, докато името българин значело мирен орач или прост селянин. Доказателства за сръбския характер на славяните в Македония се търсеха в неясни филологически аргументи. Въпреки цялата „несмасленост" на идеята, тя щеше да намира радушен прием в сръбската пропагандна литература чак до Парижката мирна конференция през 1919 г. Използваха я дори пропагандисти, чиято научна добросъвестност би трябвало да ги възпре от подобни съмнителни прийоми[1].

Поради цялата одиозност на тезата постепенно тя заглъхна или по-скоро бе заменена с две нови. Първата твърдеше, че името на населението в Македония нямало народностен, а политически характер. Следователно и наименованието „българи" и „сърби" било просто знак за политически симпатии без някакво етническо значение[2].

Втората беше прословутата теза на Цвиич за „флотантното" национално съзнание у населението в Македония, която се бореше с тезата за сръбския му произход. Тя бе развивана непрестанно. Докато в началото се говореше, че цяла Македония е населявана от славянски народ с неустановено национално съзнание, после границите на сръбската народност в Македония бяха отдръпвани все по̀ на юг, като „славяните" бяха оставени само в Южна Македония[3].

1 Берић, В. **О српском имену у старој Србији и у Маћедонији.** 1904, 1—6; Алексиевић, Д. **Старо-срби.** Београд, 1878, 6—22; Cvijic, J. **The Geographical Distribution of the Balkan Peoples.** — The Geographical Review, Vol. 5, № 5, 1918.

2 Djerić, V. **Ethnographie des Slaves de Macédoine.** Conférence faite au Collège libre des sciences sociales le 12 décembre 1917. Paris, 1918, 1—10.

3 Mikoff, D. **Цит. съч.,** За ранните възгледи на Цвиич вж. Cvijić, J. **Remarques sur l'ethnographie de la Macédoine.** Paris, 1907.

Още по-късно, в годините на Първата световна война, Цвиич, у когото все пак като че мъждукаше треперливият светлик на научната съвест, започна наново да твърди, че населението на Македония било славянско. Лошото бе, че само няколко параграфа по-нататък в същата статия говореше за него като за сръбско. Все пак известната несигурност на Цвиич предизвика недоволството на Н. Пашич и през 1915 г. беше спряно разпространението на една от брошурите му, която според сръбския министър-председател била не само много неизгодна за Сърбия, но на места насочена и против сръбските интереси[1].

Тезата на Цвиич се основаваше на очакването, че, веднъж включени в сръбската държава, българите от Македония няма да имат друг изход освен доброволната или, както се казва често, „доброзорната" асимилация. Всъщност той не отчиташе, а тогава още не бе напълно ясна, една от характеристиките на етническите конфликти: те имат свойството да затихват за дълго време и след това наново да се възпламеняват при удобен повод[2].

Аргументите, които румънската пропаганда използваше през 40-те и 50-те години на миналия век, бяха достатъчно скромни. Тя се стремеше да потвърди автономния статут на Влахия и Молдавия, да изключи възможността за турска, руска или австрийска намеса и накрая — някъде в трудно обозримото бъдеще — да постигне обединението на двете княжества, в идеалния случай — под управлението на княз от европейско владетелско семейство. Дори един от пропагандистите — Филипеску, категорично твърдеше, че

> *„проектът за дако-румънско кралство е една химера, родена в главите на неколцина фантазьори"*.

Той предпочиташе да играе сигурно с искане за твърда гаранция на неутралитета на княжествата и спазването на автономните им права[3].

Именно затова през периода толкова много се използваха юридически документи, които трябваше да убедят западното обществено мнение, че не бива да се нарушават вече установените прецеденти. За

---

1 Жујовић, J. **Дневник. Т. 2.** Београд, 1986, с. 70; Cvijić, J. **The Geographical Distribution...**

2 Примери за това вж. в колективната монография **Ethnic Conflict in International Relations.** Ed. by A. Suhrke, L. Noble. Praeger Publishers. New York, 1977, p. 5 etc.

3 [Philipesco, C.] **Mémoire sur les conditions d'existence des Principautés Danubiennes.** Paris, 1854, pp. 14,16,19,21; Chanoi, G. **Dernière occupation des Principautés par la Russie.** Paris, 1853; Цит. по: Seton-Watson, R.W. **A History of the Roumanians,** с. 239.

да се привлекат симпатиите в почти всички памфлети, се издигаше тезата, че румънците били спасили Европа от турците през XV в. Турците им били дали автономия и Европа трябвало да им помогне тя да се утвърди, ако не за друго, то поне за да има преграда пред Русия. Когато пишеха за консервативната британска и френска публика, наплашени от революцията от 1848 г., пропагандистите подчертаваха дебело, че в румънската революция липсвали изстъпленията на френската[1].

Веднъж постигнато обединението на Влахия и Молдавия, започнаха да се търсят аргументи в полза на румънските искания за признаването на независимостта на страната и постоянния ѝ неутралитет[2]. През декември 1876 г. Османската империя обяви въвеждането на конституция в страната. И тъй като васална Румъния формално беше част от империята, Цариград искаше неговата конституция да бъде възприета и в Букурещ. В отговор румънската пропаганда започна скучно и досадно да излага правата на Румъния според подписаните през вековете международни договори и за първи път открито заплаши, че всеки момент би могла да прекъсне отношенията си на васалитет с Турция[3].

В годините около Източната криза 1875—1878 г., макар и внимателно, започнаха да се използват аргументи в защита на пълното обединение на румънските земи, та дори и за експанзия отвъд етническите граници на румънците.

В началото на преден план излезе автохтонността на румънците, живеещи в рамките на Османската империя[4]. След това погледът се обърна към българските земи. Румънците много бързо усвоиха факта, че са получили Добруджа и без и за миг да се отказват от правата си върху Бесарабия, започнаха да търсят исторически аргументи, които да покажат пред световното научно и обществено мнение, че миналото на Добруджа е било винаги свързано повече с Румъния, отколкото с България. Още в месеците между подписването на Санстефанския договор и Берлинския конгрес един от най-авторитетните румънски историци на епохата Б. Хаждеу с помощта на стария сътрудник на ру-

1 Campbell, J. Цит. съч., с. 116; Iorga, N. **A History of Anglo-Roumanian Relations.** Bucharest, 1931, 89—90; **The National Wishes of Moldavia and Wallachia, pronounced by the Divans ad hoc Assembled at Jassy and Bucarest in Accordance with the Treaty of Paris.** Brussels, 1858.

2 Залышкин, М. **Внешняя политика Румынии,** с. 207; **The Rights of Roumania, Founded Upon Treaties.** By Experienced Diplomatist. S.l., 1874.

3 **La Roumanie devant l'Europe par un Spectateur.** S.l., 1877.

4 **Refutation d'une brochure grecque par un Valaque épirote.** По-подробно вж. Winnifrith, T. **The Vlachs. The History of a Balkan People.** Duckworth, London, 1987.

Коренен поврат беше направен през Първата световна война. Балканските страни, водени от стремежа си да се покажат близки до Европа, обърнаха по-сериозно внимание на културната пропаганда. Българите се хвалеха както с постиженията на средновековното изкуство, така и с равноправното положение на българската жена в обществото в сравнение с много други страни[1]. Сърбите подчертаваха значението, което сръбската култура имала за европейската. Проюгославски пропагандисти наблягаха върху близостта на хърватското и словенското културно наследство до европейското[2]. Именно в годините на войната започнаха да се превеждат в темпове, непознати отпреди, образци от литературата, фолклора на балканските народи или пък научни културологически трудове[3].

Много по-затруднени бяха турските пропагандисти. Те търсеха доказателства за жизнеността и стародавността на своята култура, но трудно ги откриваха. Основният им проблем беше, че трудно можеше да бъде отграничена турската от общомюсюлманската културна традиция. Свидетелствата, които цитираха, бяха почерпани предимно из историята на исляма, като се правеха неумели опити да бъде прокарван знак на равенство между религия и народност. В памфлети бяха публикувани списъци на имена на учени, писатели и поети от Мала Азия, които като правило бяха напълно неизвестни на западните читатели[4].

Гръцката пропаганда иронизираше жестоко турските твърдения за принос в световната култура. Според Атина „пехливанлъкът" и „карагьозчилъкът" били най-съществения турски интелектуален принос. Доколкото все пак имало турско присъствие на сцената на световната култура, то се дължало преди всичко на християните[5].

---

1 ЦДИА, ф. 320, оп. 1„ а.е. 29, с. 10, 18—46, 31.01.1917р 10.02.1917; Filov, B. L'ancien art Bulgare. Berne, 1919.

2 Popovič, P. Literature yugoslave. Conférence donnée au lycée de Rome, le 22 mars 1915; Marjanovič, M. Yugoslav Culture. London, 1916; Županic, Č. Aperçu général de la litterature yougoslave. Paris, 1919; Les lettres, les sciences et les arts Yougoslaves. Paris, 1916; Stanojevich, M. Early Yugoslav Literature (1000—1800). New York, 1922.

3 Ibrovac, M. Ivo Vojnovic et son poème dramatique la résurrection de Lazarre. Paris, 1917; Mijatovich, E. Serbian Fairy Tales. London, 1917; Poèmes nationaux du peuple serbe. Paris, 1918.

4 Вж. La Civilisation Turque en Asie-Mineur. Lausanne, 1919; Riza, A. La faillité morale de la poilitique occidentale en Orient. Paris, 1922, 39—112.

5 Arvanitaki, G. Notes sur la civilisation turque. Essai de réponse à trois professeurs philoturcs de Genève. Genève, 1919, 7—36.

Всички пропагандисти охотно използваха аргументи, които трябваше да поддържат дълбокия характер на културата на съответната страна[1].

И турци и гърци претендираха да бъдат наследници на троянската цивилизация; и гърци и българи и сърби — на славата на империята на Александър Македонски. С тази цел бяха издавани дебели томове, пропагандиращи културните достижения на една или друга страна[2].

Една от самоизмамите на балканските пропагандисти намери израз в упоритите, но безплодни опити да уверят западното обществено мнение в тясната културна близост на балканските народи със Запада[3]. Специално румънците бяха особено стръвни в опитите си да убедят западняците, че румънската култура стои много по-близо до Запада отколкото до Изтока и Румъния била единствената културна страна на Балканите в западния смисъл на думата. Или както беше формулирано от един от активните пропагандисти,

> *„Румъния не е нито Турция, нито България. Тя по-скоро е страж на западната цивилизация."* [4]

По подобен начин гръцките пропагандисти опитваха да поставят знак за равенство между старата елинистична култура и новогръцката.

Въпросите на културната пропаганда бяха пряко подчинени на политическите изисквания. Всички балкански страни настояваха на първо място да се осигури възможност за свободно политическо волеизявление на родственото население, живеещо или останало извън рамките на съответната държава. Въпросите на свободното културно волеизявление обикновено се експонираха по-слабо. Подчертаваха се предимно в случаите, когато политическите позиции на съответната държава бяха слаби. Такъв, какъвто да речем беше случаят с румънската пропаганда по въпроса за Трансилвания до началото на Първата световна война. Но дори и в румънската пропаганда не се забравяше подчинеността на културното волеизявление от политическото или по-скоро първото бе възприемано като начален етап за второто (така беше

---

1 Turc-Yourdou. **La civilisation turque en Asie Mineur.** Lausanne, 1919.

2 **БИА, ф. 272, оп. 5, а.е. 2932,** с. 10, 4.10.1901.

3 Protič, A. **Цит. съч.**

4 Iorga, N. **Die Entwicklung des rumanischen Staatswesens.** Mit Karte. Gotha, 1915, 260–261; Stourdza, A. **La Roumanie moderne comme facteur de la civilisation en Orient.** Paris, 1902, p.14.

и с българската, сръбската и гръцката пропаганда по въпроса за Македония).

Всички пропагандисти се стремяха да създадат у западните читатели впечатлението, че населението в териториите, за които претендираха, в културно отношение винаги е съставлявало неразделна част от основното население на съответната страна. Че историческият му път винаги е бил част от този на основната маса и че оставено вън от своята държава, това население ще бъде подложено на натиск за културно претопяване и асимилация и ще загуби националната си идентичност[1]. Последното поне в повечето случаи беше вярно.

8) Принадлежността към Европа като аргумент в пропагандата

Вече споменах, че балканските пропагандисти обикновено бяха етноцентрични. Това съвсем не означава, че техният етноцентризъм бе по-силен от този на западната публика, към която бе обърнат погледът им. Като цяло европейската общественост споделяше господстващото през целия XIX в. убеждение за вроденото превъзходство на западния модел култура над останалите. Западняците вярваха твърдо, че техният начин да се живее е не само най-правилният, но и най-добрият. Това становище бе набивано в главите на децата още в училище; бе разпространявано от литературата и изкуството; беше тиражирано с развитието на масовите комуникации в края на XIX в. и началото на XX в. Журналистите, които претендираха, че са внимателни и обективни както в избора на новините, така и в представянето им, все пак придаваха много по-голямо значение на това, което ставаше в Европа[2].

Западното общество макар и на думи да бе за някакво равенство на културите, на практика не приемаше ориенталския начин на живот. Това бе ясно на Балканите. Пропагандистите къде съзнателно, къде не се стремяха да се нагодят към очакванията на европейската общественост, да ѝ представят образ, който максимално се приближава до това, с което бяха свикнали в Париж, Лондон, Берлин или Рим.

Трудности в това отношение имаше немалко. Един от най-неудобните проблеми, които пропагандистите искаха да обяснят, беше, че балканските страни, макар и да се намират на Балканите, са всъщност

---

1 Stanojević, S. **Le role des serbes de Hongrie dans la vie nationale du peuple serbe.** Paris, 1919; Stefanov, K. **We, The Macedonians.** Berne, 1919.

2 Friedl, J. **Cultural Anthropology.** Harper's College Press, New York, 1976, p. 87; Macionis, J. **Sociology.** Prentice Hall Inc. Englewood Cliffs, New Jersey, 1987, 171—172.

част от Европа и то на цивилизованата ѝ част — факт, в който европейската общественост хранеше определени съмнения.

Най-активни в това отношение бяха румънците и гърците. В репертоара на политическата риторика и символика, използвана от пропагандистите, винаги влизаха основните ценности на западното общество — свободата, равноправието, сигурността. Затова нерядко те трябваше да се оправдават за нрави и обичаи, още битуващи на полуострова. Румънците неохотно признаваха, че и в средата на XIX в. всеки, който пожелаеше и имаше пари, можеше да си купи циганин-роб за 100-200 франка. А след края на Първата световна война, когато образът на чокойското управление си оставаше все така непривлекателен, пропагандистите твърдяха, че нова Румъния щяла да бъде „демократична държава“[1].

Макар и несъзнателно те се опитваха да използват и заимстват политическата символика на държавите, към които беше насочена пропагандата — демокрация, свобода, когато трябваше да се повлияе на Франция или Великобритания; ред и трудолюбие — когато ставаше въпрос за Германия; славянството — когато ставаше въпрос за Русия.

Всички балкански страни искаха да открият съществуващи и несъществуващи връзки и контакти между своите страни и тези, в които водеха пропагандата. Така, съгласно инструкциите на МВРИ, българите подчертаваха голямата роля, която било изиграло американското училище в Цариград Робърт колеж за изграждането на новата българска интелигенция. В отделни памфлети се хвалеха американските мисионери, които оказали облагородяващо влияние върху българското общество[2].

В своите писания румънските пропагандисти се стремяха да изтъкват близостта на страната си с Европа и съвсем случайната ѝ географска близост с Ориента. Началото беше положено още от М. Когълничеану. В своята история на Влахия той издигна много от идеите, които десетилетия наред щяха да определят както румънската наука, така и външнополитическата ѝ пропаганда[3]. На първо място — единството — етническо, лингвистично и културно на румънците. На второ – европейския им произход, тъй като те били преки наследници на рим-

1 Boilinteano, D. **Les principautés Roumaines.** Paris, 1854, p. 27, 56—58; Lupu, N. **La Roumanie nouvelle...,** 35—36.

2 Stefanov, K. **The Bulgarians and Anglo-Saxondom.** Berne, 1919; Misev, D. **America and Bulgaria and Their Moral Bonds.** Bern, 1918.

3 Kogalnichen, M. **Histoire de Valachie...**

ляните и едва след това на даките. Тенденцията продължи. Пропагандистите непрестанно твърдяха за близката връзка и дори „роднинство" между французите, италианците и „латините на Ориента", т. е. румънците[1].

В началото на Първата световна война сръбските пропагандисти получиха специални нареждания да наблягат върху принадлежността на Сърбия към семейството на европейските народи и да се стараят да премълчават неприятния факт, че е балканска страна[2].

Не бяха по-различни и действията на Атина. През Първата световна война в доста пропагандни памфлети се припомняха делата на филелините. Целта бе не толкова да се преповтарят исторически факти, колкото да се внуши мисълта, че традицията на Европа е да подкрепя гърците[3].

Стремежът на всяка цена да се имитира Европа понякога достигаше до маймуноподобно подражание. Така Ед. Дрио — специалист по дипломатическа история и често плащан, за да работи за гръцката пропаганда в серия от лекции за „мегали идея", твърдеше, че гърците били най-профренски настроеният балкански народ. За доказателство посочваше популярността на парижката мода в Атина[4].

По това изглежда можеше да се спори. Пак в годините на Първата световна война председателят на Сръбската академия на науките се пънеше да доказва на френската общественост, че психологическият настрой на сърбите в сравнение с другите балкански народи бил най-близо до душевността на французите и сред тях имало най-много франкофили[5].

Докато в много случаи опитите да се асоцииращ с целите и стремежите на големите държави можеха да бъдат успешни, в други можеха да доведат и до негативни последици. В края на Първата световна война българската пропаганда искаше да докаже, че по същество различия между целите на политиката на София и тези на силите от Ан-

---

1 Maniu, B. **La mission de l'Occidenr latin dans l'Orient de l'Europe.** Paris, 1869; Xenopol, A. **Les Roumains. Histoire, état matériel et intellectuel.** Paris, 1909, p. 3; Negulesco, G. **Rumania's Sacrifice. Her Past, Present and Future.** New York, 1918, p. XX.

2 Екмечић, М. **Ратни циљеви Србије**, 310—311.

3 Ferriman, Z. **Some English Phil-hellenes.** The Anglo-Hellenic League. London, 1917.

4 Driault, E. **La Grande Idée. La Renaissance de l'Hellénisme.** Paris, 1920, 16—17.

5 Zujović, J. **Influence intellectuelle frangaise sur les serbes.** Vannes, 1918.

тантата няма. Подобни опити, както посочват и съвременните поли толози, като правило не срещат съчувствие и успех[1].

Много двойствено беше отношението на пропагандистите към Ру сия, а понякога и към Германия. И двете бяха европейски държави і казаното по-горе трябваше да се отнася и до тях. Случаят обаче съвсем не беше такъв. Желанието за по-голяма близост с Европа не означа ваше намерение за търсене на по-голяма близост с Русия, а в доста случаи това се отнасяше и за Германия. Пропагандистите знаеха доб ре, че преобладаващото настроение в Европа поради комплекс от раз лични други причини е антируско. В края на миналия и началото на нашия век към него се добави и донякъде определено недоверие к м Германия. И в това отношение балканската пропаганда се движеше в руслото на очакванията на западната политика. В зависимост от обс тоятелствата нейни представители опитваха да представят своите ст а ни като преграда пред руската (славянска) или тевтонската опасност Тези идеи намираха отклик в душите на французите и донякъде сред англичаните.

Още Г. С. Раковски, обсъждайки своя „Дунавски лебед", посоч а ше, че западните държави се страхували от възможното руско влияние сред българите и:

> *„Ние всякоги на тая само точка трябва да бъхтиме, да докажим Европе, чи то не е истина."*[2]

В началото на Първата световна война, в която Русия се бе н ме сила, за да защити Сърбия, сръбските пропагандисти получиха от пра вителството тайни нареждания. Те трябваше да разбиват изгражд ща та се в Европа представа, че страната им е само пионка в ръцете на Русия и да подчертават, че тя е напълно самостоятелна със свои инте реси в конфликта[3].

В гръцки пропагандни съчинения редовно се припомняше запла ата от панславизма за Европа[4].

Все пак при българските, сръбските и гръцките пропагандисти нав ремени можеше да се усети известно колебание. Един от гръцките ав-

---

1 Kecskemeti, P. Цит. съч., с. 16.

2 **Архив на Г. С. Раковски.** Т.1, № 149, 24.02.1861.

3 Екмечић, М. **Ратни циљеви Србије,** 310–311.

4 **Pattaras, A. L'Hellénisme et le panslavisme: étude du droit international conventionel. Paris, 1916.**

тори още през 30-те години на XIX в. предлагаше гръцката държава да бъде разширена до Дунав и Черно море като гаранция за равновесие на Европа. Бъдещата държава не бе възприемана само като бариера против Русия. Напротив, в немалко от съчиненията ясно личаха проруски настроения[1].

Най-последователно антируски бяха настроени румънците. Още в историята на Когълничеану имаше силни антируски тенденции. Вторият ѝ том, който трябваше да покрие историята и на Молдавия до 1837 г., така и не видя бял свят. Княз Стурдза, който се страхуваше от евентуалната реакция на руснаците, не позволи отпечатването му.

През 1841 г. един от румънските студенти емигранти написа малка книжка, в която опитваше да изрази своите профренски настроения без да бъде русофоб. Според него и Русия имала значителна цивилизаторска роля на полуострова. Умерените му възгледи станали причина състудентите му да го обявят за реакционер. Всъщност подобни възгледи имало и в други емигрантски кръгове, но все пак преобладавали откровените антируски настроения[2].

Русия бе нападана яростно от Й. Брътияну в неговите брошури. Основната идея в тях беше, че веднъж обединени дори и с Бесарабия, румънците биха могли да бъдат здрава бариера пред руското напредване към Цариград, а със симпатиите си към Франция винаги биха били неин верен съюзник в Източна Европа. Когато се подготвяше Парижкият конгрес, той издаде брошура, в която твърдеше, че съществуването на Австрия било наложено само от опасността от Русия. Щом руската опасност изчезнела, изчезвала и нуждата от Австрия. Затова Франция трябвало да подкрепи реорганизацията на Истока по национален принцип и в бъдещите национални държави, сред които най-силна щяла да бъде Румъния, щяла да намери естествена опорна точка. Друг от колегите му — Елиаде, не пропускаше случай да напомни на западната публика за ретроградната роля на Русия в историята и за перспективите на обединена Румъния като форпост за западното влияние[3].

---

1 **Международные отношения...,** с. 21.

2 Anagnosti, M. **Les Idées de ls rèvolution et les affaires d'Orient.** Paris, 1841; Şutu, A. **De la probabilité d'une alliance future entre la France et la Russie pour terminer la question d'Orient.** (Paris, 1841).

3 Ghica, I. **Poids de la Moldovalachie dans le question d'Orient; coup d'oeil sur la dernière occupation molitaire russe de ces provinces.** Paris, 1838; Campbell, J. Цит. съч., 115—116; Особено яростно антируска бе брошура на Д. Братиану, публикувана първо като статия във влиятелното списание **La Revue Indépéndante — Regnauld (Dimitru**

Въобще през цялата Кримска война румънската емиграция играеше успешно на силната антируска вълна в общественото мнение на Западна Европа. К. Филипеску твърдеше, че

„молдово-власите хранят като цяло голяма антипатия срещу всичко руско"

и добавяше, че в княжествата

„не само не обичат русите, но и се боят от тях".

Почти същите тенденции бяха прокарвани при отразяване на Санстефанския мирен договор. Тогава пропагандата твърдеше, че Русия не е имала никакво право да предрешава въпросите, свързани с държавната самостоятелност и териториалната цялост на Румъния, въпроси, които по традиция били уреждани или на базата на двустранни отношения с Турция или на международен конгрес. Опитният държавник Д. Стурдза се оглеждаше към Виена в опитите си да намери сила, противодействаща на руския натиск и издаде колекция от международни договори и споразумения. При добро желание те можеха да служат като наръчник за експертите, които в бъдещия конгрес щяха да определят съдбата на Европейския Югоизток. Тази теза, както се знае, не намери привърженици сред участниците в Берлинския конгрес[1].

Обвързаността с каузата на една или друга европейска държава беше използвана като аргумент за национални искания през Първата световна война. Българската пропаганда подчертаваше неоднократно значителния принос на армията към каузата на Централните сили, което позволявало на София да настоява за по-обширни териториални придобивки. Но докато българската армия беше показала данните си на бойното поле, не беше такова положението с румънската, която бе разбита за по-малко от три месеца. Пропагандата трябваше да изтрие този не особено ласкателен спомен от съзнанието на съюзниците. Приносът на Румъния във войната бе подчертаван в съчинения, излезли

Brătianu). **Les Principautés danubiennes. Roumanie ou Moldovalachie.** Paris, 1843; Brâtianu, I. **Mémoire sur l'Empire d'Autriche dans la question d'Orient.** Paris, 1855; Цит. по: Seton-Warson, R.W. **A History of the...**, с.240; Platon, G. **Цит. съч.**, 11—12; Brâtianu, I. **Mémoire sur la situation de la Moldo-Valachie.** Paris, 1857; **Acte şi documente relative la istoria renascerei romaniei,** pp. 149,151,158,178; [Heliade, J.] **Dossier relatif aux Principautés danubiennes...**

1 Stourdza, D. **Rumanien und der Vertrag...**

изпод перото на офицери, дипломати и политици. При издигането на искания за присъединяването на Трансилвания допълнителен аргумент беше участието във войната на страната на Антантата на много доброволци от областта[1].

9) Смехотворни

Накрая като куриоз бих искал само да спомена някои въпроси, които като правило не биха имали пропагандна стойност, но на Балканите като че бяха смятани за много важни.

През пролетта на 1912 г., изпълнена с надежди за безкористно сътрудничество на южните славяни, в Цариград се срещнаха български, сръбски и руски историци. В основания от видния руски учен Ф. Успенски Византоложки институт те трябваше да договарят сътрудничеството помежду си. Български представител беше доц. Богдан Филов. Според него преговорите пропаднали, тъй като сръбският пратеник проф. Стефанович и Успенски се били предварително споразумели как да си разделят взаимоизгодно задачите. Проф. Филов възмутено възкликваше:

> *„... нас ни насочват в праисторията, където имаме най-малко интерес, за да могат други свободно да се занимават с въпроси, които са много по-важни не само в научно отношение, но също и от гледището на нашите национални интереси.“*[2]

Едва ли можеше да има успех и пропаганда от рода на тази, която редовно излизаше от Цариград. По настояване на султан Абдул Хамид II в „The Levant Herald and Eastern Express“ редовно публикуваха дворцова хроника от Илдъза. Така западната общественост трябваше да бъде впечатлена от величието на султана[3].

---

1 Bocou, S. **Les legions roumaines de Transylvanie. L'Irredentisme roumain.** Paris, 1918; Burton, H. **Roumania. s.** 1.1919; Comnène, P. **Notes sur la guerre roumaine.** Paris, 1917; Leeper, A. **The Justice of Roumania's Case.** New York, 1917; Negulesco, G. **Rumania's Sacrifice. Her Past, Present and Future.** New York, 1918; **La Roumanie. Son intervention, son effort, ses sacrifices.** Iaşi, 1917; Rovine, E. **La Roumanie martyre.** Genève, 1918.

2 Конева, Р. **Културна политика на България през периода 1912—1918 г.** Кандидатска дисертация. С., 1984, с. 23.

3 **The Levant Herald and Eastern Express.** Vol. 20—21, 1899—1900.

10) Разработване на пропагандните документи

Аргументите рядко се разработваха специално с оглед използване то им в пропагандната борба. Те бяха резултат като правило от науч ната дейност на балканските изследователи. Имаше обаче и изключе ния. В началото на века правителството в София отпусна средства з командировки на редица учени, които трябваше да посетят Македо ния. Макар това да не се посочи изрично, все пак беше близко до ума че кабинетът беше заинтересован от по-доброто познаване на област та което можеше да му даде и по-добри възможности за маневриране

През Първата световна война Главната квартира на армията и Ми нистерството на външните работи и изповеданията организираха т нар. „Научна експедиция" в Македония. В нея участваха доста от най известните български учени. Наред с чисто познавателната цел на ек спедицията в съзнанието на изпращащите я стоеше и въпросът как да се подготвят добре аргументирани доклади за бъдещата конференция за мира, които да докажат българския характер на областта. Целта на командировката беше формулирана най-ясно в заповедта, връчена на проф. Мих. Арнаудов: да събере материал,

> *„който несъмнено ще послужи за един твърде ценен аргумент в полза на българската кауза"*[1].

В много редки случаи пропагандните аргументи бяха подготвяни от специални комисии. Това стана практика в балканските страни едва в годините на Първата световна война и подготовката на Парижката мирна конференция. Тогава в Белград и София бяха организирани специални исторически, икономически и етнографски групи от специалисти, които участваха в работата на конференцията[2].

---

1 Конева, Р. **Културна политика и дейност на щаба на Действуващата армия 1915—1918.** — Военноистор. сб., 1986, № 5, с. 88; Филов, Б. **Пътувания из Тракия, Родопите и Македония 1912—1916.** С., 1993.

2 **ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а.е. 42,** с. 64, 14.05.1919; **НАБАН, ф. Васил Златарски,** а.с. 2711.

11) Оценка на аргументацията

„Ако на клетката на слона видиш надпис
„бивол“ — не вярвай на очите си!“
Козма Прутков

Явно е, че всеки опит да се оцени стойността на пропагандните аргументи би бил твърде субективен. Той ще зависи пряко от националните пристрастия на оценителя, от собствените му познания по даден въпрос. Все пак могат да се направят някои предпазливи основни изводи.

На първо място, в пропагандата почти никога не бяха използвани чисти аргументи, било то исторически, географски или икономически. Обикновено те се смесваха, превес получаваха тези, които бяха тактически изгодни в момента.

Твърде често пропагандните аргументи не издържаха и най-повърхностно взиране.

Така Н. Йорга упорито прокарваше обикнатата от румънската пропаганда теза, че влашките владетели насочвали погледа си на юг от Дунава още от края на XIV в. Тя трябваше да оправдае амбициите на Букурещ в Добруджа. Проблемът бе, че в подкрепа на схващанията си видният румънски историк цитираше само отделни случаи, когато войводите бяха владели за година-две или най-много десет изолирани анклави на юг от реката. Това че Добруджа бе съставлявала неразделна част от Първата и Втората българска държава в продължение на близо шест века се забравяше.

Пак Йорга опитваше да обори аргументите на българските пропагандисти, които твърдяха, че депутати от румънския парламент през 1878 г. били протестирали против присъединяването на Северна Добруджа към Румъния. Това било вярно, твърдеше маститият професор, но протестите се дължали на това, че те не желаели да разменят Добруджа с Бесарабия, а да се признае правото им да присъединят областта като награда за румънските усилия през войната. При това, ако се изхождало от народностни съображения, румънците тогава трябвало да получат цялата територия до Варна, в която не живеели българи, та и Видин. Проблемът бе, че в подкрепа на думите си той използваше етнографската карта на П. Лотгханс, в която и най-внимателното око не може да намери обозначен жив румънец в цяла Южна Добруджа[1].

[1] Iorga, N. **Die Entwicklung des rumanischen Staatswesens.** Mit Karte. Gotha, 1915, 112, 261.

След Междусъюзническата война румънската пропаганда излезе със специфични документи, за да оправдае агресията си срещу България. Според Б. Стамблер румънците, живеещи в Македония, били между 800 хил. и 1 млн. души. Дотук нищо ново, но проблемът бе, че не България бе присъединила Македония след войната. Това очевидно бе дошло на ум на пропагандиста, защото в следващите страници той излагаше потресаващата история на преследването, на което българското население в Македония подлагало влашкото. След това заявяваше, че в частите на Македония и Тракия, завладени от България след Междусъюзническата война, живеели 250 хил. куцовласи (т. е., като имаме предвид, че в тази територия живееха не повече от 400 хил. души, излизаше, че те са близо 60% от населението). Накрая Стамблер завършваше с похвали за умереността на румънската политика, която се задоволила с толкова малко, макар да имала морално право на много повече[1].

Не бяха по-съществени и българските исторически аргументи за Македония. Всички пропагандисти подчертаваха, че съдбата на областта винаги е била неразривно свързана със съдбата на българската държава. Всъщност и най-беглата проверка от внимателния читател би показала, че през средновековието Македония е била част от България по-скоро като изключение, отколкото като правило. И докато за византийското присъствие все пак се споменаваше, сръбското влияние в областта през средновековието или се премълчаваше, или пък се омаловажаваше. Нищо не се казваше в пропагандните брошури и за доста тесните икономически и интелектуални контакти между Македония и Сърбия през XVIII и XIX в.[2]

Типичен пример за пропагандна брошура, написана от сериозен учен, който манипулираше и жонглираше с фактите, както му е угодно, бе брошурата на проф. А. Белич „Ами Буе и македонският въпрос". В нея се оперираше с полуистини, с премълчаване. Задачата му бе твърде трудна. Той трябваше да обясни защо Ами Буе в етнографската си карта на Балканите и въобще в съчиненията си за полуострова смята, че Македония е населена от българи. Според Белич навсякъде в книгите си Буе показвал ясно, че стремежът на населението в Македония бил да се присъедини към Сърбия. И дума не споменаваше, че по време на пътуването на Ами Буе няма самостоятелна българска

1 Stambler, B. **Les Roumains et les Bulgares.** Paris, 1914, p. 39, 188.

2 Вж. напр. Misev, D. **The Truth about Macedonia.** Berne, 1917; Radeff, S. **La Macedonie et la Renaissance Bulgare au XIXe Sciecle.** S., 1918.

държава и е съвсем естествено населението в Македония да се обръща към свободния си християнски и славянски съсед. Освен това, според Белич, Буе навсякъде в съчиненията си правел разлика между българите в Северна България и населението на Македония. При това пътешественикът бил повлиян от Шафарик и от маниера на турците да наричат цялата си рая „българи“ и затова правел тези елементарни грешки. Въобще според Белич, макар Ами Буе навсякъде да говорел за българи в Македония, ако човек внимателно прочетял съчиненията му, щяло да му стане ясно, че в Македония имало само сърби[1].

Прекомерно доверие изискваше от аудиторията си и турската пропаганда. Тя опитваше да убеди европейците в хуманния характер на турското управление. Дейците ѝ утвърждаваха, че идването на османците на полуострова през XIV в. имало положителни последствия за народите, които го населявали. На първо място спрели опустошителните междуособни войни, които заплашвали да изтребят населението. На второ, икономическото положение на християните на полуострова било по-добро от това в Европа. А от началото на XIX в. основна грижа за Високата порта, намерила израз в актовете на Танзимата, била да се даде равноправие на всички поданици на империята[2].

Нарисуваната картина беше твърде розова, за да може да бъде убедителна. С неуспех се сблъскаха и опитите на пропагандата през 1877—1878 г. да отрече общопризнатите обвинения за вършените жестокости в българските земи. Турската пропаганда издигаше тогава контраобвинения — всъщност мюсюлманите били тези, които пострадали най-много при кланетата, вършени от руските войници и „българските бандити“[3].

12) Развитие на пропагандните аргументи

Аргументите, използвани в пропагандната борба, не бяха даденост, статични, а се изменяха в зависимост от промените в политическата ситуация и най-вече от шансовете за постигане на едно или друго на-

1 Belic, A. **Ami Boué et la question macédonienne.** Paris, 1918, 2—5, 8—9, 11—12.

2 Ahmed Rustem bey. **La guerre et la question Turo-Arménienne. Berne,** 1918, 1—2; **Les minorités en Turquie. Leurs privilèges. Leurs droits politiques. Protection de l'Europe. La loyauté de la Turquie à l'égard des sujets alliés.** Lausanne, 1920; Midhad Pacha. **La Turquie...,** 7—9.

3 Фадеева, И. **Официальные доктрины в идеологии и политике Османской империи (османизм — панисламизм) XIX — начало XX в.** Москва, 1985, с. 132.

ционално искане. Като правило се започваше с по-скромни желания, за които се подбираха и по-ограничени аргументи. С нарастването на апетитите се появяваха нови и нови аргументи.

Характерни примери в това отношение може да ни даде сръбската пропаганда. В годините около Източната криза от 1875—1878 г. тя издигна интересна теза, която нямаше научни достойнства, но затова пък беше твърде ласкателна за сръбското самочувствие. Според нея излизаше, че населението в цяла Македония, а и в немалка част от Западна България, макар и уж сръбско в същността си, не смеело открито да изявява националната си принадлежност. Поради юначеството на сърбите за турците името сърбин било равнозначно на хайдутин или бунтовник, докато името българин значело мирен орач или прост селянин. Доказателства за сръбския характер на славяните в Македония се търсеха в неясни филологически аргументи. Въпреки цялата „несмасленост" на идеята, тя щеше да намира радушен прием в сръбската пропагандна литература чак до Парижката мирна конференция през 1919 г. Използваха я дори пропагандисти, чиято научна добросъвестност би трябвало да ги възпре от подобни съмнителни прийоми[1].

Поради цялата одиозност на тезата постепенно тя заглъхна или по-скоро бе заменена с две нови. Първата твърдеше, че името на населението в Македония нямало народностен, а политически харак ер. Следователно и наименованието „българи" и „сърби" било просто знак за политически симпатии без някакво етническо значение[2].

Втората беше прословутата теза на Цвиич за „флотантното" национално съзнание у населението в Македония, която се бореше с тезата за сръбския му произход. Тя бе развивана непрестанно. Докато в началото се говореше, че цяла Македония е населявана от славянски народ с неустановено национално съзнание, после границите на сръбската народност в Македония бяха отдръпвани все пò на юг, като „славяните" бяха оставени само в Южна Македония[3].

---

1 Берић, В. **О српском имену у старој Србији и у Маћедонији.** 1904, 1—6; Алексиевић, Д. **Старо-срби.** Београд, 1878, 6—22; Cvijic, J. **The Geographical Distribution of the Balkan Peoples.** — The Geographical Review, Vol. 5, № 5, 1918.

2 Djerić, V. **Ethnographie des Slaves de Macédoine.** Conférence faite au Collège libre des sciences sociales le 12 décembre 1917. Paris, 1918, 1—10.

3 Mikoff, D. **Цит. съч.,** За ранните възгледи на Цвиич вж. Cvijić, J. **Remarques sur l'ethnographie de la Macédoine.** Paris, 1907.

Още по-късно, в годините на Първата световна война, Цвиич, у когото все пак като че мъждукаше треперливият светлик на научната съвест, започна наново да твърди, че населението на Македония било славянско. Лошото бе, че само няколко параграфа по-нататък в същата статия говореше за него като за сръбско. Все пак известната несигурност на Цвиич предизвика недоволството на Н. Пашич и през 1915 г. беше спряно разпространението на една от брошурите му, която според сръбския министър-председател била не само много неизгодна за Сърбия, но на места насочена и против сръбските интереси[1].

Тезата на Цвиич се основаваше на очакването, че, веднъж включени в сръбската държава, българите от Македония няма да имат друг изход освен доброволната или, както се казва често, „доброзорната" асимилация. Всъщност той не отчиташе, а тогава още не бе напълно ясна, една от характеристиките на етническите конфликти: те имат свойството да затихват за дълго време и след това наново да се възпламеняват при удобен повод[2].

Аргументите, които румънската пропаганда използваше през 40-те и 50-те години на миналия век, бяха достатъчно скромни. Тя се стремеше да потвърди автономния статут на Влахия и Молдавия, да изключи възможността за турска, руска или австрийска намеса и накрая — някъде в трудно обозримото бъдеще — да постигне обединението на двете княжества, в идеалния случай — под управлението на княз от европейско владетелско семейство. Дори един от пропагандистите — Филипеску, категорично твърдеше, че

> *„проектът за дако-румънско кралство е една химера, родена в главите на неколцина фантазьори".*

Той предпочиташе да играе сигурно с искане за твърда гаранция на неутралитета на княжествата и спазването на автономните им права[3].

Именно затова през периода толкова много се използваха юридически документи, които трябваше да убедят западното обществено мнение, че не бива да се нарушават вече установените прецеденти. За

---

1 Жујовић, J. **Дневник. Т. 2.** Београд, 1986, с. 70; Cvijić, J. **The Geographical Distribution...**

2 Примери за това вж. в колективната монография **Ethnic Conflict in International Relations.** Ed. by A. Suhrke, L. Noble. Praeger Publishers. New York, 1977, p. 5 etc.

3 [Philipesco, C.] **Mémoire sur les conditions d'existence des Principautés Danubiennes.** Paris, 1854, pp. 14,16,19,21; Chanoi, G. **Dernière occupation des Principautés par la Russie.** Paris, 1853; Цит. по: Seton-Watson, R.W. **A History of the Roumanians,** с. 239.

да се привлекат симпатиите в почти всички памфлети, се издигаш тезата, че румънците били спасили Европа от турците през XV в. Тур ците им били дали автономия и Европа трябвало да им помогне т да се утвърди, ако не за друго, то поне за да има преграда пред Руси Когато пишеха за консервативната британска и френска публика, наг лашени от революцията от 1848 г., пропагандистите подчертаваха де бело, че в румънската революция липсвали изстъпленията на френ ката[1].

Веднъж постигнато обединението на Влахия и Молдавия, започнах да се търсят аргументи в полза на румънските искания за признаване на независимостта на страната и постоянния ѝ неутралитет[2]. През де кември 1876 г. Османската империя обяви въвеждането на конституци в страната. И тъй като васална Румъния формално беше част от им перията, Цариград искаше неговата конституция да бъде възприета в Букурещ. В отговор румънската пропаганда започна скучно и досад но да излага правата на Румъния според подписаните през вековет международни договори и за първи път открито заплаши, че всеки момент би могла да прекъсне отношенията си на васалитет с Турция[3].

В годините около Източната криза 1875—1878 г., макар и внима телно, започнаха да се използват аргументи в защита на пълното обе динение на румънските земи, та дори и за експанзия отвъд етническите граници на румънците.

В началото на преден план излезе автохтонността на румънците, живеещи в рамките на Османската империя[4]. След това погледът се обърна към българските земи. Румънците много бързо усвоиха факта, че са получили Добруджа и без и за миг да се отказват от правата си върху Бесарабия, започнаха да търсят исторически аргументи, които да покажат пред световното научно и обществено мнение, че миналото на Добруджа е било винаги свързано повече с Румъния, отколкото с България. Още в месеците между подписването на Санстефанския до говор и Берлинския конгрес един от най-авторитетните румънски ис торици на епохата Б. Хаждеу с помощта на стария сътрудник на ру-

1 Campbell, J. **Цит. съч.,** с. 116; Iorga, N. **A History of Anglo-Roumanian Relations.** Bucharest, 1931, 89—90; **The National Wishes of Moldavia and Wallachia, pronounced by the Divans ad hoc Assembled at Jassy and Bucarest in Accordance with the Treaty of Paris.** Brussels, 1858.

2 Залышкин, М. **Внешняя политика Румынии,** с. 207; **The Rights of Roumania, Founded Upon Treaties.** By Experienced Diplomatist. S.l., 1874.

3 **La Roumanie devant l'Europe par un Spectateur.** S.l., 1877.

4 **Refutation d'une brochure grecque par un Valaque épirote.** По-подробно вж. Winnifrith, T. **The Vlachs. The History of a Balkan People.** Duckworth, London, 1987.

мънската пропаганда, френския журналист Фр. Даме, подготви кратка история на Влахия до завладяването ѝ от турците. Като решаващ аргумент в полза на румънската принадлежност на Добруджа издигна близо десетгодишното управление на войводата Мирчо над град Силистра или както утвърждаваше Хаждеу,

> *„турците завладяха Добруджа от румънците, а не от българите“*[1].

Това все още беше само тенденция и то не господстваща, защото самият Хаждеу посочваше в същата книга, че граница на румънската етническа общност бил Дунав, а в разпространения във всички столици на великите сили доклад на пълномощниците на Румъния на Берлинския конгрес се настояваше само за левия бряг на дунавското устие и Змийския остров, като въпросът за Добруджа се подминаваше с мълчание. Разбира се, апетитът идва с яденето, както казват французите. Само пет години след конгреса княз Бибеску вече твърдеше в пространен памфлет, че за да има България добри отношения с Румъния, трябва да ѝ отстъпи и Силистра, макар все още никъде да не настояваше, че Румъния имала стари права върху Добруджа. По-скоро ставаше въпрос за стратегически съображения[2].

После съвсем внимателно започнаха да се споменават и румънците, живеещи под унгарска власт в Трансилвания. Първоначалната цел на кампанията беше да се осигури равноправието на румънците с немците и унгарците. Атаките бяха съвсем предпазливи и насочени по-скоро срещу унгарците, отколкото срещу Хабсбургите[3]. Многобройни основания за неделимостта на Трансилвания от „майката-отечество“ започнаха да се използват едва през Първата световна война. Развитие на аргументите имаше и през войната. През 1918 г., когато територията на страната бе завладяна от Централните сили, пропагандата се бе заела да обяснява на европейското обществено мнение жертвите, които били направили в Букурещ за общата кауза на Антантата. След края на войната, когато стана ясно, че Румъния ще бъде на страната на

---

1 Sturdza, D. **Rumanien und der Vertrag von San-Stefano...**; Hasdeu, B. **Histoire critique des Roumains. La Valachie jusqu'en 1400. Extension territoriale.** Bucurest, 1878, p. 116.

2 Bibesco, G. **Histoire d'une frontière. La Roumanie sur la rive droite du Danube.** Paris, 1883, p. 138, 143—195.

3 Seton-Watson, H. **R.W.Seton-Watson and the Roumanians.** — Revue roumaine d'histoire, 10,1971,№ 1.

победителите, тя наново се пренасочи към обяснение на справедливостта на националните искания.

Подобно развитие през Първата световна война претърпя и гръцката пропаганда. Както посочва Д. Кицикис, доводите ѝ се меняха в зависимост от обстановката. През първата фаза, която завърши приблизително с подписването на Солунското примирие с България, основните аргументи бяха насочени към Македония, към отбиване на всички възможни български претенции и подчертаване значението на гръцкия принос във войната.

Когато поражението при Добро поле направи българските искания безпредметни, то и гръцката пропаганда зави остро. Сега тя започна да убеждава европейското обществено мнение в справедливостта на всички гръцки искания[1].

И аргументацията на българската пропаганда се променяше бързо в зависимост от развитието на политическата ситуация. Така например по време на обиколката си из Европа през есента на 1876 г. Др. Цанков и М. Балабанов опитваха да прокарват тезата за „мнимо българско въстание", която според тях би им позволила по-безболезнено да получат помощта на европейските държави. Подобни становища развиваше пред руския печат и Т. Бурмов. Когато стана ясно, че Русия е готова за война, пропагандистите започнаха да подчертават вместо това чутовния героизъм на въстаналите[2].

След Освобождението българската пропаганда използваше всички възможни доводи, за да осигури в едно макар и по-далечно бъдеще присъединяването на Македония. Едва след поражението в Първата световна война, когато стана ясно, че Македония е загубена, започнаха трескаво да се търсят аргументи, обосноваващи българското присъствие в Тракия.

Така и ВМОРО в своите апели по време на Балканската война не споменаваше думата „автономия" за Македония, тъй като вярваше, че по-голямата част от нея ще бъде присъединена от България. След разгрома в Междусъюзническата война обаче, още на 1 август 1913 г. в Европа беше изпратена делегация на Централния комитет на ВМОРО. Тя

---

1 Вж. напр. **L'armée grecque et la victoire d'Orient.** Nancy, 1919; **L'armée hellénique en Macédoine.** Paris, 1919; Kitsikis, D. **Propagande et pressions en politique internationale...**, с. 83. Един от активистите на гръцката пропаганда в САЩ С. Канутас, който твърдеше преди, че Колумб всъщност си бил чист грък, сега заявяваше, че в американската армия се били сражавали 60—80 хил. гърци — цифра прекомерно висока, която нямаше нищо общо с действителността. Вж. Salutos, Th. **The Greeks...**, 167—168.

2 Бужашки, Е. **Политическата формула на буржоазията за „мнимо българско въстание" през 1876 г.** — Векове, 1986, № 3, 8—9, 17—19.

трябваше да настоява пред европейските правителства и общественото мнение областта да получи автономия и да твърди, че докато това не стане, на полуострова нямало да настъпи мир[1].

II. ДОПЪЛНИТЕЛНИ ФАКТОРИ ЗА ПОДСИЛВАНЕ НА ВНУШЕНИЕТО

Един от най-широко използваните допълнителни фактори за подсилване на внушението беше престижният — привличането на убедителни за аудиторията авторитети. При мотивирането на пропагандните аргументи обикновено се подчертаваше професионалната или политическата квалификация на пишещия. Целта беше да се вдъхне необходимото доверие към неговата компетентност. Това бе естествено. Един от стремежите на балканските пропагандисти бе да задействат моделите на социална имитация. Особено важен бе моделът, представен от тези, които можеха да минат за лидери в обществото. В общи линии те могат да бъдат разграничени в следните групи: по-възрастните; по-високостоящите в социалната йерархия; личности с по-висок интелект; по-добри специалисти в дадена област. Към тях резервите бяха по-слаби и аудиторията относително по-лесно приемаше тезите, които им се внушаваха[2].

Мотивите на балканските пропагандисти да търсят сътрудници от съответните страни бяха напълно ясни. Тези автори познаваха по-добре обществените настроения в своята страна, езика, терминологията, знаковата система, които се използваха при политическите спорове. Неслучайно в отчетите си пропагандистите брояха винаги за голям успех случаите, когато съумяваха да привлекат на своя страна чужденци.

Изследванията на психолози, социолози и политолози в последните години показват, че престижният фактор, на който пропагандистите разчитаха толкова много в своята дейност, е имал значение по-скоро в тактически, отколкото в стратегически план, т. е. той бе важен тогава, когато се търсеше непосредствен резултат, какъвто бе случаят с многобройните политически кризи на полуострова. При по-продължителна пропагандна борба обаче човешкото съзнание има свойството да

---

1 Гергинов, Кр., Ц. Билярски. **Непубликувани документи...**, № 13.

2 По-подробно за механизма на социалната имитация вж. едно от пионерските изследвания Miller, N., J Dollard. **Social Learning and Imitation.** New Haven and London, 1970 (I[st] ed. 1941), 164—168, 183; Поршнев, Б. **Социальная психология и история.** Москва, 1979, с. 157.

забравя, че аргументацията е дошла от непрестижен фактор и да задържи просто същността ѝ[1].

Особено важно се оказва и друго качество на човешкото съзнание. При търсене на модел за сравнение и евентуална имитация индивидът се насочва към такава еталонна група, която в общи линии би изразявала становища, сходни с неговите[2]. Това намалява нивото на вътрешното му напрежение и му позволява да смята, че самият той се движи в правилна посока. Единствено в моменти на криза индивидът, макар и за кратко, би приел господстващото настроение в групата, дори и то да е против собствените му представи и идеи.

Престижният фактор бе първостепенен по значение в пропагандата. В борбата се привличаха свидетелства на чужденци, посещавали Балканите в различни периоди на превратната им история, за да бъде доказана една или друга теза. Ако имаха научни титли — добре, ако бяха дипломати — още по-добре, ако имаха аристократично потекло — най-добре.

Имаше и случаи, когато се вършеше анонимна пропаганда, но тя намаляваше с годините. Така постъпваха например румънските емигранти в началото на своята дейност. Едва през 1837 г. в Париж се появи първата брошура, чийто автор определено беше означен като румънец. Това беше студентът М. Анагности. Брошурата му „Влахия и Молдавия" всъщност беше статия, появила се преди това в „La Revue des Deux Mondes". В нея описваше ресурсите на румънските земи, стратегическото им значение и желанието им да бъдат самостоятелни под чужд княз,

„който познава Европа и цивилизацията ѝ"[3].

Имаше подобни случаи и при българската пропаганда преди Освобождението[4], т. е. не се разчиташе на престижността на източника, а по-скоро съществуваше стремеж да се избегне въпросът за квалификацията на автора.

Скоро пропагандистите се убедиха, че подобна тактика е погрешна. Пропагандните брошури, макар и писани от румънци, започнаха да

---

1 Janis, I. **Persuasion.** — Encyclopedia of Social Sciences, c. 58.

2 McNeil, E., G. Fuller, J. Estrada. **Psychology Today and Tomorrow.** San Francisco, 1978, p. 44.

3 Anagnosti, M. **La Valachie...**

4 Вж. напр. Coprichtanski [Dr. St. Chomakov]. **La Question...**

се предхождат от предговор от западен политик или специалист. Така например една от брошурите на Бореско още на корицата подчертаваше, че предговорът е дело на Ройе-Колар, „професор по право в правния факултет". Историята на Румъния от Ксенопол започваше с предговор на един от най-популярните френски историци А. Рембо[1].

Трудно е да се отделят проявите на лична амбиция от случаите, когато към престижния фактор се прибягваше целенасочено. Така например, когато А. Голеску пишеше пропагандна брошура по време на революцията от 1848 г., не пропускаше случая издебело да наблегне, че е член на Временното правителство. Черногорецът Сир Каменарович подчертаваше, че бил „Licencié en droit". В брошура, посветена на гръцките искания на Парижката мирна конференция от 1919 г., още на заглавната страница бе изнесено, че редакторът ѝ А. Кроазе бил член на Френския институт, доайен на факултет. Сборник от статии на И. Георгов бе предхождан от предговор на известния немски политик Г. Щреземан[2].

При публикуване на документи, които трябваше да докажат злонамереността на противника, особено старание се полагаше сред авторите на документите да има чужденци — за препоръчване дипломати или учени, в краен случай журналисти[3].

Към традиционни авторитети прибягваха Румъния и Гърция. В своята пропаганда румънската аристокрация можеше да се облегне и на аристократичните кръгове в Европа, които изживяваха циганското си лято. Самият княз Куза при посещенията си в европейските столици не се гнусеше да обръща внимание на журналистическите кръгове и

---

1 Boeresco, B. **La Roumanie après le Traitè de Paris du 30 mars 1856, précédée d'une introduction par M. Royer-Collard, professeur du droit des gens à la Faculté de droit de Paris.** Paris, 1856. — Acte şi documente, Vol. 3, 13—114; Xenopol, A. **Histoire des Roumains de la Dacie trajane, depuis les origines jusqu'a l'union des principautés en 1859.** Avec préface par A. Rambaud. Vol. 1—2, Paris, 1896.

2 Golesco, A. **Die politische Stellung der Roumainen...,** ; **Lettre ouverte du Commandant Cyr Kamenarovitch, Licencié en droit à son Excellence Monsieur Stephen Pichon, Ministre des affaires étrangères de la République Française.** Paris, 1917; **La Grèce devant le Congrès.** Conférences fites sous le présidence de M. A. Croiset, Président de la Ligue, Membre de l'Institut, Doyen de la Faculté des Lettres. Paris, 1919; Ghergov, I. **Die Bulgarische Nation und der Weltkrieg. Gesammelte Aufsätze.** Mit einem Vorwort von G. Stesemann. Berlin, 1918.

3 Сред авторите на гръцка пропагандна брошура за „българските зверства" по време на Балканската война бяха френски, английски и немски кореспонденти, вж. **Atrocités Bulgares en Macédoine.** Faits et Documents. Exposé soumis par le rector d'Université d'Athénes. Athénes, 1913.

лично да им обещава информация за положението в Румъния, нещо, неизбежно ласкаещо самолюбието им. Поетесата кралица Мария, пишеща под артистичен псевдоним Кармен Силва, охотно приемаше журналисти.

Сръбският крал Петър Карагеоргиевич започна управлението си под злокобни звезди. Европейската дипломация трудно му прощаваше съучастието в „цареубийството" през 1903 г. Едва Първата световна война му даде шанс. Тогава пресата бе залята със снимки на престарелия крал, носен на носилка от верните си поданици по време на бягството през албанските планини. Това, което липсваше в снимките, беше, че бягащата сръбска армия влечеше със себе си хиляди пленници от Македония като щит срещу българските нападения. В изгнание кралят се включи и сам в пропагандата. Подгонен от българските „варвари", той пишеше пространен предговор към брошура, посветена на „мъченичеството" на неговия народ[1].

През Междусъюзническата война гръцкият крал Константин изпрати дълго писмо до европейски вестници с емоционални протести против „жестокостите" на българите. Поласкани от вниманието на величеството, повечето вестници отпечатаха пълния текст. Джеймс Баучер, който имаше други сведения, призова от София към среща с гръцкия монарх, където всеки с факти трябваше да докаже твърденията си. Отговор на предизвикателството си така и не получи.

Гръцката провенизелистка пропаганда прибягваше по време на борбата си с крал Константин към авторитета на баща му крал Георги. Идеята беше да се покаже, че Венизелос не се бори против монархията или династията, а е срещу противонародната политика, прокарвана от Константин[2].

Чуждите дипломати също бяха желани автори. Така през Първата световна война българите привличаха авторитета на австрийския консул в Османската империя през XIX в., който при обиколката си и Вранско, Пиротско и Нишко беше намерил, че населението в района тогава било българско[3].

---

1 Dachich, J. **Le martyre du peuple serbe.** Genève, 1918.

2 Martin, P. **La Grèce nouvelle** (Avec une lettre du roi Georges, 8 mars 1913). Paris, 1917, 81—96.

3 Hahn, J. v. **Bulgarians in Southwest Moravia.** Illuminated by A. Teodoroff Balan. Sofia, 1917.

Пропагандата на Белград през Първата световна война пък стимулираше материално италиански дипломати да пишат за нещастията на сръбския народ под австрийско-германска и българска окупация[1].

Гръцката пропаганда твърдеше, че всички чужди пътешественици, посещавали в края на XVIII в. Мала Азия, признавали значителната роля на гръцката култура в областта[2].

Не бяха за пренебрегване и политици или общественици с тежест в европейските взаимоотношения. Така англо-гръцкото дружество издаваше малко томче с прогръцките речи на Уинстън Чърчил. Беше използвано и името на основателя на Олимпийските игри Пиер дьо Кубертен, който бе страстен поклонник на античната култура. Световно известният френски писател Анатол Франс също се оказа твърде полезен за гръцката пропаганда с антибългарската си позиция[3].

В брошури, в които се печатаха речи, произнесени от балканските пропагандисти, нерядко още в заглавието бе изнасяно името на институцията, която бе поканила оратора — например сръбският пропагандист В. Джерич подчертаваше, че е говорил в Свободния колеж за обществени науки в Париж[4].

Прибягваше се към привличането на най-различни авторитети. Например българската пропагандна мисия в Швейцария през Първата световна война превеждаше на френски език книга на Вл. Сис за Македония. Дали името на чешкия автор щеше да бъде презумпция за влияние и интерес в Европа беше повече от съмнително[5].

III. НАЙ-ЧЕСТО ИЗПОЛЗВАНИ ПРИЙОМИ В ПРОПАГАНДНАТА БОРБА

1. Пропагандни декларации

Още от зараждането си балканските пропаганди възприеха като един от основните прийоми в своята борба пропагандната декларация. Декларациите бяха от различен вид — заявления, ултиматуми, дого-

1 Aldisio, N. de **La denationalisation de la Serbie.** Roma, 1917.

2 **Le caractére grec de l'Asie Minor attesté par les auteurs étrangers.** Nancy, 1919.

3 Churchill, W. **The Anglo-Hellenic Alliance...**; Coubertin, P. **A travers l'histoire grecque.** Lausanne, 1918; France, A. **La Grèce et la Paix.** Paris, 1919.

4 Djerić, V. **Цит. съч.**

5 **ЦДИА, ф. 317, о.1, а.е. 15,** с. 5, 23.01.1918.

вори, меморандуми. Декларацията, независимо от формата си, имаше за цел да запознае възможно най-широк кръг хора с политическите цели или намерения на политическата група или държавата, която излизаше с нея. Характерно за нея беше, че тя обикновено бе обвързана с конкретно събитие или с конкретно развитие на политическата обстановка. С декларации излизаха още въстаниците в Гръцкото въстание. Декларации публикуваха румънските емигранти. Декларация към западното обществено мнение бе едва ли не единственият резултат от дейността на т. нар. правителство на Епир в Македония през 1878 г. С декларации излизаше Македонският силогос в Атина по време на Илинденско-Преображенското въстание[1].

2. Манипулиране на статистиката

„Има малки лъжи, големи лъжи и статистика."

Марк Твен

Всички балкански пропаганди бяха омагьосани от цифрите. Статистическите данни, които цитираха непрестанно, не издържаха и най-беглото сравнение нито с данните, цитирани от противниците, нито пък с относително обективните данни, получавани след много трудности от европейски учени. Твърдото убеждение на пропагандистите бе, че истината е само в техните ръце, докато противникът безсрамно я манипулира.

Общата недостоверност на статистиката, различните, неуеднаквени критерии, прилагани в отделните балкански страни, доведоха логично до сблъсквания и конфликтни аргументи. Разбира се, говорим за случаите, когато пропагандистите честно се стараеха да намират подходяща за целите си статистика и когато данните не им изнасяха, опитваха да намерят подходящо обяснение. Не липсваха и случаи, когато те се отнасяха с наличния материал повече от волно. Най-много примери в това отношение има в статистиките за броя на различните народи, населяващи полуострова и относителната им тежест в спорните райони.

Така, според българския автор К. Списаревски, който в общи линии следваше статистиката на Васил Кънчов, в началото на века в Маке-

---

1 Скуленко, М. Цит. съч.,с. 27; **La Macédoine et les réformes.** Mémoire du Syllogue macédonien d'Athènes. Athènes, 1903, 3—14.

дония живеели 1 млн. и 100 хил. българи, 60 хил. гърци и никакви сърби[1].

Според румънската пропаганда излизаше, че на юг от Дунав живеели 1 млн. и 200 хил. румънци, 450 хил. от които в Македония и 200 хил. в Тесалия. През 1896 г. авторитетният румънски историк А. Ксенопол си позволяваше да твърди, че в Македония живеели повече от 600 хил. румънци. В навечерието на Междусъюзническата война, чийто главен проблем беше именно подялбата на Македония, старият радетел на румънската пропаганда Ал. Рубин твърдеше, че в Европейска Турция живеели 772 хил. власи, които при това

> *„без съмнение са елитът от населението на Македония"*[2].

В края на Първата световна война, когато албанците се чувстваха изоставени от всички, те се обърнаха към Румъния за негласна помощ. За да я заслужат, те твърдяха, че на Балканите живеели 765 хил. арумъни, които били естествени съюзници на албанците[3].

Според гръцката пропаганда в Македония живееха 400 хил. гърци, 300 хил. славофони, 85 хил. влахофони и 400 хил. схизматици, т. е. българи[4]. Според С. Гопчевич в областта живеели 1 млн. и 800 хил. сърби, от които близо половин милион мюсюлмани; около 270 хил. турци; албанците и гърците бяха по по-малко от 200 хил.; българите — 170 хил., от които повече от 100 хил. мюсюлмани.

Противоречия имаше и при по-малките области, намиращи се на ръба на двете национални територии.

В пропагандния спор за Северен Епир и Корча и гърците, и албанците използваха статистически аргументи. Т. нар. „автономно правителство" на Северен Епир, което настояваше за включването му в Гърция, посочваше, че „говорещите албански език" гърци в областта били 55%, т. е. повече от половината от населението. Според албанеца Л. Скендо там не живеел „нито един грък". В меморандуми, насочени против реше-

---

1 Spisarevsky, K. **La Macédoine et la question Macédoinene. Bruxelles, 1902, 9—15.**

2 [Densusianu, N., Fr. Damé]. **Цит. съч.;** Xenopol, A. **Histoire des Roumains de la Dacie trajane, depuis les origines jusqu'a l'union des principautés en 1859...,** c. 2; Srurdza, Al. **La Roumanie moderne comme facteur de la civilisation en Orient.** Paris, 1902, p. 14; Papahagi, N. **Цит. съч.,** с. 145; Rubin, Al. **Les Roumains de Macédoine,** 82—98, 105.

3 **L'Albanie Indépendante** (Les Albanais et les Aroumains). Paris, 1918, p. 14.

4 Spilitopoulos, A. **La Macédoine et l'hellénisme. Sa force et ses droits.** Athènes, 1904.

нията на Санстефанския мир, албанците от Дебър твърдяха, че в Дебърската кааза живеели 220 хил. мюсюлмани и 10 хил. християни — всички албанци[1].

По отношение на Далмация югославската пропаганда излизаше със схващането, че италианците, освен че били съвсем малко на брой, били и новопридошли емигранти, докато славяните в областта са коренното й население[2].

Али Суави в пропагандата си твърдеше, че българите в Османската империя били само 2 млн., а не 4, както обикновено ги показвали, а в Херцеговина живеели 30 хил. мюсюлмани, 23 хил. гърци и 18 хил. католици[3].

Броят на румънците на Балканите се менеше свободно от едно пропагандно писание в друго. Веднага след провала на революцията от 1848 г. един от емигрантите — Йон Гика, публикува един от най откровените до момента пропагандни материали. В сп. „Ла Конкордиа", което излизаше в Торино, той говореше от името на 8 млн. 767 хил. румънци от Дакия (интересно как бе стигнал до тази цифра) и твърдеше, че дълг на влахо-молдавците е да обединят всичките си братя, та дори и с риск да започнат продължителна война. Според Димитър Болинтеану румънските земи обхващали освен двете румънски княжества и Трансилвания, Буковина, Бесарабия, като многобройни румънци живеели и в Тракия и Македония. Въобще според него във Влахия живеели 3 млн. румънци, в Молдавия — 2 млн., в Бесарабия 1 млн. и 200 хил., в Трансилвания 1,5 млн., в Буковина 800 хил., в Банат 600 хил., в Унгария, Сърбия и България (не е ясно какво разбира под България) — 1 млн. и 200 хил. и в Мизия — 1 млн. и 200 хил. Или общо излизаше, че румънците са повече от 11 млн. По време на Парижката мирна конференция в доклад, изнесен от члена на румънската пропагандна мисия Н. Лупу, се посочваше, че в България живеели повече от 130 хил. румънци, в Гърция и Албания — 400 хил., в Сърбия — 420 хил. Цифрите бяха необходими на пропагандиста, за да обоснове схващането си, че след като в околните държави живеели близо 1,5 млн. румънци, то и румънските стремежи за присъединяването на цяла Трансилвания и Източна Унгария до Тиса, не могат да бъдат империалистически[4].

---

1 **Mémoire sur l'Èpire du Nord.** Paris, 1919; Skendo, L. **La population de l'Èpire.** Sofia, 1915, 4—5; Skendi, St. **Цит. съч.,** с. 34.

2 **Листовка на Comité Yugoslave от 1919 г. № 1 En Croatie; № 5 Ceux qui accusent les Yougoslaves d'Austrophile; № 6 Les Italiens de Rijeka constituent une colonie d'immigrés.**

3 **Ali Suavi, Цит. съч.**

4 **Bodea, C. Préparatifs roumains pour une nouvelle revolution après 1848.** — Nouvelles

3. Лъжата в пропагандата

Важен проблем, стоящ пред балканските пропагандисти, бе въпросът за използването на измамата и истината в пропагандата. Както посочва и френският изследовател Ги Дюранден, лъжата може да се окаже твърде полезна в пропагандата, тъй като ползата от нея, стига да не е разкрита, разбира се, е голяма[1].

Видният британски пацифист Артур Понсонби още в годините непосредствено след Първата световна война събра интересна колекция от лъжите, разпространявани от двете воюващи страни. Между другото споменаваше, че във Виена фотографска фирма правела снимки на жертви на жестокости без да обозначава, къде са снимани, за да може да ги продава и на Антантата и на Централните сили. От друга страна, не по-малко важно и не по-слабо ефективно от стратегическа гледна точка беше да се спечели доверието на аудиторията. Част от лъжите имат отбранителен характер — те целят да скрият собствената слабост на противника, а друга част — нападателен.

Макар че повечето пропагандисти не биха се поколебали да излъжат в полза на своята страна, не би могло да се твърди, че те съзнателно се ориентираха към използването на лъжи. По-близо до истината би било да се приеме, че те рядко изпитваха съмнение в своите собствени пропагандни тези.

Истината ги интересуваше дотолкова, доколкото тя имаше по-добър шанс да повлияе върху обекта на пропагандно въздействие. Така и Симеон Радев, когато обсъждаше стратегията на пропагандата на македонската кауза, смяташе, че

> *„във външната пропаганда считам за необходимо условие да се държи винаги за умерeността и толерантността“*[2].

études d'histoire..., T. 2, c. 46; Bolinteano, D. **Les principautés Roumaines**, p. 27, 56—58; Lupu, N. **La Roumanie nouvelle**, c. 15. Според друго пропагандно съчинение румънците в Северна Сърбия живеели там още от римско време, вж. Popovici, A. **Mémoire sur les Roumains de Serbie.** Paris, 1919, p. 3.

1 Durandin, G. **Цит. съч.**, 11—13; Roetter, Ch. **The Art of Psychological Warfare 1914—1945.** New York, 1974, 14—15. вж. Ponsonby, A. **Falsehood in War Time. Containing an Assortment of Lies Circulated Throughout the Nations During the Great War.** New York, 1928, p. 21.

2 **БИА, ф. 567, а. е. 485**, с. 2, 4.07.1901.

Или ако се върнем пак на Дюранден, ще видим, че неговото убеждение не е много по-различно. За него по-полезно е да не се прибягва към преки лъжи, тъй като по правило е много по-лесно да се казва истината, отколкото да се конструират лъжи. Първо, защото винаги съществува вероятността да бъдем разобличени, и второ, защото с използването на истината си създаваме известен авторитет, авторитет на достоен за доверие източник[1].

Много е важно при подбора на аргументите и тяхното представяне да не се допусне директно разминаване с фактите, което би могло да бъде установено лесно от този, на когото опитваме да въздействаме. Директната лъжа, чиято неистинност би могло да бъде лесно открита, може да разруши в миг доверието му. Интересен пример в това отношение е еволюцията на британския познавач на балканските проблеми Р. Ситън-Уотсън. През 1905 г., вече известен памфлетист, той заминава на първото си посещение в Австро-Унгария, скътал в сърцето си убеждението, че Унгария е бастион на свободата в Изтока. В Будапеща домакините му обяснили подробно, че и словаците, и румънците, живеещи в кралството на Св. Стефан, били всъщност унгарски селяни. Той обаче прави свои допълнителни проучвания, среща се със словашки и румънски интелектуалци. Резултатът е, че на връщане от пътуването си влетял в канцеларията на У. Стиид, шеф на бюрото на в. „Times" във Виена, с вика: „Излъгаха ме, излъгаха ме!". Оттогава насетне той се превръща в яростен враг на Унгария[2].

Разбира се, трябва да се прави разлика между подсъзнателно убеждение и съзнателно манипулиране на фактите. А примери за манипулация имаше много. Сръбски пропагандисти убеждаваха четящата публика, че не атентатът на Г. Принцип, а агресивната политика на Австро-Унгария била единствено виновна за избухването на Първата световна война[3]. Когато умората от войната ставаше все по-видна и дори в страните от Антантата някои започнаха да винят Белград в безкомпромисна неотстъпчивост към България, сръбски пропагандист, пишещ под англо-саксонски звучащ псевдоним, заявяваше, че в началото на Първата световна война, под натиска на съюзниците си и вярна на съюзническите си задължения, Сърбия се била съгласила

---

1 Durandin, G. **Цит. съч.**, с. 24.

2 **Tributes to R. W. Seton-Watson, a Symposium** (H. W. Steed). — The Slavonic and East European Review, Vol. 30, June 1952, p. 332.

3 Mijatovich, Ch. **The Memoirs of a Balkan Diplomatist**, 281—285.

да отстъпи Македония на България — твърдение, което бе твърде далеч от истината[1].

Във великолепна статия на Жустин Маккарти се анализира и доказва съзнателно фалшифицираният от гръцката пропаганда характер на статистическите данни за етническия състав на населението на Османската империя, представени пред Парижката мирна конференция[2].

При манипулирането с аргументи всички пропагандисти бяха изобретателни. Когато българите даваха данни за населението на Западна Тракия, те разбира се включваха в състава на своя етнос всички помаци. Когато гръцките пропагандисти разискваха същия проблем, като правило добавяха към Западна и Източна Тракия с Галиполския полуостров и бреговете на Мраморно море, за да докажат, че гърците са мнозинството от християните в областта. За да бъде доказано допълнително това твърдение, българомохамеданите бяха изваждани от общия брой на българите и бяха прибавяни към бройката на „мюсюлманите", разбирай „турци". За да излезе, че гръцките училища в областта са повече от българските, в статистиките си гръцки автори включваха цялата територия на Тракия чак до предградията на Цариград[3].

4. Пропускане и премълчаване. Минимизация в пропагандата

Вместо директни лъжи, пропагандистите предпочитаха да използват други относително по-невинни пропагандни техники, които не бяха толкова рисковани, а можеха да доведат до сходни резултати. Така всички балкански пропаганди прибягваха широко към съзнателно пропускане или премълчаване на факти, неудобни за позицията им. Тога-

---

1 Loyson, P. (V. Savic). **The Glory of Serbia.** London, 1917, p. 5.

2 McCarthy, J. **Greek Statistics on Ottoman Greek Population.** — International Journal of Turkish Studies, Autumn 1980, Vol. 1, № 2, 66—76. Става въпрос за данните, изложени в брошурата на Polibus (D. Kalopothakes). (**Greece Before the Conference.** London, 1919) и после повторени в многобройни други брошури, както и в официалното изложение на Е. Венизелос пред Парижката мирна конференция. Според тях излиза, че гърците в Османската империя са 1 млн. и 700 хил. души, докато всъщност според официалните османски статистики са около 1 млн. и 100 хил. души. Това е и типичен пример за „черна" пропаганда, тъй като гръцките автори обявяват, че техните данни идват от официални османски и гръцки статистики за 1910 г., каквито всъщност няма.

3 Antoniades, A. **Le role èconomique des Grecs en Thrace.** Raport soumis a la confèrence de la paix, le 27 Fèvrier 1919. Paris, 1919, p. 7, 10—21.

ва, когато не им бе изгодно да спорят, те не се смущаваха да се правят, че дадено събитие или процес въобще не съществува[1].

В съчинения, посветени на съдбата на спорни области, населени от различни народи, като правило приносът на другите етноси за развитието на територията се пропускаше понякога, без да бъде споменат и с дума. Така гръцката пропаганда за Македония не обръщаше никакво внимание на процесите, протичащи от векове сред българското население в областта. За нея исканията за самостоятелна църква преди Освобождението бяха единствено резултат от подстрекателствата на панславистки агенти. Борбата за политическа автономия и противопоставянето на гръцката пропаганда след Берлинския конгрес се дължали единствено на подкрепата на българската държава. Отричаше се всяко участие на българите в Македония в културния и стопанския живот на областта.

Твърде интересен пример за пропаганда бяха научните съчинения, в които съзнателно се изкривяваше научната истина. Интересен пример в това отношение беше книгата на англичанина Дж. Абът, наречена „Фолклорът на Македония". В нея не се споменаваше и дума за фолклора на македонските славяни, а само на гърците, населяващи областта. Логичният извод беше, че населението, което има значение, са гърците[2]. Неслучайно книгата на Абът бе цитирана в гръцките пропагандни съчинения до края на Първата световна война.

Не бяха много по-различни българските пропагандни трактати за историята на Македония, в които сръбското присъствие в областта през средновековието бе отминавано като несъществуващо. Сърбите на свой ред, разисквайки историята на националноосвободителното движение на балканските народи срещу турците, не споменаваха за националноосвободителното движение на българите. Румънците отминаваха пренебрежително славянското и особено българското културно влияние през средновековието.

Това личеше особено ясно в случаите, където поради редица обстоятелства аргументите на противника, макар и достоверни, не бяха добре известни на европейската общественост. В своята история на румънците от Буковина под австрийска власт Н. Йорга никъде не споменаваше и дума за други народи, обитаващи територията. И тъй като

1 White, R. **Propaganda: Morally Questionable and Morally Unquestionable Techniques.** – Propaganda in International Affairs. Annals of the American Academy of Political and Social Science. November 1971, 33–34; Скуленко, М., **Цит. съч.**, с. 25.

2 Abbott, G. **Macedonian folklore.** Cambridge, 1903.

за украинците или евреите, живеещи там, в Европа знаеха още по-малко, отколкото за румънците, то у четящите се създаваше впечатлението, че провинцията е с еднородно етнически население — нещо, което съвсем не отговаряше на истинското положение на нещата. По същия начин подхождаше Йорга и към историята на Румъния[1]. Премълчаването беше основен пропаганден прийом и в брошурата на Йорга, посветена на отношенията на Румъния с нейните съюзници. В края на 1917 г. румънската армия беше притисната от войските на Централните сили. Букурещ беше окупиран. Единствената надежда за оцеляване беше помощта, която ѝ оказваше Русия. Затова историкът, който подробно анализираше претенциите на страната си на запад и юг, и дума не обелваше за откъсването на Бесарабия след войната от 1877—1878 г., нито пък споменаваше за някакви искания на Румъния към Русия[2].

Или както казват французите, ако бедният иска да яде, първото нещо, което трябва да преглътне, е гордостта си. И докато в тези брошури основното беше премълчаването, то в памфлетите, посветени на англо- и френско-румънските отношения, основното беше безмерното венцехвалене на демократизма и себеотрицанието на двата могъщи западни съюзника[3].

В пропагандата на балканските страни широко се използваха както преувеличението, така и минимизацията. В случаите, когато това обслужваше каузата на дадена страна, директно се отричаше съществуването на спорни въпроси. Така за сръбската пропаганда румънски въпрос в Източна Сърбия никога не бе съществувал. Въпреки твърденията на румънските пропагандисти никога не било забранявано обучението на румънски език в училищата, просто защото никой никога не бил издигал подобно искане. Въпросът за Македония не бивало въобще да се повдига на мирната конференция в Париж, тъй като подобен проблем не съществувал[4].

От рода на пренебрежителните аргументи, които използваха пропагандистите един за друг, беше например обяснението, което гръцкият професор А. Андреадис даваше на очевидния, но неприятен факт,

1 Вж Iorga, N. **Histoire des roumains de Bucovine à partir de l'annexion autrichienne (1775—1914).** Jassy, 1917, 69—96; **Droits nationaux et politiques des roumains dans la Dobrogea.** Jassy, 1917; **Les Roumauns dans la Dobrogea.** Jassy, 1917.

2 Iorga, N. **Relations des Roumains avec les Alliés.** Jassy, 1917, 19—32; **Histoire des relations russo-roumaines.** Jassy, 1917.

3 Iorga, N. **Histoire des relations anglo-roumaines.** Jassy, 1917.

4 Georgevitch, T. **La vérité sur les roumains de Serbie.** Paris, 1919, pp. 5, 31; Denis, E. **Du Vardar à l'Istrie.** Paris, 1919, 13—14.

че в началото на нашия век Гърция беше икономически по-неразвита от България, макар самостоятелният ѝ живот да бе много по-дълъг. Според него основната причина се криела в историята. Българите не били борбен народ като гърците и не се вдигали на борба против турците. Поради тази причина земите им не били опустошавани така, както били опустошени Пелопонес и Егейските острови след въстанието от 1821—1828 г.[1] Известна доза истина в твърдението му може би имаше, но то бе примесено със зле прикрито чувство за превъзходство.

5. Пренасяне на качества

Някои пропагандисти използваха успешно техниката на пренасяне на качества. Така например Д. Мишев, опитвайки да привлече вниманието на европейската общественост към съдбата на българите в окупираната от Гърция Македония, правеше паралел между широко разискваните в печата в началото на Първата световна война германски престъпления в Белгия и поведението на гърците в Македония. Гръцките пропагандисти, говорейки за достойнствата на древните елини, визираха съвременните им наследници[2].

6. Повторение

„Прекрасно място за чудовища! Повтарям не напразно,
за да ви вдъхна сили точно преди пристана.
Прекрасно място за чудовища! За трети път го казвам,
защото казаното три пъти е вече истина!“
Луис Карол. Преследване на Снарк. — Фантасмагории. Варна, 1993, с. 32.

Повторението бе широко използван прийом.

Повтаряха се темите на пропагандните съчинения. Десетки бяха българските, сръбските и гръцките памфлети, посветени на македонския въпрос.

Повтаряха се аргументите. Гръцката пропаганда не пропускаше да спомене в брошурите за Македония за Александър Македонски. Сръбската никога не забравяше да тикне в очите на читателя Косово поле.

---

1 Andreades, A. Les progrès èconomiques de la Grèce, 6—7.

2 Micheff, D. Crimes allemandes, crimes grècs. S., 1915; Peuples opprimés et oppresseurs. S., 1915; Mynas, C. Цит. съч., Nicolaides, Cl. Die neueste der Macedonischen Frage. Berlin, 1903.

Румънската се връщаше непрекъснато към ролята на страната като страж пред славянската и тевтонската опасност. Българската не се уморяваше да набляга върху трудолюбието на българина, допринесло за процъфтяването на страната в началото на века. Турската не спираше да стоварва върху руското вмешателство вината за всички беди, сполетели империята.

7. Представяне на мнение за факт

Представянето на мнението на даден авторитет или пропагандист за безспорен факт беше обикнат прийом. Памфлетите пъстреят от фрази от рода на „без съмнение", „както е добре известно", „публиката знае, че" и т. н. Добър пример за използването на тази техника беше брошурата, която Мидхат паша беше написал по време на Източната криза от 1875—1878 г. Както се изразяваше той, „добре е известно", че завоеванията на Османската империя се дължали не на военната ѝ сила, а на справедливостта на султаните ѝ. „Отлично се знаело", че изгонените от Испания евреи дошли в Османската империя, тъй като в нея имало повече свобода и другите вероизповедания не били преследвани. На всички било „известно", че след реформите от Танзимата християните участвали активно в управлението на империята и ако имало беззакония, от тях страдали в не по-малка степен и мюсюлманите. Според него истинската причина за вълненията сред християните било не потисничеството на Портата, а това, че тя

> *„е дала на християнските народи повече свободи и повече образование, отколкото позволените за мюсюлманите".*

При това и за най-непредубедените било „напълно ясно", че нямало да има никакво революционно движение, ако то не било подбуждано от Русия. По време на въстанието си, както било доказано „неопровержимо", българите нерядко избивали мюсюлмани, жени и деца, но мюсюлманите въпреки това си оставали спокойни. При това „всеки безпристрастен наблюдател" можел да види, че българите, от които толкова много се била интересувала Европа, били интелектуално неразвити и по-назад от мюсюлманските си съседи, а и сред мюсюлманите в България повече от милион били всъщност потомци на ислямизирано българско население, които не знаели дори и турски[1].

1 Midhat Pacha. **Цит. съч.**, с. 14, 17—21.

Тази техника се използваше особено енергично във военновременната пропаганда за „жестокости" на противника. Мненията на западни журналисти, които често не бяха посещавали дори местата, където бяха станали „жестокостите", бяха представяни за категорични и неопровержими факти. На патетични описания на кървавите деяния на врага, направени нерядко от добре платени журналисти, се позоваваха по-късно в своите трактати балканските пропагандисти.

8. Използване на думите на противника

Обикната тактика в пропагандната борба беше да се използват думи, излезли от устата на противника, които след това се разчепкваха, подлагаха на пристрастен анализ, като в тях се диреше потвърждение на собствените тези. Свидетелствата в полза на дадена кауза, извлечени от аргументацията на противника, се считаха особено удобни за манипулиране. Те бяха използвани от всички пропаганди[1].

През 1917 г. сръбската пропаганда наводни европейския печат със статии за зверствата на българите при потушаването на т. нар. Моравско въстание. При това данните бяха извлечени предимно от официалния български печат. Пълномощният министър в Берн, притиснат от активната кампания, настояваше пред МВРИ в. „Моравски глас" да не се допуска в Швейцария, тъй като в него имало много материали, които не били „много удобни за нас"[2].

В борбата си за получаване на Тракия гръцките пропагандисти често се облягаха на атласа, издаден от Дим. Ризов, за да доказват, че почти никога в историята си България не е имала този излаз на Егейско море, за който настоявала след Балканската война[3]. В. Кюн, един от пропагандистите, използвани и от Гърция, и от Сърбия, издаде два сборника с внимателно подбрани материали от българския печат, които говореха твърде зле както за толерантността на българите, така и за желанието им след войната да бъде установен справедлив мир. По подобен начин Кр. Прайс, който работеше в полза и на румънската,

---

1 Вж. като пример брошурата на Iorga, N. **La question roumaine en Autriche et Hongrie. D'après les publication récentes.** Bucarest, 1915. Подобен пример за българска пропаганда е брошурата на Penev, B. **Le chauvinisme serbe.** S., 1916.

2 **ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а.е. 565,** с. 19, 10.07.1917.

3 Antoniades, A. **Le role économique des Grecs en Thrace...,** с. 5; **Les Balkans et les prétentions bulgares à l'hégémonie balkanique.** Réponsa au ministre de Bulgare à Berlin, M. Rizoff par le ministre de Grèce à Berne M. A. Alexandri. Lausanne, 1918.

и на гръцката кауза, издаде сборник с карикатури, взети от българския печат в годините на Първата световна война, в които се осмиваха французите, англичаните и русите[1].

Един от крупните успехи на сръбската пропаганда през 1917 г. беше една статия на Х. Вендел — социалистически депутат в австро-унгарския парламент с известен авторитет в областта на изследването на етническите взаимоотношения. Той в общи линии защити сръбската теза по въпроса за Македония и се обяви против българската. Пропагандата от Корфу, макар и да не бе провокирала изявленията му, не се забави да се възползва от тях. Та те показваха, че дори социалистите в Австро-Унгария и Германия са против българските претенции. Статията беше препечатана като брошура по изричното нареждане на Пашич и разпратена по цял свят. Тезите на Вендел предизвикаха ожесточена полемика. На дипломатическо ниво София протестира пред Балплац. Изразиха негодуванието си и македонските братства с телеграма до канцлера Цимерман[2].

На сръбски писания, писани преди въпросът да е станал политически значим, се опираха румънците, когато дореха доказателства за румънското присъствие в Банат и Източна Сърбия[3].

Разбира се, и българите не оставаха по-долу. С помощта на МВРИ Стилиян Чилингиров публикува сборник за историята на населението по долината на р. Морава. В него твърдеше, че допреди петдесетина години то било чисто българско и това било охотно признавано в миналото от сръбски автори и пътешественици. Тезите му бяха подкрепени и от две брошури на Хр. Герчев. Румънски свидетелства за българи, живеещи в Добруджа, привличаха Стоян Романски и Иван Пенаков[4].

Наблюдения на чужди наблюдатели, за които се предполагаше, че са безстрастни, бяха изтъквани от всички пропаганди, за да се подчер-

---

1 **Les bulgares Peints par eux-mêmes.** Documents et commentaires, recuillis et rédigés par Victor Kuhne. Paris, 1917; Kuhne, V. **Bulgaria Self-Revealed. Documents.** London, 1919; Price, Cr. **The Sentiments of Sofia. Illustrated by Reproductions of Bulgarian War Cartoons.** London, 1919.

2 **НАБАН, ф. 45к, а.е. 592,** 1—2, 2.07.1917.

3 Popovici, A. **Un Témoignage serbe sur les roumains de Serbie.** Paris, 1919.

4 Čilingirov, St. **Le pays de la Moldova suivant des témoignages serbes.** Bern, 1917; Ghertcheff, C. **Aveux serbes sur la Macédoine.** S., 1919; **Temoignages serbes sur les bulgares de la Morava.** S., 1919; Romansky, St., Iv. Penakoff. **Rumänische Zeugnisse über die Dobrudschafrage.** Bucarest, 1918.

тае мъжеството на една или друга армия във войната или значението на нейния принос за крайната победа[1].

9. Изграждане на политически митове

Политическата пропаганда израстваше от митове и самата създаваше митове. Митотворчеството е една от нейните основни характеристики. Пропагандистите опитваха да изградят в съзнанието на западната общественост политически митове, които биха обвързали тясно техните задачи с целите на съответната държава[2].

Митовете нерядко се изграждаха на основата на преувеличения. Така т. нар. Лазарович-Хрбелянович — един недотам умствено уравновесен претендент за сръбската корона, който сам си бе присвоил аристократичната титла, използваше парите на богатата си съпруга, за да твърди в едно обширно съчинение, насочено към американската публика, че по време на Сръбско-българската война сражението при Сливница всъщност било победа на сърбите, а не на българите, които само безсрамно се възползвали от нея[3]. А по време на Първата световна война сръбската пропаганда се стараеше да прокара директна връзка между битката при Косово поле в края на XIV в., когато сръбската войска претърпя поражение, но забави османското настъпление към Европа, с новата битка при Косово в края на 1915 г., когато тя отново бе разбита този път от съюзените армии на Централните сили. Внушението в създавания мит бе напълно ясно—наново сърбите ставаха жертва на стремежа си да предпазят Европа от варварска агресия[4].

Най-голям успех в митотворчеството имаха румънците. Още през 1843 г. Д. Брътияну прокарваше тезата, че Румъния е „сестра на френската нация" или пък направо, че е „една втора Франция". В края на века в двутомната си история на страната А. Ксенопол нееднократно

---

1 Angell, H. **Le soldat serbe.** Paris, s.a. (1919); Barby, H. **Bregalnitsa.** Paris, 1914; Chaboseu, A. **Les Serbes et leur épopрée nationale.** Préface de M. M. Vesnitch. Paris, 1919; Chambry, R. **La barrière serbe. Amsterdam,** s.a. /1919/; Denis, E. **Цит. съч.**; Lorin, H. **Цит. съч.**; Rebreyand, Dr. **Цит. съч.**

2 Роланд Барт твърди, че митът е просто една система на комуникация, едно послание и докато има твърде постоянни и старинни митове, няма вечни митове. Вж. Barthes, R. **Mythologies.** Paris, s.a. 215—216; Скуленко, М. **Цит. съч.,** с. 22.

3 Lazarovich-Hrebelianovich, Prince and Princess. **The Serbian People. Their Past Glory and Their Destiny.** Vol. 1—2. New York, 1910.

4 Ġeorġević, T. **Serbia and Kossovo.** London, 1916.

подчертаваше „латинския“ характер на нацията, а пък княз Гика търсеше всички възможни допирни точки в историята на Франция и румънските земи, както и в психическите качества на двата народа[1].

Тезите на Букурещ си спечелиха определено влияние. В началото на нашия век Румъния беше наричана и в италианската, и във френската преса „нашата румънска сестра“.

Не бяха по-различни и стремежите на гърците. Още през 1803 г. просветителят Адамантиос Кораис смяташе, че поради историята им, любовта им към образованието, към културата, би било справедливо гърците да бъдат наричани „французите на Леванта“[2].

10. По-рядко използвани прийоми

В пропагандната полемика се използваха и инсинуациите и намеците. Те бяха доста удобни. Без да се прибягва към директни обвинения, които понякога бяха по-лесни за опровергаване, се постигаше сходен резултат. Когато за дадено обвинение нямаше достатъчно доказателства, много по-лесно беше да се прибегне до намеци.

Прибягваше се към т. нар. „скрита очевидност“. За сръбската, румънската и гръцката пропаганда българите бяха варвари. Не се пренебрегваше и техниката на „етикетизиране“. Сръбските пропагандисти оприличаваха България на Шайлок, тъй като и тя като Шекспировия герой аспирирала да изтръгне Македония от живата плът на Сърбия[3].

В пропагандата често противникът беше разбиван на групи, за да бъде намалявана относителната му тежест. Към тази техника бе прибегнал С. Гопчевич в своята карта на Македония от 1889 г., в която българите, за да излязат по-малко, бяха отбелязани като българи мюсюлмани и българи християни, като мюсюлманите бяха броени като турци. В замяна на това към сръбската нация бяха прибавени както мюсюлмани албанци от сръбско потекло, така и християни албанци от сръбско потекло[4].

---

1 Regnauld (Dimitru Brătianu). **Les principautés danubiennes...**, с. 551; Ligue Franco-Roumaine. Section Française. **Notre soeur roumaine.** Auxerre, Paris, 1906; Corivan, N. **Din activitatea emigranţilor români în apus (1853-1857).** Scrisori şi memorii publicate cu un studiu introductiv. Bucureşti, 1931, p. 13, № 7; Xenopol, A. **Histoire des Roumains de la Dacie trajane...**, Ghika, Le Prince D. **La France et les Principautés Danubiennes de 1789 à 1815.** Paris, 1896.

2 Koraes, A. **Цит. съч.**, с. 173.

3 Loyson, P. [V. Savić]. **Цит. съч.**, с. 5.

4 Wilkinson, R. **Цит. съч.**, с. 98.

Всички балкански пропагандисти обръщаха сериозно внимание на значението на личността в политиката[1]. Те имаха съзнанието, че успехите на някои от техните инициативи зависят от субективните качества на политиците, към които бяха насочени. Затова докладите пъстреят от личностни характеристики на основните европейски политически актьори. Един бил интелигентен и затова към него трябвало да се подхожда с данни и информация; втори бил суетен и затова не би било лошо да бъде награден с орден или да му бъде изпратен подарък; трети обичал развлеченията и затова не трябвало да бъде пропускан на приемите. Въпросът бе, че възможностите им да действат върху личностните страни на характера на политиците бяха твърде ограничени.

Затова най-често се прибягваше към ласкателства. Те невинаги бяха достойни за перото на този, който ги пишеше, но имаха положителното качество, че обещаваха награди в близкото бъдеще. Така гръцки пропаганден автор, разискващ въпросите на положението на населението на Додеканезите, окупирани от Италия, правеше подробно сравнение на историята на италианската администрация на островите и на британската в Кипър. Сравнението беше в полза на англичаните, които проявявали общопризнат гений да управляват. Изводът — в полза на гърците: щом италианците не можеха да се справят с островите, много по-добре би било да бъдат присъединени към Гърция. Колко по-добра беше всъщност Гърция от Италия, не ставаше ясно[2].

Самият Брътияну не пропускаше случай да поласкае френските си кореспонденти, като същевременно издигаше и самото румънско национално самочувствие. В писмо до френския министър на външните работи граф Валевски той настояваше да се създаде една силна Румъния, „т. е. една втора Франция". Доколко самите французи бяха поласкани от тази перспектива е съвсем друг въпрос.

11. Смесване на аргументите и прийомите

Както вече посочих, никога аргументите и прийомите не бяха използвани в чист, стерилен вид. Те винаги бяха смесени. Върху кои щеше да бъде поставено ударението в даден момент, зависеше от тактическите цели на дадената пропаганда.

---

1 За значението на личностния фактор в политиката въобще вж. Greenstein, F. **Personality and Politics.** — Handbook of Political Science. Vol. 2. **Micropolitical Theory.** Reading, Massachusetts, 1975, 1—92.

2 Volonakis, M. **Le Dodécanese.** Ses aspirations, ses efforts. Paris, 1919.

Българите държаха предимно на етническите аргументи при спора за Македония и на икономическите в спора за Тракия. При издигането на претенциите си за Македония и Тракия гръцката пропаганда използваше смесени аргументи — най-вече античното наследство в областта; икономическото значение на гръцката търговия и привързаността на християните към Вселенската патриаршия. Особено пък в Източна и Западна Тракия гърците държали в свои ръце 70 % от икономиката и затова тям се падало правото да я присъединят към кралството[1]. Това, което правеше впечатление, бе, че много рядко се издигаха аргументи от етнически характер, освен когато се говореше за Южна Македония и крайбрежието на Егейско море.

Така и сръбската пропаганда при набелязване на програмата си за Македония смесваше историческите спомени за царството на Ст. Душан, емоционалната убеденост в превъзходството на сръбската нация над околните и обърквaнето на понятията чрез обединяването на Стара Сърбия с Македония. Интересно е, че в популярната вътрешносръбска пропаганда през тези години се прокарваше мисълта, че сърбите единствени от балканските народи не хранели мегаломански амбиции, а искали просто да се обединят в рамките на една държава[2].

По време на Първата световна война и Парижката мирна конференция румънската, сръбската и гръцката пропаганда подчертаваха неуморно, че страните им се сражавали за „непреходните стойности" на демокрацията по целия свят, застрашени от Централните сили. В отговор българската и турската пропаганда твърдяха, че нямали нищо против глобалните намерения на целите на Антантата. Те се интересували само от локалните измерения на конфликта, а именно на Балканите стойностите на демокрацията и хуманността били подменени от завоевателните, империалистически амбиции на съседите им.

Навремени, макар и доста рядко, балканските страни се впускаха в пропаганда, която нямаше пряка връзка с териториалните спорове между тях. Така по време на гръцко-румънския конфликт от 1906 г. гръцката пропаганда се опитваше да докаже правотата на гръцката кауза според международното право[3].

---

1 **La Macédoine et les réformes.** Mémoire du Syllogue macédonien d'Athènes. Athènes, 1903; Nicolaides, Cl. **La Macédoine: la question macédonienne dans l'antiquité, au moyen âge et dans la politique actuelle.** Berlin, 1899; Antoniades, A. **Le role économique des Grecs en Thrace...**, 22—30.

2 Ораовац, Т. **Арбанашко питање и српско право,** с. 8, 22, 45; Гопчевич, Сп. **Старая Сербія и Македонія..., Carte ethnographique serbe avec les limites méridionales de la vielle Serbie...**; Orlovitch, P. **Цит. съч.**

3 Lévidis, S. **Le conflict gréco-roumain au point de vue du droit international.** Paris, 1906; **Le droit d'intervention des grandes puissances à propos du conflict dréco-roumain.** Paris,

IV. СТИЛ НА ПРОПАГАНДНОТО ПОСЛАНИЕ. РАЦИОНАЛНА И ИРАЦИОНАЛНА ПРОПАГАНДА

Важен елемент във външнополитическата пропаганда на балканските страни беше люшкането между рационалната и ирационалната пропаганда. Характерна особеност на пропагандното послание въобще е интерпретационната и емоционалната окраска, която придобива информацията в него[1]. Едва ли би могло да се каже, че в който и да е момент съществуваше само ирационална или само рационална пропаганда в чист вид. Дори и в пропагандните статии с икономическа тематика, в които емоционалните елементи бяха сведени до минимум, можеше да се забележи игра с морални и етически категории, които принадлежаха по-скоро към кръга на ирационалната пропаганда. Дори под формата на икономически аргументи пропагандистът се стремеше да възбуди някаква форма на емоционална обвързаност, някаква потребност.

Все пак можеше да се проследи известна зависимост. Емоционалните аргументи натежаваха предимно по време на остра политическа криза. В годините на борбите в Македония, през Балканската, Междусъюзническата и Първата световна война терминологията и конструкцията на фразата на пропагандистите бяха заредени с емоции. Тогава се клеймяха страстно „българските ужаси", „турските варвари" или „префинените гръцки лицемери"[2].

Тенденцията към прехвърляне на ударението в пропагандата от фактите към емоциите пролича особено ясно по време на войните от 1912—1918 г. Народностните, икономическите или историческите доказателства, макар и да не бяха забравяни и за миг, нерядко оставаха настрана. Сръбските и гръцките пропагандисти се стремяха да създадат в съзнанието на обществеността в страните на своите съюзници семантична картина на непригледността на българската политика. Те непрестанно наблягаха върху ужасите на модерната война, като представяха българската армия като армия от съвременни варвари. „Българските ужаси" стана добре познато клише във френската преса още през 1913 г.

През 1917 г. българският пропагандист М. Скопянски споделяше плана си да напише пропагандна брошура за борбите в Македония.

1906; Shopoff, A. **Les réformes et la protection des chretiens en Turquie.** Paris, 1904.

1 Войтасик, Л. **Психология политической пропаганды.** Москва, 1981, с. 99.

2 Janis, I. **Persuasion.** — Encyclopedia of Social Sciences, с. 59; Якобсон, П. **Эмоциональный фактор в пропагандистком воздействии.** — Проблемы социальной психологии и пропаганды. Москва, 1971, с. 65.

Тя трябвало да започне с посвещение на сестра му, изнасилена от сърбите, и брат му, осъден на петнадесет години затвор, за да

„бие на чувства (ако има такива)“.

В опитите си да привлекат емоционалното съчувствие на Запада балканските пропагандисти наблягаха върху тежката си история на „потиснати“ и „онеправдани“ народи. Тази линия на поведение бе използвана дори от турските пропагандисти, които гневно и яростно обвиняваха Запада, че никога в своята политика към Ориента не се е ръководел от морални съображения[1].

Сръбските пропагандисти през Първата световна война използваха положението на населението в окупираната от български и австрийски войски Сърбия, за да призоват в емоционални краски за помощ и оттук да засилват негативния образ на българите и австрийците. Подобен характер имаха и многобройните брошури, в които се описваха издевателствата върху мирните жители[2].

Българите бяха наричани **les petits boches**. Изграждани бяха натоварени с емоции семантични конструкции от рода на „Турция — варварство“, „Сърбия — смелост и себеотрицание“, „България — предателство“. Донякъде интуитивно сръбските, гръцките и румънските пропагандисти се бяха натъкнали на факта, че негативната емоционална пропаганда може да изпълнява по-важни тактически задачи от позитивната[3].

Пропагандистите се стремяха да превърнат емоциите в чувства, а чувствата в настроения, които имаха много по-дълготраен и устойчив характер. Обвързването на емоции, на морални аспекти с въпросите, поставяни в пропагандните съчинения, като правило водеше до нарастване на интензитета на мнението на общественост[4].

---

1 Boeresco, B. **La Roumanie après le Traité de Paris du 30 mars 1856, précédé d'une introduction par M. Royer-Collard**, professeur du driot des gens à la Faculté de driot de Paris, 1856, p. 13; **ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а.е. 639**, с. 87—88, 16.07.1917; Riza, A. **Цит. съч.**, с. 5; Andonovitch, M. **Souvobor et Avala. L'épopée serbe en 1914.** Friburg, 1915.

2 Ghentchitch, G. **Un cri de détresse de la Serbie affamée.** Paris, 1916; Reiss, R. **Lettres du front macédo-serbe.** Paris, 1916.

3 Този тип конструкции и алюзии се използваше особено активно от сръбската пропаганда. Вж. **Les Austro-Bulgaro-Allemands en Serbie enhavie.** Paris, 1919; Markovitch, N. **Le pangermanisme en Orient.** Nice, 1916; Jervis, R. **The logic of Images in International Relations...**, с. 6; Надирашвили, Ш. **Цит. съч.**, 28-29; Ермоленко, Д. **Пропаганда и семантика.** — Проблемы социальной психологии и пропаганды. с. 50.

4 Парыгин, Б. **Общественное настроение.** Москва, 1966, с. 23, 29; Lane, R., D. Sears. **Цит. съч.**, с. 9.

* * *

Балканските пропагандисти си даваха сметка, че за да подсилят или да променят обществените настроения в страните, към които беше насочена пропагандата им, трябваше да им предложат и достатъчно силни стимули, за да влезе в сила психологията на „наградата" при вземане на решения. Ясно беше дори тогава, че липсата на мнение по дадени въпроси невинаги се дължи на недостатъчна информираност, а на липсата на интерес, т. е. трябваше да се търсят начини да се възбуди този интерес[1]. Още първите изследователи на общественото мнение отчитаха, че умонастроенията са свързани с особена логика, която бе наричана от Т. Рибо „афективна логика", от Г. Тард „социална логика"[2], а сега я назоваваме по-просто — „логика на интересите".

На какви чувства играеше пропагандистът при съставяне на своето послание? Като правило опитваше да включва възможно най-широк спектър от човешки чувства: прости емоции, като страха, както ставаше с военновременната пропаганда; алчността, стремежа да натрупаш по-скоро богатства — като в икономическата пропаганда. По-рядко се използваха емоции, като стремежа към приключения, както в брошурите за екзотиката на Ориента и т. н.

Балканските пропагандисти апелираха с успех към подсъзнателния страх на индивида да загуби свободата си и сигурността да се ползва от ценностите на политическия живот; страха на западняка да не загуби собственото си благополучие поради неуредиците в Изтока. Страхът е една от основните човешки емоции и те умело го използваха.

Неслучайно Симеон Радев преценяваше, че възможностите за пропагандна кампания в Париж в началото на века били твърде добри, защото македонският въпрос

„вдъхва по-големи страхове от арменския"

и следователно можело да се очаква по-бързо действие.

Пропагандистите внушаваха в своите брошури мисълта, че веднъж изпълнени техните желания и стремежи, мирът вече няма да бъде застрашаван.

Умело се възползваха от умората на европейците след петгодишното клане и водачите на новата турска пропаганда след края на Пър-

---

1 Oskamp, St. Цит. съч., с. 180.; Ерунов, Б. Цит. съч., 106—107.

2 Рибо, Т. Логика чувств, с. 14; Тард, Г. Цит. съч.

вата световна война. В своите пропагандни материали те наблягаха върху няколко главни момента. Първият бе жестокостите на гръцките армии в Мала Азия. Вторият бе прокарване на знак на равенство между амбициите на Гърция в Мала Азия и цялостните империалистически планове на големите държави във войната. Замислите на Великобритания, Франция и Русия бяха разкрити от болшевиките през 1917 г. с публикуването на тайните споразумения между страните от Антантата и предизвикаха отвращението на либерално настроените интелектуалци в Европа[1].

И тъй като новият турски Конгрес декларираше, че е организация от нов тип, категорично скъсала с традициите на младотурския триумвират, на старата Османска империя и се обявяваше против съглашателството на султана, то и в много по-голяма степен отпреди той можеше да привлече на своя страна съчувствието и симпатиите на европейското обществено мнение.

Като правило пропагандистите на губещите страни се стараеха да не разсърдят прекалено страните победителки. Изключения бяха острите нападки в такива случаи, продиктувани по-скоро от чувството на б зсилие, отколкото от вярата, че те могат да променят общественото н строение[2].

V. КОГНИТИВНИ МАНЕВРИ — ИЗПОЛЗВАНЕ НА СТЕРЕОТИПИ И КЛИШЕТА. ЛЕКСИКАЛНА ФОРМА НА ПРОПАГАНДНОТО ПОСЛАНИЕ

При последователната разработка на пропагандните аргументи, които използваха в своите публикации, макар и често несъзнателно, пропагандистите се придържаха към една основна схема от шест типа „когнитивни маневри" — стратегия за установяване на фона на обсъжданите проблеми, стратегия на въвеждането към темата, стратегия на разработването ѝ, стратегия на морализиране, стратегия на фокусиране и стратегия на отвличане на вниманието. Стратегиите се сменят съобразно нуждите[3].

Всички балкански пропагандисти обръщаха специално внимание на използването на старите и изграждане на нови стереотипи в съзнани-

---

1 **Le régime d'occupation hellénique en Turquie.** Des documents officiels... Lausanne, 1921; Ahmed Rustem bey. **Цит. съч.**, 69—72.

2 Riza, A. **Цит. съч.**, с. 10, 32.

3 Стриженко, А. **Основные закономерности использования языка в буржуазной пропаганде. — Язык и стиль буржуазной пропаганды.** Москва, 1988, с. 8.

ето на своята публика. Докосването до стереотипите беше по-скоро интуитивно. Едва през 1922 г. У. Липман публикува своето пионерско изследване за ролята им при формирането на общественото мнение[1]. Независимо от липсата на формулировка, все пак на балканските пропагандисти беше ясно, че в съзнанието на публиката съществуват своего рода филтри, които подбират и оценяват несъзнателно ценността на предложената информация съобразно с вече формулираните представи.

Изключително полезно в това отношение се оказа клишето — шаблонен, стереотипен израз, който се утвърждава в съзнанието на аудиторията и механично се възпроизвежда в дадени ситуации. Закрепването на смисловото съдържание на стереотипа води до предсказуемост в поведението и реакцията. Клишетата имат различна степен на експресивност — те могат да бъдат неутрални, със слаба и със силна експресивност. Въпреки че често е критикувано за своята „шаблонност", клишето постепенно придобива способност за „хиперхарактеризация", т. е. откъсване от непосредствената си функция и загуба на неутралността[2].

Такова клише се опитваше да създаде сръбската пропаганда в съзнанието на френската общественост, като описваше емоционално съдбата на разстрелян от българските войски сръбски фелдшер, чиято участ била досущ като тази на сестрата Е. Клавел, разстреляна от германците през 1914 г.[3] Такова клише използваше и Л. Саваджиян, когато в края на Първата световна война пишеше една от антибългарските си брошури под названието „Аз обвинявам" — директна заемка на прочутия апел на Е. Зола.

Подобни клишета бяха употребявани от румънците и от сърбите, когато твърдяха, че били „бранители на западната латинска цивилизация" или „стражници на вратата". Така и сръбската пропаганда използваше в Италия семантичното клише „Сърбия — Пиемонт на Балканите"[4].

Пропагандистите не бяха изградили специална терминология за своите послания. Насочени към широка аудитория, те по необходимост бяха издържани в общоупотребителна лексика, която получава-

1 Lippmann, W. **Public Opinion.** New York, 1922.

2 Стриженко, А. **Цит. съч.,** 23—24.

3 Zurović, J. **Influence intellectuelle française sur les serbes.** Vannes, 1918.

4 Stoica, V. **The Roumanian Nation a Sentry of Western Latin Civilization in Eastern Europe.** Pittsburg, 1919.

ше политико-идеологическо значение и оттенъци само в определени политически ситуации. Пропагандистите придаваха на обичайното денотативно значение на думата, изречението или текста определени емоционално-оценъчни, емоционално-експресивни и конотативни оттенъци. Широко използваха и явлението „дифузност" на лексическото значение в случай на частична синонимия[1].

Например по различен начин в пропагандните съчинения се обозначаваше стремежът на сърбите и българите да отбраняват земята си — в единия случай се говореше за войнственост, агресивност, в другия — за готовност да защитават земята си и т. н. В гръцката пропаганда особено през първата половина на XIX в. масово се използваше стремежът да се утвърди широка синонимия между целите на християнството на Балканите и целите на гръцката политика. Потвърждавайки този стремеж, един от вестниците, излизащи в Атина през 1843 г., промени подзаглавието си от „L'Observateur. Journal des intérêts helléniques" на „Journal des Intérêts des populations chrétiennes en Orient"[2].

За да има успех, пропагандистът трябваше да познава способите на синтаксично-семантическото колебание на смисъла на изреченията и на целия текст, т. е. пресъпозицията, имплицирането и т. н. Пресъпозицията изисква познаване на езика, на закономерностите при употреба на езиковите единици; познаване на „моделите на света на внушаемия" (т. е. неговото психологическо състояние, социалния му статус, идеологическите му възгледи и убеждения, страховете и надеждите му)[3]. В този смисъл перспективите пред една пропагандна албанска брошура, дело на албанската колония в Румъния, в която още на заглавната страница имаше три груби граматични грешки, а и целият текст бе написан на нивото на ученик от началното училище, едва ли бяха особено обнадеждаващи[4].

Пропагандистите често търсеха имплицитно изразяване на внушението, т. е.

---

1 Стриженко, А. **Цит. съч.**, с. 15.

2 **Lettre messenienne sur l'intervention des puissances alliées...**, Mynas, C. **Цит. съч.**, 13—126; **L'Impartial**, 2, № 135, 9.07.1843.

3 Стриженко, А. **Цит. съч.**, 15—16; Mucchielli, R. **Psychologie de la publicité et de la propagande**. Connaissance du problème. Paris, 1970, p. 75.

4 **Protestation adressée à la Conférence de la Paix par les Albanais de Bucarest et Constanza-Roumanie contre les pretentions grecques sur l'Albanie de Sud. Bucarest**, 1919.

„тези случаи, когато при отсъствието на формални признаци за дадено значение то въпреки това възниква в съзнанието ни“[1].

Така през 1917 г. сръбската пропаганда протестираше срещу „насилственото“ рекрутиране на млади мъже от Македония в българската армия. А в книга, посветена на църквите в Сърбия, най-голямо внимание бе отделено на останките на византийската средновековна архитектура в областта. Така имплицитно се създаваше впечатлението, че въпросът за бъдещата ѝ принадлежност въобще не може и да се поставя[2].

В пропагандните послания бяха много популярни думи с подчертан емоционално-действен заряд от рода на „апел“, „зов“, „протест“ и т. н., които трябваше да подбудят аудиторията към активност. Не бяха пренебрегвани и думи, в които се спекулираше с буржоазно-либералните идеи на епохата от рода на „права на народите“[3].

При разглеждане на проблемите на лексикалната форма на пропагандното послание психолозите използват следната схема:

D—S—N,

където D е денотатът (екстралингвистичен обект), S е сигнификат (отразявано във формата на езика понятие), а N е номинат (езиковата форма). При абстрактните понятия — свобода, агресия и т. н. денотатът се включва в сигнификата[4].

Оттук следва, че ключовите думи в пропагандното послание могат да имат различно отношение при различна аудитория. Това беше забелязано още от видния антрополог Бронислав Малиновски, който казваше, че

---

1 Стриженко, А. **Цит. съч.**, с. 19.

2 **Le recrutement forcé des Serbes par les Bulgares.** Genève, 1917; Pétroniévitch, Dr. **Les Cathédrales de Serbie.** Paris, 1917.

3 Вж. напр. **An Apeal to Americans by the People of Greece.** New York, 1919; **Appel à ceux qui sont appelés à décider de la destinée des peuples opprimés.** Zurich, 1919; **Appel des étudiants serbes aux universités neutres du monde entier.** Genève, 1919; **Appel aux gouvernements et aux peuples civilisés.** Mémorandum des associations patriotiques d'Athènes. Athènes, 1906; **L'Hellénisme de l'Asie Mineure et la Jeune Turquie.** Protestation et appel à l'humanité civilisée par un témoin oculaire des crimes Turcs. Paris, 1918; Draghicesco, D. **La Bessarabie et le droit des peuples. Esquisse historique, géographique, ethnographique et statistique.** Paris, 1918.

4 Пароятникова, А. **„Конденсированные символы“ в буржуазной пропаганде.** — Язык и стиль буржуазной пропаганды, 94—95.

„значението на думата може да бъде определено не при пасивна контемплация, а винаги след анализа на нейната функция по отношение на съответната култура“[1].

Денотативната информация на ключовите думи е твърде неясна и затова от особена важност за пропагандата е тяхната конотация. Много думи имат специфична неутрална или слабо емоционално-оценъчна конотация, но с конструиране на съответния микроконтекст се достига до експресивно-оценъчни конотации[2].

Терминът „зверства“ беше достатъчно силен сам по себе си, но при създаването на конструкцията „български зверства“ се постига подсилване на израза. Това става често с помощта на прилагателни, които имат отрицателно или позитивно значение. Изследователите на проблемите на внушението отдавна са забелязали факта, че хората реагират емоционално на определени, натоварени с емоция думи — обикновено по-силно влияние оказват негативните, отколкото позитивните думи[3].

Всички балкански страни използваха ключови думи в пропагандата си, които трябваше подсъзнателно да отприщят определени емоции. Така особено популярни бяха думи като „истина“. „Истина“ бяха възгледите на българите за Македония. „Истина“ бяха схващанията на сърбите за Банат и Източна Сърбия. „Истина“ бяха протестите на българите против младотурското управление[4].

Но думата „истина“ беше сравнително неутрална. Пропагандистите се бяха натъкнали на факта, че отрицателните думи са много по-действени и широко го използваха.

---

1 Цит. по: Pisarkowa, K. **On the Use of Words.** — Sign, System and Function. Papers of the First and Second Polish-American Semiotics Colloquia. Ed. by J. Pelc, T. Sebeok. E. Stankiewicz, T. Winner. Mouton Publishers. Berlin, 1984, 329—330.

2 Пароятникова, А. **Цит. съч.,** 100—102.

3 Mitchell, M. **Propaganda, Polls and Public Opinion: Are the People Manipulated.** Englewood Cliffs, 1970, p. 2; Micchielli, R. **Цит. съч.,** с. 78; Abelson, H. **Persuasion. How Opinions and Attitudes are Changed.** London, 1960, p. 42.

4 Misev, D. **The Truth About Macedonia.** Berne, 1917; Georgevitch, T. **La vérité...,** Gorgević, T. **The Truth Concerning the Rumanes in Serbia.** London, 1919; Wassa. **The Truth on Albania...;** Pelletier, R. **La verité sur la Bulgarie...; La verité sur les accusations contre la Bulgarie.** S., 1919; **La vérité sur le régime constitutionel des Jeunes-Turcs.** Paris, 1910.

Така българските стремежи към присъединяването на Одрин бяха наричани в гръцката пропаганда „намерения". Българската пропаганда, говорейки за сръбската или гръцката политика в Македония, употребяваше термина „интриги". Гръцката антиталианска пропаганда по въпроса за Додеканезите прибягваше към същата техника[1].

Особено усилено се спекулираше със синоними, които изпълваха целия възможен спектър на думата „жестокости". Използваха се: „преследване", „жестокост", „мъченик", „тъга", „следи от стъпките на варварите". Когато ставаше въпрос за убийства, нерядко се употребяваха думи, които предизвикваха асоциации по-скоро с животинското царство, отколкото с хората — „екстерминиране". Търсеха се и образни конотации с привличането на предходния политически опит — закономерността на „предателството" на България през есента на 1915 г. се обосноваваше с предателството, което била извършила към съюзниците си през лятото на 1913 г.[2]

В случаите с конотациите важното е, че от страничен езиков елемент — прилагателно — образ — те постепенно се превръщат в основен елемент, изпълняващ комуникативни функции. По същество подобни групи от думи стават кондензирани символи. Те са ценностни етикети, тъй като са тясно свързани с вече съществуващите морално-етически

---

1 Arvanitaki, G. Les intentions bulgares sur Andrinople. Paris, 1919.

2 Арх. кол. ИИ, IV, оп. 659, а.е. 100—105, 127—132, 18—25.10.1918; **Les sacrifices roumains pendant la guerre. Les victimes civiles.** Paris, 1919; **Responsibilité pour les crimes commis pendant la guerre.** Crimes commis par les Bulgares, Les Turcs et les Allemands contre des populations hélleniques. Paris, s.d. (1919); **Atrocités bulgares en Macédoine. Exposé soumis par le rector d'Université d'Athènes.** Athènes, 1913; **Les atrocités des coalisés balkaniques. № 1—3.** Constantinople, 1013; **Les atrocités commises à Smirne et aux environs pendant l'occupation helleniques,** 1919. Constantinople, s.d. (1919); **Atrocités, dévastations grecques en Anatolie.** Lausanne, 1923; **Atrocités grecques en Turquie.** Livre 1—2. Constantinople, 1921; **Les atrocités Roumains envers la population Bulgare de la Dobroudja emmenée en Moldavie.** S., 1918; **Les atrocités turques au Pont-Euxin.** Copie d'un lettre de S.E. L'Archeveque d'Amassia et Samsoun Germanos. Paris, 1919; **Les Austro-Bulgaro-Allemands en Serbie enhavie.** Paris, 1919; Avramovitch, R. **Serbie, pilléeq saceagée.** Destructions des chemins de fer. Paris, 1919; Antonesco, E. **Les nationalités opprimées et l'Entente (la question roumaine).** Nice, 1919; **The Anti-Hellenic Persecutions in Turkey.** London, s.d.; **Album des crimes bulgares.** Paris, 1919; **Turkey's crimes.** Hellenism in Turkey. Manchester, 1919; **Les persécutions antigreques en Turquie de 1908.** Athènes, 1921; **Persécutions et experimentations des communautés de Macri et de Livissi** (1914-1918). Paris, 1919; **Persécutions des Grecs en Bulgarie.** Athenès, 1906; **Un peuple martyr. Les Roumains de Transylvanie et de Hongrie.** Geneve, 1919.

Примерите за това могат да бъдат десетки, но за да не утежняваме текста, препращаме читателя към приложената библиография.

и политически ценности на определена аудитория. В същото време се превръщат в евокативни знаци-лозунги, чието смислово съдържание се съдържа в асоциативните образни представи, в основата на които лежи миналият опит. С други думи получава се явлението „познавателен консонанс".

> *„След като към дадено понятие е прикрепен определен етикет, съществува тенденция към усилване и задълбочаване поради стремежа към познавателен консонанс. Така отрицателният етикет ще засилва отрицателните черти, а позитивният — позитивните."*

Много важна е и икономичността на подобни кондензирани символи[1].

Така сръбската пропаганда към края на Първата световна война, насочена към Запада, непрекъснато се опитваше да асоциира качества на българите с тези на германците и австрийците. Гръцката пропаганда издигна тезата за „българския империализъм". В съзнанието на аудиторията, която търсеше, той кореспондираше тясно с тезата за „германския империализъм"[2].

Не трябва да се забравя, че езикът на пропагандните аргументи бе пряко зависим от промените в политиката на съответната държава. Това е напълно естествено, като се знае, че политиката заема „ръководна позиция" по отношение на пропагандата[3].

Езикът на пропагандистите понякога беше груб и обиден, макар това явление да беше сравнително ограничено. Така Е. Стайко, говорейки за Сим. Радев, подмяташе, че в България

> *„разбойничеството е една либерална професия".*

Един от платените от Гърция пропагандисти Ш. Веле говореше за „българския ад"[4].

---

1 Пароятникова, А. **Цит. съч.,** 107—110.

2 Popovitch, D., J. Katzlerovitch. Les crimes austro-allemandes-bulgares. Paris, s.a. (1919); ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а.е. 952, 2—3, 9.06.1918.

3 Семов, М. **Цит. съч.,** с. 87.

4 Staico, E. **La vérité sur le peuple Roumain et la propagande anti-Roumaine,** с. 14; Vellay, Ch. **Dans l'enfer bulgare.** Paris, 1919.

VI. ТЕМИ НА ПРОПАГАНДАТА

1. Жестокости

От самото начало жестокостите на противника бяха любима тема на балканските пропагандисти. За съжаление реалностите на полуострова даваха обилна храна за взаимните обвинения. Като се почне от клането на гърци на о. Хиос, мине се през клането на мюсюлманите на полуостров Пелопонес, издевателствата на турците над християните, жестокостите на хайдути над мирни мюсюлмани — всичко беше използвано охотно от пропагандистите[1].

Темата за жестокостите не слезе от дневен ред почти през целия разглеждан период, но обикновено достигаше своя връх в години на междуособни борби като тези в Македония или в годините на войни. Балканските пропагандисти опитваха да превърнат повече или по-малко изолирани действия на жестокости, извършвани от техните противници, в цяла система, която би осъдила не конкретните извършители, а целия народ.

Така гръцката пропаганда, според която британското обществено мнение било заблудено относно истинското разпределение на националностите в Македония, твърдеше, че жертва на българските изстъпления над гърците между 1897 и 1903 г. били станали 299 гърци. Пропагандата се засили особено в годините на Балканската война, когато всички балкански страни се обсипаха с взаимни обвинения в престъпления против хуманността[2].

През XIX и началото на XX в. европейското обществено мнение не бе особено чувствително към тази тема, тъй като тя не досягаше непосредствените му интереси. След Наполеоновите войни Европа бе живяла в относителен мир близо век. Военните конфликти, доколкото

---

1 **La Grèce en 1821 et 1827.** Correspondence politique publiée par un grec. Paris, 1823; **Lettre messenienne sur l'intervention des puissances alliées dans la Grèce...,** Rizo, N. **Histoire moderne de la Grèce depuis la chute de l'Empire d'orient...,** Papadopulo-Vretos, A. **Mémoires biographiques-hiatoriques sur le Président de la Grece...**

2 Пример за сръбска пропаганда от този тип е **Bulgarian Atrocites; An Appeal to Civilised World. Belgrade, 1913.** За турска: Loti, P. **La Turquie agonisante.** Paris, 1913; **Les atrocités des coalisés balkaniques.** № 1. Constantinople, 1913; Ruby, J. **La Guerre d'Orient.** Paris, 1913. Това е серия от протурски брошурки по 15-20 страници всяка. За гръцка: **Crimes bulgares contre les Grecs orthodoxes dans les vilayets macédoniennes à partir de l'année 1897 jusqu'a fin juin 1907.** Paris, 1907; **ЦДИА, ф. 176, оп. 2, а.е. 1213,** с. 201, 15.08.1913; с. 227, 24.08.1913; **Tragedies of Macedonia. A Record of Greek Victims of Bulgarian Outrages in Macedonia Between 1897 and February 1903.** London, 1903.

ги имаше, бяха локализирани, сравнително краткотрайни и не засягаха съществено положението на мирното население. Че подобен тип обвинения могат да бъдат издигнати и към цивилизованите европейци изглеждаше невъзможно. Пробив в тази черупка на самодоволство направи началото на Първата световна война. Невъзможното изведнъж стана възможно и болезнено близко. От окупирана Белгия долитаха сведения за масови разстрели, за поругаване на жени, за избиване на мирни цивилни, за безжалостно отношение към децата. Че много от тези сведения бяха непотвърдени или старателно изфабрикувани от пропагандистите, стана ясно значително по-късно. Тогава добронамерени политически либерали от рода на лорд Джеймс Брайс, заблудени от смесването на истински и привидни обвинения, заклеймиха жестокостите на Централните сили[1]. Тъй като българите и турците бяха техни съюзници, по аналогия можеше да се очаква, че обвиненията в жестокости ще окажат силно влияние върху настроението на широки обществени слоеве в съглашенските страни.

Това бе осъзнато бързо от сръбските пропагандисти. Те изобличаваха неуморно „жестокостите" на българите в окупираните от тях през Първата световна война територии. Според възприетата терминология те били надминали турските. Епископ Н. Велимирович, изпратен с пропагандна мисия във Великобритания, уверяваше в писмо до в. „Times", че през войната българите били избили не по-малко от 148 сръбски свещеници, в това число били заклали и скопския владика. В гръцката антибългарска пропаганда се поддържаше, че по време на Балканската война българите били избили около 250 хил. гърци и турци само в Тракия и Македония, а по време на Първата световна война — повече от 70 хил. гърци загинали само в окупираната от тях Източна Македония[2].

В тази пропаганда немалка роля изигра меморандумът на сръбската социалдемократическа партия на конференцията в Стокхолм за поведението на окупиралите Сърбия български и австро-унгарски войски, който бе издаден и на френски език[3].

---

1 Wilson, Tr. **Lord Bruce's Investigation into Alleged German Atrocities in Belgium, 1914—1915.** — Journal of Contemporary History, Vol. 14, 1979, 369—383.

2 **ЦДИА, ф. 320, оп. 1, а.е. 48,** с. 33, 13.01.1919, а.е. 57, с. 22; Zujovic, J. **Influence intellectuelle française...**; Svolopoulos, D. **Thrace Under the Hellenic Administration.** Athenes, 1922, p. 131. Автор на твърдението беше добре платеният от гръцката пропаганда Рене Пюо; **Rapport de la commission universitaire grecque sur les atrocités et dévastations par les Bulgares en Macédoine orientale.** Nancy, 1918, p. 28.

3 **Les Austro-Bulgaro-Allemands en Serbie...**; Strugar, VI. **Les Memorandums de Stockholm du parti social-démocrate serbe.** — Balcanica, T. 2, Beograd, 1971, 212—213.

Много активни в антитурската пропаганда бяха арменците, с които нерядко се съюзяваха гърците. Техният статут на жертви, а и старата слава на турците в Европа, позволяваше на западния читател да възприеме всяко обвинение. И колкото то звучеше по-невероятно, толкова бе по-охотно вярвано от читателите, особено в месеците на Парижката мирна конференция, когато общественото настроение диреше мъст за загиналите не само на Западния фронт, но и по безплодните брегове на Галиполи, в планините на Македония и в далечна Палестина. Опитите на слабата турска пропаганда да се противопостави поне на някои от обвиненията бяха осъдени на неуспех[1].

Не по-добра участ имаха и опитите на българите да обвинят съседите си в злодеяния. След разгрома на Румъния бяха публикувани няколко брошури за съдбата на българите от Северна Добруджа, избивани и насилствено отвлечени от румънската армия по време на отстъплението ѝ[2].

След края на Първата световна война единственото, което европейското обществено мнение искаше, беше да си почине. Вместо това то стана мишена на нова пропагандна кампания. Тя беше свързана с бушуващата в Мала Азия гръко-турска война.

Пропагандата на Атина използваше всички свои стари тези, разработени през годините — за преследването на християнското население в Османската империя, за трагичната съдба на гърци и арменци. Връщаше се към стари инциденти на гръцко-турския конфликт, които едва ли будеха каквито и да било асоциации или спомени в съзнанието на обществеността[3].

В гръцката пропаганда нямаше нищо ново. Новото беше в пропагандата на противника. Изведнъж гърците се оказаха обект на активна турска атака, която ги обвиняваше в жестокости срещу мирното мюсюлманско население в Анадола. Турската пропаганда умело се възползваше от нежеланието на европейското обществено мнение да се занимава повече с балканските конфликти, както и с неволното асоцииране на гръцката експедиция в Мала Азия, възприемана като нещо вън от Европа, с колониалните експедиции в Африка или Азия, за

1 **Turkey's Crimes. Hellenism in Turkey.** Manchester, 1919; **The Turco-American Question. The Turkich Point of View.** Constantinople, 1919.

2 **Les atrocités Roumains envers la population Bulgare de la Dobroudja enmenée en Moldavie.** S., 1918; **Mémoire du Conseil National Central de la Dobroudja.** S., 1919, p. 4.

3 **La fouété des nations et les déportations des chrétiens en Turquie.** Genève, 1921, 1—21; **Les persécutions antigrecques en Turquie de 1908.** Athènes, 1921, 8—36.

които либералната общественост вече не можеше да намери никакви добри думи[1].

Пропагандистите предполагаха, че „жестокостите" ще бъдат дваж по-убедителни, ако бъдат свързани с религиозни преследвания. На този аспект на турските издевателства наблягаха в пропагандата си гърците. Дописките на български кореспонденти в руския печат след потушаването на Априлското въстание смразяваха кръвта с описания на изнасилвания на невинни девойки в олтарите на църквите, свещеници бяха поругавани и бесени в църковни одежди[2]. На свой ред едно от най-важните престъпления на гърците според турските пропагандисти било, че по време на Балканската война стреляли срещу минаретата на джамиите. Подобно обвинение, този път за Одрин, трябваше да разследват членовете на Карнегиевата комисия[3]

Този подход към пропагандната тема на пръв поглед изглеждаше остарял и неподобаващ на XX в. В случая обаче пропагандистите бяха прави. Дори в началото на века някои протестантски среди в Съединените щати бяха готови да подемат кампания за разпространяване на Евангелието сред „езичниците", разбирай „православните"[4]. А по време на Балканската война, когато падането на Цариград изглеждаше предрешено, влиятелна група британски общественици, близки до Балканския комитет, бяха създали дружество за превръщането на „Св. София" наново в църква.

2. Мъченичество

Стар похват в пропагандата беше използването на теми, почерпени от Библията. В ново време това бе обикнатият прийом на протестантите по време на войните от XVI—XVII в. Той беше използван по време на Американската революция през XVIII в.[5]

---

1 **Atrocités grecques en Turquie.** Livre 1—2. Constantinople, 1921; Gehri, M. **Mission of Enquire en Anatolie.** Genéve, 1921. Всъщност турската пропаганда бе отправила подобни обвинения още по време на Междусъюзническата война, но интензитетът на кампанията тогава бе много по-слаб. Вж. **Les atrocités des grecs en Macédoine.** Stamboul, 1914.

2 Дочев, С. **Българи-сътрудници на руския периодичен печат от Априлското въстание 1876 г. до края на Освободителната руско-турска война 1877—1878 г.** — Военноистор. сб., 1984, № 3, 151—152.

3 **Les atrocités des grecs en Macédoine.** Stamboul, 1914, p. 4.

4 Brutus, A. [A. Drandar]. **A propos d'un mouvement en Macedoine.** Bruxelles, 1900, 17—48.

5 Kohn, H. **The Idea of Nationalism. A Study in Its Origins and Background.** New York, 1967 (first ed. 1944), 664—665.

Една от темите, които действаха подсъзнателно върху целия християнски мироглед на европееца, беше мъченичеството. „Мъченически" беше сръбският народ, останал под българска окупация. „Мъченици" бяха според югославските пропагандисти хърватите и словенците, живеещи под австрийско и унгарско управление[1].

„Мъченици" бяха гърците от Понт Евксин изгонени от турците от родните им места. „Мъченици" бяха хилядите изгнаници от Измир след края на Гръко-турската война от 1919—1922 г.[2]

„Мъченици" бяха румънците — както тези в Трансилвания, така и тези от кралството, които бяха влезли във войната, въодушевени от надежди, но споходени от жесток провал[3].

Тезата имаше един основен недостатък. Мъченичеството предполагаше слабост, а наградата, доколкото идваше, беше духовна, а не материална. Този недостатък се постара да избегне сръбската пропаганда, която наблягаше, че сърбите били „мъченици", но и „герои" в края на 1915 г., когато бяха разбити от австрийско-българските войски[4].

А директният апел към християнското съзнание личеше от избора на термина „разпъване", употребяван в пропагандата и за Сърбия, и за Румъния след военните им поражения[5].

Интересно е, че българската и турската пропаганда не прибягваха към тази тема в пропагандните си послания, макар в текстовете на памфлетите тя да не бе пренебрегвана.

3. Жертвата и палачът

Пряко свързана с темата за мъченичеството беше и тази за „жертвата и палача". Всички балкански пропаганди без изключение опитва-

---

1 Dachich, J. **Le martyre du peuple serbe.** Geneve, 1918; Hinković, H. **Le martyre des Yougoslaves. Crimes judiciaires des Austro-Magyars.** Conference, 29.03.1917 à G.O.D.F. Paris, 1917; Kuhne, V. **Ceux dont ont ignore le martyre (Les Yougoslaves et la guerre).** Geneve, 1917.

2 **Le Martyre du Pont-Euxin et l'opinion publique internationale.** Geneve, 1922; Oeconomos, L. **The Martyrdom of Smyrna and Eastern Chrystendom.** London, 1922.

3 **Un peuple martyr. Les Roumains de Transylvanie et de Hongrie.** Geneve, 1919; Rassat, I. **Le peuple roumain: du martyre au triomphe.** Bucuresti, 1919; Rovine, E. **La Roumanie martyre.** Geneve, 1918.

4 Genčič, G. **L'épopée serbe. Heroes et martyrs.** Belgrade, 1915.

5 Krunich, M. **Serbia Crucified.** Boston, 1918.

ха да представят своите народи като невинна жертва на безогледните преследвания на съседите.

Още в заглавията на пропагандните памфлети бяха изнесени думи с определена емоционална натовареност — „преследване“, „жертва“, „жертвоприношение“, „опустошение“, „разрушение“, „отговорност“, „жестокост“, „престъпление“, „потисници“[1].

Темата за „жертвата“ или „саможертвата“ бе разигравана най-усърдно от румънската пропаганда в месеците между подписването на Букурещкия мирен договор през 1918 г. и есента на 1919 г. Тя трябваше да не позволи на западната общественост да забрави за приноса на румънците към общата кауза. Директните заемки от християнския мироглед бяха съвсем очевидни. От една страна, жертвата предполагаше безкористност. От друга, жертвоготовността като правило бе възнаграждавана от Бога, както достатъчно ясно личи в библейската притча за Авраам. И тъй като все пак проблемите на съюзническата балканска страна, въпреки направените от пропагандата усилия, си оставаха достатъчно далечни за съзнанието на европееца, румънската пропаганда опитваше да прокара пряка връзка между жертвите, направени от Белгия и тези от Румъния. Като че опитът нямаше съществен успех. Твърде явни бяха несъответствията. Белгия бе нападната от Германия. Румъния две години води преговори, за да разбере кой ще ѝ предложи повече и, когато исканията на дипломацията ѝ бяха удовлетворени, се намеси във войната само за да бъде безславно победена[2].

Сериозни опити бяха направени преди всичко от сръбската пропаганда да обвини България в предателство към съседите си. Българската армия, непровокирана от никого, била нападнала Сърбия в гръб така, както била направила и в края на Балканската война. Тази тема рефлектираше пряко в темата за виновниците за войната, която бе една от любимите за пропагандистите във Франция, Великобритания и Съединените щати и затова намираше отклик най-много сред френската общественост.

---

1 **Crimes bulgares contre les Grecs orthodoxes dans les vilayets macédoniennes à partir de l'année 1897 jusqu'a fin juin 1907.** Paris, 1907; **Les Crimes bulgares en Serbie.** Paris, 1919; **Les Cruautés Bulgares en Macedoine orientale et Thrace 1912-1913.** Faits, rapports, documents, temoignages officiels. Athènes. 1914.

2 Djuvara, M. **Les sacrifices roumains.** Paris, 1919; Negulesco, G. **Rumania's sacrifice. Her Past, Present and Future.** New York, 1918; **La Roumanie. Son intervention, son effort, ses sacrifices.** Iasi, 1917; **Les sacrifices roumains pendant la guerre. Les victimes civiles.** Paris, 1919.

VII. ОСОБЕНОСТИ НА БАЛКАНСКАТА ПРОПАГАНДА

1. Избор на врага

„Мразя и тебе, враго льо,
мразя и твойта врагиня,
и твойте ситни врагчета!“
Тр. Акациев. Една паница свобода. Ванеса, 1992, с. 10.

Всяка мащабна криза или двустранен конфликт на Балканите бяха придружени от взрив на пропагандна активност. Румънците се оплакваха от преследванията на властите в Епир от гърците. Гърците се оплакваха от преследванията на гърци в България и Румъния. Българите — от преследванията на българи в Сърбия. Всеки хвалеше собствените си действия и очерняше противника си в македонските борби[1].

Пропагандата на балканските страни имаше предимно балкански цели. През по-голямата част от периода, както вече споменах, България, Сърбия и Гърция се надяваха да осъществят голяма част от политическите си стремежи за сметка на Османската империя. Твърде слаби, те проявяваха разбираема резервираност да атакуват дори вербално големите европейски държави (Сърбия например, макар и да бе правила изолирани опити, започна да води по-усилена пропаганда по въпроса за Босна едва след анексията от 1908 г.)[2].

Постепенно обаче острието на балканската пропаганда се обърна срещу християнския съсед. Съединението на България и Източна Румелия през 1885 г. и последвалата Сръбско-българска война; гръцко-турската война от 1897 г.; ожесточените борби в Македония — всичко това улесни промяната.

Към началото на века християнският съсед, който искаше своя дял от наследството на Османската или Австрийската империя, се превър-

---

1 Lévidis, S. **Le conflit gréco-roumain au point de vue du droit international. Paris, 1906; Persécutions des Grecs en Bulgarie.** Athènes, 1906; **Appel aux gouvernements et aux peuples civilisés.** Mémorandum des associations patriotiques d'Athènes. Athènes, 1906.

2 Spalajković, M. **La Bosnie et L'Herzégovine.** Ètude d'histoire diplomatique et le droit international. Paris, 1899; **La Bosnie-Herzègovine à la Skoupchtina Nationale du Royaume de Serbie.** Discours des deputés prononcès aux séances du 2 octobre 1908 et du 2 et 3 janvier 1909. Belgrade, 1909; Zsviuits, I. **L'annexion de la Bosnie et la question serbe.** Belgrade, 1909.

на в по-опасен неприятел. Като резултат, в началото на XX в. българската пропаганда слагаше на една плоскост борбата си срещу турци, сърби и гърци в Македония. Не бе по-различно отношението на Белград или Атина[1].

Много редки бяха случаите на пропаганда, която да засяга пряко интересите на велика държава. Така след Първата световна война сръбската пропаганда, която се стараеше да убеди европейското обществено мнение в неаргументираността на италианските претенции към Далмация и контрол над Адриатическо море, протестираше против опитите на италианските окупационни власти да разширят границите на територията, която бяха окупирали по крайбрежието и около Триест. Дори започна да използва срещу италианските попълзновения същия тип емоционални аргументи, които използваше и против балканските си съседи.

На моменти и гръцката пропаганда в месеците на Парижката конференция се осмеляваше да постави под въпрос италианските права над Додеканезите[2].

2. Изтъкване на вътрешнополитическите проблеми в пропагандата

„Един от най-големите наши недъзи е прочие и тоя, че на защитата на българското дело сме гледали през партизански очила."
Ив. Минчев. Защитата на българското дело. С., 1921, с. 9.

---

1 **Turcs et Grecs contre Bulgares en Macédoine. Paris, 1904; Shopoff, A. Les réformes et la protection des chretiens en Turquie.** Paris, 1904; Kofos, E. **Greek Serbian Relations and the Question of Macedonia 1879—1886.** — In: Greek — Serbian Cooperation 1830—1908. Collection of Reports from the Second Greek — Serbian Symposium, 1980. Belgrade, 1982, p. 98.

2 **Actions des autorités militaires italiennes dans les régions occupées.** Violations des Conditions de l'armistice constatées par des rapports officiels. Paris, 1919; Farčic, A. **Lettre ouverte à Messieurs Wilson, Clemenceau et Lloyd George.** Ce que j'ai souffert, procédés des autorités italiennes dans les territoires yougoslaves occupés. Paris, 1919; **Italian and Yugoslav Dispute.** By Union of Yugoslav University Student for Dalmatia. Split, 1919; Voinovic, L. **La Dalmatie, l'Italie et l'Unité Yougoslave 1797—1917.** Genève, 1917; **Voeux séculaires du Dodécanèse pour l'union.** S.l., s.d.; Volonakis, M. **Le Dodécanese.** Ses aspirations, ses efforts. Paris, 1919.

И при най-бегъл поглед прави впечатление, че често балканските пропаганди бяха готови да изоставят големите национални проблеми, да отложат борбата си за национално обединение, за да изнесат пред европейското обществено мнение спорни вътрешнополитически въпроси. Някои от тях имаха съвсем незначително и преходно значение. Други можеха да увредят авторитета на дадена страна пред аудиторията, на която трябваше да се въздейства. Но това не спираше пропагандистите.

Още от самото създаване на Гърция политическият живот в страната се отличаваше с рядко ожесточение. Борбите на фили и фоби станаха пословични именно в Атина и едва след това се прехвърлиха в другите балкански страни. Още от самото начало пропагандистите като че се чувстваха свободни да призовават за намесата на една или друга страна във вътрешните работи на Гърция[1].

В навечерието на Източната криза от 1875—1878 г. либералите в Букурещ поведоха външнополитическа пропаганда, за да протестират против свалянето на кабинета на Й. Брътияну от княза. Скоро обаче вътрешнополитическите проблеми отстъпиха пред външнополитическите.

Тази готовност да се привлече чуждото обществено мнение за решаване на вътрешнополитически въпроси съвсем не бе прерогатив само на Гърция или Румъния, но стана много по-явна след Берлинския конгрес.

Един от сериозните въпроси в Румъния в началото на 80-те години на XIX в. бе как да се реши въпросът за престолонаследника на бездетния крал Карол[2].

При подготовката за изборите през 1892 г. сръбските радикали започнаха активна кампания пред руското обществено мнение. Искаха да докажат, че са проруски настроени, докато основният им противник — либералите — били австрийски клиенти. Срещу верността си очакваха подкрепата на руската преса. Получиха я, макар тя да си остана само на думи[3].

---

1 Mynas, C. La Grèce constituée..., Maurocordatos, C. L'ultramontanisme démasqué par lui-meme ou réponse aux auteurs de la brochure intitulée Hellenisme ou Moscovisme. Athènes, 1854, 1—3.

2 Stourdza, D. La succession au Trone de Roumanie. Bucarest, 1886; Kalinderu, I. La succession au Trone de Roumanie. Bucarest, 1886; Bengescu, G. La question dynastique en Roumaine, par un paysan du Danube. Paris, 1889.

3 Јовановић, Сл. Влада Александра Обреновића. Кн. прва (1889-1897). Београд, 1929, 192—193.

Гръцката пропаганда търсеше разрешение на финансовите проблеми на страната в края на века и в изнасяне на мръсното бельо на гръцката вътрешна политика пред евентуалните кредитори[1].

Според инструкциите, разработени от консерваторите, пропагандният агент на българското правителство в Лондон Л. Фарли трябваше да убеждава английското обществено мнение, че е наложително да не се допусне идването на либерално правителство на власт в България, тъй като щяла да настъпи анархия[2].

Антистамболовистката емиграция в края на 80-те години препоръчваше пътища за излизане от династичната криза, които не бяха винаги съвместими с националния суверенитет. В началото на 90-те години председателят на българското студентско дружество „Братство" в Париж клеветеше колегите си А. Ляпчев, Д. Ризов и М. Сарафов, че пишели антистамболовистки статии във френския печат[3].

А при борбата между венизелисти и константинисти през Първата световна война не бяха пестени никакви средства, дори и такива, които само можеха да навредят на Гърция.

Екстернизираха се вътрешните проблеми и към края на управлението на земеделците в България. Групата на емигриралите от страната буржоазни дейци поде енергична кампания за международно дискредитиране на земеделския режим. Гр. Василев дори основа информационно бюро за връзка със западния печат. Основните аргументи бяха, че България клоняла към болшевизъм и че докато Стамболийски е на власт, тя нямало да си плаща репарациите[4].

---

1 Georgiades, D. **Le développement économique de la Grèce contemporaine.** Paris, 1892; **La Grèce économique et financière en 1893, réponse à M.F.Law, délégué du gouvernement anglais.** Paris, 1893.

2 **БИА, ф. 271, оп. 1, а.е. 28.**

3 Neicov, V. **La crise bulgare. Une solution en perspective.** Bucarest, 1892; **НАБАН, ф. 19к, а.е. 157,** 1–2, 8.09.1893.

4 Радулов, Ст. **Управлението на БЗНС и българската буржоазия.** С., 1981, 340–341.

с нуждата от настъпателна политика срещу тях. Т. е. всички балкански правителства виждаха себе си като жертви в пропагандната борба[1].

Тази идея беше изразена открито в уводната статия на органа на МВРИ „L'Echo de Bulgarie", в която се набелязваха задачите на вестника. Ако можеше да се вярва на твърденията на редколегията му, появата му се дължала единствено на факта, че съседните балкански държави разполагали с подобни вестници. Сърбия тогава нямаше и затова и България трябвало да основе такъв, та да се осигурят „защитата и триумфът на българската кауза"[2].

Много рядко в аргументациите ще се срещне искане за енергична атака в полза на утвърждаване на каузата на съответната пропаганда. Навсякъде се говореше за отблъскване на

„нападенията, отправени против правителството от чужди вестници".

А когато в края на 1916 г. директорът на Дирекция на печата Й. Хербст замисляше създаването на българската пропагандна мисия в Швейцария, той я наричаше мисия за

„вестникарска отбрана"[3].

4. Навременност

Пропагандата на балканските държави бе гъвкава и опортюнистична и пропагандистите опитваха да насочват вниманието си към проблема, който в момента занимаваше европейското обществено мнение, без оглед на това дали той бе най-важният в националната програма, или не. Те се стараеха, но твърде рядко успяваха да постигнат навременност в своите действия в днешния смисъл на думата. В пропагандата им винаги съществуваше една гъвкава и непостоянна йерархия на интересите. Така например в началото на нашия век всички балкански пропаганди (с изключение може би на румънската), окуражени или обезпокоени от плахата европейска реформена акция в Македония, насочиха именно натам усилията си, загърбвайки другите проблеми.

---

1 Примерите в това отношение са десетки. Вж. **ЦДИА, ф. 327, оп. 1, а. е. 228**, с. 16, 18.04.1913; **Записни седница министарског савета Србије 1862—1908**, с. 467, 13.10.1897.

2 **L'Écho de Bulgarie**, 1, № 1, p. 1, 14.05.1913.

3 **БИА, ф. 271, а. е. 12**, 113—114, 1.07.1882; **La Bulgarie**, I, № 1, 26.08.1882; **ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 445**, 6—7, 19.12.1916.

Макар и невинаги съзнателно, те отчитаха факта, че предложените пропагандни тези трябва да имат пряка връзка с проблемите на аудиторията, към която бяха насочени[1].

Схващането кристализира особено ясно към края на разглеждания от нас период. Тогава и темите, и внушенията на пропагандистите бяха съобразявани откровено с настроенията, страховете и желанията на обществеността в европейските страни.

Някои дълготрайни цели на външната политика на една или друга държава нерядко бяха предхождани от дългогодишна пропаганда (Македония, Трансилвания и т. н.)[2], но не бяха малко и случаите, когато тя на практика липсваше при събития с голямо значение за бъдещето на полуострова.

Като пример може да послужи пропагандата по време на Берлинския конгрес, която не съумя да изложи стремежите на балканските държави пред Европа. Гръко-турската война от 1897 г. също не бе предхождана от енергична пропагандна кампания, макар немалко усилия да бяха хвърлени след войната, за да се обясни правотата на гръцката кауза и да се потърсят причините за безславния разгром на бойното поле[3].

Разбира се, в повечето случаи държавниците се стремяха да съчетаят дипломатическото или военното с пропагандното въздействие.

Така например, когато през 1888 г. България поде по-енергична политика в Македония, д-р Г. Вълкович предложи тя да започне с пропагандна „атака" в европейската преса. Предложението беше хубаво, но изпълнението бе скромно. Трябвало да се платят 8—10 хил. лева на журналист от цариградския в. „Levant Herald"[4].

В навечерието на Балканската война румънската пропаганда търсеше основите на румънско-сръбско сближение, насочено евентуално против България. В навечерието на Генуезката конференция от 1922 г.

---

1 Семов, М. **Цит. съч.**, с. 96, 100. За реформената акция в Македония вж. Попов, Р. **Австро-Унгария и реформите в Европейска Турция (1903—1908).** С., 1974; Галкин, И. **Дипломатия европейских держав в связи с освободительным движением народов Европейской Турции в 1905—1912 гг.** Москва, 1960.

2 В брошура на А. Драндар за Македония се предлагаше на предстоящата конференция в Хага да се реши в Македония да се въведе режим, подобен на съществуващия в Крит, Ливан или Самос, вж. Brutus, A. [A. Drandar]. **A propos d'un mouvement en Macèdoine.**

3 Politis, N. **Considérations sociologiques sur la guerre gréque. Paris, 1898; La Guerre gréque au point de vue du droit international.** Paris, 1897.

4 НАБАН, ф. 19к, а. е. 145, 2—5, 1888.

гръцката пропаганда, опасяваща се от поставянето на тракийския въпрос, издаде специална антибългарска брошура[1].

Това, което балканските пропаганди правеха, беше да реагират възможно най-бързо след станалите събития. Успехи в това отношение имаха. Понякога само дни деляха дадена случка от пропагандната реакция.

Още по време на Междусъюзническата война гръцката пропаганда издаде малка брошура със снимки за „българските зверства". Месец по-късно тя бе допълнена от внушителен като обем том със снимки, документални разкази и свидетелства на очевидци. Ректорът на Атинския университет излезе с протест против българските зверства[2]. Това бе и един от малкото случаи, когато за относително кратко време балкански пропаганди се вплетоха в конфликт, нанасяйки и отбивайки бързо удари. МВРИ в София отрано имаше информация за подготовката на първата брошура и готвеше контраудар, но закъсня. Книга на Л. Милетич с подобно съдържание, насочена против „гръцките зверства", излезе чак през есента, когато решенията в Букурещ бяха вече взети[3].

Когато се водеше борбата между венизелисти и константинисти по време на Първата световна война, венизелистите издадоха на френски и английски хвалебствена биография на своя водач[4]. Веднага след подписването на Букурещкия договор, фиксирал поражението на Румъния в Първата световна война, румънската пропаганда в Париж реагира мигновено, като организира митинги, изпрати протестни резолюции и публикува брошури, разобличаващи поведението на българските, немските и австрийските войски, окупирали страната[5]. През 1921 г. и гръцката, и албанската пропаганда бяха много активни при представянето на своите каузи в месеците преди да бъде взето окончателното

---

1 Staico, E. **Roumains et Serbes.** Confé donné le 7 Dé 1911 à la section de Paris de la Ligue puor l'Union intellectuelle de tous les Roumains. Paris, 1912; Svolopoulos, D. Цит. съч.

2 **Une Triste Page de l'histoire des Balkans. Les atrocités commises par les troupes bulgares pendant la guerre gréco-bulgare de 1913.** Athènesq 1913. На книгата бе отбелязано, че е излязла през юли 1913 г. **Atrocité Bulgares en Macé.** Faits et Documents. **Exposé soumis par le rector d'Université d'Athènes. Athè 1913; Les Cruauté Bulgares en Macé orientale et en Thrace 1912—1913. Faits, rapports, documentsq temoignages officiels.** Athènes, 1914.

3 Miletich, L. **Atrocité greques en Macé.** S., 1913; **Documents sur les atrocité greques.** Extraits du livre de M. le Professeur L. Milćh Atrocité greques en Macé . S., 1913.

4 Kerofilas, C. **Un Homme d'Ètat.** E. Venizelos. Paris, 1915.

5 **Protestation des Roumains contre le Traité du Bucarest.** Paris, 1918; **La Români.** Desăvîrşirea unităţii naţional-statale a popopolui Român. Documente externe. Vol. 2, 1916—1918. Bucureşti, 1983, 1115 — 1116, № 353, 23.05.1918.

решение за границите на Албания и особено за спорната Корчанска област и за Северен Епир.

Посочените дотук примери показват съществуването на една тенденция, чиято роля щеше да се увеличава с разрастването на масовите комуникации, но съвсем не беше определяща за периода, който разглеждам.

5. Самозадоволяване

През 60-те години на нашия век професор Н. Паркинсон стигна до извода, че бюрокрацията работи на режим на самозадоволяване и често изразходва цялата си енергия, за да решава само собствените си проблеми, а не тези на обществото. В областта, която изследвам, още в края на XIX в. пропагандистите се придържаха към тази тактика. Във все по-голяма степен те бяха улавяни и оплитани в паяжината на собствените си аргументи. На тях им изглеждаше, че най-важно е да отговорят на обвиненията на противника си без оглед на това, дали тези обвинения имаха някакви шансове за успех пред европейското обществено мнение. Така румънските пропагандисти следяха със зорко око и най-малката амплитуда в обосновката, развивана от унгарските им противници и ѝ отговаряха надълго в пространни и често отегчителни фолианти. Същото можеше да се каже и за българо-гръцко-сръбския спор за Македония. Четейки съчиненията им, понякога човек си мисли, че за авторите не беше толкова важно да убедят Европа, колкото да разрушат тезата на неприятеля си[1].

Типичен пример за подобно отношение беше размяната на пропагандни аргументи във влиятелното френско списание „La Revue hebdomadaire" в началото на Първата световна война по възможността от възстановяване на Балканския съюз, насочен срещу Централните сили. В полемиката участваха Й. Цвиич от сръбска, И. Гешов от българска, Й. Кантакузин от румънска и А. Андреадис от гръцка страна. От нея ставаше ясно, че всъщност никоя от държавите не гледа благосклонно на възможността да се възстанови Балканският съюз, а по-

[1] Xenopol, A. **Magyars et Roumains devant l'histoire.** Rèponse à M. A. de Bertha. Paris, 1900. Книгата е написана в отговор на De Bertha, A. **Magyars et Roumains devant l'histoire.** Paris, 1899; Cviic, J. **Remarques sur l'ethnographie de la Macé.** Paris, 1907; Cvijic, J. Questions balkaniques. Vol. 1. **Une publication anglaise sur les problèmes balkaniques. Les asseretions d'un é ein bulgare.** Paris, 1918; Iširkov, A. **Les slaves de Macé. Rée à M. Cviic.** Paris, 1908; Paillarès, M. **L'imbroglio macé.** Paris, 1907.

скоро всяка от тях се стремеше да си осигури преобладаващо влияние на полуострова за сметка на другите[1].

Понякога изостреното внимание към действията на противника придобиваше гротескни черти. По време на Балканската война гръцката пропаганда опитваше да основе в Солун френскоезичен вестник. Мотивът, който стоеше зад решението, беше, че българите имали прекалено силно влияние в града и особено сред многобройното заможно и относително добре образовано еврейско население. Фактът, че пропагандата, вършена в един провинциален град, едва ли щеше да има каквото и да било значение, като че бе подминат в лудостта на конфликта, когато всеки се стараеше да изпревари съседа си[2].

Нерядко балканските пропагандисти обръщаха внимание и внимателно разчовъркваха в своите трудове проблеми, които едва ли щяха да бъдат забелязани въобще от западняците поради тяхната незначителност. Така още при подготовката на Букурещкия мирен договор МВРИ използва квалифицираното мнение на проф. Й. Иванов, за да подкрепи претенциите на България към областта около Кавала. Никой не обърна внимание на подробната му аргументация. Същото се случи и през 1918 г., когато в София се опитваха да привлекат вниманието на англоезичната публика върху наличието на българско население в полето на Серес. Това беше факт, който едва ли щеше да се окаже от съществено значение при обсъждането на мирните договори, особено като имаме предвид, че въобще не се поставяше въпросът дали да бъде даден Серес на България, а по-скоро дали да ѝ бъде отнета Западна Тракия[3].

6. Образът на „аза“ и на „другия“ в пропагандата

„Сърбите са един от най-надарените и интересни народи в Югоизточна Европа. Това е един голям, но добре заслужен комплимент... Хора с горещи сърца, смели войници, влюбени в поезията, музиката и песента, остроумни, интелигентни и затова

---

1 Вж. **La revue hebdomadaire,** 13.03, 20.03, 27.03, 10.04.1915.

2 **ЦДИА, ф. 322, оп. 1, а. е. 310,** с. 16, 28.12.1912.

3 Ivanov, J. **Notes explicatives sur la carte ethnographique de la Macédoine** S., 1913. Петдесет екземпляра от картата бяха разпратени по легации, редакции и до специалисти в областта. Вж. **ЦДИА, ф. 382, оп. 2, а. е. 564,** с. 261, 9.09.1913; **The Bulgarians in the Plain of Serres.** Philippopolis, 1918.

податливи към прогресивните идеи, те са един от най-симпатичните народи на Балканите.“

Ch. Mijatovics. **Servia and the Servians.** Boston, 1908, p. VI[1]

Балканските пропагандисти усещаха, че образът на дадена държава, на нейните политици, на качествата на нейния народ могат да бъдат „основен фактор“ при постигане на политическите цели, които си поставяше[2]. В своята дейност те рисуваха безупречен образ на своите сънародници, без никакъв недостатък. Качествата им винаги бяха положителни и заслужаваха най-искрени похвали. И в това няма нищо чудно. Във всяка нация съществуват фундаментални представи за самата нея, за нейните съседи, за мястото ѝ сред тях в света, които се променят твърде бавно[3].

Така за сръбския пропагандист Ж. Петкович сърбите бяха физически добре сложени, интелигентни и с афинитет към изкуството, което личало от тяхната любов към песните. Според Ник. Велимирович поради своята демократичност те били американците на Европа и заедно с французите, англичаните и русите защитавали безкористно моралните стойности на християнството срещу езичниците — германци, австрийци, турци и българи[4].

Всички балкански пропагандисти бяха склонни да преувеличават значението и ролята на своите страни в света. Така А. Кораис, говорейки за едно от първите училища от по-съвременен тип, основано на остров Хиос, твърдеше, че

„обитателите на този остров винаги са играли на световната сцена роля, която едновременно е била благородна и достойна за отбелязване“.

Гръцката пропаганда пък постепенно разработи интересна теза. Според нея било вярно, че не навсякъде в земите на полуострова на юг от Стара планина живеели само гърци, но все пак те били

---

1 Книгата е публикувана наново в Лондон през 1908 г. и в Ню Йорк в началото на Първата световна война.

2 Jervis, R. **The Logic of Images in International Relations...**, с. 6.

3 Craig, G. **Political and Diplomatic History.** — Historical Studies Today. Ed. by F. Gilbert & Graubard. New York, 1972, 362—363.

4 Petkovich, J. **Ce que fera la Serbie.** Genève, Paris, 1916; Velimirovic, N. **The Soul of Serbia.** London, 1916, p. 20, 50.

„най-интелигентният и икономически активен елемент“

и затова претенциите им били напълно обосновани.

Ал. Рубин — добре познат румънски пропагандист — настояваше по време на Балканските войни, че румънците, живеещи в Македония, били „елитният елемент“ от населението ѝ[1].

Ако някои събития от скорошната история имаха отблъскващи черти, които не можеха да бъдат напълно отречени (като убийството на крал Александър и кралица Драга в Сърбия, положението на евреите в Румъния, геноцидът над българите в Източна Тракия, насилственото кръщаване на българите мюсюлмани през Балканската война), то всички усилия бяха правени те да бъдат прикрити с благовидни обяснения.

От друга страна, образът на противника никога не бе обективен. Сякаш той беше отрицателен и почти нямаше светли страни. Балканските страни развиваха един към друг синдрома на врага с всичките му съставки:

1. Недоверие (всичко, което прави врагът, е лошо, ако пък изглежда разумно, е подплатено с нечестни мотиви).

2. Полагане на вината върху врага (той е виновен за напрежението и за всичко, което е отрицателно в създалите се условия).

3. Отрицателно очакване (всичко, което врагът се готви да стори, ще бъде в наша вреда).

4. Идентификация на врага със злото (врагът е точно противоположен на това, което сме ние, иска да разруши това, което ние ценим и следователно трябва да бъде разрушен).

5. Нулево мислене (всичко, което облагодетелства врага, ни вреди и обратното).

6. Деиндивидуализация (всеки, който принадлежи към групата на противника, автоматично се превръща във враг).

7. Отказ от съчувствие (нямаме нищо общо с врага, не съществува информация, която може да промени мнението ни за него, проявата на човешки чувства и етически критерии към врага е опасно и не бива да се прави)[2].

---

1 Koraes, A. Цит. съч., с. 172; Vellay, Ch. L'Irredentisme — La Revue de Paris, 20, T. 4, 15.08.1913, p. 885; Rubin, Al. Les Roumains de Macédoine. Bucarest, 1913.

2 Spillmann, Kurt, Kati Spillmann. On Enemy Images and Conflict Escalation. — International Social Science Journal. International Conflict Research, Vol. 43, №1, 1991, 57—58.

Качествата на съседа се признаваха само неохотно, през зъби и с много извинения. В това отношение традициите на неприязън на Балканите бяха твърде стари и често надделяваха над кълновете на сътрудничество[1].

Не се променяше много настроението и когато някои страни бяха принудени да действат заедно по известни въпроси. Така сръбската и румънската пропаганда се вплетоха в края на Първата световна война в спорове за бъдещата принадлежност на Банат. Макар и да бяха съюзници, аргументите, към които прибягваха пропагандистите от Белград и Букурещ, за да си осигурят по-голямо парче от спорната област, не бяха по-различни от тези, които използваха, когато разглеждаха сблъсъка си със София или Будапеща[2].

Преувеличаването на отрицателните черти на „другия" имаше и вътрешнополитическо значение. Постигаше се по-тясното сплотяване на „ние"[3].

Разбира се, балканските пропагандисти съвсем не представляваха изключение. Отрицателното стереотипизиране на „другия" е обща черта на етноцентристкото поведение[4].

Типична черта на балканската пропаганда беше, че противникът беше разглеждан като един монолитен блок. Априори бе приемано, че никой в съседната страна не оспорва тезите на официалната пропаганда и срещу нея няма вътрешна опозиция. Израз на тази представа беше стремежът към опростяване и персонифициране на образа на противника[5]. Такава персонификация на българите беше Фердинанд, на когото никой в Европа нямаше особено доверие.

Никой не обръщаше голямо внимание на обществеността в съседните страни и не опитваше да ѝ влияе. Смяташе се, че задачата да се пробие зев в идеите на противника е задача херкулесовска, направо неизпълнима. Рядко можеше да се забележи съвсем слаб стремеж да се види поне кой сред балканските политици и журналисти би се за-

---

1 Пенев, Б. **Паисий Хилендарски.** С., 1946, 43—46; Гандев, Хр. **Закономерности в отношенията между българския и гръцкия народ през Възраждането.** — В: Сб. в чест на академик Димитър Косев. С., 1974, 37—58.

2 Ursu, J. **Les présentations serbes dans le Banat.** Paris, 1919.

3 Поршнев, Б. **Социальная психология и история.** с. 115.

4 Kellas, J. **The Politics of Nationalism and Ethnicity,** с. 14.

5 Thoveron, G. **Opinion publique et média,** с. 8.

интересувал да получи по-достоверна информация за намеренията на противника[1].

* * *

Балканската пропаганда имаше и други по-маловажни специфични черти. Като правило пропагандистът в широкия смисъл на думата е институция или представлява институция — правителство, религиозна или образователна институция, политическа организация[2].

Както видяхме и в много от разгледаните дотук примери, систематична пропаганда беше провеждана до края на разглеждания в монографията период и от личности, които разполагаха с достатъчно материални възможности и, разбира се, с достатъчно желание.

В своята външнополитическа пропаганда балканските страни даваха израз не само на своите стремежи и намерения, но и на своите страхове[3]. Българската пропаганда в годините след Берлинския конгрес изразяваше страховете на страната от Сърбия и Гърция, но не и от Румъния или Османската империя. Сръбската, от друга страна, се опасяваше от българска или турска агресия, но никога от румънска. Най-голяма мнителност проявяваше румънската пропаганда, която се опасяваше от всички съседи на страната с изключение може би на Сърбия.

VIII. ВИДОВЕ ПРОПАГАНДА СПОРЕД ИЗТОЧНИКА

Всички видове пропаганда бяха използвани на полуострова. От самото начало правителствата прибягваха към „бяла пропаганда" — официална, която не криеше своя източник. На чужди езици бяха публикувани статистически годишници, превеждани бяха конституциите, прения на важни заседания на парламентите, отчетите на парламентарни комисии, томове с дипломатическа кореспонденция бяха изпращани на политици и дипломати[4].

---

1 **ЦДИА, ф. 322, оп. 1, а. е. 195,** 15—24, 21.09.1907. Списък с адреси на гръцки политици, журналисти, учени, икономисти и промишленици.

2 Hundhausen, C. **Propaganda. Grundlagen, Prinzipen, Materialen, Quellen.** Verlag W. Girardet, Essen, 1975, p. 7; O'Donnell, V. and G. Jowett. **Propaganda as a Form Communication.** — In: Propaganda. A Pluralistic Perspective. Ed. by Ted J. Smith III. Praeger Publishers, New York, 1989, p. 53.

3 Burton, J. **Conflict and Commonication,** c. 5.

4 За примери от този тип вж. Salaheddin bey. **La Turquie à l'éxposition universelle de 1867.** Paris, 1867; **Notice sur la Roumanie en 1900.** Publié par L'Agence officielle Roumaine

Веднага след свикването на Народните събрания на Влахия и Молдавия, които поискаха обединението на двете княжества под управлението на чужд княз и осигуряване на гаранция за неутралитета им, основните речи бяха преведени на английски и френски, издадени и разпратени из европейските столици. Тиражът наистина не бе голям — само 2 хил. екземпляра, но можеше да се очаква, че е реален — едва ли в Европа имаше много хора, интересуващи се от румънската кауза[1].

Още неотшумели събитията от Източната криза 1875—1878 г., сръбският Генерален щаб изложи на френски език своята версия за мястото на сръбската армия в нея. На френски бяха издадени и бурните прения в сръбската Скупщина след австрийската анексия на Босна и Херцеговина през 1908 г.[2]

Видни политици публикуваха на немски или френски свои речи, като смятаха, че ако не са от полза за каузата на тяхната страна, то поне не биха навредили на личната им кариера[3].

„Бяла" пропаганда водеха и различни националноосвободителни движения, които публикуваха документи с различен произход — както събрани от самите тях в спорните области, така и дело на различни европейски организации и институции. Такива сборници издаваха ВМРО, Турският конгрес още от началните етапи на Гръцко-турската война от 1919—1922 г. и др.[4] „Бяла" пропаганда водеше и черногорското емигрантско правителство в Рим след Парижката мирна конфе-

---

d'informations industrielles et commerciales. Paris, 1900; **Déégation bulgare à la Conférence de la Paix.** Neuilly sur Seine, 1919; **La Roumanie devant le Congrès de la Paix.** T. 1—5. Paris, 1919—1920; **Rapport sur les dommages de guerre causes aux pays du Royaume des Serbes, Croates et Slovénes qui faisaient partie de la Monarchie Austro-Hongroise avant la guerre.** Paris, 1919; **Observations générales présentées par la délégation ottomane à la Conférence de la Paix.** Paris, 1920; Brown, C. **Reply of the Hellenic Delegation to the Statements Submitted to the Peace Conference by the Bulgarian Delegation.** New York, 1920.

1 **The National Wishes of Moldavia and Wallachia, pronounced by the Divans ad hoc assembled at Jassy and Bucarest in accordance with the Treaty of Paris.** Brussels, 1858.

2 Ètat-Major Général de l'armé serbe. **Guerre de la Serbie contre la Turquie, 1877—1878.** Belgrade, 1879; **La Bosnie-Herzègovine à la Skoupchtina Nationale du Royaume de Serbie ..**

3 **La politique de l'instinct national,** discours prononcé par M. Take Ionesco, dans les séances des 16 et 17 dé **1915** à la chambre des Députés e de Roumanie. Bucarest, 1915; **Cinq ans d'histoire grecque 1912—1917. Discours prononce a la Chambre des Députés en Aout 1917 par Venizelos, Politis, Répoulis et Casandaris. Paris,** 1917.

4 **Club constitutionelles bulgares.** Congrès annuel. Salonique, 1909; **Le régime d'occupation hellénique en Turquie. Des documents officiels... Lausanne, 1921.**

ренция. [1]. Много активна „бяла“ пропаганда по време на Парижката мирна конференция развиваха гърците. Те разпратиха десетки сборници с документи по въпроса за Додеканезите, Понт, Анадола, Северен Епир, Тракия и други спорни територии[2].

Многобройни са примерите за т. нар. „сива“ пропаганда, изхождаща от неправителствени институции или със забулено, макар и ясно за специалистите, държавно участие. Често името на автора на пропагандния трактат не бе отбелязано никъде. В края на века българските и гръцките правителствени пресбюра използваха френскоезичните вестници, излизащи в страните им, за да опровергават новини, когато това беше неудобно да бъде сторено по официалните канали[3].

Поради същите причини правителствата понякога предпочитаха да подкрепят пропагандата, водена от различни дружества и общества, вместо да натоварят с това официални агенции.

След Първата световна война българското правителство обмисляше идеята да изпрати в Съединените щати специална пропагандна мисия по македонския въпрос. Тя трябваше да претендира, че няма връзка с българското правителство, а е дело на Македонските братства в София или на Генералния съвет на македонските дружества в Швейцария. По същото време Изпълнителният комитет на Македонските братства в София беше изпратил с дипломатическа поща до Берн писма до френски и италиански парламентаристи. Дипломатите трябваше да ги изпратят до адресите им без да се разбере официалното българско участие[4].

Изключително широко бе използвана и „черната“ пропаганда – тази, която прикрива източника си или дава погрешен източник. Още през 30-те години на XIX в. Йон Гика пишеше статии за Румъния във френския в. „Le National“. Те бяха представяни като дописки от Букурещ, макар и да се пишеха в Париж. Практиката продължи и през

1 **Le rôle de la France dans l'annexion forcée du Monténégro.** Documents officiels publies par la Ministére des affaires Etrangéres de Monténégro. Rome, 1921.

2 **Le Dodécanèse à la Conférence de la Paix.** Paris, 1919; **Le Dodéane devant la Conférence de la Paix.** Paris, 1919.

3 **ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 1575,** 22–23. По време на антигръцките погроми в Анхиало българското правителство използваше „L'Agence Havas“ и „Presse Associéé“, за да **изложи своята версия; Пак там, ф. 382, оп. 2, а. е. 250,** 8–9, 26.07.1906.

4 **Пак там, ф. 176, оп. 4, а. е. 778,** с. 4, 24.02.1920; **оп. 3, а. е. 1439,** 18–19, 20.02.1920.

60-те години, като сега информациите бяха насочени към виенския печат[1].

Сръбското правителство, а и не само то, плащаше суми на различни чужди вестници, за да публикуват статии, написани от сърби, но под имената на западни автори[2].

Ив. Гешов бе публикувал след Освобождението дописка във в. „Le Nord" с протест против протурските новини във вестника. За съжаление, както отбелязваше той, „хитроумният тоя вестник" бързо разбрал кой стои зад използвания английски псевдоним. МВРИ изпращаше до легацията в Рим изложения по положението на българите в Македония. Те трябваше да бъдат публикувани във вестниците, но не като официално становище, а като идващо от „съвършено частен източник"[3].

Понякога се стигаше и до куриозни случаи. През 1896 г. известният кореспондент Кон, който беше работил години наред в България и минаваше за експерт по българските проблеми, пускаше под свое име във виенски вестник статия, писана от самия шеф на пресбюрото Теодор Теодоров. През октомври 1904 г. статии, писани във френския печат по македонския въпрос, бяха преглеждани и одобрявани в българската легация в Париж. Дипломатическият представител сам пращаше до в. „Le Matin" писма, които уж идваха от Битоля. На агенцията „Presse Associé" се плащаше, защото изпращаше до абонатите си новини от София под името на своя кореспондент на Балканите[4]. През 1914 г. Д. Станчов написа дълга статия против преследването на българското население в Южна Добруджа. Подписа я „стар румънски приятел", даде фиктивен адрес в град Тулча и успя да я публикува в L'Indépendence Belge"[5].

Същите средства използваха и другите балкански пропагандисти. През 1917 г. В. Савич от сръбското бюро издаде антибългарска пропагандна брошура под френско име[6].

---

1 Campbell, J. **Цит. съч.**, 115–116.

2 **Архив САНУ, Београд, А. Белић, АБ–III–3013, 1.07.1919.**

3 **ЦДИА, ф. 353, оп. 1, а. е. 70,** с. 1, 17.12.1910.

4 **Пак там, ф. 600, оп. 1, а. е. 1200,** 4–5, 3.12.1896; **ф. 382, оп. 2, а. е. 125,** 155–156, 1.10.1904, 133–136, 27.10.1904; **а. е. 360,** с. 14, 30.03.1910.

5 **Пак там, ф. 327, оп. 1, а. е. 236,** с. 131, 8.04.1914.

6 Loyson, P. [V. Savic]. **Цит. съч.**

Гърците публикуваха във Великобритания пропагандно списание, което имаше вид на напълно частна инициатива, несвързана с Атина.

През 1918 г. агенция „Ройтер" сключи договор с гръцкото правителство, според който агенцията разпространяваше от свое име гръцки новини по цял свят. Така в навечерието на подписването на Ньойския договор „Ройтер" публикува съобщения, че мюсюлмани от Неврокопско бягали през границата, за да се спасят от преследванията на българските власти[1].

IX. ПРОПАГАНДА И КОНТРАПРОПАГАНДА

Всички балкански държави водеха пропаганда и контрапропаганда, които непрекъснато се смесваха.

По принцип контрапропагандата следва да бъде гъвкава. Пропагандистът трябва да разполага с достатъчно информация за намеренията на противника, за способите, които той опитва да използва. На факта трябва да бъде противопоставен факт, а не обяснение[2]. За да бъде успешна контрапропагандата, тя следва да избягва умело засадите на противника, а самата тя да атакува с изненада. Аргументацията на противника не бива да се дискутира, тъй като това означава да се постави на негов терен. Успешната контрапропаганда се състои в издигането на нова, изненадваща теза, неблагоприятна за противника. Той трябва да бъде обвинен в нещо, което не очаква[3].

Това невинаги ставаше. Обикновено дори, когато водеха контрапропаганда, балканските пропагандисти не издържаха на изкушението и разискваха аргументите на противника си. Примерите са безброй.

Когато Цвиич демонстрира тезите си за неопределената народност на македонските славяни, А. Иширков излезе с отговор, като анализираше и отхвърляше аргументите му. За съжаление и неговите обяснения бяха толкова неясни за широката публика, колкото и тези на Цвиич[4].

През 1889 г. Славянското благотворително дружество в Москва издаде етнографска карта на славянството, на която не само Македо-

---

1 Kitsikis, D. **Propagande et pressions en politique internationale...**, 146—148, 221—222.

2 Miotto, A. **Psicologia della propaganda.** Editrice universitaria. Firenze, 1953, 176—177.

3 Mucchielli, R. **Psychologie de la publicité et de la propagande...**, 82—83; Shaver, K. **Principles of Social Psychology.** Cambridge, Massachusetts, 1977, p. 104.

4 **БИА, ф. 272, оп. 9, а. е. 4508,** с. 39, 10.10.1907. Išircov, A. **Les slaves de Macédoine...**; Cvijic, J. **Remarques sur l'ethnographie...**

ния, но и Пиротско бяха означени като български територии. Сърбите се оплакаха в руския печат от предпочитанията към българите и получиха отговор, че това било стара работа, докато сега положението било друго, нямало

> *„да се фаворизират българските искания във вреда на сръбските права и интереси“*[1].

През 1896 г. „антибългарска“, по думите на Т. Теодоров, статия във в. „Wiener Tageblatt“ бе последвана само четири дни по-късно от статия, писана от кореспондента Кон, върху материали, подготвени му от пресбюрото[2].

В началото на Първата световна война Книжовният комитет към Славянския комитет в България натовари Михаил Арнаудов да напише статия за българския народен епос за френското списание „La Grande revue“ в отговор на подобна статия за сръбския епос. В същото време Дим. Мишев беше поел задължението да отговори на книгата „Данашна Бугарска“ на сръбския автор, който пишеше под псевдоним Veritas[3].

Йон Гика отговаряше незабавно на проунгарска статия във френския печат[4].

Когато гърците бяха обвинени в британския печат, че малтретират негръцкото население в областите, присъединени след Балканската война, те излязоха с пропагандна брошура, издадена от Англо-гръцката лига, в която всички укори се отхвърляха безапелационно[5].

Всички балкански пропаганди нападаха противника си за намерения, които те самите имаха — т. нар. „огледални обвинения“. По време, когато отстъпващата под натиска на българските войски сръбска армия влачеше със себе си като заложници стотици българи от Маке-

---

1 Јовановић, Сл. **Влада Александра Обреновића.** Кн. прва (1889—1897). Београд, 1929, 96—97.

2 **ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 1200,** 4—5, 3.12.1896.

3 Конева, Р. **Културна политика на България...,** 126—127.

4 Ghica, J. **Les Roumains de Transylvanie et de Hongrie.** Lettre adressée à M. Saissy, r-r au Journal (27 mai 1896). Paris, 1896.

5 Palles, A. **Reply to the Allegations of Correspondent in the Manchester Guardian (respecting the Treatment of Moslem and Bulgarian Minorities by the Greek Government).** London, 1914, 1—11.

дония, пропагандата обвиняваше българите в жестокости към мирното население[1].

Много често активна пропагандна кампания начеваше само като резултат на съществуваща или мнима чужда пропагандна кампания.

През 1872 г. Българската екзархия в Цариград се опита да осъди редактора на френскоезичния гръцки вестник „Phare du Bosphore". Той твърдял, че борбата за самостоятелна църква била вдъхновена от руското посолство, а Екзархията поддържала връзки с революционните комитети в Букурещ. Съдът не излезе с присъда, но редакторът публикува кореспонденцията си по процеса на френски език. По мнение на съвременниците цялата акция донесла повече вреда, отколкото полза[2].

Правителството на Гешов в Балканските войни насочи вниманието си към пропагандата едва когато от различни легации започнаха да долитат обезпокоителни сведения за активността на сърби и гърци. На свой ред сръбската пропаганда в края на Балканската война водеше отчаяна борба да опровергае господстващото в Европа мнение за решаващата роля на българската армия в неочакваната катастрофа на Османската империя. Сърбия и само Сърбия била разгромила армията на султана.

През есента на 1913 г. румънската пропаганда организира серия от конференции в Париж, в отговор на пробългарските сказки, изнасяни от Р. Пелетие и Л. Леже[3].

* * *

С пропагандните си послания балканските пропагандисти искаха да създадат в съзнанието на аудиторията си една фиктивна реалност, отговаряща на техните идеи — реалност, която нямаше да бъде подлагана на съмнение от аудиторията. В съчиненията им тази реалност живееше собствен въображаем живот. На дело, разбира се, реалностите бяха в остър конфликт. Не можеше да има допирни точки между

1 Mucchielli, R. **Psychologie de la publicité et de la ...**, с. 79.

2 Стамболски, Хр. **Автобиография, дневници и спомени.** Т. 1—2 (1858—1877). С., 1927, 253—257.

3 **ЦДИА, ф. 381, оп. 1, а. е. 4,** 90—91, 27.11.1912; Protič, St. **Les Serbes et les Bulgares dans la guerre balkanique.** Coulomiers, 1913; Balkanicus. **Serbien und Bulgarien in Balkankriege.** Leipzig, 1913. Втората брошура е немски превод на английското издание; Vrabiesco, G. **Diffé**, с. 3.

вселената, в която гърците бяха носители на културата в Македония и тази, в която българите или сърбите изпълняваха същата роля. Дори към края на Балканските войни, когато ставаше ясно, че Македония ще бъде поделена, малката група радетели за македонска самостоятелност излезе със свой вариант на реалността, според който в Македония живеело население, което било

> *„толкова близо до българите, колкото и до сърбите“*[1].

Много характерно за пропагандните послания беше, че националните доктрини имаха малко допирни точки със социалните проблеми. Във външнополитическата пропаганда твърде рядко можеше да се срещне споменаване, да не говорим за разискване на социален проблем или конфликт. Целите на нацията в посланието се екстернизираха като идеални цели, обединяващи цялото население.

Не е случаен фактът, че доколкото въобще може да се говори за някакво противопоставяне на външнополитическата пропаганда, то идеше от редовете на социалистите. Те я възприемаха като част от стратегията на буржоазията да увлече потиснатите слоеве в преследване на собствените си цели.

---

1 Ристовски, Бл. **Димитрија Чуповски**. Т. 1, с. 68.

ВМЕСТО ЗАКЛЮЧЕНИЕ

ЕФЕКТИВНОСТТА НА ПРОПАГАНДАТА

„Повечето от изследванията (в областта на пропагандата — б. м., И. И.) досега разглеждат какво става, когато се задвижи едно от лостчетата в машината или две, или най-много три. Какво всъщност става, когато всеки фактор си взаимодейства с всички останали фактори, един Господ знае. За съжаление пропагандистът няма и представа — поне засега.“[1]

Краят на Лозанската конференция през 1923 г. обозначи и края на активната външнополитическа пропаганда на балканските държави. Това съвсем не означаваше, че тя се превърна в явление от миналото, към което никой нямаше намерение да се връща. По-скоро тя наново стана рутинно задължение на министерствата на външните работи и легациите. Но старата страст вече я нямаше. Победителите във войната не виждаха защо ще хвърлят пари на вятъра, за да затвърждават вече спечелени успехи. Победените не се заблуждаваха и знаеха, че ще трябва да минат години преди да бъдат преразгледани решенията, взети в края на войната. Славният период на балканската пропаганда остана в миналото.

* * *

Логично е да си зададем въпроса, дали имаше някакви доловими резултати от значителните суми и продължителните усилия, хвърлени в полето на международната пропаганда? Съумя ли тя да направи балканските народи по-близки на европейската общественост? Изигра ли някаква роля при вземането на решенията в Париж?

Трудно е да се даде отговор на тези въпроси. Психологът Дж. Браун набляга върху факта, че

„пропаганда, която не води до действие, до голяма степен е неуспешна“[2].

---

1 Martin, J. **Effectiveness of International Propaganda.** — Propaganda in International Affairs. Annals of the American Academy of Political and Social Science, November 1971, p. 70

2 Brown, J. **Techniques of Persuasion.** Pelican book, 1963, p. 103.

За съжаление за изследователя е твърде трудно да реши кои от действията през периода бяха вдъхновени от пропагандата. По принцип той обикновено наблюдава политическото поведение и оттук съди кои влияния са били ефективни и кои не[1]. Балканите обаче спадаха към периферния кръг на интересите на европейската политика и данните за това, как са били взимани управленските решения са съвсем малко. Почти никъде не може да се открие резултатът от действието в чист вид. Твърде много проблеми не се поддават на количествени изменения или пък за тях са останали толкова малко податки в изворите, че изследователят лесно може да се отклони от правилния път. Например един разговор на румънски емигранти с Наполеон III може в крайна сметка да се е оказал по-ефективен от десетки брошури с пропагандни аргументи, но за това е трудно да се съди.

Категорични отговори за влиянието на пропагандата се дават трудно дори и в области, които се изследват от сонм специалисти. И в наши дни американските социални психолози са твърде предпазливи при оценките си дали пропагандата е ефективна и дали не въздейства предимно върху тези, които и така и така са убедени в преимуществата на една теза, но не променя възгледите на личностите, които са ѝ противници. И доколкото може да се говори за ефективност на пропагандата, то ефективно е, според тях, не пропагандното действие, дори не толкова кампанията, колкото продължителната, несекваща години наред пропаганда. От изследванията на Лазарсфелд и Берелсон става ясно, че ако пропагандата не променя съзнанието, то поне дефинира поставените проблеми и мобилизира интересите към тях[2].

Така стана и с продължителната пропаганда за Македония и Трансилвания. Трудно може да се каже, че тя промени съществено определени схващания, но поне дефинира проблема. Към края на Първата световна война общественото мнение имаше поне съзнание, че той съществува.

Балканските правителства разчитаха на пропагандата като допълнително, а не основно средство да постигнат целите си. Или както казваха сръбските пропагандисти:

> *„Това, което не могат да извоюват нашите бойни успехи, трябва да получим по друг начин."*[3]

---

1 Rosenau, J. **Public Opinion and Foreign Policy...**, с. 11.

2 Pool, I. de Sola, Ch. McClelland. **Political Communication.** — The International Encyclopedia of Social Science, Vol. 3, p. 92.

3 Екмечић, М. **Ратни циљеви Србије**, 310—311.

За да постигнат това, те трябваше на първо място да въздействат върху общественото мнение на държавите, към които бяха насочени усилията им, а на второ — върху общественото умонастроение в тези страни. Общественото мнение бе важно при взимане на конкретни решения, докато умонастроението създаваше по-благоприятна обстановка за вземане на позитивни решения в бъдеще[1].

Обща черта на пропагандата на балканските страни беше съкровеното желание да бъдат част от Европа. Всъщност чак до края на периода, който разглеждам, жителите на Балканите никога не бяха възприемани като истински европейци. Те бяха приветствани топло като пушечно месо през Първата световна война, но в обществените представи винаги бяха хора на ръба — принадлежащи и непринадлежащи към западната цивилизация.

Как можеха балканските пропагандисти да убедят европейците, че са част от същото семейство. В памфлетите си, във вестникарските статии, в апелите използваха термини, които говореха за общия корен, култура, цивилизация, болка, вина, жестокости. Това бяха термините, които използваха и западните пропагандисти, но смисълът, който се влагаше в тях, беше различен. За homo balcanicus културата включваше както стремежа към преобладаващата по това време западна урбанистична култура, така и привързаността към традиционната култура. Цивилизация беше термин, който малцина европейци биха приложили към полуострова. В краен случай можеше да се каже, че цивилизация са имали древните гърци, макар съвременните им наследници да вдъхваха нездрави съмнения. Докато жестокостите, извършени в Белгия в началото на Първата световна война, бяха необясними гротескни конвулсии на респектабелната германска цивилизация, жестокостите на Балканите бяха част от живота, част от ежедневието. Това възприятие бе подготвено у европейския читател от десетки и стотици кореспонденции „от мястото на събитието" в началото на века и през Балканските войни. Едва ли е случайно, че една от обикнатите салати в парижките ресторанти носеше названието „македонска салата" и то не като признание за кулинарното богатство на областта, колкото за това, че в нея бяха нахвърлени и смесени най-разнородни зеленчуци. Балканските пропагандисти бяха в лабиринт — когато се стараеха да изтъкнат общите си черти с европейците, те подчертаваха своята „дру-

1 Duroselle, J. Opinion, attitude, mentalité, mythe, idéologie: essai de clarification. — Relations Internationales, №2, Novembre 1974, p. 4.

гост", различието си от европейските ценности или по-точно от начина, по който европейците ги възприемаха.

Как можеха да убедят европейците в искреността си, в желанието да бъдат едни от многото, достойни да живеят в XX в.?

Както вече нееднократно споменах, балканските народи никога не бяха особено популярни сред европейците или американците. Може би с изключение само на гърците, те не бяха достатъчно екзотични или романтични, за да възбудят любопитство. Полуостровът беше далечно и малко известно място, в което нямаше ориенталски пазари, като в Персия или Близкия изток, липсваха загадките на далечния Ориент, какъвто беше случат с Япония, нямаше дори опасен едър дивеч за сафари като в Индия или Африка. Ото фон Бисмарк беше характеризирал французина като

„джентълмен, който не знае нищо за географията".

Съвременният френски изследовател Ж. Дюрозел добавя, че французинът не само не е знаел, но не го и било еня за географията и дори не е бил любопитен за това, какво става по света[1].

В началото на Първата световна война един от помощниците на френския министър Аристид Бриан — човек, който по-късно щеше да играе важна роля при прокарването на границите на полуострова — отбелязва в своя дневник за шефа си:

> *„Това, което ме удивлява у него, е пълното му невежество за Балканите. За него те са неясни, тъмни и на практика неизвестни така, както е била Централна Африка за средновековните картографи."*[2]

Във Великобритания министърът на външните работи сър Едуард Грей се тревожеше, че никой в неговата страна с изключение на няколко налудничави професори и пет пари не давал за сръбските и румънските амбиции.

---

1 Duroselle, J. **La France de la Belle époque. La France et les Français 1900—1914.** Paris, 1972, 294—299; Ерунов, Б. Цит. съч., 106—107.

2 Paléologue, M. **Au Quai d'Orsay a la veille de la tourmente. Journal, 1913—1914 (1er janvier 1913—28 juin 1914).** Paris, 1947, 17—18.

Някои от европейците, които прокарваха границите на Балканите, имаха представа какъв е обхватът на Македония или Далмация, или Трансилвания. Никой на практика не познаваше малките области, за които се дърпаха балканските правителства и които отнемаха толкова много усилия на пропагандистите. Не съществува никакво свидетелство, че детайлните български обяснения за Костур или полето на Серес са променили на йота възгледите на политиците. Вместо това самата прибуленост и призрачност на тези области в съзнанието на тези, които щяха да вземат политически решения, водеше до лекомислено отношение към съдбата им. През Първата световна война сръбският премиер Н. Пашич внезапно поиска областта Бачка на сръбско-унгарската граница. Претенциите си подкрепи с цяла библиотека сръбски брошури за Бачка. Отговорът на съюзника му Ед. Грей беше, че той не знаел къде е и нямал представа какво е Бачка, но, разбира се, щом Пашич искал, можел да я получи.

Много малко е сторено, за да знаем повече за стереотипите за балканските народи в съзнанието на западноевропееца и американеца. Проблемът не беше само липсата на информация. Психолозите отдавна са стигнали до извода, че впечатлението, което си създаваме за „другия", често се базира на съвсем малко информация. От значение са по-скоро какъв тип информация е получен първо, наличието и честотата на някои впечатляващи характеристики[1]. Това, което можем да кажем, е, че стереотипът в никакъв случай не беше особено благоприятен.

В класическо изследване, правено в Съединените щати в началото на 30-те години на нашия век от социолозите Д. Кац и К. Брейли, отношението към двата обхванати балкански народа — гърци и турци, беше рязко отрицателно. По степен на приемане гърците заемаха петнадесето място сред изследваните общо двадесет и три по-големи етнически групи, а турците — последното двадесет и трето място — след негрите, мулатите и индусите.

Сред основните черти на характера, които изследваните (и то хора от върховете на обществото) придаваха на турците например, бяха жестокост (54% от изследваните), религиозни фанатици (30%), предатели (24%), невежи и физически мръсни (17%), коварни, хитри, свадливи, отмъстителни, консервативни, суеверни (14%)[2]. Разбира се, не

1 McNeil, G. Fuller, J. Estrada. Цит. съч., с. 83.

2 Katz, D., K. Braly. **Verbal Stereotypes and Racial Prejudice.** — In: Readings in Social Psychology, 40—46.

бива да се забравя, че тестът бе проведен в Съединените щати и визираше емигрантските общества, до които американецът имаше възможност да се докосне. Все пак всеизвестната способност на съзнанието да прави обобщения и да екстраполира на базата на ограничени данни, ни позволява да предположим с известна доза сигурност, че отношението на американците към тези народи не в Щатите, а в областите, които населяваха, не ще да е било много по-различно.

Що-годе информираните европейци бяха склонни да оприличават балканските народи на деца и бяха склонни да ги третират като деца. Според тях те се караха за дреболии. Интелектуалните им способности бяха съмнителни. Някои действително подаваха надежди, но развитието им беше още въпрос на бъдеще. Балканците обичаха да се хвалят и самоизтъкват и при това за неща, които европеецът предпочиташе да оставя в сянка. Като децата обичаха да разправят въображаеми или поне преувеличени истории за миналото си през средновековието, от което европеецът въобще не се интересуваше. Притиснати до стената, вместо да водят преговори и да бъдат разумни, те предпочитаха да раздават отчаяно ритници във всички посоки. Като децата нямаха особено понятие от икономика, а и възможностите им в тази област бяха ограничени. Затова проблемите им можеше и трябваше да бъдат разрешавани, без да се обръща твърде много внимание на апелите. Въпреки някои вариации това бяха широките контури на облика на балканеца в съзнанието на западноевропееца.

Как можеха да повлияят балканските пропагандисти на съзнанието на тази предвзета аудитория. Несъмнено те трябваше да се ръководят от нагласата ѝ[1]. Психолозите са установили, че по-ефективна при интелигентна публика е двустранната информация, а при по-малко интелигентна — едностранната[2]. Балканската пропаганда беше насочена към хора, които бяха във върховете на обществото. Затова и мотивировката обикновено беше двустранна. Едностранната аргументация беше използвана сравнително по-рядко.

Стремежът на пропагандиста беше да накара европееца да избере неговия народ за любимец. Проблемът бе, че образът, който пропагандите рисуваха и при най-добро желание невинаги беше привлека-

---

1 Bauer, R. **The Audience.** — Hadbook of Communication. Ed. by I. de Sola Pool. Chicago, 1973, p. 142.

2 Noelle-Noemann, E. **Wirkung der Massenmediien.** — Publizistik. Da Fischer Lexikon. Frankfurt/Main, 1971, p. 329; Hovland, C. **Reconciling Conflicting Results Deriving from Experimental and Survey Studies of Attitude.** — American Psychologist, Vol. 14, № 1, 1959, p. 11.

телен. Тогава на преден план се извеждаше черта, която можеше да се смята за характероопределяща — трудолюбието за българина, интелигентността за гърка, смелостта за сърбина, а другите, които не бяха толкова симпатични, се отхвърляха. Подобна тактика охотно бе възприемана от аудиторията в условията на криза, а особено по време на война[1]. Така постъпваха приятелите на Сърбия през Първата световна война, когато забравяха неблаговидните черти на сръбската политика и се съсредоточаваха върху факта, че Сърбия се бореше за разпадането на Австро-Унгария и против хегемонизма на Германия.

Балканските пропагандисти развиваха дейността си във времето, когато една от най-безусловно възприеманите доктрини в международните отношения беше „равновесието на силите" или поддържане на установеното *status quo*[2].

И то не бе за чудене. Великите държави бяха в общи линии доволни от създаденото на континента разположение на сферите на влияние след Кримската и Френско-пруската война или по-скоро опитите то да бъде променено им се струваха твърде рисковани. Затова предпочитаха да държат взривоопасните балкански проблеми „под похлупак". Типични примери в това отношение бяха както австро-руското споразумение от 1897 г., така и Мюрцщегската реформена програма от 1904 г., които целеха не толкова да разрешат балканските проблеми, колкото да отложат разрешаването им. Разбира се, този стремеж имаше и друга страна. Докато на континента имаше мир, големите страни бяха свободни да насочват погледите си за експанзия към Африка, Азия, Океания или Далечния изток (какъвто беше случаят с Русия).

Докато великите държави искаха мир, балканските страни бяха агресивни в сферата на своите възможности. Агресивността невинаги беше на практическо ниво, а по-скоро съществуваше като умонагласа, като готовност във всеки удобен момент да се мине от наложената от обстоятелствата пасивност и примирение със съществуващото равновесие към неговото нарушаване.

Затова една от задачите на пропагандистите бе да разрушат убеждението на общественото мнение и особено на тези, които взимаха политически решения, че *status quo* има някаква специална стойност и, че това, което е легализирано, е и легитимирано. Идеята прорязваше

---

1 Pool I. de Sola, Ch. McClelland. **Цит. съч.**, с. 92.

2 За значението на идеята за „равновесието на силите" през XIX в. вж. Wight, M. **The Balance of Power and International Order.** — The Bases of International Order. Ed. by A. James. London, 1973; Deutsch, K. **Politics and Government**, с. 12.

пропагандните трактати, идващи от балканските столици и вестникарските статии, внушени от пропагандните агенции. С избухването на Балканската война тя, разбира се, отиде на заден план, тъй като самите събития я отхвърлиха.

Балканските външнополитически пропаганди като външна проява на балканския национализъм отразяваха великолепно политическия парадокс, формулиран за първи път от американския политолог Ханс Моргентау още през 1957 г. Той го наричаше А—В—С парадокс. Според него нацията В прилагаше принципите на национализма към нацията А, но ги отказваше на нацията С — всичко в името на своето собствено оцеляване и преуспяване. Националното самоопределение беше лозунгът на нацията В, отправен към нацията А, но тя отказваше това право на национално самоопределение на нацията С[1].

Или, ако се прехвърлим към реалиите на полуострова, гръцката пропаганда настояваше за самоопределението на гърците в Западна Мала Азия, но го отказваше на албанците в Южен Епир; българската искаше права за българите в Македония, каквито отказваше на гърците в Тракия; сръбската искаше права на сърбите в Босна и Херцеговина, каквито категорично отказваше на българите в Македония и накрая румънската искаше права за румънците в Трансилвания, каквито отказваше на унгарското население.

Възможностите за успех на дадена пропагандна теза зависеха от предразположението на аудиторията. Подсилването на вече съществуващо настроение бе много по-лесно постижимо, отколкото преобръщането му в друга насока. В сферата на международната пропаганда то е пряко зависимо от историческите традиции на взаимоотношения между страната, която вършеше пропагандата, и тази, към която беше насочена. Там, където съществуваше дълга традиция на приятелски взаимоотношения, там и пропагандата беше по-ефективна. Всяка информация в общественото съзнание, която противоречи на устойчивите традиции в развитието на обществото, имаше сериозни шансове да бъде отхвърлена. Пропагандата не може да игнорира вече наслоените в съзнанието настроения[2]. Затова гърците толкова се тревожеха от създаваните пробългарски настроения във Великобритания в началото на века, които заплашваха да се превърнат в традиция.

---

1 Morgenthau, H. **The Paradoxes of Nationalism.** — Yale Review, 46, June 1957, 479—486.

2 Lerner, D. **Is International Persuasion Sociologically Feasible?** — Propaganda in Internatonal Affairs. Annals of the American Academy of Politcal and Socal Science. November 1971, p. 45; Шерковин, Ю. **Социальная психология и пропаганда.** — **Проблемы социальной психологии и пропаганды,** 33—36.

Затова и унгарската пропаганда в навечерието на Първата световна война нямаше почти никакъв шанс във Франция по отношение на румънската.

Една от целите на пропагандиста е да подтисне естествените наклонности на аудиторията си да не се поддава на внушението. Индивидът не обича да му се налагат. Балканските пропагандисти бяха изправени пред много силни съпротивителни сили в това отношение. Нови изследвания показват, че дори съвременните масови комуникации не успяват да разколебаят съществено вече съществуващи нагласи или да променят действията на индивидите. Като правило те по-скоро подсилват вече утвърдените схващания на аудиторията.

Кампании, които целят да променят от корен социалните стереотипи или да внушат нов тип вярвания, мобилизират силни съпротивителни сили в публиката. Избирателите се отнасят недоверчиво към такива опити, защото очакват, че ще бъдат манипулирани от източника на внушението, който има определен интерес от промяната на възгледите им. Това, което определяше позицията им, в много случаи бе стремежът към конформизъм, желанието да не се излиза извън преобладаващите настроения на групата, когато те противоречат на идеите във внушението[1].

Балканските пропагандисти рядко се стремяха да променят тези възгледи на своята аудитория, които имаха по-голям стабилитет. Макар и инстинктивно, усещаха, че Балканите не представляват част от социополитическата идентификация на индивида и затова не посягаха към основни стойности като свободата, равенството, принадлежността към определена религиозна или етническа група. Нямаше и причини те да правят това. Усилията им бяха насочени по-скоро към по-страничните, маргинални прояления на личността. И познанието, възгледите за Балканите в съзнанието на публиката, в общи линии можеше да бъде отнесено към тях.

Стремежът да се променят радикално вече съществуващи установки не можеше да успее веднага. Многогодишното повторение водеше до притъпяване на началната остра реакция. Затова, когато Г. Маджаров декларираше бодро едва двадесет дни след пристигането си в Париж:

---

1 Mucchielli, R. **Psychologie de la publicité et de la propagande...**, с. 6; Lewin, K. **Group Decission and Social Change.** — Reading in Social Psychology...; Asch, S. **Social Psychology.** Englewood Cliffs, New Jersey, 1952, p. 97.

„Аз... съм се отдал изключително на работа — преобръщаме тук общественото мнение в полза на България. Почвата е доста добра“,

в изявленията му имаше не толкова истина, колкото самозаблуждение[1]. Резултати след двадесет дни не можеха да се очакват.

От друга страна, когато през 1889 г. Сп. Гопчевич публикува своята книга за Македония първите отзиви бяха рязко отрицателни. Немският учен Карл Хрон заявяваше:

„Отдавна не е предлагано по-нахално нещо на немските читатели, представящо като глупци заслужилите и безсрамно използвани от него изследователи.“ [Сп. Гопчевич]

Двадесет и четири години по-късно, през 1913 г., Р. Пинон в обширна и съчувствена за българите статия все пак смяташе, че в твърденията на Цвиич за неопределеното национално съзнание на славяните в Македония имало немалка доза истина[2]. А веднага след Междусъюзническата война близкият до сръбската пропаганда Гастон Гравие настояваше, че нямало никакво съмнение, че спорната зона в Македония била сръбска. За него славяните в безспорната зона били „страхливи“ и угоднически щели да се асимилират в сръбската нация, както навремето това станало с населението около Ниш. Въобще

„асимилацията върви бързо и без реални трудности“.

Дори и целият шоплук около Видин, София, Самоков и Кюстендил бил населен по-скоро от сърби, отколкото от българи[3].

Както виждаме, колелото на възприемането на славяните в Македония бе направило пълен кръг.

---

1 **БИА, ф. 273, оп. 2, а. е. 1400,** 1—2, 14.10.1913.

2 Pinon, R. **La liquidation de la Turquie d'Europe.** — La Revue de Deux Mondes, sixième pèriode, 83, 1913, T. 15, 891—922.

3 Gravier, G. **La nouvelle Serbie.** — La Revue de Paris, 20, T. 6, 15.11.1913, 417—448.

* * *

Пред пропагандата на българите, албанците, турците и бошнаците стояха много трудности. Те започнаха по-късно, което неизбежно ги постави в отбранителна позиция. За да издигат тезите си, те бяха принудени първо да отхвърлят тезите на враговете си, а това като правило се оказва не особено ефективно[1].

Чрез своята пропаганда балканските държави се стремяха да постигнат взаимни преимущества. Българската в края на XIX и началото на XX в. бе в неизгодно положение — тя нямаше съюзници. Още Джон фон Нойман при формулирането на своята теория на игрите показа, че при игри с повече от един участник важното за всеки е да подбере за съюзник този, който може да му позволи да спечели. По-слабите партньори показват тенденция да се коалират, което води донякъде до парадоксалния извод, че най-силният партньор е обикновено най-слаб от гледна точка на възможното си участие в коалицията[2].

Именно затова България, разглеждана като най-силна от балканските държави в момента, с най-силни позиции в спорната област Македония, не беше желан партньор, а пропагандите на съседните страни по-скоро показваха склонност да се съюзяват против нея.

При това, за да се създаде коалиция, очакванията за печалба трябваше едновременно да бъдат достатъчно големи, но и достатъчно реалистични[3]. Затова и до Първата световна война не се създаде никаква коалиция във външнополитическата пропаганда против Австрия, а доколкото може въобще да се говори за коалиция, тя беше срещу Турция с нападателна цел и срещу България с възпираща.

В края на Първата световна война шансовете на българската и турската пропаганда клоняха към нулата. Както посочва специалистът по теория на международните отношения А. Лал, когато една от двете страни в провеждащи се или евентуални преговори е сигурна, че врагът може да бъде разгромен, преговори в истинския смисъл на думата, като съобразяване на две позиции, не може да има. Тогава има само

1 Janis, I. **Persuasion.** — Encyclopedia of Social Sciences, c. 59.

2 Riker, W. **The Study of Coalitions.** — The International Encyclopedia of Social Sciences, Vol. 2, 525—527.

3 Gamon, W. **Coalition Formation.** — The International Encyclopedia of Social Sciences, Vol. 2, pp. 531.

диктат. Нищо не можеше да накара страните победителки да се съобразят дори частично с желанията и стремежите на победените[1].

Още по-лошо стана положението след войната. Изпитанията, понесени в продължителни конфликти, обикновено укрепват вътрешногруповата солидарност и засилват неприемането на външните групи[2]. В този смисъл много бе трудно да се очаква, че аргументите на София и Цариград ще повлияят на общественото мнение във Великобритания, Франция, Италия или САЩ, което разглеждаше неприязнено доскорошните си врагове и не бе склонно да се вслушва във воплите им.

Ако разглеждаме пропагандното усилие на всяка балканска страна като една бихейвиористка система, общото за тях ще бъде, че те опитваха да повишат нивото на действието си и да намалят съпътстващите трудности и напрежение[3]. И тъй като никоя система не може да елиминира напълно съпътстващите трудности, задачата бе по-скоро да се доведат те до едно управляемо ниво. Това бе максимумът, който се надяваше да постигне българската пропаганда през тези месеци. Тя отдавна се бе отказала от бляновете за Македония и се стремеше да задържи поне предвоенната територия на страната.

Едно от основните затруднения, които стояха пред балканските пропагандисти при опитите им да променят груповата психология на политическия елит в Европа и Съединените щати, бе въпросът каква би била изгодата (разбира се, не задължително в материален смисъл) от промяната[4]. Полуостровът бе толкова далеч, че тя по необходимост щеше да бъде маргинална. Това бе и една от първопричината за неуспеха на българската пропаганда. Може би в най-голяма степен в сравнение с румънската, сръбската и гръцката, тя нямаше какво да предложи.

---

1 Lall, A. **Modern International Negotiation. Priinciples and Practice.** New York and London, 1966, p. 42, 137—138.

2 Bates, A., J. Julian. **Sociology. Understanding Human Behavior.** Boston, 1975, 86—87.

3 Schramm, W. **Communication Development and the Development Process. — Communications and Political Development.** Ed. by L. Pye. Preinceton, New Jersey, 1972(1st ed. 1972), p. 31.

4 Върху психологическата страна на въпроса вж. Czudowski, M. **Political Recruitment.** — Handbook of Political Science. Vol. 2. **Micropolitical Theory.** Reading, Massachusetts, 1975, 155—242. Върху политологическата — Lasswell, H. **Politics: Who Gets What, When, How?** Cleveland, 1958. Подобни проблеми са развити в монографията на Deutsch, K. **Politics and Government,** 35—38.

В Букурещ, особено след края на 1917 г., можеха да изтъкнат ролята си като важна бариера срещу новите ценности, които идваха от Съветска Русия. В Белград се очакваше, че след разпадането на Австро-Унгария можеха да предложат сигурност против ревизионистките стремежи на България и Унгария и евентуалното възбуждане на нов военен пожар в Централна Европа.

Българската пропаганда не можеше да предложи нищо. Нейният спор със съседите беше чисто локален. Никоя от великите държави не се интересуваше от локални дрязги.

Балканските пропагандисти даваха информация за цялата общественост в западните страни, но очакванията им за действие бяха свързани преди всичко с върховете на обществото. Те знаеха, че техните информации едва ли ще повлияят така на електората, че той да подкрепи в избори тези кандидати, които разбират проблемите на полуострова. Това беше нереалистична перспектива. Огромното мнозинство от електората беше пасивно по въпросите на външната политика. В общи линии то оставяше политическия елит да взема свободно своите решения[1].

Оттук по необходимост балканската пропаганда търсеше политика, влиятелния журналист като най-подходящ обект за своето въздействие. Дори в моменти на кризи, когато можеше да се очаква, че мнозинството ще докара на власт хора в полза на едно или друго решение, балканските пропагандисти очакваха по-бърза възвръщаемост на усилията си, отколкото биха могли да дадат парламентарните избори с техните несигурни резултати. И наистина анализът на десетките инструкции за това, как да се води пропагандата ни води до заключението, че тя в повечето случаи преследваше тактически, а не стратегически задачи. Пропагандистите се интересуваха от решение, взето днес или най-много утре. Те съзнаваха колко много неочаквани фактори могат да се намесят при отлагането му за по-далечно бъдеще. Затова по необходимост по-голямата или поне по-важната част от балканската пропаганда имаше тактически, а не стратегически задачи. Би могло да се спори дали тази линия на поведение бе най-действена от гледна точка на дълготрайните перспективи за един или друг балкански ин-

1 Converse, Ph. **Public Opinion and Voting Behavior.** — Handbook of Political Science, Vol. 4, **Nongovernmental Politics**, 118—119; Becker, Jean-J. **L'opinion publique francais a-t-elle eu une influence sur la politique extérieure de la France lors de la crise de Juillet 1914? — Opinion publique et politique extérieur.** Vol. 1. 1870—1915. Colloque organisé par l'École française de Rome et le Centro per gli studi di politica estera e opinione publica de l'université de Milan. Universita di Milano, École française de Rome, 1981, p. 209.

терес, но тя бе относително ефективна в кризисни моменти, а в крайна сметка, както, струва ми се, личи ясно и от изложението дотук, единствените моменти, в които балканската външнополитическа пропаганда имаше някакво реално значение, бяха именно кризисните моменти.

* * *

Като имаме предвид фона, описан дотук, струва ми се, че дори малките завоевания на балканските пропаганди могат да бъдат считани за успех. Те успяха да привлекат на своя страна известен брой европейци и американци, възбудиха интереса им към проблемите на полуострова и ги превърнаха в гръмогласни защитници на каузата на един или друг балкански народ — понякога по-гръмогласни, отколкото представителите на самия народ.

Румънците като че имаха най-много приятели. Много от успехите в пропагандата им във Втората империя във Франция се дължаха на влиятелните им съчувственици. Сред тях бяха споменатите вече Д. Уркхарт, Сен Мар Жирарден, който пишеше в „Le Journal des debats", Е. Реньо, който пишеше в „Le Siècle", Убичини, който защитаваше каузата на бъдещото съединение в „La Presse", Е. Кине и много други. В годините непосредствено преди избухването на Първата световна война приятелството на Р. Ситън-Уотсън, който проповядваше необходимостта от разпадане на Австро-Унгария, се оказа неоценимо[1].

Гърците не изоставаха. Цяла орда университетски преподаватели по класическа филология следваха намеците на гръцките пропагандисти и играеха важна роля във вестникарските кампании. Културни дейци и политици с общоевропейска и световна известност публикуваха книги и пишеха статии в защита на техните искания[2].

Успехите на българите не бяха толкова впечатляващи. Повечето чужди наблюдатели се чувстваха притеснени от естествената им резер-

---

1 Seton-Watson, R. W. **A History of the Roumanians...**, 238—239; Vitcu, D. **Diplomaţii unirii...**, с. 23; Pascu, St. **Făurirea statului naţional unitar român...**, 133—134; Zub, A. **Michail Kogălniceanu**, 30—31; Campbell, J. Цит. съч., с. 123; Pop, A. **Pe Urmele lui Michail Kogălniceanu**, с. 55; Iorga, N. **A History of Anglo-Roumanian Relations..**, с. 80; Bobango, G. **The Emergence of the Roumanian National State**, с. 47; Hitchins, K. **Ortodoxy and Nationality. Andreiu Scaguna and the Rumanians of Transylvania, 1846 — 1873.** Cambridge, 1977, p. 243; Pascu, Şt. **The English Public Opinion and the Struggle of the Transylvanian Roumanians**, с. 10; Maior, L. **Le mémorial de 1882 et son écho en Europe.** — Revue Roumaine d'histoire, 8, 1969, № 2, 285—287.

2 Coubertin, P. **A travers l'histoire grecque...**; Churchill, W. **The Anglo-Hellenic Alliance. Speeches...**

вираност, оплакваха се от липсата на радушност, която контрастираше с откритостта на сърбите и гърците. Все пак те съумяха да привлекат трайната симпатия на председателя на Балканския комитет Н. Бъкстон. В началото на века ухажваха успешно влиятелния журналист А. Шерадам от в. „L'Èclair", който се интересуваше от македонските проблеми. В годините след Балканската война лекции в полза на България изнасяха двама лекари — французин и белгиец, работили в българската армия по време на бойните действия и останали възхитени от стоицизма и патриотизма на селянина воин. Представителят на френските банки в България, който бдеше над изплащането на държавния дълг, също се включи през Първата световна война в пропагандната кампания, дали поради искрени приятелски чувства към българите, дали поради опасения банките да не загубят вложените си капитали[1]. Приятелите на сърбите се появиха сравнително по-късно, но навреме — през Първата световна война и Парижката мирна конференция. Задачата на турците бе доста трудна. Все пак те съумяха да привлекат известния писател П. Лоти, който възпяваше мистиката на Ориента и между другото водеше яростна антибългарска кампания във френския печат — дотолкова яростна, че притесняваше дори ръководителите на френската дипломация[2].

Може да се каже, че като цяло каузата на балканските народи против Турция в края на миналия и началото на нашия век подкрепяха предимно либералните среди в Европа. Това личеше особено ясно в позициите на френските либерални кръгове по румънския въпрос и на английските либерали по македонския. Те бяха хора, определящи новите тенденции на политическо мислене на континента, т. е. каузата на балканските народи се обвързваше с промените, които се налагаха в Европа[3]. По-трудно е да се направи подобно разграничение при конфликта между самите балкански народи. Тук бе трудно да се прокара границата между либерал и консерватор.

---

1 **ЦДИА, ф. 382, оп. 2, а. е. 564**, 114—117, 28.09.1913; **БИА, ф. 567, а. е. 585**, с. 1, 9.07.1901; Bousquet, G. **Bulgaria**. S., 1918.

2 Loti, P. **La Turquie agonisante**. Paris, 1913; Paléologue, M. **Au Quai d'Orsay à la veille de la tourmente**, с. 186.

3 За ролята на Жул Мишле в тази пропаганда вж. монографията на Bucur, M. **Jules Michelet şi revoluţionarii români în documente şi scrisori de epocă (1846 — 1874). Cu un studiu introductiv, note, şi comentarii**. Cluj-Napoca, 1982. А за контактите на румънците въобще с френски интелектуалци вж. Bucur, M. **Documente inedite din arhivele franceze privitoare la români în secolul al XIX lea**. Vol. 1, Bucureşti, 1969.

* * *

Пропагандата на балканските страни имаше важни интеграционни функции вътре в обществото. Тя или поне представата, която тя създаваше на Балканите, моделираше общественото настроение в съответната страна по външнополитическите ѝ цели, създаваше едно идеологическо единство[1]. Така например през 40-те години на XIX в. пропагандата на румънските студенти в Париж играеше немаловажна роля и за развитието на революционната ситуация в самата Влахия. Според френския консул в Букурещ в румънското висше общество голямо впечатление направил фактът, че А. дьо Ламартин се съгласил да бъде патрон на дружеството „Молдо-Влахия".

В годините на управлението на Ал. Стамболийски правителствената преса цитираше непрекъснато мнението на английски и френски журналисти по спорните въпроси на Балканите. Целта беше да се докаже, че откакто на власт са земеделците, западната преса признава правотата на българските искания. Това, което не се споменаваше, разбира се, беше, че доста от тези изказвания бяха грижливо заплатени от България.

* * *

Какво би могло да бъде критерий за успешна пропаганда?

Самите пропагандисти не страдаха от излишна скромност. Ако можеше да им се вярва, те почти винаги имаха впечатляващи, значителни резултати. Още Г. С. Раковски изтъкваше, че в. „Дунавски лебед" бил четен редовно от европейските дипломати. Руската легация във Виена се абонирала за два броя, руското Министерство на външните работи — за един, всички дипломати в Белград го получавали[2].

Пропагандистите възлагаха много надежди на брошурите, които издаваха. Трудно е обаче да съдим какъв е бил ефектът от тях. Действително те намираха своя път към библиотеките на западните политици. В архивния фонд на Ж. Клемансо в Париж например са запазени десетина екземпляра от гръцки и български пропагандни брошури. Авторите получаваха благодарствени писма. Дали обаче адресатът ги беше чел наистина и, най-важното, дали те му бяха повлияли, това бе съвсем друг въпрос[3].

---

1 Mucchielli, R. Цит. съч., 85—86.

2 Архив на Г. С. Раковски. Т. 1, № 140, 16.01.1861.

3 ASHEMA, № 77; ЦДИА, ф. 382, оп. 1, а. е. 140, с. 56, 1-08.1904.

Неслучайно, изпращайки в Париж пропагандни брошури, дадени му от българите, френският дипломатически представител Шарл Анри отбелязваше за една от тях, че това е документ

> *„твърде пълен, дори прекалено пълен, тъй като започва да обсъжда Македония още от VII век, нещо, което ще бъде достатъчно, за да накара тези, към които е адресиран, да не го четат“*[1].

Дори и прочетена, доколко книгата щеше да доведе до политическо действие? Отговор трудно може да бъде даден. За книгата на Димитър Мишев „Македония и нейното християнско население“, издадена в началото на века, излязоха повече от петдесет рецензии във френския печат, някои от които суперлативни:

> *„Най-важното от съчиненията за Македония от дълго време насам“*[2],

провъзгласяваше една от тях. Това може и да беше така, но какво се беше променило като резултат от труда на автора? Някои от книгите на българските пропагандисти в Швейцария бяха рецензирани в печата, нерядко под натиска на самата мисия, но това също не означаваше нищо[3].

Пропагандистите вярваха, че протестните събрания и митинги, свикани от тях, довеждат до важни последици. Тази техника се прилагаше особено в пропагандата около Илинденското въстание и Първата световна война. Но, както посочват изследователите на общественото мнение, на събрания като правило ходят хора, които така или иначе са убедени в правотата на съответната кауза и не се нуждаят от допълнителни аргументи. При това, докато на някои митинги се събираха стотици участници, други си оставаха камерни събития. Така през есен-

---

1 **AMAE, Paix, vol. 148,** 64–65, 14.03.1919.

2 Brancoff, D. M. [Д. Мишев] **La Macédoine et sa population chrétienne.** Paris, 1905. Във фонда на Димитър Мишев са запазени десетки изрезки с рецензии от „Le Rappel“, „Le Peuple“, „Le Francais“, „Le Siècle“, „Le Progrès“ etc. Вж. **ЦДИА, ф. 1546, оп. 1, а. е. 671,** 1–32; Ватралски, Ст. **Моето в Англия себепосланство. Федерация на балканските държави и други политико-обществени есеи.** С., 1933, с. 23, където изброява десетките материали, писани от него и за него в британския печат по време на „себевъзложената“ пропагандна мисия в Лондон.

3 **ЦДИА, ф. 320, оп. 1, а. е. 58,** с. 147, 13.05.1919.

та на 1913 г., когато Л. Шишманова, съпруга на проф. Ив. Шишманов, изнесе сказка за България в Москва, на нея бяха дошли членовете на българската колония в града и нито един руснак. Беседа на Л. Ламуш в Женева, организирана и финансирана от българите, която трябваше да привлече вниманието на ОН върху положението на българите във Вардарска Македония, въобще не беше отразена дори в местния печат[1].

Вярно е, че като правило балканските пропагандисти съумяха да разпространят в периодичния печат повече и по-качествена информация за проблемите, с които се сблъскваха техните страни и целите им на полуострова. По време на Първата световна война влиятелното френско списание „La Revue Hebdomadaire", което се четеше по цял свят, публикува специален брой, посветен на Сърбия — успех, с който до този момент радетелите на сръбската национална кауза не можеха да се похвалят[2]. Многобройни примери ни говорят, че журналисти и политици действително използваха информацията в книгите, които получаваха.

От друга страна, нерядко усилията на пропагандистите бяха продиктувани не толкова от важността на органа, към който се стремяха, колкото от възможността да проникнат на страниците му. Така само през 1855 г. във френския вестник „Messager de Midi" излязоха 9 кореспонденции, посветени на положението в Румъния. През 1857 г. броят им беше 47, а във в. „L'indépendance Belge" — дори 57. Като цифра може би изглежда внушително, но като обществено влияние — съмнително[3].

Като известен показател за успеха на пропагандата би могло да се приеме и отношението на противостоящите пропаганди към нея. Тук обаче също трябва да се проявява предпазливост. Пълномощните министри на балканските страни в Европа зорко следяха активността на съседите си и често алармираха правителствата си с обезпокоителни съобщения. Техните мнения обаче вдъхват подозрения. В някои случаи те имаха изгода да подсилват опасността от чуждата пропаганда, за да насочат към себе си по-големи средства или пък за да подчертаят своята собствена дейност в контрирането на тази пропаганда.

---

1 **Като антична трагедия...**, 171—172; **ЦДИА, ф. 1546, оп. 1, а. е. 39**, 18—20, 1.02.1921.

2 **La Revue Hendomadaire**, 5.02.1916. В броя със статии наред със сърбите М. Веснич, Ст. Станойевич участваха и влиятелните политици Л. Барту, Е. Денис и др.

3 Platon, G. **Lupta** românilor pentru unitate naţională, 1855—1859. Ecouri în presa europeană. Iaşi, 1974, p. 336.

През 1903 г. турският посланик в британската столица се оплакваше пред Форин офис от статиите и информациите на Джеймс Дейвид Баучер за положението в Македония[1] — статии, материалите за които бяха давани от македонските кръгове в София и от самото правителство, което се стремеше да информира максимално добре британския кореспондент.

През лятото на 1914 г. гръцкият пълномощен министър в Лондон Генадиус съобщаваше разтревожен, че българската пропаганда във Великобритания имала успех и пробългарските елементи надигали глава[2].

Самите пропагандисти мереха успеха си по реакциите на противниците си. Така М. Геров съобщаваше гордо на Радославов, че от мисията му определено имало полза, тъй като във френския печат вече няколко пъти писали остро против него[3].

Косвено свидетелство за ефективността на румънската пропаганда бе и резултатът от срещите на пропагандиста В. Александри във Великобритания. Той трябваше да обясни същността на румънските искания на британските министри и установил, че споменаването на името „Брътияну" им действало като „факла до буре с барут". Според справедливата забележка на американския изследовател Рикер това бе косвен комплимент за усилията на Дим. Брътияну, който бил направил немалко, „за да им вгорчи живота".

Своеобразна оценка на ефективността на пропагандата даде Ал. Стамболийски, който споделяше по време на стодневната си обиколка из Европа:

> *„Покойният Ризов с пустия атлас е нанесъл толкова пакост, каквато никоя друга книга. Той отвлече Крайегейска Тракия."*[4]

Понякога за успеха на пропагандата може да се съди и от странични податки. Така например Ив. Алтънов цитира в книгата си „Междусъюзнишка Тракия" мнението на кореспондента на в. „Journal des débats" граф Бегуен за прогреса, сторен само за няколко месеца в Тракия.

---

1 **PRO: FO 78, Vol. 5289,** 28.08.1903.

2 **Leon, G. Greece and the Great Powers 1914—1917. Thessaloniki, 1974, p. 46.**

3 **ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2163,** 11—12, 2.11.1917.

4 **Пак там, ф. 176, оп. 4, а. е. 1380,** с. 78, 30.10.1920.

Това, което забравяше да упомене, бе, че пътуването на графа бе станало с пълното съдействие на българите, които се бяха погрижили той да види това, което те желаеха[1].

Оценки за успеха на различните пропагандни кампании дават и съвременниците и изследователите. Ситън-Уотсън посочва, че Убичини използвал успешно данните на Елиаде, изложени в една от неговите брошури. По подобен начин френският журналист Иполит Депре се възползвал от тях в книгата си „Народите на Австрия и Турция" и в статиите си в „Revue des deux mondes". Пол Батайар се опирал на тях в анализите си в „Revue de Paris"[2].

Понякога човек би могъл да се усъмни, че подобни твърдения, които почти никога не са подкрепяни от конкретен текстови или аргументен анализ, са правилни. Случаят със Ситън-Уотсън е по-различен. Та нали и той самият, макар и вече в началото на нашия век, беше повлиян до голяма степен от аргументацията на подобни брошури, за да се превърне в един от най-горещите застъпници на каузата на живеещите в Австро-Унгария по-малки народи.

В началото на 1915 г. Висшият съвет на Народната партия излезе с декларация, в която призоваваше правителството на д-р В. Радославов да избере курс на съюз с Антантата. Пълномощният министър Х. Бакс-Айрънсайд препрати издадения на френски текст на декларацията на министъра на външните работи сър Ед. Грей с коментара, че на тази партия може да се разчита[3]. Дипломати настояваха за допълнителни екземпляри от пропагандни брошури, за да ги разпространят сред заинтересувани лица, което говореше поне за наличието на някакъв ефект[4].

Известен резултат може да се проследи и в размяната на документи, дошла като резултат от пропагандни акции. Така през пролетта на 1918 г. У. Уилсън инструктираше своя държавен секретар Лансинг да изпрати до румънската колония в Париж отговор на нейно послание. В него трябваше да посочи, че американските симпатии били

> *„на страната на законните аспирации на Румъния така, както те са изразени в мемоара"*[5].

---

1 Altinoff, I. **La Thrace interalliée**, 156–157.

2 Seton-Watson, R., **W. A History**, 238–239.

3 **PRO: FO 371, Vol. 2256**, № 37805, 28.02.1915.

4 **ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 783**, с. 62, 18.05.1917.

Изследователите са по-скептични. Един от добрите специалисти по история на американските отношения с Източна Европа в годините на Първата световна война смяташе, че резултатът от усилията на Югославския съвет да пропагандира идеята за югославска държава в Съединените щати не бил особено впечатляващ. Като изключим може би последните месеци на войната, твърди той, те повлияли твърде слабо върху американското обществено мнение, което си останало докрай доста равнодушно към националните проблеми на Югоизточна Европа[1].

Нямаше особени резултати и от българската и гръцката пропаганда във Франция. В задълбоченото изследване на Бранденбергер върху френския печат се посочва, че между септември 1916 и февруари 1917 г. в него почти не се споменавало за Гърция и България. Само един-два пъти се намеквало, че „македонците" са един от народите, които трябвало да бъдат освободени, но не било ясно за коя Македония ставало въпрос — сръбска или българска.

Амбициите на Гърция в Мала Азия също не били засягани в пресата[2].

Друг френски изследовател — Ж. Тибо, стигаше до подобни изводи. Според него всички опити на българската пропаганда да повлияе на общественото мнение в месеците на Парижката мирна конференция останали неуспешни. Дори в специализираните издания от рода на „L'Europe nouvelle", занимаващи се с проблемите на външната политика, на практика нямало публикации за България. Удивлението му може би нямаше да бъде толкова силно, ако знаеше, че цитираното от него издание беше финансирано от гръцката пропаганда. Известна промяна в отношението към България наченало откъм пролетта на 1920 г. и било плод на „силния български натиск над депутати и журналисти". Това, добавя той, обаче съвсем не означавало, че имало промяна в благожелателното отношение към нейните съседи. Просто тонът към България станал по-спокоен. Особено добре това личало в коментар на кореспондента на „Le Temps" в София П. Жантизон (нещо, което не е за чудене, като имаме предвид финансовите облаги, които той получаваше).

---

5 **La Românі.** Desăvîrşirea unităţii naţional-statale a popopolui Român. Documente externe, Vol. 2, 1916—1918. Bucureşti, 1983, № 348, p. 1104, 24.04.1918.

1 Mamatey, V. **Цит. съч.,** с. 117.

2 Brandenberger, D. **La presse parisienne et les buts de la guerre (septembre 1916 — février 1917). Mémoire principal.** St. Cloud, 1964, 74—78, 109.

Авторът от Македония Вук Винавер в изследване, посветено на отношението на общественото мнение във Великобритания към македонския въпрос през 1919—1926 г., констатира, че въпреки положените от пропагандата дългогодишни усилия сръбската теза за характера на славянското население на Македония не успяла да спечели свои привърженици във Великобритания[1].

Във всеки случай действията на балканските пропагандисти бяха следени внимателно от полицията в страните, където те бяха изпращани, което говореше, че поне някакво значение беше отдавано на техните действия[2].

* * *

Самите пропагандисти често изпитваха сериозни съмнения в стойността на своите усилия и във възможния ефект от тях. Липсата на доловими, реални резултати нерядко ги караше да се заемат не с дейност, а по-скоро със симулиране на дейност, от която нямаше особен ефект, но поне оправдаваше командировъчните им. Така през лятото на 1917 г. едно от основните занимания на българската пропагандна мисия в Швейцария беше да си осигури представителство на конференциите на различни пацифистки организации. Като правило ораторите на тези срещи се отнасяха благожелателно към българските дезидерата (е, невинаги напълно безкористно — редакторът на „Guerre Mondiale" Ж. Дебри оценяваше състраданието си в няколкостотин броя от брошура, в която беше напечатана една от сказките му)[3]. Въпросът бе какъв бе резултатът от този едва църцорещ ручей на съчувствие. На практика почти никакъв.

Консулът в Женева М. Минков се оплакваше, че членовете на мисията оставяли творенията си по пейките на гарите, надявайки се, че забързаните пътници ще ги прочетат, а и ще променят възгледите си под тяхно въздействие. Явно бе, че канали за по-ефективно въздействие липсваха.

---

1 Нека отбележим също, че той споменава, че постепенно британското обществено мнение било започнало да говори за отделен македонски народ, но нито в една бележка няма доказателство за твърдението му. Вж. Винавер, В. Англијското јавно мислење за Македонија од 1919—1926. — Гласник, 9, 1965, № 1, 32, 34, 36.

2 AMAE, Guerre, Vol. 236 p. 43, 15.09.1914.

3 ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 639, с. 90, 99, 18.07.1917; 25.07.1917.

Дим. Мишев в един от редовните си доклади сериозно уверяваше д-р В. Радославов, че на събрание, организирано от пропагандната мисия, присъствали професори, общественици и адвокати с

> *„име не само във Френска Швейцария, но и извън нея“*[1].

Като че Френска Швейцария щеше да има някакво значение при обсъждането на мирните условия.

Ат. Яранов, защитавайки се от нападките в бездействие, твърдеше, че мисията издала 25 книги,

> *„някои от които проникват и в неприятелските страни“*[2].

От самия тон на защитата лъхаше липсата на убеждение.

Въобще, когато човек чете докладите на пропагандните агенти, изпращани в чужбина, неволно остава с впечатлението, че за тях най-важни са били количествените показатели. Неслучайно докладите им пъстреха от фрази като „прокара“, „пробих“, „убедих да публикуват“, „привлякох“. Какъв щеше да бъде резултатът от това прокарване, убеждаване, привличане или пробиване остава неясен. Липсват достатъчно примери за трансформирането му в навременно политическо действие.

* * *

Трябва внимателно да се отнасяме към предварително декларираното още в първата глава убеждение, че балканските държавници винаги са разбирали необходимостта от пропаганда. Имаше и немалко случаи, когато на нея не се обръщаше внимание и дори бе критикувана остро.

Така, още през 1884 г. във в. „Търновска конституция“ протестираха против прахосването на

---

1 **Пак там, ф. 313, оп. 1, а. е. 7118,** 1–6, 30.01.1918.

2 **НАБАН, ф. 48к, а. е. 309,** 1–2, 11.07.1918.

„народните пари за писвания дописки до европейските вестници с цел да се хвалят консервативните корифеи“[1].

В относително спокойна обстановка кабинетите не желаеха да харчат финансови средства и умствени усилия за дейност, която в най-добрия случай можеше да донесе съмнителни резултати. Така правителството на Народната и Прогресивно-либералната партия съкрати през 1911 г. значително сумите, отпускани за външнополитическата пропаганда.

Зле мотивирано скъперничество обхващаше институциите и в навечерието на решителни събития, когато много от участниците очакваха, че спорните въпроси ще бъдат решени по-скоро на бойното поле, отколкото с преговори. Така през лятото на 1912 г. младият Г. Маджаров, син на опитния държавник М. Маджаров (в момента пълномощен министър в Лондон, който знаеше добре за преговорите между Сърбия, Гърция и България), бе получил писмо от Ж. Габрѝ, редактор на пацифисткото списание „Les Annals des nationalités“, който го молеше да напише статия за българските искания. Поискал съвет от баща си, Г. Маджаров бе сурово обезкуражен:

„Не е време да се занимаваш с разни дружества и пледираш нашата кауза пред министрите.“

Като резултат само българите от участниците в Балканския съюз не излязоха с подобна статия, а година по-късно в Министерството на външните работи обсъждаха как да проникнат в списанието на Габри и каква помощ да му предложат[2].

Заслеплението продължи и по-късно. Когато беше вече започнала Балканската война, българският пълномощен министър, старият русофил С. Бобчев, възторжено възкликваше, че

„тук не само нема нужда от пропаганда, но става нужда да се спира това стремително движение в наша полза“[3].

---

1 БИА, ф. 271, а. е. 10, 99–100, 1.02.1884.

2 ЦДИА, ф. 121, оп. 1, а. е. 213, 1–3, 12.08.1912.

3 НАБАН, ф. 44к, оп. 1, а. е. 130, с. 24, 20.11.1912. Само пет месеца по-късно С. Бобчев щеше да пише разтревожен на М. Маджаров, че в Петербург се засилвала сръбската

Действителността твърде скоро щеше да опровергае думите му. Но дори и когато в София започнаха да пристигат сведения за усилената антибългарска пропаганда, водена от съседите, то пак в министерството си оставаха твърде внимателни да не обидят някого. Мемоар по българско-румънския спор за Добруджа бе изпратен на легациите, всяка от които трябваше

> *„да има грижата да не дава на мемоара никаква гласност в печата“*[1].

Каква щеше да бъде ползата от него в такъв случай не беше ясно.

Стигна се дотам, че самият Ал. Стамболийски, който нямаше никакви основания да обича правителството на Васил Радославов, го призоваваше в началото на 1915 г. да засили пропагандата си в САЩ, където гръцката пропаганда била особено активна[2].

Тази тенденция да се прибягва към пропаганда едва когато бе твърде късно пролича и в началото на Първата световна война. В началото на 1916 г. телеграфната агенция на Швеция предложи да изпрати петшест журналисти в България, които да посетят фронта, да се запознаят с обстановката и след завръщането си в Швеция да изнесат сказки за българските проблеми. Финансова помощ не искаха. По това време българската армия печелеше победи по бойните полета и МВРИ реши да отклони предложението[3].

* * *

За да решим доколко балканската пропаганда е била ефективна, трябва да видим дали е оказвала въздействие върху важни международни форуми. Изводите обаче са противоречиви и съмнителни. Според съвременниците, подкрепени от изследванията на историците, румънската пропаганда спечелила значителни успехи през 50-те и 60-те години на XIX в. Правото на румънците в двете княжества Влахия и

пропаганда и то като спекулирала с новини от английски източници. **Пак там**, 28–29, 23.05.1913.

1 **ЦДИА, ф. 382, оп. 2, а. е. 564** с. 313, 22.02.1913; **ф. 316, оп. 1, а. е. 22**, 11–12, 22.02.1913, 25.02.1913; **ф. 304, оп. 1, а. е. 1203**, с. 240, 7.03.1913.

2 **Стенографски дневници на XVII ОНС**, I РС, XLIV, 1513–1514, 1.01.1915.

3 **ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 388**, с. 5, 4.01.1916.

Молдова да се обединят било признато от цяла интелектуална Европа. През 1859 г. те се съединиха в една държава — Румъния.

От друга страна, пропагандата не направи никакво впечатление на Берлинския конгрес (1878). Великите държави бяха тези, които взеха политическите решения и показаха ясно, че нямат никакво намерение да бъдат повлияни от апелите на народите, с чиято съдба се разпореждаха. Нито Румъния съумя да си извоюва неутрален статут или да предотврати загубата на Южна Бесарабия, нито Сърбия успя да получи част от Македония, нито гърците извоюваха някакви съществени териториални придобивки, нито пък българите можаха да се видят освободени в рамките на една голяма България.

Разпадането на Австро-Унгария през 1918 г., създаването на Кралството на сърбите, хърватите и словенците и присъединяването на Трансилвания към Румъния беше възприемано от съвременниците като триумф на идеите, излагани в пропагандата на Сърбия и Румъния. Само пет години по-рано никой, с изключение може би на няколко политици без влияние, не бе и помислял, че империята на Хабсбургите, стояла в Източна и Централна Европа повече от 600 години, ще срещне толкова скоро такъв безславен край.

И докато пропагандата в никакъв случай не накара Виена да преклони глава, тя безспорно помогна да бъде изграден негативен образ на австрийската политика в съзнанието на обществеността в страните от Антантата; да ги убеди, че империята е останала без бъдеще в новите следвоенни условия и че сърбите и румънците са новите енергични народи, които ще поемат на плещите си нейната задача да бранят Европа от изток.

Докато решенията, взети в Париж през 1919—1920 г., се движеха в коловоза, издълбан от аргументите на пропагандите на Сърбия, Гърция и Румъния, човек никога не може да бъде напълно сигурен колко голям всъщност беше приносът на пропагандистите. Един пример може да послужи като илюстрация. От самото си начало българската пропаганда беше насочена преди всичко към Франция. Парите, давани за печата, бяха харчени от журналистите в парижките кабарета. Великобритания беше пренебрегвана като обект на пропагандна дейност.

Резултатът беше обратно пропорционален на усилията. На практика нито един влиятелен политик във Франция не подкрепи българската кауза.

Във Великобритания положението беше обратното. Доста британски политици изказваха съчувствието си към българските искания и на моменти дори правеха практически стъпки, за да го трансформират в

политически акции[1]. Енергична кампания по македонския въпрос, водена от Балканския комитет, депутации до министъра на външните работи, събрания и митинги — от всичко това нямаше особен практически ефект, но във всеки случай беше много повече от стореното в Париж.

Гръцката пропаганда трябваше да основе специално списание „The Hellenic Herald", което да се бори с пробългарските чувства. Или както се казваше в уводната му статия:

> *„Британските симпатии винаги са били на страната на справедливостта и благородството; напоследък те са охладнели към усилията на елинския патриотизъм — факт, който може да бъде отдаден единствено на систематичната кампания на лъжи, водена от заинтересованите страни."*[2]

Един последен пример за относителния успех на пропагандата е съдбата на обсъжданата през 1917—1918 г. от Форин офис идея за сключване на сепаративен мир с България и Османската империя. Както се посочва в няколко меморандума, разработени от експертите в министерството, макар никой да не се съмнявал в справедливостта на българските национални искания, степента на антибългарски и антитурски настроения в широката публика, създадени от румънската, сръбската и гръцката пропаганда, правела невъзможно подобен въпрос да намери практическо разрешение.

Всички резерви, изказани дотук в ефективността на пропагандата, съвсем не означават, че тя бе излишна. Просто правителствата не можеха да се уповават на нея и да очакват тя да реши проблемите им.

* * *

И нека завърша с един по-необичаен анализ на успехите и неуспехите на балканската външнополитическа пропаганда.

Вече посочих, че основният ѝ стремеж бе да накара европейците да приемат, че Балканите са част от Европа и „справедливото" разрешаване на балканските проблеми ще бъде една от съществените предпоставки за установяване на траен мир на континента.

---

1 **Тошев, А. Балканските войни.** Т. 1, с. 144.

2 **The Hellenic Herald,** I, № 2, 12.1906.

В края и след края на Първата световна война във Франция, Великобритания, Съединените щати, Германия се появиха множество книги, в които журналисти, опирайки се на собствения си опит, даваха рецептите си за бъдещето на балканските народи. Те бяха допълнени от десетки спомени, писани от италиански, френски и английски офицери, които се сражаваха от едната страна на Солунския фронт и немски, които бяха от другата. Като правило авторите им бяха добре образовани. Принадлежаха към елита на своята страна. Бяха членове на тази категория избиратели, които сутрин с кафето посягаха към „The Times", „Le Temps", „Il Stampa" или „Berliner Tageblatt". Когато войната започна, те се вляха в армията като доброволци, водени от чувството си за граждански дълг. С една дума, те бяха типични представители на средата, на която искаха да въздействат балканските пропагандисти.

Ако приемем, че мемоарите отразяваха истинските им чувства, крайният резултат от балканската пропаганда е грандиозно фиаско.

Нито един от пишещите не описваше Балканите като част от своята културна среда, като място, което подхождаше на начина му на живот или поне можеше да бъде съобразено с него. Полуостровът беше само едно донякъде екзотично, но и твърде скучно място, място, което здравомислещ човек никога не би посетил по своя воля. Нещо като Хайбарския проход в Афганистан или Киренайка, или Джибути, или Адмиралтейските острови — място, където дългът ти те призовава, макар и съвсем да не е приятно.

Единствените истински участници в скучната драма, която се разиграваше по тези места, бяха сънародниците на пишещите. Аборигените изпълняваха в книгите им ролята на хора в древногръцката драма. Дори хористите в пиесите на Софокъл изразяваха по-убедително отношението си към събитията, отколкото балканските народи. И дума на укор или поплак като че не достигаше до ушите на актьорите, които бяха заели авансцената и не намери отклик на страниците на книгите им. Самите автори имаха прекалено много собствени оплаквания, за да обръщат внимание на апелите на аборигените — пътищата бяха ужасни, хигиената — непоносима, местните жители — глупави, идеята за време — несъществуваща, необходимостта врагът да се третира по джентълменски — неразбираема.

Читателят добива впечатлението, че местните жители бяха само един допълнителен щрих на фона.

Имаше и едно изключение. Понеже войната е или в онова време беше предимно мъжко забавление, единственият пробив, който аборигените можеха да направят в тази атмосфера на неприемане, бяха

съвместните вечери и банкети, където балканските офицери поне пиеха наравно с европейците. От мемоарите оставаме със заключението и то не особено окуражително, че това бяха единствените случаи, когато бариерата на неприемането на „другия" се пропукваше.

Или с една дума, международната пропаганда на балканските страни успяваше или поне ставаше влиятелна само когато направлението ѝ съвпадаше с общата политика на страната мишена или поне с насоката, проповядвана от политически влиятелна част от нейното население.

* * *

„Oderint, dum metuant"
Нека да ни мразят, след като се страхуват от нас.

Печален беше резултатът от пропагандата на Балканите.

Пропагандистите реално задълбочиха пропастта между отделните народи.

Те преувеличаваха и затвърждаваха съществуващите вече негативни стереотипи[1].

В името на националните интереси на своите страни, така, както те ги разбираха, те упорито, неуморно, работейки в потайни доби, далеч от погледа на обществеността, прерязваха и най-слабото и крехко мостче, хвърлено през бездната на взаимното неразбирателство. И това е една от най-големите опасности на външнополитическата пропаганда. Защото семената, посети преди десетилетия, дават отровни плодове дори и сега, а насилието хвърля дълга сянка.

---

1 Merrill, J. **National Stereotypes and International Understanding.** — International Communication. Media, Channels, Functions. Ed. by Heinz-Dietrich Fischer, John Calhoun Merril. New York, 1970, p. 196; Martin Leslie, J. **International Propaganda in Retrospect and Prospect. — International Communication, 185—188;** Mitchell, M. Propaganda, **Polls and Public Opinion,** c. 23; Mucchielli, R. Цит. съч., с. 9.

SUMMARY

It is quite difficult to define what propaganda is and what it is not. Hundreds of conflicting definitions exist, none of which exhausts the essence of the phenomenon completely. The definition of G. Jowett and V. O'Donnell which underlines forcefully the communication character of propaganda turned out to be quite useful for the purposes of this study. According to those two authors it is йthe deliberate and systematic attempt to shape perceptions, manipulate cognition and direct behaviour to achieve a response that furthers the desired intent of the propagandistк.

The history of Balkan propaganda in Europe and the United States is virtually unexplored. For decades, the mere notion of propaganda itself was considered to have some pejorative meaning. The young self-governing or independent Balkan states looked with envy at the cultural and economic development of Western Europe and the United States, and arduously, but rather often unsuccessfully, strove to copy it. As a rule their leaders were victims of comparatively low self esteem and longed for appreciation from the Western public. The idea that appreciation could be engineered was an impolite thing to imply. Although it was tacitly accepted that foreigners should be encouraged in their interest towards one or another Balkan country, this encouragement was represented as totally selfless, influenced only by the high ideal of attaining full objectivity. The notion of stimulating the interest or paying for it, and in some cases well in advance, was considered, at least in theory, repugnant.

But in spite of these righteous feelings leaders in all Balkan nations and states throughout the 19th and the beginning of the 20th century paid at least some attention to the problems of propaganda, attention that surged to a peak in time of crisis and plummeted in peaceful years.

In this monograph the one hundred years period is being analysed that begins in the 20ies of the 19th century and ends with the Lausanne conference. During the Greek War of Independence the first conscious attempts at influencing foreign opinion were undertaken. At Lausanne, Switzerland in 1923, the frontiers between the Balkan states were reshaped more or less in the form they kept until the end of the 80ies.

The problem for the researcher studying Balkan propaganda in Europe and the United states is the scarcity and general unreliability of the sources. A great deal of the organisation of international propaganda and especially its most ticklish part - financing -was conducted in utmost secrecy. As a rule, people working in the field of international propaganda, showed understandable reluctance at having their names publicised. They felt even less inclined to leave their signatures on receipts which might show that considerable sums of money had changed hands. It is an inevitable consequence that few documents concerning the history of Balkan propaganda are preserved, and because of still existing political tensions and national rivalries are even less readily available. As a result, the monograph can give only a broad picture and states the major problems in this field, without drawing far-reaching conclusions that are difficult to verify. And because the author is a Bulgarian historian, it is only natural that his access to documents preserved in Bulgaria was somewhat easier. In many cases they provided the information not only about the propaganda activities of Bulgaria but of the contending propaganda efforts also. Documents in British, French and American archives and documentary collections published in Greece, Yugoslavia, Romania and Turkey helped to see the contours of the picture somewhat more clearly.

The basic prerequisite for the existence of propaganda is the existence of a conflict. And it is a well established fact that the Balkan countries might be poor in any respect, but the conflict is certainly not one of the resources they lack.

In the beginning of the 19th century virtually the whole peninsula was divided between the Ottoman and the Austrian empires. A century later the same area was divided between six states. It took no less than eleven wars and a number of insurrections and armed conflicts to achieve this result which, as it now seems, is not a permanent one.

In a number of these conflicts and in the preparation for them, the international propaganda launched by the Balkan states and nations, played a certain part, although the importance of this part varied with the circumstances.

The partial reliance on international propaganda for fulfilling the aims of the Balkan countries was a result of the interplay of several factors.

The most important one was the painfully slow from Balkan point of view resolving of the national problems in the peninsula. It took more than a hundred years for the frontiers of the Balkan states to take the shape they had in 1923.

The second was the inherent deep conviction of Balkan politicians based on their experience that the conflicts in the peninsula are never solved on a Balkan level only. Any viable settlement would involve the direct or indirect intervention of one or more of the Great powers and would have to heed the interests of at least some of them. That meant that the Great powers had to be induced to act accordingly with the interests of one or another Balkan state. In this respect propaganda might have turned quite helpful. As a result, during the whole period under question, in their propaganda the Balkan states asserted not so much their own independence but rather invited various Great powers to intervene in the settlement of the Balkan problems.

Very weak in comparison with their major protagonists - the Austrian Empire and the Ottoman Empire - the Balkan states were in constant struggle to procure patrons who might help them in their ambitions. The third big problem was that these ambitions, the national programmes of the Balkan states, were as a rule mutually incompatible. In the beginning of their independent or semi-independent existence every one of them included only a fraction of the ethnos it tended to represent. The burgeoning national bourgeoisie looked upon the aggrandisement of their states as its most urgent political and economical imperative. In any moment of their history in the 19th century the Balkan countries were ready to abandon the most lucrative alternatives of development for the slim chance of enlarging their territories. If we try to make only a list of the issues that were object of the propaganda struggle it would be more than a page long. In different times it includes the questions of Macedonia, Dalmatia, Skoder, Epirus, Korcha, Banat, Bachka, Croatia, Slovenia, Carintia, Dobrudja, Transylvania, Bessarabia, Bukovina, Thrace, Constantinople, the Aegean islands, the Dodecanese islands, Western Asia Minor, Pontus, the question of succession in Greece, Romania and Bulgaria, the question of capitulations, the atrocities committed by one or other state, to mention only a few. All of these were integral parts of the larger issue of national unification.

The fourth factor that determined the importance of propaganda was the pattern of education the political leaders in the Balkans received in the 19th century and the type of ideas they were imbued with. In all Balkan countries a not numerous but comparatively well educated political and intellectual elite appeared. Because of the growing demand for well prepared bureaucrats, all Balkan states were making considerable efforts to send bright young nationals of theirs to study in Europe. France was the country of their choice in Bulgaria, Greece, Romania and Turkey, and Austria /later Austria-Hungary/ for Serbia. Those students who knew well the respective

language and were well versed in the political realities of Europe turned out to be the most successful propagandists. The 19th century was a century of many bourgeois-liberal illusions. Foremost among them was the conviction in the omnipotent role of public opinion, especially in the field of foreign policy. The leaders of the Balkan States, often educated in Western Europe, tended to rely heavily on it in their endeavours to persuade the world in the justice of their cause, although at the same time they rarely held the democratic process in their own countries in high esteem.

What were the starting premises for the international propaganda of the Balkan states?

The difficulties confronting the propagandists were enormous. The first one was the limited knowledge in Europe and the United States about the state of the affairs in the peninsula. In order to decide an issue, a politician had to perceive the situation within the framework of his prior personal experience generally established by the type of his education, the availability of reading materials and the opportunities for discussion. Even if some knowledge on the Balkan questions existed in the West, the propagandists had to discover to their chagrin, that it did not necessarily develop in the direction of the political action they hoped for.

In the beginning of the 19th century, the peoples inhabiting the peninsula, were virtually unknown to the Europeans. While some of them figured in different plans of Western and Russian statesmen of the late 18th century for the dismemberment of the Ottoman empire, as a rule, they were not considered peoples who could lead an independent life of their own. The propagandists throughout the 19th century were painfully aware and nurtured few illusions about the existing in Europe degree of knowledge not to speak of understanding of their problems. They knew that for the average European intellectual or politician the peninsula was virtually non-existent or was just a chip in the Great powers politics.

Three main periods can be distinguished in the development of the international propaganda of the Balkan states.

The first covers the years between the outbreak of the Greek uprising in 1821 and the Congress of Berlin in 1878.

The second comprises the decades between the Congress of Berlin and the outbreak of the Balkan wars in 1912.

The third period is the shortest in span but most important in results. It encompasses the years of war and peace settlement in the Balkans /1912-1923/. Then propaganda became a permanent fixture of Balkan international politics, financed, organised and conducted by the respective govern-

ments. It influenced to a certain level the substance of the decisions on the territorial delimitation of the Balkan countries in 1919-1923. During this period the scope of activity greatly expanded and included the United States.

The first conscious use of propaganda in the Balkans can be traced down to the years of the Greek struggle for independence.

The Ottoman empire was the second Balkan state to appear in the field of international propaganda. In the 1830s some Turkish politicians began to grasp the potential influence of the periodical press. In the empire itself, a number of French and English language newspapers were published, readily subsidised by the Government. They provided the first channels through which the views of the Sublime Porte itself could be propagated to Europe. At the same time the Ottoman diplomatic representative in Paris, alarmed by the popularity of the unruly Turkish vassal, the Egyptian pasha Mohammed Ali in France, tried, using not quite subtle bribery, to turn the tide of French public opinion towards the Porte.

But the first among Balkan peoples to really undertake a prolonged and planned effort to influence European public opinion with their propaganda were the Romanians. Theirs was typical for all propaganda activities of the century. It included government-sponsored and opposition propaganda; in most cases its initiators were determined groups of intellectuals and professional politicians. It was opportunistic and looked for friends in every political camp or hue. Its constant malady was the lack of funds.

The initiators and fund-raisers for the campaign were the tens of Romanian students and amateur politicians who lived in the 30's, 40's and 50's of the 19th century in France and Germany. The unsuccessful Romanian revolution of 1848 augmented their ranks with numerous radical exiles.

They founded different societies, published pamphlets explaining their demands, and established broad contacts with the liberal circles in France where editors willingly opened the pages of their newspapers and magazines to the letters and articles of the Romanians. For a time, the propaganda was even co-ordinated by the emigrant "Committee of Romanian National Propaganda".

After the Crimean war of 1853-1856 the former emigrants became ministers in united Romania and hastened to utilise the propaganda experience gathered in the years of exile in government policy. An eloquent expression of the importance of propaganda was the establishment of a specific Romanian government - funded propaganda institution in Paris in 1860.

The agency was the first of the many attempts at institutionalising propaganda efforts.

Serbia lagged behind in the field of propaganda. The Bulgarians, however, (not to speak of the Bosnians and the Albanians) were the real latecomers in the propaganda field. Until the Russo-Turkish War of 1877 - 1878 they did not have a state of their own. The only national organisation that had some official standing was the Bulgarian Exarchy and it played an important role in propaganda. By definition, however, the Exarchy was too closely connected with the Sublime Porte and could not easily engage in propaganda defending Bulgarian national interests and directed primarily against the Ottoman Empire. That is why the Bulgarian propaganda relied heavily on some intellectuals, politicians, literary or revolutionary groups. Funding was always limited and provided by wealthy individuals.

The characteristic trait of the first period was that the international propaganda of the Balkan states and nations was primarily incidental. It was a result mainly of swift improvisations, made on the spur of the moment. Its intensity varied with the political situation - flowering in years of crisis and almost disappearing in calmer times. As a rule, especially in the beginning, it depended on the selfless efforts of individuals. Very few, if any, attempts were made at prolonged propaganda campaigns.

The years after the Congress of Berlin of 1878 witnessed the onset of the bureaucratisation of Balkan propaganda. The so-called press-bureaux were included in the structure of the foreign ministries of all Balkan countries. Their official function was two sided. They were supposed to collect materials published about the Balkans in European press. At the same time they had to prepare information on the events in the respective country which might be used by newspapers abroad. Their not-so-publicised aim was to influence the public opinion in favour of one or other country. Regular funding was provided for that purpose. In the 1880's all Balkan governments reached agreements with major European news agencies. Secret annexes of the agreements provided the opportunity of sending news to Europe originating in the Balkan capitals and presenting their respective points of view but publishing them under the auspices of respected and influential agencies. Then at the end of the century national press agencies were established in most Balkan countries.

The formation of press bureaux and press agencies does not necessarily mean that by the time of the Balkan war any Balkan government had thought of establishing a permanent propaganda institution with a broad plan. All of them persisted rather in the incidental but more consistent than

before actions designed to present the world with a carefully engineered picture of the respective country.

Propaganda in those years was considered to be predominantly a concern of the diplomatic representatives abroad. In this respect the Foreign ministries utilised the services of national institutions, considered to be objective and influential in Europe. The Academies of Sciences and the universities in Serbia, Greece and Bulgaria engaged as institutions in the propaganda struggle, appealing to similar European bodies. As a rule, in the struggle between scientific objectivity and patriotism, the patriotism as a true state virtue, scored an easy victory.

Some of the most influential names in the Balkan cultural history were engaged in propaganda activities. They acted either as individuals or as members of influential bodies like Universities or Academies of Sciences, or were directly hired by the ministries of foreign affairs. The ends of different propaganda initiatives

All Balkan governments were careful enough to try to keep in their hands. From time to time this proved to be difficult. Ultra zealous nationalists tried to conduct propaganda which was suited more to their own views rather than to the directions of the politics at the moment. On certain occasions, definite divergence and even contradictions existed between the theses launched by them and by the governments themselves.

In the end of the 19th century a peculiar pattern of relations with the world of science was finally moulded. In politically calm years European or even American scholars were more or less covertly encouraged to produce sympathetic reviews for this or that Balkan country. Their books were rarely if ever known outside the restricted circle of their colleagues. In the years of crisis, however, the results of the research were widely publicised in a number of propaganda articles and brochures, emanating from Balkan countries, heavily stressing the purported sincerity and objectivity of the authors - men of impeccable scientific reputation. The scholars themselves were often prepared to accept some form of help from the Balkan governments because they did not intend to change their views in accordance with the views of the government that proposed it. The result of these propaganda efforts is still evident in bibliographies in history and philology books about the Balkans, and the arguments evolved by the authors of these books are still very much alive in political discussions today.

Toward the end of the century new participants in the propaganda struggle appeared. Foremost among them were the different wings and trends in the Macedonian national revolutionary movement.

But the Internal Macedonian Revolutionary Organisation and the Superior Macedonian Committee were not the only organisations that tried to represent their views to the judgement of the public opinion. In the beginning of the century the first proponents of a future Macedonia separated from Bulgaria and prophets of a separate Macedonian nationality began to appear.

The Croatians also stated their presence in the propaganda field. They turned out to be particularly lucky in engaging the support of the influential and energetic British historian and journalist R. W. Seton-Watson, member of the Balkan Committee - the lobbyist organisation in London.

In the end of the 19th and the beginning of the 20th century different groups of the Young Turkish opposition to the arbitrary and autocratic rule of Sultan Abdul-Hamid II living in exile in France, Great Britain and Switzerland, began to publicise their cause. They published in German and French a number of pamphlets criticising the sultan.

The Young Turk revolution of 1908 stirred the Albanian propaganda.

Quite rarely the Balkan countries conducted a co-ordinated propaganda campaign. The differences between them were so deep or at least the propagandists thought them so acute, that the attempts at co-ordination of some efforts could be counted on the fingers of one hand. When some co-operation and co-ordination did come into being it was usually a result of the connections established between the different national liberation movements.

In the second period, the Balkan propagandists amassed considerable practical experience that proved invaluable during the war years. Although towards the end of the period some scholars had already made significant advances in social psychology and political theory, no evidence of it being used could be found in the propaganda of that time. It was still empirical only. The Balkan states developed the main institutions that would conduct propaganda in the future. A number of well prepared propagandists with a considerable experience in the field, deep knowledge of the problems discussed and an adequate one of the situation of the countries towards which the propaganda activity was directed, sprang to life.

As yet, however, the government institutions that were charged with conducting propaganda had usually an ephemeral life span and they often disappeared with the disappearance of the peculiar circumstances that led to their birth. The only permanent propaganda institutions were the ubiquitous press bureaux whose directors were sometimes prone to exaggerate their own importance in politics. More and more, propaganda began to be

conducted through official channels only and to rely on closer and regular relations with the European press and press agencies. A permanent holdback for the development of the international propaganda in those years was the financial situation of the Balkan states. It was too precarious to sustain a constant and heavy flow of funds for financing permanent propaganda.

The Balkan war of 1912-1913 and especially its bloody aftermath - the Inter-allied War of July-August 1913 marked the beginning of the last period of development of the international propaganda of the Balkan states. During the wars Balkan politicians of high standing gave vent to the understanding that in certain aspect the printing press in the 20th century was a weapon even more formidable than artillery itself.

The Serbian government was probably the first one to launch a centralised, far-reaching propaganda effort conceived on the eve of the Balkan war. It was followed by Athens which, in its turn, organised a press bureau of its own in London. Its task was to influence the English public opinion in favour of Greek claims.

In the autumn of 1912 the Bulgarians were discussing the formation of a so called Committee for Information Abroad but the outbreak of hostilities effectively postponed its actual founding.

The Armageddon of Balkan propaganda was the Inter-Allied War. The allies of Bulgaria reached an agreement for the division of Macedonia behind its back. Feeling deceived, Bulgaria fell upon its former allies but was utterly defeated. Propaganda played an important role in this short but disastrous war. Encircled by Serbia, Greece, Romania and Turkey, for all practical purposes Bulgaria was cut off from the rest of the world. Hundreds of anti-Bulgarian propaganda articles were published in the major European, and for the first time in American newspapers.

The relative effectiveness of propaganda during the Balkan Wars was a reason for its final institutionalisation in the peninsula. When the fatal shots in Saraevo were fired a year later on June 28th,1914 and the First World War began, all Balkan countries, with the exception of Montenegro and Albania, had profound and far-reaching plans for propaganda and the necessary institutions for conducting it.

The bloody conflict of 1914 - 1918 was the long awaited opportunity for the Balkan politicians for realising national unity. And because the Balkan countries continued to be relatively weak, the support of their mighty friends was still thought of as indispensable.

For most of the years of the First World War, Balkan propaganda was concentrated in Switzerland. Traditionally neutral, it provided an excellent

conduit for reaching friend and foe alike. The relocating of propaganda efforts to Switzerland brought the propaganda efforts closer to the propaganda targets. However, it had some negative impact on the effectiveness of propaganda. In the propaganda of each country, two centres of authority came in existence - one in the corresponding capital, closely connected with the Ministry of Foreign Affairs, and the second in Switzerland, France or Italy where due to distance and difficulty of communication, the propagandists tended to act on their own. This meant that sometimes they did not follow the lines pursued by the government.

The final flourish of the Balkan propaganda came in the months of the Paris Peace Conference. Victors and vanquished, all pleaded their causes before the Big Four, the former asking for bigger rewards usually in terms of territory, the latter for clemency and milder punishment. The principles proclaimed by the American president, W. Wilson, strengthened the already formed notion of the role that public opinion would play in the final decisions taken in Paris.

Even before the opening of the deliberations of the Council of the Four, propaganda missions of the victorious countries went to Paris. The missions of the defeated countries were declined permission to proceed to the Conference and had to stay in Switzerland, a fact that severely restricted their opportunities of influencing foreign opinion.

The signing of the peace treaty at Lausanne in 1923 virtually put an end for the time being on the active international propaganda of the Balkan states. The propaganda missions were dismantled. The budget allocations for propaganda purposes severely cut. The propaganda itself was not terminated but rather turned back to the old recipes. The diplomats in foreign capitals once again became the motors of propaganda activity with their efforts closely monitored by the Ministries of foreign affairs. The pace of propaganda became much more relaxed, the intensity much lower.

In its last period the international propaganda of the Balkan states was for all practical purposes a state inspired and organised propaganda. It was comparable to a large extent to the one existing in Western Europe and the United States. The level of organisation was not much lower, the vigour of the campaigns even more astounding, the degree of involving professionals and politicians probably higher.

It is most difficult to assess how much money was spent for different propaganda ventures. Most of the data found comes from Bulgarian sources but there is no reason to suspect that the money the Bulgarians had to

give to different European or American journalists, politicians, newspapers or organisations in order to have their views explained, was substantially different from the money that the Greeks, the Serbians or the Romanians had to give. Of course, the exact scope of the financial effort of each Balkan country in the field of propaganda will be open to speculation until we are able to reach more reliable data.

Part of the money came from wealthy individuals - quite often emigrants or descendants of emigrants from the disputed regions. This source of financing proved to be particularly important in the early stages of propaganda activity of each Balkan country, but remained quite prominent until the end of the period.

The state anyhow was almost invariably the principal financier of propaganda. It tended to control the money spent, and the channels through which they were spent.

As a rule, the foreign language newspapers published in the Balkan capitals were partially or entirely subsidised by the respective governments.

Many of the European and American journalists, residing in the Balkan lands, were helped to their everyday expenses by routine contributions.

The roving journalists also received their share.

Foreign journalists who agreed to help the propaganda of the Balkan states abroad also received adequate remuneration for their services.

It was a common case for the subventioned journalists to whine and pester the governments for more money. Sometimes their pleas were heard, more often not.

Sometimes unscrupulous journalists were doing quite well, writing numerous "stupid" articles in defence of one or another government or ruler in the European press or blackmailing them that they would write against their politics unless adequately paid. Many European newspapers looked on the international Balkan propaganda as a small but lucrative business. The Balkan governments had to subscribe to tens and sometimes hundreds of copies in order to win their active support. In order to assure the customers in the sound grounds of their intentions some of them even used to have a kind of a price list for their services. At the turn of the century, French and German newspapers had a flat rate for their articles.

With the establishment of relations with the influential European newspaper agencies in the eighties of the 19th century all Balkan countries had to pay a lot in order to have news from their countries distributed.

An important part of the propaganda financing was concerned with the printing and publishing of propaganda books and pamphlets. Some of

them were published in the Balkan countries where it was more inexpensive to do it. Some were published in Germany, Austria, France or Great Britain. The money spent on publishing propaganda tracts also changed through the years. A propaganda pamphlet, printed in two thousand copies in the beginning of the century in France would cost typically between four and ten thousand francs. Albums which might cost up to ten thousand francs were more expensive. The money paid in Switzerland during the years of the First World War was pretty much the same. When you have in mind that only the Serbian propaganda published no less than fifty propaganda pamphlets in those years, the money spent was not an insignificant amount. The newspapers and magazines that the Balkan countries published in the West were more expensive. A newspaper planned to be published in Italy in the beginning of the century would probably cost around eighty thousand francs per year.

During the Paris Peace Conference of 1919-1920 the sums spent on propaganda were really staggering, considering the meagre resources of the Balkan governments, devastated by six years of almost incessant wars. In the end of 1919 the Greek government paid seven hundred thousand francs just for one contract with an influential consortium of several French newspapers. The Serbian propagandists utilised freely the one and a half million francs issued to the Serbian delegation for the Conference. In 1918 and 1919 the Bulgarians spent nearly half a million francs for propaganda purposes annually.

Geographically, the scope of the international propaganda of the Balkan states was limited. The main battlefield throughout the period discussed was Europe and especially Western Europe. From time to time Northern and Eastern Europe and the United States also figured in the propaganda efforts but this was an exception rather than the rule.

In Europe, from the very beginning of the Balkan international propaganda to the end of the period under discussion France almost invariably was the prime target for propaganda activity. The French cultural and economic influence in the peninsula was much stronger than the British one. Many of the leaders of the Balkan states had received their education in France and the memories of the student years in the Latin Quarter predetermined the somewhat sentimental image of la belle France and its readiness to help the Balkan peoples.

All Balkan countries had maintained at one or other time propaganda missions in France, all had tried seriously to influence the French press and the French public opinion.

The support of the British public opinion was also considered an important asset in Balkan propaganda. The first Serbian propaganda mission was sent in mid nineteenth century to London. By the end of the century Bulgarian propaganda in Great Britain became stronger, provoking a half-hearted Greek response.

In 1904 the Bulgarian propaganda turned its attention to Italy. In this it only followed the steps of the Serbian and Romanian propagandists. This was caused by the growing Italian role in the Peninsula and in the so-called Macedonian reforms.

Germany and Austria-Hungary were also targets of propaganda activity but to a much smaller extent. The Serbian and the Romanian propaganda regularly tried to influence the Austrian press and the Bulgarians - the Austrian and the German. In the end of the 19th century the young Turkish emigrants were quite active in denouncing the rule of Abdul Hamid in German language publications.

Only the Serbian and the Bulgarian propaganda paid some attention to Russia. They clashed swords over the Macedonian question trying to attract the Russian public opinion as long as it existed under the Tsars. There was virtually no Romanian or Greek propaganda in the country worth mentioning, not to speak of Turkish.

During the months of the Paris Peace Conference Balkan propaganda substantially enlarged its geographic scope of activity. Soviet Russia, burning in the fires of the Civil War was, of course, no longer a focus of any propaganda. Nor were Germany and Austria which were defeated and were not supposed to play any active role for at least the decade to come. Some propaganda was conducted in Sweden, Norway, Belgium, the Netherlands and even Spain. Although much of the Balkan propaganda in these years was conducted in Switzerland, winning of the Swiss public opinion was considered to be only a secondary task.

As a result of its newly gained prominence in the world affairs in those years, the United States of America for the first time appeared as a new and vast battlefield of propaganda. The Romanian, Serbian and Greek governments promptly dispatched propaganda missions that toured that country, organised meetings, met with important political leaders, and published newspapers.

The aim of the Balkan propaganda in the United States was two-fold. First, to influence the thousands of immigrants from the respective country, and second, to favourably influence the American public opinion as a whole. Bulgarian or Turkish propaganda in the States virtually did not exist.

In discussing the propaganda message and the arguments used I want to state in the very beginning that I am not interested in the validity of the respective national causes but rather how they were exploited and manipulated with or without preconceived bias. As a second point it is not important from the view point of the monograph what the national issues really were but rather how the decision-making elite saw them and chose to describe them.

From the very beginning to the very end of the period under discussion the pre-eminent and quite often the only problem to be projected forcefully in all propaganda activities was the national question, the national programme in the form it was understood in Belgrade, Bucharest, Sofia, Athens or Constantinople The most distinctive feature of the propaganda of all Balkan countries was its fixation with the territorial question. It did not matter much what was the topic of a given propaganda pamphlet - war exploits, economics, culture, alleged atrocities. In the end it almost invariably turned back to the territorial question.

Chronologically, the first thesis widely used in Balkan propaganda was the conflict between Islam and Christianity.

Gradually, however, the edge of the propaganda turned against the Christian neighbour rather than against Turkey. The Union of Bulgaria and Eastern Roumelia in 1885 and the subsequent Serbo-Bulgarian war; the Greco-Turkish war of 1897; the bitter struggle over Macedonia, all greatly helped to bring forth this change of direction. Towards the turn of the century the Christian neighbour claiming a share in the inheritance of the Ottoman or the Austrian Empire proved to be a far more formidable opponent.

Every crisis of bilateral conflict in the Balkans was accompanied by a burst of propaganda activity. The Romanians complained of the Greek position towards the Vlachs of Epirus. The Greeks complained of Bulgarian persecution of Greeks living in Bulgaria. Everybody praised its own actions and denigrated those of its adversary in Macedonia.

In order to achieve its goals the Romanian propaganda throughout the period stressed two basic themes. The propagandists repeatedly referred to the close affinity between the French, the Italians and the "Latins of the Orient", i. e. the Romanians. The proofs for the assertion were linguistic and historic. The object was to persuade their happier and more prosperous brothers to deliver them from the oppression of their Slav and Hungarian neighbours. A second, no less powerfully developed theme was of Romania

as a bulwark to Russian and Teutonic aggression in the Balkans. Depending on the circumstances, the nuances of the idea changed but its essence remained largely the same. Romania could be an ally to the Western democracies on the Tsarist border.

The Serbian propagandists managed to develop two propaganda arguments which turned to be quite successful. The first one was that there was no real difference between Old Serbia and Macedonia. In this they were using with some success the contrivance known in propaganda as mixed identity. Nobody doubted the validity of the Serbian claims in Old Serbia. Connecting them implicitly with Macedonia would mean that it is also a part of the Serbian heritage.

The second argument was launched and developed by perhaps the only Balkan geographer of some European reputation Jovan Cvijic - that the Slavs living in central and South Macedonia have a fluid, vague national identity. The logical conclusion was that once occupied by Serbia, they would easily opt for the Serbian nationality.

Macedonia became the main point of contention in the peninsula in the beginning of the 20th century. The predominant population of the region was Bulgarian or at least most of its leaders felt Bulgarian but the existence of numerous ethnic and religious groups and a difficult history was a fertile ground for all kinds of propaganda arguments, all based on various ethnic, historic, strategic or economic principles. All Balkan Christian states joined the propaganda war in Macedonia and for Macedonia. Each poured out a flood of books, newspaper or magazine articles in the fight for a bigger share of the future spoils.

The most active claimant for Macedonia and a sizeable part of the lands of European Turkey were the Greeks. They used as arguments in their propaganda struggle the antique heritage, the booming Greek trade in the region, and the strength of the religious affiliation of the Orthodox living there with the Patriarchy. The Bulgarians insisted on ethnic arguments, although even according to the most favourable to the Bulgarians statistics the Bulgarians living in the region were no more than 51% of the population. Historical were the arguments of the Serbians, bringing to life in their propaganda the spirit of Marko Kralevitch and king Dushan.

The arguments that the Balkan propagandists developed were of a different type. All of them without an exception manipulated different historical theses. The most popular among them were The Empire of King Dushan for the Serbians; The Bulgaria of King Simeon that touched on

three seas for the Bulgarians; The enlightened Byzantine empire for the Greeks; The United Romania of Prince Mircho for the Romanians; The benevolent empire of Sulleiman the Great for the Turkish; and the Albania of Skenderbeg for the Albanians. The vicissitudes of history provided each of the Balkan peoples with its own short period of glory that proved to be of an unending inspiration for the propagandists.

The linguistic arguments were also readily applied but they tended to be more difficult to understand for the layman. The Bulgarian and Serbian propagandists were engaged in a running controversy on the difference between the Serbian and the Bulgarian language. According to the Bulgarians the language spoken in Eastern Serbia and of course the whole of Macedonia was purely Bulgarian. In their turn, their Serbian colleagues asserted that Bulgarian proper was spoken only in several isolated enclaves in the Eastern Balkans while all the rest of the Slavs in the Peninsula spoke Serbian.

The religious arguments were also in vogue. According to the Greek propagandists all Bulgarians living in Macedonia who accepted the Patriarchy instead of the Bulgarian Exarchy were proper Greeks notwithstanding the fact that they often did not speak the Greek language. Even a special term to describe them was coined at the end of the century - slavophones.

One of the self delusions of Balkan propagandists found an expression in the stubborn but futile attempts to convince the Western public opinion in the close cultural affinity of the Balkan peoples to the West. The Romanians were particularly eager to persuade the Westerners that the Romanian culture is much closer to the West than to the East and that Romania was the only cultural country in the Balkans. Or as one of the most active propagandists had put it "Romania is neither Turkey, nor Bulgaria, it is rather a sentinel of Western civilisation". In a similar vein the Greek propagandists tried to establish a virtual equality between the old Hellenistic culture and the modern Greek one. Even the Bulgarians and the Serbians were trying to impress the Western public with their contribution to the world culture.

Economic arguments were used mainly by the Greek and Romanian propagandists. At the end of the period under consideration the Turks began to publish in Switzerland a French language journal dedicated to the perspectives of the economical exploitation of the natural resources of the country.

The scarcity of research in Balkan history and current problems and the general ambiguity of the sources, generally predetermined that both sides in a propaganda conflict relied on one and the same material, but were treating it from completely different points of view.

This gave birth to the number of conflicting claims in the propaganda warfare. An example drawn from the Macedonian and the Albanian controversy should suffice.

According to the Bulgarian author K. Spissarevsky one million and one hundred thousand Bulgarians, sixty thousand Greeks and no Serbians lived in Macedonia in the beginning of the century. According to the Rumanian propaganda more than one million and one hundred thousand Romanians lived in the Balkans south of the Danube, nearly four hundred thousand of them in Macedonia. According to the Greek propaganda in Macedonia four hundred thousand Greeks, three hundred thousand slavophones, eighty five thousand vlachophones and four hundred thousand schismatic, e.g. Bulgarians lived there. According to the Serbian propagandists while the Greeks in Macedonia were close to three hundred thousand, the Bulgarians were less than two hundred thousand with all the rest of the Slavs in the region being pure Serbians.

Atrocities propaganda from the very beginning was a favourite theme. Usually it was at its heights in war years, but some of it was used during the years of conflict over Macedonia. The propagandists strove to turn isolated acts of barbarism perpetuated by their enemies into a pattern that would condemn for years not the perpetrators themselves but entire populations.

During the First world war a great deal was made by the Balkan propagandists by the alleged "treachery" of Bulgaria, who had attacked Serbia unprovoked. The argument echoed with the question of the war guilt - the treachery of Germany - and thus was convincing enough at least for the French public.

While in their propaganda during the war and the Peace Conference Romania, Greece and Serbia were stressing "the eternal" issues that were connecting their cause to the cause of the Entente, Bulgaria and Turkey were stressing the local reasons for their opposing the Entente.

During the wars of 1912-1918 the propaganda shifted from factual to emotional. The ethnic, economic, or historic claims, although not quite forgotten, were pushed aside for the time being. The Serbian and Greek propagandists had developed successfully a semantic picture of Bulgarian policy in the minds of Western reading public. They consistently stressed the abhorrent sides of modern war, picturing the Bulgarian army as per-

petrator of hideous deeds. "Bulgarian horrors" became a favourite clich in French newspapers in 1913. During the First World War the Bulgarians were denigrated as les petits boches. Semantic constructions of the type Turkey-barbarity, Serbia-valour, or Bulgaria-cruelties were developed. Quite instinctively the Serbian, Greek and Romanian propagandists had stumbled on the fact that as a rule negative propaganda was more effective in the short run than the positive one. The feeble attempts of Bulgarian propaganda to deflect these attacks were doomed to failure.

The propagandists were trying to build in the minds of the Western public political myths closely connected to their political aims. The Romanians proved to be particularly successful in this respect. As early as the beginning of the 20th century Romania was repeatedly referred to in the French and the Italian press as - "our Romanian sister". The Serbians prided themselves on being the "guardians of the gate" - a clich, used in the years of the First world war. Specific words were used that had certain subconscious negative meaning. For instance Bulgarian propaganda preferred the word intrigues instead of politics when describing the Serbian intentions in Macedonia. The Greek anti-Italian propaganda used the same technique in discussing the problems of the Dodecanese islands.

In their international propaganda the Balkan nations gave vent not only to their wishes but to their fears also. It is characteristic that Bulgaria, in its propaganda in the years after the congress of Berlin, expressed fears of Serbia and Greece but not of Turkey or Romania. Serbian propaganda on the other hand was expressing fears of Bulgarian and Austrian aggression, while Romanian was expressing fears of all of its neighbours. The motivations for fears of course, were mixed, changed with the time and it is difficult to present a clear picture.

In their propaganda, the Balkan countries strove to create a beautiful, spotless image of themselves. No flaws marred its surface. The qualities of the respective peoples were always positive and deserved highest recommendations. If some of the most repulsive traits of recent history could not be hidden entirely, they were covered with heavy make-up. On the other hand, the image of the adversary was never an objective one. It is difficult to find even a grudging recognition of his positive features.

The second half of the nineteenth and the beginning of the twentieth century was time of the predominance of the idea of status quo in European politics. The great powers were more or less content with the balance of powers created after the Crimean and the French-Prussian war and

preferred to keep the volatile Balkan questions under the lid while directing their attention at colonial expansion. One of the most important tasks of the Balkan propagandists was to shatter the traditional belief that the status quo had some special value, and that what is legal is also legitimised. This message underlined most of the propaganda treatises and newspaper articles.

The propaganda of the Balkan states and nations was directed primarily the decision-making elites in the Western countries. Different lists of the names of people who were to receive propaganda literature or to be invited to propaganda events are preserved. In the first place the propaganda targeted politicians with real or imagined influence. In the second - professionals, usually from the scientific circles. In the third - journalists, editors of newspapers. And only in the last place, it was interested in mustering the support of the public opinion as a whole.

A typical feature of Balkan propaganda was that the enemy was looked upon as an entity; the Balkan propagandists assumed that the state or the nation they dealt with was an unified whole without an internal opposition on the national issues. As a rule the Balkan propagandists did not pay any serious attention at influencing the Balkan politicians themselves.

All kinds of propaganda were used. Since its very beginning the Balkan governments engaged in white propaganda. Statistical annualise were published, the constitutions of the Balkan states were translated, volumes of diplomatic correspondence were sent to politicians and diplomats.

Where were wide-spread examples of grey propaganda. In some cases the governments preferred propaganda conducted by different societies and committees rather than by official government agencies.

Black propaganda was also widely used.

The beginning of Balkan international propaganda was marked by the memoranda and petitions published by the Greek insurgents in 1821-1829. This method of propaganda remained widely used to the end of the period. Hundreds and probably thousands of proclamations, open letters, memoranda, statements and refutations are preserved in the private papers of French, British and American statesmen. The intensity was usually higher in times of crisis.

Propaganda pamphlets and books were the next stage of development of Balkan propaganda. During the period literally thousands of them were published. Their themes were varied - economics, history, philology, col-

lections of poems or short stories, novels. Later in the period whole series of pamphlets discussing a bigger problem appeared. Because the photography - a relatively recent development, was considered to be more objective, albums of pictures were produced in the beginning of the century, showing the victims of conflict and war, and of course, the massacre of innocent civilians by the foe. The visual perception had to enhance the convictions. Further development of this idea was the issuing of tens of maps and atlases showing the respective national claims in the most favourable light.

Modern methods of propaganda were introduced. The Greek propaganda utilised films about the heroic conduct of the Greek soldiers during the First World War. The Turkish propaganda had commissioned a French firm to make a documentary picture on the looting and burning down of Andrianople by the Bulgarian army. Bulgarian propaganda made use of a cartoon film about the ethnography of the Balkans, specially prepared to be shown in Paris during the conference.

As early as the 20s of the nineteenth century newspapers published in the major European languages appeared in all Balkan countries. They were the governments' mouthpieces in the important questions of internal and foreign policy. Some of the publications had fairly long life and at least the diplomats stationed in the Balkan capitals used them to get part of their news.

In the beginning of the 20th century the Balkan governments tried several times to establish propaganda newspapers or magazines in Western Europe. The financial problems were almost insurmountable, but still in some cases a kind of success was won.

The Balkan propagandists rendered financial or moral support to a number of journals interested in the national issues in Europe.

Lecturing was widely used by Balkan propagandists. In the 19th century public lectures were a well established channel of communication. Lectures were given by professionals, by students, by members of the propaganda missions.

All Balkan propagandists tried to organise public meetings in West European countries. The idea was that public pressure could give their claims more credence in the eyes of the decision-making elite.

Wider circles in the West European countries, especially in Great Britain, France and Italy, were persuaded to take part in propaganda. A number

of Anglo-Serbian, French-Greek, French-Romanian, American - Serbian societies sprang to life. They conducted press-conferences, organised meetings, passed resolutions, wrote letters to prominent politicians. As a rule they played the role of lobbyist groups in the interest of the Balkan countries.

Balkan propaganda tried to use specific groups for its aims. The Bulgarians tried to muster the support of the European Jewry in their attempts to secure Thessaloniki in the Balkan wars or to ensure better treatment of Bulgarian minorities, that remained in neighbouring states.

Balkan propagandists established contacts with influential freemasonic circles for their political ends.

From the very beginning the Diaspora of the Balkan peoples was playing a singularly important role in propaganda. With the onslaught of Balkan emigration to the United States in the end of the 19th century a number of organisations, newspapers and journals appeared which purported to make the Old country and its claims of glory well known to the new one.

The Diaspora proved especially effective in the case of Albanian and Greek propaganda in the United States.

The crowning efforts of Balkan propaganda were the special missions of one or more propagandists sent to Europe in crucial moments of the propaganda struggle.

It is only natural to ask if there were any tangible results of the considerable money and prolonged effort that went in the international propaganda. Did it play any role in the conclusions reached by the Great powers in Paris? Did it succeed in bringing closer the Balkan nations to the Western public?

It is quite difficult to give a definite answer to these questions. J. Brown stresses that propaganda " which does not lead to action has very largely failed". Unfortunately, in the absence of research in the field of public opinion during this period it is quite difficult to judge which of the actions taken were prompted by propaganda. Nevertheless, I think it played at least some part in shaping the attitudes of the decision-makers. The Balkan nations as a whole had never been quite popular with the European or American public opinion.

For the informed Europeans the Balkan peoples were very much like children and were supposed to be treated as such. They were likely to quarrel

over trifling matters; their intellectual abilities left much to be desired and even if some of them held any intellectual promise it was rather a question of future development. The Balkan peoples were openly boisterous, they boasted of things that generally were not of any particular interest to the Europeans except in time of crisis - e. g. their military prowess. Just like children, they liked to tell about imaginary or at least greatly exaggerated exploits in a field in which few Westerners were interested - the Middle Ages. Their problems could be solved best without paying too much attention to their pleas, because the Westerners, of course, knew best; once their back was to the wall they were likely to kick and wriggle, rather than reason. Just like children, their idea of economics was limited at best, and there was no great use in their potential resources. Notwithstanding certain variations these were the broad contours of the Balkan picture in Western minds

The Balkan propagandists used terms common enough in bringing their message to the public: culture, civilisation, atrocity, guilt. But they were heard in quite another way by the Westerners. To a large extent, culture for the Balkan propagandists included the virtues of traditional culture, while in the western urban civilisation it was made to a large extent inconsequential by the development of industry. Civilisation was a term which few westerners could accept for the Balkans. As a final resort, civilisation might have been connected with the ancient Greeks though serious suspicions in the qualities of their present day successors existed. While atrocities in Belgium during the First World War were an abomination, a grotesque convulsion of the respectable German civilisation, atrocities in the Balkan were a fact of life, a way of life. The reader of European newspapers was prepared for that by hundreds of newspaper articles and brief editorials describing the gauging of the eyes or the cutting of the ears of the opponent in the intercine struggles in the Peninsula. In a word, the Balkan propagandists were caught in a quagmire - by trying to accent the common topics with the Europeans they in fact accented their own otherness, their difference from the European values or rather in the way the Europeans saw them.

Given this background even the small advances of the Balkan propaganda might be considered a success. The Balkan propagandists managed to attract a number of Europeans and Americans, raised their interest in Balkan issues and turned them into vocal defenders of the rights of the Balkan peoples - much more vocal, sometimes, than the Balkan propagandists themselves. The Balkan propagandists managed at least to a certain extent to spread more information about their countries' aims and goals in the world press.

To establish the success or failure of propaganda further we might try to determine to what extent the decisions of important international gatherings were influenced by the international propaganda of the Balkan states. The conclusions here, however, are inconsistent and contradictory. The Romanian propaganda, according to the contemporaries whose impressions are backed up by contemporary research, scored a substantial victory in the fifties of the 19th century. The right of the Romanians in the two Principalities of Vallachia and Moldavia to unite, was recognised by virtually all major European powers and by the European public opinion. In 1859 they became one state - Romania.

On the other hand, propaganda did not make any impact at the Congress of Berlin (1878). The great powers were the ones who made the decisions and they showed clearly they would not be moved by the feeble efforts of the Balkan propagandists.

The break-up of Austria-Hungary in the autumn of 1918 and the subsequent creation of the Kingdom of the Serbs, Croatians and Slovenes, and Romania were hailed in Europe as a triumph of the national idea and the only just way to solve national problems in the Balkans. Only five years before that nobody - with the exception of few uninfluential politicians - would have thought it neither expedient, nor possible. While propaganda was not the weapon that brought Austria-Hungary down to its knees it clearly helped a lot to paint an unfavourable image of the Empire in the minds of the French, the English and the Americans and to portray the Serbians and the Romanians as the new vigorous and full of future nations in the peninsula.

One final example of the relative success of anti-Bulgarian and anti-Turkish propaganda was the failure of the idea of separate peace with Bulgaria and Turkey during the First World War. Although widely discussed in the diplomatic chancelleries, and among the public, it was discarded because the degree of anti-Bulgarian and anti-Turk public opinion, created by the Serbian, Greek and Romanian propaganda, would not allow any peaceful settlement.

The common feature of the international propaganda of all Balkan states was the desperate longing for belonging to Europe. In fact, up to the end of the period under discussion, the Balkans were never accepted as true Europeans. They got a warm acclaim as a canon fodder during the First World War, but in the public image they were always people on the brink, belonging and at the same time not belonging to the Western civilisation.

The measure of success of the efforts of Balkan propaganda to persuade the Europeans that the Balkans are part of Europe can be judged by the presentation of the Balkans and the peoples inhabiting the peninsula in the tens of journalistic and military accounts which appeared after the First World War. A number of officers who served on the Salonika front alongside with the Serbians and Greeks and were confronting the Bulgarians, published their memoirs. As a rule, the authors were comparatively well-educated Englishmen, Frenchmen and Italians whose daily ritual included reading of The Times, Le Temps or Stampa. When the war began they volunteered in the army steered by feelings of civic obligation. In a word, theirs was the kind of milieu that the propagandists were trying to influence. If their memoirs could be taken at face value the net result of the efforts of the Balkan propagandists was a grandiose fiasco. No writer ever described the Balkans as a part of his cultural background, a place that fit his pattern of life or even was close to it. The Balkans were just an exotic and the same time a bit dull place to be, a place where a man in his sound mind would never go. Something like the Khybar pass or Cirenaika or Djibouti - a place where your duty commands you to be, but you certainly do not enjoy it. The only real participants in the events that took place in this dreary place were the co- nationals of the authors. The people who inhabited the peninsula were like a choir in an ancient drama. The choir of the natives had even less functions than the ancient one. Not a word of reproach reached the ears of the actors playing in the avantscene and was not registered on the pages of their books. The claims and the wishes of the Balkan peoples were rarely if ever mentioned in the books. Only wails and complaints broke sometimes through the barrier of the "otherness". The writers were complaining themselves - the roads were terrible, the hygiene non existing, the natives stupid, the idea of time non existent, the need for cavalier treatment of the enemy incomprehensible. A man gets the impressions that the local peoples were just an additional feature of the background. One exception strikes out. Because the war is or at least at the time used to be a male occupancy, the major inroad towards creating an atmosphere of closeness came with the dinners, accompanied by heavy drinking in which the Balkan officers were on a par with their European comrades in arms. It seems that these were almost the only times when the barrier of the "othernes" was broken. Or at least this is the way it seems from the memoirs.

This, of course, does not mean that all propaganda was futile. During the Balkan wars the Bulgarian government, headed by the quite refined but not quite ingenious Ivan Gueshov was slow to respond to accusations from Serbian and Greek sources. The ruling circles in Sofia lulled themselves by

self-deceit. They expected that everybody in Europe was ready to uphold the Bulgarian claims, especially in Macedonia. Gueshov himself was credited with the assertion that

"our cause is so just that it does not need any propaganda defence".

The result was that Bulgaria was isolated, vilified before the European public opinion and nobody protested much at the harsh decisions of the Bucharest peace conference of 1913.

Or in a word, the international propaganda of the Balkan states succeeded, became influential, only when its direction coincided with the direction of the government policy of the targeted country, or at least with the policy advocated by a powerful segment of the population.

БИБЛИОГРАФИЯ

Непубликувани източници

АМВнР (Архив на Министерството на външните работи)
Фонд 1, оп. 1, а. е. 25
Архивна колекция на Института за история
оп. 21, а. е. 155, 181, 182;
оп. 659, а. е. 78, 82, 100— 105, 128, 130, 255, 404, 441, 464—472;
оп. 663, а. е. 43
Архив САНУ, Београд
А. Белић, АБ— III— 3013
Архив на СУ „Св. Климент Охридски"
Дело на професор Б. Филов
БИА (Български исторически архив при НБ „Св. св. Кирил и Методий"), София, България
Фонд 11 (Драган Цанков), а. е. 5, 8
Фонд 12 (Александър Людсканов), а. е. 4
Фонд 13 (Димитър Станчов), а. е. 5, 32, 37, 38, 40
Фонд 14 (Григор Начович), а. е. 22, 72, 115, 570, 609, 872, 2052, 2071, 2292
Фонд 15 (д-р Стоян Данев), оп. 1, а. е. 55, 279, 865, 1903, 3469, 3554
Фонд 20 (Михаил Савов), оп. 1, а. е. 2, 3
Фонд 161 (Александър Головин), II В 2741
Фонд 178 (Димитър Ризов), II В 7246
Фонд 209 (Богдан Филов), оп. 1, а. е. 5, 10
Фонд 255, II Д 3210; 3385, 5312, 5415, 5450, 5872
Фонд 263 (Васил Радославов), оп. 1, а. е. 13
Фонд 265 (Димитър Минчев) II Д 2290, 2300
Фонд 271 (Княз Александър I), а. е. 10, 11, 12, 22, 28
Фонд 272 (Иван Гешов), оп. 1, а. е. 38, 296, 484, 547;
оп. 4, а. е. 1642, 1990, 2218;
оп. 5, а. е. 2932, 3090, 3436, 3533, 3555, 3635;
оп. 8, а. е. 4292;
оп. 9, а. е. 4508, 4509;
Фонд 273 (Теодор Теодоров), оп. 1, а. е. 13, 282, 715;
оп. 2, а. е. 1207, 1283, 1400, 1949, 2284;
оп. 3, а. е. 2501, 2637, 2644, 2752, 2754;
оп. 4, а. е. 3306
Фонд 317 (Антон Драндар), оп. 1, а. е. 15, 17
Фонд 567 (Стоян Михайловски), а. е. 61, 86, 109, 144, 153, 274, 342, 384, 485, 546, 585
НАБАН (Научен архив на Българската академия на науките)
Фонд (Васил Златарски), а. е. 2711, 2719, 2695
Фонд 11к (Иван Шишманов), а. е. 1111
Фонд 19к (Стефан Стамболов), а. е. 145, 157, 433, 536
Фонд 41к (Атанас Шопов), а. е. *116, 151, 182, 193, 198, 201, 208, 211, 212, 214, 219,* 266
Фонд 44к (Михаил Маджаров), а. е. *18, 21, 130, 151*
Фонд 45к, а. е. *155, 217, 595*
Фонд 47к (д-р Кирил Кръстев), оп. 1, а. е. 227, 298

Фонд 48 к, а. е. 309
Фонд 112 к (Иван Вазов), а.е. 332
Сборник 4, оп. 1, а. е. 107 (Спомени на Константин Муравиев)

ОДА (Окръжен държавен архив), Велико Търново

Фонд 897к (К. Гюров), оп. 1, а. е. 8, 9

ЦДИА (Централен държавен исторически архив), София, България

Фонд 3 (Монархически институт), оп. 1, а. е. 44, 60, 71, 188, 196, 205, 206, 209, 282, 285, 286, 288, 289, 1354, 1527, 1528;
оп. 11, а. е. 483
Фонд 10 (Пейо Яворов), оп.1, а. е. 10, 12, 267, оп. 3, а. е. 255
Фонд 11 (Никола Сакаров), оп. 1, а. е. 226
Фонд 52 (Рачо Петров), оп. 1, а. е. 138
Фонд 121 (Георги Маджаров), оп. 1, а. е. 105, 158, 213, 262, 263
Фонд 126 (П. Ю. Тодоров), оп. 1, а. е. 310
Фонд 134 (Александър Людсканов), оп. 1, а. е. 375, 376
Фонд 135 (Григор Василев), оп. 1, а. е. 91;
оп. 2, а. е. 180
Фонд 139 (Димитър Йоцов), оп. 1, а. е. 84, 135, 247;
оп. 3, а. е. 16
Фонд 140 (Павел Генадиев), а. е. 37, 43, 48, 133, 134
Фонд 143 (Димитър Станчов), оп. 1, а. е. 130
Фонд 175, оп. 1, а. е. 18
Фонд 176 (Министерство на външните работи и изповеданията), оп. 1, а. е. 11, 181, 182;
оп. 2, а. е. 1213, 1403, 1409, 1418, 1445, 1482, 1485, 1489;
оп. 3, а. е. 5, 9, 11, 14, 79, 98, 99, 101, 103, 106, 138, 169, 196, 203, 284, 330, 388, 396, 445, 465, 565, 612, 618, 639, 640, 653, 757, 778, 781, 783, 796, 829, 852, 877, 952, 984, 1085, 1 86, 1219, 1223, 1225, 1315, 1317, 1439;
оп. 4, а. е. 4, 5, 6, 7, 8, 15, 17, 19, 23, 27, 28, 29, 41, 42, 43, 52, 221, 656, 777, 778, 904, 915, 2300, 2303, 1307, 1312, 1378, 1380, 1983, 2297, 2300;
оп. 16, а. е. 23, 58, 97;
оп. 21, а. е. 2235, 2237;
Фонд 177 (Министерство на народното просвещение), оп. 1, а. е. 509
Фонд 233 (Държавно обвинителство), оп. 1, а. е. 359
Фонд 249 (Велчо Велчев), оп. 1, а. е. 20, 36
Фонд 252 (Андрей Ляпчев), оп. 1, а. е. 431
Фонд 255 (Александър Стамболийски), оп. 1, а. е. 3
Фонд 284 (Министерски съвет), оп. 1, а. е. 52, 53, 54, 67, 91, 108, 115, 2991
Фонд 304 (Министерство на външните работи и изповеданията— Легацията в Берлин), оп. 1, а. е. 1124, 1132, 1203
Фонд 313 (д-р Васил Радославов), оп. 1, а. е. 198, 281, 332, 358, 406, 462, 568, 647, 718, 746, 891, 1533, 1605, 1629, 2127, 2050, 2151, 2152, 2163, 2212, 2286, 2290, 2293, 2351, 2493, 2496, 2952
Фонд 315 (Българска легация в Белград), оп. 1, а. е. 64
Фонд 316 (Българска легация в Берлин), оп. 1, а. е. 15, 22
Фонд 317 (Българска легация), оп. 1, а. е. 1, 9, 10, 11, 14, 15, 18, 19, 24, 29, 54, 60, 62, 75
Фонд 319, оп. 1, а. е. 3, 4, 5
Фонд 320, оп. 1, а. е. 1, 29, 48, 57, 58

Фонд 322 (Министерство на външните работи и изповеданията— Легацията в Атина), оп. 1, а. е. 7, 9, 195, 196, 200, 205, 230, 245, 292, 313

Фонд 327 (Министерство на външните работи и изповеданията— Легацията в Букурещ), оп. 1, а. е. 228, 236, 255, 262

Фонд 353 (Министерство на външните работи и изповеданията— Легацията в Рим), оп. 1, а. е. 7, 31, 66, 70, 72, 87, 108, 151, 170, 209

Фонд 364 (Генерално консулство в Будапеща), оп. 1, а. е. 18

Фонд 381 (Министерство на външните работи и изповеданията— Легацията в Лондон), оп. 1, а. е. 4, 9, 21, 52, 57, 59, 83, 84, 91

Фонд 382 (Министерство на външните работи и изповеданията— Легацията в Париж), оп. 2, а. е. 125, 132, 140, 182, 183, 209, 228, 249, 250, 267, 284, 360, 423, 534, 564, 570, 610, 611, 612, 621, 636, 647, 657, 688, 703, 711, 740, 742, 853, 876, 878, 948, 1044, 1045

оп. 3, а. е. 9

Фонд 390, (Генерално консулство в Женева), оп. 1, а. е. 1

Фонд 564 (Алианс Франсез), оп. 1, а. е. 2

Фонд 568 (Иван Гешов), оп. 1, а. е. 3, 35, 39, 41, 44, 52, 53, 54, 58, 73, 75, 105, 125, 137, 140, 156, 158, 161, 162, 168, 169, 178, 179, 180, 197, 238, 242, 253, 254, 308, 310, 328, 344, 356, 372, 382, 383, 394, 406, 422, 439, 608, 630, 636, 760, 847, 948, 958, 961

Фонд 600 (Константин Стоилов), оп. 1, а. е. 76, 263, 264, 275, 433, 516, 527, 648, 700, 703, 816, 831, 983, 1003, 1011, 1058, 1195, 1200, 1204, 1318, 1575, 1612, 1814

Фонд 618 (Георги Вазов), оп. 1, а. е. 6

Фонд 700 (Евлоги и Христо Георгиеви), оп. 1, а. е. 3

Фонд 771 (Спомени на македонски дейци), оп. 1, а. е. 2

Фонд 890 (Георги Кулишев), оп. 1, а. е. 11

Фонд 1067 (Никола Стоянов), оп. 1, а. е. 38

Фонд 1434 (Димитър Вазов), оп. 1, а. е. 10, 11, 14

Фонд 1564 (Димитър Мишев), оп. 1, а. е. 5, 39, 42, 66, 91, 99, 129, 136, 161, 163, 165, 189, 194, 212, 244, 248, 339, 344, 438, 482, 493, 495, 671, 816, 817, 829, 842, 843, 845, 846, 854, 855, 856, 860, 861, 867, 868, 870, 872, 874, 890, 891, 895, 898, 899, 900, 927, 987, 1002, 1012, 1013, 1843

Фонд 1597 (Никифор Никифоров), оп. 1, а. е. 74

AMAE (Les Archives du Ministère des Affaires Etrangères de France, Paris)

Serie Paix, vol. 12, 28, 148

Serie Guerre, vol. 236, 237, 238, 241, 977, 1123

AN (Les archives nationales, Paris, France)

5 AR 135, 418, 428, № 17; 5 AR 135, № 1, 6, 11

F7 12942

ASHEMA (Les Archives de Service Historique de l'Etat Majeur, Paris, Vincennes)

20 № 214

5 № 363

5 № 396

6 № 77

13 № 120

Bodleian Library

The Nevinson Papers. English Miscellanea 612

Carnegie Endowment for International Peace Archive—Butler Library, Columbia University, New York

The Enquete in the Balkans Papers

Hoover Institution Archives, Palo Alto, California, USA

Charles Furlong Papers
George Herron Papers, vol. 7
Leeds University Library
Durham Papers, MS405, № 1
Ohio State University, Hilandar Research Center Archive, Columbus, Ohio, USA
The Haskell Papers
PRO (Public Record Office— London)
FO 78, Vol. 5289
FO 371, Vol. 2256, 2258, 2259, 2295, 3141
FO 800 (J. Bryce Papers), Vol. 334
The Times Record Office—London
The Steed Papers
McGill University Libraries— Rare Books Department, Montreal, Canada
The Buxton Papers, Box № 5, 59, 64

Периодични издания

Българска сбирка, 1914—1915
Вестник Европы, Санкт Петербург, 1914
Воля, 1913—1915
Реч, Санкт Петербург, 1913
Мир, 1913—1918
Народни права, 1913—1918
Нов век, 1915
Препорец, 1914—1915
Русская мысль, XXXVI, 1915
Свободно мнение, г. 1—3, 1913—1915
Светлина, 1, 1882
Изток, Сливен, № 118, 28.03.1937

L'Acropole. Revue mensuelle en langue française, consacrés à toutes les questions èconomiques, diplomatiques, littéraires et artistiques relatives à la Grèce et à l'Orient méditerranean, Athèns, 1920.

L'Albanie. Journal politique et litteraire ou organe des intérêts albanais, Genève, 1903—1906.

L'Albanie. Organe bi-mensuel de défense des intérêts albanais. Lausanne, 1915—1916, 1918—1919.

Anglo-Albanian Society. Leaflets and Pamphlets, London, 1919

Les Annales Balkaniques, Sofia, 1913.

Les Annales des Nationalités. Bulletin de l'Union des Nationalités, Paris, 1911—1915; Lausanne, 1916— 1918.

Balkan-Post. Berichte aus Bulgarien und Ost-Rumelien, Sofia, 1884.

The Balkan Review. Vol. 1—7, London, 1919.

Balkan World, Vol. 1—2, Chicago, 1917— 1918.

La Bulgarie, I, 1882.

Bulletin pour l'indépendance de la Macédoine, Genève, 1921.

Bulletin du Bureau de Presse Serbe à Genève, Genève, 1916—1917.

La Bulletin Monténégrin. Publié par le Comité monténégrin pour l'union nationale. Genève, 1.07.1917—15.04.1918.

Le Bulletin Yougoslave, Vol. 1—4, Paris, 1915—1918.

Communiqué du Bureau Turc à Berne, 20.03.—15.10.1918.

Le Correspondance Balkanique (Communiquès du Bureau de presse Bulgare à Berne), 05.1918—11.1919.

The Daily News, 1903, 1904.

L'Ècho des Balkans. Journal hebdomadaire, Plovdive, 1885.

L'Ècho de Bulgarie. Journal quotidien, 1913—1921.

L'Ècho de Grèce. Organe politique pour la défense des intérêts grecs, Genève, 12.05.1917—2.12.1920.

L'Effort. Feuille révolutionnaire macédonienne, Genève, 1900—1901.

La Fédération Ottomane. Genève, 02—09.1903.

France— Bulgarie, Sofia, 1—2, 1920—1921.

Graecia. Organe du Monde grec et philhellène. Revue mensuelle illusstrée. 1—2, 1910—1911.

Der Grieche Ellin, Zurich, 10.04—20.11.1918.

The Hellenic Herald, I, 1906.

L'Impartial. Journal politique, commercial et litteraire. Smyrne, 2ème Année, № 105, 3.02 1843; № 135, 9.07.1843.

L'Impartial Suisse, 1, Genève, 1918—1919.

L'Indépendance albanaise. Bi-mensuel, 1, Sofia, 1915.

Le Journal des Hellénes, politique, social et littéraire. Organe hebdomadaire des colonies helléniques de l'Europe centrale et occidentale, Paris. 20.08.1916—11.07.1920.

The Levant Herald and Eastern Express, Vol. 20—21, 1899—1900.

Libre Serbie. Journal national, politique et littéraire, Genève, 20.04.1916—11.05.1916, 23.11.1918—31.12.1919.

The Morning Post, 1903.

Le mouvement Dobroudjan. Bulletin de l'organisation Dobroudjaine en Bulgarie. Vol. 1, Sofia, 1919.

Le Mouvement macédonien, Vol. 1, Paris, 04.1902—03.1903.

L'Orient. Paris, 1914.

L'Orient. Journal politique, économique et litteraire, Plovdiv, 1886.

Le Plébiscite, Bulletin Hebdomadaire de l'Alliance bulgare en Suisse, 1, 1919.

Questions d'actualité balkaniques. Vol. 1—4. Alliance Bulgare en Suisse, Lauanne, 1919.

Report of the Serbian Press Bureau in Geneva. Geneva, 1918.

La Revue des Balkans. Politique. Diplomatie. Finances, 1920.

La Revue des Deux Mondes, 1913—1917.

La Revue de Paris, 19—20, 27, 1912—1913, 1920.

La Revue Hebdomadaire, 23—27, Paris, 1914—1918.

La Revue roumaine. Recueil bi-mensuel, Bucarest, 1912—1914.

Revue de Turquie. Mensuel. Questions économiques. Bureau Commercial et industriel de Turquie à Lausanne, Lausanne, 05.1917—10.1918.

Revue Yougoslave. Année 1—2, 1919—1920.

La Serbie. Journal politique hebdomadaire. Genève, 7.05.1916—19.05.1919.

The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia. Vol. 1, № 1—5, Chicago, 03—07.1903.

La Transylvanie. Organe du Comité National des Roumains de Transylvanie et de Bucovine, № 2, 1.06.1918—№ 25, 30.06.1919.

The Times, London, 1903—1904, 1914—1919.

Turkey. Monthly Organ of the Turkish Congress of Lausanne. № 1, 1921.

Union, Genève, 15.01—15.06.1913.

Yougoslavie. Organe de la Démocratie indépendante yougoslave, Genève, 31.07.1917—15.11.1918.

Листовки и афиши

Appel au bon sens des Lausanois par la Société des étudiants bulgares Bratstvo [1918, Lausanne].

Comité Yougoslave, Paris, 1919.

№ 1. En Croatie.

№ 2. Lettre de Laybach.

№ 3. Exposé du Président du Conseil M. Protic.

№ 4. Le blocus Allié de la Serbie.

№ 5. Ceux qui accusent les Yougoslaves d'Austrophilie.

№ 6. Les Italiens de Rijeka constituent une colonie d'immigrés.

Déclaration du Conseil Supérieur du parti national sur la situation politique de la Bulgarie. S., 1915.

Greece Asks for Justice (Reprinted from Atlantis— Daily Greek— New York). New York, 1914.

L'Hellenisme et les principes du président Wilson. Paris, [1919].

Protestation des étudiants macédoniennes à l'Université de Sofia au monde civilisé. S., 1914.

Спомени, публикувани документи и справочници

Артхашастра или наука политики. Москва, 1959.

Архив на Възраждането. Т. 2. Документи по Съединението. Под ред. на д-р Страшимиров. С., 1908.

Архив на Г. С. Раковски. Т. 1. Писма и ръкописи на Раковски. Ред. Н. Трайков. С., 1952; Т. 2. С., 1966, Т. 3. С., 1969. Под ред. на В. Трайков.

Аутобиографске белешке Владимира Јовановића.— Гласник историског друштва у Новом Саду, св. 24, кн. 9, св. 2, Нови Сад, 1936.

Баева, С. Дневникът на вестник „Македония — П. Р. Славейков. Литературен архив. Т. 1, С., 1959.

Балабанов, Ал. Симеон Радев в спомените на съвременниците си. С., 1986.

Балабанов, М. Страничка от политическото ни Възраждане. С., 1904.

Български автори в руския периодичен печат 1854—1864. Статии, дописки, очерци, бележки. Т. 1. Издирила и подготвила за печат Цв. Унджиева. С., 1982.

Ватралски, Ст. Моето в Англия себепосланство. Федерация на балканските държави и други политико-обществени есеи. С., 1933.

Възвъзова-Теодорова, К. Непубликувани писма на Константин Иречек, съхранявани в Български исторически архив до наши общественици и книжовници.— Известия НБКМ, Т. 7(13). С., 1967.

Външната политика на България, 1879—1886. Т. 1. С., 1976.

Георгиев, М. Литературен архив. Т. 8. С., 1981.

Гергинов, Кр., Ц. Билярски. Непубликувани документи за дейността на Тодор Александров и ВМРО (1910—1919).— Военноистор. сб., 1987, № 2.

Герджиков, М. Спомени, документи, материали. С., 1984.

Гешов, Ив. Спомени из години на борби и победи. С., 1916.

Дипломатически документи по намесата на България в Европейската война. Т. 1—2. С., 1920— 1921.

Дневникът на М. Сарафов за сключването на мирния договор в Ньойи през 1919.— ИИБИ. Т. 3—4. С., 1951.

Доклад на парламентарната изпитателна комисия (назначена с решението на XVII-то обикновено Народно събрание в I му извънредна сесия в заседанието от 10 май 1914 г. за анкетиране кабинетите на Ив. Ев. Гешов и д-р Ст. Данев по цялото им управление — включително подготовката и воденето на войната). Т. 1. Войната, дипломатическата ѝ подготовка и дипломатическите преговори. С., 1918.

Доклад на парламентарната изпитателна комисия за анкетиране управлението на бившия кабинет Ал. Малинов — Костурков и приложение. С., 1923.

Документи за българската история. Т. 3. Документи из турските държавни архиви (1564—1908). Ч. 1. Подбрал и превел П. Добрев. С., 1940.

Документи о спољној политици краљевине Србије, 1903—1914. Књига VI. Свеска 2, 1/14 април—30 јуни/13 јули 1913. Приредио Душан Лукич. Београд, 1981; Књ. VII. Свеска 1—2, 1/14 Јануар—22 јули/4 август 1914/. Приредили Вл. Дедијер, Ж. Аниħ. Београд, 1980.

Документи и материали за историята на българския народ. С., 1969.

Драговић, В. Српска штампа између два рата. Београд, 1956.

Жујовић, Ј. Дневник. Т. 1—2. Приредио Др. Тодоровић. Београд, 1986.

Записни седница министарског савета Србије 1862—1908. Приредио д-р Никола Шкеровић. Београд, 1952.

Из архива на Константин Иречек. Т. 1. Подбрал и подготвил за печат П. Миятев. С., 1953.

Из архивата на Найден Геров. Т. 1—2. С., 1910—1911.

Иречек, К. Български дневник. Т. 1. Пловдив, 1930. Т. 2. Пловдив, 1932.

Като антична трагедия. Съдбата на Екатерина Каравелова и нейното семейство в писма, дневници, фотографии. Представила Фани Дренкова. С., 1984.

Јакшић, Гр. Краљ Милан и српски студенти у Паризу (1896). — Историски часопис, књ. 5, 1954—1955. Београд, 1955.

Маджаров, М. Последните години от живота на К. Стоилов. С., б. г.

Македонските емигранти в Швейцария през Световната война. С., 1931.

Международные отношения в эпоху империализма. Т. 7, ч. 2; т. 8, ч. 1. Москва, 1936—1938.

Миланов, П. Документи за дипломатическата история на Балканските войни (1912—1913 г.). — Известия на института за военна история. Т. 38. С., 1984.

Муравиев, К. Договорът за мир в Ньой. С., 1992.

Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы. Т. 1. Москва, 1961.

Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу. — В: Зборник за историју, језик и књижевност српског народа. I отделение, књ. XXI—XXII, Т. 1—2.

Писма Јована Ристића Филипу Христићу от 1870 до 1873 и от 1877 до 1880. — В: Зборник за историју, језик и књижевност српског народа. I оделење, књ. XX, Београд, 1931.

Радев, С. Ранни спомени. С., 1967.

Радославов, Ив. Спомени. Дневници. Писма. С., 1983.

Салабашев, Ив. Спомени. С., 1943.

Соловьев, Ю. Воспоминания дипломата. Москва, 1952.

Србија 1878. Документи. Београд, 1978.

Стамболски, Хр. Автобиография, дневници и спомени. Т. 1—2 (1858—1877). С., 1927.

Стенографски дневници на XV ОНС, РС, 1912—1913.

Стенографски дневници на XVII ОНС, 1914—1918.

Стоянов, З. Непознати страници. С., 1981.

Тошев, А. Балканските войни. Т. 1. Предистория и причини. Пловдив, 1929, Т. 2. Пловдив, 1931.

Хесапчиев, Хр. Служба на България в чужбина. Военно дипломатически спомени (1899—1914). С., 1993.

Христић, М. Ф. Србија и Енгелска пре пола века. Мисија Филипа Христића у Лондону 1863 године. По белешкама из његових успомена. Београд, 1910.

Чехларов, Н. Документи по българското възраждане. — В: Сборник за народни умотворения. Кн. 22 и 23. С., 1906—1907.

Чехословашки извори за българската история — ИБИ. Т. 23. Ч. 1. С., 1985.

Яворов, П. К. Събрани съчинения. Т. 4. С., 1960.

Acte şi documente din çorespondenţa diplomatică lui Michail Kogâlniceanu relative la Resboiul Independenţei României 1877—1878. Bucurescei, 1893.

Acte şi documente relative la istoria renascerei romaniei. Publicate de G. Petrescu, D. A. Sturdza, D. C. Sturdza, T. 2—5. Bucuresci, 1889.

Beneš, E. Souvenirs de guerre et de révolution (1914—1918). La lutte pour l'indépendence des peuples. T. 1—2. Paris, 1918.

Blaser, F. Bibliographie der Schweizer Press. T. 1—2. Basel, 1956—1958.

Boitos, Ol. Une correspondance française concernant le congrès de Berlin 1878, Bucharest, 1931.

Bossy, R. Agenţia diplomatică a României în Paris şi legăturile politice franco-române sub Cuza-Vodă. Bucureşti, s. a.

Politica externă a României între anii 1873—1880. Privită dela agenţia diplomatică din Roma. Bucureşti,1903.

Brătianu, I. Din scrierile şi cuvântările lui Ion C. Brătianu, 1821—1891. Vol. 1. Bucureşti, 1903.

Bucur, M. Documente inedite din arhivele francese privitoare la români în secolul ad XIX lea. Vol. Bucureşti, 1969.

Jules Michelet şi revoluţionarii români în documente şi scrisori de epocă (1846—1874). Cu un studiu introductiv note şi comentarii. Cluj-Napoca, 1982.

Cambon, P. Correspondance (1870—1924). T. 3 (1912—1924). Paris, 1946.

Campbell, St. Secrets of Crew House. The Story of a Famous Campaign. London, 1920.

Charles Ier. Roi de Roumanie. Chronique. Actes. Documents. Publiés par Démétre A. Sturdza. Bucarest, 1899, 1904. Tome 1—2.

Corespondenţa lui George Moroeanu (1891—1920). Vol. 1. Cluj-Napoca, 1981.

Corivan, N. Din activitatea emigranţilor români în apus (1853—1857). Scrisori şi memorii publicate cu un studiu introductiv. Bucureşti, 1931.

Creţu, R. Contributions à l'histoire de la presse roumaine de l'étranger — Revue Roumaine d'histoire, XVI, 1977, №4.

Cuza, Al. Corespondenţă şi Costache Negri. Bucureşt, 1980.

Documente privind de la revolutia de la 1848 în ţarile Române. B. Ţara românească, 12 martie 1848—21 aprile 1850. Bucureşti, 1983.

Documente privind unirea Principatelor. T. 3. Corespondenţă politică (1855—1859). Bucureşti, 1963.

Dragomirescu, M. A mintire din propaganda în Rusia (1917). Bucureşti, 1928.

Durham, E. Twenty Years of Balkan Tangle. New York, 1924.

Enquête dans les Balkans. Rapport présenté aux directeurs de la Dotation par les membres de la Commission d'enquête. Paris,1914.

Georgescu-Fistu, N. Correspondance d'un secrétaire princier en Roumanie — Emil Picot (1866—1868). Paris, 1927.

Grada o stvaranju jugoslavenske drzave (1.01—20.12.1918) T. 1—2. Priredili Dr. Dr. Jancovič, Dr. B. Krizman. Beograd, 1964.

Grlica, G. Albanian Memorandum of 1919 to Lloyd George.—The South Slav Journal. Vol. 2, № 1, Jan. 1979.

Hanoteaux, G. Vers la paix, 1915—1919 (carnets).—Revue d'histoire diplomatique, 1979, № 1—2.

La ligue Albanaise de Prizren 1878—1881. Documents. T. 1. Ed. S. Pulaha, Kr. Prifti. Tirana, 1988.

Un Livre noir. Diplomatie d'avant guerre et de guerre, d'aprés les documents des archives russes (1910—1917). T. 3. Paris, 1934.

Mandić, A. Fragmenti za historiju ujedinjenja. Zagreb, 1956.

Masaryk, T. La résurrection d'un Ètat. Souvenirs et reflexions, 1914—1918. Paris, 1930.

Mijatovich, Ch. The Memoirs of a Balkan Diplomatist. Cassel and Company LTD, London, 1917.

Mlochowski de Belina, A. De Paris à Plevna. Journal d'un journaliste de Mai à Décembre 1877. Paris, 1877.

Moroïanu, G. Les luttes des Roumains Transylvains pour la liberté et l'opinion européenne. Episodes et souvenirs, avec préface par M. Wickham-Steed, Paris, 1933.

Paléologue, M. Au Quai d'Orsay à la veille de la tourmente. Journal, 1913—1914 (1er janvier 1913—28 juin 1914). Paris, 1947.

The Parliamentary Debates, New Series, XXI. London, Hansard, 1829.

Pears, Ed. Forty Years in Constantinople. New York, 1916.

Publicatile periodice româneşti. T. 2. 1907—1918. Bucureşti, 1969.

Relaţiile internaţional ale României în documente (1368—1900). Bucureşti, 1971.

La Români. Desăvîrşirea unităţii naţional-statale a popopolui Român. Documente externe, Vol. 1, 1879—1916; Vol. 2, 1916—1918. Bucureşti, 1983.

Rosetti, C. Correspondenţă. Ed. M. Bucur. Bucureşti, 1980.

R. W. Seton Watson and the Yugoslavs. Correspondence, 1906—1941. Vol. 1—2. London—Zagreb, 1976.

Steed, H. Through Thirty Years 1892—1922. A Perssonal Narrative. Vol. 1—2. Garden City, 1924.

Stoica, V. In America pentru causa romanescă. Bucharest, 1926.

Stuermer, H. Deux ans de guerre à Constantinople. Paris, 1917.

What Really Happened at Paris. New York, 1921.

Zapisnici za sednica delegacije kraljevinje SHS na mirovnoj konferenciji u Parisu 1919—1920. Priredili B. Krizman, B. Hrabak. Beograd, 1960.

Пропагандни памфлети[1]

Алексијевић, Д. Старо-срби. Београд, 1878.

Белич, А., Ст. Станоевич. Борьба за духовное и политическое объединснie Сербов, Хорват и Словинцев. Петроград, 1917.

Берић, С. О српском имену у старој Србији и у Маћедонији, Београд, 1904.

Бобчев, С. Письма о Македонии и македонском вопросе. СПб., 1889.

България в интригите на Русия. С., 1914.

1 Ясно е, че в подобна библиография, дори само и заради обема, не могат да бъдат включени всички пропагандни брошури и памфлети. Ограничили сме се, с малки изключения, само с тези от брошурите, които се използват като доказателствен материал в текста на монографията.

Вукичевић, М., Д. Семиз. Сербы и болгары в борьбе за свободу и культуру. СПб., 1913.

[Геров, Н.] Письма из Болгарии. Писаныя Н. Г. Одесса, 1854.

Гопчевич, Сп. Старая Сербія и Македонія. Санкт Петербург, 1899.

Калев-Кристев, А. Руското обществено мнение за България. Одесса, 1915.

Македонскій вопрос. Пловдив, 1889.

Милетич, Л. Славяне с неславянами против славян. — Вестник мира, № 5, май-июнь 1913.

Мишев, Д., Ст. Чилингиров. Леониду Андрееву. Два ответа на его статью „Торгующим во храме". С., 1914.

Младенов, Ст. К вопросу о границе между болгарским и сербским языком. С., 1914.

Ораовац, Т. Арбанашко питање и српско право. Београд, 1913.

Станоевич, Ст. Историческій очерк стремленій к объединенію Сербов, хорват и словинцев. Одесса, 1917.

Abrégé de l'histoire de Moldo-Valachie aujourd'hui Roumanie depuis Trajan jusqu'a nos jours. Traduit de l'histoire écrite par un professeur de Lycée de Bucarest. Liége, 1893.

Academie des Sciences Bulgare. Communique concernant l'occupation de la Macédoine occidentale par les serbes. S., 1913.

L'Accés à la mer Egee. Considération économiques en relation le regime future. S., 1921.

Actes et discours des plenipotentiaires de S. A. Le Prince Charles I de Roumanie. Congrès de Berlin. Bucarest 1878.

Actions des autorités militaires italiennes dans les régions occupées. Violations des conditions de l'armistice constatées par des rapports officiels. Paris, 1919.

Address delivered to the Anglo-Hellenic League by Colonel Murray. London, 1914.

Addresse plébiscite des originaires de Pirot. S., 1919.

Ahmed Rustem bey. La guerre mondiale et la question Turco-Arménienne. Berne, 1918.

L'Albanie Indépendante (Les Albanaise et les Aroumains). Paris, 1918.

Album des crimes bulgares. Paris, 1919.

Aldisio, N. de La dénationalisation de la Serbie. Roma, 1917.

Ali Suavi. A propos de l'Herzégovine. T. 1—3. Paris, 1875.

Altinoff, I. La Thrace interaliée. S., 1921.

Anagnosti, M. Les idées de la rèvolution et les affaires d'Orient. Paris, 1841.

La Valachie et la Moldavie. (Paris). Janvier 1837.

Andonovitch, M. Souvobor et Avala. L'épopée serbe en 1914. Friburg, 1915.

Andreas, A. Les finances de la Grèce. Paris, 1915.

La Grèce devant le congrès de la Paix. 1919.

Les progrès èconomiques de la Grèce. Paris, 1919.

Angelesscu, I. Histoire économique des roumains. T. 1. Genève, 1919.

Angell, H. Le soldat serbe. Avec preface de M. Vesnic. Paris, s. a. (1919).

The Anti-Hellenic Persecution in Turkey. London, s. d.

Antologie de la literature roumaine des origines au XXe siècle. Paris, 1920.

Antonesco, E. Les nationalités opprimées et l'Entente (la question roumaine). Nice, 1919.

Antoniades, A. Le développement économique de la Thrace. Le passé. Le présent. L'avenir. Athènes, 1922.

Le role économique des Grecs en Thrace. Rapport soumis à la conférence de la paix, le 27 Février 1919. Paris, 1919.

Apostol, M. Les grecs, les valaques, les albainais et l'Empire Ottoman. Par un Valaque du Pinde. Bruxelles, 1886.

An Appeal to Americans by the People of Greece. New York, 1919.

Appel à ceux qui sont appelés à décider de la destinée des peuples opprimés. Zurich, 1919.

Appel des étudians serbes aux universités neutres du monde entier. Genève, 1919.

Appel aux gouvernements et aux peuples civilisés. Mémorandum des associations patriotiques d'Athènes. Athènes, 1906.

Appel des roumains à la conference (de Paris en 1866). Pari, 1866.

Argill, J. Et le Monténégro? Exposé de la question balkanique. Paris, 1919.

Argyroglo, G. Grèce ressuscitée. Préface de M. Henri Welschinger. Paris, 1917.

L'armée greque et la victoire d'Orient. Nancy, 1919.

L'armée hellénique en Macédoine. Paris, 1919.

Arvanitaki, G. Les Intentions bulgares sur Andrinople. Paris, 1919.

Notes sur la civilisation turque. Essai de réponse à trois professeurs philoturcs de Genève. Genève, 1919.

Asia Minor. United Greek Feminine Societies of Asia Minor. Protest by the Greek Women of Asia Minor against the Reoccupation of Smyrna... London, 1922.

Atrocités bulgares en Macédoine. Exposé soumis par le rector d'Université d'Athènes. Athènes, 1913.

Les atrocités des coalisés balkaniques. № 1 —3. Constantinople, 1913.

Les atrocités commises à Smyrne et aux environs pendant l'occupation helleniques, 1919. Constantinople, s. d. (1919).

Acrocités, dévastations greques en Anatolie. Lausanne, 1923.

Les atrocités des grecs en Macédoine. Stamboul, 1914.

Atrocités grecques en Turquie. Livre 1—2. Constantinople, 1921.

Les atrocités Roumains envers la population Bulgare de la Dobroudja enmenée en Moldavie. S., 1918.

Les atrocités turques au Pont-Euxin. Copie d'un lettre de S. E. l'Archevêque d'Amasssia et Samsoun Germanos. Paris, 1919.

Les Austro-Bulgaro-allemands en Serbie enhavie. Paris, 1919.

Avramovitch, R. Serbie, pillée, saceagée. Destructions des chemins de fer. Paris, 1919.

Bain, V., M. Miladinovitch. Précis d'histoire serbe. Paris, 1917.

Balabanov, M. L'Eglise orthodoxe, le schisme et le patriarche de Jerusalem Cyrille. Constantinople, 1869.

Balkanicus. Le problème albanais, la Serbie et l'Autriche-Hongrie. Paris, 1913.

Serbien und Bulgaren in Balkankriege. Leipzig, 1913.

Les Balkans et les prétentions bulgares à l'hégémonie balkanique. Réponse au ministre de Bulgarie à Berlin, M. Rizoff par le ministre de Grèce à Berne M. A. Alexandri. Lausanne, 1918.

Barby, H. Bregalnitsa. Paris, 1914.

Baud-Bovy, D. Le berceau des Serbes. Genève, 1919.

Belic, A. Ami Boué et la question Macédonienne. Paris, 1918.

L'avenir des langues dans la péninsule balkanique. Paris, 1919.

Les cartes ethnographiques et historiques au service de la propagande bulgare. Atlas ethnographique de la Macédoine rédigé par un diplomate. Paris, 1918.

Belic, A., St. Mihaldzic. La question du Banat, de la Batchka et de la Baranya. Paris, 1919.

Bengescu, G. Lettres d'un paysan du Danube adressée au redacteur du journal „Tablettes d'un Spectateur" a propos de ces articles sur le pays des roumaines du Danube. Bucuresti, 1876.

La question dynastique en Roumanie, par un paysan du Danube. Paris, 1889.

Bibesco, G. Histoire d'une frontière. La Roumanie sur la rive droite du Danube. Paris, 1883.

1889. Exposition Universelle. La Roumanie. Avant, pendant, après. Paris, 1890.

Bikélas, D. La Grèce byzantine et moderne. Essais historiques. Paris, 1893.

Le rôle et les aspirations de la Grèce dans la question d'Orient. Paris, 1885.

[Billecq, A.] La principauté de Valachie sous le Hospodar Bibesco. Bruxelles, 1848.

Black Book: The Persecutions of the Greeks in Turkey. London, 1920.

Bocou, S. Les legions roumaines de Transylvanie. L'Irredentisme roumain. Paris, 1918.

La question de Banat. Roumains et serbes. Paris, 1919.

Boeresco, B. Le firman Turc pour la convocation des Divans ad hoc dans les Principautés du Danube. Paris, 1857.

Mémoire sur la jurisdiction consulaire en Roumanie. Bucarest, 1869.

La Roumanie après le Traitè de Paris du 30 mars 1856, précédée d'une introduction par M. Royer-Collard, professeur du droit des gens à la Faculté de droit de Paris. Paris, 1856.

Boggiano, E. A. Vindication of Montenegro. Birmingham, s. a. (1917).

Bolinteano, D. Les principautés Roumaines. Paris, 1854.

La Bosnie-Herzègovine à la Skoupchtina Nationale du Royaume de Serbie. Discours des deputés prononcès aux séances du 2 octobre 1908 et du 2 et 3 janvier 1909. Belgrade, 1909.

Botzaris, N. Carte des écoles et églises grecques d'Asie Mineure en 1912, avec statistiques et tableaux. Athènes, 1919.

Bousquet, G. Bulgaria. S., 1918.

Brancoff, D. M. [Д. Мишев]. La Macédoine et sa population chrétienne. Paris, 1905.

Bratiano, D. Documents Concerning the Question of the Danubian Principalities. London, 1849.

Brătianu, I. Mémoire sur l'Empire d'Autriche dans la question d'Orient. Paris, 1855.

Mémoire sur la situation de la Moldo-Valachie. Paris, 1857.—**Acte** şi documente relative la istoria renascerei romaniei. Publicate de G. Petrescu, D. A. Sturdza, D. C. Sturdza. T. 3. Bucuresci, 1889.

La Panslavisme. Le Prince Couza. La Roumanie. La Russie. Paris, 1866.

Bratimitch, St. La péninsule balkanique. Paris, 1889.

Brote, E. Die rumanische Frage in Siebenburgen und Ungarn. Berlin, 1895.

Brown, C. Reply of the Hellenic Delegation to the Statements Submitted to the Peace Conference by the Bulgarian Delegation. New York, 1920.

Brun, L. Le cas Bulgare. Paris, 1920.

Brutus, A. [A. Drandar}. A propos d'un mouvement en Macèdoine. Bruxelles, 1900.

Bulgarerna. Under medverkan av M. Arnaudov. Stockholm, 1918.

Les Bulgares et le haut clergé grec. Par un Bulgare. S. a. (1860).

Les Bulgares et le patriarche oecumenique. Constantinople, 1861.

Les Bulgares peints par eux-mêmes. Documents et commentaires, recueillis et rédigés par Victor Kuhne. Paris, 1917.

Bulgaria. By Her Two Delegates. London, 1876.

Bulgaria contro l'imperialismo serbo-greco. Pistoia, 1919.

Bulgarian Atrocites: An Appeal to Civilised World. Belgrade, 1913.

The Bulgarians in the Plain of Serres. Philippopolis, 1918.

La Bulgarie et les minorités éthniques. La situation des juifs en Bulgarie. Paris, 1919.

Bunesco, C.—J. Les droits historiques de la Transylvanie. Paris, 1918.

Burton, H. Roumania. s. l. 1919.

Caleb, Alb. Anniversaire du traité de Bucarest. Paris, 1914.

Le caractère grec de l'Asie Minor attesté par les auteurs étrangers. Nancy, 1919.

The Case of Serbia. By a Serb. London, 1863.

Caterly, J. [Ştirbei G.] Les Roumains. Tome 1. Paris, 1908.

Cazot, E. Régénération d'un peuple. La Macédoine catholique. Zeitenlik (Salonique), séminaire catholique bulgare, 1901.

Chaboseu, A. Les Serbes et leur épopée nationale. Préface de M. M. Vesnitch. Paris, 1919.

Chambry, R. La barrière serbe. Amsterdam, s. a. (1919).

Chanoi, G. Dernière occupation des Principautés par la Russie. Paris, 1853.

Chekrezi, C. Albania Past and Present. New York, 1919.

Chéradame, A. Douze ans de propagande en faveur des peuples balkaniques. Paris, 1913.

Christianus. Le Grèce et le Christianisme. Mémoire addressèe à sa santete le Pape Benedict XV. Zurich, 1918.

Chrysanthos, Mgr. La question du Pont-Euxin. Paris, 1919.

Churchill, W. The Anglo-Hellenic Alliance. Speeches. London, 1918.

Čilingirov, St. Les pays de la Morava suivant des témoignages serbes. Bern, 1917.

[Tchilingirov St.] La renaissance en Dobroudja 1810—1878. S., 1917.

Cinq ans d'histoire grecque 1912—1917. Discours prononcés à la Chambre des Députés en Août 1917 par Venizelos, Politis, Répoulis et Casandaris. Paris, 1917.

La Civilisation Turque en Asie-Mineure. Lausanne, 1919.

Clubs constitutionelles bulgares. Congrès annuel. Salonique, 1909.

Colson, F. De l'état et de l'avenir de principautés de Moldavie et de la Valachie, suivi des traités de la Turquie avec les Puissancess européens. Paris, 1839.

Comité Monténégrin pour l'union nationale. Genève, 1917.

Comnène, N. P. La Dobrogea. Essais historique, économique. Paris, 1918.

Les revendications de la nationalité roumaine. Laussanne, 1918.

The Roumanian Question in Transylvania and Hungary. London 1918.

Notes sur la guerre roumaine. Paris, 1917.

La Conspiration contre le Monténégro. Paris, 1918.

Coprichtanski [Dr. St. Chomakov]. La Question Bulgare. Constantinople, 1868.

Coubertin, P. A travers l'histoire grecque. Lausanne, 1918.

Crimes bulgares contre les Grecs orthodoxes dans les Vilayets macédoniennes à partir de l'année 1897 jusqu'a fin juin 1907. Paris, 1907.

Les Crimes bulgares en Serbie. Paris, 1919.

Les Cruautés Bulgares en Macedoine orietale et en Thrace 1912—1913. Faits, rapports, documents, temoignages officiels. Athènes, 1914.

Cvjetisa, Fr. Quelques points esssentiels du problème yougoslave—L'Avenir. Revue du Socialisme, № 2, Fevrier 1918.

Les Yougoslaves. Paris, 1918.

Les Yougoslaves d'Autriche-Hongrie. Paris, 1917.

Cvijic, J. Frontière septentrionale des Yougoslaves. Paris, 1919.

The Geographical Distribution of the Balkan Peoples.—The Geographical Review, Vol. 5, № 5, 1918.

La péninsule Balkanique. Géographie Humaine. Paris, 1918.

Une publication anglaise sur les problèmes balkaniques. Les assertions d'un écrivain bulgare. Paris, 1918.

Remarques sur l'ethnographie de la Macédoine. Paris, 1907.

Dachich, J. Le martyre du peuple serbe. Genève, 1918.

Danailov, G. Les prétentions de la Roumanie sur le territoire bulgare et la ville de Silistrie. S., 1913.

Daragon, H. Le Tzar et la Tzarina des Bulgares à Paris. Paris, 1910.

Daudet, E. Les complicques des auteurs de la guerre. Ferdinand I, tsar de Bulgarie. Paris, 1917.

David, R. La Grèce et l'Èpire, conférence faite le 14 juin 1913... sous la présidence de M. Alfred Croiset. Paris, 1913.

The Debate on Turkey in the House of Commons on Friday, May the 29th 1863. With remarks by Ph. Christitch, Servian Senator. London, 1863.

Délégation bulgare à la Conférence de la Paix. Neuilly sur Seine, 1919.

Denis, E. Kautsky et la Serbie. Paris, 1918.

Du Vardar à l'Istrie. Paris, 1919.

[Densusianu, N., Fr. Damé]. Les Roumains du Sud (Macédoine, Thessalie, Epire, Thrace, Albanie) avec une carte étnographique. Paris, 1877.

Diamandi, V. Renseignements, statistiques sur la population roumaine dans la péninsule des Balkans. Paris, 1906.

Diodore. Le caractère hellénique du vilayet d'Andrianople à travers l'histoire. Paris, 1919.

Djeric, V. Ethnographie des Slaves de Macédoine. Conférence faite au Collège libre des sciences sociales le 12 décembre 1917. Paris, 1918.

Djuvara, Al. La lutte des nationalités Hongrois et Roumains. Paris, 1895.

Djuvara, M. Les sacrifices roumains. Paris, 1919.

Dobreano, J. Die Rechte der Donaufürstenhümer und das politische Interesse Europas. Berlin, 1858.

Dobrecich, F. Il Montenegro nel conflitto europeo. Roma, 1917.

La Dobrogea Roumaine. Etudes et documents. Bucarest, 1919.

Documents sur les atrocités grecques. S., 1913.

Documents relatifs aux violations des conventions de la Haye et du droit international en général, commises de 1915—1918 par les Bulgares en Serbie occupée. T. 1—2. Paris, 1919.

Le **Dodécanèse** devant la Conférence de la Paix. Paris, 1919.

Données statistiquess sur la population des territoires reclamés par la Roumanie dans les arrondissements de Silistra, Dobritch et Baltchik. S., s. a. [1913]

Draganof. Macedonia and the Reforms. London, 1908.

Draghicesco, D. La Bessarabie et le droit des peuples. Esquisse historique, géographique, etnographique et statistique. Paris, 1918.

Drandar, A. La Bulgarie sous le Prince Ferdinand. Paris. 1911.

Les droits de la Bulgarie devant la Commission sanitaire internationale. Paris, 1885.

Les événements politiques en Bulgarie depuis 1876 jusq'a nos jours. Bruxelles-Paris, 1896.

Le Prince Alexandre de Batenberg en Bulgarie. Paris, 1884.

La question des Capitulations et de leur suppression dans la principauté de Bulgarie. Paris, 1883.

La situation des Slavs et des Roumains en Autriche-Hongrie. Les Croates. Bruxelles, Paris, 1900.

Les traités de commerce et la question des octrois et accises en Bulgarie. Paris, 1885.

Driault, E. La Grande Idée. La Renaissance de l'Hellénisme. Paris, 1920.

Les Droits de l'Albanie àses frontiéres naturelles. Valone, 1921.

L'eglise orthodoxe, le schisme et le patriarche de Jerusalem Cyrille. Constantinople, 1873.

Eliescu, A. Rapport présenté à la Colonie roumaine par la Commission chargée de dresser la carte des territoires habités par les Roumains. Paris, s. a. (1918).

Emin Mehmed. Die Türkei. Gotha, 1918.

Die Zukunft der Türkei. Ein Beitrag zur Lösung der Orientalischen Frage. Berlin, 1898.

Ètat-Major Général de l'armée serbe. Guerre de la Serbie contre la Turquie, 1877—1878. Belgrade, 1879.

[Union Micrasiatique]. Ètude sur l'avenir économique de l'Asie Mineur. Smyrna, 1919.

L'ex-roi Nicolas de Monténégro et sa cour. L'épilogue d'un régime indigne. Sarayevo, 1919.

Extracts of Some Letters Found in the Mail of the 19th Regiment of the Greek 7th Division, seized from the Bulgarians in the Region of Razlog. S., 1913.

Fac-similés de certaines lettres trouvées dans le courrier du 19me régiment de la VII^{-me} division grecque, saisi par les troupes bulgares dans la region de Razlog 1913. S., 1913.

Farid, M. Ètude sur la crise ottomane actuel, 1911—1912—1914—1915. Genève. Le Progrès de l'Islam, 1917.

Fehmi, Y. Histoire de la Turquie. Paris, 1909.

Ferriman, Z. Some English Phil-hellenes. The Anglo-Hellenic League. London, 1917.

Filitti, J. La question bulgaro-roumaine. Traduction française accompagnée de notes critiques par Alexandre Stourdza. Paris, 1913.

Filov, B. L'ancien art Bulgare. Berne, 1919.

Fintias, Th. Vérités historiques. Les Grecs. Les Turcs. Les Bulgares. Constantin et Venizelos. Paris, 1918.

For Montenecro. An Appeal made by Montenegrin Refugees. Paris, 1917.

La fouété des nations et les déportations des chrétiens en Turquie. Genève, 1921.

France, An. La Grèce et la Paix. Paris, 1919.

Frangulis, A. Mémoire sur l'Albanie et l'Èpire du Nord. Athènes, 1921.

L'Èpire du nord devant la conférence de la Paix. Paris, 1921.

Frašeri, S. Was war Albanien was ist es, was wird es werden? Gedanken und Betrachtungen uber die ünser geheiligtes Gefahren und beren Abwendung. Wien, 1913.

Gabrys, J. Le problème des nationalités et la paix durable. Lausanne, 1917.

Gehri, M. Mission of Enquiry en Anatolie. Genève, 1921.

Genčič, G. L'épopée serbe. Heroes et martyrs. Belgrade, 1915.

Gentison, P. L'influence française en Bulgarie. Paris, 1921.

La mégalomanie grecque et la nouvelle Bulgarie. Paris, 1922.

Georgevitch, T. La vérité sur les roumains de Serbie. Paris, 1919.

Georgiades, D. Le développement économique de la Grèce contemporaine. Paris, 1892.

La Grèce économique. Sa participation à l'Exposition universelle et son commerce avec la France. Paris, 1889.

La Grèce économique et financière en 1893, réponse à M. F. Law, délégué du gouvernement anglaise. Paris, 1893.

Nouvelle faillité en perspective de la diplomatie. Paris, 1913.

Gervinus, G. Insurrection et régéneration de la Grèce, T. 1—2. Paris 1863.

Gesov, Iv. L'Alliance balkanique. Paris, 1915.

La genèse de la guerre mondiale. La débâcle de l'Alliance balkanique. Berne, 1919.

Ghentchitch, G. Un cri de détresse de la Serbie affamée. Paris, 1916.

Ghergov, I. Die Bulgarische Nation und der Weltkrieg. Gesammelte Aufsätze. Mit einen Vorwort von G. Stresemann. Berlin, 1918.

Ghertcheff, C. Aveux serbes sur la Macédoine. S., 1919.

Temoignages serbes sur les bulgares de la Morava. S., 1919.

Ghika, Le Prince D. La France et les Principautés Danubiennes de 1789 à 1815. Paris, 1896.

Ghica, I. Poids de la Moldovalachie dans le question d'Orient; coup d'oeil sur la dernière occupation militaire russe de ces provinces. Paris, 1838.

Ghica, J. Les Roumains de Transylvanie et de Hongrie. Lettre adressée à M. Saissy, r-r au Journal (27 mai 1896). Paris, 1896.

Golesco, A. Die politische Stellung der Roumainen (Moldo-Walachen) gegenüber der Turkei, nach dem Francösischen. Wien, 1848.

Gorgevic, T. Serbia and Kossovo. London, 1916.

The Truth Concerning the Rumanes in Serbia. London, 1919.

Gourdji Salih. La Turquie d'hier et d'aujourd'hui. L'Arménie et la Macédoine. Paris, 1903.

Gravier, G. Les frontières historiques de la Serbie. Paris, 1919.

La nouvelle Serbie.—La Revue de Paris, 20, T. 6, 15.11.1913.

La Grèce an Asie-Mineure. Athènes, 1922.

La Grèce en 1821 et 1827. Correspondance politique publiée par un grec. Paris, 1823.

La Grèce devant le Congrès. Conférences fites sous le présidence de M. A. Croiset, Président de la Ligue, Membre de l'Institut, Doyen de la Faculté des Lettres. Paris, 1919.

Greek Republic On the Blak Sea. London, 1919.

Guéron, A. Salonique et son avenir. S., 1913.

La guerre gréco-bulgare, juillet 1913. Paris, 1914.

Guertcheff, Chr. Témoignages serbes sur les bulgares de la Morava. S., 1919.

Hadzupetros, J. Appel à la conscience publique. Lausanne, 1919.

Hahn, J. von Bulgarians in Southwest Moravia. Illuminated by A. Teodoroff Balan. Sofia, 1917.

Halil Hadid. La turcophobie des imperialistes anglais (presenté par Halil Hadid aux membrres britanniques de la conference socialiste internationale de Berne en février 1919). S. l., s. d. (1919).

Hasdeu, B. Histoire critique des Roumains. Les Valachie jusqu'en 1400. Extension territoriale. Bucurest, 1878.

Haskell, M. Glimpses of Bulgaria During the Present Crisis. Oberlin, Ohio, 1918.

[Heliade, J.] Dossier relatif aux Principautés danubiennes.

№ 1. Une Dacie cosaque et une Roumanie turcophile.

№ 2. Les Turcs et les Roumains.

№ 3. Profession de foi. Paris, 1854—1857.

L'Hellénisme de l'Asie Mineure et La Jeune Turquie. Protestation et apple à l'Humanité civilisée par un témoin oculaire des crimes Turcs. Paris, 1918.

L'Hellénisme en Turquie. Histoire complète des Massacres. Un plan diabolique. Paris, 1919.

Hepp, A. Ferdinande de Bulgarie. Intime. Paris, 1910.

Hidayette. Abdul Hamid, révolutionnaire ou ce qu'on ne peut pas dire en Turquie. Zurich, 1896.

Hincović, H. Le martyre des Yougoslaves. Crimes judiciaaires des Austro-Magyars. Conférence, 29.03.1917 à G. O. D. F. Paris, 1917.

Les Yougoslaves. Leur passé, leur avenir. Paris, 1916.

The Yougoslavs in Future Europe. London, 1917.

Histoire Yougoslave. Paris, 1916.

Homolle, Th. H. Houssaye, Th. Reinach, Ed. Théry, G. Deschamps, Ch. Diehl, G. Fogères, J. Psichari, A. Berl, M. Paillarès. La Grèce. Conférences faites sou les auspices de la Ligue. Paris, 1908.

Ibrovac, M. Ivo Vojnovic et son poème dramatique la résurrection de Lazarre. Paris, 1917.

La langue Serbo-Croate. Paris, 1918.

L'image de la Grèce. Genève, 1919.

L'Imposture par l'image. Recueil de gravures falsifiées et calomnieuses publiées par la presse illustrée austro-allemande pendant la guerre. Librairie Payot, Lausanne, 1917.

Iorga, N. Die Entwicklung des rumänischen Staatswesens. Mit Karte. Gotha, 1915.

Droits nationaux et politiques des roumains dans la Dobrogea. Jassy, 1917.

Droits des Roumains sur leur territoire national unitair. Bucarest, 1919.

Histoire des relations anglo-roumaines. Jassy, 1917.

Histoire des relations russo-roumaines. Jassy, 1917.

Histoire des roumains de Bucovine à partir l'annexion autrichienne (1775—1914). Jassy, 1917.

Histoire des roumains de la peninsule des Balkans (Albanie, Macédoine, Èpire, Thessalie etc., Bucarest, 1919.

Histoire des roumains et de leur civilisation. Paris, 1920.

Les Hongrois et les nationalité roumaine en 1909. Procès de presse et autre persécutions. S. l. 1909.

Notes d'un historien relatives aux événements des Balkans. Bucarest, 1913.

La question roumaine en Autriche et Hongrie. D'aprè les publications récentes. Bucarest, 1915.

Relations des Roumains avec les Alliés. Jassy, 1917.

Les Roumains dans la Dobrogea. Jassy, 1917.

Išircov, A. Les Bulgares en Dobroudja. Aperçu historique et etnographique. Berne, 1919.

La Bulgarie et la mer Egée. Le problème de Thrace. Berne, 1919.

Bulgarien. Land und Leute. Leipzig, 1916.

Les Confins occidentaux des terres bulgares. Lausanne, 1915.

Les slaves de Macédoine. Résponse à M. Cviić. Paris, 1908.

Issacenco, A. La Roumanie inconnue. Berne, 1917.

The Issues of Bulgaria to the Aegean Sea. (s. l., 1919).

Istrati, N. Despre chestia zilei în Moldova. Sur la question du jour en Moldavie. Iaşii, Albina, 1856—**Acte** şi documente relative la istoria renascerei romaniei. Publicate de G. Petrescu, D. A. Sturdza, D. C. Sturdza. T. 3. Bucuresci, 1889.

Italian and Yougoslav Dispute. By Union of Yougoslav University Students for Dalmatia. Split, 1919.

Ivanov, J. La question macédonienne au point de vue historique, ethnographique et statistique. Paris, 1920.

Jaranov, At. La Bulgaria economica. Roma, 1919.

La Bulgarie économique. Lausanne, 1919.

Jocov, D. La Bulgaria. Milano, 1915.

Dobrudja. Hamburg, 1918.

La Paix Balkanique. Milano, 1915.

Jovanovic, Vl. Les serbes et la mission de la Serbie dans l'Europe d'Orient. Paris, 1870.

The Servian Nation and the Eastern Question. London, 1863.

The Jugoslav Question with Special Regard to the Coasts of the Adriatic. Zagreb, 1919.

Jurasco, D. L'influence russe dans les pays moldo-valaques depuis Koutchouk-Kainardji, jusqu'à la paix de Bucarest. La Bessarabie et les Roumains. Châteauroux, 1913.

Kalinderu, I. La succession au Trône de Roumanie. Bucarest, 1886.

Kasasis, N. Grecs et Bulgares au XIXe et au XXe siècles. Paris, 1907.

Kerofilas, C. Un homme d'État. E. Venizelos. Paris, 1915.

Kitinčev, S. Quelques mots de réponse aux colomniateurs des macédoniens. Lausanne, 1919.

Kogalnichen, M. Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques transdanubiens. Tome premier. Histoire de la Dacie, des Valaques transdanubiennes et de la Valachie (1241—1792). Berlin, 1837.

Krunich, M. Serbia Crucified. Boston, 1918.

Kuhne, V. Bulgaria Self-Revealed. Documents. London, 1919.

Ceux dont ont ignore le martyre (Les Yougoslaves et la guerre). Genève, 1917.

Kupfer, E. La Macédoine et les Bulgares. Vevey, 1917.

Laurian, A. Coup d'oeil sur l'histoire des Roumains. Bucureşti, 1846.

Lazarovich-Hrebelianovich, Prince and Princess. The Servian People. Their Past Glory and Their Destiny. Vol. 1—2. New York, 1910.

Leeper, A. The Justice of Roumania's Case. New York, 1917.

Leger, L. La Bulgarie, Paris, 1885.

Letters Relating to Greek Macedonia. (Anglo-Hellenic League Publications, № 12). London, 1914.

Lettre messenienne sur l'intervention des puissances alliées dans la Grèce. Paris, 1824.

Lettre de Moldavie à un diplomate français. Bruxelles, 1857.

Lettre ouverte du Commandant Cyr Kamenarovitch, Licencié en droit à son Excellence Monsieur Stephen Pichon, Ministre des affaires étrangères de la République Française. Paris, 1917.

Les lettres, les sciences et les arts Yougoslaves. Paris, 1916.

Lévidis, S. Le conflit gréco-roumain au point de vue du droit international. Paris, 1906.

Le droit d'intervention des Grandes puissances à propos du conflit gréco-roumain. Paris, 1906.

Liste des prêtres serbes tués par le Bulgares durant leur occupation en Serbie. Neuchatel, 1919.

London Committee of Unredeemed Greeks. The Liberation of the Greek People in Turkey. An Appeal. London, 1919.

Lorand, G. En Bulgarie. Bruxelles, 1913.

Lorin, H. L'heroique Serbie. Paris, 1915.

Loti, P. Les alliés qu'il nous faudrait. Paris, s. a.

La Turquie agonisante. Paris, 1913.

Loyson, P. (V. Savic). The Glory of Serbia. London, 1917.

Lupu, N. La Roumanie nouvelle et ses problèmes vitaux. Paris, 1919.

Maccas, L. Ainsy parla Venizelos. Paris, 1917.

Constantin Ier roi de hellenes. Paris, 1917.

Les événements d'Athènes des Ier et 2 décembre 1916. Le Guetapens du 1-er décembre. La Chasse aux Vénizélistes.—Revue des deux mondes, sixième période, LXXXVII, 1917. T. 38, 96—135.

L'Hellénisme de l'Asie-Mineure. Son histoire, sa puissance, son sort. Paris, 1919.

La question gréco-albanaise. Nancy, 1921.

La Macédoine et les réformes. Mémoire du Syllogue macédonien d'Athènes. Athènes, 1903.

Les Macédoniens dans la vie culturo-politique de la Bulgarie. S., 1919.

Macedonia 1903. Published by the Balkan Committee. London, s. a. (1903).

Macedonia Illustrated. S., 1919.

[Maghero, G.] Répons à la Circulaire de la Porte Ottomane. Paris, 1856.

Maniu, B. La mission de l'Occident latin dans l'Orient de l'Europe. Paris, 1869.

Margarit, A. Les grecs, les valaques, les albanais et l'Empire Ottoman. Par un valaque du Pinde. Bruxelles, 1886.

Marjanovič, M. Yougoslav Culture. London, 1916.

Marcovitch, N. Le pangermanisme en Orient. Nice. 1916.

Martin, P. La Grèce nouvelle (Avec une lettre du roi Georges, 8 mars 1913). Paris, 1917.

Le Martyre du Pont-Euxin et l'opinion publique internationale. Genève, 1922.

Mathiez, A. La Serbie et la guerre européenne. Conférence. Besançon, 1915.

Maurocordatos, C. L'ultramontanisme démasqué par Lui-même ou réponse aux auteurs de la brochure intitulée Hellenisme ou Moscovisme. Athènes, 1854.

Mavrodin, C. La Roumanie contemporaine. Paris, 1915.

Melas, L. Hints on the Solution to the Eastern Question., n. d.

Mémoire du Conseil National Central de la Dobroudja. S., 1919.

Mémoire des délégues des régions macédoniens de Castoria, Florina et Kailar. S., 1912.

Mémoire justificatif de la Révolution roumaine du 11(23) Juin 1848. Paris, 1848.

Mémoire de la population des communes de Dibra. Sofia, 1912.

Mémoire présenté à la Conférence de Paris par les Délegués des Principautés Unies Roumaines. Paris, 1866.

Mémoire soumis à la conférence par le patriarcat Oecuménique. Les Grecs de l'Empire Ottoman. Paris, 1919.

[Philipesco, C.] Mémoire sur les conditions d'existence des Principautés Danubiennes. Paris, 1854.

Mémoire sur l'Èpire du Nord. Paris, 1919.

Mémoire sur la révision de l'article 7 de la constitution roumaine. Paris, 1879.

Mémoire sur les événements du sandjak de Philippopoli. Constantinople, 1877.

Mémoires du Patriarcat oecuménique et du Conseil national des Hellénes irrédimés siégeant à Paris. Paris, 1919.

Memorandum addressé à S. Exc. M. Clemenceau, président du gouvernment français par le Comité des Refugiés Montenegrins à Paris. Paris, 1919.

Memorandum Submitted to the Peace Conference by the National Delegation of the Euxine Pontus. Manchester, 1919.

Metaxas, J. The Justice of the Aspirations of Modern Greece. Boston, 1918.

Mexi, Hr. Mémorandum à l'usage de Monsieur le président et les messeurs les membres de la conférence de la Paix. Bucarest, 1919.

Micheff, D. America and Bulgaria and Their Moral Bonds. Bern, 1918.

Crimes allemandes, crimes grècs. S., 1915.

Peuples opprimés et oppresseurs. S., 1915.

The Truth about Macedonia. Berne, 1917.

Micheff, D., St. Tchilingiroff. Réponse à M. Léonide Andrejeff. S., 1914.

Midhat Ali Haydar. The Life of Midhat Pasha. A Record of His Services, Political Reforms, Banishment and Political Murder. London, 1903.

Midhat Pacha. La Turquie. Son passé, son avenir. Paris, 1878.

Mihailowski, St. Propos d'un Franc-Archer. Sophia, 1901.

Pro Macedonia. Sophia, 1901.

Mihov, P. Le conflict serbo-bulgare de 1913. Lausanne, 1919.

Mijatovics, Ch. Servia and Servians. Boston, 1908.

Mijatovics, E. The History of Modern Serbia. London, 1872.

Serbian Fairy Tales. London, 1917.

Mikoff, D. Le calvaire d'un peuple, Sofia 1913.

Miletich, L. Atrocités grecques en Macédoine. S., 1913.

Documents sur les atrocités grecques. Extraits du livre de M. le Professeur L. Milétitch Atrocités grecques en Macédoine. S., 1913.

Mills, J., M. Chrussachi. The Question of Thrace. Greeks, Bulgars and Turks. London, 1919.

Les minorités en Turquie. Leurs privilèges. Leurs droits politiques. Protection de l'Europe. La Loyauté de la Turquie à l'égard des sujets alliés. Lausanne, 1920.

Mironescu, G. Le probléme de Banat. Paris, 1919.

Mitrany, D. Greater Rumania. A Study in National Ideas. London, 1917.

Mondésir, P. de. Sieège et prise d'Andrinople. Paris, 1914.

Montenegrins. L'Union du Monténégro avec la Serbie. Genève, 1917.

Le Monténégro devant la société des nations. Rome, 1920.

Moschopoulos, N. La question de Thrace. Une réponse à M. Stamboliski. Athènes, 1922.

Mourad Bey. La Force et la faiblesse de la Turquie: Les coupables et les innocents. Geneva, 1897.

Mynas, C. La Grèce constituée et les affaires d'Orient. Paris, 1836.

The National Wishes of Moldavia and Wallachia, pronounced by the Divans ad Hoc assembled at Jassy and Bucarest in accordance with the Treaty of Paris. Brussels, 1858.

Nazos, N. The Greek Nation's Apology. Athens, 1855.

Negulesco, G. Rumania's Sacrifice. Her Past, Present and Future. New York, 1918.

Neicov, V. La crise bulgare. Une solution en perspective. Bucarest, 1892.

Nestorov, D. Memorandum sur la question macédonienne présenté à la conférénce internationale pour la société des nations du 5 au 12 mars 1919 à Berne. Berne, 1919.

Nicolaides, Cl. Die neueste Phase der Macedonischen Frage. Berlin, 1903.

La Macédoine: la question macédonienne dans l'antiquité, au moyen âge et dans la politique actuelle. Berlin, 1899.

Notice sur La Roumanie en 1900. Publiée par L'Agence officielle Roumaine d'informations industrielles et commerciales. Paris, 1900.

[Ligue Franco-Roumaine. Section Française]. **Notre** soeur roumaine. Auxerre, Paris, 1906.

Nouvelles serie des lettres écrites à Mehomia, Nevrocope et autres localités. S., 1913.

Novacovitch, St. Problèmes yougo-slaves. — La Revue de Paris, XXII. T. 5. 1.09.1915.

Le rôle de la Serbie dans l'avenir. Paris, 1917.

Observations générales présentées par la délégation ottomane à la Conférence de la paix. Paris, 1920.

Observations sur les prétentions territoriales serbes concernant la Bulgarie. Genève, 1919.

Oeconomos, L. The Martyrdom of Smyrna and Eastern Chrystendom. London, 1922.

Oraovatz, T. Lettre à Sa Majesté le roi Nicolas Ier. New York, 1917.

Orlovitch, P. La question de la Vielle Serbie. Paris, 1903.

Paillarés, M. L'imbroglio macédonien. Paris, 1907.

Le kemalisme devant les alliés. Constantinople, 1922.

Palles, A. Reply to the Allegations of a Correspondent in the Manchester Guardian (Respecting the Treatment of Moslem and Bulgarian Minorities by the Greek Government). London, 1914.

Panaretow, St. Bulgaria and Her Neighbors. New York, 1917.

Papa, D. Les Grecs de l'Empire Ottoman. Mémoire à la Conférénce de la Paix par le patriarcat oecumentique. Paris, 1919.

Papadakis, A. La Grèce dans le conflit mondial. Conference donnée à Lausanne et à Genève en Mai 1917 (Edition de l'Association des Liberaux Hellenes de Genève). Genève. 1917.

Papadopoulo — Vretos, A. Mémoires biographiques-historiques sur le président de la Grèce, le comte Jean Capodistrias, avec des notes critiques, Historiques sur plusieurs événements politiques, ainsi que sur plusieurs personnages étrangers et grec... et suivis d'un ouvrage posthume de Capodistrias sur Ali-pacha de Janina. Tome 1—2. Paris, 1837—1838.

Papahagi, N. Les Roumains de Turquie. Bucarest, 1905.

Paparrigopoulos, M. Histoire de la Grèce moderne. Guerre de l'indépendance. Athènes, 1858.

Passaris, M. L'Entente et la Grèce. Genève, 1917, T. 1—2.

Pattaras, A. L'Hellénisme et le panslavisme: étudie du droit international conventionel. Paris, 1916.

Le pays et le peuple Yougoslaves. Paris, 1916.

Pelivan, I. La Bessarabie, études historiques, ethnographiques et économiques. Vol. 1—4. Paris, 1919—1920.

Les droits des Roumains sur la Bessarabie au point de vue historique, ethnique et de l'autodétérmination. Paris, 1920.

Pelivan, I., I. Codreanu, S. Coujba, G. Nastase. Délégation bessarabienne. La Question de la Bessarabie. Paris, 1919.

Pelletier, R. La verité sur la Bulgarie. Paris, 1913.

Penev, B. Le chauvinisme serbe. S., 1916.

Les persécutions antigrecques en Turquie de 1908. Athènes, 1921.

Les persécutions antihelléniques en Turquie. D'après les rapports officiels des agents diplomatiques et consulaires. Paris, 1918.

Persécutions et extermination des communautés de Macri et de Livissi (1914—1918). Paris, 1919.

Persécutions des Grecs en Bulgarie. Athenès, 1906.

Petkovich, J. Ce que fera la Serbie. Genève, Paris, 1916.

Petresco-Comnène, N. Notes sur la guerre roumaine (1916—1917). Paris, 1917.

Les revendications de la nationalitè Roumaine. Lausanne, 1916.

Pétroniévitch, Dr. Les Cathédrales de Serbie. Paris, 1917.

Un peuple martyr. Les Roumains de Transylvanie et de Hongrie. Genève, 1919.

Phocas-Cosmetatos, S. La Macédoine, son passé et son present. Paris, 1919.

Le relévement économique de la Grèce. — La Revue de Paris, XXI, 15.05.1914.

Plamenatz, Y. Montenegro Before the Peace Conference. Vol. 1—3. Paris, 1919.

Platykas, P. La Grèce pendant la guerre de 1914—15—16—17—1918. Berne, 1918.

Poèmes nationaux du peuple serbe. Paris, 1918.

Polibius (D. Kalopothakes). Greece Before the Conference. London, 1919.

La politique de l'instinct national, discours prononcé par M. Take Ionesco, dans les séances des 16 et 17 décembre 1915 à la chambre des Députés de Roumanie. Bucarest, 1915.

Politis, N. Les aspirations nationales de la Grèce. Paris, s. a. (1919).

Considérations sociologiques sur la guerre gréco-turque. Paris, 1898.

La Guerre gréco-turque au point de vue du droit international. Paris, 1897.

Le Pont-Euxin devant le Confèrence de la Paix par les délégues du Pont-Euxin. Paris, 1919.

Popovitch, D., J. Katzlerovitch. Les crimes austro-allemandes-bulgares. Paris, s. a. (1919).

Popovič, P. Litterature yugoslave. Conférence donnée au lycée de Rome, le 22 mars 1915. Rome, 1915.

Serbian Macedonia. An Historical Survey. London, 1916.

Popovoci, A. Mémoire sur les Roumains de Serbie. Paris, 1919.

Un témoignage serbe sur les roumains de Serbie. Paris, 1919.

Pour l'existence de Monténégro. Turin, 1918.

Pressencé, Francis de. L'Armenie et la Macédoine. Genève, 1903.

Price, Cr. Venizelos and the War. London, 1917.

The Sentiments of Sofia. Illustrated by Reproductions of Bulgarian War Cartoons. London, 1919.

Serbia's Part in the War. Vol. 1. London, 1917.

Primorac, V. Trieste et l'Istrie. Paris, 1918.

Le problème turc. Prèface de Victor Bérard. Paris, 1917.

Le programme Yougoslave (avec une carte). Paris, 1916.

Protestation adressée à la Conférence de la Paix par les Albanais de Bucarest et Constanza — Roumanie contre les pretentions grecques sur l'Albanie du Sud. Bucarest, 1919.

Protestation des Roumains contre le Traité de Bucarest. Paris, 1918.

Protič, A. Fine Art in Bulgaria. London, 1907.

Protič, J. La crise des rapports serbo-bulgares. Laussanne, 1913.

Protič, St. Les Serbes et les Bulgares dans la guerre balkanique. Coulomiers, 1913.

Puaux, R. The Sorrows of Epirus, London, 1918.

Quelques pages du sanglant album des Karageorgievitch. Documents sur les crimes commis par les serbes au Monténégro. Rome, 1920.

La Question albanaise. Paris, 1913.

La Question bulgare par Coprichtanski (Вероятно д-р Ст. Чомаков). Constantinople, 1868.

La Question d'Orient vue par les socialistes grecs. Mémoire soumis par les socialistes grecs à la conférence socialiste interalliée à Londres. Paris-Nancy, 1918.

Radeff, S. La Macédoine et la renaissance Bulgare au XIXe siècle. S., 1918.

Radovitch, A. Le Monténégro. Son passé et son avenir. Paris, 1919.

Rapport de la commission iniversitaire grecque sur les atrocités et dévastations commises par le Bulgares en Macédoine orientale. Nancy-Paris, 1918.

Rapport sur les dommages de guerre causés aux pays du Royaume des Serbes, Croates et Slovènes qui faisaint partie de la Monarchie Austro-Hongroise avant la guerre. Paris, 1919.

Rapports et ênquetes de la commission interalliée sur les violation du droit des gens comises en Macédoine Orientale par les armées Bulgares. Paris, 1919.

Rassat, I. Le peuple roumain: du martyre au triomphe. Bucuresti, 1919.

Rebreyand, Dr. Les Français aux armées de Bulgarie. Tours, 1914.

Rechard, dr. N. Les Grecs à Smyrne, nouveaux témoignages sur leur atrocités, un document officiel probant. Paris, 1920.

Le recrutement forcé des Serbes par les Bulgares. Genève, 1917.

Réfik Mustafa. Ein kleines Sündenregister Abdul Hamid's II. Gent, 1899.

[Mărgărit A.] Refutation d'une brochure grecques un Valaque épirote. S. 1., 1878.

Le régime d'occupation hellénique en Turquie. Des documents officiels et des preuves irréfutables publié par le Bureau permanent du Congrés turc de Lausanne. Lausanne, 1921.

Reiss, R. Bulgares et Turcs contre les Grecs. Rapport presenté à M. Venizelos. Paris, 1919.

Lettres du front macédo-serbe. Paris, 1916.

Rapport sur la situation des Macédoniens et des Musulmans dans les nouvelles provinces grecques. Paris, 1918.

Reiss, R., A. Bonnassieux. Réquisitoire contre la Bulgarie. Paris, 1919.

Regnault (Dimitru Brătianu). Les Principautés danubiennes. Roumanie ou Mold-Valachie. Paris, 1843.

Réponse turque à M. Vénizelos. Constantinople, 1919.

Resolutions votées par la deuxième congrès général de l'Union des Société Macedoniennes en Bulgarie, 17—20 octobre 1920. S., 1920.

Responsibilité pour les crimes commis pendant la guerre. Crimes commis par les Bulgares, les Turcs et les Allemands contre des populations hélleniques. Paris, s. d. (1919).

Review of the Report to Parliament on the Turkissh Bombardment of Belgrade. London, 1863.

Rialle, J. Girard de (Dmitri Stephanovitch). Belgrade. Paris. 1862.

The Rights of Roumania, Founded Upon Treaties. By an Experienced Diplomatist. S. l., 1874.

Riza, A. La faillité morale de la politique occidentale en Orient. Paris, 1922.

Rizo, N. Histoire moderne de la Grèce depuis la chute de l'Empire d'orient. Genève, 1828.

Le rôle de la France dans l'annexion forcée du Monténégro (Documents officiels publiés par le Ministére des affaires Etrangéres de Monténégro). Rome, 1921.

Romansky, St. La caractère ethnique de la Dobroudja. S., 1917.

Romansky, St., Iv. Penakoff. Rumänische Zeugnisse über die Dobrudschafrage. Bucarest, 1918.

La Roumanie devant le Congrès de la Paix. T. 1—4. Paris, 1919—1920.

La Roumanie devant l'Europe par un Spectateur. S. l., 1877.

La Roumanie et la question balkanique. Opinions Nationales-Liberales. Bucarest, 1913.

La Roumanie Son intervention, son effort, ses sacrifices. Iaşi, 1917.

Roumanie. Les Monopoles de l'État. Exposition universelle de Paris 1900. Bucarest, 1900.

Rovine, E. La Roumanie martyre. Geneve, 1918.

Rubin, Al. Les Roumains de Macédoine. Bucarest, 1913.

Ruby, J. La Guerre d'Orient. Paris, 1913.

Rumanien (Ministerium für Landwirtschaft, Industrie, Handel und Domänen). Bukarest, 1907.

Die Rumanische Frage in Siebenbürgen und Ungarn. Replic der Rumänischen academischen jugend siebenbürgens und ungarns zu der von der magyarischen academischen jugend veröffentlichen Antwort auf die Denkschrift der universitäten rumäniens. Wien, 1892.

The Rumanes of Serbia. Paris, 1919.

Les sacrifices roumains pendant la guerre. Les victimes civiles. Paris, 1919.

Salaheddin bey. La Turquie à l'éxposition universelle de 1867. Pariss, 1867.

Sanejouand [Prince Georges Bibesco]. Les Principautés roumaines devant l'Europe. Paris, 1856.

Savadjan, L. La Bulgarie en guerre. Genève, 1917.

Schemsi, K. Le prolétariat turc au Congrès socialiste internationale de Berne. Berne, 1919.

Serbie, la glorieuse — l'art et les artistes. Paris, 1917.

The Serbo-Turkish Question or the Reciprocal Relations between Servian and Turkish Gouvernment. By a Servian. London, 1863.

Shopoff, A. Cartes ethnographiques dess vilayètes de Salonique, Cossovo, Monastir. Sofia, 1899.

La confédération balkanique et la question Macédonienne. Sofia, 1915.

Les états balkaniques et le principe confédératif. Sofia, 1915.

La justice turque et les réformes en Macédoine. Paris, 1904.

La Macédoine au pont de vue ethnographique, historique et philologique. Philippopoli, 1887.

Les prétentions serbes et l'éparche d'Uscup. Paris, 1896.

Les réformes et la protection des chretiens en Turquie, 1673—1904. Paris, 1904.

La vérité sur le régime des jeunes turcs. Paris, 1911.

Šišic, F. Nach der Annexion. Erorterungen, geographische, ethnographische, historische und staatrechtliche Fragen Herzeg-Bosnien betreffend. Zagreb, 1909.

Skendo, L. Albanaise et Slaves. Lausanne, 1919.

La population de l'Èpire. Sofia, 1915.

Les Albanaise chez eux et à l'étranger. Lausanne, 1919.

Skopiansky, M. La Macédoine telle qu'elle est. — Les Annales des Nationalitès, VI, 1917, № 6—7.

Slatarski, W. Geschichte der Bulgarien. I Teil: von der Grundung bis zur Türkezeit (679—1396). Leipzig, 1917.

Spalajković, M. La Bosnie et l'Herzégovine. Ètude d'histoire diplomatique et le droit international. Paris, 1899.

Spasojevic, L. La question de Scutari. Paris, 1919.

Spilitopoulos, A. La Macédoine et l'hellénisme. Sa force et ses droits. Athénes, 1904.

Spisarevsky, K. La Macédoine et la question Macédonienne. Bruxelles, 1902.

Staico, E. Roumains et Serbes. Conférence donnée le 7 Décembre 1911 à la section de Paris de la Ligue pour l'Union intellectuelle de tous les Roumains. Paris, 1912.

La vérité sur le peuple Roumain et la propagande anti-Roumaine. Paris, 1918 (Bibliothèque Franco-roumaine, № 1).

Stambler, B. Les Roumains et les Bulgares. Paris, 1914.

Stanojevich, M. Early Yougoslav literature (1000—1800). New York, 1922.

Stanojević, S. Le rôle des serbes de Hongrie dans la vie nationale du peuple serbe. Paris, 1919.

Stefanov, K. The Bulgarians and Anglo-Saxondom. Berne, 1919.

We, The Macedonians. Berne, 1919.

Stoica, V. Bessarabia. Pittsburgh, 1919.

The Dobrogea. Pittsburgh, 1919.

The Roumanian Nation a Sentry of Western Latin Civilization in Eastern Europe. Pittsburgh, 1919.

The Roumanian Nation and the Roumanian Kingdom. Pittsburgh, 1919.

The Roumanian Question. Pittsburgh, 1919.

Stoianovic, K. Le mouvement commercial de la Serbie. Paris, 1919.

Stourdza, A. Album Roumain. Paysages. Types. Monuments des pays roumains. Genève, 1919.

La Roumanie moderne comme facteur de la civilisation en Orient. Paris, 1902.

La Terre et la Race Roumaine depuis leurs origines jusqu'a nos jours. Paris, 1904.

Stourdza, D. La succession au Trone de Roumanie. Bucarest, 1886.

Rumanien und der Vertrag von San-Stefano. Wien, 1878.

Şutu. A. De la probablité d'une alliance future entre la France et la Russie pour terminer la question d'Orient (Paris, 1841).

Svolopoulos, D. Thrace Under the Hellenic Administration. Athenes, 1922.

Tafrali, O. La Roumanie transdanubienne (La Dobroudja). Esquisse géographique, historique, ethnographique et economique. Paris, 1918.

Tchobanian, A., B. Nubar, E. Venizelos. La fraternité Armeno-Grecque. Discours. Paris, 1919.

Temoignages roumains sur la question de la Dobroudja. Bucarest, 1918.

Todorovitch, M. Salonique et la question balkanique. Paris, 1913.

Tomic, I. Les albanais en Vieille Serbie et dans le sandjak de Novi-Bazar. Paris, 1913.

Tomich, V. Appel à la Franc-Maçonnerie universelle au nom de mes compatriotes. Les Serbes du Banat de Temesvar (avec 2 cartes). Paris, 1918.

Tomov, A., G. Bajdarov. Le mouvement révolutionaire en Macédoine. S., 1917.

Tony-Revillon. La vérité sur l'atrocités bulgares. Paris, 1913.

Traduction du rapport présenté à la Sublime Porte par Chakir bey, commissaire impérial, envoyé dans le vilayet du Danube pour procéder a une enquête sur les troubles dont cette province a été le théatre. Constantinople, 1876.

Traduction du rapport présénté à la Sublime Porte par le Tribunal Extraordinaire instituée à Philippopoli pour juger les individus impliqués dans les événements qui se sont passés en Bulgarie. Constantinople, 1876.

Tragedies of Macedonia. A Record of Greek Victims of Bulgarian Outrages in Macedonia Between 1897 and February 1903. London, 1903.

Le traité turc. Son contenu et son caractére. Publié par le Bureau permanent du Congrès turc de Lausanne. Lausanne, 1920.

Trancou, G. Bulgarie et Roumanie. Deux conférences faites à la Société de l'École des Sciences Politiques (1913—1914). Paris, 1918.

Trieste et la Yougoslavie. Lioubliana, 1919.

Une Triste Page de l'histoire des Balkans. Les atrocités commises par les troupes bulgares pendant la guerre gréco-bulgare de 1913. Athènes, 1913.

The Turco-Armenian Question. The Turkish Point of View. Constantinople, 1919.

The Unredeemed Greeks Before the Peace Conference. Memoranda of the Oecumenical Patriarchate and the National Council of Unredeemed Greeks. Paros, 1919.

Turcs et Grecs contre Bulgares en Macédoine. Paris, 1904.

Les Turcs en Bulgarie. Paris, 1869.

Les Turcs et les revendications grecques. Paris, 1919.

Turc-Yourdou. La civilisation turque en Asie Mineure. Lausanne, 1919.

The Minorities in Turkey. Lausanne, 1920.

Smyrne au point de vie géographique, économique etc. Lausanne, 1919.

The Turco-Armenian Question. The Turkish Point of View. Constantinople, 1919.

Turkey's Crimes. Hellenism in Turkey. Manchester, 1919.

Union of Yougoslav University Students for Dalmatia. Split, 1919.

Ursu, J. Les prétention serbes dans le Banat. Paris, 1919.

Velimirovic, N. Religion and Nationality in Serbia. London, 1916.

The Soul of Serbia. London, 1916.

Vellay, Ch. Dans l'enfer bulgare. Paris, 1919.

L'irrédentisme hellénique. Paris, 1914.

L'irrédentisme hellénique. — La Revue de Paris, XX, T. 4, 15.08.1913.

Veritas. Le Monténégro. Pages d'histoire diplomatique. Paris, 1917.

La verité sur les accusations contre la Bulgarie. S., 1919.

La vérité sur le régime constitutionel des Jeunes-Turcs. Paris, 1910.

Vesnitch, M. L'Èffort serbe. Paris, 1918.

Le problème Jugoslave et la paix de 1919. Paris, 1919.

La Serbie. Paris, 1919 etc.

Vilayet d'Andrinople. S., 1903.

de Vitoch P. (P. D. Petkov). La politique Bulgare d'hier et d'aujourd'hui. Paris, 1921.

Voeux séculaires du Dodécanèse pour l'union. S. L., s. d.

Vojnovi', L. La Dalmatie, l'Italie et l'Unité Yougoslave 1797—1917. Genève, 1917.

Dalmatia and the Yougoslav Movement. New York, 1920.

Volonakis, M. Le Dodécanese. Ses aspirations, ses efforts. Paris, 1919.

Vosnjak, B. A Bulwark Against Germany. The Fight of the Slovenes. London, 1917.

Vrabiesco, G. Différend Romano-bulgare de 1913. Paris, 1914.

Vukic, J. Le peuple serbe dans la grande crise orientale de 1875 à 1878. Genève, 1919.

Wassa. The Truth on Albania and the Albanians. London, 1879.

Xenopol, A. Histoire des Roumains de la Dacie trajane, depuis les origines jusqu'a l'union des principautés en 1859. Avec préface par A. Rambaud. Vol. 1—2. Paris, 1896.

A propos du Millenium magyar. Les Roumains et les Hongroise. Paris, 1896.

Magyars et Roumains devant l'histoire. Rèponse à M. A. de Bertha. Paris, 1900.

La Richesse de la Roumanie. Bucarest, 1916.

Les Roumains. Histoire, état matériel et intellectuel. Paris, 1909.

Yovanovitch, V. The Serbian Nation and the Eastern Question. London, 1863.

Zebitch, M. La Serbie agricole et sa démocratie. Paris, 1917.

Zerbos, J. Hellenism in Pontos. Athens, 1920.

Zolger, I. Les slovènes. Paris, 1919.

Zsviyits, I. L'annexion de la Bosnie et la question serbe. Belgrade, 1909.

Zujović, I. Influence intellectuelle française sur les serbes. Vannes, 1918.

Les Serbes, population rurale et urbaine, vie intellectuelle, religion, politique. Conférence faite à Lyon de 28 Mai 1917. Paris, 1917.

Žipanic, C. Aperçu général de la litterature yougoslave. Paris, 1919.

Географски карти

Botzaris, N. Carte des écoles et églises grecques d'Asie Mineure en 1912, avec statistiques et tableaux. Athènes, 1919.

Carte Ethnographique Serbe avec les limites méridionales de la Vieille-Serbie et celles de la Serbie du Tsar Douchan. M. Antonovitch. Belgrade, 1903.

Carte Ethnographique de la Turquie d'Europe et Dénombrement de la Population Grecque de l'Empire Ottoman. Par A. Synvet. Paris, 1877.

Cartes ethnographiques des Vilayets Salonique, Cossovo et Monastir. S., 1901.

Dragaševic, J. Carte ethnographique de la presqu'île des Balkans. Belgrade, 1885.

Ethnographical Map of the Southern Slavs in 1913, according to J. Ivanoff. Berne, 1918.

Ivanov, J. Notes explicatives sur la carte ethnographique de la Macédoine du sud. S., 1913.

The South Eastern Bulgarian Etnical Boundaries according to Maps Prior to the Period of Racial Conflicts, according to J. Ivanoff. Berne, 1918.

Монографии[1]

Абаџиев, Г. Балканските војни и Македонија. Скопје, 1972.

Алексин, Э. Искусство пропаганды в древнем мире. — Вопросы истории, 1969, № 12.

Алексић-Пејковић, Л. Односи Србије са Француском и Енгеѓском 1903—1914. Београд, 1965.

Србија и југословенско питање у италијанској и француској штампи 1918 године — Србија 1918 године и стварање југословенске државе. Историјски институт — Београд, Зборник радова, књ. 7, Београд, 1989.

Андреев, Б. Печат и пропаганда. Кампанията на Нортклиф против България. С., 1928.

Арш, Г. Евгений Булгари в России — Вопросы истории, 1987, № 4.

Арш, Г., И. Сенкевич, Н. Смирнова. Краткая история Албании. Москва, 1965.

Баз-Фотнаде, Л. Болгарский вопрос в газете „L'Etoile d'Orient" (Бухарест, 1868—1869). — Revue des études sud-est européennes. 1976. Т. 14. № 2.

Белић, Вл. Ратна делатност проф. Ст. Станојевића. — Гласник историског друштва у Новом Саду, св. 33—34, књ. 11, св. 3—4 [Нови Сад], 1938.

Бјелица, М. Публицистичка активност Србије у очи Берлинског конгреса. — В: Србија у завршној фази Велике источне кризе (1877—1878). Историјски институт, Зборник радова, књига 2, Београд.

Божилова, Р. Опити за сътрудничество в националноосвободителните борби на населението в Европейска Турция в края на XIX век. — В: Националноосвободителни движения на Балканите в края на XIX в. Studia Balcanica, Vol. 12, С., 1976.

Бон, Густав льо. Психологическите закони за развитието на народите. Лом, 1899.

---

1 Тъй като темата разглежда дипломатическата история на най-малко шест държави в продължение на повече от сто години, явно е, че няма физическа възможност да бъдат споменати много от съчиненията, които, макар и да не са пряко цитирани в текста, повлияха в немалка степен за изясняване на позициите на автора, независимо дали справедливо, или не при много спорни проблеми.

Бонгард-Левин, Г. М., Г. Ф. Ильин. Древняя Индия. Москва, 1969.

Брюсов, В. Новая эпоха во всемирной истории. По поводу Балканской войны. — Русская мысль, № 6, 1913.

Бужашки, Е. П. Р. Славейков и българското освободително движение (1876—1879). — В: Юбилеен сборник в чест на акад. Димитър Кьосев. С., 1985.

Бужашки, Е. Политическата формула на буржоазията за „мнимо българско въстание" през 1876 г. — Векове, № 3, 1986.

Бурмов, А. Таен Централен Български Комитет. — В: Избрани произведения. Т. 2. С., 1974.

Василев, Р. Архимандрит Методий Кусевич и Априлското въстание. — В: Априлското въстание и българската православна църква. С., 1977.

Велике силе и Србија пред Први светски рат. Београд, 1976.

Велики, К. Румъния и българското революционно движение за национално освобождение (1850—1878). С., 1982.

Вечев, Д. Русия и българският национален въпрос в края на XIX и началото на XX век. — В: България 1300. Институции и държавна традиция. Т. 3. С., 1983.

Винавер, В. Англиското јавно мишљење за Македонија од 1919—1926. — Гласник, 9, 1965, № 1.

Влахов, Т. Криза в българо-турските отношения. 1895—1908. С., 1977.

Водовозов, В. На Балканах. Современник, г. 7, № 13, 05.1913.

Войтасик, Л. Психология политической пропаганды. Москва, 1981.

Вујовић, Д.-Д. Уједињење Црне горе и Србије. Титоград, 1962.

Вучковић, В. Из односа Србије и југословенског одбора. — Историјски часопис, књ. 12—13, 1961—1962. Београд, 1963.

Политичка акција Србије у јужнословенским покрајинама Хабсбуршке монархије, 1859—1874. — Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, I отделење, књига 27, Београд, 1965.

Галкин, И. Дипломатия европейских держав в связи с освободительным движением народов европейской Турции в 1905—1912 гг. Москва, 1960.

Гандев, Хр. Закономерности в отношенията между българския и гръцкия народ през Възраждането. — В чест на акад. Димитър Косев. С., 1974.

Генов, П. Райко Даскалов. История на един кратък, но с бури изпълнен живот. С., 1978.

Георгиев, Б. Михалаки Георгиев. Биографични бележки и спомени. С., 1960.

Георгиев, В. Из историята на републиканското движение в България. Векове, г. 9, 1980, № 6.

Международни прояви на масонската Велика ложа на България (1918—1936). — Истор. пр., 1981, № 6.

Германов, С. Македония и Одринска Тракия в пътните бележки на руски учени и кореспонденти (края на XIX — началото на XX в.). — Истор. пр. 1988, № 4.

Гешкова, Р. Партийното ръководство на средствата за масова информация и пропаганда. С., 1985.

Глушков, Хр. Евлоги и Христо Георгиеви. Живот и дейност. С., 1982.

Горчев, Ст. Психологически основи на пропагандата. С., 1981.

Гросул, В., Е. Чертан. Россия и формирование румынского независимого государства. Москва, 1969.

Дамянов, С. България във френската политика, 1878—1918. С., 1985.

Данаилов, Л., Ст. Нойков. Национално освободителното движение в Тракия, 1878—1903. С., 1971.

Данова, Н. Националният въпрос в гръцките политически програми през XIX век. С., 1980.

Делчев, К. Гръцката журналистика (1784—1980 г.). С., 1985.

Джапаридзе, Э. Культурно — просветительское „Общество румынских студентов" в Париже и его роль в национально — освободительном движении (1845—1848). — В: Формирование национальных культур в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. Москва, 1977.

Ђорђевић, М. Србија и југословени за време рата 1914—1918. Београд, 1922.

Доросиев, Л. Французки учени, публицисти и политици за българския народ. — Сборник в чест и памет на Луи Леже, 1843—1923. С., 1925.

Достян, И. Българите в руската литература и периодичен печат през първите десетилетия на XIX в. — Българското възраждане и Русия. С., 1981.

Дочев, С. Българи — сътрудници на руския периодичен печат от Априлското въстание 1876 г. до края на Освободителната Руско-турска война 1877 — 1878 г. — Военноистор. сб., 1984, № 3.

Драганов, М. Проблеми на общественото мнение. С., 1973.

Дулина, Н. Османская империя в международных отношениях (30—40-е годы XIX в.). Москва, 1980.

Дурковић, Јакшић, Л. Сарадња Југословена и пољака у Паризу 1848—1848 године. — Историјски часопис, књ. 19, (Београд), 1972.

Дякин, В. Русская буржуазия и царизм в годы Первой мировой войны (1914—1917). Ленинград, 1967.

Екмечић, М. Ратни циљеви Србије 1914. Београд, 1973.

Елдъров, Св. Сръбската въоръжена пропаганда и българското националноосвободително движение в Македония след Илинденско-Преображенското въстание (1903—1904). — Военноистор. сб., 1984, № 3.

Ермоленко, Д. Пропаганда и семантика. — Проблемы социальной психологии и пропаганды. Москва, 1971.

Ерунов, Б. Мнение и умонастроение в историческом аспекте. — В: История и психология. Москва, 1971.

Етиен, Р. Всекидневният живот в Помпей. С., 1983.

Живановић, Ж. Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века. Кн. четврта. Друга половина владавине краља Александра I. До угашења династије Обреновића 1897—1903. Београд, 1925.

Заблоцка, Ю. История Ближнего Востока в древности (от первых поселений до персидского завоевания. Москва, 1989.

Залышкин, М. Внешняя политика Румынии и румыно-русские отношения, 1875—1878. Москва, 1974.

Захари Стоянов и Съединението. Русе, 1986.

Иванян, Э. Социальная роль средневековой религиозной пропаганды. — Вопросы истории, 1973, № 2.

Илчев, Ив. Български евреи в националната ни пропаганда в Европа по време на войните (1912—1918). — ГОКПОЕ. Т. 16. С., 1981.

Външнополитическа пропаганда на българската национална кауза през Балканските войни (1912—1913). — Военноистор. сб., 1982, № 4.

Йосиф Хербст в Дирекцията на печата. — Български журналист, 1983, № 1.

Карнегиевата анкета на Балканите през есента на 1913 г. Организация, извършване, международен отзвук. — Истор. пр., 1989, № 10.

Иоффе, А. Русско-французские отношения в 1917 г. Москва, 1958.

История древнего мира. Под ред. И. Дьяконова, В. Нероновой, И. Свенцицкой. Т. 1—2. Москва, 1982.

История и культура Китая. Сборник памяти академика В. П. Васильева. Москва, 1974.

История и психология. Москва, 1971.

Йолов, Г. Критичните ситуации и масовата психика. С., 1973.

Јакшић, Гр., В. Вучковић. Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила. Први балкански савез. Београд, 1963.

Јанковић, Д. Србија и југословенско питање, 1914—1915. Београд, 1964.

Јовановић, Сл. Влада Александра Обреновића. Кн. прва (1889—1897). Београд, 1929.

Друга влада Милоша и Михаила. Београд, 1933.

Уставобранитељи и њихова влада (1838—1858). Београд, 1933.

Калчева, Й. Българската телеграфна агенция (1898—1944). Дипл. раб. СУ „Климент Охридски". С., 1975.

Кардашенко, З. Методика устной пропаганды. Москва, 1974.

Кецмановић, И. Вук Караџић и његово дјело. Загреб, 1951.

Кирова, К. Итальянская экспансия в Восточном Средиземноморье (в начале XX века). Москва, 1973.

Китай. Общество и государство. Москва, 1973.

Кон, И. К проблеме национального характера. — История и психология. Москва, 1971.

Конева, Р. Културна политика на България през периода 1912—1918 г. Кандидатска дисертация. С., 1984.

Културна политика и дейност на щаба на Действуващата армия 1915—1918. — Военноистор. сб., 1986, № 5.

Кораблев, И. Ганнибал. Москва, 1981.

Кострикова, Е. Организация службы зарубежной информации С. — Петербургского телеграфного агентства — Вестник Московского Университета, № 4, История, 1981.

Культура античного мира. Москва, 1966.

Культура древнего Египта. Москва, 1976.

Культура и общественная мысль. Античность. Средние века. Эпоха Возрождения. Москва, 1988.

Кумок, М. Российский посланик в Англии Д. Кантемир. — Вопросы истории, 1987, № 2.

Кърджилов, П. Български игрални филми. Т. 1 (1915—1948). С., 1987.

Лазаревић, М. Други балкански рат. Београд, 1968.

Лапе, Л. Активноста на главниот одбор на македонските друштва во Швајцарија 1918—1919 и документацијата за тоа. — Гласник, 1965, № 9.

Лихач, Е. Буржуазное общественное мнение Великобритании и югославянский вопрос в 1916—1918 гг. — Советское славяноведение, 1979, № 5.

Македонски алманах. Indianapolis, 1940.

Марков, Г. България в Балканския съюз срещу Османската империя 1912—1913. С., 1989.

Марков, Г. Българското крушение 1913. С., 1991.

Мартыненко, А. Русско-болгарские отношения в 1894—1902 гг. Киев, 1967.

Мартыненко, А. Русско-болгарские отношения накануне и в период революции, 1905—1907. Киев, 1974.

Машкин, Н. Принципат Августа. Происхождение и социальная сущность. Москва, Ленинград, 1949.

Международные отношения на Балканах 1815—1830 г. Москва, 1983.

Л. М. [Милетич Любомир] — [за книгата на Гопчевич „Македония и Стара Сърбия“] Македонски преглед, г. 1, кн. 3.

Минчев, Ив. Защитата на българското дело. С., 1921.

Митев, Д. Отражение на Илинденско-Преображенското въстание в Англия. — В: Освободителни борби на българското население в Македония и Одринска Тракия след Берлинския договор. ИИИ. Т. 25. С., 1981.

Митев, Тр. Ранното социалистическо движение в България и кризата (1885—1887). — Годишник на катедрите по научен комунизъм и история на БКП при висшите учебни заведения. Г. 14, Кн. 2. С., 1980.

Митровић, М. Организације југословенских студената у Швајцарској 1917 године. — Историјски часопис, књ. 27, Београд, 1980.

Општа организација академске омладине у Швајцарској 1918 године и њена делатност. — Историјски часопис, књ. 28, Београд, 1981.

Михайлов, Ст. Емпиричното социологическо изследване. С., 1973.

Надирашвили, Ш. Психология пропаганды. Тбилиси, 1978.

Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, књ. 3, Загреб 1928.

Николова, В. Народната партия и буржоазната демокрация. Кабинетът на Константин Стоилов, 1894—1899. С., 1986.

Общественное мнение и пропаганда. Москва, 1980.

Озолинг, А. Французская памфлетистика при старом порядке. — От старого порядка к революции. Ленинград, 1988.

От старого порядка к революции. Ленинград, 1988.

Павловић, В. Штампа САД о Србији — Србија 1918 године и стварање југословенске државе. Историјски институт — Београд, Зборник радова. Књ. 7, 1988. Београд, 1989.

Пандев, К. Националноосвободителното движение в Македония и Одринско, 1878—1903. С., 1979.

Пантев, А. Англия срещу Русия на Балканите (1879—1894). С., 1972.

Българският въпрос във Великобритания, 1876—1878. С., 1981.

Захари Стоянов като кореспондент на „Таймс“. — В: **Захари** Стоянов и Съединението. Русе, 1986.

Проекти на САЩ за определяне на границите на България през 1918—1919 г. — Истор. пр., 1981, № 1.

Пантев, А., П. Петков. САЩ и България по време на Първата световна война. С., 1983.

Пантев, А., Р. Попов. Екстернирането на Гастон Шадурн от България през Стамболово време. — В: Векове, 1975, № 5.

Пароятникова, А. „Конденсированные символы“ в буржуазной пропаганде. — **Язык** и стиль буржуазной пропаганды. Под ред. Я. Засурского, А. Пароятниковой. Москва, 1988.

Парыгин, Б. Общественное настроение. Москва, 1966.

Пенев, Б. Паисий Хилендарски. С., 1946.

Переломов, Л. Империя Цинь — первое централизованное государство в Китае (221—202 гг. пр. н. е.). Москва, 1962.

Писарев, Ю. Великие державы и Балканы накануне Первой мировой войны. Москва, 1985.

Проекты образования югославского государства в годы Первой мировой войны (1914—1915) и Россия — Балканские исследования Вып. 8. Балканские народы и европейские правительства в XVIII — начале XX века. Москва, 1982.

Сербия и Черногория в Первой мировой войне. Москва, 1968.

По някои въпроси на пропагандисткото майсторство. С., 1973.

Поплазаров, Р. Грчката политика спрема Македонија во втората половина на XIX и почетокот на XX век. Скопье, 1973.

Попов, Н. Россія и Сербія. Историческій очерк Русскаго покровительства Сербии с 1806 по 1856 год. Ч. 1—2. Москва, 1869.

Попов, Р. Австро-Унгария и реформите в Европейска Турция (1903—1908). С., 1974.

Попов, Ч. Френцуска и Србија 1871—1878. Београд, 1974.

Поповић, Н. Односи Србије и Русије у Првом светском рату. Београд, 1977.

Поршнев, Б. Социальная психология и история. Москва, 1979.

Проблемы социальной психологии и пропаганды. Москва, 1971.

Пронин, Е. Печать и общественное мнение. Москва, 1971.

Радев, Ст. Из българо-унгарските отношения (1877—1918). По унгарски източници. — Военноистор. сб., 1987. № 4.

Радениħ, А. Прогони политичких противника у режиму Александра Обреновича. Београд, б. г.

Радулов, Ст. Управлението на БЗНС и българската буржоазия. С., 1981.

Ражнатовиħ, Н. Црна гора и Берлински конгрес. Цетиње, 1979.

Ракочевиħ, Н. д-р Црна гора у Првом свјетском рату, 1914—1918. Цетиње, 1969.

Распоповиħ, Р. Став Црногорског одбора за народно ујединење према југословенском уједињењу. — Србија 1918 године и стварање југословенске државе. Историјски институт . Београд, Зборник радова. Књ. 7, 1988. Београд, 1989.

Речник на българската литература. Т. 3. С., 1976.

Рибо, Т. Логика чувств. Санкт Петербург, 1905.

Римпова, А. Историята и културата на България в германската литература (1878—1944). — Втора национална школа на младите историци. Ч. I. История на България. С., 1981.

Ристовски, Бл. Активността на македонците по објавувањето на Првата светска војна и меморандумот на Крсте Мисирков и Димитрија Чуповски до руската влада от 1914 година. — Гласник, 1977, т. 21, № 2—3.

Димитрија Чуповски (1878—1940). Т. 1—2. Скопје, 1978.

Првата национална карта на етничка Македонијь. — Разгледи. Т. 20, 1978, № 5.

Семиотика и проблемы комуникации. Ереван, 1981.

Семов, М. Пропагандата в системата на обществения живот. С., 1975.

Сигеле, С. Против парламентаризма. Студия по колективната психология. С., 1895.

Силин, А. Фон дер Гольц и его военная миссия в Турции (Из истории экспанзии германского империализма на Ближнем Востоке накануне Первой мировой войны). — Германский империализм и милитаризм. Москва, 1965.

Синицын, Е. Конфуцианство в эпоху Цинь. — История и культура Китая. Сборник памяти академика В. П. Васильева. Москва, 1974.

Скуленко, М. История политической пропаганды. Киев, 1990.

Спасиħ, М. Државописни податцы школски заведения у княж. Србском од 1856/57 до 1860/1861 год. школск. — Гласник Друштва србске словесности. Књ. 14, Београд, 1862.

Србија 1918 године и стварање југословенске државе. Историјски институт — Београд, Зборник радова. Књ. 7, 1988. Београд, 1989.

Стателова, Е. Евлогий Георгиев и свободна България. С., 1987.

Стефанов, В., В. Граматиков. Юбилеен сборник на вестник „Народен глас". Granite City, III., 1918.

Стојанов, П. Македонија во политиката на големите сили во времето на Балканските войни. Скопје, 1979.

Стриженко, А. Основные закономерности использования языка в буржуазной пропаганде. — В: Язык и стиль буржоазной пропаганды. Под ред. Я. Засурского, А. Паропотниковой. Москва, 1988.

Сюпюр, Ел. Българската емигрантска интелигенция в Румъния през XIX век. С., 1982.

Тард, Г. Социальная логика. Санкт Петербург, 1901.

Тодоров, Д. Чуждестранната кореспондентска дейност на Захари Стоянов. — В: Захари Стоянов и Съединението. Русе, 1986.

Трайков, В. Г. С. Раковски — създател на българската национална пропаганда в чужбина. — В: Сборник в памет на професор Александър Бурмов. С., 1973.

Идеологически течения и програми на националноосвободителните движения на Балканите. С., 1978.

История на българската емиграция в Северна Америка. От началото ѝ през средата на XIX в. до 80-те години на XX век. С., 1993.

Јован Цвијић у Првом светском рату. — Историјски часопис. Књ. 22, 1975, Београд, 1975.

Културни одбор у Паризу — Србија 1918 године и стварање југословенске државе. Историјски институт — Београд, Зборник радова. Књ. 7, 1988. Београд, 1989.

Научници Србије и стварање Југословенске државе, 1914—1920. Београд, 1986.

Политичка делатност Јована Цвијића у Лондону 1915 године. — Историјски часопис, књ. 20, 1973. Београд, 1973.

Удальцова, З., Котельникова, Л. Власть и авторитет в Средние века. — Византийский временник. Т. 47. Москва, 1986.

Урић, Н. Политичка штампа краљевине Србије током Првог свјетског рата. — Србија 1918 године и стварање југословенске државе. Историјски институт — Београд, Зборник радова. Књ. 7, 1988. Београд, 1989.

Утченко, С. Цицерон и его время. Москва, 1972.

Фадеева, И. Официальные доктрины в идеологии и политике Османской империи (османизм — панславизм) XIX — начало XX. в. Москва, 1985.

Филов, Б. Пътувания из Тракия, Родопите и Македония 1912—1916. С., 1993.

Холцендорф, Ф. Обществено мнение. С., 1943.

Христов, Хр. Българският въпрос на Цариградската конференция. — В: Освобождението на България. С., 1878.

Цвијић, Ј. Говори и чланци. Т. 1—2. Београд, 1922.

Цонкова, Р. Феликс Каниц и възрожденските българи — Втора национална школа на младите историци. Ч. 1, История на България. С., 1981.

Черняк, Е. Химеры старого мира. Из истории психологической войны. Москва, 1970.

Шарланов, Д. Управлението на Българския земеделски народен съюз и националният въпрос. — Истор. пр., 1987, № 2.

Шарма, Р. Древнеиндейское общество. Москва, 1987.

Шарова, Кр. Българската национална акция в Европа след Априлското въстание и Русия. — В: Освобождението на България и руската общественост. С., 1977.

Българският въпрос пред Европа 1876 г. — В: България в света от древността до наши дни. Т. 1. С., 1979.

Шахермайер, Ф. Александр Македонский. Москва, 1984.

Шерковин, Ю. Социальная психология и пропаганда. — Проблемы социальной психологии и пропаганды. Москва, 1971.

Шишманов, Ив. Значението и задачите на нашата етнография. — Избрани съчинения. Т. 2. С., 1966.

Шопов, Й. Из руския печат за Илинденско-преображенското въстание. — Векове, 1978, № 4.

Шпаковская, И. Роль периодической печати в политической системе старого порядка. — От старого порядка к революции. Ленинград, 1988.

Штаерман, Е. Александр Македонский в идеологии Рима. — Культура и общественная мысль. Античность. Средние века. Эпоха Возрождения. Москва, 1988.

Язык и стиль буржуазной пропаганды. Под ред. Я. Засурского, А. Пароятниковой. Москва, 1988.

Эйдельман, Н. Герцен против самодержавия. Секретная политическая история России XVIII—XIX веков и вольная печать. Москва, 1984.

Якобсон, П. Эмоциональный фактор в пропагандистком воздействия. — **Проблемы** социальной психологии и пропаганды. Москва, 1971.

Яцимирский, А. Юрий Иванович Венелин — Энциклопедический словарь. Брокгауз и Ефрон. Биографии. Т. 3. Москва, 1933.

Abbott, G. Macedonian Folklore. Cambridge, 1903.

Abelson, H. Persuasion. How Opinions and Attitudes are Changed. London, 1960.

Adăniloaie, N. Independenţa naţională a României. Bucureşti, 1986.

Albert, P. Remarques sur la stagnation des Tirages de la presse française de l'entre-deux-guerres. — Revue d'histoire moderne et contemporaine. T. 18. Octobre — Novembre 1971.

Allport, G., L. Postman. The Psychology of Rumor. New York, Russell&Russell, 1965.

Anieanu, M. Din activitatea diplomatica a lui Vasile Alecsandri — Studii şi materiale de istorie modernă. T. 3. Bucureşti, 1960.

Asch, S. Social Psychology. Englewood Cliffs. New Jersey, 1952.

Augustinos, J. The Dynamics of Modern Greek Nationalism: The „Great Idea" and the Macedonian Problem. — East European Quarterly. Vol. 6, № 4.

Bailey, Th. A Diplomatic History of the American People. New York, 1950.

Baker, St. Visual Persuasion. New York, 1961.

Bates, A., J. Julian. Sociology. Understanding Human Behavior. Boston, 1975.

Bauer, R. The Audience — Handbook of Communication. Ed. by I. de Sola Pool. Round McNally Publishing House, Chicago, 1973.

Becker, Jean — J. L'opinion publique française a-t-elle eu une influence sur la politique extérieure de la France lors de la crise de Juillet 1914? — **Opinion** publique et politique extérieure. Vol. 1. 1870 — 1915. Colloque organisé par l'École française de Rome et le Centro per gli studi di politica estera e opinione publica de l'université de Milan. Universita di Milano, École française de Rome, 1981.

Beller, E. Propaganda in Germany During the Thirty Years' War. Princeton, 1940.

Bengesco, G. Bibliographie Franco-Roumaine du XIX siècle. T. 1. Bruxelles, 1895.

Berelson, B., H. Gaudet, P. Lazarsfeld. The People's Choice. New York, 1948.

Berindei, D. L'union des Principautés roumaines. Bucureşti, s. a.

Bernays, Ed. Propaganda. London, 1928.

Blumer, H. Collective Behavior — Principles of Sociology. Ed. by A. McClung Lee. New York, 1969.

Bobango, G. The Emergence of the Roumanian National State. East European Quarterly, Boulder, 1979.

The Path to Unity and Autonomy under Alexandru Ioan Cuza, 1859—1861. Rev. Études Sud-Est Europ. T. 16, № 3.

Bobango, G., I. Stanciu. Romanian Americans and the Union of 1918. — In: Anuarul Institutului de istorie şi arheologie Cluj-Napoca., 23, 1980.

Bochkovitch, St. La mission du peuple Serbe dans la question d'Orient. Bruxelles, 1886.

Bodea, C. Cîteva ecouri ale propagandei unioniste în Apus între 1856—1857. — In: Omagiu lui P. Constantinescu — Iaşi. Bucureşti, 1965.

D. Urquhart, Principatele şi mişcarea naţională română. — Unirea Principatelor şi puterile europene. Bucureşti, 1984.

Préparatifs roumains pour une nouvelle revolution après 1848. — In: Nouvelles études d'histoire..., P. 2.

Quelques aspects préparatifs pour l'organisation de l'agence diplomatique roumaine de Paris. La création du „Bureau de correspondence" (1/13 janvier 1860). — In: Revue Roumaine d'histoire, 1, 1962.

Borcan, I. Le Conseil National de l'Unitè des Roumains. — Revue Roumaine d'histoire, 7, № 6.

Bossy, R. Agenţia diplomatică a României în Paris şi legăturile politice franco-române sub Cuza-Vodă. Bucureşti, 1931.

Bourcart, J. L'Albanie et les albanais. Paris, 1921.

Boutet, D., A. Strubel. Littérature, politique et société dans la France du Moyen age. Paris, 1979.

Boyle, E. The Balkan Committee. — La Revue Bulgare. Vol. 2, № 3, 1930.

Brandenberger, D. La presse parisienne et les buts de la guerre (septembre 1916 — février 1917). Mémoire ptincipal. St. Cloud, 1964.

Brentano, R. Western Civilization: The Middle Ages. — Propaganda and Communication in World History. Vol. 1. The Symbolic Instrument in Early Times. Ed. by H. Lasswell, D. Lerner, H. Speier. Honolulu, 1980.

Brève histoire de la Transylvanie. Bucarest, 1965.

British Foreign Policy Under Sir Edward Grey. Ed. by F. Hinsley, Cambridge University Press, 1977.

Brown, J. Techniques of Persuation. Pelican book, 1963.

Brown, R., E. Lenneberg. Studies in Linguistic Relativity. — In: Readings in Social Psychology, Third ed. Ed. by E. Maccoby, Th. Newcomb, E. Hartley. Holt, Rinehart and Wilson, New York, etc., 1958.

Buchli, H. 6000 Jahre Werbung. Geschichte der Wirtschaftswerbung und der Propaganda. B. 1—3. Berlin, s. a.

Bucur, M. La Revue des Deux Mondes et la cause Roumaine en 1856. — Revue Roumaine d'histoire, 1979, № 4.

Bucur, M. C. A. Rosetti — Le Correspondant pour la Roumanie de la Revue de Paris (1856) — Revue Roumaine d'histoire, 1983, № 1.

Buitenhuis, P. The Great War of Words. British, American and Canadian Propaganda and Fiction, 1914—1933. Vancouver, 1987.

Burton, John. Conflict and Communication. The Use of Controlled Communication in International relations. New York, 1969.

Campbell, J. French Influence and the Rise of Roumanian Nationalism. New York, 1971 (I[st] edition 1940).

Campus, E. Din politica externă a României, 1913—1947. Bucureşti, 1980.

La lutte pour l'unité nationale roumaine, 1914—1918. — Revue Roumaine d'histoire, 1965, № 4.

I canali della propaganda nel mondo antico. Contributi dell'Instituto di storia antica. Vol. 4. Publicazioni della Università Cattolica del Sacro Cuore. Milano, 1976.

Cândea, V. The Contribution of Romanian Americans to the Unification of Romania in 1918. — South Eastern Europe, 6, V. 1, 1979.

Carlson, O. Handbook on Propaganda. For the Alert Citizen. — Studies of the Foundation for Social Research. Vol. 2, № 1, Winter 1953.

Carmona, M. Richelieu. L'ambition et le pouvoire. Paris, 1973.

Cassavetis, D. Hellas and the Balkan Wars. London, s. a.

Castles, Fr. Pressure Groups and Political Culture. London, 1967.

Căzan, Gh., Ş. Rădulescu-Zoner. România şi Tripla Antantă, 1878—1914. Bucureşti, 1979.

Češi a jihoslavé v minulosti. Od nejstarších dob do roku 1918. Praha, 1975.

Cecil, L. The German Diplomatic Service, 1871—1914. Princeton, 1976.

Chantepleure, G. Le siège de Janina. — La Revue de Paris, 20, 1913. T. 4, 1.07.1913.

Charlot, M. La persuation politique. Paris, 1970.

Choukas, M. Propaganda Comes of Age. Washington, D. C. 1965.

Chronological History of Romania. Bucharest, 1972.

Ciachir, N. Războiul pentru independenţa României în contextul european (1875—1878). Bucureşti, 1977.

Cline, C. E. D. Morel, 1873—1924. The Strategies of Protest. Blackstaff Press, 1980.

Cohen, B. The Press and Foreign Policy. Princeton, 1963.

Communications and Political Development. Ed. by Pye L., Princeton, 1972 (I[st] ed. 1972).

Constantinescu, M., L. Banyai, V. Curticapeânu, G. Golliner, C. Nutu. La question nationale en Autriche-Hongrie (1900—1918). — La désagrégation de la monarchie Austro-Hongroise, 1900—1918. Bucarest, 1965.

Converse, Ph. Public Opinion and Voting Behavior. — Handbook of Political Science. Vol. 4, **Nongovernmental Politics.** Reading, 1975.

Cornwell, R. Songs — Colorful Propaganda of the French Revolution. The Public Opinion Quarterly. Vol. 11, Fall 1947.

Craig, G. Political and Diplomatic History — **Historical** Studies Today. Ed. by F. Gilbert & St. Graubard. W. W. New York, 1972.

Crawley, C. The Question of Greek Independence. A Study of British Policy in the Near East, 1821—1833. New York, 1973 (I[st] edition, 1930).

The Creation of Yougoslavia 1914—1918. Ed. by D. Djordjevic. Santa Barbara, 1980.

Creţu, R. Contributions à l'histoire de la presse roumaine de l'étranger. — Revue Roumaine d'histoire, 16, Vol. 4.

Cristian, V. Les intellectuels en tant que leaders politiques dans la modernisation de la société roumaine. — Nouvelles études d'histoire. Publiées à l'occasion du XV-e congrès international des sciences historiques. T. 2. Bucarest, 1980.

Cullop, Ch. Confederate Propaganda in Europe, 1861—1865. Coral Gables, Florida, 1969.

Culture et politique en France à l'époque de l'humanisme et de la renaissance. Ed. par Simone Franco. Torino, 1974.

Cunningham, S. Smoke and Mirrors: A Confirmation of Jacques Ellul's Theory of Information Use in Propaganda. — **Propaganda.** A Pluralistic Perspective. Ed. by Ted J. Smith III. New York, 1989.

Czudnowski, M. Political Recruitment — Handbook of Political Science. Vol. 2. Micropolitical Theory. Reading, 1975.

Damianov, S. Diplomatie Française et les réformes en Turquie d'Europe (1895—1903). — Ètudes Balkaniques, № 2—3, S., 1974.

Daugherty, W., M. Janowitz. A Psychological Warfare Casebook. Baltimore, 1958.

Davison, R. Reform in the Ottoman Empire 1856—1876, New York, 1973.

Davison, W. Mass Communication and Conflict Resolution. Princeton, 1974.

Davison, W. International Political Communication. New York, 1965.

Davison, W. Some Trends in International Propaganda — Propaganda in International Affairs. Annals of the American Academy of Political and Social Science. November 1971.

Delli Carpini, M. Age and History: Generations and Sociopolitical Change — **Political** Learning in Adulthood. A Sourcebook of Theory and Research. Ed. by R. Sigel. Chicago, 1989.

Dethan, G. Le Quai d'Orsay de 1870 à 1914.—**Opinion** publique et politique extérieure. Vol. 1. 1870—1915. Colloque organisé par l'École française de Rome et le Centro per gli studi di politica estera e opinione publica de l'université de Milan. Universita di Milano, École française de Rome, 1981.

Deutsch, K. Nationalism and Social Communication. New York, 1953.

Politics and Government. How People Decide Their Fate. Boston, 1970.

Dimitrov, Th. L'amitié Bulgaro-Suisse. 100 Ans de relations culturelles bulgaro-suisses. Genève, 1982.

Dizard, W. The Strategy of Truth. Washington, 1961.

Djordjeviç, D. The Idea of Yougoslav Unity in the Nineteenth Century — **The Creation** of Yugoslavia 1914—1918. Ed. by D. Djordjevic. Santa Barbara, 1980.

Djuvara, T. Cent ptojets de partage de la Turquie. Paris, 1911.

Dobrinescu, V. La reconnaissance internationale de l'union de la Transylvanie avec la Roumanie — Revue Roumaine d'histoire, T. 26, № 1—2, 1987.

Dobrinescu, V. Some Considetrations on the Roumanian-English Relations (1916—1920). — Anuarul Institutului de istorie şi arheologie „A. D. Xenopol". (supliment IV). Anglo-Romanian Relations after 1821. Iaşi, 1983.

Dobrinescu, V., S. Pârvu. The Roumanian National Mission in the United States of America (1917—1919). Some Contributions. — Anuarul Institutului de istorie şi arheologie „A. D. Xenopol", 19, 1982, Iaşi.

Domenach, J. - M. La propagande politique. Paris, PUF, 1950.

O'Donnel, V., G. Jowett. Propaganda as a Form of Communication. — In: **Propaganda.** A Pluralistic Perspective. Ed. by Ted J. Smith III. New York, 1989.

Doob, L. Public Opinion and Propaganda. New York, 1948.

Driencourt, J. La propagande, nouvelle force politique. Paris, 1950.

Druckmann, D. Human Factors in International Negotiations: Social-Psychological Aspects of International Conflict. Beverly Hills, California, London, Sage Professional Paper in International Studies, vol. 2, 02—020.

Durandin, G. Les mensonges en propagande et publicité. Paris, 1982.

Duroselle, J. La France de la Belle époque. La France et les Français 1900—1914. Paris, 1972.

Duroselle, J. Opinion, attitude, mentalité, mythe, idéologie: essai de clarification. — Relations Internationales, № 2, Novembre 1974.

Èchinard, P. Grecs et Philhellènes à Marseille de la Révolution française à l'indépendance de la Grèce. Paris, s. a.

Eisenstadt, S. Modernization: Protest and Change. Prentice Hall Inc., Englewood Cliffs, N. J. 1966.

Ekmečic, M. Serbian War Aims. — **The Creation** of Yougoslavia 1914—1918. Ed. by D. Djordjevic. Santa Barbara, 1980.

Ellul, J. Histoire de la propagande. Paris, 1967.

Propaganda. The Formation of Men's Attitudes. New York, 1965.

Erskine, H. The Polls: The Informed Public — Public Opinion Quarterly, vol. 29, 1962.

Ethnic Conflict in International Relations. Ed. by A. Suhrke, L. Noble. New York, 1977.

Faensen, J. Die Albanische Nationalbewegung. Berlin, 1980.

Fesch, P. Constantinople aux derniers jours d'Abdul Hamid, New York, s. a.

Findley, C. Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire. The Sublime Porte, 1789—1922. Princeton, New Jersey, 1980.

Finlay, G. History of the Greek Revolution. And of the Reign of king Otho. Vol. 2. London, 1971.

Fishman, J. Language and Nationalism. Two Integrative Essays. Rowley, 1972.

Fraser, L. Propaganda. London, 1957.

Friedl, J. Curtural Antropology. New York, 1976.

Gamson, W. Coalition Formation — The International Encyclopedia of Social Sciences, Vol. 2.

Girard, A. L'opinion publique et la presse, T. 1—2. Paris, 1958 — 1959.

Godechot, J. Les Institutions de la France sous la révolution et l'Empire. Paris, 1951.

Gokalp, Z. The Ideal of Nationalism: Three Currents of Thought — **Nationalism** in Asia and Africa. Ed. and Introduced by E. Kedourie. London, 1970.

Gourévitch, J.-P. La propagande dans tous ses états. Paris, 1981.

La Grande Encyclopédie. Vol. 16, Librairie Larousse, Paris, 1975.

Grande-Mesnil, M.- N. Mazarin, la Fronde et la presse, 1647—1649. Paris, 1967.

Greek — Serbian Cooperation 1830—1908. Collection of Reports from the Second Greek - Serbian Symposium, 1980, Belgrade, 1982.

The Greeks in America. Chronology and Fact Book, 1528 — 1977. Ed. by M. Hecker, H. Fenton, New York, 1978.

Greenstein, F. Personality and Politics — Handbook of Political Science. Vol. 2. Micropolitical Theory. Reading, 1975.

Gruber, A. - C. Les grandes fêtes et leurs décors à l'époque de Louis XVI. Genève — Paris, 1972.

Hansi et E. Tonnelat. A travers les lignes ennemies: trois années d'offensive contre le moral allemand. Paris, 1922.

Hellenism and the First Greek War of Liberation (1821 — 1830). Continuity and Change. Thessaloniki, 1976.

Histoire générale de la presse Française. Tome 3. De 1871 à 1940. Paris, 1972.

Historical Studies Today. Ed. by F. Gilbert & St. Graubard. New York, 1972.

Hitchins, K. Orthodoxy and Nationality. Andreiu Scaguna and the Rumanians of Transylvania, 1846—1873. Cambridge, Harvard University Press, 1977.

Hope, Tr. Dimitru Brătianu and British Public opinion Regarding the Unification of the Roumanian Principalites (1848—1859) — In: Anuarul Institutului de istorie şi arheologie „A. D. Xenopol" (supl. 4). Anglo — Romanian Relations after 1821.

Hovland, C. Reconciling Conflcting Results Deriving from Experimental and Survey Studies of Attitude. — American Psychologist, Vol. 14, № 1, 1959.

Hundhausen, C. Propaganda. Grundlagen, Prinzipien, Materialien, Quellen. Essen, 1975.

Hyman, H. Political Socialization: A Study in the Psychology of Political Behavior. New York, 1969 (Ist edition 1959).

Iklé, F. How Nations Negotiate. Harvard University Press, 1964.

Ilčev, I. L'Etat Bulgare et l'agence Havas. Histoire de leurs relations depuis la libération jusqu'à la Première Guerre mondiale. — Bulgarian Historical Review, 1985, № 4.

La propagande des Etats balkaniques face à la Conférence de la paix à Paris (1918—1920). — Etudes balkaniques, 1986, № 2.

The immigrants' Influence on Wilson's Peace Policies. Ed. by J. O'Grady. University of Kentucky Press, 1967.

International Communication. Media, Channels, Functions. Ed. by Heinz-Dietrich Fischer, John Calhoun Merrill. New York, 1970.

International Encyclopedia of Communications. Vol. 1—11. Oxford University Press, 1989.

International Encyclopedia of Social Sciences. Vol. 1—17. The Macmillan Co. & the Free Press, 1968.

International Relations. British and American Perspectives. Ed. by St. Smith. Basil Blackwell, New York, 1985.

Iordache, A. Alexandru Golescu (1819 — 1881). Bucureşti, 1974.

Iorga, N. Un colaborator francez al uniru Principatelor. Paul Bataillard. Bucureşti, 1923.

Iorga, N. Histoire des Roumains et la Romanité Orientale. T. 7. Bucarest, 1944.

Iorga, N. A History of Anglo-Roumanian Relations. Bucarest, 1931.

Isopescu, Cl. La Stampa periodica Romeno-Italiana in Romania e in Italia. Roma, 1937.

Janis, I. Persuasion — Encyclopedia of Social Sciences. V. 12.

Jacquard, R. La guerre du mensonge. Paris, 1986.

Jelavich, Ch. South Slav Nationalisms — Textbooks and Yougoslav Union Before 1914. Columbus, 1990.

Jenkins, R. The Victorians and Ancient Greece. Cambridge, Massachusetts, 1980.

Jervis, R. The Logic of Images in International Relations. Princeton University Press, 1970.

Jowett, G., V. O'Donnell. Propaganda and Persuasion. Beverly Hills, California, 1986.

Kaldis, W. John Capodistrias and the Modern Greek State. Madison, 1963.

Karpat, K. Ottoman Population 1830—1914. Demographic and Social Characteristics. The University of Wiskonsin Press, 1985.

Katz, D., K. Braly. Verbal Stereotypes and Racial Prejudice — In: Readings in Social Psychology, Third ed. by E. Maccoby, Th. Newcomb, E. Hartley. Holt, Rinehart and Wilson, New York, etc., 1958.

Katz, E., P. Lazarsfeld. Personal Influence. The Part Played by People in the Flow of Mass Communication. New York, 1955.

Kecskemeti, P. Strategic Surrender. The Politics of Victory and Defeat. Stanford, California, 1958.

Kedourie, E. Nationalism. London, 1978 (Ist edition, 1960).

Kellogg, Fr. The Structure of Romanian Nationalism — Canadian Review of Studies in Nationalism, 11, № 1, 1984.

Kingdon, R. L'emploi des impressions clandestines par le gouvernment d'Elisabeth dans sa politique française. — Théorie et pratique politiques a la Renaissance. XVIIe Colloque International de Tours. Paris, 1977.

Kitsikis, D. Propagande et pressions en politique internationale. La Grèce et ses revendications à la Conférence de la paix (1919—1920). Paris, 1963.

Les rapports du „Temps" avec le gouvernment grec dans l'entre-deux-guerres. — Revue d'histoire moderne et contemporaine. T. 15, juillet — septembre 1968.

Kofos, E. Dillemas and Orientations of Greek Policy in Macedonia, 1878—1886. — Balkan Studies, 1980. Vol. 21, № 1.

Greek Serbian Relations and the Question of Macedonia 1879—1886. — **Greek** — Serbian Cooperation 1830—1908. Collection of Reports from the Second Greek — Serbian Symposium, 1980. Belgrade, 1982.

Kohn, H. The Idea of Nationalism. A Study in Its Origins and Background. New York, 1967 (first ed. 1944).

Nationalism. London, 1955.

Koraes, A. Report on Present State of Civilization in Greece. — **Nationalism** in Asia and Africa. Ed. and Introduced by E. Kedourie. London, 1970.

Korman, A. The Psychology of Motivation. Prentice Hall, Englewood Cliffs, 1974.

Krizman, B. „Srpska ratna misija" u SAD (decembar 1917—februar 1918). — Jugoslovenski istorijski časopis, № 1—2, 1968.

Lainović, A. Misija Jovana Cvijića u Londonu 1915 godine. — Vranjski glasnik, 7, 1971.

Lall, A. Modern International Negotiation. Principles and Practice. New York and London, 1966.

Lane, R., D. Sears. Public Opinion. Englewood Cliffs, New Jersey, 1964.

Langer, W. European Alliances and Allingnments. New York, 1958.

Lasswell, H. Politics: Who Gets What, When, How? Cleveland, 1958.

Lasswell, H. Propaganda Tecnique in World War I. Cambridge, Massachusetts, 1971 (I[st] edition 1927).

Lasswell, H., B. Smith, R. Casey. Propaganda, Communication and Public Opinion. Princeton, New Jersey, 1946.

Lauren, P. Diplomats and Bueaucrats. The First Institutional Responses to Twentieth Century Diplomacy in France and Germany. Stanford, California, 1976.

Lee, A. The Origins of the Popular Press, 1855—1914. London, 1976.

Leger, L. Serbes, Croates et Bulgares. Etudes historiques, politiques et litteraires. Paris, 1913.

Leon, G. Greece and the Great Powers 1914—1917. Thessaloniki, 1974.

Lerner, D. Is International Persuasion Sociologically Feasible? — Propaganda in International Affairs. Annals of American Academy of Political and Social Science. November 1971.

Lewin, K. Group Decision and Social Change — **Readings** in Social Psychology, Third ed. by E. Maccoby, Th. Newcomb, E. Hartley. New York, etc., 1958.

Lewis, B. The Emergence of Modern Turkey. London, 1968.

Linebarger, P. Psychological Warfare. Washington, 1948.

Lippmann, W. Public Opinion. New York, 1922.

Lockhart, Ch. Bargaining in International Conflicts. New York, Columbia University Press, 1979.

Macdonald, J. Propaganda and Order in Modern Society. — **Propaganda.** A Pluralistic Perspective. Ed. by Ted Smith III. New York, 1989.

Macionis, J. Sociology. Englewood Cliffs, NJ, 1987.

Maciu, V. La Roumanie et la Conférence de Constantinople de décembre 1876 — Janvier 1877. — Revue Roumaine d'histoire, 1962, T. 1, № 2.

Maciu, V., V. Netea. L'unité nationale dans la préoccupation de l'Académie Roumaine (jusqu'en 1918). — Revue Roumaine d'histoire, 1966, T. 5, № 6.

Mackenzie, D. The Serbs and Russian Pan-Slavism, 1875—1878. New York, 1967.

Maior, L. Le mémorial de 1882 et son écho en Europe. — Revue Roumaine d'histoire, 8, 1969, № 2.

Mamatey, V. The United States and East Central Europe, 1914—1918. A Study in Wilsonian Diplomacy and Propaganda. London, 1972.

Maliţa, M. Roumanian Diplomacy. A Historical Survey. Bucharest, 1970.

Mares, A. Le sejour d'Edouard Benes en France (1915—1919). Thèse de doctorat de 3ème cycle. Paris, 1, 1974—1975.

Marinescu, B. Romanian — British Political Relations, 1848—1877. Bucureşti, 1983.

Marinescu, C. Secţiile din străinatate ale Ligii culturale în sprijinul luptei de eliberate naţională a românilor transilvăneni (1890—1900). — Anuarul Institutului de istorie şi arheologie „A. D. Xenopol". Vol. 15, 1978.

Marquis, A. Words as Weapons: Propaganda in Britain and Germany During the First World War. — Journal of Contemporary History. Vol. 13, 1978.

Martin Leslie, J. Effectiveness of International Propaganda — Propaganda in International Affairs. Annals of the American Academy of Political and Social Science. November 1971.

Martin Leslie, J. International Propaganda in Retrospect and Prospect — International Communication. Media, Channels, Functions. Ed. by Heinz-Dietrich Fischer, John Calhoun Merril. New York, 1970.

May, A. J. The Passing of the Hapsburg Monarchy 1914—1918. Vol. 1—2. Philadelphia, 1966.

McCarty, J. Greek Statistics on Ottoman Greek Population. — International Journal of Turkish Studies, Autumn 1980, Vol. 1, № 2.

McNeil, E., G. Fuller, J. Estrada. Psychology Today and Tomorrow. San Francisco, 1978.

Mears, E. Modern Turkey. A Politico-Economic Interpretation, 1908—1923. New York, 1924.

Mégret, M. La guerre psychologique. Paris, 1956.

Merrill, J. National Stereotypes and International Understanding — International Communication. Media, Channels, Functions. Ed. by Heinz-Dietrich Fischer, John Calhoun Merrill. Hasting House Publishers, New York, 1970.

Michel-Durandin, C. La Bulgarie, alliée possible de la France? Le point de vue l'attaché militaire français à Sofia en 1912—1913 — Etudes Balkaniques, 1974, № 4.

Miller, N. R. W. Seton-Watson and Serbia During the Reemergence of Yugoslavism, 1903—1914 — Canadian Review of Studies in Nationalism, 15, 1988, № 1—2.

Miller, N., J. Dollard. Social Learning and Imitation. New Haven and London, 1970 (I[st] ed. 1941).

Milutinović, K. Borba za Rieku (1918—1920) pred britanskom javnošću. — Pomorski Zbornik, Kniga 8, Zadar, 1970.

Miotto, A. Psicologia della propaganda. Editrice universitaria. Firenze, 1953.

Miquell, P. La Paix de Versailles et l'opinion publique française. Paris, 1972.

Mircea, M. Roumanian Diplomacy. A Historical Survey. Bucharest, 1970.

Mitev, J. Les pétitions adressées par les Bulgares aux Grandes puissances après la repression de l'insurrection d'Avril concernant l'octroi de l'autinomie au peuple Bulgare. — Etudes historiques, T. 5, S. 1970.

Mitchell, B. European Historical Statistics 1750—1970. Columbia University, 1975.

Mitrović, J. Duš an Semiz (1882—1955). — Jugoslovenski Istorijski časopis, № 1—2, 1979.

Morawiecki, L. Political Propaganda in the Coinage of the Late Roman Republic (44—43 B. C.). Wroclaw, 1983.

Morgenthau, H. The Paradoxes of Nationalism — Yale Review, Vol. 46, June 1957.

Mucchielli, R. Psychologie de la publicité et de la propagande. Connaissance du problème. Paris, 1970.

Nationalism in Asia and Africa. Ed. and Introduced by E. Kedourie. London, 1970.

Netea, V. Conştiinţa originii şi a unităţi naţionale în istoria poporului român. Bucureşti, 1980.

Netea, V. Un militant pou l'unité nationale roumaine: Take Ionescu — Revue Roumaine d'histoire, 20, 1981, №4.

Netea, V. Spre unitatea statală a poporului român. Legături politice şi culturale între anii 1859—1918. Bucureşti, 1979.

Netea, V. Take Ionescu. Bucurest, 1971.

Nicholson, M. The Methodology of International Relations — International Relations. British and American Perspectives. Ed. by St. Smith. Basil Blackwell, New York, 1985.

Nicolson, H. Diplomacy. Third Edition. Oxford University Press, 1973.

Noelle-Neumann E. Wirkung der Massenmedien — Publizistik. Das Fischer Lexukon. Frankfurt/Main, 1971.

Opinion publique et politique extérieure. Vol. I. 1870—1915. Colloque organisé par l'École française de Rome et le Centro per gli studi di politica estera e opinione publica de l'université de Milan. Universita di Milano, École française de Rome, 1981.

Oskamp, St. Attitudes and Opinions. Englewood Cliffs, New Jersey, 1977.

Palmer, M. L'Agence Havas et Bismarck. L'échec de la Triple Alliance télégraphique (1887—1889). Revue d'histoire diplomatique, Vol. 90, Juillet — Décembre 1976.

Papadakis, B. Histoire diplomatique de la question nord-epirote (1912—1957). Athens, 1958.

Parker, G. Continuity and Change in Western Geopolitical Thought During the Twentieth Century — International Social Science Journal. International Conflict Research, Vol. 43, № 1, 1991.

Pascu, St. The English Public Opinion and the Struggle of the Transylvanian Romanians for Their Rights. — In: Anuarul Institutului de istorie şi arheologie „A. D. Xenopol" (supl. 4). Anglo - Romanian Relations after 1821. Iaşi, 1983.

Pascu, St. Făurirea statului naţional unitar român. Vol. 1. Bucureşti, 1983.

Pascu, St. A History of Transylvania. Wayne State University Press, 1982.

Pavel, T. Mişcarea românilor pentru unitate naţională şi diplomatia puterilor centrale (1878—1895). Timişoara, 1979.

Mişcarea românilor pentru unitate naţionala şi diplomaţia puterilor centrale (1894—1914). Timişoara, 1982.

Pears, E. Life of Abdul Hamid, London, 1917.

Petit, P. La paix Romaine. Presses universitaires de France. Paris, 1971.

Petsalis-Diomidis, N. Hellenism in Southern Russia and the Ukrainian Campaign: Their Effect on the Pontus Question (1919)—Balkan Studies. Vol. 13, 1971, № 2.

Picard, Ch. Athènes pendant la guerre. — La Revue de Paris, 20, 1913, T. 4, 15.07.1913.

Pinon, R. La liquidation de la Turquie d'Europe — La Revue des Deux Mondes, Sixième pèriode, 83, 1913, T. 15.

Pisarkowa, K. On the Use of Words — **Sign**, System and Function. Papers of the First and Second Polish-American Semiotics Colloquia Ed. by J. Pelc, T. Sebeok. E. Stankiewicz, T. Winner. Berlin, 1984.

Platon, G. Lupta românilor pentru unitate naţională, 1855—1859. Ecouri în presa europeană. Iaşi, 1974.

Political Learning in Adulthood. A Sourcebook of Theory and Research. Ed. by R. Sigel. Chicago, 1989.

Political Opinion and Behavior. Essays and Studies. Third Ed. Ed. by Ed. Dreyyer, W. Rosenbaum. North Scituate, Massachusetts, 1976.

Ponsonby, A. Falsehood in War Time. Containing an Assortment of Lies Circulated Thoughout the Nations During the Great War. New York, 1928.

Pool, I. de Sola, Ch. McClelland. Political Communication. — The International Encyclopedia of Social Sciences, Vol. 3.

Pop, A. Pe Urmele lui Mihail Kogălniceanu. Bucureşti, 1979.

Prandi, L. La liberazione della Grecia nella propaganda spartana durante la guerra del Peloponneso. — I canali dellla propaganda nel mondo antico. Contributi dell'Instituto di storia antica. Vol. 4. Milano, 1976.

Pressure from Without in Early Victorian England. Ed. by P. Hollis, London, 1974.

Principles of Sociology. Ed. by A. McClung Lee. New York, 1969.

Propaganda. A Pluralistic Perspective. Ed. by Ted Smith III. New York, 1989.

Propaganda and Communication in World History.

Vol. I. The Symbolic Instrument in Early Times.

Vol. II. Emergence of Public Opinion in the West. Ed. by H. Lasswell, D. Lerner, H. Speier. Honolulu, 1980.

Propaganda and International Relations. Ed. by U. Whitakér. Jr. San Francisco, California, 1960.

Psomas, A. The Nation, the State and the International System.The Case of Modern Greece. Athens, 1978.

Qualter, T. Propaganda and Psychological Warfare. New York, 1962.

Radulescu-Motru C. Charles Ier. Roi de Roumanie. La Revue de Paris, 20, 1913, T. 6, 1.11.1913.

Ramsaur, E. The Young Turks. Prelude to the Revolution of 1908. New York, s. a.

Readings in Social Psychology, Third ed. Ed. by E. Maccoby, Th. Newcomb, E. Hartley. New York, etc., 1958.

Reboul, O. Le Slogan. Paris, 1975.

Rehnson, S. Psychological Perspectives on Theories of Adiult Development and the Political Socialization of Leaders — **Political** Learning in Adulthood. A Sourcebook of Theory and Research. Ed. by R. Sigel. Chicago, 1989.

Retreat from Power. Studies in Britain's Foreign Policy of the Twentieth Century. Vol. 1, 1906—1939. Ed. by D. Dilks. London, 1981.

Riker, T. The Making of Roumania. Arno Press and The New York Times, New York, 1971 (I[st] ed. 1931).

Riker, W. The Study of Coalitions — The International Encyclopedia of Social Sciences, Vol. 2.

Robbins, K. Public Opinion. The Press and the Pressure Groups. — **British** Foreign Policy under Sir Edward Grey. London, 1978.

Roetter, Ch. The Art of Psychological Warfare 1914—1945. New York, 1974.

Rosecrance, R. Action and reaction in World Politics. Boston, 1963.

Rosenau, J. National Interest. — International Encyclopedia of Social Sciences, Vol. 9.

Rosenau, J. Public Opinion and Foreign Policy. An Operational Formulation. New York, 1964.

Rouquette, M.-L. Les Rumeurs. Paris, 1975.

Rowland, P. Lloyd George. London, 1975.

Salisbury, R. Interest Groups — Handbook of Political Science. Vol. 4, **Nongovernmental** Politics, Reading, Massachusetts, 1975.

Salmon, L. The Newspaper and Authority. New York, 1923.

Salutos, Th. The Greeks in the United States. Cambridge, Massachusetts, 1964.

Schramm, W. Communication Development and the Development Process — **Communications** and Political Development. Princeton, New Jersey, 1972 (I[st] ed. 1972).

Scribner, R. For the Sake of Simple Folk. Propaganda for the German Reformation. Cambridge University Press, 1981.

Sears, D. Political Socialization — Handbook of Political Science. Vol. 2. Micropolitical Theory. Reading, Massachusetts, 1975.

Dr. Šepic. O misiji Lj. Stojanovica i A. Belica u Petrugradu 1915 godine. — Zbornik Historijskog instituta jugoslavenske akademije. Zagreb, 1960.

Dr. Šepic. Srpska vlada u počeci jugoslavenskog odbora. — Historijski zbornik, 13, 1960, № 1.

Dr. Šepic. Supilo u emigraciji. Prvi deo studije o radu Frana Supilo u emigraciji (spranj 1914—lipanj 1915). — Jadranski Zbornik. Prilozi za povijest Istre, Rijeke i hrvatskog primorja. Godina 1, 1956.

Dr. Šepic. Svjedočanstva suvremenika o radu Frana Supila 1914—1917 — Historijski pregled, 9, 1963, № 3—4.

Şerif, M. The Genesis of Young Ottoman Thought. A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas. Princeton, New Jersey, 1962.

Seton-Watson, H. R. W. Seton-Watson and the Roumanians. — Revue roumaine d'histoire, 10, 1971, № 1.

R. W. Seton-Watson i Jugoslavensko pitanje. — Часопис за суврeмену повјест. Т. 2, 1970.

Seton-Watson, R. W. A History of the Roumanians from Roman Times to the Completion of Their Unity. Cambridge, 1934.

Shafer, B. Le Nationalisme. Mythe et réalité. Paris, 1964.

Shanon, R. David Urquhart and the Foreign Affairs Committee — Pressure from Without in Early Victorian England. Ed. by P. Hollis, London, 1974.

Sharova, Kr. The Voice of Bulgaria in Great Britain between 1845—1846 (Margrasia Loudon and Alexander Exarch). Etudes Historiques. T. 12. S., 1984.

Shaver, K. Principles of Social Psychology. Cambridge, Massachusetts, 1977.

Shelley, P. Poetical Works. Vol. 2. New York, 1902.

Sigel, R. Adult Political Learning — A Lifelong Process — **Political** Learning in Adulthood. A Sourcebook of Theory and Research. Chicago, 1989.

Age and Political Socialization — **Political** Learning in Adulthood...

Sign, System and Function. Papers of the First and Second Polish-American Semiotics Colloquia. Ed. by J. Pelc. T. Sebeok. E. Stankiewicz, T. Winner. Berlin, 1984.

Skendi, St. The Albanian National Awakening 1878—1912. Princeton, New Jersey, 1967.

Smelser, N. Sociology and the Other Social Sciences — **The Uses of Sociology.** Ed. by P. Lazarsfeld, W. Sewell, H. Wilensky. New York, 1967.

Smith, St. Foreign Policy Analysis — **International** Relations. British and American Perspectives. Ed. by St. Smith. New York, 1985.

Smith, T. Propaganda and the Techniques of Deception — **Propaganda.** A Pluralistic Perspective. Ed. by Ted J. Smith III. New York, 1989.

Snyder, L. The Meaning of Nationalism. Westport, Second edition, 1972 (I ed. 1954).

The New Nationalism. Ithaca, New York, 1968.

Varieties of Nationalism: A Comparative Study. Hinsdale, Illinois, 1976.

Sokolova, B. Les Institutions scolaires et culturelles nationales en Albanie et la formation de l'intelligentsia albanaise à l'époque de la Renaissance. — Etudes balkaniques, 1986, № 3.

Spillmann, Kurt, Kati Spillmann. — On Enemy Images and Conflict Escalation — International Social Science Journal. International Conflict Research, Vol. 43, № 1, 1991.

Sprout, H. Foundations of International Politics. Princeton, NJ, 1962.

Squires, J. British Propaganda at Home and in the United States. From 1914 to 1917. Cambridge, 1935.

Stan, A. Vasile Boerescu (1830—1883). Bucureşti, 1974.

Stavenhagen, R. Ethnic Conflicts and Their Impact on International Society — International Social Science Journal. International Conflict Research, Vol. 43, № 1, 1991.

Stavrianos, L. The Balkan Committee. In: The Queen's Quarterly, 5, 68, 1941.

Balkan Federation. A History of the Movement Towards Balkan Unity in Modern Times. — Smith College Studies in History. V. 27, 1941—1942, № 1—4.

Steckenrider, J., N. Cutler. — Aging and Adult Political Socialization: The Importance of Roles and Role Transitions — **Political** Learning in Adulthood. A Sourcebook of Theory and Research. Ed. by R. Sigel. Chicago, 1989.

Stokes, G. The Role of the Yugoslav Committee in the Formation of Yugoslavia — The **Creation** of Yugoslavia 1914—1918. Ed. by D. Djordjevic. Santa Barbara, 1980.

Strugar, Vl. Jugoslavenske socijaldemokratske stranke 1914—1918. Zagreb, 1963.

Strugar, Vl. Les Memorandums de Stockholm du parti social-démocrate serbe. — Balcanica, T. 2, Beograd, 1971.

Sturminger, A. 3000 Jahre Politische Propaganda. Vienna, 1960.

Swartz, M. The Union of Democratic Control in British Politics During the First World War. Oxford, 1971.

Swire, J. Albania — The Rise of the Kingdom. New York, 1971.

Symmons-Symonolewicz, K. National Consciousness and Social Theory — Canadian Review of Studies in Nationalism, 1980, Vol. 7, № 2.

Taylor, Ph. Publicity and Diplomacy: The Impact of the First World War upon Foreign Office Attitudes toward the press — Retreat from Power. Studies in Britain's Foreign Policy of the Twentieth Century. Vol. 1, 1906—1939. Ed. by D. Dilks. London, 1981.

Tchakhotine, S. Le viol des foules par la propagande politique. Paris, 1952.

Thaden, Ed. Public Opinion and Russian Foreign Policy Toward Serbia, 1908—1914. — Велике силе и Србија пред Први светски рат. Београд, 1976.

Théorie et pratique politiques a la Renaissance. XVIIe Colloque International de Tours. Paris, 1977.

Theories of Society. Foundations of Modern Sociological Theory. Ed. by T. Parsons, E. Shils, K. Naegele, J. Pitts. New York, 1965 (Ist edition 1961).

Thomson, O. Mass Persuasion in History. An Historical analysis of the Development of Propaganda Techniques. Edinburgh, 1977.

Thum, G & M. The Persuaders. Propaganda in War and Peace. Atheneum, New York, 1974.

Torrey, G. The Diplomatic Career of Charles J. Vopicka in Romania, 1913—1920. — Romania Between East and West. Historical Essays in Memory of Constantin Giurescu. East European Monographs, 1982.

Totu, M. Pe frontul de vest în sprijinul cauzei naţional unitar român. Bucureşti, 1978.

Tributes to R. W. Seton-Watson, a Symposium (H. W. Steed) — The Slavonic and East European Review. Vol. 30, June 1952.

Ubicini, A. Letters on Turkey. An Account of the Religious, Political, Social and Commercial Condition of the Ottoman Empire. P. I. Turkey and Turks. London, 1856.

Les origines de l'histoire roumaine. Texte revu et publié sur le manuscript de l'auteur et precédé d'une Notice bibliographique par Georges Bengesco. Paris, 1887.

Unirea Principatelor şi puterile europene. Bucureşti, 1984.

The Uses of Sociology. Ed. by P. Lazarsfeld, W. Sewell, H. Wilensky. New York, 1967.

Vesa, V. România şi Eranţa la începtul secolului al XX-lea (1900—1916). Cluj-Napoca, 1975.

Viallet, J. - P. Aspects de la propagande française en Italie pendant la Première guerre mondiale. — La France et l'Italie pendant la Première guerre mondiale. Grenoble, 1976.

Vitcu, D. Diplomaţii unirii. Bucureşti, 1979.

La Vopa, A. The Birth of Public Opinion — The Wilson Quarterly, Winter 1991.

Waltz, K. Theory of International Relations. — Handbook of Political Science. Vol. 8. International Politics. Ed. by F. Greenstein, N. Polsby. Addison-Wesley Publishing Company, Reading, Massachusetts, 1975.

Wedge, B. International Propaganda and Statecraft — Propaganda in International Affairs. Annals of the American Academy of Political and Social Science. November 1971.

White, R. Propaganda: Morally Questionable and Morally Unquestionable Techniques — Propaganda in International Affairs. Annals of the American Academy of Political and Social Science. November 1971.

Wight, M. The Balance of Power and International Order — The Bases of International Order. Ed. by A. James. London, 1973.

Wilkinson, R. Maps and Politics. Liverpool, 1951.

Wilson, Tr. Lord Bryce's Investigation into Alleged German Atrocites in Belgium, 1914–1915 — Journal of Contemporary History, Vol. 14, 1979.

Winnifrith, T. The Vlachs. The History of a Balkan People. Duckworth, London, 1987.

Woodhouse, C. Capodistria. The Founder of the Greek independence. London, 1973.

Wotton, Gr. Interest Groups. Englewood Cliffs, New Jersey, 1970.

Xenides, J. The Greeks in America. New York, 1922.

Yovitchitch, L. The Biography of a Serbian Diplomat. London, 1939.

Zub, A. Mihail Kogălniceanu. Un fondateur de la Roumanie moderne. Bucarest, 1978.

Абаџиев, Г. — 318
Абдул Хамид II — 105, 134, 135, 122, 259, 373, 393
Абът, Дж. — вж. Abbot, G. — 414
Агатон — 292, 295, 372
Адмънт, Дж. — 357
Адосидес, М. — 182
Айзенщат, С. — 27
Айнар, Жан-Габриел — 324
Акациев, Трендафил — 440
Актън, лорд — 28
Александри, Васил — 71, 72, 478
Александри, Йон — 72, 93
Александрис, Апостолос — 175
Александров, Тодор — 145, 347, 353
Александър I, император — 257
Александър II, император — 48, 88
Александър, Карагеоргиевич княз — 450
Александър Куза, княз — 71, 73, 204, 214
Александър Македонски — 237, 386, 405, 416
Алексијевић, Д. — 398
Алексић-Пејковић, Л. — 142, 154, 244
Али Суави — 104, 105, 410
Алтънов, Иван — 478
Ана Ивановна, императрица — 53
Анагности, М. — вж. Anagnosti, М. — 287, 404
Андреас, А. — 143
Андреадес, А. — вж. Andreades, А. — 287, 415, 447
Андреев, Леонид — 267
Анри IV, крал — 377
Анри, Шарл — 285, 476
Антим I — 97, 98
Аравандинос, Д. — 173
Арванитаки, Г. — 324
Арен, Шарл — 77
Аристоклес, Йоан — 103
Арнаудов, Михаил — 267, 333, 384, 457
Арнаутович, Александър — 158
Арш, Г. — 54, 107, 112, 135
Аскуит, Хърбърт — 353
Атанасович д-р — 84

Баева, С. — 86
Баз-Фотиаде, Л. — 85
Байрон, лорд — 58
Бакл — 110
Бакс-Айрънсайд, Х. — 479
Бакърджиев, Димитър — 315
Балабанов, Александър — 86, 210, 259, 281
Балабанов, Марко — 85, 97, 98, 402
Батлър, капитан — 337
Батлър, Никола — 346
Балфур, Артур — 52, 286

Бан, Матия — 90
Банев, Жеко — 342
Барби, А. — 227
Баринг, У. — 98
Барт, Р. — 420
Бартелеми, Ж. — 236
Барту, Луи — 179, 308, 321, 322, 477
Басиа, Т. — 324
Басилеску, Николае — 177
Батайар, Пол — 66, 101, 349, 479
Батенберг, Александър княз — 115, 119, 122, 123, 190, 191, 207, 311
Баучер, Джеймс Дейвид — 202, 348, 406, 478
Бахман — 353
Бегуен, граф — 351, 479
Бейн, Б. де — 237
Бейнбридж, Оливер — 226
Бекер — 206
Бели, Феликс — 213
Белич, А. — 25, 35, 141, 154, 158, 200, 233, 268, 288, 378, 398, 397
Белич, Владимир — 140, 141, 268, 318
Бенгеску, Дж. — 69
Бенеш, Ед. — 198
Берар, Виктор — 304, 321
Берелсон — 461
Беринг, Уолтър — 97
Бериħ, В. — 398
Бертран, П. — 234
Бианкони — 242
Бибеску, А. — 309
Бибеску, Г. — 204, 212, 221, 401
Бикелас, Д. — 114
Билярски, Ц. — 183, 347, 353, 403
Бисмарк, Ото фон — 101, 261, 361, 468
Бисолати, Леон — 332
Бјелица, М. — 90
Блак — 59
Блан, Луи — 45
Блюнчли, Й. — 46
Боасонас, Фр. — 234
Бобанго — вж. Bobango — 348
Бобчев, С. — 160, 161, 207, 267, 311, 324, 483
Богович, Т. — 170
Бореско, Б. — 37, 70, 405
Божилова, Р. — 195
Боку, С. — 255
Болинтеану, Димитър — 410
Борис, княз Търновски — 350
Боршуков, Г. — 118
Боси, Р. — 72
Бошкович, М. — 190
Брайс, Джеймс — 322, 324, 350, 435
Бранд, В. — 13
Бранденбергер — 480
Браун, Дж. — 460
Брейли, К. — 464
Брейлсфорд, Х. — 326
Бриан, Аристид — 162, 463
Бриджман, Х. — 312
Брот, Е. — 127
Брътияну, Димитър — 64, 66, 67, 70, 92, 93, 211, 212, 254, 307, 391, 420, 422, 478
Брътияну, Йон — 37, 73, 101, 178, 204, 347, 371, 372, 391, 442
Брюсов, В. — 138
Буе, Ами — 396, 397
Бужашки, Евлоги — 97, 402
Булвер, Хенри — 211
Булгари, Евгениос — 54
Бурмов, Александър — 284, 402
Бъкстон, Лилънд — 352
Бъкстон, Ноел — 229, 474
Бъкстон, Чарлс Роден — 326

Бълческу, Николае — 64, 67
Бълчеану, Й. — 213, 214
Бърлич, Андрия — 77
Бъртън, Джон — 32
Бьорнсон, Бьорнстерне — 272

Вадингтон — 111
Вазов, Иван — 144, 200, 312, 349
Вайганд, Густав — 221, 260, 261
Валевски, граф — 292
Валет, А. — 310
Валсиано, М. — 310
Вандал — 309
Василакис, Германос — 313
Василев, Григор — 169, 267, 443
Василев, Р. — 97
Ватралски, Ст. — 476
Вацов, Спас — 96
Веле, Шарл — вж. Vellay, Ch. — 208, 290, 433
Велики, К. — 84
Велимирович, Никола — 157, 336, 435, 449
Величков, Константин — 97
Велчев, Велчо — 140, 144, 146, 147, 266, 289
Вендел, Х. — 419
Венизелос, Елефтериос — 174, 176, 182, 191, 196, 204, 216, 218, 228, 272, 296, 305, 331, 332, 406, 413
Вернаца — 118
Верниняц — 54
Веснич, Миленко — 156, 202, 477
Вивиани, Рене — 179
Видович, Васо — 101
Виктория, кралица — 284
Вилхелм II — 259, 260
Винавер, Вук — 481
Вирнава, С. — 64
Влахов, Димитър — 152, 268
Влахов, Туше — 279
Водовозов, В. — 141
Войтасик, Л. — 424
Вопичка, Чарлс — 319
Восняк, Б. — 156, 160, 190
Вујовић, Д. — 170, 171, 188, 302
Вулгарис — 312
Вучковић, В. — 81, 191, 204, 214, 217, 292
Вуя, Траян — 180
Възвъзова-Теодорова, К. — 106
Вълкович, Г. — 118, 119, 226, 445

Габе, Петър — 144
Габри, Жан — 324, 325, 483
Гали, Е. — 120
Галкин, И. — 445
Гандев, Хр. — 451
Ганев, Венелин — 184, 185
Ганчев, полковник — 169
Гарашанин, И. — 33, 77, 78, 80, 265
Гарибалди, Джузепе — 95
Генадиев, Никола — 147, 148, 174, 223, 244, 267, 304, 317, 318
Генадиус — 176, 192, 202, 478
Генов, П. — 185
Генчич, Г. — 306
Георги, крал — 406
Георгиадес, Д. — 221
Георгиев, Б. — 350
Георгиев, Величко — 193, 329
Георгиев, Евл. — 97-99, 106, 113, 210, 219, 229
Георгиев, Михалаки — 258, 349
Георгиев, Хр. — 84, 86
Георгов, Иван — 139, 140, 215, 260, 289, 305, 405
Гергинов, Кр. — 347, 353, 403
Герджиков, Михаил — 187, 215, 267, 306

Герджиков, д-р Н. — 186
Германов, С. — 266
Геров, Матей — 162, 245, 280, 304, 317, 478
Геров, Найден — 83, 85, 86, 93, 94, 97, 98, 379
Герулта — 311
Герчев, Христо — 419
Гешкова, Р. — 17
Гешов, Ив. Е. — 23, 86, 96, 110, 111, 113, 135, 139, 144, 175, 182, 184, 190, 211, 220, 229, 315, 316, 350, 358, 359, 377, 447, 455, 458
Гибсън, М. — 79
Гика, Григор — 213, 214
Гика, Д. — 421
Гика, Йон — 64, 253, 368, 398, 410, 454, 457
Гика, Николае — 67, 225
Гирс, Н. — 122
Гладстон, Уилям — 79, 95, 99, 113, 322
Гладстон, У. син — 322
Глушков, Х. — 84, 110, 113, 211
Говен, Огюст — 227
Гога, Октавиан — 255
Голдбаум — 348
Голеску, Александру — 66, 283
Голеску, Николае — 67, 405
Головин, А. — 122, 244
Головина, д-р Анастасия — 119, 122
Гопчевич, Спиридон — 130, 266, 297, 379, 409, 421, 423, 469
Горки, Максим — 269
Горчев, Ст. — 17
Гравие, Гастон — 469
Граматиков, В. — 343
Граф, Йозеф — 349
Грегъри — 79
Грей Едуард — 155, 285, 463, 464, 479
Григорий XV — 13
Гриинстайн, Ф. — 364
Гринян, А. — 214, 235
Грол, Милан — 155, 159
Гросул, В. — 72
Гршкович, Н. — 157
Губернатис Де — 226
Гуревич, Ж. — 11
Густинчич, Драгутин — 159
Гълъб воевода — 86
Гьобелс — 15

Давидович, Люба — 262
Дайнелов, Йосиф — 254
Даладие, Едуард — 236
Даме, Фредерик — 102, 292, 401
Дамянов, Симеон — 306, 310, 311
Данаилов, Георги — 144, 267, 289
Данаилов, Л. — 103
Данев, д-р Ст. — 147, 324
Данова, Надя — 39
Даскалов, Хр. — 83
Датън, С. — 322
Дебри, Ж. — 481
Декатур, Стефан — 22
Делакроа, Й. — 250
Делияни — 321
Делкасе, Т. — 162
Делчев, К. — 58, 60
Денис, Ернест — 477
Денкоглу, Иван — 84
Дентън — 79
Депре, Иполит — 479
Дерби, лорд — 96
Державин, Николай — 190, 228, 353
Дерокс, Драгутин — 158

Дешан, Гастон — 292
Дешанел, Пол — 180
Джапаридзе, Э. — 68
Джаует, Дж. — 18
Джевад, А. — 200
Джерич, В. — 407
Джироламо де Рада — 341
Джорджевич, Живоин — 158
Димитриев, Радко — 152, 314
Димов, Ив. — 205
Димов, Н. — 146
Дорев, Панчо — 198, 222
Доросиев, Л. — 321
Достян, И. — 51
Дочев, С. — 437
Драга, кралица — 450
Драганов, М. — 17
Драгашевич, Й. — 297
Драгическу — 178
Драгомиреску, М. — 270
Драндар, А. — 115, 117, 205, 215, 445
Дренкова, Ф. — 195
Дринов, Марин — 106
Дрио, Ед. — 389
Дулина, Н. — 62, 229, 381
Дуркович-Якшич, Л. — 77, 78
Дууб, Л. — 14, 15
Дъръм, Е. — 322
Дюкло — 309
Дюранден, Ги — 411, 412
Дюрозел, Ж. — 463
Дякин, В. — 267
Дяконовичи, К. — 129, 230, 256

Ђорђевић, М. — 159, 262

Еймъри, С. — 322
Ейнард, Филип — 59
Ейнджъл, Н. — вж. Angel, N. — 34, 35, 149
Екатерина II, императрица — 54
Екзарх, Александър — 82
Екзарх, Йосиф, — 241
Екмечић, М. — 35, 152, 154, 244, 375, 389, 390, 461, 375
Елдъров, Св. — 162
Елеонора, царица — 301
Елиаде, Й. — 391, 479
Елин Пелин — 200
Елюл, Ж. — 17
Епаминонд — 57
Еренпрайс, Моис — 312, 327, 271
Ерио, Едуар — 180
Ермоленко, Д. — 16, 425
Ерунов, Б. — 16, 463
д'Естайор, Филип — вж. D'Estailleur, Ph. — 359
Д'Етурнел, дьо Констан — 321

Жантизон, Пол — 220, 481
Живановић, Ж. — 127, 367
Жирарден, Емил дьо — 225, 229
Жирарден, Сен Мар — 311, 473
Жорес, Ж. — 148
Жуйович, Живоин — 318
Жуйович, Й. — 199, 303, 335, 399

Залышкин, М. — 92, 400
Засурски, А. — — 16
Захаров, Басил — 211
Зия бей — 62
Златарски, Васил — 260
Зала, Е. — 428

Ибровац, Миодраг — 158, 378
Иванов, Йордан — 167, 184, 299, 325, 448
Ивънс, А. — 114, 151
Икопич, Драгомир — 157
Икономов, Тодор — 95

Илчев, Ив. — 139, 143, 163, 183, 328, 336
Иоффе, А. — 233
Ипсиланти — 56, 118, 119, 121, 206, 207, 225, 384
Иречек, Константин — 96, 106, 113, 115
Искендер, О. — 118, 223, 244
Истрати, Н. — 71
Иширков, А. — 102,161, 200, 260, 325, 333, 456
Јакшић, Гр. — вж. Якшич, Гр.

Йелачич — 77
Йенсен, А. — 312
Йованович, Васалие — 79, 158
Йованович, Вл. — 80, 329
Јовановић, Сл. — 35, 45, 131, 442, 457
Йовичич, Ал. — 114, 202
Йолов, Г. — 356
Йонеску, Таке — 179, 191, 192, 204, 270, 337, 359
Йонин — 119
Йорга, Н. — 37, 200, 254, 272, 369, 395, 414, 415
Йоцов, Д. — 82, 144, 244, 263, 312, 384

Казасис, Н. — 304, 317, 358
Какламанос, Д. — 176, 177, 192, 246, 272
Калапотакис, Д. — 173, 245
Калев, А. — 296, 327
Калев, Йосиф — 184
Калев-Кристев — 268
Калимахос, Д. — 346
Калудов, Марко — 342
Каменарович, Сир — 405
Каниц, Феликс — 86, 87, 91, 311
Кантакузин, Георги — 92, 93
Кантакузин, Й. — 447
Кантемир, А. — 53, 54
Кантемир, Дмитрий — 53
Канутас, С. — 402
Капчев, Георги — 132, 307
Каравелов, Петко — 211
Каравелова, Екатерина — 195, 267
Караджич, Вук — 47, 75, 132
Карагеоргиевичи — 50, 154, 170
Карайовов, Тома — 145, 267
Кардашенко, З. — 16
Карич, Вл. — 34
Кармен Силва — 205, 406
Карол I Хохенцолерн-Зигмаринген, княз — 73, 74, 116, 204, 442
Карол, Луис — 416
Кау, Н. — 15
Каулбарс, генерал — 244
Кафандарис, Георг — 176
Кац, Д. — 464
Кацаров, К. — 183
Кацлерович, Гриша — 272
Кебеджи, д-р — 175
Кедури, Е. — 377
Кемпбел, Дж. — 45
Кецмановић, И. — 47, 76, 132
Кине, Едгар — 347, 473
Киперт, Хайнрих — 97, 101, 103, 128
Кипров, Александър — 165, 267
Кириакидис, Н. — 276
Кирил, първоуч. — 376
Кирова, К. — 285
Киселев, Павел — 64
Кицикис, Димитриос — 121, 142, 173, 210, 315, 402
Клавел, Е. — 428
Клапаред, Рене — 186

Клемансо, Жорж — 92, 182, 318, 475
Климент, владика (Васил Друмев) — 114
Климент Охридски — 375
Кобурчи — 193
Кобдън, Р. — 79
Когълничеану, М. — 37, 47, 66, 70, 200, 373, 388, 391
Коларов, Васил — 247
Коледаров, П. — 141
Колетис — 60, 345
Колумб, Христофор — 402
Кон — 223, 455, 457
Конева, Р. — 393, 394, 457
Константин, крал — 174, 176, 189, 205, 252, 253, 260, 338, 406
Константинидис, К. — 177
Кораис, Адамантиос — 56, 57, 345, 421, 449, 450
Коровангос, Евангелос — 103
Коромилас — 143
Косев, Д. — 97
Косев, Р. — 217
Кострикова, Е. — 127
Кошен, Денис — 309, 321, 350
Кошутич — 141
Крали Марко — 375
Крапчев, Данаил — 267
Крау, Е. — 211, 212
Креспин, Гидо — 120
Креспин, Едуар — 230
Крецулеску, К. — 74
Кризафидис — 234
Криспи, Ф. — 111
Кроазе, Алфред — 308, 405
Крупи, Жак — 180
Кръстанов, Иван — 282, 325
Кръстев, д-р Кирил — 267, 384
Ксенопол, А. — 130, 409, 420
Ксенопол, Д. — 37, 200, 405
Кубертен, Пиер дьо — 407
Кумануди, Коста — 158
Кумок, М. — 53
Кусевич, Методий владика — 97, 98
Къбръзлъ, О. — 228
Кънчов, Васил — 297, 408
Кърджилов, П. — 301
Кюн, Виктор — 207, 221, 418

Лагардел, Юбер — 331
Лазаревић, М. — 138
Лазарович-Хрбелянович, княз — 420
Лазарсфелд, Пол — 15, 461
Лакер, д-р Б. — 198
Лал, А. — 470
Лалеску, Траян — 178
Ламартин, Алфонс дьо — 45, 64, 352, 475
Ламуш, Леон — 228, 477
Лансинг — 286, 344, 479
Лапе, Љ. — 133, 183
Ласуел, Харолд — 14, 15, 24
Левин, Курт — 15
Левски, В. — 82
Ледрю-Ролен —320
Леже, Л. — 113, 211, 304, 307, 311, 312, 321, 458
Ленин, В. И. — 15, 16
Леонтич, д-р Л. — 159
Леърд — 80, 103
Ливигстон, Р. — 49
Липман, У. — 428
Лодж, Хенри Кабот — 343
Лозан, Стефан — 337, 354
Лозанич, Сима — 157
Лойд Джордж — 335
Лондр, А. — 235
Лоран, Жорж — 244, 342
Лорин, Аугуст — 65

Лотгханс, П. — 395
Лоти, Пиер — 300, 321, 474
Лоудън, М. — 82
Луазо, Шарл — 252
Луи Филип, крал — 45
Лукачиу, отец — 319
Лупу, Николае — 305, 410
Льоне, Ж. — 300
Люараси, К. — 180
Ляпчев, Андрей — 267, 443

Мавродиев, М. — 205
Мавродин, Константин — 298
Магарян, Г. — 196
Маджаров, Георги — 468, 483
Маджаров, Михаил — 224, 267
Майков, А. — 90
Майореску, Йон — 65
Макас, Л. — 189, 191, 359
Макдоналд, Фред — 12
Макензи, А. — 84
Макиавели, Николо — 46, 47
Маккарти, Жустин — 413
Малинов, Александър — 168
Малиновски, Бронислав — 430
Малита, М. — 69
Маматей, В. — 160, 344
Мандич, А. — 152
Манчев, Ив. — 23
Манчович, Д. — 263
Маргерит, Апостол — 101, 102
Марианович, М. — 159
Маринкович, д-р В. — 262
Маринкович, Павел — 78
Марков, Г. — 138
Марков, М. — 217
Маркович, А. — 170
Маркович, д-р Божидар — 155, 159
Маркович, Лазар — 155, 262
Маркъм, Рувим — 334
Мартыненко, А. — 266
Масарик, Т. — 198, 316
Масими, Андре — 350
Мау — 51
Маурер, барон — 60
Махалокопулос — 176
Махмуд II, султан — 59
Мацини, Джузепе — 67, 68
Мезиерес, А. — 292
Мериме, Проспер — 50
Метерних, княз — 30, 366
Методий, първоуч. — 376
Мехмед бей — 62
Мехмед Али Вриони — 111
Мехмед Зеки бей — 117
Мештрович, Иван — 155, 200, 303
Мидхат паша — 105, 135, 417
Миков, Д. — 247
Милан Обренович, крал — 75, 76, 78–80, 87, 91, 99, 195, 204, 214, 254, 297
Миланкович, Милутин — 140
Миланов, П. — 44
Милев, Никола — 146, 167, 200, 205, 258, 355
Милеран, Александър — 179
Милетич, Л. — 130, 139, 140, 144, 167, 215, 266, 289, 305, 333, 446
Милоевич, Милое — 313
Милош Обренович, княз — 47
Милош Карагеоргиевич — 205
Милчев, М. — 175, 182, 274
Минков, М. — 481
Минчев, Д. — 25
Минчев, Иван —217, 441
Мирко, княз — 275, 373
Мирча, воевода — 401
Митев, Димитър — 307
Митев, Трендафил — 315
Митилинку, К. — 120

Митов, Антон — 167
Митровић, М. — 155, 301, 314
Митхад бей Фрашери — 180
Михайло, митрополит — 88
Михайлов, Борис — 167
Михайлов, Ст. — 17
Михайлович, Люба — 277, 344
Михайловски, Стоян — 133, 195, 200, 316
Михалакопулос, А. — 331
Михов, Никола — 167
Михов, Петър — 355
Мичин — 122
Мишайков, Борис — 184
Мишев, Димитър — 140, 144, 167, 183, 186, 207, 217, 224, 267, 274, 289, 334, 358, 416, 457, 476, 482
Мишев, Н. — 297
Мишле, Жул — 45, 64, 474
Миятович, Е. — 81
Миятович, Чедомил — 81, 114, 245
Младенов, Ст. — 21
Моливари, де — 309
Моллов, Янаки — 329
Мондезир, П. де — 227
Монроу, Уилям — 312
Моргентау, Ханс — 467
Морояну, И. — 255, 309
Мохамед Али — 62, 381
Муравиев, Константин — 330
Мустафа Решид паша — 229, 381
Мълинеску, Василе — 67
Мъндреску, Симион — 178, 262
Мърквичка, Ив. — 167

Надирашвили, Ш. — 16, 425
Намък Кемал — 62
Наполеон III — 85, 251, 371, 372, 461
Наумов, Н. — 153, 267
Начович, Григор — 25, 114, 115, 140, 203, 244, 257, 258, 279, 289, 333, 349
Невлински — 348
Негри, Костаке — 67, 70, 278
Негошите — 170, 171
Недков, Т. — 166, 168, 170, 192, 245, 274, 334
Немиров, Добри — 200
Ненадович, Михайло — 157
Никифоров, генерал — 200
Никола, крал — 87, 170, 171, 187, 263, 275
Николай II — 170
Николаевич, Николай — 313
Николов, Андрей — 200
Николов, Георги — 279
Николова, В. — 348
Николаидес — 297
Новакович, Милета — 158
Новакович, Стоян — 36, 156
Новикова, мадам — 113
Нойков, Стилиян — 103
Нойман, Джон фон — 470
Ноли, Фан — 341
Нортедж, Ч. — 19
Нушич, Бранислав — 158

Обреновичи — 50, 81, 88
Овидий — 361
Одавич, Ристо — 158
О'Донел, Виктория — 18
О'Конър, Т. — 52
О'Махони, Пиърс — 163
Омал — 321
Опря — вж. Oprea, I. — 345
Ораовац, Т. — 34, 423
Отон I Баварски, крал — 60, 260, 311

Павловић, В. — 157
Палаузов, Николай — 93, 94
Палис, А.—вж. Pallis, A. — 359
Палмерстън, лорд — 46, 66, 253, 254
Панаретов, Стефан — 97, 184, 203, 277, 286
Панафийо — 317, 318
Пандев, К. — 132
Панкрати, Емил — 178
Пантев, А. — 99, 277, 310, 334, 343
Пападич, Свет. — 230, 279
Пападопулос, Периклес — 175
Паренсов — 314
Паркинсон, Н. — 447
Парлапанов, Иван — 222, 260
Парыгин, Б. — 425
Пашич, Н. — 151, 153–160, 169, 171, 190, 191, 193, 204, 218, 219, 262, 267, 271, 306, 325, 344, 399, 464
Пашко, Васо — 112
Поярес, М. — 201
Пеев, Иван — 267
Пелагич, Васа — 101
Пелтие, Р. — 232, 304, 321, 342, 355, 458
Пенаков, Иван — 217, 419
Пенев, Б. — 451
Пенлеве, П. — 324
Перец, Шаул — 192
Перикъл — 57
Петков, П. — 334
Петков, П. Д. — 185, 236, 243
Петкович, Ж. — 449
Петракопулос, Теофил — 332
Петров, Рачо — 263
Петрович, Божо — 108
Петрович, Михайло — 158
Петрониевич, Аврам — 76
Петрониевич, Бранислав — 158
Петухов, Е. — 349
Петър Карагеоргиевич, крал — 205, 406
Пиетри, Жан — 98, 106, 225, 241
Пинон, Рене — 350, 469
Пио, Ж. — 236
Пиперов, А. — 200
Писарев, Ю. — 138
Пишон, Стефан — 321
Пиърс, Едуин — 97, 98, 211, 222, 317, 348
Пиърс, Люк — 175
Пламенац, Петър — 171
Планта, Хотце ди — 92
Плее, Л. — 71, 72
Погодин, Н. — 30
Полит-Десанчич, Михаил — 78
Политис, Н. — 176, 177, 196
Понсонби, Артур — 411
Поплазаров, Р. — 103
Попов, Г. — 247
Попов, Иван — 259
Попов, К. — 169
Попов, Нил — 76, 88
Попов, Радослав — 310, 445
Попович, Вл. — 301
Поповић, Н. — 152, 154
Попович, П. — 151
Попович-Липовац — 267
Пороятникова, А. — 430, 431, 433
Поршнев, Б. — 403, 451
Поточняк, Ф. — 152
Прайс, Крофърд — 175, 224, 226, 243, 418
Принцип, Гаврило — 412
Провадалиев, Д. — 216
Проним, Е. — 370
Протич, А. — 260
Протич, И. — 141

Протич, Коста — 90, 100
Протич, д-р — 84
Протогеров, Александър — 329
Психа, Д. — 175
Пуул, Синклер — 216, 351
Пуяде, Йожен — 225
Пюо, Р. — 234, 243, 435

Радев, Г. — 140
Радев, Симеон — 86, 127, 132, 134, 153, 165, 166, 169, 197, 215, 216, 259, 267, 270, 274, 279, 294, 316, 411, 426, 433
Раденич, Андрия — 77, 170, 171, 238
Радонич, Й. — 158
Радославов, д-р Васил — 147, 148, 153, 161–163, 166–168, 182, 191, 193, 197, 205, 216, 217, 228, 245, 264, 270, 271, 347, 351, 478, 479, 482, 484
Радославов, Иван — 169, 185
Радулов, Стоян — 443
Раевич, Цветко — 76
Ракич, Н. — 125
Раковски, Георги — 23, 47, 84, 85, 254, 292, 314, 341, 342, 390, 475
Ракочениќ, Н. д-р — 275
Ранке, О. — 75
Распоповиќ, Р. — 170
Рачински, А. — 83
Рашич, М. — 157
д-р Ребреян — 321
Ревес, Андре — 282
Ревет, Н. — 49
Рейнах, Теофил — 308
Рейнолдс, Джеймс — 276
Рембо, А. — 405
Рене — 203
Рение, Леон — 239
Ренсон, С. — 365
Реньо, Е. — 473
Рефик Хифци бей — 330
Решид Савфет — 198
Рибо, Т. — 426
Риве, Ш. — 243, 349
Ригондо — 225
Ризов, Димитър — 193, 260, 261, 269, 341, 353, 418, 443, 478
Римпова, А. — 138, 260, 261
Ристич, Йован — 89, 91, 100
Ристовски, Бл. — 134, 146, 459
Рифат, д-р — 173
Робев, Владимир — 140
Розенау, Дж. — 26
Розентал — 279
Ройе-Колар — 405
Роке, Марио — 178
Ролен, Л. — 68
Романос, А. — 117
Романски, Стоян — 419
Роса, Георг — 37
Росети, Константин — 64, 315, 320, 347, 349, 353
Роузенкранц, Ричард — 108
Рубин, Александър — 142, 196, 197, 409, 450
Рузвелт, Теодор — 275, 319
Ръдулеску, Елиаде — 307
Ръсел, лорд — 95
Рьолс, Ед. — 240

Саваджиян, Леон — 206, 207, 243, 354, 355, 428
Савич В. — 455
Савов, Михаил — 235, 236, 240
Садулах бей — 96
Сакаров, Никола — 331
Сакъзов, Янко — 169, 182, 267, 331
Салабашев, Иван — 242, 311
Самуил, цар — 298

Сандуит, У. — 79
Сандуит, Х. — 84
Сапори, Франческо — 227
Сарафов, Борис — 162, 215, 306, 319
Сарафов, М. — 443
Селиман, В. — 228
Семиз, Д. — 152
Семов, М. — 17, 433, 445
Сенкевич, И. — 112, 135
Сен Симон — 45
Сервати — 241
Сесил, Р. — 322
Сефи бей — 172
Сигеле, С. — 31, 366
Силин, А. — 290
Силянов, Христо — 267, 289
Симеон, цар — 298, 373
Симонович, М. — 156
Синвет, А. — 296
Сис, Владимир — 281, 407
Ситън-Уотсън, Р. — 134, 151, 156, 159, 208, 309, 316, 317, 322, 323, 351, 412, 473, 479
Скайлер, Едуин — 317
Скендер, бег — 373
Скендо, Л. — 409
Скопянски, М. — 424
Скуленко М. — 408, 414, 420
Славейков, Иван — 97
Славейков, Пенчо — 260
Славейков, Петко — 86, 97
Славейков, Рачо — 267
Смирнова, Н. — 112, 135
Смит, Тед — 18
Смодлака, Никола — 159
Сови, А. — вж. Sauvy, A. — 356
Соловьов, Ю. — 170
Солон — 57
Солсбъри, лорд — 105, 112
Сонино, А. — 175, 264
Софокъл — 487
Спалайкович — 152
Спасић, М. — 45
Спиридонович, А. — 354
Списаревски, К. — 408
Спраут, Х. — 12
Стайко, Е. — 375, 433
Стамблер, Б. — 396
Стамболийски, Александър — 182, 183, 191, 193, 204, 207, 234, 236, 240, 267, 277, 318, 352, 443, 475, 478, 484
Стамболов, Стефан — 140, 141, 214, 215, 238, 257, 317, 348
Стамболски, Хр. — 458
Станев, Никола — 260
Станишев, Хр. — 144
Станойевич Станоя — 140–142, 154, 158, 268, 288, 477
Станфорд, Е. — 103, 296
Станчов, Д. — 146, 162, 202–203, 258, 323, 455
Стателова, Е. — 110
Стед, У. — 113
Стефан Велики — 38
Стефан Душан — 298, 373, 423
Стефанов, В. — 343
Стефанов, Константин — 167, 200, 317
Стефанович, проф. — 393
Стефанович-Виловски, Т. — 125
Стиид, Уилям — 50, 151, 322, 350, 352, 412
Стоенчев, Я. — 329
Стоилов, д-р Константин — 151, 121–123, 203, 223, 224, 238–244, 258, 317, 348, 368
Стоилов, Н. — 330
Стойка, Василе — 246, 288, 319
Стоянов, Захари — 110, 315
Стојанов, П. — 138

Стоянович, Коста — 154, 262
Странгфорд, лорд — 85, 123
Страшимиров, Антон — 267
Страшимиров, Д. — 119, 230
Стрезов, Георги — 304
Стриженко, А. — 427–430
Строганов, П. — 48
Стурдза, Д. — 392
Стурдза, княз — 391
Стюарт, Дж. — 49
Суайър — 341
Супило, Фр. — 155
Сюлейман Великолепни — 373
Сюпюр, Ел — 86, 94

Табаков, Симеон — 200
Таверние, Е. — 239
Талейран, маркиз — 251
Тард, Г. — 426
Тардьо, Е. — 31
Татарчев, Божирад — 133, 317, 319
Тафрали, О. — 178
Тафт, У. — 344
Твен М. — 408
Тедеск — 235
Теодоров, Теодор — 182, 228, 310, 318, 455, 457
Теотокис, Н. — 189
Теофилакт, архимандрит — 342
Тибо, Ж. — 480
Тишев, Георги — 97
Ткалац-Игнатиевич, Имброс — 77
Толман, Ед. — 364
Тодоров, Дафин — 315
Тодоров, Коста — 240, 330
Тодоров, П. Ю. — 147, 260
Тодоровић, Д. — 303
Тома, Албер — 179
Тончев, Димитър — 260
Тошев, А. — 143, 147, 201, 486
Тошкович, Ст. — 83
Трайков, Веселин — 23, 32, 47, 84, 276, 342
Трамора, Кол — 341
Траян, император — 37
Трговчевич, Л. — 151, 159, 200, 218, 303, 313
Тревелян, Дж. — 151
Тредуей, Джон — 25
Трендафилов, Владимир — 145
Трифунович, Милош — 158
Трубецкой, Г. — 269
Трумбич, А. — 155, 190, 217
Туртули, д-р — 180
Туртулон, Ш. де — 120

Убичини, Абдолоним — 55, 59, 66, 71, 73, 74, 353, 479
Узнадзе, Д. — 16
Уилкинсън, Спенсър — 141, 352
Уилсън, Уудроу — 181, 193, 228, 274, 296, 318, 333, 335, 344, 351, 353, 479
Уитикър — 226
Уолис, Х. — 384
Уолц, К. — 20
Урич, Н. — 156, 157, 291, 293
Уркхарт, Дейвид 253, 321, 348, 368, 473
Урсу, Ион — 178
Успенски, Ф. — 393

Фава, Р. — 293
Фадеева, И. —397
Фаик бей Коница — 180
Фарли, Л. — 123, 207, 443
Ферденхехт, Й. — 267
Фердинанд, цар — 117, 152, 166, 169, 205, 214, 215, 242, 244, 278, 279, 301, 311, 350, 354, 451

Феш, Пол — 292
Фийон — 311
Филаретов, Сава — 83, 84
Филипеску, К. — 392
Филов, Б. — 167, 221, 260, 303, 393, 394
Флореску, А. — 324
Флоински, Т. — 312
Флучел, И. — 13
Флурина, Е. — 195
Фоа, Родолфо — 225, 263, 300, 304
Фрага, Жан Жозе — 236
Фрагидис, Александър — 175
Франклин, Бенджамин — 380
Франс, Анатол — 138, 292, 407
Фрашери, А. — 111
Фрашери, Н. — 200
Фурие — 45
Фурнаджиев, Димитър — 184, 335

Хабсбурги, династия — 275, 401, 485
Хаджидимов, Димо — 187
Хаджиенов, Иван — 113, 211
Хаджимишев, Панчо — 318
Хаждеу, Б. — 400, 401
Хайман, Х. — 362, 363
Хаки, д-р — 173
Харлаков, Никола — 271
Хаскел, Едуард — 334
Хауптман, Г. — 138
Хенсдаун — 52
Хеп, Александър — 214, 244
Хербст, Й. — 148, 163, 165–167, 197, 267, 280, 355, 370, 444
Херън, Джордж — 228, 274, 318
Хима Ибрахим Максут — 135
Хинкович, Х. — 160, 324
Ховланд, Карл — 15
Холцендорф, О. — 46
Хоуп, Тр. — 67, 212
Христић, М. — 79, 329
Христич, Никола — 79, 80
Христов, Кирил — 200, 259
Христов, С. — 96
Хрон, Карл — 469
Хувър, Хърбърт — 286, 318
Хун, А. — 327
Хърбърт, О. — 322

Цанков, Александър — 258
Цанков, Драган — 98, 99, 210, 402
Цанков, Киряк — 94
Цвиич, Йован — 35, 141, 151, 158, 190, 200, 299, 318, 331, 376, 398, 399, 447, 456, 469
Цимерман — 419
Цоков, Димитър — 184
Цонев, Беньо — 267
Цонкова, Р. — 87, 352
Цукич, К. — 100

Чапрашиков — 291
Чахотин, С. — 17
Чачуга, Бранко — 154
Чекрези, К. — 45
Черняев, М. — 88, 89, 91
Черняк, Е. — 16
Чертан, Е. — 72, 290
Честър, С. — 228
Чехларов, Н. — 95
Чилингиров, Стилиян — 200, 217, 267, 419
Чомаков, д-р Ст. — 85
Чукас, Майкъл — 12, 15
Чуповски, Димитър — 146
Чърчил, Уинстън — 407

Шавенон, Леон — 238

Шайлок — 421
Шадурн, Гастон — 310
Шапюиза, Едуар — 275, 324
Шарланов, Д. — 204
Шарова, Кр. — 97
Шафарик, Я. — 51, 397
Шели, Пърси Биш — 57
Шепич, Др. — 268
Шерадам, Анри — 349, 474
Шерковин, Ю. — 126, 467
Шефик бей Емин паша — 336
Шишманов, д-р Иван — 113, 141, 289, 321, 333, 350, 372, 477
Шишманов, д-р М. — 136
Шишманова, Лидия — 186, 477
Шопов, Ат. — 116, 135, 140, 147, 148, 162, 220, 327, 358
Шопов, Й. — 306
Шумков, д-р С. — 195, 196

Щреземан, Г. — 405

Ърби, П. — 84

Юбани, Зеф — 107
Юруков, Н. — 186
Юстиниан — 298

Яворов, Пейо — 145, 330
Яковсон, П — 424
Якшич, Гр. — 141, 142, 158, 195
Янкулов, д-р Г. — 110
Яранов, Атанас — 145, 167, 270, 482
Яцимирский, А. — 51

Abbott, G. — 414
Abdul Hamid II — 496, 498
Abelson, H. — 15, 431
Acton, Lord — 28
Adăniloale, N. — 64
Ahmed Rustem bey — 397, 427
Aldisio, N. de — 407
Alexandri, M. A. — 298, 418
Ali Suavi — вж. Али Суави — 105, 410
Allport, G. — 339
Almond, G. — 357
Altankov, N. — 342
Altinoff, I. — 285, 382, 479
Anagnosti, M. — 391, 404
Andonovitch, M. — 287, 425
Andreades, A. — 40, 287, 381, 416
Angell, H. — 420
Angel, N. — 35
Angelescu, I. — 382
Anieanu, M. — 72, 73
Antonesco, E. — 432
Antoniades, A. — 382, 383, 413, 418, 423
Arnaudov, M. — вж. Арнаудов, М. — 373
Argyroglo, G. — 253
Arvanitaki, G. — 309, 332, 379, 385, 432
Asch, S. — 468
Augustinos, J. — 103
Avramovitch, R. — 369, 432

Bain, V. — 374
Baker, St. — 296
Balcanicas — 260, 438
Banyai, L. — 276, 319
Barby, H. — 420
Barthes, R. — 420
Bates, A. — 471
Baud-Bovy, D. — 300
Bauer, R. — 465
Becker, Jean-J. — 472
Belic, A. — вж. Белич, А. — 287, 298, 378, 397
Beneš, E. — вж. Бенеш, Е. — 198

Bengesco, G. — вж. Бенгеску, Дж. — 69, 116, 374, 442
Berelson, B. — 15
Berindei, D. — 67, 368
Berl, A. — 308
Bernay, Ed. — 11
Bibesco, prince Georges — вж. Бибеску, Г. — 116, 302, 409
Bikélas, D. — вж. Бикелас, Д. — 115, 373
Billecq, A. — 204, 212
Blumer, H. — 307
Bobango, G. — 73, 276, 319, 348, 473
Bochkovich, St. — 374
Bocou, S. — 298, 393, 474
Bodea, C. — 68, 73, 321, 348, 368, 410
Boeresco, B. — вж. Боереску, В. — 37, 70, 405, 425
Boggiano, E. — 171
Boitos, O. — 66, 101
Bolinteano, D. — 388, 411
Borcan, I. — 178, 179, 322
Bossy, R. — 72
Botzaris, N. — 298
Bourcart, J. — 341
Boyle, E. — вж. Бойл, Е. — 323
Braly, K. — вж. Брейли, К. — 464
Brancoff, D. — вж. Мишев, Д. — 297, 476
Brandenberger — 480
Bratiano, D. — вж. Брътияну, Д. — 67, 369, 392
Brâtianu, I. — вж. Брътияну, И. — 38, 69, 74, 372, 392
Bratimitch, St. — 116
Brote, E. — 129, 369
Brown, C. — 453
Brown, J. — 460, 509
Brown, R. — 362
Brutus, A. — вж. Drandar, A. — 437, 445
Buchli, H. — 11
Bucur, M. — 68, 315, 320
Bunesco, C.-J. — 374
Burton, H. — 393
Burton, J. — 32, 452

Caleb Alb. — вж. Калеб, А. — 327
Campbell, J. — 45, 55, 64, 391, 400, 455, 473
Campus, E. — 179, 262, 322
Cândea, V. — 276, 344
Carlson, O. — 11
Casey, R. — 14
Cassavetis, D. — 247
Castles, Fr. — 326
Caterly, J. — вж. и Ştirbei, G. — 373
Cazot, E. — 334
Chaboseu, A. — 420
Chambry, R. — 420
Chanoi, G. — 399
Chantepleure, G. — 252
Charles I-er — вж. Карол, княз — 204
Chekrezi, C. — 43, 294
Chéradame, A. — 316
Choukas, M. — 12, 15, 27
Churchill, W. — 287, 407, 473
Čilingirov, St. — вж. Чилингиров, Ст. — 419
Cline, C. A. — 326
Codreanu, I. — 39
Colson, F. — 348
Comnène, N. P. — 38, 39, 393
Constantinescu, M. — 276, 319
Corivan, N. — 421
Corpichtanski (Dr. St. Chomakou) — 404

Coubertin, P. — вж. Кубертен, Пиер дьо — 407, 473
Coujba, S. — 39
Converse, Ph. — 472
Craig, G. — 449
Crawley, C. — 59
Creţu, R. — 293
Cristian, V. — 65, 68
Cunningham, S. — 17
Curticapeânu, V. — 276, 319
Cutler, N. — 136
Cuza, Al. — 214
Cvijic, J. — вж. Цвиич, Й. — 36, 158, 298, 398, 399, 447, 456, 503
Cvjetisa, Fr. — 34, 330
Czudnowski, M. — 471

Dachich, J. — 406, 438
Damé, Fr. — вж. Даме, Фр. — 102, 409
David, R. — 308
Davison, W. — 273, 369
De Bertha, A. — 447
Delli Carpini, M. — 136
Denis, E. — 415, 420
Densusianu, N. — 102, 409
Deschamps, G. — 308
Deutsch, K. — 357, 361, 466, 471
Diamandi, V. — 369
Diehl, Ch. — 308
Dimitrov, Théodore — 275, 342
Diodore — 189
Djeric, V. — 398, 407
Djordjevic, D. — 33, 375
Djuvara, Al. — 38, 439
Djuvara, J. — 49
Dobreana, J. — 71
Dobrecich, F. — 178, 256, 263, 319
Dobrinescu, V. — 345
Dollard, J. — 403
Domenach, J.-M. — 17
Doob, L. — 14
Dragaševic, J. — 297
Dragomirescu, M. — вж. и Драгомиреску, М. — 270, 430
Drandar, A. — вж. Драндар, А. — 115, 117, 215
Dreyer, Ed. — 363
Driault, Edouard — 389
Driencourt, J. — 172
Druckmann, D. — 249
Durandin, G. — вж. Дюранден, Г. — 17, 411, 412
Durham, E. — 302
Duroselle, J. — 462, 468
Dushan, king — 503, 504

Èchinard, P. — 345
Eisenstadt, S. — 28
Ekmečic, M. — вж. Екмечич, М. — 36
Eliescu, A. — 38, 203, 295
Ellul, J. — 17
Emin Mehmed — 259
Erskine, H. — 368
D'Estailleur, Ph. — 359
Estrada, J. — 404, 464

Faensen, J. — 341
Farčic, A. — 441
Fehmi, Y. — 373
Ferdinand — вж. Фердинанд, цар
Ferriman, Z. — 389
Fesch, P. — вж. Феш, П. — 124, 292
Filitti, J. — 38
Filov, B. — вж. Филов, Б. — 385
Finlay, G. — 59, 62, 311, 313, 381
Findley, C. — 124
Fishman, J. — 377
Fogères, G. — 308

France, An. — вж. Франс, Анатол — 407
Frangulis, A. — 40
Frašeri, S. — 43
Friedl, J. — 387
Fuller, G. — 404, 464

Gamson, W. — 198, 470
Gaudet, H. — 15
Gehri, M. — 437
Gentison, P. — вж. Жантисон, П. — 220
Georgescu-Fistu, N. — 74
Georgievich, T. — 415, 420
Georgiades, D. — вж. Георгиадес, Д. — 40, 116, 381, 443
Gervinus, G. — 57
Gesov, Iv. — вж. Гешов, Ив. — 190, 513
Gentchitch, G. — 431, 425, 438
Ghergov, I. — вж. Георгов, Иван — 260, 405
Ghertcheff, C. — 419
Ghica, J. — 130, 391, 457
Girard, A. — 366
Gokalp, Z. — вж. Гьокалп, З. — 31
Golesco, A. — вж. Голеску, А. — 65
Golliner, G. — 276, 319
Gorgevic, T. — 431
Gourdji Salih — 135, 195
Gourévitch, J.-P. — 11, 18
Gravier, G. — вж. Гравие, Г. — 35, 469
Greenstein, F. — вж. Гриинстайн, Ф. — 365, 422
Grlica, G. — 43
Grogan, Lady — 348
Gueron, A. — 143, 327
Hadzupetros, J. — 176
Hahn, J. v. — 406
Halil Hadid — 332
Hanoteaux, G. — 202, 204
Hansi — 66
Hartley, E. — 362
Hasdeu, B. — вж. Хаждеу, Б. — 401
Haskell, M. — вж. Хаскел, М. — 334
Heliade, J. — вж. Елиаде, Й. — 287
Hepp, A. — вж. Хеп, А. — 205
Hidayette. — 135
Hinkovic, H. — вж. Хинкович, Х. — 374, 438
Hitchins, K. — 473
Homolle, Th. — 308
Hope, Tr. — 66, 67, 194, 212, 254
Holvand, C. — 465
Houssaye, H. — 308
Hundhausen, C. — 452
Hyman, H. — 362

Ibrovac, M. — 378, 385
Ikle, F. — 168
Ilčev, I — 126, 237, 273
Iordache, A. — 65, 68, 284
Iorga, N. — 37, 38, 66, 67, 369, 386, 395, 400, 415, 418, 473
Iširkov, A. (Ishirkov, A.) — 242, 261, 447, 456
Isopescu, Cl. — 293, 382
Istrati, N. — 71
Ivanoff, J. (Ivanov, J.) — 299, 448

James, A. — 466
Janis, I. — 404, 424, 470
Jankovič, Dr. — 160
Jaranov, Al. — 383
Jelavich, Ch. — 33, 34
Jenkyns, R. — 49

Jervis, R. — 425, 449
Jowett, G. — 18, 452, 489
Julian, J. — 471

Kaldiss, W. — 58, 345
Kalinderu, I. — 116, 442
Kasasis, N. — 318, 358
Katz, D. — 464
Katzlerovitch, J. — 433
Kecskemeti, P. — 170, 390
Kedourie, E. — 372, 377, 378
Kellas, J. — 451
Kellogg, Fr. — 44
Kitincev, S. — 343
Kitsikis, D — 23, 173, 177, 189, 192, 211, 216, 221, 224, 226, 228, 233, 234, 239, 243, 245, 275, 282, 290, 294, 299, 301, 303, 313, 315, 324, 332, 335, 345, 351, 352, 359, 402, 456
Kofos, E. — 103, 131, 441
Kogalnichen, M. — 373, 388
Kohn, N. — 28, 437
Koraes, A. — 56, 57, 345, 421
Korman, A. — 364
Krizman, B. — 157, 276
Krunich, M. — 438
Kuhne, V. — вж. Кюн, В. — 419, 471

Lainovic, A. — 200
Lall, A. — 471
Lane, R. — 370, 425
Langer, W. — 19
Lasswell, H. — 14, 24, 149, 471
Laurian, A. — 373
Lazarovich-Hrebelianovich, Prince — 420
Lazarsfeld, P. — 15
Lee, A. — 288
Leeper, A. — 393
Leger, L. — 113
Leon, G. — 478
Lerner, D. — 467
Levidis, S. — 423, 440
Lewin, U. — 468
Lippmann, W. — 428
Lockhart, Ch. — 373
Lorand, G. — 305
Loti, P. — 434, 474
Loyson, P. — 413, 421, 455
Lupu, N. — 39, 302, 305, 411

Maccas, L. — 40, 189, 375
Maccoby, E. — 362
Macdonald, J. — 12
Macionis, J. — 387
Maciu, V. — 93, 201
Mackenzie, D. — 89
Maior, L. — 473
Mamatey, V. — 157, 160, 193, 277, 319, 344, 480
Mandic, A. — 268
Maniu, B. — 389
Mares, A. — 198, 316
Margarit, A. — 102
Marinescu, B. — 66
Marinescu, C. — 128
Marjanovic, M. — 385
Markovitch, N. — 425
Martin, J. — 460
Martin, L. — 13, 488
Martin, P. — 406
Masaryk, T. — 198
Mathiez, A. — 305
Maurocordatos, C. — 442
Mavrodin, C. — 298
McCarty, J. — 413
McClelland, Ch. — 461, 466
McNeil, E. — 404, 464
Mears, A. — 310
Merget, M. — 17

Merrill, J. — 488
Mexi, Hr. — 43
Michel-Durandin, C. — 252
Micheff, D. — вж. Мишев, Д. — 267, 388, 396, 416, 431
Midhat Ali Haydar — 135, 255
Midhat Pacha — 105, 397, 417
Mihailowski, St. — вж. Михайловски, Ст. — 133
Mijatovics, Ch. — 114, 245, 276, 412, 449
Mijatovics, E. — 81, 385
Mikoff, D. — 142, 398
Miladinovitch, M. — 374
Miletich, L. — вж. Милетич, Л. — 446
Miller, N. — 50, 352, 403
Miotto, P. — 456
Miquell, P. — 234
Mircho, Prince — 493
Mitchell, B. — 30
Mitchell, M. — 431, 488
Mitev, J. — 94
Mitrovic, J. — 162, 200
Mlochowski de Belina, A. — 102
Mohammed Ali — 493
Mondesir, P. de — 227
Morgenthau, H. — 467
Moroianu, G. — 129, 179, 309
Mourad bey — 373
Mourelos, J. — 189
Mucchielli, R. — 429, 431, 456, 458, 468, 475, 488
Mynas, C. — 39, 56, 381, 416, 429, 442

Nastase, G. — 39
Nazos, N. — 61
Negulesco, G. — 203, 389, 393, 439
Neicov, V. — 443
Netea, V. — 68, 128, 179, 201, 306, 358
Newcomb, Th. — 362
Nicholson, M. — 19
Nicolson, H. — 250
Nicolaides, Cl. — 260, 297, 416, 423
Noelle-Neumann, E. — 465
Novakovitch, St. — 36
Nubar, B. — 196
Nutu, C. — 276, 319

O'Donnell, V. — 18, 452, 489
Oeconomos, L. — 438
Orlovitch, P. — 133, 171, 423
Oscamp, St. — 367, 426

Paillares, M. — 308, 447
Paleologue, M. — вж. Палеолог, М. — 463, 473
Palles, A. — 457
Pallis, Al. — 359
Palmer, M. — 126, 237
Papadopoulo-Vretos, A. — 57, 434
Papadakis, B. — 347
Papahagi, N. — 130, 409
Paparrigopoulos, M. — 57
Parker, G. — 48
Parvu, S. — 345
Pascu, St. — 68, 128, 201, 307, 322, 473
Pattaras, A. — 390
Pauloba, M. — 154
Pavel, T. — 125, 230, 257
Pears, E. — 222, 310
Pelivan, I. — 39
Pelletier, R. — вж. Пелетие, Р. — 300, 304, 431
Penakoff, Iv. — вж. Пенаков, Ив. — 419

Penev, B. — вж. Пенев, Б. — 418
Petkov, P. — вж. Петков, П. Д. — 185
Petkovich, J. — вж. Петкович, Ж. — 449
Petsalis-Diomidis, N. — 177
Philipesco, C. — 399
Phocas Cosmetatos, S. — 375, 381
Picard, Ch. — 252
Pinon, R. — 469
Pisarkowa, K. — 431
Plamenatz, Y. — 188
Platon, G. — 70, 392, 477
Polibus (Kalopothakes, D.) — 413
Politis, N. — 40, 379, 445
Ponsonby, A. — 411
Pool I. de Sola — 461, 466
Pop, A. — 66, 473
Popovič, P. — 151, 374, 385
Popovici, A. — 39, 411, 419
Popovitch, D. — 433
Postman, L. — 339
Pressence, Fr. de — 195
Price, Cr. — вж. Прайс, Кр. — 419
Protic, A. — 384, 386, 458
Protic, I. — 141
Psichari, J. — 308
Psomas, A. — 141

Radeff, S. — вж. Радев, С. — 396
Radulescu-Mortu, C. — 252
Ramsaur, E. — 134
Rassat, I. — 438
Rebreyand, Dr. — 321, 420
Regnauld — вж. Братиану, Д. — 421
Rehnson, S. — 357, 363, 364, 365
Reinach, Th. — 308
Reiss, R. — 425
Rialle J., Girard de — 79
Riker, W. — 470
Riza, A. — 385, 425, 427
Rizo, N. — 57, 434
Rizoff, M. — 298, 418
Robbins, K. — 323
Roettez, Ch. — 411
Romansky, St. — 419
Rosecrance, R. — 108
Rosenau, J. — 26, 356, 361, 461
Rozenbaum, W. — 363
Rosetti, C. — 68, 320, 349
Rouquette, M.-L. — 339
Rovine, E. — 393, 438
Rubin, Al. — 142, 409, 450

Salaheddin bey — 452
Salisbury, R. — 320
Salmon, L. — 310
Salutos, Th. — 40, 277, 313, 346, 347, 402
Sanejouand — вж. Бибеску, Г. — 71
Sauvy, A. — 356
Savic, V. — 413, 421, 455
Schemsi, K. — 332
Schramm, W. — 471
Sears, D. — 362, 370, 425
Sepic, Dr. — 154, 217, 262, 269
Serif, M. — 63
Seton-Watson, H. — 134
Seton-Watson, R. W. — 38, 392, 399, 401, 473, 479, 496
Shannon, K. — 253
Shaver, K. — 456
Shelley, P. — 57
Shopoff, A. — вж. Шопов, А. — 131, 220, 424, 440
Siel, R. — 357, 362, 363, 365
Simeon, king — 504
Sisic, F. — 257
Skenderbeg — 504

Skendo, L. — 43, 410
Slatarski, W. — 261
Smitch, B. — 14
Smith, St. — 19
Smith, T. — 18
Snyger, L. — 27, 32
Sokolova, B. — 44
Spalajkovic, M. — 440
Spillmann, Kati — 48
Spissarevsky, K. — 367, 409, 505
Sprout, H. — 12
Staico, E. — 375, 433, 446
Stambler, B. — 396
Stan, A. — 70
Stanciu, I. — 276, 319
Stanojevic, S. — 387
Stanojevich, M. — 385
Stavenhagen, R. — 371
Stavrianos, L. — 323
Steckenrider, J. — 136
Steed, H. — 323, 338, 412
Stefanov, K. — 387, 388
Stokes, G. — 155
Stoica, V. — 288, 319, 428
Stojnov, K. — 382
Stourdza, A. — 300, 386, 409
Stourdza, D. — 116, 256, 392, 401, 442
Strugar, VI. — 218, 272, 331, 376, 435
Stuermer, H. — 117
Sulleiman The Great — 504
Sutu, A. — 391
Svolopoulos, D. — 435, 446
Swartz, M. — 326
Swire, J. — 322
Symmons-Symonolewicz, K. — 371

Tchakhotine, S. — 17
Tchilingiroff, St. — вж. Чилингиров, Ст. — 267
Tchobanian, A. — 196
Teodoroff-Balan, A. — 406
Thaden, Ed. — 268
Thery, Ed. — 308
Thoveron, G. — 289, 451
Tomic, I. — 142, 379
Tomich, V. — 330
Torrey, G. — 319
Totu, M. — 178, 180, 322
Trancou, G. — 304

Ubicini, A. — 55, 59, 117, 222
Ursu, J. — 451

Velimirovic, N. — 380, 449
Vellay, Ch. — 285, 308, 433
Venizelos, E. — 196
Veritas — 457
Vesa, V. — 315
Vesnitch, M. — вж. Веснич, М. — 202, 420
Vitcu, D. — 212, 473
Vitoch, P. de — вж. Петков, П. Д.
Vojnovic, L. — 441
Volonakis, M. — 422, 441
Vrabiesco, G. — 198, 304, 458
Vukic, J. — 375

Waltz, K. — 19, 194
Wassa — 112
White, R. — 414
Wight, M. — 466
Wilkinson, R. — 141, 297, 376, 421
Wilson, Tr. — 435
Winnifrith, T. — 400

Wilson, W. — 498
Woodhouse, C. — 59, 345
Wooton, Gr. — 326

Xenides, J. — 276, 340
Xenopol, A. — 130, 389, 405, 409, 421, 447

Yovanovitch, V. – 254
Yovitchitch, L. – 114, 122, 202, 384

Zebitch, M. – 383
Zolger, I. – 36
Zsvijits, I. — вж. Цвиич, Й. – 200, 440
Zub, A. – 47, 473
Zujovic, I. – 383, 389
Zujovic, J. – 435
Zupanic, C. – 385
Zurovic, J. – 428

Австрийска империя – вж. Австро-Унгария
Австрия — вж. Австро-Унгария
Австро-Унгария — 27, 30, 36–38, 41, 44, 46, 65, 71, 76–78, 86, 89, 91, 95, 101, 123, 126, 128, 129, 134, 154, 157, 178, 181, 187, 198, 218, 238, 251, 255–259, 261, 265, 269, 277, 297, 301, 309, 317, 338, 353, 360, 366, 385, 404–407, 413, 435, 440, 466, 470, 472, 473, 479, 485
Адмиралтейски острови — 487
Адриатика — вж. Адриатическо море
Азиатска Турция — вж. Турция
Азия — 48, 431, 436, 466
Албания — 27, 28, 34, 36, 40, 42, 107, 115, 142, 175, 180, 181, 295, 296, 300, 308, 325, 347, 366, 373, 405, 447
Амасия — 335
Америка — 159, 276, 308, 336, 346
Анадола — вж. Мала Азия
Анверс (Антверпен) — 129
Англия — вж. Великобритания
Апенински полуостров — 264
Апулия — 340
Арад — 34
Арта — 112
Атика — 57
Атина — 40 43, 46, 61, 114, 116, 117, 121, 131, 142, 176, 192, 208, 221, 235, 245, 255, 260, 285, 290, 299, 301, 313, 328, 335, 337, 351, 355, 368, 379, 383, 402, 423, 430, 435, 436, 441, 456
Афганстан — 487
Африка — 249, 431, 436, 463, 466

Базел — 188
Балкани — вж. Балкански полуостров
Балкански полуостров — 9, 24, 27, 28, 35, 41, 48, 49, 54–56, 63, 75, 76, 78, 88, 89, 99, 103, 109, 116, 122, 124, 125, 137, 139, 144, 157, 162, 164, 171, 183, 184, 195, 197, 199, 201, 202, 204, 205, 222, 223, 226, 237, 241, 249, 250, 255, 258, 264–266, 278, 286, 287, 290, 296, 299, 301, 304, 309, 311, 314, 322, 326, 327, 329, 336, 346, 349, 350, 361, 368, 370, 372, 375, 378, 380, 381, 387, 390, 398, 403, 404, 423, 434, 451, 455, 461–464, 468, 475, 486–488
Балтийско море — 54
Банат — 32, 37, 38, 199, 262, 298, 322, 404, 413, 426, 451
Барцелона — 281
Бачка — 32, 164
Белгия — 84, 129, 281, 292, 317, 336, 342, 410, 429, 433, 439
Бачка — 32, 464
Белгия — 84, 129, 281, 292, 317, 336, 342, 410, 429, 433, 439

Белград — 34, 35, 44, 49, 75, 76, 78–82, 87, 90–92, 95, 99, 100, 124, 126, 131, 134, 142, 151, 154, 170, 198, 225, 226, 234, 238, 256, 266, 280, 290–292, 297, 299, 349, 355, 361, 388, 400, 407, 435, 441, 451, 472, 475
Берлин — 45, 101, 106, 109–112, 136, 165, 189, 193, 197, 256, 259, 260, 269, 302, 353, 381
Берн — 165–167, 172, 181, 183, 185, 192, 255, 257, 272–274, 293, 299, 355, 412, 454
Бесарабия — 32, 37, 38, 93, 101, 109, 270, 285, 348, 385, 389, 394, 404, 409, 485
Бирмингам — 307
Бистрица — 366
Битоля — 107, 304, 350, 366, 455
Близък изток — 463
Бомбай — 282
Бон — 31
Бордо — 304
Босна — 29, 33–35, 75, 77, 87, 88, 91, 100, 104, 105, 269, 275, 336, 435, 440, 453, 467
Брайтън — 284, 307
Брезник — 110, 114
Брезнишко — вж. Брезник
Британска империя — вж. Великобритания
Брюксел — 70, 129, 292, 295
Будапеща — 128, 130, 166, 230, 256, 259, 406, 451
Буковина — 32, 37, 38, 179, 262, 322, 348, 404, 409
Букурещ — 38, 44, 45, 63, 73, 74, 82, 92, 93, 102, 106, 110, 112, 116, 120, 128, 141, 194, 197, 198, 204, 221, 251, 256, 258, 261, 270, 279, 284, 292, 315, 321, 355, 363, 368, 388, 394, 395, 409, 415, 436, 442, 446, 451, 458, 472, 475
България — 9, 16 27–30, 32, 33, 37–42, 44, 51, 82, 83, 86, 87, 90, 91, 94–99, 103–105, 107, 109, 110, 113–115, 117–123, 130, 132–134, 139–141, 143, 145, 147–149, 151, 153, 157, 159–165, 167–170, 174, 175, 180–182, 184–186, 189–191, 193, 196–198, 200, 201, 203–207, 214, 215, 217, 218, 220, 221, 223, 226, 228, 229, 231, 232, 234–236, 238, 240–243, 246, 247, 251, 252, 255, 257–261, 263, 264, 266–271, 273, 274, 277–282, 284–286, 289, 294, 300, 302, 304, 306, 308, 310, 312–315, 317–319, 321, 324, 325, 327, 329–331, 334–335–337, 339, 342, 343, 349–355, 366, 367, 370, 375, 376, 378, 380, 390, 391, 394–396, 404, 405, 407, 410, 412, 415, 419, 424, 428, 434, 437, 439, 440, 443–446, 449, 455, 457, 469, 470, 472, 474, 475, 477, 480, 481, 483–486

Валоа — 180
Вардар — 331, 370
Вардарска Македония — 164, 281, 477
Вардарско-Моравска долина — 299
Варна — 389
Вашингтон — 159, 185, 203, 277
Великобритания — 30, 52, 64, 66, 67, 78, 80, 92, 96–99, 110, 111, 113, 122, 129, 133, 142, 151, 153, 154, 156, 164, 171, 173, 176, 178, 211, 215, 219, 226, 238, 243, 253–255, 287, 288, 295, 303, 307, 308, 312, 316, 317, 319, 322–324, 326, 334,

336, 353, 362, 376, 377, 382, 421, 429, 434, 439, 456, 463, 471, 478, 481, 485, 487
Велес — 115
Видин — 38, 105, 389, 469
Видинско — вж. Видин
Виена — 45, 50, 65, 77, 100, 101, 110–112, 128, 130, 142, 256–258, 272, 292, 311, 386, 405, 406, 475, 485
Византийска империя — вж. Византия
Византия — 39, 40, 367
Вирджиния — 22
Влахия — 29, 37, 45, 47, 54, 55, 63, 67–69, 71, 211, 213, 237, 253, 283, 290, 307, 320, 348, 382, 393, 394, 398, 404, 451, 475, 484
Влашко — вж. Влахия
Во — 168
Воденско — 364
Вранско — вж. Враня
Враня — 43, 65, 107, 400

Галиполски полуостров — 407, 430, 436
Германия — 11, 27, 31, 47, 52, 64, 66, 129, 136, 161, 165, 181, 186, 187, 211, 219, 220, 246, 250, 253, 256, 259, 260, 297, 301, 317, 334, 382–384, 413, 433, 439, 466, 487
Горица — 36
Горна Джумая — 267
Грац — 372
Гърция — 24, 27, 30, 32–34, 39, 40, 42–44, 47, 49, 56, 58–61, 74, 75, 103, 109, 111, 115, 120, 121, 127, 130, 139, 143, 149, 156, 161, 176, 180, 181, 190–192, 197, 200, 201, 205, 232, 243, 252, 255, 259, 260, 281, 282, 285, 286, 290, 296, 299, 300, 308, 311–313, 324, 326–328, 332, 337, 340, 345–347, 373, 377, 399, 404, 405, 410, 412, 416, 421, 428, 434, 436, 437, 440–443, 451, 480, 483, 485
Гюмюрджинско — 351

Дакия — 37, 404
Далечен изток — 466
Далмация — 32, 34, 35, 154, 186, 262, 288, 323, 404, 435, 441, 464
Дания — 272
Дебър — 43, 312, 404
Дебърско — вж. Дебър
Делиград — 88, 89
Джибути — 487
Динарски Алпи — 27
Днестър — 365
Добро поле — 9, 331, 333, 396
Добруджа — 32, 37, 39, 109, 144, 166, 167, 186, 217, 271, 279, 284, 285, 294, 301, 337, 363, 365, 388, 389, 394, 395, 414, 430, 436, 455, 484
Додеканези — 32, 40, 285, 286, 416, 426, 435, 454
Драва — 296, 372
Драма — 350
Драч — вж. Дуръс
Дунав — 36, 37, 39, 51, 54, 101, 298, 365, 372, 384, 389, 395, 403
Дунавски княжества — 46, 65, 251
Дуръс — 49

Европа — 10, 15, 23, 27, 30, 34, 39, 42, 44, 45, 47, 348, 51, 52, 54, 56–58, 61, 63–65, 68, 69, 72, 73, 75, 82, 84, 86, 87, 93, 103, 105–108, 110, 116, 118, 125, 126, 128, 133, 141, 143–145, 147, 149, 155, 160,

161, 164, 165, 167, 172, 174, 176, 177, 181, 183, 185, 191, 192, 196, 201, 203–205, 210, 212, 214, 220, 222–225, 228, 237, 242, 244, 245, 249, 250, 258, 259, 265, 267, 271, 274, 278, 279, 284, 286, 291–293, 296, 297, 304, 306, 307, 312, 314, 315, 318, 327, 331, 333, 335–337, 339–341, 345–347, 352, 358, 363, 368, 369, 372, 373, 378, 381–384, 391, 393, 396, 398, 399, 401, 409, 412, 414, 415, 421, 429–431, 436, 445, 447, 449, 451, 458, 462, 471, 472, 474, 477, 478, 485, 486
Европейска Турция — вж. Турция
Европейски Югоизток — 462, 486
Егейски острови — 32, 410
Егейско море — 36, 40, 41, 54, 56, 95, 115, 141, 186, 281, 331, 370, 412, 417
Егина — 68
Египет — 173, 282
Епир — 32, 42, 60, 102, 107, 109, 111, 115, 180, 308, 332, 373, 402, 404, 434, 440, 447, 454, 467

Женева — 113, 141, 155, 156, 159, 165, 172, 173, 175, 182, 186, 188, 189, 196, 205, 206, 217, 224, 273–275, 288, 295, 304, 307, 309, 324, 342, 355, 477, 481

Загреб — 132, 317, 324
Зайчар — 371
Запад — 11, 23, 28, 66, 74, 105, 174, 200, 204, 290, 302, 303, 315, 334, 340, 375, 377, 379, 383, 386, 419, 427
Западен Анадол — вж. Мала Азия
Западна България — 36, 100, 297, 392
Западна Европа — 28, 43, 45, 46, 48, 56, 64, 74, 136, 176, 179, 182, 183, 192, 199, 209, 249, 270, 280, 287, 386
Западна Македония — вж. Македония
Западна Мала Азия — вж. Мала Азия
Западна Тракия — вж. Тракия
Земун — 89
Змийски остров — 395

Измид — 374
Измир — 432, 436
Изток — 11, 61, 380, 406
Източен Анадол — вж. Мала Азия
Източна България — вж. България
Източна Европа — 292, 385, 480, 485
Източна Македония — вж. Македония
Източна Румелия — 30, 110, 111, 113, 119, 120, 278, 315, 435, 440
Източна Стара планина — вж. Стара планина
Източна Сърбия — вж. Сърбия
Източна Тракия — вж. Тракия
Източна Унгария — вж. Австро-Унгария
Източно Средиземноморие — вж. Средиземноморие
Индия — 31, 282, 463
Ипек — 107
Ирак — 282
Ирландия — 27

Искър — 36, 372
Испания — 282, 411
Истрия — 36
Италия — 11, 15, 27, 40, 44, 45, 51, 91, 120, 129, 135, 136, 154, 174, 187, 188, 200, 215, 224, 225, 244, 249, 261–264, 292, 293, 295, 302, 304, 317, 319, 322, 332, 340, 376, 416, 423, 471
Ихтиман — 105

Йонийско море — 341

Кавала — 161, 284, 448
Казан — 173
Кайларско — 364
Калабрия — 340
Калифорния — 286
Калкута — 282
Каподистрия — 58, 59
Карпати — 365
Катерини — 103
Каринтия — 32
Карпатска област — 130
Кентърбъри — 32
Киев — 152
Кипър — 335, 416
Киренайка — 487
Клагенфурт — 36, 372
Кливланд — 344
Клуж — 201
Княжество България — 111, 118, 119, 113, 278, 342
Княжеството — вж. Княжество България
Копенхаген — 272
Корфу — 155, 413
Корча — 32, 115, 180, 280, 347, 447
Корчанска област — вж. Корча
Костинброд — 100
Косово поле — 411, 414
Косово — 43, 107, 373, 414
Костур — 107, 297, 312, 464
Костурско — вж. Костур
Крим — 173
Крит — 29, 445
Кюстендил — 36, 469
Кюстендилско — вж. Кюстендил

Лайпциг — 13, 75, 91, 221, 260
Латинска Америка — 282
Лерин — 107
Лесковац — 43, 105, 107
Ливан — 445
Лозана — 176, 188, 193, 208, 217, 273, 300, 314, 345
Лом — 372
Лондон — 47, 53, 59, 66, 67, 78, 79, 81, 92, 93, 110–114, 122, 142, 151, 171, 173, 175–177, 180, 185, 192, 195, 202, 221, 224, 246, 250, 253–255, 286, 294, 295, 302, 307, 309, 312, 321, 328, 332, 336, 345, 350, 352, 381, 437, 443, 449, 477, 478, 483

Македония — 11, 29, 32–34, 36, 37, 39–42, 52, 91, 102, 103, 106, 107, 114–116, 120, 120–134, 137, 139, 141, 142, 144–146, 153, 162, 166, 176, 183, 185–187, 189, 195, 196, 198, 200, 201, 215, 216, 224, 226, 229, 232, 238, 242, 258, 263, 264, 266, 267, 272, 274, 276, 279, 281, 284, 294, 299–301, 303, 304, 306, 309, 312, 323, 329, 330, 331, 333, 334, 337, 338, 340, 342–344, 350–352, 363, 368, 370–373, 380, 388, 390–393, 396, 400–404, 407–411, 413, 415–419, 424, 426, 428,

430, 435, 436, 440, 441, 444, 445, 447, 450, 455, 457, 459, 461, 464, 467, 469–471, 476, 478, 480, 481, 485
Мала Азия — 32, 40, 42, 175, 188, 272, 276, 309, 333, 335, 346, 369, 376, 379, 401, 421, 430, 431, 436, 454, 467, 480
Малстрьом — 285
Манчестер — 216, 307, 345
Марсилия — 177, 345
Метохия — 373
Мизия — 404
Милано — 144, 263, 264, 302, 312, 378
Мисолонги — 58
Молдавия — 29, 37, 47, 53, 54, 63, 65, 67–69, 177, 211, 213, 270, 283, 290, 307, 342, 348, 385, 393, 394, 398, 404, 453, 485
Молдова — вж. Молдавия
Монастир — 142
Монпелие — 342
Морава — 331, 370, 413
Москва — 83, 84, 131, 152, 312, 456, 477
Мраморно море — 407
Мюнхен — 197

Навплион — 58
Неврокоп (Г. Делчев) — 297, 372, 456
Неврокопско — вж. Неврокоп
Нидерландия — 128, 187, 188, 197, 280, 281
Ниш — 35, 43, 91, 105, 291, 371, 400, 469
Новопазарски санджак — 373
Норфолк — 22
Ньойи — 208, 335
Ню Йорк — 182, 346, 449
Нюшател — 273

Одеса — 38, 152, 268, 342
Одрин — 227, 301, 431, 437
Океания — 466
Ориент — 55, 87, 103, 376, 377, 382, 419, 420, 463, 473
Османска империя — 27–31, 33, 37, 42, 50, 53055, 59, 61, 63, 78, 82, 85, 87, 94, 124, 134, 135, 142, 171, 180, 196, 217, 232, 241, 250, 253, 284, 290, 294, 302, 328, 339, 367, 372, 374, 375, 394, 400, 404, 407, 411, 421, 431, 434–436, 440, 452, 458, 486
Осоговска планина — 370
Охридско — 312

Палестина — 328, 430, 436
Пало Алто — 286
Париж — 45, 47, 68, 59, 62–64, 66, 67, 69, 71–74, 77, 79, 80, 92, 93, 105, 110, 111, 113, 114, 116, 127, 129, 141, 148, 155, 158, 159, 172, 173, 177–179, 185, 192, 194–196, 198, 199, 206, 215–218, 221, 228, 232–235, 238–240, 247, 250–252, 281, 284, 287, 292, 294, 301, 303–305, 307–309, 313, 315, 317, 318, 320–323, 325, 328, 345, 350, 352, 354, 369, 374, 375, 381, 398, 401, 410, 321, 437, 443, 446, 454, 455, 458, 460, 468, 475, 476, 480, 485, 486
Парма — 293
Пелопонес — 39, 54, 56, 57, 410, 428
Персия — 463
Петербург — вж. Санкт Петербург
Петрич — 267

Петроград — вж. Санкт Петербург
Печ — 34, 101, 298
Пиемонт — 423
Пинд — 39, 107
Пирея — 60
Пирот — 100, 131, 400, 457
Пиротско — вж. Пирот
Питсбърг — 288
Пиянечка планина — 370
Пловдив — 83, 96, 119, 120, 205, 223, 350
Полша — 64
Понт Евксинтос — 32, 40, 177, 335, 432, 438, 454
Прага — 185, 281
Превеза — 112
Призрен — 101, 373
Прилеп — 107
Прищина — 101, 107

Радомир — 36, 114
Радомирско — вж. Радомир
Рим — 91, 111, 120, 126, 154, 175, 185, 261–263, 306, 338, 341, 381, 453, 455
Родопи — 349
Родосто — 205
Румъния — 27, 28, 30, 32, 37–39, 44, 64, 67, 72–75, 84–86, 92–95, 109, 120, 121, 124, 128, 155, 177–179, 181, 191, 194, 197, 204, 213, 217, 221, 225, 229, 252, 254, 256, 261, 270, 271, 278–280, 284, 290, 292, 298, 325, 353, 363, 364, 375–377, 380, 382, 385, 386, 389, 394, 395, 398, 399, 403, 409, 415, 424, 430, 433, 434, 436, 438–440, 442, 446, 450, 452, 454, 477, 480, 485
Русе — 49
Русия — 11, 15, 30, 37, 45, 52, 54, 55, 60, 61, 64, 71–73, 81, 83, 86–92, 95, 96, 99–101, 104, 112–114, 122, 123, 127, 134, 138, 143, 147, 153, 154, 156, 161, 164, 170, 173, 177, 190, 206, 220, 228–230, 229, 232, 250, 257, 258, 265–270, 288, 305, 313, 322, 324, 342, 353, 374, 382–385, 396, 409, 411, 421, 466, 470
Руска империя — вж. Русия

Самоков — 469
Самос — 445
Самсун — 335
Сан Стефано — 41, 99, 106
Сан-Стефанска България — вж. България
Сан Ремо — 235
Санкт Петербург — 53, 54, 64, 71, 76, 89, 90, 92, 93, 109, 141, 146, 151–153, 160, 170, 253, 265, 270, 272, 306, 313, 314, 483
Сараево — 149
Северен Епир — вж. Епир
Северна Албания — вж. Албания
Северна Америка — 249, 341
Северна България — вж. България
Северна Буковина — вж. Буковина
Северна Гърция — вж.Гърция
Северна Добруджа — вж. Добруджа
Северна Македония — вж. Македония
Северна Сърбия — вж. Сърбия
Североизточна България — вж. България
Североизточна Турция — вж. Турция

Севър — 208
Сегедин — 372
Сен Жермен — 208
Сен Луи — 302
Серес — 335, 350, 448, 464
Серско поле — 364
Силистра — 304, 395
Скопие — 42, 43, 107, 135, 141, 350, 366, 367
Скопска Черна гора — 370
Сливен — 119
Сливница — 414
Словения — 32, 34–36, 154, 288
Смирна — 59
Солун — 36, 81, 143, 175, 197, 225, 231, 295, 297, 327, 328, 330, 337, 350, 370, 372, 375
Софийско — 105
София — 41, 44, 113–115, 122, 126, 144, 146, 147, 160, 162, 166–169, 180, 182, 190, 193, 195, 203, 206, 297, 211, 216, 219, 221, 223, 224, 226, 228, 231, 232, 235, 236, 238, 240–242, 244, 246, 251, 252, 255, 259, 263, 264, 266, 267, 271–274, 277, 286, 288, 289, 297, 301, 304, 310, 314, 317, 318, 321, 323, 325–327, 329, 333, 336, 342, 343, 348, 350, 353–355, 363, 375, 383, 386, 388, 400, 413, 446, 448, 451, 454, 455, 469, 471, 478, 481, 484
Средиземноморие — 40, 224, 261, 293, 345, 370, 376
Средна Европа — 258
Стара Загора — 336
Стара планина — 39, 51, 372, 449
Стара Сърбия — 31, 101, 107
Стокхолм — 177, 180, 271, 272, 312, 331, 333, 429
Струга — 242
Съветска Русия — вж. Русия
Съветски съюз — 11, 16
Съединени щати — 10, 23, 45, 48, 53, 103, 149, 157, 160, 170, 171, 176, 177, 182, 191, 193, 195, 203, 233, 245, 246, 249, 274–276, 284, 286, 291, 294, 302, 304, 306, 313, 319, 322, 328, 331, 334, 335, 337, 340–346, 352, 353, 363, 431, 434, 439, 454, 464, 465, 470, 480, 484, 487
Сърбия — 25, 28, 30, 33–39, 41, 42, 44, 51, 74–77, 79–81, 87–91, 94, 95, 100, 109, 114, 115, 122, 127, 130, 134, 139, 141, 147, 149, 151, 154–157, 159, 170, 171, 181, 187, 190, 198–203, 206, 214, 218, 219, 226, 227, 229, 234, 252, 256, 262, 263, 266, 268, 269, 273, 275, 277, 280, 290, 291, 297, 305, 308, 325, 326, 329, 331, 335, 337, 338, 352, 368, 370, 371, 375, 377, 383, 384, 390, 393, 404, 405, 407, 409, 412, 413, 415, 419, 423, 424, 426, 430, 433, 434, 438–440, 444, 450, 452, 458, 466, 477, 483, 485

Темешвар — 34, 372
Тесалия — 29, 60, 111, 115, 365, 403
Тирана — 42
Тиренско море — 175
Тиса — 37, 38, 365, 405
Тишковац — 101
Торино — 73, 187, 262, 404
Тоскана — 59
Трабзон — 335
Тракия — 32, 39–42, 103, 166, 185, 189, 195, 196, 215, 234, 235, 284, 300, 301, 309, 339, 340, 351, 376, 390, 396, 404, 407–417, 430, 448, 450, 454, 467, 478, 479

Трансилвания — 32, 36–38, 128, 179, 230, 262, 307, 317, 319, 322, 344, 365, 368, 380, 386, 395, 404, 405, 432, 438, 445, 461, 464, 467, 485
Трапезундска империя — 40
Трианон — 208
Триест — 36, 101, 107, 372, 435, 441
Трън — 114
Трънско — 100
Тулча — 96, 455
Турция — 27, 30, 33, 42, 44, 55, 59, 65, 74, 76, 79, 80, 83, 87, 89, 90, 92, 93, 102, 104, 105, 120, 121, 130, 135, 139, 181, 186, 189, 196, 216, 232, 239, 272, 273, 278, 279, 282, 296, 325, 328, 329, 332, 339, 354, 373, 380, 386, 394, 403, 419, 470, 474, 479
Търново — 83, 105
Търновско — вж. Търново

Удине — 372
Украйна — 342
Унгария — вж. Австро-Унгария

Флорина — вж. Лерин
Франция — 17, 31, 44, 45, 47, 55, 62, 66, 72, 102, 116, 120, 128, 132, 134, 158, 162, 164, 168, 170–174, 187, 190, 194, 199, 202, 204, 211–216, 220, 231, 232, 234, 239, 240–254, 267, 287, 292–295, 301, 303, 305, 306, 313, 317, 334, 322, 325, 342, 343, 347, 354, 355, 382, 385, 415, 417, 421, 434, 439, 468, 470, 473, 480, 485, 487
Френска Швейцария — вж. Швейцария

Хабсбургска империя — вж. Австро–Унгария
Хага — 188, 336, 445
Хайбарски проход — 487
Херцеговина — 29, 33–35, 77, 87, 88, 91, 100, 104, 105, 269, 275, 404, 453, 467
Хиос — 428, 449
Холандия — вж. Нидерландия
Хърватия — 32, 34, 35, 154, 269

Цариград — 28, 29, 32, 40–42, 49, 50, 54, 55, 59, 61–63, 81, 86, 87, 93, 94, 96–98, 102, 103, 107, 117, 124, 172, 192, 222, 226, 230, 241, 252, 264, 273, 278, 279, 290, 317, 328, 350, 351, 355, 374, 382, 385, 387, 394, 407, 432, 437, 458, 470
Централна Албания — вж. Албания
Централна Африка — вж. Африка
Централна Европа — 258, 485
Централна Македония — вж. Македония
Цетине — 170, 355
Цюрих — 165, 175, 273, 345

Чаталджа — 143
Черна гора — 25, 27, 28, 33, 34, 87, 107, 108, 109, 139, 170, 181, 187, 188, 218, 221, 252, 275
Черно море — 37, 39, 40, 384
Чехия — 27, 281
Чехословакия — 36, 221, 235, 281
Чикаго — 157, 196, 277

Шар планина — 103, 297
Швейцария — 62, 129, 132, 141, 142, 145, 155, 165–170, 172, 174, 177, 180, 182–184, 186–189, 192,

193, 198, 205, 206, 217, 226, 224, 245, 273–275, 280, 288, 293, 296, 304, 309, 312, 324, 325, 327, 334, 342–344, 354, 376, 401, 412, 444, 454, 476, 481, 482
Швеция — 192, 271, 484
Шкодра — 32

Щип — 153

Югоизточна Европа — 27, 28, 250, 277, 448, 480
Югославия — 33, 35, 36, 159, 170, 262, 275, 306
Южна Албания — вж. Албания
Южна Бесарабия — вж. Бесарабия
Южна България — вж. България
Южна Добруджа — вж. Добруджа
Южна Македония — вж. Македония
Южна Русия — вж. Русия

Янина — 43, 366, 463
Япония — 11, 249
Яш — 38, 44, 55, 63, 71, 72, 213, 290, 319

Aegean Islande — 491
Albania — 497, 504
Andrianople — 508
Asia Minor — 491
Athens — 497, 502
Austria — see Austria-Hungary
Austrian Empire — see Austria-Hungary
Austria-Hungary — 490, 491, 500–502, 511
Balkans — 489, 492, 493, 502–505, 508, 510, 512
Bachka — 491
Banat — 491
Belgium — 501, 510
Belgrade — 502
Berlin — 492, 494, 511
Bessarabia — 491
Bucharest — 502, 513
Bukovina — 491
Bulgaria — 490, 491, 495–497, 502, 504–506, 511, 513
Byzantine Empire — 504

Carintia — 491
Cirenaica — 512
Constantinople — 491, 502
Croatia — 491

Dalmatia — 491
Danube — 505
Djibuti — 512
Dobrudja — 491
Dodecanese Islands — 491, 506

Eastern Rumelia — 502
Epirous — 491, 502
European Turkey — 503
Europe — 489–495, 498, 500, 508, 509, 512, 513

France — 491, 493, 496, 498, 500, 509

Germany — 493, 500, 501
Gteat Britain — 496, 500, 501, 509
Greece — 490, 491, 495, 497, 505

Italy — 498, 501, 509

Khybar Pass — 512
Korcha — 491

Lausanne — 489, 498
London — 496, 497, 501

Macedonia — 491, 496, 497, 502–506, 513
Moldavia — 511
Montenegro — 497

Netherlands – 501
Norway – 501

Old Serbia – 503
Ottoman Empire – see Turkey

Paris – 493, 498, 500, 501
Pontus – 491

Romania – 490, 491, 493, 497, 504, 505, 511
Russia – 501

Sarajevo – 497
Serbia – 491, 494, 495, 497, 503–506
Skoder – 491
Slovenia – 491
Sofia – 502, 513
Spain – 501
Sweden – 501
Switzerland – 489, 496–498, 500, 505

Thessalonikh – 509
Thrace – 491
Transylvania – 491
Turkey – 490–494, 497, 502, 504–506, 511

United States (US) – 489, 490, 492, 493, 498, 500, 501, 509

Vallachia – 511

Yugoslavia – 490

Иван Илчев

РОДИНАТА МИ ПРАВА ИЛИ НЕ

Българско
Първо издание

Редактор **Парка Атанасова**
Художник **Борислав Кьосев**
Худ.редактор **Борис Драголов**
Техн.редактор **Снежана Соколава**
Коректор **Анелия Янкова, Евгения Жегова**

Формат 70/100/16
Печ. коли 37,25 Изд. коли 48,28

Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

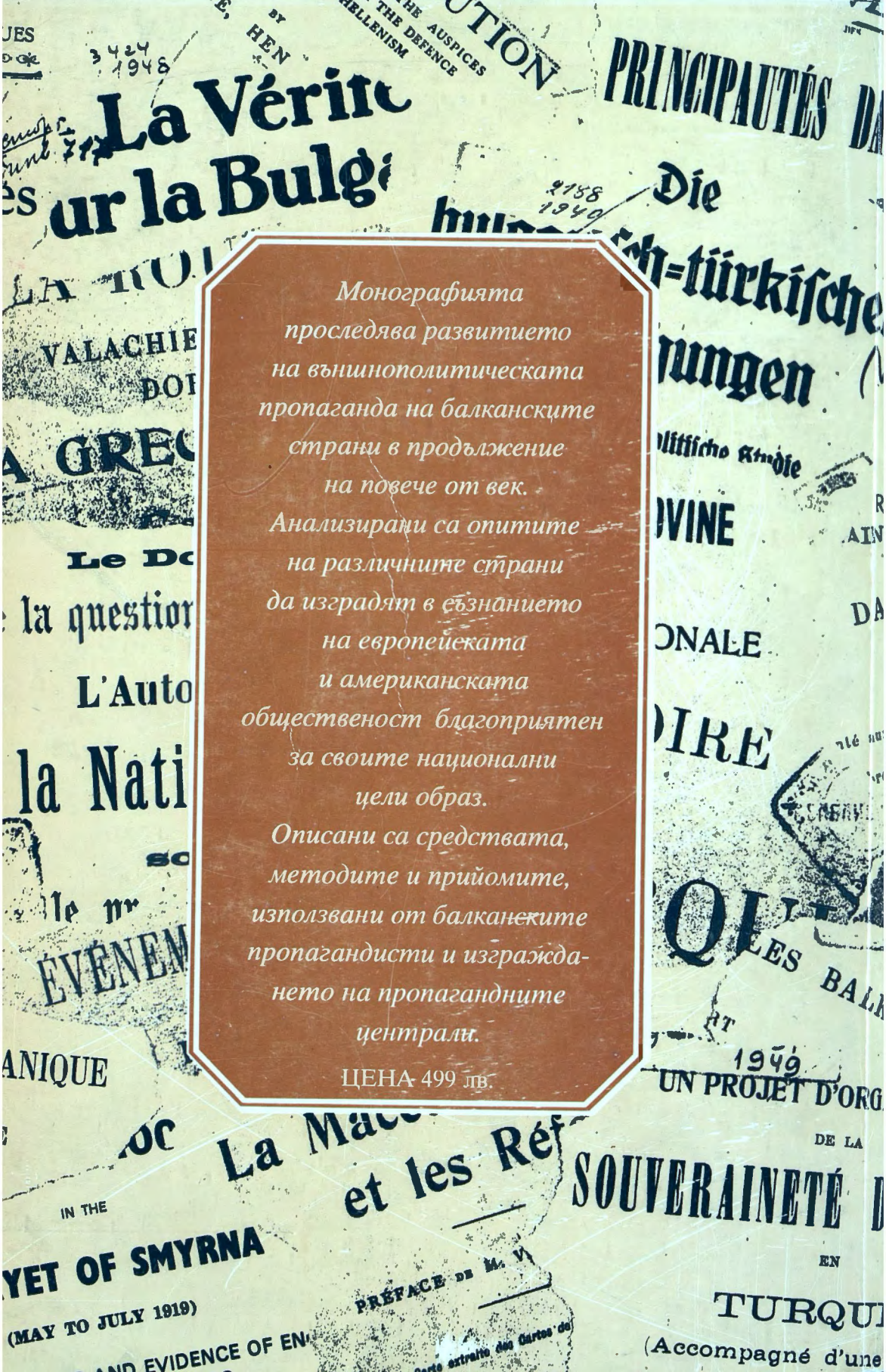

Монографията проследява развитието на външнополитическата пропаганда на балканските страни в продължение на повече от век. Анализирани са опитите на различните страни да изградят в съзнанието на европейската и американската общественост благоприятен за своите национални цели образ. Описани са средствата, методите и прийомите, използвани от балканските пропагандисти и изграждането на пропагандните централи.

ЦЕНА 499 лв.